6115

ДИМИТЪР ЛУДЖЕВ

ГРАД НА ДВЕ ЕПОХИ

История на обществените групи в българските градове в средата на XX в.

ДИМИТЪР ЛУДЖЕВ

ГРАД НА ДВЕ ЕПОХИ

ИСТОРИЯ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ГРУПИ
В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ
В СРЕДАТА НА XX ВЕК

ДИМИТЪР ЛУДЖЕВ

ГРАД НА ДВЕ ЕПОХИ

ИСТОРИЯ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ГРУПИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ В СРЕДАТА НА XX ВЕК

София • 2005
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

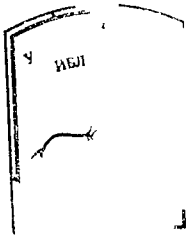

6115

© 2005, Димитър Луджев

ISBN 954-07-2129-6

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

292

1-0000079157

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение
НА ИЗТОК В ЕВРОПА 7
„Догонването“ – драмата на Източна Европа 11
Двуполюсният свят и възходът на социализма 25
Моделът – „социализъм“ 30
Град на две епохи 33

ЧАСТ I
В СЛУЖБА НА ДЪРЖАВАТА 47
Безпартийното управление и „цензовата“ администрация 47
Нова власт, нова администрация. Прочистването 53
Между власт и опозиция 76
Администрацията от „ОФ ера“ 82
Краят на офицерския корпус на Царство България 87
Политиците на ОФ демокрация 90
Раждането на „номенклатурата“ 94
Бит и кариера на чиновника и началника 99
Голямата държава – монтаж 106
Номенклатурата 110
Време на „чистки“ 117
Партията – Държава и нейните служители 132

ЧАСТ II
БУРЖОАЗИЯТА 156

Глава първа
КАПИТАЛИСТИТЕ И КАПИТАЛЪТ 162
Индустриалци 166
Търговците 173
Финансовият капитал, банки и банкери 177
„Врагове на народа“ 186
„Патриотичните“ индустриалци и търговци от „ОФ ера“ 192
Краят 211

Глава втора
ГРАДСКИТЕ ДРЕБНИ СОБСТВЕНИЦИ 225
От еснафа към новите средни слоеве 226
Години на несигурност и нови перспективи 248
„Трансформацията“ 263

ЧАСТ III
РАБОТНИЦИТЕ 289

Глава първа
РАБОТНИЦИТЕ И ТЕХНИЯТ ГРАД 289
Пъстрият свят на градските наемници 291
Градската беднота 301
Работници в промишлеността 307

Там накрая на града – по пътя за село 323

Глава втора
РАБОТНИЧЕСКИЯТ ВЪПРОС СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. 339
Да живей, живей трудът 351
Управляващи ... наемници 358

Глава трета
РАБОТНИЧЕСТВОТО В ПРЕХОД КЪМ СОЦИАЛИЗЪМ 367
„Когато се наливаха основите..." 371
В пресата на ускорената индустриализация 376
В името на плана 387

ЧАСТ IV
ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА 425

Глава първа
БУРЖОАЗНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ ЕПОХИ . 425

Глава втора
ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ ОТ „АКАДЕМИЧНИТЕ СЪСЛОВИЯ"
И „СВОБОДНИТЕ ПРОФЕСИИ" 447
Адвокатурата 450
„Хуманните" академични съсловия 463
„Академици" – служещи 490
В името на свободата, творчеството и достойнството 494

Глава трета
ИНТЕЛИГЕНТСКИТЕ ПРОФЕСИИ В КУЛТУРАТА 513
„Артистичната" интелигенция 513
Българските учени в лапите на политиката 542
Учителите между светлината и мрака 564
Духовенството и църквата 576

Глава четвърта
ПРЕЛОМНО ВРЕМЕ 600
„Започна трагедията" 614
Изкуство в червено и сиво 641

Заключение
ИСТОРИЧЕСКОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО 667

Библиография 677

Въведение

НА ИЗТОК В ЕВРОПА

През 1944 г. България преживява поредната, трета, национална катастрофа за малко повече от 30 години и поредния съдбоносен обрат в своята хилядолетна история. Военно-политическата катастрофа, окупирането на страната от армиите на Съветския съюз и последвалият исторически поврат се преживяват от народа, населението, хората, определят съдбите на милиони селяни, граждани, буржоа, работници, служещи и интелектуалци. Според социолога Н. Агънски това са три поколения българи, живеещи в този откъс от време. Първото, което поема градежа на българската държава през 1878–1880 г. Второто, чиято дейност доминира икономика, политика и култура след 1910 г. Към третото поколение са родените след 1900 г., които оформят своя светоглед и опит през и след войните от 1912–1918 г. и навлизат в обществения живот през междувоенния период и годините на Втората световна война.[1] Ръководните и влиятелни среди от тези поколения, политици, предприемачи, офицери, интелигенти, висши държавни служители, българската буржоазия претърпяват пълен неуспех в реализацията на основната национална задача – обединение на всички българи и на всички български земи. Това предопределя невъзможността да бъде изградена силна и просперираща българска държава и твърде скромните резултати в икономическата и културната модернизация на страната за 60 години след Освобождението.[2]

От Освобождението през 1878 г. България следва пътя на модернизацията като приобщаване към цивилизацията на „Запада“. Най-общо процесът на модернизация обхваща прехода от традиционно аграрна към промишлено-градски тип цивилизация, чиято основна черта според класиците на политикономията на XIX век е да възпроизвежда по промишлен път по-голямата част от своите материални и културни елементи. Д. Кункел посочва, че икономическият растеж е основен, но не единствен момент на модернизацията, която включва разнообразни политически, социални, културни, нравствени и психологически промени в условията на човешкото съществуване, изразявани с характеристики, образуващи заедно понятието „добър живот“. Модернизацията като индустриализация, урбанизация, нарастващо равнище на образование, здравеопазване и богатство, масовизация на културата, социална мобилност и разнообразни професионални структури, развитие на всичко, което осигурява подобър живот, е продукт на експанзията на знанието и технологиите в За-

падна Европа от XVIII в. насетне. Поради това стремежът на нововъзникналите в края на XIX и началото на XX в. държави в Източна Европа да усвоят културата на модерния Запад е приел исторически името и формата на „европеизация". „Запад" се употребява в смисъл на западна, евроамериканска, северноатлантическа цивилизация, исторически произлязла от западноевропейското християнство.[3]

Двигателна сила на модернизацията е капитализмът, чийто носител са предприемаческите, бюрократичните и културните „елити" в Източна Европа. Неин материален израз се явява развитието на града, на градската икономика, общество и култура. Градът става все по-буржоазен, европеизира се по модела на цивилизования Запад, което го отдалечава от традиционния свят на миналото. Предимно в града са онези активни буржоазни групи на предприемачеството и интелигенцията от трите споменати поколения българи, които правят непрестанни усилия да настигнат, да „копират", да догонят по най-бързия начин Европа, да станат и да бъдат признати за „европейци".[4] В градовете е и по-голямата част от работничеството, „най-бързо нарастващия" слой от населението в междувоенния период. Неговият нестабилен, „не строго пролетарски" състав, сравнително ниска и обща квалификация, слаба и уязвима професионална и политическа организация, най-ниското ниво на доходи и социална защита в европейските държави, дори след влизането в сила на колективните трудови договори през 1937 г., е един от основните показатели за състоянието и нивото на индустрията, занаятите, градското стопанство, на модернизацията в България въобще.[5]

Развитието на градовете в България, тяхното стопанство и население дава най-обобщаващата представа за процесите на модернизация, на „европеизация" и обуржоазяване на обществото и в този смисъл за достиженията, резултатите от „догонването" на Запада. Урбанизацията се развива бавно въпреки наблюдаваното ускорение през 30-те и 40-те години. Населението на градовете се увеличава след Съединението от 593 547 през 1887 г. на 829 522 през 1910, 1 302 551 през 1934 (след големите бежански вълни от Тракия, Македония и Добруджа) и 1 730 655 души през 1946 г. През 1887 г. в градовете живеят 18,8%, през 1910 – 19,6%, а през 1946 – 24,6% от българите, твърде скромен брой в сравнение със западноевропейските държави и дори по-напредналите страни в Източна Европа. Само 9 града през 1934 г. са с над 30 000 жители, а София е с 287 095. [6]

В периода 1934–1946 г. градското население нараства с 305 000 души, или с 18%, докато населението на България се увеличава с 13,2%. Една група от 36 градове увеличават своите жители с 20 до 80%. Между тях са големи градове като София – с 32,4%, Пловдив – 25,6%, Габрово – 55,6%, Перник – 79,9%, Пазарджик – 31%, Плевен, Ст. Загора, Шумен, Ямбол и Бургас – с 20% до 25%. В тази група са средни градове като Казанлък, Кърджали, Г. Джумая (Благоевград) и малки като Трявна, Павликени,

Крумовград и пр. Втора група градове имат по-скромно увеличение на населението: Сливен – 16,3%, Варна – 11,2%, Русе – 8%, Хасково – 3,3%, и т. н. Само населението на няколко малки градове като Сопот, Балчик, Елена, Свищов, Котел и др. намалява.

Увеличението на населението в градовете не е достатъчно, за да ги превърне във фактори на икономическия растеж и те остават малки в сравнение с обичайните норми в Европа. През 1946 г. само два града са с над 100 000 души. Русе и Варна са между 50 000 и 100 000, а 6 града са от 30 000 до 50 000. Между 10 000 и 20 000 жители имат 22 града. От останалите градове 31 са между 5000 и 10 000 и 42 – под 5000 жители.[7]

Според Н. Мавродинов и други автори само София отговаря на европейските представи за голям град като население, стопанска и културна среда. Основната част от активното население на столицата е заета приблизително: 15% в едрата и дребна индустрия, 17% – в занаятите, 17% – в търговията и кредита, 6% – в транспорта, 3% – в земеделието, и 13% – служещи.[8] Градски тип стопанство имат големите градове, административни и промишлени центрове като Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Габрово и пр. През 1946 г. в 9 града, областни центрове, живее 10,7% от населението на страната и 45,1% от градското население. Повечето от техните жители са заети в индустрията, занаятите, търговията, услугите, или са на държавна и общинска служба. Жителите на София и големите градове живеят и работят в условията на пазарно стопанство с преимуществено парични доходи и разходи, с усвояването на все по-широк кръг европейски потребности и жизнени стереотипи.[9]

В градовете, дори големите, преобладават дребностокови стопански форми. През 1946 г. дребнобуржоазните слоеве в промишлеността, търговията и транспорта обхващат 42% от всички собственици, което е 14% от активното население на градовете. Заедно със своите помощници те са към 20% от активно заетите. Изостаналостта на страната се проявява в относително ниската степен на развитие на градското стопанство, на типичните за него отрасли в промишлеността, търговията и услугите, както и в наличието на много аграрни градове и градчета. Голяма част, около 16%, от активното градско население са заети в земеделие и горско стопанство, като 14% са дребни собственици и техните помощници. В планинските и полупланинските градчета като Дряново, Тетевен, Трявна и др. занаятите са главен поминък. В повечето средни градове едрата индустрия не е застъпена и занаяти, строителство, търговия, земеделие и отчасти коларският превоз са основни занятия на населението. Много дребни предприемачи, занаятчии, търговци, мелничари и др. имат като второ занятие земеделие, обработваема земя, обикновено до 10 дка и по правило дворно място.

С дребните собственици са свързани около 360 000 души, членове на техните семейства, които са 39% от всички лица на прехрана в градовете. Дребните собственици и техните семейства са най-голямата група – око-

ло 31%, от градското население и 8% от населението на страната. Другите по-значителни градски слоеве, активно заети лица и техните семейства са: 16% – служещи, 18% – промишлени работници, 5% – пенсионери, и от 6% до 8% различни прослойки на така наречените градски низини като прислужници, пазачи, чистачи и т. н. Едрата и средната буржоазия обхваща около 3% от градското население, а хората със свободни професии – адвокати, лекари, инженери и др. заедно със семействата им, са около 1% от жителите на градовете.[10]

Неразвитото градско стопанство е в съответствие с общата стопанска характеристика на България. През 1946 г. в селата живее 75,4% от населението на страната. В периода 1924–1946 г. 81-84% от активно заетото население е в земеделието и около 8-9% – в промишлеността, като едва 2,5–3% е заето в „едрата" индустрия. Броят на активно заетите в земеделието се покачва с 25%, от 2 357 000 през 1924 на 3 124 000 през 1946 г., включително в присъединената през 1940 г. Добруджа. В същото време работещите в мини и фабрики нарастват от 72 500 през 1924 на 106 000 през 1946 г., с около 30%. Селяните в своето огромно мнозинство са свързани с традиционен начин на производство и живот, слабо засегнати от пазарните отношения. Според д-р Ас. Чакалов паричният доход на заетите в земеделието в довоенния период е 30–40%, а през военните години 50-53% от общия за страната и 6 до 7 пъти по-малък от този на средния гражданин в България. Средният процент на опазаряване на земеделската продукция в България в периода 1935-1939 г. е 43,4%, докато в развитите страни той е двойно по-висок: САЩ – 70%, Германия – 81%, Дания – 92%, и пр. Селското домакинство се самозадоволява с голяма част от храната, облеклото и средствата за производство, в размер близо 70% от неговото потребление. Ниската степен на пазарност на селото и слабата покупателна способност на селяните, включително селяните – работници в градовете, са най-голямото вътрешно-икономическо препятствие за развитие на индустрията и капитализма въобще. Малко петрол, сол, кибрит, тютюн, вино, най-евтини обувки и тъкани е това, което по правило купуват 4/5 от българското население според икономиста Ас. Кемилев. Селото, неговият бит и култура пораждат отчуждение, дори страх и враждебност към градското и буржоазията, силни колективистични и антикапиталистически нагласи.[11]

Капиталистическото производство е доста слабо, за да промени и модернизира традиционното и дребностоково стопанство. През 1939 г. националният доход по стопански сектори е: 52,1% от земеделие, 6,4% от занаяти, 8,6% – от индустрия, 3,4% – от транспорт и съобщения, 10% – от търговия, 3,9% – от кредит, осигуряване и капитали, 2,8% – от свободни професии, 4,1% – от покрити имоти, и 8,7% – заплати и пенсии от държавни и общински предприятия.[12] През 1939 г. промишлената продукция в България средно на човек от населението е 14,1 щатски долара, в САЩ –

435, Великобритания – 132, Германия – 68,8, Франция – 76, и т. н. България е изостанала от 10 до 30 пъти от развитите страни.[13]

Редица автори отбелязват пагубното влияние на войните и техните резултати, които „силно изтощават стопанския и социален живот" в България. Поради това, според Д. Николов, както и поради „особените условия" за развитие на „свободното разменно стопанство", тежката външна конкуренция, липсата на „каквито и да е резерви и капитали" водят до „бързо разпадане и дълбоки промени в старите примитивни стопански и социални форми в страната, без новите форми да могат в същия темп да се изграждат".[14] „Особените условия", при които се развива България, нейната икономика, политика и култура, градовете, тяхната социална и стопанска същност и биографията на градските обществени слоеве произтичат от тенденциите и особеностите в процеса на модернизация на Източна Европа. Независимо от икономическите, националните, културните и религиозните различия страните в този регион се оказват в доста сходна ситуация и съдба в хода на геополитическите и стопанските промени през 19 и 20 век.[15]

„Догонването" – драмата на Източна Европа

Догонването се превръща в най-отличителната черта на процеса на модернизация на Източна Европа, на прехода от традиционно аграрна и дребностокова към капиталистическа промишлена и пазарна организация, от селото към буржоазния град. В страните от региона той започва относително късно, през последната четвърт на XIX век. Те се оказват в периферията на световната капиталистическа система и се развиват при твърде неизгодни икономически, политически и културни условия в сравнение с държавите от Западна Европа и Северна Америка в периода на тяхната модернизация.[16] В средата на 40-те години социално-икономическото развитие на тези страни (независимо от значителните разлики), оценявано с нормите, критериите и достиженията на развитите страни и световната икономическа система, не е преминало така наречената „прединдустриална фаза" и само Чехословакия, по-точно Чехия, е сравнително напреднала в своето индустриално развитие. Характерно за тях е примитивно селско стопанство, твърде неблагоприятна демографска ситуация с оглед баланса между прираст, гъстота, заетост и жизнено ниво на населението, занаятчийска и домашна индустрия, свързана предимно с местни източници и пазари, дребни и ниско производителни фабрики, почти пълна липса на тежка индустрия, силна зависимост от развитите страни и големи външни дългове, концентрация на промишлеността в няколко района и градски центрове и въобще „островно" развитие на модерни сто-

пански и културни форми, обкръжени от дребностокови, предимно традиционни аграрни структури.[17]

Според унгарския икономист и историк Иван Беренд, дихотомията (dichotomy) между града и селото, провинцията, става емблематична за Източна Европа през междувоенния период, в смисъл на модерното – града, аграрно-традиционното – „провинция".[18] Всъщност делението „град – провинция" е характерно и за самите градове в региона, между централната градска част и почти селската периферия на крайните квартали. Преобладаването на традиционно-семейно, самозадоволяващо се в голяма степен селско стопанство, с относително примитивна техника, неговата пренаселеност, селският манталитет и социалните отношения, почти непроменени в продължение на много генерации, е фундаментална по своите последствия характеристика за източноевропейските страни. В Унгария и Чехословакия селското население е над 50%, в Полша неговият дял е по-висок, а в балканските страни е над 75%. В края на 30-те години в САЩ на едно активно заето в земеделието лице се падат средно 130 дка, в Англия – 166, във Франция – 45, Германия – 35, Унгария – 37, Румъния – 21, Югославия – 28, България – 15 дка. Неоползотвореността на труда на селското население в България достига до почти 50% от неговата трудоспособност. Индустриализираните територии и модерните градски райони са като случайни острови в океана на селската изостаналост и традиционализъм, където битуват полуграмотност, страх и враждебност към модерното и европейското, градското и буржоазното. И колкото по на Изток към Балканите, толкова по-рядко и контрастно, във все по-странни и причудливи форми се явяват създанията на модерното, капиталистическо развитие.

В Източна Европа се създава „порочен кръг", по думите на Дж. Ротшилд, от недостиг на капитали и липса на пазари, ниска заетост, производителност и покупателна способност на работната сила, всепроникваща мизерия. Въпреки усилията да се преодолее изостаналостта чрез индустриализация и активна намеса на държавата в различните стопански сфери и социалните отношения през 1938 г., Източна Европа (без Съветския съюз) все още произвежда едва 8% от европейската индустриална продукция, като една трета се пада на Чехословакия, по-специално на развитите чешки райони. Нейното участие в международния обмен е твърде малко и без особено влияние. При това в Германия, Франция, Белгия и по-голямата част от Източна Европа, по сравнителни оценки, производствената продукция е най-малко с 30% по-ниска, отколкото преди Първата световна война.[19]

Данните за националния доход на глава от населението свидетелстват за значителната разлика в степента на развитие между страните от Източна Европа и индустриалните капиталистически държави. В периода 1921–1931 г., измерен в лири стерлинги, той е 119 за Канада, 89 – за САЩ,

80 – за Швейцария, 76 – за Англия, 58 – за Холандия, 55 – за Швеция, 41 – за Франция, 39 – за Германия, при съответно 23 – за Унгария, 22 – за Югославия, 20 – за Гърция, 14 – за Румъния, и 12,5 – за България, т.е. разлика от 3 до 10 пъти в полза на индустриалните държави. Още по-значителна е разликата с развитите държави по степен на индустриализация. Общата промишлена продукция на глава от населението в долари през 1937 г., по изчисления на проф. Л. Беров, варира от 470 за САЩ, 399 – Англия, 343 – Германия, 316 – Белгия, 210 – Франция, до 69 – за Полша, 41 – Гърция, 30 – Югославия, и 28 – в България, т. е. от 10 до 16 пъти по-малко от напредналите капиталистически страни.[20]

Развитието на буржоазно-капиталистическите отношения в страните от Източна Европа не може да преодолее момента на отделяне на дребните собственици от техните средства на труд в масов мащаб, т. е. не е завършен процесът на „масова експроприация" на дребния собственик, след което, според К. Маркс и Ж. Сисмонди, започва ускореното и всестранно развитие на капитализма и обществото придобива модерна структура. Според кембриджската икономическа история на Европа, за началния момент на модерни промени в структурата на активно заетото население може да се приеме онова състояние, когато около четири пети от населението може да бъде определено като аграрно. В такова състояние се намират балканските страни до 50-те години на XX век. В малко по-напреднала фаза на преход към модерно, промишлено общество са Унгария, Словакия, Полша, балтийските държави, Финландия.[21]

В тази преходна фаза на модернизацията в Източна Европа се наслагват разнообразни социално-икономически форми и възникват преходни обществени групи и структури с елементи на различните исторически времена (включително поземлена аристокрация в Полша и Унгария, феодали – „чокои" – в Румъния, кланове – в Албания и Босна, родови образувания в Гърция, България, Сърбия и пр.). Те коренно се различават от класическия по това време модел на развито капиталистическо общество. Основни елементи в икономиката са традиционното домакинство и семейното стопанство в земеделието, еснафското и новото предприемаческо дребно предприятие в занаятите, търговията, услугите, транспорта и различни форми на тяхната кооперация.

В източноевропейските общества преобладават дребнособствеческите слоеве в селото и града. Техният дял се движи от 55–60% в Унгария, Чехословакия, Полша до 75–85% – в балканските страни. Полупатриархалният селянин и дребният буржоа, занаятчия, търговец и пр. са основни социални типове. С тях са свързани устойчиви съсловни форми на обществен живот, идеологически амбиции и митове. Чехия е единствената източноевропейска страна, в която процесът на обуржоазяване е обхванал по-голямата част от селяните и градските дребни собственици. В техните стопанства и предприятия преобладават модерни, пазарни форми на

производство и труд и това създава стабилни връзки с едрия и средния капиталистически бизнес, по подобие на Западна Европа. Основният социално-икономически конфликт в неразвитите общества на Източна Европа се оказва този между капитала и дребностоковото стопанство, което поставя предела на капиталистическата модернизация.

В източноевропейските икономики доминират като тенденция самостоятелни капиталистически предприятия, повече индивидуални и помалко акционерни или други дружества, характерни за фазата на свободния капитализъм. Те са организационно, технически и капиталово твърде слаби, далеч от нивото на развитите страни и не могат да породят трайни монополистични и държавно-монополистични форми в модерния смисъл на този феномен, описан от Р. Хилфердинг, В. И. Ленин, В. Зомбарт, Й. А. Шумпетер, Д. К. Голбрайт и др.

Основна тенденция в промяната на социалната структура в източноевропейските страни в междувоенния период е нарастването на две характерни за капитализма класи – буржоазия и пролетариат, но те (като се изключи Чехия) са все още относително неукрепнали, в процес на оформяне, а в балканските страни – и в състояние на социална ферментация, което не е пречка за изявата на силни класови противоречия. Западни наблюдатели, чужди и наши изследователи от 30-те и 40-те години и покъсно посочват, че предприемаческите елементи, произхождащи обикновено от заможни селяни и занаятчии, лихвари и търговци, голям брой от които евреи, особено в Полша, Унгария, Румъния и България, започват да се оформят като капиталистическа класа от западноевропейски тип от края на XIX век нататък. Едрата буржоазия остава доста малобройна, групирана във влиятелни, но в много случаи не особено силни икономически и политически кръгове. Едно от последствията е малочислената и обществено слаба група на стопански и технически ръководители, мениджъри, управители, висш персонал, свързан с едрия индустриален, търговски и банков капитал.

Работническата класа в смисъл на еманципирана от селячеството и дребната буржоазия група, заета в индустрията и други модерни стопански форми, с професионално-политическо представителство и интереси, подобни на работниците в Западна Европа, се утвърждава като важен фактор през междувоенния период в западна и централна Полша, чешките земи, главно Бохемия, в Будапеща, в Трансилвания, петролните и минните предприятия на Румъния, в индустриалната зона в Хърватска, в някои по-големи предприятия в София и Пловдив в България. Квалифицираните работници с по-дълъг трудов стаж са сравнително малка част от пролетариата. Преобладават неквалифицирани, сезонни, общи работници, полуселяни – полупролетарии, които сменят своя състав с всяко поколение, правят възможно поддържането на ниско ниво на заплащане и увеличават безработицата сред работниците в градските цен-

трове. Това се явява основна причина за трудностите, с които се сблъсква професионалната и политическата самоорганизация на работничеството, особено на Балканите.[22]

От края на XIX век в региона на Източна Европа бързо се развива и нараства една нова обществена група, наричана „нови средни слоеве", която включва многобройни дребни капиталистически предприемачи, извършващи всякакъв вид услуги, посредническа дейност, производство на нови технически и други продукти, добре платени категории чиновници и служещи, свободни професии (адвокати, инженери, архитекти, лекари и пр.), учени, различни видове стопански ръководители и администратори и други типове труженици на умствения труд. „Новото средно съсловие", наричано още „бели якички" в Северна Америка и западноевропейските страни, става третият забележителен феномен заедно с капиталистическата и работническата класа на модерните или модернизиращи се общества през XX век. Неговото непредвидено от теоретиците на XIX век развитие, роля и положение до голяма степен определят и символизират промените в икономиката, технологията, културата и социалното устройство.

Изостаналото и деформирано развитие на източноевропейските страни, в които държавата играе особена роля, поражда в социалната им структура едно специфично за европейския културен свят явление: оформянето в „новите средни слоеве" на обособена обществена група – интелигенция. Интелигенцията и особено нейните основни съставни части: бюрокрация, офицери, свободни професии и университетски учени, има изключително важно място, а на Балканите – водеща роля, в изграждането на новите държави, в структурата на властта. Тя е с аспирации за обществен водач, арбитър, съвест, защитник на народа и т. н. В мнозинството си интелигенцията е служебна, свързана с държавата, а само малка част упражнява частно предприемачество по подобие на западните си колеги. Интелигенцията е обучена в Западна Европа и по западноевропейски образователни стандарти. Тя се чувства като част от европейската култура и смята за свое задължение да осъществи, да пренесе, копира нейните политически, икономически, научни и артистични идеи и практики, като единствен начин да модернизира и „европеизира" своите държави. Това твърде често я отчуждава още повече от мнозинството от народа, който е твърде далеч от своите събратя в Англия, Франция или Германия.[23]

В навечерието на Втората световна война в страните от Източна Европа се установява преходна обществена структура, примес на модерни и традиционни елементи, определяна от някои автори като „двойна структура". Така наречените от икономисти и социолози на XIX век „междинни слоеве" (между капиталистическата и работническата класа) всъщност определят характера на обществото и възможностите за неговото развитие. В. Зомбарт и други изследователи от началото на XX в. ус-

тановяват, че обратно на прогнозите на марксизма, разрастването и концентрацията на индустриалния и банковия капитал води до намаляване и пролетаризиране на някои традиционни дребнобуржоазни и селски слоеве, но същевременно подпомага преобразуването, приспособяването и модернизацията на множество дребни предприятия, възникването на все по-голям брой в нови браншове, увеличаване числото на заетите в свободните професии, в образованието и здравеопазването и в растящата администрация. Този процес е свързан с промените в капиталистическата система и ролята на държавата след Първата световна война. Те имат особено значение и отражение в Източна Европа, където новите средни слоеве, интелигенцията и държавата са водещи сили в обществения живот.

Очертават се няколко основни тенденции в еволюцията на западните демокрации и оттам в модела на модернизация и „европеизация". Засилва се процесът на обединение на стопанските субекти на всички нива – капиталистически корпорации, дребностокови кооперации, професионални сдружения, социално-икономически институции на държавно и междудържавно равнище. Предизвикан от огромните обеми на капитал, производство, стокообмен, нарастваща технологична и информационна сложност, този процес поражда и тенденцията към бюрократизация на управлението на стопанските предприятия и обществено-културните институти. Х. Бенте и В. Зомбарт говорят за „индустриална бюрокрация", за „рационализация" на икономиката, в която спекулативният гений на предприемача от епохата на свободния капитализъм се замества от научните и практическите умения на ръководния персонал и чиновниците в корпоративните, кооперативни и обществени организации.

Третата основна тенденция е „демократизирането" на стопанството, свързано със стремежа на всички участници към узаконяване на техните права и задължения в управлението и контрола на стопанската дейност. Стопански съвети с представители на собственици, работници и служители, стопански камари, помирителни съдилища, трудови и социални съглашения и т. н. са в основата на непозната дотогава социална политика, насочена към „хармонизиране" интересите на всички обществени слоеве. Описаните тенденции са свързани с може би най-ярката промяна в икономиката и политиката на капиталистическите общества – нарастващото влияние на държавата и ограничаването на либералната икономика. Държавата придобива стопански функции чрез разширяване на обществения сектор в производството и услугите, но най-вече чрез все по-обхватна политика на регулиране на икономиката, в жилищното строителство и наеми, индустрия и търговия, здравеопазване и образование и пр. Това дава основание на Р. Хилфердинг да говори за „организирано" стопанство, а на Е. Варга да заяви: „Капитализмът днес е държавен капитализъм".[24]

В засилената интервенция на държавата и нарастващата подкрепа на идеята за „планиране“ на икономиката, смятана за „ерес“ преди войната, много и разнообразни обществени среди търсят изход от кризата, в която изпадат националните икономики на капиталистическите държави, от огромното социално напрежение и конфликти и „лошото функциониране“ по думите на У. Ростоу на международната икономическа система. Създава се впечатление за разпадане и дори край на либералния и демократичен свят. Голямата депресия е решаващият епизод от серия събития, започнали след Първата световна война, които предизвикват „катарзис“, всеобхватна промяна, по думите на И. Беренд, в социално-икономическия ред в Европа и целия свят.[25]

В своята „История на политическата теория“ Жорж Сабин пише за сближаването на либералната и социалистическата мисъл от началото на 20 век. В междувоенния период либералите признават свободния пазар за „обществена“ институция и държавното вмешателство като условие за сигурност и стабилност, свобода и конкуренция. Социалдемокрацията на Е. Бернщайн, К. Кауцки, Л. Блум, лейбъристите приема демокрацията като политическа система за всички и държавната регулация като възможност за решаване на класовите противоречия и избягване на болшевишкото насилие. Енцикликата на папа Пий IX Quadro gesimo Anno от 1931 г., която отхвърля „фалшивите догми на либерализма“ и препоръчва реформизъм и намеса на обществения авторитет на държавата в полза на „всеобщия интерес“, има изключително значение. Солидаристкото движение във Франция, лейбъристи и консерватори в Англия призовават държавата да възцари „повече социална справедливост“.

За социален мир под егидата на държавата се обявяват фашистките и авторитарните движения в Италия, Германия, Испания и всички страни в Източна Европа, радващи се на множество привърженици сред новите и стари средни слоеве, селяните и работничеството, които виждат силната национална и социална държава като алтернатива на „гнилата“ буржоазна демокрация и антихуманния либерализъм на богатите и евреите. По-умерените и заможни среди в новите средни слоеве и дребната буржоазия и основните групи квалифицирани работници се ориентират към буржоазните национални, радикално-демократически, умерено консервативни формации и социалдемокрацията, чиито противоречиви разбирания се срещат в общите идеи за „реформиране“ и „хуманизиране“ на капитализма.

В тази посока, с подчертан егалитаризъм и кооперативизъм са и съсловните идеологии на аграрните партии, които достигат по това време своя политически апогей на Запад и на Изток в Европа. Още повече, че много от тези умерени и радикални социалреформатори смятат, че класическият либерализъм и парламентарната демокрация не могат да спрат марксизма и болшевизма, за които воюват с всички легални и нелегални средства комунистическите партии. Те намират поддръжка сред

„по-лошо поставените“, необучени и необразовани работници, селската и градска беднота, безработни, емигранти, онеправдани национални малцинства, ниско платени служители и бедни, млади интелектуалци идеалисти. Комунистическите партии виждат своя шанс в социална катастрофа и война, когато моментните страдания и нещастия засягат по-голяма част от обществото и то става податливо на лозунги като този, който Ленин издига през 1917 г.: „Грабь награбленное!“, и мнозина се въодушевяват от кръв и насилие.[26]

С имената на Д. М. Кейнс и Ф. Д. Рузвелт е свързано утвърждаването на държавата като управител и нейната спасителна мисия да предпази обществото от кризи и социални злини като безработица и бедност, от гибелни политически зарази като комунизма. В защита на свободата, частната собственост и духа на предприемачеството Д. М. Кейнс и неговите последователи критикуват и отхвърлят традиционния либерализъм и класическия социализъм. Те налагат в общественото мнение схващането, че само държавата чрез интервенция, регулиране и дори планиране може да коригира „естествените права“ и пороци на капитализма по посока на държавата на „всеобщото благоденствие“. Техните теоретически концепции и управленчески действия през 30-те години, по времето на Втората световна война и след това стават отправна точка за държавната политика в голям брой страни, наричана „революция на мандарините“. Те са добре приети от либерално мислещата буржоазия и интелигенция, за които еволюционната промяна чрез реформа е най-приемливата форма за усъвършенстване на обществото.

Тези обществени нагласи се основават на поуките от историята на XIX и първите десетилетия на XX век, които според Хосе Ортега-и-Гасет показват: „Първо, че либералната демокрация, основана на техническото творчество, е най-висш тип обществен живот, познат до днес. Второ, че тоя тип живот не ще е може би най-добрият, който можем да си представим, но, че оня, който ще си представим за най-добър, ще трябва да запази същността на тези принципи.“ Критиките и предупрежденията на Ф. Хаек за опасните илюзии и последствия от разширяване на държавното вмешателство, неговият призив за връщане към свободния пазар се приемат добре в някои буржоазни и интелектуални среди, но не са популярни сред обществеността и масите до края на 40-те години.[27] Едва ли идеолозите на капиталистическата реформация са подозирали, че на сцената на Източна Европа, където пукнатините на буржоазния свят са най-големи за безредици и революционни прояви, техните идеи ще изиграят в годините на и след войната парадоксалната роля на гостоприемен посрещач на друг социален модел на модернизация, истински гробокопач на капитализма и демокрацията, отрицател на европейската перспектива, родена в годините преди Втората световна война.

Нито икономическата, нито политическата обстановка в света и в частност в Европа благоприятстват намирането на решение, още по-малко бързо, на проблемите на страните в източната част на континента. Ускоряването на модернизацията и постигането на солидни дългосрочни резултати изискват общо подобряване, специализация, техника, съвременни методи, ефективни фермерски и кооперативни форми в селското стопанство, нови пътища и инфраструктура въобще, по-добро техническо образование, евтин частен и държавен кредит. Заедно с това е необходимо да се развива индустрия чрез грижливо планиране и изграждане на базата на съществуващи местни ресурси, земеделски нужди и други суровини. Индустрия, която да осигурява местните нужди, освен експорт, и да ангажира все повече от излишъка работна ръка на село.

Необходимостта от такава аграрна и индустриална политика е всеизвестната в Източна Европа в периода между двете войни. Усилията на правителства от партиен и безпартиен тип, в повечето случаи и време националистически и авторитарни, като в Полша, Унгария, Румъния, Гърция, Югославия и в България след държавния преврат на 19 май 1934 г., имат относително малки постижения, независимо от нарастващата намеса, регулация и планиране от страна на държавата. Икономическите кризи се отразяват изключително зле на земеделското производство, експорта и външните инвестиции, а тенденцията към стопански национализъм и автархия се задълбочава от националните и малцинствените противоречия между и в държавите от Източна Европа, някои от които оформени неестествено и осакатени от мирните договори след Първата световна война.[28]

Слабите достижения на модернизацията, която някои автори сполучливо определят като „полууспешна“, създават политически предпоставки за „колапса“ на парламентарната демокрация в Източна Европа в междувоенния период. Основна причина е конфликтът между управляващото буржоазно предприемачество, бюрокрация и интелигенция и мнозинството от населението – селяни, работници, дребни градски собственици. Селските, земеделските, аграрните партии са едно от новите, масови, печеливши при демократични избори представителства след Първата световна война. Тяхната политическа изява се оказва неуспешна, като едни от основните причини са объркани схващания по отношение на модернизацията и индустриализацията, нереалните претенции за съсловно и морално превъзходство на селото над града, „анти-градската“ демагогия и действия, насочени едновременно срещу буржоазия, интелигенция, работничество, което настройва всички градски слоеве и организации и по правило управляващата буржоазия срещу тях. Аграрните партии имат значимо присъствие в политическия живот на източноевропейските държави, като отделните крила и групи в тях имат различни идеологически и управленски схващания: реакционност в Словакия, буржоазен национализъм в Румъния и Хърватска, буржоазно-демократична „про-западна“

ориентация в Полша, Чехия, Сърбия, Унгария и България и ляво-радикални в Полша и България.

До навечерието на Втората световна война социалистическото движение е силно и масово в Полша, Чехословакия и Унгария. Комунистическите партии са сравнително по-влиятелни и добре организирани, макар и малочислени, в Сърбия, България, Гърция и отчасти Чехословакия. Антибуржоазната насоченост на земеделските, социалистическите и комунистическите организации, на които симпатизира мнозинството от населението на повечето източноевропейски държави, е най-важната причина относително слабата буржоазна класа да търси изход в непарламентарни форми на държавно управление. Пилсудски и полковник Кок в Полша, адмирал Хорти, генерал Гьомбьос и граф Телеки в Унгария, Стоядинович и Цветкович в Югославия, генерал Метаксас в Гърция, крал Карол II в Румъния и цар Борис III в България установяват дълготрайни авторитарни режими, с консервативни, дясно екстремистки и тоталитарно-фашистки характеристики.[29] Политиката на тези режими е разнообразна, но в социален план тя спомага в източноевропейските общества да се затвърди разделението и противостоенето между привилегированите образовани и по-добре живеещи буржоазни, градски слоеве и мнозинството от населението, селяни и работници, особено селската и градската беднота, факт, който се оказва от изключително значение след края на Втората световна война.

Буржоазията се е провалила в опита да модернизира източно-европейските страни. Твърде голяма част от народите и общественото мнение в цяла Европа гледа на нея като реакционна сила, която е създала едно несправедливо общество. Тя е сред виновните за разрушителната война и страданията на милиони, за фашистките и авторитарните режими, за нелепото, често услужливо поведение към тях и за колаборационизма през войната. Тя се смята за отговорна за икономическите кризи, за експлоатацията на изостаналите държави, за антиеврейската политика, за бедността на масите в града и селото, безработицата и всички други социални злини на времето. Капитализмът изглежда изчерпан като система и като че е загубил своята виталност на движеща сила на прогреса.

До края на 40-те години в цяла Европа продължава да е широко разпространена идеята за криза на западната цивилизация. На този фон още повече изпъква нарасналата икономическа мощ на Съветския съюз и неговите военни победи като че ли узаконяват предимствата на социалистическия обществен модел. Влиятелни интелектуални среди отхвърлят либерализма и капиталистическата система и поддържат борбата за по-справедлив социален строй. Дори през 1949–1950 г. Ж. П. Сартър, най-влиятелният ум на Европа по това време, отказва да критикува Съветския съюз в полза на „реакцията“.[30]

Драмата на изостаналите в своето развитие буржоазни общества в Източна и Югоизточна Европа се корени в сблъсъка между капиталис-

тическото развитие и дребностоковото стопанство в града и особено в селото. Поради отсъствие на политически и икономически предпоставки за неговото разрушаване и модернизиране, то вегетира в „глуха" икономическа и политическа съпротива и се превръща в преграда за икономическия и обществен прогрес. Буржоазното общество в Източна Европа от първата половина на XX век не е в състояние да разреши това противоречие, свързано със съдбата на милиони дребни съществувания. Това става причина за тежки и постоянни социални катаклизми, за антикапиталистическите нагласи на дребната буржоазия и селяните, за техните илюзии за създаване на общество на равенство, социална справедливост и просперитет за трудовите хора, за поддръжката на социалните, антикапиталистически, дори антибуржоазни революционни действия на водените от комунистическите партии леви управляващи коалиции в Източна Европа след Втората световна война. Дж. К. Голбрайт с основание посочва, че именно в Източна Европа се появяват най-напред „пукнатините на стария ред. Там той се разпадна най-напред в безредие, а след това чрез революция."[31]

В България необходимостта от политическа и социална промяна става все по-наложителна през лятото на 1944 г., след като е очевидно, че Германия губи войната. В стремежа си да избегнат пълна катастрофа, навлизането на армията на Съветския съюз и окупацията на България буржоазните политически среди се опитват да създадат приемливо за съюзниците, САЩ, Англия и СССР, правителство и политическа ориентация. Регентът Богдан Филов констатира в края на август, че българското държавно ръководство е възприело „нова политика... на споразумение със съюзниците" и че трябва да имат куража да бъдат последователни, „да отидем до край и да понесем последствията даже от един конфликт с немците". В своята първа реч, на 17 август 1944 г., новият министър-председател Иван Багрянов, свързан със земеделската идеология, заявява: „Светът е вдигнал крак, за да направи една от най-големите стъпки по пътя на социалния прогрес. Ние не можем да го спрем... В утрешния свят ще има повече правда за народите отколкото във вчерашния свят... Да стегнеме редовете си, за да го преживеем с по-малко страдания за този изстрадал народ, който в аванс плати, чрез бездни от страдания правдата, на която той остава верен, в която той вярва и която той очаква в света...българският народ ще трябва да направи всички усилия, за да извоюва своето достойно място в този нов свят."

Скоро става ясно, че за това е необходимо ново правителство, което, според К. Муравиев, един от ръководителите на Земеделския съюз, трябва да бъде демократично партийно, а не съсловно и да представлява „три групировки" – „буржоазията (в български мащаби) – земеделци – работници", като „не се дава кредит на комунистите" и се „запази сегашният строй". Той успява да създаде правителство, съставено само от предста-

вители на буржоазната опозиция, главно земеделци и демократи, като Н. Мушанов, Д. Гичев, А. Буров, В. Димов, д.р Ал. Гергинов, Ст. Даскалов (брат на убития земеделски водач Р. Даскалов) и др. Правителството предприема решителни и бързи мерки в изпълнение на своята програма за възстановяване на парламентарната демокрация, на правата и свободите на гражданите, свързани с промени в държавната администрация, амнистия за политическите затворници, забрана на профашистки организации, скъсване отношенията и обявяване война на фашистка Германия. Но то няма време и реална възможност да управлява съдбините на държавата. „Мъчно можеше да се ориентира човек по самите външни събития, които се развиваха вън от нас и по свой естествен път", пише по-късно К. Муравиев.[32]

Отечественият фронт (ОФ) отказва да участва в национално правителство с буржоазната опозиция, въпреки готовността за сътрудничество и коалиция, демонстрирани през 1943 и 1944 г. Замислен, според проф. И. Димитров, като „най-широка обществена концентрация", той се превръща в обединение на „най-радикалните, леви сили в обществения живот" – Комунистическата партия, левицата на Социалдемократическата партия и Земеделския съюз, „еволюиралият на ляво" политически кръг „Звено" и група „леви общественици". Възстановяването на конституционния буржоазнодемократичен режим в границите на Търновската конституция се смята от ОФ за отминала цел и той се ориентира към завземане на властта в името на по-обхватна социална революция и установяването на „народна демокрация" като отрицание на буржоазната.[33] Благородният опит на най-видните представители на демократичната буржоазна опозиция да предотвратят установяването на комунистически, просъветски режим в България е обречен на неуспех от обявяването на война на България от Съветския съюз и навлизането на неговите войски на българска територия. Правителството на К. Муравиев е обявено за реакционно и профашистко и неговото съставяне се оказва фатално за демократичните буржоазни политически кръгове, повод за тяхното отстраняване от политическия живот.

Днес е общоприето мнението, че основната причина за „социалистическата ориентация" на източноевропейските държави след края на Втората световна война е тяхното оставане във военно-политическата сфера на влияние на Съветския съюз.[34] Някои автори твърдят, че в България съществуват „нагласи в масовото обществено съзнание" за възприемане и установяване на социализма въпреки отсъствието на материални условия за това в класическия смисъл на комунистическата доктрина. Б. Колев намира сполучлив израз, като пише за исторически парадокс, че с „идеята за социализъм у нас беше направен опит да се осъществи на практика фантазията на бедните да станат богати", че социализмът става „мощен" с мечтата за „неограничения просперитет в бъдещото комунистическо общество".[35]

Фантазиите на четвъртото поколение, млади хора, родени около края на Първата световна война, които са завладени от романтиката на пролетарската революция и „свещената борба“ за социална правда. Яко Молхов пише за тези „наши момчета, които предлагат по забави и вечеринки не само съблазните на веселото прекарване, но и съблазънта на идеите ни“, за въздействието на стиховете на Хр. Смирненски върху „отворената душа на младия човек, който усеща, че нещо става с него, нещо необяснимо хубаво, защото се включва в една голяма и силна общност, която те кара да забравиш униженията, бедността и чрез подема на душата се чувстваш зачетен като човек, а утре и като борец... Бедните момичета и момчета, селянчета, както и бедните момичета и момчета от крайните квартали на София идваха при нас и придобиваха човешко самочувствие – те не бяха сами, те се „класоосъзнаваха“, както казвахме тогава и ставаха „пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ Те бяха част от един интернационал – колко много и колко високо се издигаха хоризонтите, колко необятен ставаше светът. Ние тръгвахме на голям път!“[36] Само можем да си представим какво са чувствали тези момчета, когато в първите дни след 9 септември 1944 г. комунистически водачи, също сравнително млади хора, като А. Югов, им раздават оръжие и те стават силни... стават властта.[37]

За кратък период Комунистическата партия в България увеличава своите членове от няколко хиляди на стотици хиляди, предимно по-млади хора от по-бедните слоеве, най-вече в селата. Властта, политическа и административна, се упражнява от, както е прието тогава да се казва, „хора от народа“ – комунисти, земеделци, социалдемократи. Мнозина, най-вече комунисти, са озарени от ореола на антифашистката съпротива. Комунистите, „които бяха излезли напред, в първите редици на управата ни бяха почти непознати, а и те не ни познаваха“ – пише К. Муравиев. Всичко това създава представата за народовластие у милиони селяни и работници, настроени враждебно към богатите, към довчерашните управляващи, към буржоата от градовете. В политическите управляващи среди цари единодушие за необходимостта от „ликвидация на либералното стопанство“ и продължаване политиката на държавна интервенция, ориентирана към планиране, индустриализация, широки програми за социална защита и преразпределение на доходите. През 1944 г. България е на четвърто място в света по кооперираност на населението и след 9 септември 1944 г. кооперативното движение се разраства под закрилата на държавната политика. „Кооперативната идея е знаме на епохата“, казва ляво ориентираният буржоазен икономист и политик Ив. Харизанов.[38]

Всичко това, заедно със споменатите по-горе дребнособственически нагласи към егалитарност и държавна закрила, нарасналият интелектуален авторитет на социализма и признанието на съветската обществена система не са основание за заключения като тези, направени от Р. Аврамов. Според него през 1944 г. „България в много отношения е бременна

със социализъм“, че социализмът не е „органично чужд, а напротив следваше много от гънките на националната традиция“, „идва на подготвена почва и това обяснява неговото безконфликтно господство в продължение на десетилетия“, като „естествено се вписва в източноевропейския модел и по-скоро в руската, отколкото в централноевропейската му разновидност“.[39] Този възглед се споделя от И. Баева като обяснение за наличие на традиционни нагласи в полза на силната държава, направили приемлив за мнозинството българи „държавния социализъм“.[40]

По своеобразен начин тези твърдения се приближават до постановките на научни изследвания в марксистката историография, социология и политикономия. И влизат в разрез с основните исторически факти, посочени в тях. Откритият и демонстративен пристъп към социалистическо преустройство от края на 1944 и първата половина на 1945 г. завършва с разцепление на Отечествения фронт и възникване на демократичната политическа опозиция, чието ядро са БЗНС с водач Н. Петков и Социалдемократическата партия, ръководена от К. Лулчев. Българската работническа партия (комунисти) – БРП/к/, осъжда левия екстремизъм към съветизация и приема нова стопанска политика на „хармонично“ развитие и сътрудничество на трите сектора – държавен, кооперативен и частен. Управляващите провъзгласяват „ОФ ера“, в която общественият и частният сектор са легитимни, а трудовата частна собственост на селяни, занаятчии и други дребни собственици е основополагаща за „народната демокрация“.

През пролетта на 1946 г. Г. Димитров развива своите идеи за собствен български път на преход към социализма като общонародно дело на всички трудови слоеве – работници, селяни, занаятчии, интелигенция, без насилие и към общество, различно от съветското. В реч пред големия предизборен митинг на 25 октомври 1946 г. той гарантира неприкосновеност на частната собственост и нейното наследяване, положение, което заляга като принцип в новата конституция, приета от Великото народно събрание (ВНС). Според временния председател на Народната република В. Коларов по-голямата поддръжка, която Комунистическата партия получава в селата, отколкото в градовете в изборите за ВНС, се обяснява със страданията на селяните в миналото и тяхното политическо съзнание, отхвърлящо националните и чуждите грабители и експлоататори. Същевременно резултатите от изборите показали, че „трябва да се държи сметка за стопанските и социални нужди на народа“, за подпомагане на частните стопани и дори частната индустрия. До средата на 1947 г. официалната политика е насочена към успокоение на милионите дребни стопани в селото и града, че тяхното бъдеще на самостоятелни собственици е гарантирано и подкрепяно от народната власт.[41] Проучването на конкретната история, битността, поведението и нагласите на обществените групи в България през 30-те и 40-те години може да установи и затвърди историческата истина за отсъствието на

каквито и да е вътрешни предпоставки за създаване на социалистическо общество, още по-малко чрез комунистическа диктатура. Но историческото развитие на малките държави в Източна Европа след Втората световна война е подвластно на световните събития и промени.

Съдбата на малките източноевропейски държави зависи от един постоянен фактор, който след 1933 г. става доминиращ – политиката, съперничеството, борбите и войната между Великите сили. Големият учен историк П. Бицилли смята като последица от либерализма, че в сферата на международните отношения, подобно на икономическата зависимост на по-слабите социални елементи от по-силните, по-слабите държави стават фактически васали на по-силните, а автономията на наскоро освободените малки народи се оказва привидение. За разлика от хората и класите в една държава, над народите и държавите не стои по това време никаква сила, която може да предотврати конфликтите между тях.[42]

Масовите войни на XX век, и най-вече Втората световна – 1939–1945, неизбежно променят и ликвидират всички илюзии на либерализма. Те водят до създаването на „двуполюсния свят", установяването на социализма като държавна политическа система в Съветския съюз и на неговото господство над голяма част от света, в която влиза почти цяла Източна Европа.[43] Историята се развива така, че вместо усъвършенстване на капиталистическата система в границите на взаимно изгодни международни отношения, се раждат два въоръжени блока държави, комунистическият и на буржоазната демокрация, в които се реализират два модела на модернизация – съветският и евроатлантическият.

Двуполюсният свят и възходът на социализма

През Втората световна война Съветският съюз получава международно признание като жизнеспособна политическа система, постигнала успешна индустриализация и военна мощ. Съветският съюз побеждава „повеликата" и индустриално развита Германия. СССР става една от двете велики „супер" сили заедно със САЩ, способни по думите на Дьо Токвил да властват над съдбата на половината земно кълбо. „Вече никой не може да урежда какъвто и да е сериозен проблем на международните взаимоотношения без СССР..." По време на войната различията в идеологическите, политическите и социалните принципи се подчиняват на необходимостта от победа над фашизма и геостратегическите съображения на великите сили. С разтурването на Комунистическия интернационал през 1943 г. и коректното придържане към споразуменията с Ф. Д. Рузвелт и У. Чърчил, Сталин дава основание за очакване за следвоенно уреждане на света съгласно принципите, утвърдени с хартата на ООН, приета на 26 юни 1945 г. в Сан Франциско, и новия икономически ред, утвърден между 1942 и 1946

г. с пакет от международни споразумения за изграждане на Международния валутен фонд, Международната банка за реконструкция и развитие, Общото споразумение за митата и търговията (GATT) и други, които гарантират свободната търговия в полза на всички нации.

Американските и британските политически и обществени среди са изпълнени с уважение към борбата за свобода срещу фашизма, която съветските хора водят, защитавайки своята комунистическа родина. Народите в Източна Европа са решени да се сражават заедно с приятелска Русия срещу фашистка Германия. Страхът от комунизма, от Съветския съюз е голям сред демократичната общественост, но мнозина са склонни да смятат, че с „марксическото мислене в Русия е свършено", че руснаци и американци могат да живеят заедно. В новите правителства и парламенти в Източна и Западна Европа комунистите са редом със социалисти, земеделци, християндемократи, либерали. До лятото на 1945 г., когато събитията в Полша, Източна Германия, Югославия, България и Румъния показват истинските намерения на политиката на Сталин, в освободена Европа работят съвместно по решаване на непосредствени задачи на следвоенното възстановяване. Достиженията на Съветския съюз са реално изкушение за голяма част от работното население и мнозина интелектуалци в Европа и Азия за модернизация в съветски стил, за социална революция и са идеологическата опора на бързо увеличаващите своето влияние и власт комунистически партии в съветската зона на влияние в Източна Европа, но също и в Гърция, Италия, Франция, Китай.[44]

В годините на войната западните сили, САЩ и Англия, позволяват с редица споразумения Съветският съюз да установи своя „сфера на влияние", приемайки за разбираемо желанието на Сталин да осигури стратегическа безопасност и защита срещу възможна нова опустошителна агресия. Решенията на Конференцията на „тримата големи" Рузвелт, Чърчил и Сталин, проведена в Ялта, Съветския съюз, през февруари 1945 г., практически легитимират разделението на света на сфери на влияние и признават съветската, в която влизат страните от Източна Европа, намиращи се под контрола и окупацията на Червената армия. Твърде много е писано за тези споразумения, определяни от редица политици и учени като разделение на света за доброволно предаване на част от него на Съветския съюз.

Фундаментално значение за разбиране политиката на западните демокрации има обстоятелството на физическото, въоръжено присъствие на съветските войски във фактически завладените от тях територии в Източна Европа и Азия. Към началото на 1945 г. за американското и английското правителство е ясен стремежът на Съветския съюз да наложи в контролираните от него държави „приятелски правителства", пряко или косвено ръководени от преданите на Москва комунистически партии. Тази реалност кара Рузвелт да признае пред влиятелни сенатори в навечерието на

срещата в Ялта, че „единственият практически възможен курс е да използваме влиянието, което имаме, да подобрим (ameliorate) ситуацията."

От гледна точка на САЩ и Великобритания всички споразумения, включително тези в Ялта и Потсдам, са временни, до сключване на окончателния мирен договор. Те са обвързани с поетите ангажименти от Сталин да допусне в правителствата на Източна Европа представители на прозападно настроени, некомунистически сили и за възможно най-скорошно провеждане на свободни избори, които да определят политическата власт съгласно с принципите на Атлантическата харта за „самоопределение на народите". От гледна точка на Съветския съюз споразуменията са признаване на правото да изисква и осигури „приятелски" управления в „предпазния" кордон от държави в Източна Европа. От 1945 г. това се изразява във все по-открита и брутална политика на създаване на „сателитни" държави, в които комунистическите партии поемат управлението след серия „чистки", де факто политически преврати и отстраняване на своите противници от първоначалните коалиции тип народни и антифашистки фронтове.

Речите-предупреждения на У. Чърчил през март 1946 г. за „желязната завеса", която Съветският съюз монтира в Европа, се посрещат резервирано в западните обществени среди. Една година по-късно същата тази общественост е наясно, че Русия няма да позволи свобода и демокрация в Източна Европа и че „червената заплаха" е надвиснала над Гърция, Турция, Италия и целия западен свят. През март 1947 г. президентът Труман провъзгласява „Доктрината Труман", като заявява в своята реч: „Със своя политически курс Съединените щати ще помагат на свободните хора да защитават институциите и неприкосновеността си от вражески движения, които се стремят да ги подчинят на тоталитарните режими". В „преломната" 1947 г. Съединените щати с „Плана Маршал" предлагат милиарди долари помощ на народите в Европа, за да преодолеят икономическата разруха и да убедят европейците, че свободната пазарна икономика и личната предприемчивост ще им осигурят по-голямо благополучие отколкото комунизмът.[45]

Преобразуването, трансформацията на източноевропейските страни в зоната на съветското влияние в социалистически преминава според повечето изследователи през три фази, различни по обхват и време. Първата фаза е свързана с наличието на действително коалиционни правителства, предимно от ляво радикални партии – земеделци, социалисти, комунисти, но също така умерени прозападни и проруски буржоазни организации. Те са обединени в народни, отечествени антифашистки фронтови. Политическата система има характер на ограничена парламентарна демокрация, от която са отстранени не само прогерманските и профашистките елементи, но и всички буржоазни сили, обявени от комунистите и съветските власти за „реакционни". Комунистическите партии се превръщат в масови организации и се оказват достатъчно подготвени и динамични, за да овладеят ключовите позиции в държавното управление, умело направлявани от сво-

ите съветски учители. Тази фаза е твърде кратка в България – до принудителното отстраняване на д-р Г. М. Димитров, водач на Българския земеделски народен съюз (БЗНС), през януари 1945 г. и формирането на политическа опозиция от земеделци, социалдемократи и демократи през август-септември същата година. В Румъния тази фаза приключва през март 1945 г., когато крал Михаел е принуден да предаде властта на правителството на националния демократичен фронт, оглавявано от П. Гроза. В Унгария този полудемократичен период завършва с ареста на Бела Ковач от съветските власти и с разгрома на най-влиятелната партия на дребните собственици през 1947 г. В Чехословакия тази фаза продължава до комунистическия преврат на К. Готвалд през февруари 1948 г.

В някои от източноевропейските държави като Румъния, България и Полша периодът на ограничена демокрация преминава през втора фаза. Създадени са „фалшиви" коалиции при пълната доминация на комунистическите партии. Съществува политическа опозиция, разнообразни форми на социален, икономически и културен живот, ограничени демократични свободи и се провеждат парламентарни избори. Ръководителите на комунистическите партии говорят с благословията на Москва за преход към социализма по особени, национални, мирни пътища, различни от съветския модел. Тези краткотрайни „ери" на псевдо демокрация завършват, като преминават във фазата на установяване на еднопартиен комунистически режим. Това е драматичен момент, свързан с процесите срещу водачите на опозицията Н. Петков в България и Ю. Маниу в Румъния, с бягството на водача на полската селска партия Миколайчик, с разгрома на опозиционните партии в трите страни през 1947 г., с погрома, устроен на унгарските социалдемократи през март 1948, и с ликвидацията на буржоазната демокрация в Чехословакия, чийто трагичен символ става смъртта на президентите Ян Масарик през пролетта и Едуард Бенеш през езента на 1948 г.[46]

През есента на 1947 г. е създадено Коминформбюро, нова версия на комунистическия интернационал с участие на източно- и западноевропейски комунистически партии. През първата половина на 1948 г. Югославската комунистическа партия е „отлъчена" с обвинение в „национализъм" и „ревизионизъм" поради несъгласие и неподчинение на Й. В. Сталин и съветското ръководство. Ръководителите на източноевропейските комунистически партии единодушно си правят самокритика за подценяване на класовата борба и действията на „вражеските" елементи, подпомагани от американския и английския империализъм. Те осъждат всякакви идеи за особен национален път към социализма и потвърждават задължителния характер на основните черти на съветския модел на изграждане на социалистическо общество. Неговите основни направления на държавна организация, ликвидация на частната собственост, на ускорена индустриализация и насилствена колективизация залягат в политическите промени и приетите петгодишни стопан-

ски планове. Ликвидирането на всяка, дори илюзорна идея за национална самостоятелност става с изпитания в сталинската система метод за борба срещу „врага с партиен билет“, свързан с показни процеси и наказания срещу ръководители на комунистическите партии в Източна Европа, като В. Гомулка, Л. Раек, Р. Сланский, Тр. Костов, А. Паукер и др. Проведени са чистки и репресии срещу хиляди комунисти и начело на комунистическите партии и правителствата застават предани ръководители, назначени пряко от съветското ръководство и от Й. В. Сталин.[47]

Съветският съюз обвинява САЩ и Великобритания в подновяване на предишната антисъветска политика и принуждава страните с народна демокрация, най-вече Полша и Чехословакия, да не се присъединят към американския план за възстановяване на Европа, известен като „План Маршал“. СССР отказва да участва в новосъздадените международни икономически организации като МВФ и Световната търговска организация. Заедно с източноевропейските комунистически държави без Югославия, Съветският съюз създава през 1949 г. Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ). През 1948 г. с Брюкселския договор се учредява пакт за военна взаимопомощ между Англия, Франция и Бенелюкс. През 1949 г. е създадена организацията на северноатлантическия пакт (НАТО). Разцеплението на света в два военно-политически блока завършва и между тях започва десетилетна „студена война“.[48]

До 1949 г. са създадени предпоставките за „съветизацията“ на източноевропейските държави, в които установените след Втората световна война политически режими носят причудливото название „народна демокрация“. Дори от марксистка гледна точка в тези страни не съществуват материални, социални и културно-психологически предпоставки за преход към социалистическа организация. Тя е нежелана от мнозинството от тяхното население, независимо от широко разпространените антикапиталистически, егалитарни и традиционно-колективистични нагласи. Привърженици на социалната революция и утопията за по-справедлив социален ред – комунизма, са значителен брой, но далеч по-многобройни са хората от бедните селски и градски среди, които виждат реална възможност да постигнат власт и по-добро, дори привилегировано социално положение със силните на деня. Поради военно-политическата конюнктура в източноевропейските държави, намиращи се в съветската сфера на влияние, комунистическите партии стават управляващи и започват социалистическо преустройство на обществото, като създават политическа и икономическа система, в която те упражняват цялата власт като „партия – държава“. С „революционно“ насилие и тотална идеологизация те налагат сталинската, съветска система, отъждествявана със социализма.

Моделът – „социализъм“

Концепцията за прехода към социализма на К. Маркс и Ф. Енгелс дава идеалната цел, една безкрайно обобщена утопическа конструкция в духа на традиционните за европейската цивилизация тенденции на рационализъм и месианизъм, тласкащи мислителите на XIX век, че и по-рано, към търсене на илюзорното общество на социалното равенство и справедливост, един вид създаване на рай на земята. Основната идея на Маркс и Енгелс е, че „никога една обществена формация не загива преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, а нови, по-висши производствени отношения не настъпват никога преди материалните условия за съществуването на същите да са узрели в недрата на самото старо общество“. Затова според тях човечеството си поставя само задачи, които може да разреши, тъй като те изникват само там, където материалните условия за тяхното разрешение са вече налице или най-малко в процеса на своето образуване.

В. И. Ленин категорично посочва липсата на подобни условия в Русия след Октомври 1917 г. и отбелязва, че революцията ще протича в парадокса на своеобразното разместване на историческите времена. По същия начин Ленин размества основните елементи на Марксовата концепция, като поставя субективния фактор – партията на професионалните революционери, в нейния център. Според него тази партия трябва не просто да социализира създалите се материални предпоставки, а да ги създаде – идея, която коренно променя схващането за преход към социализъм. Все пак Ленин говори за необходимост от преход в прехода към социализма, схващайки отлично, че ако поради стечение на обстоятелствата пролетариатът и по-скоро неговата партия могат да завладеят политическата власт, то те не са в състояние да отменят, прескочат, игнорират естествените процеси на икономическото, социалното и културното развитие, а могат да ги подпомогнат, направляват, ускоряват с помощта на една научна теория.

В. И. Ленин се стреми да обосновава концепция за един относително дълготраен период на преход с редица междинни фази, съобразен с икономическите реалности и закони, с идеологическите принципи на научния социализъм. През този период, според него, се извършва приспособяване на елементите на заварената икономика към нуждите на социалистическото строителство, революционният подход на разрушаване и преустройство се съчетава, а често пъти дори отстъпва на реформисткия, разбиран като постепенност, като „цяла редица преходни стъпала“. Според Л. Д. Троцки между капитализма и завършения социализъм неизбежно трябва да се премине през продължителна епоха, в течение на която пролетариатът, използвайки методите и организационните форми на капиталистическото стопанство, все повече и повече овладява и по такъв

начин постепенно измества пазарните механизми и ги заменя с цялостно планиране, характерно за социалистическото общество, процес, който преминава през ред преходни стъпала и НЕП е само идно от тях. Троцки резюмира образно проблема, като казва, че както един броненосец не може да се направи от милион дървени лодки, така и социализъм не може да се построи с наличните средства в една изостанала селска страна.

В границите на това виждане за перспективата на социалистическото строителство през 20-те години в Съветския съюз се разгръща дискусия, в която се очертават две основни направления. Като се отхвърлят политическите и идеологическите наслоения, тази дискусия може да се оцени като спор по въпроса как да се завърши процесът на модернизация, като същевременно се създадат най-добри условия за изграждане на социалистическо общество. Според концепцията, която е в основата на политиката на Всерусийската комунистическа партия – ВКП/б), до 1928 г., с най-ярък представител Н. И. Бухарин, преходът към социализма се свързва с балансирано взаимно свързано развитие и подем на промишлеността (тежка и лека) и селското стопанство; с ускорена индустриализация, базирана на възможностите на пролетарската държава и използването на пазарните механизми при ограничаване капиталистическите тенденции; с разширяване на производството и покупателната сила на дребните стопани в съчетание с дълготраен внимателен процес на тяхното кооперране, с по-далечна цел създаване на производствени колективи на основата на мощна индустрия. Смята се за немислимо създаване на икономика, в която индустриалните модерни достижения ще са като острови в изостанали аграрни и други структури. Процесът на стопански растеж се свързва с общото повдигане на образованието, производствената и битовата култура и в крайна сметка с моралните принципи на социалистическото учение.

Л. Д. Троцки, Е. А. Преображенски, Пятаков, Осински, Смирнов и др. видни партийни дейци и икономисти развиват концепцията, определяна от техните противници като „левичарска“, за „първоначално социалистическо натрупване“ като закон на преходното стопанство. Според тях форсираната индустриализация е единствената възможна основа за укрепване и победа на социалистическите, държавни форми, за осигуряване независимостта на страната до победата на световната революция. В изостанала страна като Русия това по необходимост може да стане, твърдят те, за сметка на мобилизация на всички вътрешни ресурси, извличани преди всичко от селото, за което е потребна централизирана държавна организация и принуда, но без да се понижават производствените и културните възможности на селячеството и да се нарушава неговият съюз с работническата класа.

Дори в най-радикалните си варианти тази концепция не допуска възможността за прескачане на исторически нива и прави опит да

обвърже идеята за ускорена индустриализация с реалните възможности и историческия опит. Но както в нея, така и в теориите на техните опоненти и на цялото „болшевишко учение“, е заложена опасната амбиция, илюзията за силната власт, която, въоръжена с едно учение, може принудително, планово и организирано да преустрои обществото, да ускори многократно неговото развитие и да постигне идеал, невъзможен за естествените сили на историческия прогрес.

В края на 20-те години възгледите на Н. И. Бухарин и неговите съмишленици се отхвърлят като минал етап и се квалифицират като „десноопортюнистически“ уклон. Ръководството на ВКП/б/ възприема нов курс на строителство на социализма чрез форсирана индустриализация и масова колективизация на дребните собственици в селото и града в исторически възможно най-кратки срокове – една-две петилетки. Неговите основни положения заимстват негласно идеи на т. нар. „лява опозиция“, но те получават съвършено ново съдържание и насока като стратегия на една политика, чието основно средство е насилието, масовото насилие във всички възможни форми. Неин завършен израз е теорията и практиката на една система или модел на обществена организация, установен в Съветския съюз, а в последствие в страните с народна демокрация, определяна днес с кратко и зловещо название „сталинизъм“.

В духа на някои схващания на В. И. Ленин и като цяло на болшевишкото учение, превърнато в система от догми от Й. В. Сталин, се смята за възможно посредством мощен партийно-административен апарат първоначално да се обхванат и целенасочено регулират заварените неразвити стопански и социални елементи и отношения, в последствие да бъдат разчистени в кратък срок и тогава да бъде издигната сградата на „социалистическото общежитие“. В икономиката това води до отказ от съобразяване с каквито и да е обективни закономерности и условия на стоково-паричното стопанство, с механизмите на съществуващата социално-икономическа структура. Разработват се и се „внедряват“ нови идеологически схеми, обявени от Й. В. Сталин за закономерности, сред които основно място заема постулатът за неизбежното и постоянно изостряне на класовата борба при прехода към социализма, послужил за оправдание на невиждан в историята на човечеството терор и репресии, ликвидиране и потисничество на милиони хора. Съгласно тази теория изграждането на социализма се обявява за несъвместимо с всеки вид частна собственост, с всяка форма на сътрудничество на пролетарската държава с дребностоковите форми и групи. Те подлежат на ускорена ликвидация и принудителна трансформация в производствени колективи, които от самото начало нямат или загубват малкото черти на кооперации и се превръщат в своеобразни държавни предприятия.

Концепцията и моделът на развитие, свързани с името на Й. В. Сталин, са практически отказ от основните постулати и морални принципи на

научния социализъм, на марксизма. Сталинският модел довежда до закономерен край принципите и тенденциите в болшевишкото движение за създаване на обществена система с невиждана дотогава централизирана йерархична структура на властта, обхващаща всички страни и елементи на обществения живот. Волята на вожда, на ръководството на господстващата комунистическа партия и на държавата, на партийно-административния апарат са нейното ядро, което взема исторически решения от името на работническата класа, народа, трудещите се в името на техните „добре разбрани интереси", в името на „велики цели", за което отделният човек, неговата съдба, права, интереси и дори живот нямат никакво значение.

Социалните и икономическите структури, държавната организация и йерархията на интересите, формите на власт – резултат на тази концепция, се явяват исторически своеобразен начин за преход към модерно промишлено общество. По същество това е опит да се извършат в едно и също историческо време, организирано, под формата на революционен акт два исторически независими процеса – създаване на материални предпоставки за преход към социализъм и извършване на самия преход в социалните отношения. От гледна точка на процеса на модернизация, като историческа практика, този модел се оказва годен да разруши традиционната социално-икономическа структура, да преодолее дребнособствеността бариера и да насочи обществото в руслото на съвременната индустриална цивилизация. Но неговата правомерност и ефективност е оспорвана и неприемлива особено в дългосрочна историческа перспектива, съотнесени към достиженията на други форми на модернизация на неразвити общества в Европа (Гърция, Финландия, Португалия), в Азия и Латинска Америка, а също така с оглед „цената", заплатена от хората, народите, чието желание не е взето под внимание, и в крайна сметка от гледище на най-елементарните, основни човешки ценности, на идеите и принципите на хуманизма.[49]

Град на две епохи

След Втората световна война България и другите страни с „народна демокрация" в Източна Европа преминават през епохата на „двойна" революция – Социална и Индустриална. Исторически времената на двете революции съвпадат и се разминават. Индустриалната революция е свързана с прехода и преходното общество между традиционно аграрната и градската промишлена култура, които могат да обхванат различен тип обществено-държавни устройства и различни способи на икономически и социален прогрес. Основно значение при проучването на този преход в източноевропейските страни има съпоставката на процеса на тяхната модернизация през XIX и XX век с развитието на напредналите модерни

„западни общества“ и на световната икономическа система. Изследванията в областта на икономиката и историята, документалният и статистически материал показват, че едва в края на 60-те и в началото на 70-те години тези страни преодоляват, по сполучливия израз на унгарския професор Ив. Беренд, разделителната линия между ниско и високо равнище на развитие, в смисъл на завършване процеса на трансформация в социално-икономическа система от модерен тип. Според Р. Канет към 1970 г. всички страни от Източна Европа имат значителни постижения по основните показатели, обикновено прилагани за изследване степента на модернизация, включително нарастване и структура на националния доход, индустриализация, урбанизация, образование, социални грижи и пр., които ги нареждат сред индустриалните държави.[50]

Преходът към икономическа зрелост е свързан с изчерпване на екстензивните фактори и административно-командните форми на стопанска организация, които са главните двигатели на икономическия растеж при сталинския обществен модел. Икономиката на дефицита, по определението на унгарския учен Я. Корнай, резултат на този модел на модернизация, не е в състояние да съперничи и значително изостава от технологичния и консумативен напредък на свободните пазарни икономики в западните демокрации. Това, наред със стремежа към граждански свободи, става основна причина за постоянните политически кризи, а в последствие и за колапса на социалистическата система в Източна Европа в края на 80-те години.[51]

Социалистическият, съветски тип модернизация започва в периода 1948-1953 г. с „форсирана“ индустриализация, развитие главно на тежката индустрия, и насилствена колективизация на дребните стокопроизводители в селото и града, в кооперативни и държавни предприятия. Големите достижения в производството на индустриални средства като метали, машини, електроенергия и пр. са съпроводени с влошаване живота на населението, недоволство и загуба на доверие в способността на управляващите комунистически партии да постигнат прокламираните цели на индустриален и социален напредък. След смъртта на Й. В. Сталин през 1953г. министър-председателят на СССР Г. Маленков обявява така наречения „продоволствен курс“, насочен към „форсиране“ на развитието на леката промишленост и повишаване на материалното и културното жизнено равнище на хората.[52]

Новият политически курс се провежда във всички източноевропейски страни за краткото време на „размразяването“, наречено така по едноименния роман на И. Еренбург. Промяната е твърде условна и завършва с народните протести в Полша, антикомунистическото въстание в Унгария през есента на 1956 г. и последвалото ново форсиране на индустриализацията в стила на „големия скок“ в Китай. От гледна точка на това изследване е важно, че в средата на 50-те години завършва един етап на т. нар. „со-

циалистическа модернизация“, чието съдържание определя посоките, средствата и резултатите на социалната революция. В средата на 50-те години, въпреки чувствителния напредък, източноевропейските държави, с изключение на Чехословакия, са все още в доиндустриалната фаза, твърде далеч по степен на урбанизация и качество на живот от напредналите страни.

Социалните промени, които настъпват като резултат на модернизацията от съветски тип и преди всичко от прехода към индустриално, градско общество са разнообразни. Най-важните са свързани с нарастването на градското население, голямата миграция село – град през 50-те и 60-те години след колективизацията, увеличаването броя на категориите на активно работещите на заплата, повишаване равнището на образование на населението и нарасналия брой специалисти, по-голямата заетост на жените, особено в градовете, западането на традиционното селско домакинство и родови отношения на еснафската съсловност като форми на обществен живот за сметка на професионалните и обществено-организационните, увеличаване значението на малките групи на хора от един район или селище, учебно заведение, семейно-приятелски и културни кръгове и пр. От изключително значение е т. нар. „жизнена революция“, свързана с усвояване градския начин на живот, с развитието на общественото здравеопазване, с намаляване на смъртността и увеличаване продължителността на живота, подобреното хранене, разширяване кръга от културни продукти – книги, радио, кино, театър и пр., достъпни за все повече граждани.[53] Всички тези последствия се чувстват все по-осезателно от началото на 50-те години нататък и имат по-значими измерения след изпълнението на първите петгодишни планове, т.е. от средата на 50-те години насетне.

Най-съществената промяна, която социалната революция донася в периода от края на войната до средата на 50-те години, е радикалната трансформация на структурата на собствеността и социално-класовия състав на източноевропейските общества. Социалната революция има за резултат пълната ликвидация на капиталистическата буржоазия и т. нар. социалистическо преустройство на дребнобуржоазните слоеве, което ги свежда до маргинални обществени прослойки в градовете. Тя променя радикално социалната йерархия, като отстранява от власт и премахва привилегированото положение на буржоазните среди, включително на интелигенцията. В Унгария, между 1945 и 1953 г., от 350 000 до 400 000 буржоазни фамилии от споменатите групи загубват своите социални позиции в едно условно движение „на долу“ в новата обществена система. Същевременно протича обратният процес, който издига „на горе“ стотици хиляди хора от нисшите класи и групи, главно работници, селяни и техните деца.[54]

Социалните промени в България до средата на 50-те години са от различно естество. Делът на заетите в промишлеността и строителството се покачва от 7,2% през 1944 на 10,7% през 1948 и 15,1% през 1952, като достига 20,3% през 1957 г. Заетите в селското и горското стопанство през

този период намаляват от 89,5% през 1946 на 86,1% през 1948, 80,2% – за 1952 и 74,5% през 1957 г. Населението на градовете нараства от 1 730 655 души през 1946 на 2 556 071 през 1956 г., което е 34% от населението на България. Селското население намалява слабо – от 5 291 551 на 5 057 638 души. Движението на населението от селото към града до 1953 г. не е голямо. За периода 1949–1952 г. 490 564 души променят своето местожителство, като 130 966 се заселват в градовете и 206 143 – в селата. Ситуацията се променя през 1953–1956 г., когато от 613 347 души, които сменят своето местожителство, 410 663 се заселват в градовете. До началото на 50-те години напредъкът на процесите на индустриализация и урбанизация не донасят по-съществени промени в отрасловата структура на населението и неговото разпределение между града и селото. България остава предимно аграрна, слабо индустриална страна, мнозинството от жителите на градовете са от предишния период.[55]

Далече по-радикални са промените в социалната структура на българското общество. През 1953 г. държавните предприятия дават 60% от обществения продукт и 49% от националния доход, а кооперативните съответно – 20% и 25%. Социалистическият обществен сектор произвежда 98,5% от промишлената продукция, обхваща 99,6% от вътрешния стокооборот и по-голямата част от автомобилните и други превози.[56] С национализацията на 6971 едри и дребни промишлени предприятия и различните форми на одържавяване на частната собственост в търговията, транспорта и кредита към 1949–1950 г. капиталистическата буржоазия е ликвидирана като обществена група. През 1948 г. започва ускорена социална трансформация на дребнобуржоазните слоеве в градовете, която се превръща в масов процес след V конгрес на БКП. Политиката на БКП и държавата води до радикално разрушаване на дребностоковия сектор и пазарните механизми с административни и икономически ограничения, принудителна ликвидация и кооперирane. През 1949 и 1950 г. се извършва „социалното преустройство“ на мнозинството занаятчии, дребни търговци и транспортьори. По същото време е прекратена частната дейност на мнозинството граждани, упражняващи „свободни професии“ или друга частна практика. Частната собственост губи своята легитимност и се смята за несъвместима със социалистическото общество.

През 1950–1951 г. с първата вълна на масова принудителна колективизация се извършва „социалистическо преустройство“ на голяма част от дребностоковите стопанства на село, притежаващи близо 50% от обработваемата земя. Процесът на социализация, на ликвидация на частната собственост на селяните става необратим и завършва през следващите години. Преустройството на дребностоковото стопанство в града и селото има за цел „експроприацията“ на материалните средства и използване на работната сила на бившите дребни стопани за социалистическото, по същество държавно строителство, индустриализация и модернизация.

Главно за тяхна сметка нараства броят на работниците в промишлеността от 210 835 през 1948 на 326 067 през 1953 и 448 002 през 1957 г. Броят на държавните, общинските и кооперативните служители расте още по-бързо с изграждането на огромния централизиран бюрократичен апарат на партията – държава. Само в промишлеността през 1957 г. броят на служителите е 10 пъти по-голям от този през 1939 г. Работниците и служителите са новите, предимно градски „възходящи" социални групи. Според статистиката през 1956 г. в страната има 970 988 работници, от които 541 042 са в градовете. От 553 213 „служещи" 391 028 са също в градовете.[57]

В средата на 50-те години градът придобива „социалистически облик". Буржоазното градско общество е минало.

Обществени групи в българските градове[58]
(активно население)

1946 г.		1956 г.	
Собственици	249 818	Работници	541 042
от тях:			
1. Капиталистическа буржоазия	21 000	Служещи	391 028
2. Дребна буржоазия	168 000	Членове на ТКЗС	68 567
вкл. занаятчии	60 000	Кооперирани занаятчии	35 491
дребни търговци	34 500	Еднолични селски стопани	54 950
земеделци	53 000	Некооперирани занаятчии	31 836
3. Свободни професии	9 300		
4. Други*	51 517		
Служители	130 847	Частни търговци	4 910
Работници**	358 550	Свободни професии	6 384

* вкл. 48 614 пенсионери

** вкл. 53 335 войници, трудоваци и др. под.

Нарастващата мобилност на населението и разместването на обществените пластове в резултат на социалистическите революции в страните от Източна Европа е само външната страна на може би най-драматичния за времето акт – ликвидацията на буржоазния свят. Исторически акт, свързан с коренна промяна на съдбата на няколко поколения, които принадлежат към този свят, към буржоазното общество. Това става в „междинното време" на границата между две епохи, обозначено в марксистката историография и обществените науки като „преходен период от капитализма към социализма", когато се изграждат „основите на социализма".[59]

Буржоазният свят в Източна Европа, и в България в частност, е преди всичко в обществото, икономиката и културата на градовете. Градското общество през 30-те и 40-те години на XX век може да се определи ка-

то „буржоазно“ по социалния състав на мнозинството от градското население. В неговите покрайнини, казано образно, са работниците, служещите от долните категории на администрацията и услугите и многобройната и пъстра по състав градска беднота. Извън чертите на градовете започва, макар и твърде условно, другият свят – на традиционното село, на аграрната провинция.

В това изследване, което озаглавих „Град на две епохи“, бих искал да възстановя буржоазния свят на градовете от средата на 40-те години на XX век. Това е свързано с проучване и описание на основните исторически и социални характеристики на обществените групи в градовете по това време. Другата основна цел на изследването е да бъде написана онази част от „биографията“ им, която се отнася до тяхната ликвидация или преобразуване в нещо ново през епохата на социализма. Това е историята на поколения българи, живели в градовете, на създадените от тях стопански и културни институции, материални блага и духовни постижения. История на буржоазния човек и другите категории граждани, на техните житейски, обществени, стопански и културни нагласи, ценности, традиции и начин на живот, които изчезват или се загубват за дълго време вследствие на насилствено пресеченото и променено развитие на обществото в годините на най-големия социален експеримент в човешката история, наречен социализъм. История на появата на нови и преустройството на големи градски слоеве като работници, администрация, политическа и държавна „номенклатура“, „работници на умствения труд“ и на една нова обществена уредба. Мисля, че това е предпоставка да попълним нашето знание за националната история, да възстановим важни моменти от българската памет и наследство, да намерим отговор на много въпроси, които засягат нашето минало и днешното време на пореден преход, този път от социализъм към демокрация и пазарна икономика.

Поради естеството на изследването то не може да има обичайната форма с тематично-хронологично единство на съдържанието. Предпочетох да напиша отделните части като самостоятелни книги за основните социални групи в градовете и тяхната съдба в междинното, преходно време между двете епохи. Така се изграждат отделни исторически биографии, които започват от завареното състояние в края на 30-те и началото на 40-те години и завършват, някои в края на 40-те – като тези на буржоазията и повечето интелигентски групи, други – през първата половина на 50-те, когато придобиват новия си облик работничеството и служещите в България. При този подход много основни политически и други събития се повтарят, но мисля, че това има предимство, доколкото те се разкриват от различни страни, в зависимост от последствията и възприятията на групата хора, която засягат. По този начин, като описвам положението и поведението на отделните градски слоеве, тяхната дейност, житейска среда и институциите, с които са свързани като фабрики, банки, учреждения,

политически, професионални и културни организации и т. н., се получава представа за едно условно цяло – градското общество или света на българския град, в който се смесват и съжителстват две епохи.

Възприетият подход е свързан не само с характера на тематиката, но и със състоянието на изследванията по история на обществените групи в градовете в посочения период от средата на XX век. Те са много малко и са посветени на историята на работническата класа, дребната буржоазия и интелигенцията при обичайното до скоро деление до и след 9 септември 1944 г. Книгата на М. Исусов „Работническата класа в България 1944-1948 г." е най-доброто и мащабно проучване за тази социална група досега, написано в стила на обективистичната, марксистка историческа наука. Разностранният анализ на темата въз основа на изобилен документален материал е пречупен през идейната концепция за ръководната и прогресивна роля на работническата класа при социализма с всички последствия по отношение на акцентите в нейното социално положение и политическо поведение, които отдалечават изследването от реалната история и характеристика на тази група през началната фаза на комунистическия период. В много по-голяма степен недостатъците на официалния марксистки подход са се отразили в изследванията за работническата класа на Л. Беров, А. Атанасов и други автори.[60] Същата оценка до голяма степен може да се даде на някои научни публикации за интелигенцията при капитализма. Особена научна стойност като прецизен икономически анализ има изследването на Л. Беров за нейното материално положение. Моята студия за интелигенцията през 40-те години на XX век е опит за попълно представяне на исторически и социологически аспекти на характеристиката на тази група в разглеждания период.[61]

В моята монография „Дребната буржоазия в България, 1944–1958 г." е направен исторически анализ отвъд възприетите методологически и методически стандарти на марксистката историография. В нея са дадени обобщаващи характеристики на други социални групи, на важни процеси от социалната история в разглеждания период като модернизацията, урбанизацията, на промените в социалната стратификация и пр.[62]

Очерците на Н. Генчев за социално-психологическите типове в българската история са определено новаторство в изследването на историята на обществените групи. В популярен стил, но на базата на историческа документация, социологически, етнографски и дори художествени данни авторът прави оригинални социално-психологически оценки и обобщения за средновековната аристокрация, за еснафите, селяните, буржоазията, интелигенцията и пролетариата от по-ново време. Той самият си дава сметка за ограниченията в следствие на този подход, при който се „губи цялата комплексност на историко-културния процес" и по-скоро се „маркират резултатите, отколкото да се проучва развитието" на различните социални типове.[63] По този повод бих искал да отдам дължимото на

Ив. Хаджийски, чиито изследвания върху бита и душевността на българския народ, на отделни социални групи и специално на градския еснаф, са класика в историята и социологията на обществените групи.[64]

Редица важни и второстепенни аспекти от историята на обществените групи в градовете – буржоазия, дребна буржоазия, работници, интелигенция, служещи и др., са засегнати повече или по-малко в голям брой български и чужди научни трудове по политическа и стопанска история, по история на културата и пр. Като правило това е направено от гледна точка на историята на институциите, процесите, събитията и различните обществени групи, хората са участници на заден план. Историографски анализ се прави в увода на тази книга, във всяка част и дори в отделни параграфи в съответствие с използваната научна литература по всяка една от темите.

При написване на настоящия труд е използван значителен документален материал, български и чужд – архиви, статистика, периодични издания, мемоари, художествени произведения и др. Основен източник са архивните материали от фондовете на Централния държавен архив, на бившите Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ) и Централен държавен исторически архив (ЦДИА), преди всичко тези на държавни ведомства и на професионалните организации на различните обществени групи. Особено място заемат архивните източници от бившия Централен партиен архив (ЦПА) и окръжните партийни архиви на Българската комунистическа партия (БКП), които разкриват най-важни страни от политиката на тази партия и на държавата, тяхното отношение и действия към различните социални слоеве. Твърде ценни са сведенията от бившите окръжни архиви и Софийския градски и окръжен държавен архив (СГОДА) за реалните настроения и поведение на хората от различните групи в градовете, действията на местните власти и политически фактори. Постарал съм се да проуча и използвам във възможно най-голяма пълнота периодичния печат, изключително разнообразен и обемен, доколкото обхваща централни и местни вестници и списания с обща политическа, икономическа и културна тематика, както и специализирани, професионални, съсловно-браншови издания.

Най-трудоемка и технически сложна бе обработката на значителния обем статистически данни от различни източници – архивни фондове, периодика, научни изследвания и пр. Повечето цифрови данни в текста и таблиците са резултат от мои изчисления и сравнителни анализи. Твърде сериозен източник са мемоарите и специализирани разработки с исторически характер в различни области като адвокатурата, театъра, литературата, изобразителното изкуство, църквата, академията и т. н., чийто брой нарасна през последните години. Много полезен източник, особено като коректив на официалните български източници през периода след 9 септември 1944 г., са материалите от Националния архив във Вашингтон,

Института за мира, революцията и войната в Стенфорд и други източници в САЩ, както и американска периодика от това време.

Основният проблем, с който се сблъсквах, е, че информацията в повечето източници след 9 септември 1944 г. отразява гледната точка на „победителите", на Комунистическата партия и властта въобще. Тази тенденция се засилва и става правило за българските документални източници след 1947 г. Това обстоятелство ме затрудни твърде много, но се надявам, че съм успял да осъществя своето намерение да напиша история на обществените групи в градовете, отразявайки във възможно най-голяма степен възгледите, позициите, реакциите и мотивите за поведение на хората от отделните слоеве, прослойки и професии през онези години. Защото тази история е тяхна.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Агънски, Н.* Трите поколения, Архив за стопанска и социална политика.АССП, 1937, № 1, 236–244.

[2] *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на нова България 1878–1944, т. III, С., 1989.

[3] *Хънтингтън, С.* Сблъсъкът на цивилизациите, С., 2000, с. 58, 59, 91–97; *Kunkel, J.* Society and Economic Growth, London, 1970, p. 3.

[4] *Агънски, Н.* Трите поколения..., с. 243.

[5] Николов, Д. Поглед върху социалните отношения в България. АССП, 1939, № 4, 260–272; *Илиев, И.* Войните и промените в активното население на страната. АССП, 1930, № 3, 236–238.

[6] Мишайков, Д. Изследване на населението на България в сравнение с някои други страни, С., 1940, 5–67; Статистически годишник на Царство България, С., 1941, с. 12, 23, 40; Статистически годишник на НРБ, 1943–1946, С., 1947, с. 20, 21; Статистически годишник на НРБ 1947–1948, С., 1949, с. 15.

[7] *Василева, Б.* Проблеми на урбанизацията и миграционните процеси в България през преходния период, ИИИ БАН, т. XXVI, 86-88; *Стефанов, И., З. Сугарев.* Демография на България, С., 1974, 191–193, 216, 217, 258, 575; *Лазаров, К.* Нашите градове според преброяването от 1946 г. Отечествен фронт (ОФ), № 1170, 24 юли 1948; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 15.

[8] *Мавродинов, Н.* Личности и характери, Философски преглед, (ФПр), 1939, № 1, 68–72; *Обрешков, Т.* Населението на град София, АССП, 1936, № 5, 394–402; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. №№ 429, 430, 1229.

[9] *Василева, Б.* Проблеми на ..., с. 95, *Мишайков, Д.* Изследване..., 30–32, 58–62; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 303, л. 108; ф. 210, оп. 1, а.е. 1228, л. 1–3; а.е. 1232, л. 1 и сл.; ОДА Бургас, ф. 4, оп. 2, а.е. 17, л. 87; ОДА Пловдив, ф. 90, оп. 1, а.е. 42, л. 43–56.

[10] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия в България 1944–1958, С., 1985, 56–64.

[11] *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България 1924–1945, С., 1946, с. 118, 126, 127; *Кемилев, А.* Проблеми на нашата вътрешна търговия, Списание на българското икономическо дружество (СБИД), 1940, № 2, с. 72; *Мочева, Х.* Българското селско домакинство, Известия на българското дружество за социален напредък (Известия на БДСН), 1939, № 4; *Киранов, Пр.* Националният доход на България, Икономически проблеми, 1946, № 1, с. 32; *Хаджийски, И.* Съчинения, т. II, С., 1974, 28–132.

[12] Стенографски дневници (СД), ВНС, дял I, кн. I, с. 138, 139; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 41.

[13] *Марчева, И.* Идеите за индустриализация на България през 1944–1948 г., ИПр., 1992, № 8–9, с. 78, 79, 81; История на националното и световно стопанство, С., 2002, с. 385.

[14] *Николов, Д.* Поглед върху ..., с. 260; *Hoffman, G.* The Balkans in Transition, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1963, 73–80.

[15] Най-полезното в случая историческо изследване е Seton-Watson, H. Eastern Europe Between The Wars 1918–1941, Westview Press, Boulder and London, 1982; Геополитическият, военен, икономически и исторически контекст е добре очертан в: *Кенеди, П.* Възход и падение на великите сили, ч. I и ч. II, С., 1997; Robberth, J. M. Europe, 1880-1945, New York, 1967; *Black, C. E.* Twentieth Century Europe, New York, 1972.

[16] *Kenwood, A.* G. and Loogheed, A. L. The Growth of the International Economy 1820-1960, London, 1971; *Bairosh, P.* International Industrialization Levels from 1750 to 1980, Journal of European Economic History, 11, 1982; *Heaton, H.* Economic History of Europe, New York, 1948; *Кенеди, П.* Възход ..., т. I и т. II; *Rostow, W. W.* The World Economy, History and Prospect, Ostin, Teksas, 1978.

[17] *Berend, I.* The Crisis Zone of Europe, Cambridge, 1986, 5–17; *Berend, I, G. Ranki.* East Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Budapest, 1977; *Rothschild, J.* East Central Europe between the Two World Wars, Washington, 1974 (3–17, 330–333); *Spulbar, N.* The State and Economic Development in Eastern Europe, New York, 1966; *Hoffman, G.* Regional Development Strategy in South-East Europe, New York, 1972; *Луджев, Д.* Опит за преход към социализма в страните от Югоизточна Европа, Исторически преглед (ИПр), 1989, № 1, 67–82.

[18] *Berend, I.* The Crisis..., p. 5, 6, 14.

[19] *Кенеди, П.* Възход и ...., т. I, с. 318; *Ranki, G.* Has Modernity made a Difference, in: The Politics of Modernization in Eastern Europe ed. by Ch. Gati, New York, 1974, 310–313; *Spulber, N.* Changes in the economic Structures of the Balkans Area, 1860–1960, in: The Transformation of the Balkans since the Turkish Era, 1960; *Seton-Watson, H.* The East European Revolution, Westview Press, Boulder and London, 1985, p. 15, 16; *Moor, W.* Economic Demografy of Eastern and Southern Europe, New York, 1972; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 43.

[20] *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974, с. 133; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 40, 41.

[21] The Camdbridge Economic History of Europe, vol. 6, part 2, Cambridge, 1965, p. 603.

[22] *Seton-Watson, H.* The East..., 11–13, 17–19; *Berend, I, G.* Ranki, Underdevelopment and Economic Growth, Budapest, 1978, p. 170; Economic Developments in Countries of Eastern Europe, Washington,1970, 149–195.

[23] *Агънски, Н.* Трите поколения, 240–243; *Кинкел, И.* Икономическият строй и социалната структура в съвременното европейско общество, АССП, 1930, № 3, 183–213; *Луджев, Д.* Българската интелигенция през 40-те години на XX век. Годишник на Софийския университет (ГСУ), Катедра по история и теория на културата, т. 79, С., 1988, 114–117; *Szczepanski, Y.* Odmiany chacu terazniesrego. Warszawa, 1971; *Zernowski, Y.* Struktura spoleczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa, 1964; The Inteligentsia and the Intellectuals, London, 1976.

[24] *Кинкел, И.* Икономическият..., 187–213; *Григоров, К.* Намесата на съвременната държава в стопанския живот. АССП, 1935, № 2, 78–91; *Варга, Е.* Изменения в икономиката на капитализма в резултат на Втората световна война, С., 1947, с.339, 380; *Варга, Е.* Развитието на промишления цикъл след края на войната в Европа, Стопан-

ски фронт, 1946, № 5–6, 19–22; Международен конгрес по социална политика, Известия на БДС, 1937, № 3–4; *Кенеди, П.* Възход..., т. 1, 38–383.

[25] *Божинов, С.* Проблемата за плановия капитализъм. АССП, 1933, № 2, 116–120, № 3, 210–253; *Berend, I.* The Great Depression and East Central Europe in: The Politics of Modernization in Eastern Europe, New York, 1974, p. 627, 628; *Rostow, W. W.* The World Economy History and Prospect, Ostin, Teksas, 1978.

[26] *Sabine, G.* A History of Political Theory, Dryden Press, Illinois, 1973; *Seton-Watson, H.* The East..., 23–46; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 123–156; *Шатле, Ф., О. Дюамел, Е. Пизие.* История на политическите идеи, С., 1998, с. 228, 229, 231–235; *Бауер, О.* Класовата борба и съсловното устройство на държавата. АССП, 1934, № 2, 104–119; *Джидров, П.* Проблеми на нашия политически живот. АССП, 1934, № 2, 85–100; *Кинкел, И.* Икономическият..., 215–233; *Палазов, И.* Мястото на кооперациите в стопанския живот на България, АССП, 1938, № 2, 101–112.

[27] *Янулов, И.* Социалната политика на Рузвелт, Известия на БДСН, 1937, № 1–2, с. 7, 8; Опитът на Рузвелт. АССП, 1934, № 1, 72–75; *Бел, Д.* Културните противоречия на капитализма, С., 1994; *Шатле, Ф.* История на..., с. 236; *Ортега-и-Гасет, Х.* Бунтът на масите, С. 1946, с. 46, 47; *Rothshild, J.* East Central..., 17–25; *Galbraith, J. K.* The Age of Uncertainty, Boston, 1977, 11–76, 197–225; *Keyns, J. M.* The End of „Laisser fair", London, 1926; *Black, C.* Twenthieth Century Europe. Prinston University, New York, 1972, A History, p. 269, 270; *Хаек, Ф. А.* Общество свободных, London, 1990, 7–9; Пътят към робството. С., 2004.

[28] *Тодорова, М.* Икономическата мисъл в балканските страни през периода между двете световни войни по въпросите на протекционизма – В: Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в., С., 1989, 173–197; *Seton-Watson, H.* The East ..., 16–31; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe Between ..., p. 115; *Moor, W.* Economic..., 122–128,136–142.

[29] Георгиев, В. Развитие на политическата система в България, 1918-1944, България 1300, С., 1981, 291–318; *Seton-Watson, H.* The East ..., 23–48; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 123–156; *Roberth, J. M.* Europe, 1880–1945, New York, 1967; *Hughes, H. C.* Contemporary Europe, A History, 1961, p. 244-259; *Barrinoton Moore, Jr.* Social Origins of Dictatorship and Democracy, Boston, 1966. *Paxton, R.* The Balkan Peasants and Revolution: National, Agrarian and Communist, Peasant Stadies, Vol. 10, № 2, 1983, 96–101.

[30] *Hughes, H, C.* Contemporary..., p. 262, 263, 269, 370, 371, 408, 437, 440–443.

[31] *Galbraith, J. K.* The Age..., p. 134.

[32] *Михов, Н.* Дневник, С., 2004, с. 190, 191, 198, 207–219; *Муравиев, К.* Събития и хора, С., 2004, с. 261, 371, 386; Вж. *Георгиев, В.* Развитие на..., 291–318; *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната, С., 1976, 259–331, *Филов, Б.* Дневник (под ред. на И. Димитров), С., 1986, 682–700, 705–714.

[33] *Димитров, И.* Деветосептемврийската социалистическа революция и проблемът за единодействието на антифашистките сили, Социологически проблеми, 1984, № 4, 12–21; *Филов, Б.* Дневник, с. 698, 702, 714, 765.

[34] *Михайлов, С.* Сталинският тоталитаризъм, С., 2000, с. 242, 243.The Soviet Union and Eastern Europe 1943–1947, Columbia University Press, 1978.

[35] *Колев, Б.* Икономическа култура, С., 2002, с. 207.

[36] *Молхов, Я.* Съблазните на пътуването, С., 1976, с. 49, 50.

[37] *Lanius, Ch.* I Saw the Russians Take Over Bulgaria, Reader's Digest, 21. Jan. 1945; National Archives, Roll 9, v. 46.273-v.49.296, p. 16, p. 286.

[38] *Исусов, М.* Политическите партии в България (1944–1948), С., 1978, с. 23, 52–60; *Горанова, М.* Начални стъпки в организационното укрепване на БКП (IX. 1944 – II. 1945), ИИ БКП, т. 21 348–363; *Муравиев, К.* Събития..., с. 403; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 10, л. 1–28; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 468, л. 1–19.

[39] *Аврамов, Р.* Неосъществеият консервативен манифест в България – В: *Бочев, С.* Капитализмът в България, С., 1998, с. 23; *Аврамов, Р.* Стопанският XX век на България, С., 2000.

[40] *Баева, И.* България и Източна Европа, С., 2001, 21–23.

[41] *Димитров, Г.* Съчинения, т. 12, 348–353, 355, 363–373; *Ошавков, Ж.* Първият отечественофронтовец, Съвременник, 1946, № 13, 743–747; ЦДА на РБ, ф. 177, оп. 4, а.е. 396, л. 10–12; Вж. *Генчев, Н.* Научни трудове, т. I, С., 2003, 74–194; *Исусов, М.* Политическият живот в България 1944–1948, С., 2000.

[42] *Бицили, П.* Уводъ въ изучаването на новата и най-новата история, С., 1927, с. 335, 337.

[43] *Кенеди, П.* Възход ..., т. I, 308–385, т. II, 25–93; *Шатле, Ф* ...История на..., с. 236; *Seton-Watson.* The East..., 48–200.

[44] *Кенеди, П.* Възход ..., т. II, 29–45; *Seton-Watson, H.* Neither War Nor Peace, New York, 1960, 19–45; *Feis, H.* Churchill – Roosevelt – Stalin. Princeton, 1967, 460–462.

[45] *Кенеди, П.* Възход..., т. II, 40–47; *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945, С., 2004; *Драганов, Д.* Съществувал ли е народнодемократичният модел на социализма. Векове, 1989 № 4, 52–57; *Cromwell, W. C.* Ialta at Forty. The Atlantic Community Quarterly, Vol. 22, no. 3, 1984, 259–264; *Black, C. E.* Twentieth Century Europe... p. 705, 706; *Seton-Watson, H.* Neither War..., 23–25; *Donovan, R.* Conflict and Crisis, The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948, New York, 1977, 257–346; The American Policy..., London, 1978, 17–72, 106–112; The Western World in the Twentieth Century , ed. by B. Wisky, New York, 1961, p. 3; The Second World War. Vol. VI. N. J. 1979, 179–221.

[46] *Warriner, D.* Revolution in Eastern Europe, London, 1950; *Seton-Watson, H.* The East ..., 167–171, 310, 311; *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им, С., 1994; *Boll, M.* Cold War in the Balkans, The University Press of Kentucky, 1984; *Исусов, М.* Комунистическата партия и революционният процес в България, 1944–1948, С., 1983; *Hughes, H. C.* Contemporary Europe..., 705–711.

[47] *Heller, M.* Al. Nekrich, Utopia in Power, New York, 1986, 370–511; *Staar, R. F.* Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford, 1982; Communism in Europe, Vol. 1, ed. by W. E. Griffith, 1964; *Farrell, R. B.* Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union, Chicago, 1970; Economic Developments in Countries..., 5–24; *Seton-Watson, H.* The East..., p. 304-317; The Politics of Modernization in Eastern Europe, Testing the Soviet Model, ed. by Gati, Ch. New York, 1974 ; *Баева, И.* Полша, Чехословакия и Унгария в годините на „униформения социализъм", 1945–1956 – В: *Луджев, Д., Б. Василева, И. Баева.* Утопия и реалност, С., 1991, 98–112; *Драганов, Д.* Съществувал ли е ..., 53–59, 70.

[48] *Кенеди, П.* Възход ..., с. 46, 47, 48; *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960, С., 1989; *Никова, Г.* Планът Маршал, европейските сили и България. ИПр., 1993, № 4–5, с. 56; *Galbraith, J. K.* The Age..., 287–292.

[49] *Heller, M., Nekrich, Al.* Utopia ..., 111–315, 450–511; *Троцкий, Л. Д.* Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции, М., 1923; *Trotsky, L.* Stalin: An Appraisal of the Man and His influence, London, 1947; *Бухарин, Н.* Икономика на преходния период, С., 1921; *Бухарин, Н, Е. Преображенски*, Развитие и гибел на капитализма, С., 1930; *Преображенский, Е.,* Новая Экономика, М., 1926; *Hughes, H. C.* Contemporary Europe, 244–259; Й. В. Сталин за социалистическата икономика, С., 1955; *Сталин, Й. В.* Икономически проблеми на социализма в СССР, С., 1951; *Луджев, Д., Б. Василева, И. Баева.* Утопия и реалност, С., 1991; *Луджев, Д.* Опит за преход към социализма в България и Източна Европа, Исторически преглед (ИПр), 1989, кн. 1, 67–82; *Марчева, И.* Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване, ИПр., 1996, № 3, 64–82; *Шат-*

ле, Ф. История на ..., 271–290; *Шапиро, Л.* КПСС 1975, 394–397; *Galbraith, J, K.* The Age..., 77–160.197–225; *Djilas, M.* The New Class, New York, 1957.

[50] *Berend, I., G. Ranki.* Underdevelopment..., p. 282-284; *Kanet, R.* Modernizing Interaction within Eastern Europe, in: The Politics of Modernization...p. 250, 275, 276–282.

[51] *Корной, Я.* Трансформация след социализма, С., 1998, 9–104; *Staar, R.* Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford, 1982.

[52] *Маленков, Г.* Реч пред петата сесия на Върховния съвет на СССР, Ново време, 1953, № 8, 3–18; *Червенков, В.* Деветата годишнина на Деветосептемврийското въстание, пак там, № 9, 3–45; Отчетен доклад на ЦК на БКП, VI конгрес на БКП, пак там, № 2, 1954, 4–37; пак там, № 1, 35–48; *Staar, R.* Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford, 1982; *Lampe, J. R.* Bulgarian Economy in the Twentieth Century, New York, 1986, 4–13; Economic Developments in Countries..., 149–160, 183–195; *Hoffman, G.* Regional Development Strategy in Sowth-East Europe, New York, 1966; Economic Development for Eastern Europe, London, 1968; Economic Development in the Soviet Union and Eastern Europe, Vol. 1–2, New York, 1975–1976;

[53] *Стефанов, И., З. Сугарев.* Демография на България, С., 1974, 52–80, 118–124, 297–480; *Тотев, А.* Урбанизацията и социално-икономическите проблеми на града, Икономическа мисъл, 1971, № 9, с. 54; *Тотев, А.* Миграционни и урбанистични процеси в България, Икономическа мисъл, 1971, № 6, 33–40; *Марчева, И.* Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война, Балканистичен форум, кн.2, 1997, с. 119, 120; *Радулов, Л.* Проблеми на социално-демографската политика на социалистическата държава. – В: Социално-икономическа политика на българската държава 681–1981 г., Варна, 1981, 393–403.

[54] *Ranki, G.* Has Modernity ..., 315–318.

[55] *Марчева, И.* Социални измерения на урбанизацията..., 112–125; *Василева, Б.* Миграционните процеси..., с.44, 64–71; *Тотев, А.* Населението на България 1880–1980, ГСУ, Юридически факултет, т. LIX, С., 1988; *Стефанов, И., З. Сугарев.* Демография на България, с. 221, 436-439; Икономика на България, т. II, 1972, 438–440, 481, 482.

[56] Икономика на България, т. II, с. 436, 438, 439, 460, 461, 467, 468; На VI конгрес на БКП В. Червенков констатира, че капиталистическата класа в промишлеността, търговията, кредита и другите отрасли е ликвидирана, а в селското стопанство – силно ограничена. *Червенков, В.* Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VI конгрес на партията, С., 1954, с. 98.

[57] *Радулов, Л.* Политиката на НРБ за индустриализация на страната. – В: Икономика и политика на социалистическа България, Варна, 1984, 14–23; *Иванов, В.* Социално-класовата структура на обществото в НРБ, пак там, 81–97; Икономика на България, т. II, 480–490; *Попов, Н., А. Милошевски.* Социално-икономически изменения в НРБ през периода 1944–1974, С., 1984; Работници и служещи в НРБ (Статистически сборник), С., 1960.

[58] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия в България, 56–62; Преброяване на населението в НРБ, 31 дек. 1956, кн. IV, С., 1961, с. 12, 13; Месечни известия на Главна дирекция на статистиката (МИ ГДС), 1949, № 6, с. 170.

[59] Вж. *Златев, З.* Проблеми на прехода от капитализма към социализма в България, С., 1982; Икономическо и социално развитие на НРБ, С., 1964.

[60] *Исусов, М.* Работническата класа в България 1944–1948, С., 1972; *Беров, Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма, С., 1968; *Атанасов, А.* Работническата класа в България 1944–1958, С., 1987; *Георгиев, В.* Към характеристиката на българската работническа класа (1944–1947), ИБИД, т. 25, С., 1967; *Златев, З.* Работническата класа в България 1944–1958, Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа, С., 1977, 107–117; Икономика на България, т. I и т. II, С. , 1972.

[61] *Беров, Л.* Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни, ИПр., 1988, № 12, 3–21; *Димитров, К.* Българската интелигенция при капитализма, С., 1974; *Луджев, Д.* Българската интелигенция през 40-те години на XX век. В: ГСУ, Катедра по история и теория на културата, т. 79, С., 1988, 114–164; Съществени моменти от историята на научната интелигенция и учителството по това време са разработени в: *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция, С., 1995.

[62] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия в България, 1944–1958, С., 1985;

[63] *Генчев, Н.* Очерци. Социално-психологически типове в българската история, С., 1987 – вж. Предговор, с. 5, 6.

[64] *Хаджийски, И.* Съчинения в два тома, С., 1974, т. II, Бит и душевност на нашия народ.

ЧАСТ I

В СЛУЖБА НА ДЪРЖАВАТА

„Трябва да се разбере, че в тая страна има един авторитет, който трябва да стои над всичко, че има една ценност, която е обща на всички ни. Тоя авторитет, тая ценност – това е българската държава."

Атанас Буров

Безпартийното управление и „цензовата" администрация

Заварената на 9 септември 1944 г. администрация започва да се оформя като система от учреждения и персонален състав през втората половина на 30-те години и по-точно след държавния преврат на 19 май 1934 г. Той е извършен от Военния съюз, от интелектуалци и запасни офицери от групата „Звено", разочаровани от политическия живот и политическите партии с тяхната безпринципност, кариеризъм, груби взаимни борби и вражди, корупция и стремеж да се използва властта за лични и користни цели, липса на идейност и патриотизъм, заменени с безогледен опортюнизъм и властолюбие. Това се отразява пагубно върху държавната и общинската администрация. В статия от 1933 г., озаглавена „Моралният упадък на българското чиновничество", Н. Михайлов пише: „В повечето случаи службите у нас се раздават не по достойнство, а по партийни заслуги. Партизанското службогонство се практикува от всички правителства ... голяма и опасна язва ... Доста службораздавачи са постигнали постовете случайно и смятат, сами некомпетентни, че службите няма нужда да се заемат от компетентни, по-важни са личните заслуги към министрите, партийната преданост."

В духа на времето правителствата в периода на т. нар. „безпартиен режим" се стремят да засилят ролята на държавата и общините като организатори и регулатори на стопанския и социалния живот. Стремежът е да се ликвидира с наследството на „партизанщината" в предишните години и да се модернизира, реорганизира и усъвършенства административната система и свързаното с нея законодателство. Разширява се кръгът на функциите на стари и нови държавни и публично-автономни учреждения, и особено на „силни и авторитетни" общини, които са поставени в центъра на административната политика. В своята програма-манифест създаденото на 19 май 1934 г. правителство на Кимон Георгиев се ангажира да създаде

„Стегната и икономична организация на държавата – намаление числото на министерствата, окръзите, общините и службите по всички ведомства“ и „Стабилна общинска власт с назначавани кметове“. В Манифеста от 21 април 1935 г., който цар Борис III отправя към българския народ по повод на новото правителство на Андрей Тошев, се заявява, че българската държава „ще бъде преобразявана, за да отговаря на съвременните усложнени изисквания на живота и духа на новото време с оглед на бързо съживяване на стопанството, решителна подкрепа на бедстващите слоеве от населението, заздравяване на вътрешния ред на страната по пътя на помирението и умиротворяването.“ Манифестът се позовава на духа на Възраждането, на възрожденците като кумири на новото време и се прокламира ново национално възраждане с девиза „Връщане назад няма“.[1]

Особено важна страна на новата политика е амбицията старият административен кадър, плод на котерийни борби и „партизански страсти“, да се обнови и подмени с нов, компетентен, лоялен към държавата и с морални добродетели. Основна цел в програмата на правителството на К. Георгиев е да бъде осигурен „Стабилитет на обществените служители. Промените в личния състав ще стават само във връзка с преустройство на службите и изискванията на моралния, образователния и служебния ценз на служителите“. Този принцип заляга в програмите и политиката на всички следващи правителства до 9 септември 1944 г. В общините трябва да се избират и назначават най-почтени и достойни граждани. Кметът, който заема централно място в стълбата на администрацията като носител на „най-сложната, най-деликатната и отговорна служба“, не е просто чиновник, а „ръководител на обществената психология, пръв гражданин на селището“. През 1938 г. ръководството на Съюза на българските градове констатира, че в последните няколко години градските общини се оглавяват от „компетентни и просветени кметове“, а в службите работят образовани специалисти и уважавани граждани, което е една от причините за „възхода“ на градовете.

През 1937 г. софийският областен директор в една своя реч казва, че старият начин на работа, партийният, води до разкол в народа, разделяне на партийни лагери, а целият духовен живот се направлява „само от политически идеи“, които „като не можеха да разрешат големите обществени въпроси, станаха прикритие на лицемерие, престъпност и причина за обществено безсилие, разединение, хабене на национална енергия, фаворизация и привилегии“... „Настава нова епоха на възраждане, утвърждава се нов ред, нов път е вече определен. Той води към честно и почтено управление, към една авторитетна и силна общинска власт, което изхожда от началото на обществена и национална солидарност, за да реши бързо въпросите, свързани с непосредствените интереси на нашите села и градове...“.[2]

Характерът на безпартийното управление намира израз в ролята и състава на Народното събрание и новия държавно-политически елит на

страната. Всички депутати са избрани по закон като безпартийни. Мнозинството са „приобщени“ към политиката на правителството, с чиято подкрепа са избрани. Дворецът и правителството извършват подбор на бъдещите народни представители от различни обществени и стопански среди, като се ориентират към лица с обществен авторитет, утвърдени професионални качества, без компрементирано политическо минало, поддръжници на идеите на безпартийния режим. Доколкото определянето на кандидатите и техният избор става с активната помощ на ведомствени и местни административни органи, качествата на голям брой депутати от мнозинството не отговаря на намеренията. Малък е броят на тези, които влизат в Народното събрание като свободни политически хора, дейци на забранените партии, които формират парламентарната опозиция. Според Д. Пешев, зам.-председател на XXV Народно събрание, мнозинството е изцяло зависимо от правителството и с малки отклонения следва неговата воля, което води до „безличие на депутатите от болшинството“ и до безличие на самия парламент.

Законодателно се установява статутът на чиновниците, като особено внимание се обръща на техния служебен стабилитет, защитата от произволни действия на началници и министри, на премахване влиянието и зависимостта от политически партии и пристрастия. Съгласно приетия ред, който остава формално в сила след 9 септември 1944 г., чиновници са всички, които заемат едно щатно място в държавни учреждения при министерствата, в общински служби и в обществени учреждения и към публично правни тела (т.нар. „административни личности“), каквито са Българска народна банка (БНБ), Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ), Върховна стопанска камара (ВСК) и др. Само на министрите се позволява да водят политическа дейност, но повечето се проявяват по-скоро като висши държавни администратори, назначени по волята на царя. С разтурването на Военния съюз през 1935 г. се слага край на намесата на военните в политиката и офицерството се отдава, съгласно клетвата, на служба на царя и държавата. Политическа дейност не е позволена и на чиновниците, тъй като се смята, че „лица, които упражняват контрол, не могат да контролират себе си“. Общински лекари, архитекти, инженери, аптекари, ветеринари, комисари, училищни или финансови инспектори и пр. се назначават не от кметовете, а от министерства и дирекции, което им внушава самочувствие за автономия „и дори им дава възможност да контролират делата на кмета и общината“.[3]

Въпросът за броя, стабилитета, функциите, заплатите и морала на държавните служители, чиновниците в частност, всяка година се обсъжда в Народното събрание при приемане на бюджета и е постоянна тема за обществото. Общият брой на държавните служители, издържани от бюджета, нараства значително – от 47 376 през 1911 г. на 85 687 души през 1933г. (без духовници и временни надничари). „Административният пер-

сонал – чиновници (включително в индустрията, търговията и услугите) според д-р Асен Чакалов е 138 993 души. През 1933 г. 122 980 души от тях са на държавна и обществена служба.

Увеличеният брой чиновници предизвиква постоянни популистки критики, но това се дължи преди всичко на увеличените функции на държавата и общините. В европейското общество се развива „публично-социално" стопанство, като държавата изпълнява все повече дейности в транспорта, съобщенията, кредита, социалните грижи, културата и пр. Тенденцията за увеличаване на държавните служители е обща за Европа и САЩ. Нещо повече, сравнението показва, че техният брой в България не е голям. Той е между 4,3% за 1933 и 4,9% за 1939 г. от активното население. През 1933 г. относителният дял на държавните служители от активното население в Чехословакия е 27,6%, в Гърция – 21,4%, Швейцария – 21,9%, Франция – 20,7%, Италия – 19,2%, Белгия – 17%, САЩ –17%, и т. н. В развитите държави е много по-широк кръгът от потребности, които държавата задоволява и обслужва.[4]

За подготовката и квалификацията на чиновници и административно-стопански служители въобще са показателни сведенията за образованието на всички служители у нас в началото на 40-те години (таблица № 1).[5]

Таблица № 1

Образование	Служители по категории съобразно социално-икономическия статус – в %		
	Държавни	Частни	Кооперативни
Основно	45	16, 2	47, 4
Средно	38	61, 5	41, 8
Висше	16	22, 3	7, 7

Данните за държавните служители включват както добре образовани учители, така и голям брой нисши длъжности (чистачи, пожарникари, пазачи, селски бирници и секретар-бирници и т. н.), повечето от които са с основно и незавършено средно образование.

Кооперативното движение се развива твърде интензивно през втората половина на 30-те и военните години, но службите там са относително по-ниско платени. В него работят предимно млади хора – 38,3% са от 20 до 30 г., а 37,1% са от 30 до 40 години, често пъти прекъснали училище или преди висше образование. Мнозинството са в селата, където основното образование се смята за напълно достатъчно. С това е свързано и голямото текучество, около 64,5% от кооперативните служители имат трудов стаж от 1 до 5 години.[6]

Стремежът да се създаде компетентна, стабилна и почтена администрация до голяма степен зависи от разрешаването на твърде „трънливия" проблем за материалното положение на административните служители. Всъщност това е т. нар. „чиновнически въпрос", който по същество е въпрос за съдбата на хората на умствения труд в България. Според една анкета от 1936 г. доходите на интелигентските професии – машинни и електроинженери, химици, агрономи, зъболекари и лекари, архитекти, адвокати и други на свободна практика спада спрямо 1933 г. с 50%, а в сравнение с 1930 г. – с 60-65%. Много от тях са фактически безработни. През 1935 г. дори е приет закон за настаняване на безработните със средно и висше образование до 30 години (изменен през 1936 г.), но той няма особен ефект.

Реалната работна заплата на държавните чиновници през 1933 г. е с 35,6% по-ниска от тази през 1913 г. отпреди войната. Малко повече от средната работна заплата получават чиновниците към министерствата на правосъдието, на земеделието, към държавните железници. Значително по-високи са тези на служителите от Министерството на външните работи, на войната, от Върховната сметна палата, Върховния административен съд, Дирекцията на обществените сгради. Най-ниски са заплатите на най-многобройния слой служители от пощите и съобщенията, просветата, полицията, православната църква (вкл. свещениците) и пр.

В заключение на проучване за държавните служители се казва: „След войната в България няма изобщо добре платено чиновничество. Колкото и да е лошо стопанското и финансовото положение на страната, не трябва да се оставят такива мизерни заплати. Те водят само към по-лошо." Според оценката на специалисти в началото на 30-те години българските чиновници в основната си маса са най-лошо възнаградени в целия културен свят и с „мизерните" заплати, които получават, живеят на границата на екзистенц минимума. Това според тях е основната причина за големите недостатъци в работата и морала на чиновничеството - корупция, престъпност, немарливост и пр.[7]

Политиката, подета от правителството на К. Георгиев и продължена от неговите наследници, води до значително подобряване на материалното положение на държавните служители. През 1939 г. покупателната сила на техните доходи достига до най-високото дотогава ниво от 1912 г. Заплатите на ръководните висши, средни и нисши длъжности от министър до бирник осигуряват доста високо дори за днешните представи ниво на живот. Като се изключат заплатите на министрите, останалите са между 2610 лв. и 9960 лв. Те са от 1,5 до близо 5 пъти по-високи от приетата месечна издръжка на живота на четиричленно семейство в градовете, въпреки че тяхната покупателна сила е с 4% до 11% по-малка от тази през 1912 г. В общественото мнение се налага разбирането, че в инфлационните следвоенни години високите заплати трябва да се повишават по-малко от ниските заплати.[8] За малки се смятат заплатите на секретари,

бирници, контрольори и кметове в малки градове от 5 000 до 10 000 жители, които представляват по-ниска категория от тези, заемащи същите служби в по-големите градове. Съюзът на българските градове настоява за заплати около 5800 лв.[9]

В навечерието на войната административните служители в България имат общо взето стабилно и добро материално положение. Нисшите чиновнически служби като счетоводител, секретар, бирник, писар имат от 2 пъти до 50% по-високи доходи от индустриален работник, а при средните и висшите разликата е от 4 до 10 пъти. Служителите в частните банки, индустриални, търговски и застрахователни предприятия – инженери, счетоводители, книговодители и друг канцеларски персонал са по правило с 20–30% по-добре платени от същите специалисти на държавна служба, но това е доста малочислена по това време прослойка.

В периода на т.нар. „безпартиен режим" и особено по време на войната се извършва значително преустройство на административно-стопанската организация, като се преминава от частично регулиране към „ръководено", „дирижирано" стопанство. Държавата поема ръководна и арбитражна роля в стопанския и обществения живот. В кратък срок се създава система от държавни, автономни и обществени институти, различни дирекции, съвети, органи на гражданската мобилизация, комисарства по снабдяване и разпределение на стоки и суровини. Редица ведомства, инспекциите по труда, стопанските камари се реорганизират. Местната администрация придобива нова структура и функции. По това време се въвежда нова система от норми, категории и цензове за назначаване и уволняване, заплащане, повишаване и понижаване на чиновнически персонал. За кметовете и повечето средни и високи служебни категории се изисква висше и в по-редки случаи средно образование. Изграждането на новата администрация, включително в новите земи – Тракия и Македония, след 1940 г. поглъща голяма част от интелигенцията и открива пътя на учителството към кметски и други административни длъжности, като около 30% от тях се заемат от бивши учители.[10]

Броят на чиновниците и служителите нараства бързо. През 1934 г. в страната има 64 953 държавни служители, през 1939 г. – 72057, за да достигнат през 1944 г. 128 039. Чиновниците и служителите (вкл. тези, заети по-скоро с физически труд) в градските и селски общини и кметства, се увеличава от 29 000 през 1934 г. на 34 500 през 1939 и 37 500 през 1944 г. Служещите във фондовите и обществените учреждения, които са едва 317 през 1934 г., достигат 7570 през 1939 и 11 656 през 1944 г. Макар и по-бавно, нараства броят на чиновниците в търговски и кооперативни предприятия, популярни, частни и обществени банки, застрахователни дружества и пр. Административният персонал във всички обществени сфери нараства от 133 946 през 1934 г. на 168 732 през 1939 и достига 249 615 през 1944 г., т. е. 6,6% от активното население.[11]

В началото на 40-те години в България е формиран относително многоброен и стабилен слой административно-стопанска интелигенция, която по своята квалификация, манталитет и материално положение наподобява градските средни слоеве, заети в този род дейност, в напредналите капиталистически страни.

Бързото нарастване на администрацията, особено през военните години, създава някои проблеми. Големият стопановед и статистик д-р Асен Чакалов смята, че административно-стопанският апарат се нуждае от сериозно преустройство, тъй като е съставен от прекомерно много относително автономни ведомства с недостатъчно точно определени компетенции и слабо координирана дейност, които си прехвърлят отговорностите и водят борба помежду си. Според него административният кадър е, общо взето, млад, неопитен и недостатъчно подготвен, а работата в учрежденията страда от бюрократизъм и нерационалност. Немалко служители политиканстват, критикуват властта и недоволстват от политиката на държавата и учрежденията, в които работят, което предизвиква призиви от министри и други фактори за повече служебна лоялност. Ходатайствата, приятелските връзки, използването на общественото положение са общоприета практика.[12]

В общините възникват нередности, недоразумения, съперничество и конфликти между кметовете и техните подопечни и назначаваните от централни ведомства служители, които спъват работата в полза на частни интереси. Промените през военните години до голяма степен регулират взаимоотношенията между общинските служби, кметовете и централните ведомства.[13] Английски дипломати отбелязват, че мнозинството от нарастващия брой завършили висше и средно образование без препитание и друга перспектива заемат вакантните, макар и ниско платени места в администрацията. Това поддържа политическата зависимост и поражда корупция, макар и не в размерите на съседна Румъния, която е значително ограничена от политиката на деполитизация на цар Борис.[14] Независимо от някои проблеми и негативни явления в навечерието на 9 септември 1944 г. административната система в България е сравнително модерна по своето устройство, професионален капацитет и поведение на своя ръководен и изпълнителски състав.

Нова власт, нова администрация. Прочистването

На 5 срещу 6 септември 1944 г. Съветският съюз обявява война на България и неговите войски навлизат в страната. България е победена, окупирана, но същевременно „освободена“ от Съветската армия. Няма значение, че правителството на К. Муравиев е демократично, че е обявен „неутралитет“, а впоследствие и война на Германия, че малкото герман-

ски войски в България се разоръжават от българската войска. На 9 септември 1944 г. е извършен държавен преврат. Държавната власт преминава в ръцете на Отечествения фронт, коалиция на Комунистическата партия, Българския земеделски народен съюз (БЗНС), Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП) и политическия кръг „Звено" (преобразуван скоро след това в партия – Народен съюз „Звено"). Четирите партии обявяват преврата за народно антифашистко въстание или революция, а новата власт за народна или народнодемократична.

Превратът-революция отприщва с години задържани политически страсти и амбиции, дава път за разчистване на сметките между стари и дори смъртни политически противници. Според комунистите, левите земеделци, социалдемократите и звенарите, техните стари и нови симпатизанти, всички, които малко или много са били свързани със старата власт, трябва да си отидат. Съдбата на нейната политическа върхушка е въпрос от международно значение, с който се занимават новите управляващи среди под наблюдението на Съюзната контролна комисия (СКК). Регентите, министрите от кабинетите на проф. Б. Филов и Д. Божилов, повечето членове на правителството на Ив. Багрянов, което открива преговорите за примирие със западните сили, и тези от демократичното правителство на К. Муравиев са арестувани като виновници за прогерманската и профашистка политика на България. Същата участ имат по-голямата част от народните представители от последния парламент. С подобни обвинения са арестувани министри от други кабинети до войната и мнозина висши държавни служители и офицери. Всички те ще бъдат изправени пред т. нар. Народен съд по време на първия голям „народнодемократичен" показен процес и съдени като военнопрестъпници.

Ликвидирани и преобразувани са трите висши органа на буржоазната държава: 25 ОНС е разпуснато с правителствен декрет (ДВ., №197/1944 г.), регентството има нов отечественофронтовски състав и придава представителен характер на новото правителство на ОФ, което управлява с наредби-закони и други решения. В победена и окупирана България най-висшата власт е СКК, в която по волята на победителите се разпореждат представителите на Съветския съюз.[15]

Съдбата на останалите администратори, чиновници и служещи от старата държавна машина се решава на място, по волята на победителите и случайността. Голям брой държавни и общински служители, областни, околийски и градски началници, пристави, инспектори, полицейски служители, кметове, помощник-кметове, бирници и т.н. са ликвидирани без съд и присъда в първите дни и седмици след 9 септември заради доказано или мнимо участие в убийства, затваряне и преследване на партизани, комунисти и техни близки, заради стари грехове от 1923 г. и по-сетне. Офицери от Хасковския, Сливенския и други гарнизони са разстреляни и арестувани от партизани и войнишките ОФ комитети. В някои слу-

чаи активно се намесват разузнавателни служби и военни части на Съветската армия, какъвто е случаят със залавянето и разстрела на администратори от Варненска и Бургаска област при опита им да избягат в Турция.

Хиляди други държавни служители, интелигенти, са арестувани и затворени от партизани, от създадената от комунистите „народна милиция" и от доминираните от тях ОФ комитети. Литературният критик Борис Делчев разказва как сутринта на 9 септември 1944 г., събота, по време на „нещо като митинг на трамвайните служители" в депото при Красно село, един ватман спира кола и обезоръжава лицата в нея.Между тях е инж. Иван Иванов, кмет на София, арестуван малко по-късно от милиционер. Известният журналист Волфганг Бретхолц, който е в България в първите дни след 9 септември 1944 г., пише: „Именно милицията получава задачата да проведе онова „прочистване", което привидно се насочва срещу „германофилски, фашистки и реакционни елементи", но в действителност послужи да се отстранят сегашните и бъдещи носители на съпротивата срещу комунистите. Един цял слой от населението – политици, интелектуалци и търговци, индустриалци, висши служители и селски стопани, духовният елит на народа в градовете и селата – трябваше да се ликвидира физически. Над София и над цялата страна премина като ураган вълна от терор."[16]

Веднага след 9 септември 1944 г. започва масова промяна в държавната и общинската администрация, която е съдбоносна за административно-стопанската интелигенция. Нейната първа вълна протича под лозунга за „чистка" на „фашистките елементи", свързани със старата власт и продължава до ноември 1944 г. С Окръжно № 5 на ЦК на БРП/к/ от края на септември 1944 г. се дават указания „при съдействие на отечественофронтовските комитети да се проведе решително и бързо прочистване на целокупния държавен апарат от всички злостни врагове на народа и Отечествения фронт". „Прочистване на целия държавен апарат от противонародни елементи и създаване на честна, способна и вярна на народните интереси администрация", е важна задача, залегнала в Програмата на ОФ от 17 септември 1944 г. В разпорежданията на военното примирие между България и съюзниците от 28 октомври 1944 г. влиза изискване за задържане и осъждане на личности, обвинени в извършване на военни престъпления, формулировка, която дава възможност за най-широко тълкуване, най-вече от комунистите.[17]

В министерства, дирекции и учреждения, в общини и кооперативни организации се извършват уволнения и назначения, разместявания, реорганизации, уточняване на задачи и функции. С Наредбата-закон от 2 октомври 1944 г. за назначаване, уволняване и класиране на служителите във ведомството на Министерството на вътрешните работи (МВР) и с друга наредба-закон от 12 октомври временно се отменя служебният ценз за длъжностите, заплатите и възнагражденията. С Наредба-закон през де-

кември МС отменя служебния и образователен ценз за инспектори по труда, началниците на инспекциите и борсите на труда и той се замества с изискване за синдикална дейност. С друга Наредба-закон се премахва образователният ценз за служителите по затворите. Подобни наредби-закони се гласуват за нуждите и на други министерства. Със специални постановления на Министерски съвет са подменени много висши държавни служители: управлението на Българска народна банка (БНБ), директорите на мини „Перник", на гражданска мобилизация, на Български държавни железници (БДЖ), на всички дирекции в Министерството на търговията и промишлеността (МТП), редица началници от ведомства и дирекции към други министерства. Назначават се специалисти от БРП/к/ и други ОФ партии, обикновено без изискващия се служебен ценз. Макар и запазен, образователният ценз не се спазва стриктно. Вдичко това отваря врата за ново опартизаняване на администрацията. Административният персонал се подменя в различна степен в отделните министерства и ведомства в зависимост от позицията и решенията на министри и началници. Представителите на БЗНС, БРСДП и НС „Звено" укрепват позициите на своите партии, но се стремят да бъдат по-толерантни към старите служители и да се съобразяват при назначения и разместявания с образователен и служебен ценз и подготовка, макар с предимства да се ползват стари и нови идейни съмишленици. Те отказват да се съобразяват с мнението на възникващите по инициатива на БРП/к/ ведомствени или учрежденски комитети на ОФ.[18]

Най-радикални са промените и прочистването на администрацията в министерствата на вътрешните работи, на правосъдието и на здравеопазването, които се ръководят от комунисти. Особено важно значение имат промените в системата на МВР. Полицията престава да действа, а полицейските служители масово се уволняват, отстраняват от длъжност и в много случаи репресират в дните след 9 септември 1944 г. Постановлението на МС от 10 септември 1944 г. за сформиране на народна гвардия при Министерството на войната и Народна милиция при МВР от „въстаническите отряди" узаконява ликвидацията на заварената полиция, макар формално това да става в началото на октомври. Народната милиция, на която се поверява вътрешната сигурност, се формира организационно по съществуващия закон за полицията, който остава в сила до края на 1947 г.[19]

На 9 септември и през следващите дни се извършва персонална промяна на ръководните служби в местните органи на властта – областни дирекции, околийски управления, общини и кметства, които са в системата на МВР. Старите областни и околийски управители, кметове и други служебни лица са отстранени и на тяхно място са поставени нови лица от ОФ комитети, партизански и партийни групи на комунистическата партия. Със Заповед от 15 септември 1944 г. министърът на вътрешните работи А. Югов утвърждава направените промени с уволне-

ния на старите и назначение на новите служебни лица. С допълнителни заповеди се урежда служебното положение на новите кметове и други чиновници в МВР в съответствие с отменените изисквания за образователен и служебен ценз. До средата на октомври според министър А. Югов е извършена пълна подмяна на кадрите в системата на МВР, от областните директори до кметовете. Огромното мнозинство от новите кметове, заместник-кметове и други новоназначени служители в края на 1944 г. са от БРП/к/, доколкото на 9 септември и в следващите дни общините са овладявани главно от групи на комунистическата партия или създадени от нея ОФ комитети. От другите партии само БЗНС има представители в повече места, главно в селата.

На много места ОФ комитети държат цялата власт или се явяват като ръководни политически органи на властта, на които кметове и общински управи са фактически подчинени. Този ред и субординация в местната власт се утвърждава с Декларация на четирите ОФ партии от 12 октомври 1944 г., според която до провеждане на „редовни избори" длъжностните лица в околийските центрове и селата се назначават „по представление на ОФ комитети, които определят кандидатурите и ги предлагат на обсъждане пред общото събрание".[20] Всъщност тази декларация регламентира политически процеса на смяна на властта по революционен път, чрез сила в разрез със завареното законово статукво. Това дава основание да се приеме, че смяната на политическата система, започнала с държавен преврат, е преминала в революция.

Комунистическата партия, а още по-малко нейните съюзници в ОФ не желаят процесът на смяна на властта да протича стихийно, революционно, от долу на горе и се стремят да го овладеят, като го поставят в рамките на централизиран административен контрол. На 2 ноември 1944 г. МС приема Наредба-закон за назначаване, уволняване и класиране на служителите по ведомството на Министерството на вътрешните работи и за временните общински управи. С нея се решават няколко важни въпроса: запазва се заварената организация на местните органи на властта и нейната администрация като представители на държавната власт. ОФ комитети са утвърдени като обществено-политически, но не и държавни органи на властта. Прекратява се мандата на общинските съвети и съветници и техните функции се поемат от временни общински управи, състоящи се от кмет, зам.-кметове и лица, посочени от местния комитет на ОФ. Назначаването и уволняването на околийските управители, градските кметове и помощник-кметове става със заповед на съответния областен директор по предложение на околийския комитет на ОФ, а на селските кметове, секретари и прочие със заповед на околийския управител по предложение на ОФ комитет.[21] Тази процедура създава условия за централизиран контрол от висшестоящите държавни органи, подобно на специалните наредби за министерства и ведомства, върху процеса на смяна

на администрацията и упражняване на властта, което дава основание на Н. Орън да го определи като „администрирана революция“.[22] Легализацията на промените и на чистката в администрацията регламентира дейността и правомощията на държавните и обществено-политическите, партийни органи – ОФ комитети, на всички нива на държавната власт. Но взаимодействието между тях се оказва трудно и на практика невъзможно, с оглед реалното упражняване на властта.

В страната, по градове и села прочистването или чистката (руски термин от болшевишката революция през 1917 г.) засяга главно „отговорните служби“. Според доклада на бургаския областен директор от октомври-декември 1944 г. промени са направени в почти всички служби, като само в единични случаи кметове и по-отговорни служители запазват местата си, когато ОФ комитети са настояли за това. Нисшият персонал на общините в по-голямата си част не е сменен, но мнозина са мобилизирани и изпратени на фронта.[23] В Софийска област, както и в останалите, чистката в „чиновническия персонал“ засяга провинените като „проводници на фашисткия режим“, „неподготвени“, „за недобро държание с населението“, „уволнени за урок“. До ноември 1944 г. е отстранена неголяма част от чиновничеството. В Ботевград, Етрополе и други е запазен почти целият стар персонал. В Кюстендил, Дупница, Перник са уволнени само чиновниците с „явно фашистки прояви“. Съобщава се, че чиновническият персонал е приобщен и няма „търкания“ между администрация и ОФ комитети, но една малка част от заварените чиновници гледат с недоверие към властта, смятайки, че ще бъдат уволнени.[24]

Около два месеца след 9 септември 1944 г. стават все по-очевидни редица проблеми и противоречия между партньорите в ОФ коалиция в София и провинцията по въпроса за „чистката“ и промените в административно-чиновническия персонал. От различни градове постъпват сведения от ОФ комитети и представители на БРП/к/ на отговорни постове, че „чистката“ не е завършена, за неизпълнения на искания на областни, околийски и градски комитети на ОФ за отстраняване или назначаване на служители, и обратно, за спиране от тяхна страна на разпореждания за уволнения. Областни директори, околийски началници, кметове – некомунисти, се оплакват, че се толерират „фашистки“ елементи от ОФ комитети и „хора от миналото“, които стоят „по върховете“, че чиновничеството е „неискрено приобщено“ към властта и повечето от чиновниците искали да стават членове на партията, от която е министърът на тяхното учреждение, за да запазят службата си, и т. н. Директорът на Бургаска област Д. Димов, известен комунистически функционер, докладва, че инспекторите по труда и други служители, „изгубили доверието“, седят по местата си, доколкото това зависи от министерството, че администрацията е в „неведение по много въпроси“ – щатове, цензове, права и задължения на служители и служби.[25]

В доклада на отдела за проучване при английското външно министерство от октомври-ноември 1944 г. се казва: „Държавният преврат (Coup d'Etat) от 9 септември видимо възстановява положението на нещата (Status quo'oute) от 1934 г., като прави принадлежността към някоя от партиите, съставящи Отечествения фронт, необходимо качество за постъпване на държавна служба.“[26]

За известно време след 9 септември 1944 г. в страната се установява фактическо двувластие. Местните и ведомствените ОФ комитети не само упражняват много повече власт, но контролират и дори в голям брой случаи ръководят официални държавни и общински органи, административни, икономически и културни институции. Комитетите се занимават с всичко – от доставки и разпределение на стоки за населението и производството до конфискация за нуждите на армията и пряко ръководство на частни и държавни предприятия. Те имат право да посочват кандидати за назначение и да искат уволнения на всички нива на администрацията, носят политическа отговорност за прочистването на държавния апарат, което е от решаващо значение за неговото състояние. В Министерството на просвещението от 728 служители, понесли административни наказания, 404 са по искане на ведомствения комитет на ОФ. По негово искане са назначени 131 от общо 135 души, от които 92 са комунисти, 13 – земеделци и 1 звенар. От новите трима началници на дирекции двама са от БРП/к/ и 1 от БЗНС, а от 9 инспектори – 6 са комунисти и 3 земеделци. В подновения състав на 30-членния административен съвет на министерството 15 са комунисти.

БРП/к/ изцяло доминира в ОФ комитетите. През декември 1944 г. в страната има 7292 ОФ комитета, в които участват 14 120 представители на БРП/к/, 8682 – на БЗНС, 854 – на БРСДП, 410 – на НС „Звено“ и 2179 независими, безпартийни, главно съмишленици на БРП/к/ – представители на масови организации като съюзите на занаятчиите, жените и др. Комунистическата партия има особено превъзходство в градовете и ведомствените комитети на ОФ. През ноември 1944 г. действат 17 централни ведомствени комитета със 170 члена. От тях 77 са от БРП/к/, 45 – от БЗНС, 19 – от БРСДП, 12 – от НС „Звено“ и 17 независими, главно синдикални дейци от Общия работнически и професионален съюз (ОРПС).[27] Това двувластие, което всъщност осигурява огромна неформална власт на Комунистическата партия, води до напрежение и конфликти с нейните партньори в Отечествения фронт.

Съгласно указанията на ЦК на БРП/к/ областните конференции на партията в края на октомври 1944 г. вземат решение работата в ОФ да се отдели от партията и навсякъде да бъдат създадени ОФ комитети – териториални, ведомствени, към масовите организации и пр. По тази причина „болшинството от комитетите се състои от наши хора“ – констатират в Областния комитет на БРП/к/ в София в средата на ноември. Оформени са две линии. Комунистите искат комитетите да „приберат“ всички анти-

фашисти, да „сплотят“ всички културни, просветни, професионални и др. организации за прокарване линията на ОФ. Земеделците настояват ОФ да бъде „по-затворена политическа организация“, комитет на елита, който да решава въпросите. Комунистите се увлекли да не допускат развитието на организациите на другите ОФ партии под предлог, че там се приемат фашистки елементи. Те имат сериозни недоразумения със съюзниците и не допускат техни представители в ОФ комитети. Т. Живков, секретар на Софийския областен комитет на БРП/к/, заявява, че комунистите не разбират значението на ОФ, че подхождат „сектантски“ и се радват, когато съюзниците ги няма, „боят се от тях“. „Има една скъпа мисъл у нашите другари, че ние отиваме към съветска власт“ след завършване на войната.

Руси Христозов, член на ЦК на БРП/к/, заявява пред ръководството на Софийския областен комитет на партията: „Не само младите, но и старите партийци не са наясно що е ОФ. Считат го за временен съюз“, а не за боеви съюз за творчество на всички демократични сили, както е по документите на ЦК. Не разбират, че трябва да са заедно с партньорите от ОФ и че неговата програма е програма минимум на БРП/к/, с която страната ще излезе от катастрофата, „на много места нашите хора са се обърнали на цели феодали, не признават съюзниците, не признават никакво централно управление“, действат партизански. Според Р. Леви, също член на ЦК, има доста обезпокоителни съобщения за недоразумения със съюзниците. Отношенията се усложнявали особено от действията на милицията и те искат нейното разоръжаване като в Белгия и Франция. Заключението е, че всичко това обединило другите три партии срещу комунистите с искане за по-голямо участие в комитетите на ОФ.[28]

Централният въпрос, около който се разгарят най-острите спорове и всъщност става повод за първата криза в Отечествения фронт в края на ноември 1944 г., е за мястото и ролята на т. нар. ведомствени или учрежденски комитети на ОФ. Той се обсъжда на четири поредни заседания на Националния комитет на ОФ, без да се стигне до решение. Особено разгорещено е последното заседание, проведено на 29 ноември 1944 г. в клуба на НС „Звено“ (партиите се редуват като домакини). Представителите на некомунистическите партии единодушно твърдят, че съгласно директивите на НС на ОФ и декларацията на четирите коалиционни партии, ОФ комитетите са „борчески“ – изградени до 9 септември, и творчески (областни, околийски, местни) с участието на по един представител на всички партии, като в тях не могат да влизат лица, които заемат държавна и общинска служба. Секретарите на БЗНС, БРСДП и НС „Звено“ смятат, че ведомствените комитети на ОФ трябва да бъдат премахнати формално, защото те не са предвидени в директивата, и по същество, тъй като „чисто и просто рушат реда и дисциплината в държавните учреждения, които трябва да се заемат с творчески задачи“. Доводът, изтъкван от комунистите, че те подпомагали чистката, е неоснователен, защото учреж-

денията били малки и всеки министър може да проучи хората си с помощта на началниците, директорите и пр., които са отечественофронтовци. Ако някоя партия се съмнява в някого от тях, да иска смяната му. „Не водим борба за власт, а управляваме", заявяват те.[29]

Но точно за властта, за това кой ще управлява, става дума. Секретарят на БРП/к/ Тр. Костов предлага въпросът за комитетите, които „не са в духа на директивата", главно в държавни, общински и обществени учреждения, да се уреди, като се прегледа и попълни техният състав и им се предостави в даден срок (няколко седмици) да се занимаят с чистката в държавните учреждения и след това да се реши дали да се премахнат, или да останат. Те трябвало да престанат да се занимават с уволнения и назначения и да бъдат само помощници на ръководствата в тяхната редовна работа. Представителите на трите партии отхвърлят това предложение и продължават да настояват, че според закона чиновници и административни лица, като се изключат министрите, не могат да упражняват политическа дейност.

Секретарят на НК на ОФ Ц. Драгойчева от БРП/к/ възразява, че ако това се приеме, половината от хората в комитетите трябва да отпаднат. К. Лулчев, секретар на БРСДП, и М. Файнов от НС „Звено" предлагат да се изключат членове на ОФ комитети, служещи в полицията, армията, политически лица като областни директори, околийски управители и кметове, това, което те наричат „активна" администрация. Хр. Стратев от БЗНС заявява, че „не можем ние да концентрираме в една и съща ръка управителни и контролни функции", че трябва да има възможност и свобода на администрацията и ОФ комитети взаимно да се контролират и критикуват.[30] Тогава Д. Терпешев, член на Политбюро (ПБ) на БРП/к/, човек прям и безхитростен, държи разпалена реч, в която излага мотивите на Комунистическата партия, както се изразява той – „да си кажем, което се е насъбрало". Според него министри, кметове, и други административни лица са най-активните дейци на ОФ комитети и тяхното участие само ще засили комитетите, техните функции, а и те самите ще бъдат подобър контрол. Той смята разбиранията на съюзниците по отношение на комитетите за погрешни, стари, партизански, противоположни на ОФ. „Или ще вървим заедно, или не." – заявява Терпешев. „Всяко посегателство върху правата на народа, върху неговите органи – комитетите по предприятия и пр., е противонародно дело, реакционно...Ние няма да позволим на никой да посегне върху тия комитети... Никакви международни права и никакви демократични принципи, никакви катедри професорски не могат да ни попречат да се борим ние заедно с народа за неговата свобода чрез комитетите. Искането за премахването на комитетите ще насърчи фашистите, които са около вас..., но ние ще ги разкрием."

Следва бурна реакция от страна на некомунистическите лидери. Министър П. Стоянов казва: „Вие ни поставяте на подсъдимата скамейка."

Н. Петков заявява, че и те имат много оплаквания, писма от провинцията, в които се казва, че ако продължава така, „скоро ще се разтури ОФ“ и добавя: „недейте така, защото ще трябва да се разделим“. Д-р Г. М. Димитров – секретар на БЗНС, обявява, че няма да заседават „докато не се оттеглят предизвикателните обвинения, че в техните организации има фашисти, от които те се влияят.“ Д. Терпешев отговаря, че няма да го направи, „защото и в нашите редове се втурнаха такива, които закачиха големи ленти и туриха петолъчната звезда“. Д-р Г. М. Димитров помирително заключава: „А така кажете – и към нас. То вече е друг въпрос.“[31]

Министърът на вътрешните работи А. Югов – БРП/к/, се опитва да обоснове постановката, че областни директори, околийски началници, кметове и пр. не са обикновени чиновници, а „най-съзнателните“ и без никаква опасност могат да участват в ОФ комитети. Той казва, че комитетите не са само контролни органи, а трябва да мобилизират масите, да творят, да са „техни истински ръководители. Защо тогава – пита той – административни лица да не са народни ръководители, а само чиновници изпълнители.“ Както и Д. Терпешев, тай е съгласен служещите в армията и милицията да не участват в ОФ комитети.[32]

Възникват редица компромисни предложения, като това на К. Лулчев, областни директори, околийски началници и кметове да участват в заседанията на комитетите, когато бъдат повикани, но съгласие не се постига. Тогава В. Червенков, член на ПБ на БРП/к/, произнася доста заплашително слово, с което формулира принципните положения от позицията на партията. Той посочва, че има „определена тенденция – да се изпразни Отечественият фронт от неговото истинско съдържание като боеви народен съюз за борба... за народнодемократична България, а също да се изложат комунистите, като се хвърли върху тях „целият пасив на правителствената политика“. В тази насока той вижда отношението към ведомствените комитети, въпроса за административните служители, непрекъснатите атаки срещу народната милиция, смятана за „гвардия на комунистите“, а не за държавен орган... (Д-р Вампирски от БЗНС подхвърля: „Точно така е.“), твърденията, че в Съветския съюз нямало социализъм и два милиона селяни били избити при колективизацията, че фашисти имало само около кликата на цар Борис и т. н. За разлика от формалната демокрация, казва Червенков, народната демокрация не се бои от неспазване, в някои отношения, на разделението между законодателна и изпълнителна власт. Така, казва той, по-нататък не може и заявява „категорично твърдо, че няма да се съгласим с никакви отстъпки, които подриват единството, отслабват ОФ“, че ще бъдат принудени и няма да се спрат в защита на единството и крепкостта на ОФ „да се обърнат направо към народа, към комитетите на ОФ“ и да „апелираме към тяхната помощ да си кажат думата...“[33]

Всички са наясно, че тези думи означават обрат в досегашните партийни отношения в Отечествения фронт, че Комунистическата партия иска да наложи волята си, като се опре на ОФ комитети, в които има мнозинство. Заседанието взима драматичен обрат, разменят се остри реплики. Ето извадки от протокола:

„*Г. Стоименов:* Комитетите ли са народа?

Д. Терпешев: Към народа ще излезем. Ако комитетите не представляват народа, други комитети ще изберем...

Балев: Кой ще ги избере? Милиционерите ли? Защото ние в комитетите нямаме представители. Организации има, където има свобода."

М-р Н. Петков: „В много голям тон на заплаха започнахте, г. Червенков. Заплашвате. Можем да си отидем. Можете да ни арестувате, нито при Сговора, нито сега се боим... Не зная дали иде от Москва? Но то иде като заповед. Не може така. Земеделският съюз не се състои от 50 члена... Недейте заплашва, защото аз Ви заявявам, че ние ще си отидем...

Тр. Костов: Това становище е едно предупреждение.

Н. Петков: След казаното заседанията са излишни. Югов да ни арестува...

Д-р Г. М. Димитров: Вие откъде имате патент да браните Отечествения фронт? На кого е Отечественият фронт?

Ц. Драгойчева: На българския народ.

Д-р Г. М. Димитров: Тогава оставете българският народ да го брани."

После Г. М. Димитров казва, че „не могат да го убедят да приеме едно хаотично положение, при което всеки създава комитети, без да е отечественофронтовец, че един новоназначен чиновник е по-голям отечественофронтовец от министъра, който вчера го е назначил с бележка, че е честен човек, и този чиновник да решава в самоволно създадени комитети съдбата на министъра, на борческата организация, от която е посочен, на правителството". „И вие ще ме убедите – възкликва той, – че трябва да пренеса центъра на тежестта да брани ОФ този господин, а не организациите, които са го създали...тия комитети ние няма да ги приемем никога, защото нямаме намерение нито да подронваме престижа на своите първи хора, нито да подронваме престижа на организациите си, нито да се караме с други организации заради тия господа, нито да унищожаваме Отечествения фронт. Хайде, вие отговорете, др. Червенков, кой е този, който наистина не се грижи за истинските отечественофронтовски комитети и кой е този, който подронва устоите на истински образуваните ОФ комитети?" Той обвинява Работническата партия, че по нейна вина ОФ комитети не са попълнени и не функционират законно на основание на решенията, взети преди два месеца. Накрая заявява, че са за честно, лоялно и искрено уреждане на въпроса за комитетите и за властта на Отечествения фронт.[34] В последвалите пререкания не се стига до съгласие и въпросът остава открит.

Д-р Г. М. Димитров правилно определя смисъла на конфликта – властта. От това, кой ще контролира администрацията, ще зависи кой ще упражнява реалната власт. Комунистическата партия е недоволна от постигнатото и желае да получи пълен контрол върху властта, да пречупи волята на своите доскорошни съюзници. Те трябва да се подчинят, или ще бъдат отстранени. От администрацията трябва да си отидат всички неудобни и непослушни елементи. В комитетите по учреждения и предприятия партията има достатъчно свои хора, които освен че следват нейните нареждания, са лично заинтересовани да разчистят пътя си към подобра служба и по-голяма власт. В този смисъл Комунистическата партия действително изразява не само своите интереси, но и тези на част от административните служители, от чиновничеството. На това драматично заседание на НК на ОФ са посочени пътищата, които тя ще следва в борбата със своите противници, и механизмът за изразяване на народната воля, който по-сетне ще се закрепи в новата политическа система. Виждат се и главните действащи лица в политическия живот през следващите две години, политическите фигури, които ще застанат един срещу друг в Отечествения фронт и опозицията. Това заседание бележи началото на края на равноправното партньорство в Отечествения фронт, ако такова въобще е имало. Последвалите събития откриват нов период в развитието на политическата система, държавата и администрацията, в съдбата на чиновниците и интелигенцията в България.

Д-р Г. М. Димитров е един от първите, който веднага след връщането си в България в края на септември разбира, че Съветският съюз ще се стреми да утвърди комунистическото управление в страната. Това става ясно и на представителите на Англия и САЩ в Съюзната контролна комисия. На 21 октомври 1944 г. британският политически представител в София Уилям Е. Хъстън Бозуел се оплаква пред английското външно министерство, че той не може да действа реално като политически представител пред българското правителство, доколкото то не контролира съдбините на страната. Според него „руснаците имат под своя команда всички въоръжени сили и упражняват много силно, но прикрито влияние върху всички действия на правителството. На 1 декември Мейнард Б. Барнс, представителят на САЩ, е по-категоричен, като съобщава на Държавния департамент, че правителството на ОФ е „затворник“ на комунистите, че „терористичните актове и дори екзекуции“ са широко разпространени, икономическото и финансовото състояние става ужасно и страната е в състояние на хаос. „Накратко – заключава Барнс, – ако трябва да бъдем искрени, България е в окаяно положение.“[35]

През ноември Г. М. Димитров поставя серия от искания за равноправно сътрудничество на двата главни партньора в ОФ – БРП/к/ и БЗНС, реорганизация на местните ОФ комитети, назначаване на представители на БЗНС, БРСДП и „Звено“ в милицията и други промени, за

да се възстанови законността и умиротвори страната, като заплашва в противен случай с оттегляне на Земеделския съюз от ОФ. Комунистическата партия прави известен компромис и с общо окръжно от ноември 1944 г. се отнема правото на ОФ комитети да управляват. Те трябва да се реорганизират на пропорционален принцип и да изпълняват координиращи функции. Това окръжно така и не се изпълнява.

Зачестяват конфликтите на БРП/к/ с министри некомунисти, какъвто е случаят с министъра на железниците Ангел Държански, когато отказва да предаде на съветските власти спрян от тях на турската граница влак с еврейски емигранти от Румъния за Палестина и не позволява те да бъдат оставени без подслон на зимния студ.[36]

Особено значение в отношенията между комунистите и другите партии в ОФ в битката за власт въобще има ситуацията в армията. Офицерството винаги е заемало твърде значимо място в обществения живот на България. В анализи на английски и американски дипломатически представители от началото на 40-те години се посочва, че измежду буржоазните слоеве и висшата държавна администрация най-влиятелният елемент е офицерството, че офицерската кариера е най-предпочитана и смятана от най-достойните, поради което винаги е привличала една от най-добрите части на нацията. Корпусът на действащите и запасните офицери е голям, добре организиран и много силен политически, като особено значение имали офицерите, групирани около двореца и в дипломацията. Офицерите не са богати хора, но са привилегировани и вдъхващи респект. Техните професионални организации представляват в действителност значителна политическа мощ. [37]

Офицери, организирани от Военната лига и по-сетне около политическия кръг „Звено“, извършват държавните преврати на 9 юни 1923 и на 19 май 1934 г. Офицери, звенари и лигари, групирани около главните организатори на тези преврати Дамян Велчев и Кимон Георгиев, имат решаващата роля в третия успешен преврат, довел до установяване властта на Отечествения фронт. К. Георгиев става министър-председател, а звенари оглавяват пет министерства.[38]

Д. Велчев е министър на отбраната, но властта в армията далеч не е в неговите ръце. Контролът върху българската армия има централно място в плановете на Съветския съюз. Тя е подчинена пряко на Червената армия, под непосредственото наблюдение на ген. Бирюзов – представител на Съветския съюз и ръководител на Съюзническата контролна комисия (СКК) в България. В армейските части и командването са изпратени съветски офицери като съветници и инструктори. Същевременно още на 9 септември 1944 г. Комунистическата партия създава войнишки или военни комитети и по съветски образец партизани, политзатворници и комунистически активисти се произвеждат в армейски чин като политически офицери, които заемат ключови позиции. Те са

наречени „помощник-командири“, военна институция официално утвърдена от правителството на 20 септември 1944 г., но практически подчинена на ЦК на БРП/к/.

Веднага след 9 септември 1944 г. от Министерството на войната са уволнени 47 генерали и 271 старши офицери. Целият команден състав на армията, всички командири на корпуси, дивизии и бригади, и две трети от командирите на полкове, батальони и роти са сменени и разместени. До 25 октомври следствените комисии при дивизиите, назначени със заповед на министър Велчев, разглеждат делата на 947 офицери, обвинени във военни престъпления. От тях 151 се предават на съд, 289 са уволнени и 507 са преместени в други части, главно на фронта. В същото време много други офицери са арестувани от войнишки и ОФ комитети, народната милиция и съветски части. Съгласно заповед на новопроизведения в генерал-майор бивш партизански командир, а сега помощник-командир на Българската армия Благой Иванов, трябва да се арестува всеки офицер, който подкопава престижа на Отечествения фронт, а тези, които се противопоставят на решенията на правителството и командването – да се разстрелят на място.[39]

Д. Велчев и звенарите в Министерството на войната се опитват да ограничат вмешателството в реорганизацията на армията от страна на комунистите и съветските военни органи. На 14 септември Д. Велчев издава заповед, с която се ограничава правото на арест на военен персонал. В средата на октомври той разпорежда да се зачитат военната храброст и награди на офицери от фронта при решаване на въпроса за тяхното оставане в армията. Но тези мерки нямат особен резултат. На 23 ноември 1944 г. МС приема предложената от Д. Велчев наредба, с която се дава възможност военнослужещи с обвинения в политически престъпления да изкупят своята вина, като заминат на фронта. Въз основа на наредбата министърът издава заповеди, които целят да ограничат посегателствата върху офицерите и армията от страна на комунистическата партия и МВР.

Наредба № 4, публикувана на 4 декември, е търсен повод за демонстрация на сили от страна на БРП/к/. Същата вечер Радио София съобщава, че партията не одобрява, осъжда и няма да допусне влизането в сила на наредбата. В следващите дни Комунистическата партия свиква големи демонстрации в София и страната. Нейните ръководители алармират съветските представители в СКК, която осъжда наредбата като нарушение на примирието. Ген. Бирюзов се среща с министър-председателя К. Георгиев и иска спиране и отмяна на Наредба № 4. Стъписано, правителството бързо анулира своето решение. За всеки българин става ясно кой командва в България. Битката за армията е спечелена в голяма степен от Комунистическата партия.[40]

Малко след края на кризата, в началото на декември, Мейнард Барнс, ръководител на американската мисия в София, информира държавния секретар на САЩ, че вследствие скорошната реорганизация на армията, съобразно „желанието на народа“, би било „безразсъдно да се вярва, че

демократичните елементи в България могат да се надяват на подкрепа от армията при каквато и да е съпротива на тези елементи срещу усилията на комунистите да спечелят политическо господство в тази страна."[41]

Още в средата на ноември Комунистическата партия започва подготовка на кампания за отстраняване на своите противници в Отечествения фронт, главно от Земеделския съюз. Към 10 ноември ЦК на БРП/к/ съобщава на Г. Димитров в Москва, че е настъпил подходящият момент за открита борба срещу д-р Г. М. Димитров и неговите привърженици, още повече, че той имал много противници в БЗНС, които предлагали своите услуги. Но кампанията срещу д-р Г. М. Димитров започва след успеха на комунистите за отмяна на Наредба № 4 като основен момент в тяхното общо настъпление към властта в края на 1944 и началото на 1945 г.[42] Генерал Бирюзов заявява на Г. М. Димитров, че той трябва да си подаде оставката като генерален секретар на БЗНС и да замине в чужбина, защото комунистите не могат да работят с него и от него зависело дали това ще стане като дипломатически представител или като политически емигрант. На 12 януари 1945 г. вестник „Земеделско знаме" съобщава, че основният докладчик на големия събор в Плевен, насрочен за 21 януари 1945 г. в чест на 45-годишния юбилей на съюза, ще бъде д-р Г. М. Димитров. Генерал Бирюзов извиква министрите земеделци и ги информира, че ако Г. М. Димитров не бъде освободен до тогава от поста генерален секретар, Земеделският съюз ще бъде разпуснат.

Драматичният, така наречен „Малък конгрес" на БЗНС – съвместно заседание на Постоянното присъствие и Върховния съюзен съвет, проведено на 18 и 19 януари 1945 г. в аулата на агрономическия факултет на Софийския университет, категорично отказва да приеме оставката на Г. М. Димитров, за което той настоява, за да се спаси съюзът като гаранция за свободата на България. Въпреки съветския танк, поставен умишлено пред сградата на факултета, делегатите не желаят да извършат акт, който би означавал политическо самоубийство на съюза. По настояване на Г. М. Димитров се приема като компромис той да бъде временно освободен по здравословни причини и заместен от Н. Петков. Това решение е публикувано само в неофициалното издание на БЗНС – вестник „Политика". Комунистическата партия прави всичко възможно да създаде впечатление, че е извършена смяна и започва открита борба срещу привържениците на Г. М. Димитров, а той самият е арестуван.[43]

В края на 1944 и началото на 1945 г. Комунистическата партия започва кампания за прочистване на администрацията от проявили се или възможни противници на партията, особено на открити привърженици на д-р Г. М. Димитров. Тази широко обхватна и ожесточена кампания, която се води за борба с „фашистките остатъци" и „геметовщината" достига своя апогей през март – април 1945 г., но продължава и в следващите месеци. Тя протича на фона на процесите на Народния съд, митинги и демонстрации по улиците на поддръжници на Комунистическата партия,

издигащи лозунги „Смърт на фашистките престъпници", „Смърт на предателите", „Смърт на геметовци", „Смърт ... [44]

Тези месеци са съдбоносни за онази част от интелигенцията, която съставлява политическия елит на буржоазна България. През нощта на 1 февруари 1945 г. е изпълнена произнесената същия ден от I състав на Народния съд смъртна присъда на регентите принц Кирил, проф. Богдан Филов и ген. Никола Михов, бившите министър-председатели Иван Багрянов и Добри Божилов и още 17 министри, членовете на канцеларията на цар Борис – Павел Груев, Светослав Поменов, Рафаил Жечев, Димитър Генчев, Георги Ханджиев и Петър Костов, неофициалните царски съветници Йордан Савов и Любомир Лулчев и още 60 депутати. Те са разстреляни в един отдалечен край на софийските гробища, на ръба на бомбен кратер, който става техен общ гроб. Д. Пешев, един от оцелелите подсъдими бивши народни представители, окачествява случилото се на този „страшен ден" – 1 февруари 1945 г. – като трагедия, „символ и брутален израз на безогледни и жестоки нрави, на развихрени политически страсти, раздухвани от най-високи и отговорни места, на политически фанатизъм, който не спира пред нищо в своята жажда за надмощие и унищожение на противниците с жестоко отмъщение".[45]

Народният съд е създаден със специална Наредба-закон на правителството, одобрена с Указ №22 на Регентите от 30 септември 1944 г. Той е политически орган, контролиран от Комунистическата партия, за разправа със смятаните за противници на властта и не отговаря дори на елементарните условия за съд. По време на процесите пред Народния съд са били изправени над 11 000 души. Осъдени са 8768 подсъдими, от които 2850 – на смърт, 1266 – на доживотен затвор, и 4652 – на затвор с различен срок. Основните мотиви за присъдите в обвинителния акт, който има поскоро пропаганден характер, са провеждане на политика в подкрепа на фашистка Германия, „великобългарски шовинизъм", репресии срещу евреите, прояви и действия, насочени срещу Съветския съюз, Англия и Съединените щати, „кървава разправа" с партизани и др. Някои от осъдените носят политическа, но не наказателна, т. е. пряка отговорност за престъпления, извършени в България, Гърция, Югославия.

Вината на повечето осъдени е, че са участвали и подкрепяли политика, която се е провалила. Тяхната участ трябва да бъде свидетелство за „скъсването на България с фашисткото й минало" и „безжалостно унищожение на великобългарския шовинизъм", както се заявява в писмо на Г. Димитров до ЦК на БРП/к/ от 28 септември 1944 г., публикувано във в. „Работническо дело". На различни срокове затвор са осъдени и лидерите на буржоазната опозиция срещу стария режим до 9 септември 1944 г. – Никола Мушанов, Димитър Гичев, Константин Муравиев, Атанас Буров, Вергил Димов и редица техни съмишленици. Това е жестока разправа на комунистите и техните съветски покровители с българския политически

елит, който е част от интелигенцията. Политици – видни адвокати, лекари, професори (Б. Йоцов, Ал. Станишев, М. Арнаудов, Б. Филов), инженери, офицери, висши и по-нисши държавни служители, интелектуалци, свързани с различните управления от буржоазния период, наречен „фашистки".[46] Тази демонстрация на жестокост и беззаконие насърчава и оправдава „революционната ярост", отмъщението, саморазправата, терора, който се стоварва върху хиляди хора в това трагично време.

Ръководството на БРП/к/ и по-точно членовете на Политбюро Тр. Костов, Г. Чанков, П. Кунин, А. Югов, министърът на правосъдието М. Нейчев пряко се намесват и влияят върху дейността на народните съдии и обвинители. Те настояват за най-тежки присъди, особено в първата вълна на процеса през януари 1945 г. Видни комунистически ръководители откровено и цинично признават, че при последните процеси на Народния съд има по-голям процент оправдани и сравнително леки наказания, тъй като процесите закъснели и политически не било изгодно „за малки, не добре доказани и несериозни провинения" да се дават тежки присъди.[47]

Голям брой хора от стария политически елит напускат страната до идването на Съветската армия. Проф. Ал. Цанков избягва във Виена, където се опитва с помощта на германците да формира антикомунистическо правителство в изгнание и български въоръжени сили към Вермахта. Хиляди административни и полицейски служители, хора със свободни професии, журналисти, духовници, офицери са арестувани, изпратени в лагери, интернирани.

Първото масово изселване, организирано от Държавна сигурност, е през есента на 1944 и зимата на 1945 г. То засяга 184 семейства с 326 членове на съдени от Народния съд министри и други лица от бившите управляващи кръгове. Те са освободени до края на 1945 г. с изключение на семействата на Богдан Филов, Добри Божилов, Стоил Драганов и Иван Гологанов. По същото време са изселени и принудително въдворени други 266 лица от бившите управляващи среди.[48] Навсякъде в „освободените" от Червената армия страни на Източна Европа политическият, буржоазен елит от предвоенния период е подложен на гонения и репресии, може би с изключение на Чехия до 1948 г.

В хода на политическата саморазправа, „чистката", веднага след 9 септември, с процесите на Народния съд и принудителна емиграция е ликвидиран физически или отстранен от обществения живот почти целият политически елит, висш, среден и значителна част от нисшия административно-управленски кадър, които са една от най-представителните групи на дореволюционната, особено градската интелигенция.

Народният съд е инструмент, предназначен за ликвидация на политически противници, повече или по-малко свързани със стария режим. Впоследствие възниква нова ситуация, при която комунистическата партия се нуждае от други „законни" средства в борбата срещу своите противници въобще,

включително членове и поддръжници на другите ОФ партии, които не могат да бъдат обвинени във връзки с миналата власт. БРП/к/ се ориентира към създаване на извънсъдебна система за репресии. На 16 ноември 1944 г. на съвместно съвещание на ЦК на партията и Дирекцията на милицията се обсъжда въпросът за организационното, финансовото и кадровото укрепване на милицията, а също така как да се премахнат „несъобразностите" в нейните действия, които предизвикват протести на съюзниците от ОФ и неприязън в обществото. Взема се решение за организиране на „трудови лагери" за свързани със старата власт и опозиционни на ОФ лица. По доклад на министъра на вътрешните работи А. Югов от 6 декември, на 20 декември 1944 г. МС единодушно одобрява две наредби-закон за трудововъзпитателните общежития (ТВО). Едната е за принудително настаняване на лица с криминални и неморални прояви, втората – „за политически опасни лица".[49]

На 3 март 1945 г., по време на Първия конгрес на ОФ привърженици на д-р Г.М.Димитров и други радикално настроени политически дейци от некомунистическите партии организират демонстрации в защита на ОФ, срещу Комунистическата партия и нейния стремеж да овладее властта. В демонстрациите участват много служители и чиновници от Министерството на финансите и други държавни учреждения. След конгреса земеделци, социалдемократи и звенари, много от тях служители, се активизират и водят открита антикомунистическа кампания. На 31 март в София се провежда митинг на комунистическия Общ работнически и професионален съюз – ОРПС. Въпреки предупрежденията на властите БЗНС организира свой митинг-шествие. Комунистите го приемат като провокация, не могат да се въздържат и се стига до саморазправа, до сериозен сблъсък.

Ръководителите на БРП/к/ смятат, че има надигане на"реакционни" елементи, но същевременно признават, че комунистите не искат да правят отстъпки и провалят линията на партията за сработване със съюзниците, възприета на I конгрес на ОФ. Говори се за „леви забежки", като забрана на съюзнически организации да правят събрания и да водят организационен живот; „безразборни арести", побоища, извършвани в много случаи от комунисти – служебни лица. Кметове, служители на милицията и други представители на Комунистическата партия не разбирали добре функциите си на органи на ОФ власт, влизат в конфликт с членове на съюзни партии в ОФ комитети, дори с ръководствата на БРП/к/. Областният комитет на БРП/к/ в София препоръчва да се вземат мерки срещу такива прояви, но настоява преди всичко за административни действия срещу „геметовци" за сплашване, като се изолират и се намерят подходящи хора сред съюзниците, с които да се работи.[50]

Тези събития, сблъсъците с антикомунистическите кръгове в другите ОФ партии стават повод да влезе в сила приетата през януари 1945 г. от МС Наредба-закон за защита на народната власт. Тя предвижда смъртно наказание за създаване и участие в конспиративни организации, насоче-

ни срещу „народната власт“. Затвор очаква всеки, който прави пропаганда срещу държавата, разпространява слухове или притежава незаконно оръжие, а също тези, които не предават заподозрените. Тежки наказания се предвиждат за умишлено разваляне на индустриална продукция или хранителни стоки. Наредбата се приема под натиска на БРП/к/, но е одобрена (както и Законът за Народния съд и Наредбата за ТВО) от всички членове на МС и регентите, следователно от всички ОФ партии.[51] В стремежа да си осигурят монополно и легитимно право върху властта в границите на Отечествения фронт, те създават страшно средство за репресии срещу политически противници. Комунистите ще го използват срещу много от своите моментни съучастници и съюзници.

Контролираната от комунистите народна милиция получава извънредни, неограничени правомощия. По силата на чл. 124 от Закона за защита на народната власт милицията може да задържи някого, без да се мотивира. Това отваря пътя за масови арести на опозиционни дейци и активисти, тяхното изпращане в концентрационни лагери – ТВО. По сведения на директора на милицията Р. Христозов към септември 1945 г. в затворите, трудововъзпитателните и трудовоизправителните общежития се намират около 2000 души, осъдени по наредбите-закони за Народния съд, за защита на народната власт и за ТВО, а още неколкостотин са въдворени в различни краища на страната. Според наличните данни от есента на 1944 до края на 1945 г. броят на въдворените в ТВО политически опасни лица е 3298, главно бивши политици, държавни и общински служители, а също така активисти на нововъзникващата опозиция. На специален режим в лагерите са, по искане на СКК, и неколкостотин руски емигранти, служили в германски военни части и жандармерията.[52]

Прочистването на централната и местната администрация продължава през пролетта и лятото на 1945 г. Своеобразното двувластие в министерствата и ведомствата не се преодолява и след премахването на ведомствените ОФ комитети през януари 1945 г. Проводници на политиката на БРП/к/ стават главно профдружествата на ОРПС и пряко нейните организации в учрежденията. Ръководителите на министерства и служби от БЗНС, БРСДП и НС „Звено“ използват „чистката“, за да укрепват своите позиции и да възпират влиянието на комунистите чрез назначаване на свои съмишленици, приемане на заварени служители в редовете на своите партии или тяхното съхраняване, въпреки натиска от страна на комитети на ОРПС и ОФ. Това е характерно за министерствата на обществените строежи, пътищата и благоустройството, на земеделието и на железниците с министри от БЗНС, които през лятото на 1945 г. напускат МС и са в основата на създаването на опозиционния БЗНС – НП. Министър Д. Нейков от БРСДП и главният секретар Ив. Копринков, бъдещ деец на опозицията, назначават социалдемократи на почти всички отговорни постове в Министерството на търговията, както и много комисари и инспек-

тори в градовете са социалдемократи. БРСДП запазва своя контрол върху Общия съюз на популярните банки и кооперативната централа „Напред".

Ключови позиции в Министерството на войната и в Министерството на външните работи заемат членове на НС „Звено", но там се запазват най-много стари и опитни служители. На последните държи и министърът на финансите проф. П. Стоянов и неговият главен секретар П. Коев въпреки постоянния натиск от страна на профдружеството при министерството за уволнение на „фашистките" елементи. Нещо повече, те уволняват някои профсъюзни активисти и отстояват своите позиции въпреки намесата на НК на ОФ. Техните възгледи по въпроса за администрацията са точно изразени от един от идеолозите на НС „Звено" М. Файнов: „Старите чиновници – казва той – имат рутината, имат тренировката за администриране... Идват нови хора. Те имат идеята, обаче нямат рутината на старите чиновници, нямат навика към работа... Ние имаме нужда от рутината на старите чиновници."[53]

Схващанията за необходимост от служебен и образователен ценз в администрацията са един от основните пунктове в различията на тези министри и висши държавни служители с комунистическите ръководители и активисти, за които, по думите на Цола Драгойчева, член на Политбюро на ЦК на БРП/к/ и председател на НК на ОФ, рутинираните чиновници са „отровни фашисти".[54] Интелигентският и традиционно буржоазнодемократичен възглед за държавното управление на министрите от некомунистическите партии е естествена предпоставка повечето от тях да преминат в опозиция през лятото и есента на 1945 г. Служители на техните министерства участват в антикомунистически демонстрации и дейности.

Известна представа за промените в персоналния състав на администрацията към министерствата, без МВР, след 9 септември дават сведенията за Бургаска област към май 1945 г (таблица № 2).

Таблица № 2

Министерства	Уволнени	Останали
Министерство на земеделието	115	635
Министерство на финансите	75	616
Министерство на народната просвета	272	1550
Министерство на народното здраве	52	327
Министерство на железниците и ПТТ	521	392
Министерство на правосъдието	49	256
Министерство на търговията и промишлеността	60	179
Министерство на строителството	42	550
Министерство на социалните грижи	2	31

Преписки за уволнение поради „проявени фашистки деяния“ са заведени срещу 43 стари чиновници, от които 10 са от Бургас и за някои се прави анкета.[55]

Доста интензивно протича „чистката“ на „фашистки“ елементи в Министерството на правосъдието, оглавено от М. Нейчев, член на БРП/к/. На 3 октомври 1944 г. се изменя Наредбата-закон за устройство на съдилищата (НЗСУ) от 1934 г., с която се променят процедурите за уволнения и назначения на съдии и прокурори, като се дават изключителни права на министъра. На 19 октомври 1944 г. с указ на регентите от върховните, окръжните и околийските съдилища са уволнени 77 съдии и прокурори за проявена фашистка дейност. На 24 октомври същата година Министерството на правосъдието изпраща окръжно до областните комитети на ОФ да решат въпроса със заварените служители на съда с призива: „Нито един фашист не бива да остане в съдилищата.“ Нова група от 44 съдии са уволнени на 29 декември 1944 г., след ново изменение на НЗСУ, с което се премахва несменяемостта на съдиите. След уволнения с други заповеди на министър М. Нейчев през следващите месеци броят на уволнените съдии и прокурори „за проявена груба фашистка дейност“ е 145 и в „интерес на службата“ – 82, т. е. общо 227 от всичко 618 служители във ведомството. Те са заменени с „предани на народната власт юристи“, включително група студенти с леви убеждения, партизани, политзатворници, фронтоваци, като изискваният стаж за тях е съкратен от 2 години на 6 месеца.[56] Според оценка на ЦК на БРП/к/ от късната пролет на 1945г.: „Министерството на правосъдието още има неподходящ във всяко отношение състав“. Препоръчва се „курс към назначаване на по-млади другари“, „на наши адвокати“ и „да се отстраняват хора, враждебно настроени към ОФ“.[57]

Далеч по-радикално продължава да протича „чистката“ и промяната в централните и местните органи на административна власт от системата на МВР. През пролетта на 1945 г. Централното управление на МВР е напълно обновено персонално. В Дирекция на народната милиция (ДНМ) от 72 души на ръководни длъжности 63 са комунисти, 2 са от БЗНС, 1 от НС „Звено“ и 6 са стари служители. В Дирекция на администрацията от 27 ръководни служители 20 са членове на БРП/к/. От общо 124 служители в Дирекцията – 27 са комунисти, 11 – „съчувственици“, 25 – ремсисти, 1 социалдемократ, 14 „неутрални“ и 46 стари служители, само на ниски административни длъжности, най-вече в Криминалния отдел. Според директора на Народната милиция Р. Христозов нейният щат за 1945 г. е 220 командири, 1757 старши и 12 485 младши милиционери, или общо 14 280 души. През 1942–1943 г. полицията има към 16 000 служители, а заедно с жандармерията и мобилизираните – към 28 000, изтъква директорът, отбивайки нападките на опозицията.[58]

През юни 1945 г. Р. Христозов поставя пред ЦК и Софийския областен комитет на БРП/к/ въпроса за укрепване на милицията. След 9 сеп-

тември в нея навлезли много „случайни и неподходящи“ хора, което налагало чистка. Милицията се недооценявала от партийните кадри, които я напускат и отиват в партийния апарат, защото мислят, че само там може „да се напредне и расте“. Христозов настоява: „цялата партийна класа да се постави в услуга на милицията“, в изпълнение решението на ЦК на БРП/к/ за военна подготовка на всички партийци и ремсисти. Той съобщава, че още след 9 септември се извършва нелегално обучение на „резервна милиция“. В Софийска област имало 94 групи само от комунисти, но можело да се допуснат и „честни отечественофронтовци“. В София са обучени 1527 души. Препоръчва да се създава „гражданска милиция“ както в Пловдив, отговорна пред началниците на участъците на милицията, а също така да се изгражда „секретна организация, която да проучва добре квартала и враговете“. Всеки партиец комунист трябвало да знае обкръжението си и да „следи какво става“, да проявява „революционна бдителност“. Димитър Ганев, член на ЦК на БРП/к/, говорейки за надигането на реакцията през май-юни 1945 г., посочва, че народната милиция е „най-добрият пазител на народните интереси“.[59]

Напълно са обновени ръководните и повечето второстепенни длъжности в местните органи на властта. „Отечественофронтовци“, главно членове на БРП/к/ или неголям брой лоялни на партията лица от другите ОФ партии, са новите 9 областни и 95 околийски началници на милицията. В Бургаска област към май 1945 г. са сменени всички 8 околийски управители, 8 от 9 секретари на околийски управления, 128 от 133 кметове, включително всички градски, уволнени са 29 секретари на общини и 12 запазват местата си, уволнени са 703 и са оставени 1714 други общински служители. Към средата на 1945 г. по различни причини, но най-вече по липса на политическо доверие от страна на местните ОФ комитети, респективно на БРП/к/ са били уволнени и освободени над 30 000 души от общо 38 000 служители в местната администрация (включително известен брой заемали един и същ щат). Близо 10 000 са от общинските и други служби към МВР в присъединените през 1941 г. земи в Тракия и Македония (Гърция и Югославия).[60]

С няколко наредби-закони, заповеди и разпореждания по назначаване, уволняване и класиране на служителите при МВР и за временните общински управи се отменят предвидените образователни и служебни цензове за всички длъжности по ведомството на МВР. Назначаването и преназначаването става преди всичко по политически качества, по предложение на ОФ комитети и след утвърждаване от министъра на вътрешните работи. Околийски управител, кмет, помощник-кмет, началник служба и пр. може да стане „само оня, който е живял, работил, страдал заедно с народа“ против фашизма, за ОФ власт. През януари 1945 г. Околийският комитет в Петрич заявява по повод назначаването на управител и началник вътрешно отделение на държавната болница, че „формализира-

не с цензове не е в духа на ОФ политика съгласно резолюцията на Министерство на правосъдието и на Изпълнителния комитет на ОФ от 29 и 30 декември 1944 г.“[61]

Новият ръководен кадър е съставен от „народни дейци“, „антифашисти“, по правило хора без „необходимата теоретическа и практическа подготовка“. Същото се отнася и за по-голямата част от новоназначения изпълнителски персонал, предимно младежи и доста жени, хора без особени качества, но благонадеждни, главно деятели на РП/к/, РМС и БЗНС, считани за свои хора от ОФ комитети. Новите административни служители са трудолюбиви, енергични ентусиасти с добри намерения за творчество и преустройство, в повечето случаи уважавани сред населението, но много често тяхното незнание и липса на дисциплина се отразяват зле върху състоянието на администрацията, стопанските и други дела.[62] През май 1945 г. карнобатският кмет докладва за липса на нужната служебна шлифовка в по-голямата част от персонала, който е „подновен и има да се подновява“. Според него „донесената след 9 септември свобода като че ли подхрани в някои несъзнателни служещи разхайтеността и мързела.“[63]

Това са последици от прочистването и реорганизацията на администрацията и партийните борби около нея. Половин година след 9 септември 1944 г. почти нищо не остава от заварената административна организация. Заедно със старите служители си отиват с години усвоявани знания, навици, похвати, връзки. Новите служители са по правило некомпетентни, без служебен ценз и често без необходимото образование. Утвърждава се фигурата на служителя активист, който разчита да направи кариера по партийна линия. Новите служители идват като избраници на дадена партия и за тях е по-важна партийната, а не служебната оценка. Старите се мъчат да се приспособят, като се записват в партията, която може да им осигури политически патронаж и рядко това става по лични убеждения. Други просто гледат да запазят службата, като не влизат в конфликтни ситуации със силните на деня и вършат не това, което трябва, а което „силните“ кажат.

Българският чиновник, бил той старият интелигент или неговият нов неопетнен и недоучил колега, загубва своя стабилитет и попада във водовъртежа на политически събития, борби и страсти. За пореден път в българската история службата се превръща от вид квалифицирано занятие, от въпрос на компетентност в проблем на политическа принадлежност и поведение. Но сега мащабите са други, а последствията съдбоносни и трайни, водещи към установяване на еднопартийна диктатура. Идеологическите и политически цели се обвързват с традиционния стремеж към държавна служба като сравнително сигурен начин за доход и подобър живот. От редица градове се съобщава, че ОФ комитети покровителстват и лансират на служба свои хора, влагат пристрастие, „облагодетелстват и закрилят“ близки и приятели.[64]

Описаните събития водят до нарушаване функциите и качеството, а понякога до парализа на дейността на административните и стопанските органи. През пролетта и лятото на 1945 г. Министерството на вътрешните работи взема мерки за повишаване на квалификацията на своите подведомствени служители чрез курсове, инструкции и други мероприятия. Министър Антон Югов дори отправя призив да се преустановят честите промени, за да се създадат опитни кадри и да се осигури „по-голямо спокойствие на всички, които останат на служба", като им се помогне да преодолеят старите навици, за да „вървят в крак с живота".[65] „Чистките" и уволненията намаляват постепенно... временно.

Между власт и опозиция

Политическата криза през лятото на 1945 г. има редица важни последици. Възниква демократичната опозиция, начело на която застават повечето от най-известните лидери на БЗНС и БРСДП, заемащи до тогава министерски или важни административни постове. Най-важно значение за политическата ситуация има новата, по-активна политика на САЩ и Великобритания след конференцията в Потсдам и по-специално твърдата позиция на САЩ, изразена на Лондонската среща на съвета на министрите през август, че няма да се преговаря по мирния договор с България, докато не бъде създадено представително правителство на всички демократични елементи и не се проведат свободни избори, след които новоизбраното правителство може да бъде признато от Съединените щати.

Под въздействие на СКК правителството решава да отложи законодателните избори, насрочени за края на август. Опозиционните групи получават възможност да се организират в партии, да имат свои издания и да развиват публична дейност, да се готвят за избори на по-късна дата. БРП/к/ се ориентира към по-гъвкав подход в политическата борба до сключването на мирния договор. Нейното ръководство взема решения за строго спазване на законността от милицията и от организациите на партията, за отстраняване на допуснатите „леви" увлечения, за да се отбият обвиненията срещу нея в антидемократичност, стремеж към еднопартийна власт, използване на насилие и погазване на законите. Останалите в ОФ политически организации получават редица концесии от страна на комунистическата партия, в това число известен брой места в ръководната администрация – околийски началници, кметове и др. „Ние ще трябва да отстъпим по въпроса за редица формални изисквания на демокрацията" – казва секретарят на ЦК на БРП/к/ Тр. Костов.[66]

По препоръка на Политбюро на ЦК на БРП/к/ и НК на ОФ правителството приема да даде политическа амнистия. По повод първата годишнина от 9 септември 1944 г. Министерският съвет решава да бъдат помил-

вани 940 политически затворници, мнозинството съдени по Закона за народния съд. Напълно се отменят наказанията, някои доживотни, на 437 души и чувствително се намаляват сроковете за наказание на 503, като 223 са съдени по други закони.

На 8 септември 1945 г. със заповед на министъра на вътрешните работи Антон Югов се освобождават около 800 души от трудововъзпитателните общежития и към 100 въдворени, общо над 1000 души според НК на ОФ. Според министъра на правосъдието М. Нейчев до края на 1945 г. от ТВО са освободени 2959 „политически опасни лица" и почти всички въдворени. В ТВО остават по официални данни 339 политически, а заедно с „криминалните" – 532 лица.[67] На свобода излизат водачите на буржоазната демократична опозиция до 9 септември 1944 г. и министри в последния буржоазен кабинет Н. Мушанов, Ат. Буров, Д. Гичев, К. Муравиев, В. Димов и други. Те се включват в политическата и организационната дейност на възстановената Демократическа партия и БЗНС, намиращи се в опозиция.[68] Повечето от засегнатите от амнистията в миналото са били държавни служители, но техният път към държавна служба след освобождаването е затворен като „врагове на народната власт". Мнозина са лишени от право да се върнат и работят по местоживеене.

Масовите чистки в администрацията се прекратяват, но се отстраняват от длъжност в министерства и ведомства, а също така кметове и общински служители, привърженици на обединената опозиция, водена от Н. Петков и К. Лулчев. В докладите на областните директори и кметовете от градовете от август-септември преобладава мнението, че чиновниците поддържат или са приобщени към ОФ. Само тук-там в доклади на членове на БРП/к/ се отбелязва, че чиновниците, членуващи в другите ОФ партии, са „пасивни", а някои даже „трепнаха след 26 август и стоят настрана".[69] През ноември софийският областен директор съобщава, че в подготовката за изборите ясно проличало, че „макар добил известен опит и знания, административният състав в областта ми е все още на ниско стъпало". Зле се отразявала продължаващата смяна на кметове и кметски наместници по взаимна договореност между БРП/к/ и БЗНС Ал. Оббов. Има оплаквания от Пирдоп, Ботевград, Кюстендил и други места за недобросъвестно отношение към работата на останалите, неподчинени нему областни служби. Чиновничеството се отнасяло общо взето добре с населението, но „поради все още ниското му обществено-политическо ниво, има нужда от по-конкретно оперативно ръководство и проверки..." Недостатъците не били само резултат на липсващата координация между службите, но „има и открито противоотечественофронтовски, реакционно-фашистки проявления. Налага се преглеждането и прочистването на областните и околийските служби от такива служители.[70] Софийският областен директор не е единственият, който мисли така.

От Бургаска област се съобщава за „негодувание в ОФ среди (имат се предвид главно комунисти и техни съмишленици – *бел. авт.)* загдето много държавни и общински служби постепенно и през главата на ОФ комитети се заемат от хора, провинени като фашисти". Населението било свикнало със старите кметове, „добри обществеици" (назначени след 9 септември 1944 г., главно хора на БРП/к/ – *бел. авт.*) и гледа на промените като на партизански сметки. Назначенията ставали направо от София, като се използвали лични връзки с разни министерства, а местните ОФ комитети и власти не могат да ги отстранят „никога" без знанието на областния ОФ комитет. Местните активисти на комунистическата партия не могат да проумеят защо службите трябва да се дават на други, а не на тях.[71]

Състоянието на държавната централна и местна администрация се отразява най-тежко върху стопанската политика и стопанския живот. Ръководните дейци на БРП/к/ оценяват стопанското положение като крайно тежко. Населението не може да получи удовлетворение на най-елементарните си нужди, продоволствието на градовете не е осигурено, широки среди индустриалци, занаятчии, търговци, селяни са недоволни, стопанската организация работи лошо. В свое изказване по стопанската политика през есента на 1945 г. П. Кунин, член на ръководството на Комунистическата партия, казва: „Ние всички в течение на време от 9 септември до сега се лутахме, за да налучкаме въпросите", макар че търсенията се оказали в основни линии правилни. ЦК на БРП/к/ констатира, че за трудностите в стопанството и снабдяването са отговорни Министерството на търговията и промишлеността и останалите стопански министерства, ръководени от представители на другите ОФ партии, но същевременно много от отговорните служители, включително повече от половината от комисарите по снабдяването, са комунисти, които също носят отговорност за провалите. На много места „нашите другари, заемащи отговорни служби, се показаха негодни да се справят с възложените им задачи".[72]

Ръководителите на НС „Звено" са измежду най-ярките критици на усилията на комунистите да наложат „централизирана" административна уредба на стопанството, в което преобладава частна собственост и капитализъм. Иван Харизанов, Асен Кемилев и други дейци на Върховната стопанска камара (ВСК) призовават да се ограничи интервенцията на държавата, да се разтовари от многото тежести на военновременния режим на строга регламентация по посока на децентрализация и по-голяма компетентност на службите. Според тях бюрократичният апарат се е превърнал в „страшна напаст" и поради своята „ниска квалификация" създава „неразбория". Необходимо било „разкрепостяване" на службите в София, които изкуствено се създавали по чисто партийни съображения. Страната била много „очиновничена" с инертни чиновници, без инициатива, склонни да командват.[73]

На противоположното становище са началници и чиновници от Върховния стопански съвет (ВСС), начело с председателя си Д. Терпешев. Те смятат, че системата на нарядите, на военновременната ограничителна регулация ще продължи и ще стане крайъгълен камък на новото стопанство, че трябва да се отива към пълен централизъм, система на административно планиране и разпореждане на едно място. Това мнение е възприето и се провежда на практика в много обширни области, констатират звенари, почитатели на либералната и социално регулирана държава.[74]

На 18 ноември 1945 г. се провеждат парламентарни избори. Обединената опозиция не участва в тях и не ги признава. На срещата с А. Вишински, специален пратеник на Съветския съюз, състояла се на 10 януари 1946 г. в 2.30 часа през нощта, К. Лулчев, водачът на българските социалдемократи, казва: „Станалите избори не са израз на волята на българския народ и са станали при особени условия и по начин, който не гарантира свободата и тайно гласуване: при заплахи и насилия, които са създали особена психологическа атмосфера на страх. Затова трябва да се разтури това Народно събрание и да се произведат свободни избори, от които да излезе правителството... Ние и сега нямаме свобода на печата, на събрания, на политически проявления и пр. Наши хора се арестуват, преследват, изтезават. Как бихме могли да участваме в управлението и тая политика да продължава?“[75]

А. Вишински е в България, за да накара опозицията, в изпълнение на решението на СССР, Великобритания и САЩ, взето в Москва на 26–28 декември 1945 г., да се включи в правителството с двама представители като условие то да бъде признато от двете западни демокрации. А. Вишински иска това да стане безусловно. Опозиционните водачи Н. Петков и К. Лулчев настояват предварително да се уговорят условията за участие, промени във вътрешната политика и нови избори за Народно събрание. Преговорите пропадат. На 7 януари 1946 г. Й. В. Сталин приема в Кремъл българска правителствена делегация – премиера К. Георгиев, А. Югов, министър на вътрешните работи, П. Стайнов, министър на външните работи и Д. Михалчев, пълномощен министър в Съветския съюз. Указанията на диктатора са ясни: опозицията не може да преговаря. Ако не посочи двама представители, „изпратете ги по дяволите... Вашата цел трябва да бъде да съдействате за разложение на опозицията. От нея нищо не трябва да остане... Нашата задача спрямо опозицията и в Румъния, и в България е да действаме за нейното унищожение.“[76]

Ръководството на БРП/к/ изчаква резултатите от преговорите с опозицията и след техния преднамерено търсен неуспех, предприема нова кампания за утвърждаване на Комунистическата партия в държавната администрация, армията и обществените организации, за отстраняване на нейните противници, определяни най-широко като „реакционни елементи“. Г. Димитров е пределно ясен в своите указания на X пленум на

ЦК на БРП/к/: „Тая чистка трябва да бъде проведена по всички обществени, държавни, кооперативни и други организации и учреждения от горе до долу. Трябва да се прочисти всичко, което се явява препятствие по пътя на нашето демократическо развитие..."[77]

Пред разширения пленум на Българския женски народен съюз (БЖНС) през лятото на 1946 г. Г. Димитров уточнява, че с цел заздравяване на ОФ се провежда решително настъпление, чистка в армията, Министерството на външните работи, Министерството на търговията и други държавни учреждения от стари „фашистки" и „профашистки" чиновници, офицери и дипломати. В началото на юни делегация на БРП/к/, водена от Г. Димитров, се среща в Москва с Й. В. Сталин и В. Молотов. Сталин критикува недостатъчната решителност в действията на партията и препоръчва по-решителен курс, без да се съобразяват с мнението на американци, англичани и техните български агенти. Още през пролетта съветските ръководители настояват за по-твърда политика спрямо опозицията, десните сили в ОФ и специално за сериозни промени в Министерството на външните работи, дипломатическото представителство и офицерския корпус, за отстраняване на министрите на външните работи П. Стайнов и на войната Д. Велчев.[78]

В реч пред I пленум на ЦК на ОРПС в края на януари 1945 г. Г. Димитров посочва, че чистката не трябва да бъде само срещу фашистките елементи, но и да реши „големия въпрос за превъзпитанието на много, стотици и хиляди чиновници и служещи". Не можело да се търпи „бюрократизма, корупцията, рушвета", отсъствието на трудова дисциплина, работа „през куп за грош", което пречело за правилното функциониране на държавния апарат. Изграждането на „народната държава" изисквало да се изчистят „авгиевите обори" в държавните учреждения „планомерно и систематично", с „желязна метла", която да е в ръцете на „организацията на работническата класа, в ръцете на профсъюзите". Думите му са посрещнати с овации от „борческия" синдикален актив. Съгласно указанията на Окръжно № 10 на ЦК на ОРПС започва „решителна акция за очистване на нашите организации, предприятия и учреждения от служители, определяни като вражески, противонародни елементи, оръдия на господарите, противоотечественофронтовци, прикрили се в редовете на някоя ОФ партия. В началото на август същата година Софийският областен комитет дава указания за чистка в държавните учреждения. След проучвания и предложения на профорганизациите и ОФ комитети, съгласувано с партийните комитети на БРП/к/, се отстраняват значителен брой служители и чиновници между заварените на 9 септември „опозиционери", „десни елементи" от НС „Звено" и др. Чистката в Министерство на външните работи се провежда по доклад на специална парламентарна комисия, след одобрение на министър Г. Кулишев.[79]

В новото, второ отечественофронтовско правителство, съставено на 3 април 1946 г., има две нови министерства: на индустрията, занаятите и рудите и на електрификацията и природните богатства. Те са създадени със закон в съответствие с предложената от Г. Димитров реорганизация на държавните служби, която обхваща редица други ведомства, дирекции и комисии. Това също се използва за кадрови промени, за назначения на лоялни на ОФ и БРП/к/ служители. Чистката и промените в персоналния състав на държавната и общинската администрация и кооперациите продължава преди и след изборите за Велико народно събрание (ВНС), проведени на 26 октомври 1946 г.

При съставяне на новото правителство на Г. Димитров, одобрено от ВНС на 21 ноември 1946 г., се правят структурни и кадрови промени в изпълнителната власт, като представители на БРП/к/ оглавяват 10 от общо 20-те министерства и държат всички ключови позиции в държавното управление. В следващите месеци се отстранява нова група служители, привърженици на опозицията, и техни съмишленици, „десни елементи" от ОФ партии. По повод назначаването на районни статистици през януари 1947 г. ГДС изпраща инструкция до общините: „Първото и най-важно условие, на което трябва да отговарят тези кандидати, е да са добри отечественофронтовци. " Отхвърлят се кандидатури на активни опозиционери, водещи борба срещу ОФ и „най-вече против БРП/к/.[80]

Много активисти на опозицията, между които държавни, общински и кооперативни служители, са арестувани, инквизирани и изпратени в затвори, лагери, места за принудително заселване в разрастващата се система от държавни органи за репресия и принуда. На 21 септември 1945 г. излиза Наредба-закон на МС за учредяване при МВР на фонд „Трудово-възпитателни общежития" за лица, които вече са определени като „политически опасни за реда и сигурността в страната". През 1946 г. се създава единна служба на фонда „ТВО" с пет поделения – лагерите край Перник, открития рудник „Куциян" и мини Богданов дол, при язовир „Росица" (Севлиево), с. Поручик Геново (Ножарево), с. Бошуля, Пазарджишко. В периода на настъплението срещу опозицията от БЗНС „Н. Петков", БРСДП/о/ и други партии през 1946-1947 г. средната численост на въдворените е около 1500 души, предимно техни членове и активисти. През юли и септември 1946 г. се провеждат две акции за изселване на политически лица от София. Немалък брой граждани, близки на въдворени в ТВО, и въобще политически опасни, по мнение на местните власти, се интернират и по Закона за трудово мобилизиране на безделници и празноскитащи, приет през август 1946 г. Някои от репресираните са освободени през октомври 1946 г., за да бъдат отново задържани при следващата вълна на репресии през 1947 г.[81]

Администрацията от „ОФ ера“

В периода 1944–1947 г. се създава практически нова държавна и общинска администрация. В края на 1946 г. административните служители и чиновниците имат твърде различен състав от заварения през септември 1944 г. През 1946 г. броят на служителите в общинските предприятия и учреждения е 42 700, от които 35 843 мъже и 6857 жени (само 364 не са от българска народност). Малка част – 7946, или 18,6%, са със средно, и 965 души – с висше образование, главно квалифициран изпълнителски кадър, които могат да се отнасят към интелигенцията. Мнозинството, към 80%, са с първоначално и в най-добрия случай – прогимназиално образование.[82] Голям брой от тези общински служители са на нисши длъжности и служби, прислужници, пазачи, пожарникари и пр., но повечето са от новата администрация, без необходимия образователен и служебен ценз.

Мнозинството кметове и кметски наместници в селата и малките градове са местни хора, обикновено членове на БРП/к/ и БЗНС в ОФ. Почти всички – пише бургаският областен директор П. Коларов през октомври 1947 г., са с „първоначално образование, а немалко имат незавършено такова... Констатирах, че те не само мъчно четат, но и мъчно разбират смисъла и значението на прочетеното. Затова повечето окръжни инструкции или не се четат, или не се прилагат правилно, или въобще не се прилагат. Всички се оплакват от малките си заплати и не могат да посрещат нуждите на семействата си. Поради лошото изпълнение на задълженията си, политическа неосведоменост и невежество много от тях са загубили своя авторитет и са прицел на присмех и злословие от страна на населението. Несправедливото и пристрастно разпределение на малкото отпуснати нарядни стоки за селото пък предизвиква негодувание сред пренебрегнатите.[83]

По същото време подобни изводи правят кметове и околийски управители в Софийска област. Областният директор Йото Лигурски докладва, че „политическата съзнателност и професионалната подготовка на милицията е на твърде нисък уровен“, а дисциплината е твърде много разхлабена. Констатирани били доста прояви на грубо отношение с населението, незачитане на кметове и околийски управители, дори случаи на разврат, пиянство и корупция. Инспектирането, контролирането и инструктирането на милиционери и техните началници е несистемно и недостатъчно. „Общините са извънредно претрупани с работа и всякакви разпореждания. Тяхната организация и функции е както в миналото, но тогава кметовете имаха висше образование.“ Проведените курсове повдигали тяхната подготовка, но трябвало да се работи още повече. Същото, дори и по-зле, било положението със секретарите на околийските управления, градските и селските общини, които не се подпомагат, за да „погледнат както трябва на техните задачи“.[84]

Кметът на Перник докладва, че служителите се стремят да спазват дисциплината и да изпълняват службата, „без да проявяват достатъчно самоинициатива поради недостатъчен духовно-културен уровен“. Такива са донесенията от Кюстендил, Ботевград, Копривщица, Етрополе, Трън и др. От Самоков се съобщава, че дисциплината в учрежденията не е на нужната висота, тъй като служещите се опират на своята партийна принадлежност като земеделци, социалдемократи, комунисти и звенари и не зачитат в някои случаи нарежданията на началниците си. На милиционерите не е внушено да пазят необходимото чинопочитание и йерархия, което влияело много зле на дисциплината и има лошо отражение между гражданството.[85]

Повечето общински служители, около 5000 души, с по-високо образование – администратори и чиновници, са в София, Пловдив, Русе, Варна, Плевен. Софийската община има най-разнообразни служби във всички области на стопанския и културния живот. В нейния „грамаден“ за времето апарат работят 11 323 души, от които 9045 щатни служители (главно чиновници) и 2278 служители надничари (чиновници и физически работници). Кметът, неговите помощници и 9 официални съветници, посочени от Градския комитет на ОФ и назначавани от министъра на вътрешните работи, образуват временната общинска управа.[86] Общините продължават да работят според разпоредбите, действащи при бившия режим, като новата власт ги използва и допълва, за да подбере подходящ служебен персонал и да даде необходимата насока на дейност.

В периода 1944–1947 г. броят на чиновниците в държавната администрация нараства въпреки прокламирания стремеж за съкращаване на бюрократичния апарат. Известно спадане има през 1945 г., свързано с неустановеното положение и бюджетните съкращения в администрацията, наложени от министъра на финансите П. Стоянов. През 1944 г. административно-чиновническият персонал е 249 615, през 1945 г. – 247 039, за да се покачи отново на около 260 000 през 1946 г. Характерно в това отношение е движението на служещите в държавните, автономни и общински учреждения (таблица № 3) .[87]

Таблица № 3

Групи чиновници	**1944**	**1945**	**1946**	**1947**
Служители в държавни и автономни учреждения, вкл. учители	139 624	131 977	166 481	168 435
Общински служители	37 500	38 200	42 700	44 000

Най-много са служителите към Министерство на просветата – 37 231 (вкл. учителите), МВР – 17 471, Министерство на земеделието и горите – 13 470, Министерство на народното здраве – 13 121, Министерство на индустрията и занаятите –10 595, и Главна дирекция на железниците и пристанищата – 36 107.[88]

Според преброяването от 1946 г. в страната има 193 545 служещи, от които 130 847 в градовете и 62 698 – в селата. В това число не влизат над 60 000 милиционери, транспортни, общински и други служители. В групата са включени учителите, офицерите, духовниците, лекарите на служба, които са служители, но не могат да се отнесат към администрацията. По данни на ВСК „броят на чиновниците през 1945 г. е 180 931 души", който се запазва с „незначителни изменения" през 1946 г.[89] Административно-чиновническият персонал е съсредоточен реално в няколко сектора: държавна и общинска администрация ("обществено устройство" според ГДС), търговия, кредит и застраховки, промишленост, пренос и съобщения.[90]

Данните от таблицата ни дават доста точна представа за разпределението на градското чиновничество в средата на 40-те години по образование, пол и отрасли. За оформяне на неговия социален портрет в това отношение трябва да се добавят още някои по-съществени характеристики. Прави впечатление големият брой млади служители. През 1946 г. 35% от градските служители са на възраст до 29 години, 32% са от 30 до 39 години, или общо 67% са под 40-годишна възраст. Около 20% са жени, което е повече от предишния период. Новите чиновници са предимно младежи, току-що завършили и незавършили висшисти и среднисти.

Най-голям брой служители с по-ниско образование има в държавната и общинската администрация, по посочените главно политически причини, в транспорта и съобщенията, където преобладават нисши длъжности – телефонисти, пощенски служители, и в търговията – поради разрастване на кооперативния сектор. Тенденцията е видима и на фона на разпределението по образование на всички служещи (вкл. учители, офицери, духовници и пр.): висше – 18%, незавършено висше – 6%, средно – 45%, и по-ниско от средно –31%, от които близо 17% с незавършено средно и над 14% със завършено и незавършено първоначално образование.[91]

Подмладяването и нивото на образование в администрацията до известна степен е свързано с увеличаващия се брой членове на БРП/к/ и Работническия младежки съюз (РМС). В края на 1944 г. само в БРП/к/ членуват 20 400 служещи (вкл. „интелигенти"), на 31 декември 1945 г. те вече са 60 347, през 1946 г. – 73 943, и през 1947 г. – 78 801, към 15% от членския състав и към 20% от служещите в страната. Това означава, че около 1/3 от служещите (не само чиновници, но и учители и пр.) са членове на партията, а с членовете на РМС свързаните с нея са вероятно около 50%. Към тях трябва да се добавят към 10 000 комунисти в армията и трудовите войски през 1947 г.

В Софийска област към 1 октомври 1946 г. служещите комунисти са 17 187, 21 152 на 1 януари 1947 и 22 646 в края на 1947 г., към 25% от комунистите в областта. В другите области числото на служещите комунисти към 1 януари 1947 г. варира между 2769 в област Г. Джумая и 4150 в Русенска до 8842 в Пловдивска, като в останалите области то е около 7000-8000. Мнозинството са чиновници, офицери и учители. В никоя друга социална група по това време няма толкова висок дял членуващи в БРП/к/ и РМС. Мнозинството от членовете на БРП/к/ през тези години са по-млади хора, с по-ниско образование. Към септември 1948 г. близо 64% са до 40 години. Само 30 818, или 7,37%, са със средно, 8144 – 1,95%, имат полувисше и 9675 – 2,31% – висше образование.[92] Членовете на БРП/к/ и РМС определят в голяма степен състава на държавната и общинската администрация, на кооперативните служители и на тези в повечето обществени, професионални и културно-просветни сдружения и организации, като по този начин променят облика на цялото градско чиновничество.

Част от служещите членуват и в останалите партии, но техният брой е далече по-малък от този на комунистите. Към 1 януари 1946 г. в земеделските дружби на БЗНС (включително и в опозиционния съюз) във Варненска област членуват 469 интелигенти и служещи, от които 160 във Варна. В организациите на БРСДП те са 273, в НС „Звено" – 486, докато членовете на БРП/к/, определени като служещи, още през пролетта на 1945 г. са 1655, а към 1 октомври 1946 г. – 5969. Голям брой служещи и въобще интелигенти в градовете членуват или са свързани с НС „Звено". Някои ръководители на съюза го обявяват за организация на гражданската и военната интелигенция, която обединява материалния и културния елит на града и селото.[93]

Превъзходството на Комунистическата партия в държавната и общинската администрация е пълно. През 1947 г. кметовете в Софийска област се разпределят по политическа принадлежност така: БРП/к/ – 67%, БЗНС – 28%, БРСДП – 3%, НС „Звено" – 2%, радикали – 1%.[94] Комунистическата партия разполага с много повече и далече по-разнообразни средства да контролира общинската администрация.

В доклад на Софийския областен комитет на БРП/к/ от края на май 1947 г. се посочва, че „ОФ комитети се месят грубо в работата на кметовете и кметските наместници" и често пъти им се противопоставят, без да познават правителствените наредби. В повечето случаи кметовете смятали, че не са на ОФ, а на партията, от която са посочени и много често, дори по правителствени разпореждания, те чакат първо партийната организация да вземе решение. Кметовете земеделци не получават подкрепа от организациите на БРП/к/ и обратно. Комунистите обикновено не зачитат съюзниците от ОФ. Ако някой техен кмет или служител има различно мнение и критикува правителствени разпореждания, веднага го обявяват за опозиционер и често ги арестуват, без да имат право. По тази при-

чина честни хора минавали към опозицията.[95] Въпреки всичко новата административна система се уповава на „своите".

До 1948 г. административно-чиновническият персонал запазва почти непроменена своята професионално-служебна структура, доколкото не се извършват по-съществени промени в устройството на държавния апарат и в стопанството. Служещите и чиновниците се разпределят в голям брой степени, длъжности, категории, свързани с образователни, служебни и др. цензове, които общо взето се спазват само в по-специализираните стопански и административни служби. Основната част от чиновниците, уволнени от държавна или общинска служба, отиват в частния сектор, главно в търговията. Много от уволнените в едни учреждения се прехвърлят на работа в други, понякога и в други градове. Тези и други обстоятелства определят социалната нееднородност на чиновничеството и администрацията въобще, що се отнася до произход, професионално-обществен статус и интереси, доходи, манталитет и т.н. За съжаление данните в това отношение не винаги са достатъчни, но все пак могат да се посочат някои важни моменти.

Повечето от градските служещи – 54,5%, са родени в градовете. От селата произхождат 35,5% и от бивши български земи извън територията на държавата – 10%. Само 5491 души, т. е. 5%, не са от български произход, като половината са евреи. Данните за социалния произход на различни категории показват, че мнозина са от семейства на градските средни слоеве – занаятчии, търговци, учители, чиновници, хора от свободните професии, а друга голяма част са от земеделски семейства от селото и града.[96]

Твърде интересно в случая е да се види съставът на някои по-типични, специализирани чиновнически слоеве. В търговията, кредита и застраховките има 4280 души на ръководни длъжности: директори, управители, член-делегати, главни счетоводители и др. От тях 3334 са в градовете, като 86% са с по-високо образование, а 40% – с висше. Огромното мнозинство са българи мъже (жените са само 5%), като 62% са родени в градовете и 31% – в селата. Останалите 90% от чиновниците са счетоводители, касиери, инкасатори, търговски и застрахователни агенти, книговодители, кореспонденти, машинописци, търговски пътници и пр., и също произхождат в мнозинството си от града. В селата 12% от служителите в тази категория са с висше, 7,4% – с незавършено висше и останалите с по-ниско, обикновено незавършено средно образование.

Голяма концентрация на специалисти с по-високо образование, около 7900 души, има в промишлеността и транспорта. Ръководният административно-стопански и технически персонал в промишлеността расте от 1547 през 1945 г. на 1700 през 1946 и 2746 души през 1947 г., главно за сметка на прилива на специалисти и бивши чиновници в частните индустриални предприятия.Повечето са уволнени или напускат обществения сектор, използват своите връзки и познанства, за да намерят приложения

на знанията си и добро заплащане в последното достъпно за тях място. В тази категория се числят част от собствениците и техни роднини.[97]

В държавната администрация, в министерствата и ведомствата, поважни категории ръководни служители са началник отдели и отделения, главни инспектори, контрольори, референти и пр., разположени от I до III степен. Най-многобройните категории чиновници от по-ниски общи служби са архивар, книговодител, счетоводител, машинописец, главно в IV и V степен на служебната стълба. Мнозина са родени в градовете. С нарочна Наредба-закон от октомври 1944 г. се отменят ограниченията за заемане на държавна служба от лица с небългарски произход. По правило в градовете тези служби се заемат от граждани със средно образование, но не малък брой са тези с незавършено средно или обратно, с полувисше и висше образование.[98] Това е свързано в много случаи с нормалния път за кариера поради изискване на служебен и друг ценз в различните сфери на администрацията. Същевременно, както и в миналото, поради недостига на служби, е обичайно високообразовани и добре подготвени граждани, особено млади хора, без достатъчно протекции или с недобър според властите произход, да започнат своето развитие с изпълнителски, нискоквалифициран умствен труд. В смутните времена, които описваме, това става по много други причини, свързани с политическата обстановка.

Краят на офицерския корпус на Царство България

В периода 1945–1947 г. настъпват важни промени в българската армия, преди всичко в състава и облика на офицерския корпус. През 1945 г. са дадени различни офицерски звания до генерал на 544 активни участници в партизанската борба и служили в Съветската армия. Повишени в звание са 81 офицери, уволнени от предишните правителства, повечето свързани с политическия кръг „Звено“. В Министерството на войната и в армията се създават специални политически отдели и се въвежда длъжността на помощник-командирите, заемана от представители на управляващите партии, главно Комунистическата.[99]

Към средата на 1946 г. преобладаващото мнозинство от офицерите са обучени във Висшето военно училище, направили са своята служебна кариера и придобили съответно звание в „царската“ армия, чийто главнокомандващ според Търновската конституция е царят на България. Това са високообразовани хора, патриоти, предани на Отечеството и на Конституцията. Мнозинството воюват смело и достойно по време на тежките сражения с армията на Вермахта във фазата на Отечествената война. По традиция и закон офицерите не са свързани с политически партии и не приемат опитите на Комунистическата партия да постави армията и нейния команден състав под свой контрол. Това предизвиква антикому-

нистически настроения и напрежение в отношенията с помощник-командирите и така наречените „партизански офицери", произведените в офицери бивши партизани. Министърът на отбраната Д. Велчев предприема мерки да ограничи достъпа на помощник-командирите до ръководството на войсковите части. През март 1946 г. той разпорежда да бъдат уволнени всички „партизански офицери", които нямат VI клас образование, с мотив, че не могат да придобият добра подготовка.

Ръководството на Комунистическата партия не може да се довери, нито ефективно да контролира офицерите, възпитани и служили в буржоазна България, клели се във вярност на монарха и Търновската конституция. Помощник-командирите и специално Ф. Козовски, началник на политическия отдел при Министерството на отбраната, изпращат до ЦК на БРП/к/ обилна информация за „контрареволюционни" действия на реакционните офицери срещу народната власт – от пропаганда до конспиративна заговорническа дейност. Според тях поведението на „звенарите във войската все повече придобива вид на враждебно отношение към комунистите". Министър Д. Велчев и други дейци на НС „Звено", по-специално запасни генерали и офицери, подготвяли условия за военен преврат. През пролетта на 1946 г. започва следствие срещу разкрити от Държавна сигурност нелегални военни организации с антикомунистически характер – „Хан Крум", „Неутрален офицер", „Военен съюз". Арестуваните офицери са обвинени в антинародна и антидържавна дейност и през 1947 г. са осъдени на разстрел и затвор.[100]

Георги Дамянов, който отговаря в ПБ на БРП/к/ за войската, заявява през лятото на 1946 г., че „фашистките остатъци, монархически и реакционни елементи през последните месеци започнаха открито да се проявяват", окуражени от „вътрешната реакция". Те демонстрирали своето несъгласие с вътрешната и външната политика на народното правителство, своите антисъветски и антиюгославски чувства, „пеейки открито по софийските улици шовинистични песни", изказвали се против политическата работа в армията. След връщането на молитвата, отменена за цяла година, много офицери ратували за възстановяване на реда във войската от преди 9 септември. Някои открито заплашвали с преврат след изтегляне на частите на Червената армия.[101]

Георги Димитров, в реч на 2 юли 1946 г. в Перник, казва, че няма да се чакат „провокаторите и авантюристите" да предизвикат саботажи, убийства и прочие и властта ще вземе мерки да очисти държавния апарат и войската от фашистки и антинародни елементи, за да осигури спокойствието на народа.[102]

По инициатива на БРП/к/ Народното събрание приема по спешност за един ден, на 26 юли 1946 г., Закон за ръководство и контрол на войската, въпреки съпротивата на Д. Велчев, В. Юруков, ген. Панайотов и други членове на ПГ на НС „Звено". Според закона войската се ръководи от правителството. МС назначава, уволнява, произвежда, и награждава ко-

мандния състав от командир на полк нагоре. Законът възлага на командирите по политическата част командни функции и възможности за пълен контрол върху подбора, служебното развитие и действията на офицерския състав на Българската армия. В нея не могат да служат лица с „антидемократични“ и „фашистки“ прояви.[103] Законът създава условия за подмяна на командния състав на Българската армия.

Веднага след приемане на Закона за ръководство и контрол на войската се създава правителствена комисия, оглавена от Г. Дамянов, за прочистване на армията от офицери и подофицери с „фашистки, реставраторски и антидемократични проявления“. За много кратко време, през август и септември същата година, с 24 протокола на комисията 1940 офицери от командния състав са освободени от армията. От тях 247 са уволнени за „груби фашистки прояви“ и 1693 – в интерес на службата, като неподходящи за армията, но с право да се преустроят на друга работа. Хора с високо образование, по правило висше, и с добра техническа и професионална квалификация, се насочват към държавна служба или се приемат в административно-техническия персонал на частния сектор. Значителен брой са назначени в Министерството на индустрията и занаятите.[104]

През август 1946 г. министър Д. Велчев е обвинен в конспиративни връзки с Дража Михайлович, водач на четниците в националната, некомунистическа съпротива срещу фашистка Германия в Югославия (по това време обвинен в предателство от комунистическия режим на Й. Б. Тито). На 25 септември той е освободен от заеманията пост и изпратен по настояване на Кимон Георгиев като пълномощен министър на България в Швейцария, където емигрира през 1947 г. На 22 ноември 1946 г. за военен министър в кабинета на Г. Димитров е назначен генерал-майор Г. Дамянов. Като участник в Септемврийското въстание той емигрира в Съветския съюз, където завършва Военната академия „М. В. Фрунзе“, членува във ВКП/б/ и служи в Червената армия. На 25 октомври 1944 г. се завръща в България и оглавява Военния отдел на ЦК на БРП/к/. През 1945 г. става член на Политбюро, а през 1946 г. – секретар на ЦК на БРП/к/, народен представител в 26 ОНС и във ВНС. На командни постове в армията са назначени предани на БРП/к/ офицери.[105]

В края на 1946 г. съставът на армейските офицери е доста различен от този до лятото на същата година. Това са предимно млади хора: 46% – до 30 години, и 70% – до 35 години, от които само 11 не са от българска народност. В градовете са родени 50%, в селата – 45,9%, и в „чужбина“ – 4,1% (тук влизат и част от дошлите от Съветския съюз). Висше образование имат 39,8%, незавършено висше – 8,9%, средно – 46,5%, и 4,8% са с по-ниско образование. В селата живеят и служат само 276 офицери.[106] Освен че по това време все още има доста стари офицери на служба, на голяма част от новите, заедно с присвояването на чин, се признава определен образователен и служебен ценз.

До 1948 г. в армията се изпращат няколко хиляди души, предимно комунисти, много от които заемат дотогава държавни и общински служби или са функционери на БРП/к/. През 1946–1947 г. в специални курсове към Военното училище и Школата за запасни офицери се обучават много нови офицери, млади хора комунисти и ремсисти. Голяма група са изпратени в Съветския съюз.[107] Независимо от допълнителното обучение и присвоения образователен и служебен ценз новите командни кадри в армията нямат системното образование, общата култура, служебната и гражданска етика на своите предшественици офицери от „старата" армия, което ги причислява към българската интелигенция.

С народното допитване, проведено на 8 септември 1946 г., е премахната монархията. На 15 септември Народното събрание провъзгласява България за народна република. Новите офицери са военнослужещи на НРБ, те ще положат клетва пред новата конституция да служат предано на народа и социалистическата държава

Политиците на ОФ демокрация

След 9 септември 1944 г. от обществения живот на страната са отстранени почти всички политически дейци, национални и местни, които формират управленския слой на буржоазна България и са една от най-представителните групи на българската интелигенция. Амнистията през есента на 1945 г. е последвана от нова след референдума за република през следващата 1946 г. От затворите са освободени 1462 души, осъдени по Закона за Народния съд, 104 – по Наредбата-закон за защита на народната власт, 63 – за престъпления срещу властта. Само 37 са изтърпели пълното си наказание. Останалите са помилвани. Много от тях нямат право на държавна служба и не могат да се върнат в София и други големи градове, където са живели.[108] Бивши народни представители, министри, общински съветници, съдии и прокурори, по-висши и по-нисши административни служители се опитват да се върнат към професията си като юристи, инженери, архитекти, лекари, икономисти и др., което е възможно с малки изключения само в частния сектор и на „свободна практика". Не са много и тези, които подновяват своята политическа дейност в партиите, главно в Демократическата.

След 9 септември се формира нов ръководен слой политици в партиите и държавните органи на властта. Неговият персонален състав отразява особеностите на политическата система на „народната демокрация" в периода на относителен плурализъм през така наречената „ОФ ера" до края на 1947 г. След 9 септември 1944 до лятото на 1945 г., когато според някои автори тази система е „затворена", това са предимно представители на четирите партии от българската политическа левица, които създават Отечествения фронт – БРП/к/, БЗНС, БРСДП и НС „Звено". Повечето от тях ни-

кога не са упражнявали държавна власт. Мнозина са обществено-политически дейци с известен парламентарен опит, а някои са били министри или висши държавни служители, като К. Георгиев, П. Стоянов, П. Стайнов, Н. Петков и др. При „отварянето" на политическата система през лятото и есента на 1945 г. паралелно с управляващите среди се образува солиден опозиционен кръг от политици и общественици, включващ водещи фигури, съосновватели на Отечествения фронт и водачите на бившата „демократична" опозиция, главно на БЗНС „Врабча" и Демократическата партия.[109]

В 26 Обикновено народно събрание (ОНС), избрано на 18 ноември 1945 г., е съсредоточен почти целият ръководен слой на БРП/к/ и нейните ОФ съюзници. От 276 депутати 94 са от БРП/к/, 94 – от БЗНС, 31 – от БРСДП, 46 – от НС „Звено", 11 – от Радикалната партия, и 1 независим. По социално положение народните представители са: работници – 21, селски стопани – 50, търговци – 16, индустриалци –2, и 187 обществени, партийни и кооперативни деятели, адвокати, чиновници, учители, агрономи, лекари, пенсионери, журналисти. В последната категория са най-влиятелната група на партийни ръководители, висши функционери и държавни служители. За пръв път в българския парламент са избрани 14 жени.[110]

Добра представа за политиците от „ОФ ера" дава обзорът на народното представителство във Великото народно събрание, избрано на 26 октомври 1946 г. Доколкото представителите на ОФ партии, които са 366 души (275 комунисти, 69 земеделци, 9 социалдемократи, 8 от НС „Звено", 4 радикали и 1 независим), заемат по правило висши държавни и обществени служби, включително министри и помощник-министри, техният състав достатъчно ясно говори за облика на ръководния слой в ОФ държава. Над две трети от комунистите и земеделците са родени в селата. В градовете са родени 80 народни представители от БРП/к/, 19 – от БЗНС, 4 – от БРСДП, 5 – он НС „Звено", 4 радикали и 1 независим. От 99 представители на опозицията 30 са родени и 68 живеят в градовете. По-важни обществени и държавни постове заемат 267 депутати. Има 38 жени народни представители – 34 от БРП/к/, 1 от БЗНС и 3 от опозицията. Прави впечатление големият дял млади хора в парламентарната група на БРП/к/ – 25 души до 30 години, 36 – от 31 до 35 години, и 48 от 36 до 40 години, или към 40% от депутатите комунисти са на възраст до 40 години. Това контрастира на фона на депутатите от останалите ОФ и опозиционни партии, които с малки изключения са между 35 и 60 години. От опозицията само 14 души са до 35 и 17 са от 35 до 40 години. Относително най-висока е възрастта на народните представители от НС „Звено" и БРСДП (опозиция).

Твърде показателни са сведенията за образованието и занятието на народните представители. По-ниско от средно образование имат 189 души и от тях 134 са комунисти, т.е. 48,7% от представителите на БРП/к/, 22 земеделци (ОФ) и 22 от БЗНС – Никола Петков (НП). Висше образование имат 166 народни представители, от които 70 комунисти и 27 земеделци

(ОФ) и 46 от БЗНС/НП, което означава съответно 25,4%, 39% и 51,6% от парламентарните групи на тези партии. Средно и незавършено висше образование сред представителите на тези три най-големи партии във ВНС имат 71 комунисти, 20 земеделци и 21 привърженици на Н. Петков. Ако съпоставим двете основни противостоящи партии – БРП/к/ и БЗНС – НП, се вижда, че сред представителите на първата към половината имат средно и по-високо образование, докато при втората такива са близо 75%. При това трябва да се има предвид, че редица комунисти, заемащи високи постове, са с признат образователен ценз. От представителите на останалите партии – БРСДП, БСДП/о/, НС „Звено" и радикалната, над 65–70% са с висше образование, а с по-ниско от средното са само двама.

Що се касае до занятието, то най-голяма е групата на народните представители със свободни професии – 171 души, а 179 са земеделци, работници, занаятчии. Опозицията е съставена почти изцяло от земеделци – 34, и хора със „свободни професии" – 43 или 45,5%, като 31 са адвокати на частна практика. В парламентарните групи на ОФ партии 128 души или 35,5% са от „свободните професии", от които 43 адвокати, 9 лекари и зъболекари, 33 журналисти и 36 „други", като по това време почти всички заемат важни постове и служби в държавната и общинската администрация, кооперативни и обществени организации. Отделно като „чиновници" са посочени 61 души от ОФ и 61 от БЗНС – Никола Петков. Немалък брой от отбелязаните като работници – 50, земеделци – 43 и занаятчии– 14 във фракцията на БРП/к/, са фактически професионални партийни и профсъюзни функционери, прекарали различно време в нелегалност.[111]

Мнозинството от представителите на опозиционните партии в парламента са хора с добро образование, интелигенти, с основна професия, упражнявана дълги години и с обществена дейност, вършена по правило легално. Те са убедени привърженици на демокрацията, независимо от всички особености на идеологията на БЗНС и на социалната демокрация. Повечето участват активно в борбите за демократични и социални права до 9 септември 1944 г. От 90 народни представители на БЗНС – НП 63 са били арестувани, 30 – интернирани, 16 – осъждани на различни срокове затвор, 8 – осъдени на смърт, 4 са партизани, а двама – ятаци.[112]

На 26 август 1947 г. Великото народно събрание приема Закон за разтурянето на БЗНС/опозиция/ и неговите поделения и за конфискуване на техните средства в полза на държавата. Водачът на съюза Н. Петков е осъден на смърт след показен и фалшифициран процес и обесен през нощта на 23 срещу 24 септември 1947 г. През лятото на 1948 г. е „ликвидирана" и другата опозиционна партия – БСДП. Нейният водач К. Лулчев и още 9 ръководители са осъдени на показен процес, подобен на този, устроен на Н. Петков. Почти всички бивши депутати от опозицията и множество техни съмишленици, заемали различни държавни служби, са арестувани и прекарват години наред в затвори и лагери. Такава е съдбата на граждани – об-

щественици, свързани с другите опозиционни партии като Демократическата, Радикалдемократическата, анархисти и пр. Към юли 1952 г. в лагерите – ТВО, се намират 2323 политически опасни лица. От тях ръководни и активни членове на БЗНС – НП и БРСДП, включително народни представители са 529 души, анархисти – 43, водачи, бивши министри и други от буржоазни и „фашистки" партии – 65 души.[113] От обществения живот и управлението на държавата е отстранена влиятелна и заслужила група български политици – интелигенти, специалисти, културни дейци, носители на демократични идеи и ценности, с воля и достойнство да ги отстояват.

Мнозинството от ръководните дейци на БРП/к/, не само народни представители, са хора, чийто реален житейски статус е професионален революционер. Те никога не са упражнявали трайно и легално някаква професия и обикновено от ученическата или студентската скамейка стават нелегални партийни функционери. Образованието им е ниско, нередовно и неподдържано. Самообразованието в различните кръжоци на свобода или в затвора е свързано с комунистическата литература, главно съветска или съчинения от рода на История на ВКП/б/, История на БКП, които се изучават по затворите до 9 септември 1944 г. Голям брой са минали през така наречената Червена академия и други подобни заведения към Коминтерна. Като нелегални функционери повечето са издържани от партийни фондове и парични средства на Коминтерна. Не малка част са били граждани на СССР и служители в съветски служби. Всичко това формира у този тип партийни функционери особена психика и манталитет, определен догматичен тип мислене и ограничен кръгозор, презрение към всичко буржоазно, неуважение към закона и подчинение единствено на партийната дисциплина. Участието в съпротивата и най-вече държавните постове, които заемат след 9 септември 1944 г., дава на много от тях особеното самочувствие на хора, които разполагат със сила и голяма власт.[114]

Професионалните революционери – партийни функционери, са една сравнително малка група в малобройната до 9 септември 1944 г. Комунистическа партия. Според някои източници на ЦК нейният членски състав към тази дата е около 7000 души. По-късно, на пленума на ЦК, проведен на 27 февруари – 1 март 1945 г., Тр. Костов и Г. Чанков посочват според „уточнени данни" приблизително 12 000–15 000 души, без да дават сведения за социалния състав.[115] Тук влизат функционери и членове на партията, които през 1941 г. не одобряват курса на въоръжена борба и се оттеглят от активна дейност, както и такива, които в различни периоди са напуснали Комунистическата партия и се завръщат след 9 септември 1944 г.[116]

Парламентарната група на БРП/к/ във ВНС представлява, по думите на Г. Димитров, „цвета на нашата партия". Наред с професионалните партийни функционери в нея има солидна група представители на „партийната интелигенция" – адвокати, финансисти, инженери, архитекти, агрономи, лекари, хора на науката и изкуството. Значително по-големият брой

функционери се вижда от данните за репресираните до 9 септември 1944 г. От всички депутати комунисти 251 са били арестувани, 144 – интернирани, 81 – партизани, 44 осъждани на смърт, 12 – на дългогодишен затвор, 4 – ятаци и др.[117] Това са хората, които формират ядрото на един нов обществен слой в българското общество – политическата номенклатура.

Раждането на „номенклатурата“

Колкото и многообразно и разнородно, повече или по-малко буржоазно да изглежда българското общество в периода след 9 септември 1944 г. до приемането на новата „Димитровска“ конституция на 4 декември 1947 г., неговата политическа система се развива зад фасадата на ограничения плурализъм в твърде ясна посока. Комунистическата партия става водеща сила, концентрира все повече власт, като се сраства с държавата и обществените организации. Власт, която практически е в ръцете на относително малък кръг ръководители на партията. На VIII пленум на ЦК на БРП/к/ (27.02 – 01.03. 1945 г.) присъстват 72 души ръководители на партията. За да обхване всички страни на обществото, Комунистическата партия много бързо увеличава своите членове. От десетина хиляди преди 9 септември 1944 г. те стават 490 092 на 1 януари 1947 г. В 7174 организации членуват 180 297 (28,6%) работници, 218 334 (44,5%) селяни, 73 840 (15%) служещи, 29 086 (5,9%) занаятчии, 5837 (1,2%) търговци, 5242 (1,1%) студенти и 24 476 (5,6) пенсионери и домакини.[118]

Организационната мощ и физическото присъствие навсякъде в ОФ комитети, професионални и други сдружения, в държавния апарат правят Комунистическата партия решаващ политически фактор. Обикновените членове нямат достъп до реалната власт, но имат привилегията да принадлежат към силата на деня. Това е от значение за ново, по-добро социално положение, кариера, самочувствие и самосъзнание на хора, произхождащи в своето огромно мнозинство от по-бедните и „по-долни“ слоеве на буржоазното общество. Старата социална диференциация, основана на имуществен, образователен, професионален признак постепенно губи значение и се заменя с ново деление по политически признак на различни групи „свои“, прогресивни и чужди, „реакционни“, „бивши“.

Комунистическата партия реализира своята физическа и организационна мощ, функционира и властва чрез партийния апарат, съставен от все повече функционери (платени служители) и активисти (доброволни сътрудници). През тези години се формира особен слой партийни функционери на ръководна работа в партията и в масовите организации, за чийто състав може да се съди по някои косвени данни. Към юни 1948 г. в партията има 8053 секретари на първични организации, от които 2066 работници, 3110 селяни, 2135 служещи и интелигенти, 704 занаят-

чии. От тях само 2324 са встъпили в партията преди 9 септември 1944 г., а 6720 – след това. Посочените данни в таблицата уточняват представите ни (таблица № 4). [119]

Таблица № 4

Социален състав	Пленум на окол. и приравнени към тях гр. комитети		Бюра на окол. и приравнени към тях гр. комитети		I и II секретари на окол. и приравнени към тях градски комитети	
	брой	%	брой	%	брой	%
Работници	608	25, 3	161	26, 6	64	32, 2
Селяни	356	15, 0	58	9, 2	9	4, 5
Занаятчии	217	9, 0	46	7, 3	10	5, 0
Служещи и интелигенти	1223	50, 7	364	57, 9	116	58, 3
	2404	100	629	100	199	100

Цифрите са крайно любопитни, особено като се направят някои уточнения. Секретарите, I и II, са платени, така че социалната принадлежност е напълно условна и по-скоро свидетелства за социален статус в миналото. Почти същото е с повечето членове на бюрата. По този начин и без това внушителният брой и дял „служещи и интелигенти“, фактически с малки изключения служещи, нараства още повече. В централния партиен апарат – ЦК на БРП/к/ и неговите отдели, и в областните комитети на партията платените ръководни кадри, помощници и съветници достигат през 1947 г. неколкостотин. В края на 1947 и началото на 1948 г. в България има добре оформен нов социален слой – партийни функционери. Те са най-важната част от новата държавна и политическа организация, доколкото без тях не може да се вземе нито едно що годе по-важно решение. Те се подчиняват на решенията на Комунистическата партия, т. е. на висшестоящите партийни органи и началници. Ражда се българската „номенклатура“. Постепенно се формира нейната йерархична структура, категориите функционери и партийните органи, при които са на „кадрови отчет“, т. е. които ги ръководят, назначават, освобождават, контролират и награждават.

Много функционери на БРП/к/ работят в Отечествения фронт. През 1946 г. НК на ОФ разполага с относително скромен централен ръководен апарат от около 20 души и над 200 платени председатели, секретари, завеждащи комисии, инструктори в 49 околийски центрове, по-голямата част от които са членове на БРП/к/. Много от споровете между комунистите и техните съюзници са за платените длъжности, най-вече председател и секретар в ОФ комитети. По правило те се заемат от

функционери на БРП/к/. До 1948 г. НК на ОФ, областните и градските комитети имат отдели и постове, които почти съвпадат с тези на съответните ръководни звена на БРП/к/.[120]

Важна група на новата политическа номенклатура са комунистическите функционери, „ръководни кадри" в ОРПС. Професионалните съюзи са най-мощната „масова" организация, чието организационно изграждане завършва в края на 1945 г. В нейните 32 профсъюза и 1900 дружества членуват 437 563 работници и служители. В края на 1947 г. в 2384 дружества на ОРПС членуват 610 902 души. От тях 152 750 са членове на БРП/к/. На Първия пленум на ЦК на ОРПС, проведен през януари 1946 г., неговият секретар Георги Чанков заявява, че „повече от 10 000 работници и работнички са на разни ръководни длъжности в профсъюзните организации". Пред Втория конгрес на ОРПС през февруари 1948 г. се отчита, че ръководните „кадри" са се увеличили на около 20 000 души и това са хора, способни да защитават материалните и духовни интереси на работническата класа. Още на Първия пленум от 1946 г. Г. Димитров в „директивна" реч очертава задачите на ОРПС като пръв помощник на комунистическата партия в борбата за укрепване на народната власт и подготовка на социалистическото строителство. Профсъюзите са натоварени предимно с производствени, идеологическо-просветни и други организационни мероприятия в изпълнение на политиката на БРП/к/ и правителството на ОФ. През тези години има голямо текучество на кадри, но се оформя многочислен актив и солиден ръководен слой, чието ядро са платените функционери и преди всичко секретарите на профорганизациите – „централна фигура" в ръководствата до 1948 г. На Втория конгрес на ОРПС присъстват 864 делегати, от които около 800 са платени функционери от различен ранг, членове на БРП/к/.[121]

Ръководството на БРП/к/ обръща особено внимание на „масовите организации". Създаден е специален апарат – отдели при ЦК, областните, околийските и градските комитети, за работа с масовите организации, в които има партийни комисии от 3-5 човека, членове на техните ръководства. На отчет при апарата са около 45 организации в началото и 73 в края на 1945 г., заедно с кооперативните съюзи. Според отчета за кадрите в 45 масови организации (без кооперациите) в техните управителни съвети има 421 души, от които 224 от БРП)к), 65 от БЗНС, 37 от БРСДП, 32 от НС „Звено", 4 – радикали, 8 от опозицията, 4 анархисти и 67 безпартийни. БРП/к/ има абсолютно мнозинство в управителните тела на големи организации като Занаятчийския съюз – 19 от 21 членове, Червения кръст – 12 от 17 членове, БЖНС, Помощната организация, Съюза на инвалидите, тези на турското и еврейски малцинства, на въздържателите и т. н.

Комунисти заемат ключовите платени длъжности на председател и секретар в ръководствата на повечето организации и така ги контролират. Такъв е случаят с Брайко Кофарджиев, секретар на Съюза на търгов-

ците (ОСБТ). Далеч преди другите партии БРП/к/ оценява значението на масовите професионални, културни, спортни и др. организации, водена от разбирането, че „който ги владее, той ще има по-голяма тежест". Тя непрекъснато укрепва своя апарат, който следи тяхната дейност. През 1947 г. по решение на Областния комитет на БРП/к/ – София, са освободени председателят Х. Щерев и секретарят Н. Кандев на обществено-държавната, независима ВСК. Те са комунисти, но апаратът е недоволен, че са се увлекли в защита на професионални интереси вместо да провеждат линията на партията. Броят на членовете на БРП/к/ в културните и други масови организации, включително РМС, БЖНС, ОЗПС и пр. е 125 007 през 1946 г. и 124 794 през 1947 г.[122]

Все повече стават „номенклатурните" кадри в органите на държавната власт – законодателна, изпълнителна и съдебна. Всички народни представители от БРП/к/ и нейните съюзници от ОФ във ВНС и всички висши и средни ръководни постове в държавната администрация, стопанските организации в държавния и кооперативния сектор, съда и прокуратурата са номенклатура съответно на Политбюро, ЦК, на областни, околийски и приравнени към тях градски комитети на Комунистическата партия. Те са на „отчет" към съответните секретари, комисии и отдели на партийния апарат, които наблюдават, контролират и ръководят секторите на държавния апарат. По внушение на Сталин и Молотов, при съставяне на второто ОФ правителство от март 1946 г., Г. Димитров предлага и 26 ОНС утвърждава института на подпредседателите на Министерски съвет и на заместник-министрите. Тези постове, заимствани от съветската система, са номенклатура на ПБ на ЦК на БРП/к/, често се заемат от членове на висшите партийни органи и играят важна роля като неин политически инструмент в държавното управление.[123]

Към новия номенклатурен слой принадлежат и ръководните кадри на БНА и на МВР, от самото начало подчинени пряко или членове на ЦК на БРП/к/. През 1946 г. в Дирекция на администрацията на МВР има 27 ръководни служби, от които 20 се заемат от членове на БРП/к/. В Дирекция на народната милиция 72 ръководни длъжности се заемат от 63 комунисти и съмишленици. Всички длъжности в Държавна сигурност са поверени на комунисти. Подобно е положението в Гранични войски и в други органи на сигурността.[124] При правителството на Г. Димитров, съставено след изборите за ВНС, окончателно се установява персоналната номенклатурна съвместимост на партийни и държавни постове от едни и същи лица, наречена от по-късните изследователи персонална уния във властта.

В края на 1945 г. В. Червенков, член на ПБ и секретар на ЦК на БРП/к/, заявява: „Голяма част от членовете на нашата партия не са още комунисти, те са само кандидати за комунисти". Те нямат представа за политическия курс на партията и са подложени на различни влияния. В

реч по повод откриването на I тримесечен курс на Централната школа при ЦК на БРП/к/, наречена на името на Станке Димитров, той говори за нуждата да се подобри идейната подготовка на партийните кадри (Функционери на ръководна длъжност – *бел. авт.*). Според него „низшият политически уровен на много и много от нашите кадри, мнозина влезли след 9 септември", е причина да не се разбира преживяваният исторически период и да не се установява желаната от мнозинството партийни членове съветска власт. Това е причината и за „редица слабости, грешки, извращения на нашата отечественофронтовска политика", за „дерибействата на наши хора на отделни места, за недопустими действия към съюзници, за глупости, които граничат с престъпления и за престъпления, които граничат с провокации".[125]

Съставът на I курс на школата при ЦК на БРП/к/ е в общи линии характерен и за следващите, както и за шестмесечните курсове, провеждани в началото на 1946 г. От 58 курсисти, 35 са работници, 19 интелигенти – учители, студенти и 2 чиновници, и 5 са земеделци и занаятчии. Висше и непълно висше образование имат 10 души, средно – 22, прогимназиално (вкл. непълно) – 22, първоначално – 5. Всички са на възраст до 40 години, а 34 от тях са до 30 г. Членове на партията от 1928 до 1944 г. са 42, а от 1941 г. до 9 септември 1944 г. – 16 души. Секретари на околийски комитети на БРП/к/ са 11, членове – 25, инструктори – 8. Курсистите изучават 7 дисциплини: история на България, история на БРП/к/, История на ВКП/б/, партийно строителство, диалектически и исторически материализъм, политическа икономия и икономическа география на България в общо 78 лекции. Лектори са В. Червенков, Вл. Поптомов, Г. Дамянов, Р. Дамянов, П. Кунин, Д. Терпешев, Ц. Драгойчева, Т. Павлов, Р. Леви, П. Бояджиев, Р. Караколев, Ст. Караджов, Ив. Масларов, Я. Атанасов, К. Лазаров, Ж. Натан. Подобна подготовка получават и курсистите от централната профсъюзна школа към ЦК на ОРПС, създадена през септември 1946 г.[126]

Този скромен курс от знания, преподаван от едни от най-подготвените идейно ръководители на партията, се смята за достатъчен за подготовка на хората, които дълги години ще вземат най-важните политически решения. Всички, завършили централната партийна школа, заемат отговорни места (секретари, завеждащи отдели и пр.) и започват да управляват. Останалият партиен актив се „оплаква навсякъде", пише през 1945 г. членът на Агитпропа при ЦК Караколев, че няма време да чете, не расте, а нуждата от подготвен кадър навсякъде е изключително голяма.[127] Все по-често ръководителите на партията ще говорят за неразбиране и неспазване на партийната линия, за произволи, грешки, „губернаторство" и т.н., но това не води до някакви по-сериозни последствия за „нашите" кадри. Все по-ясно се оформят чертите на новата, най-влиятелна група партийни ръководители и функционери, партийно-държавни служители,

която става основна опора и носител на властта – „номенклатурата“. Хората с постове в партията осъществяват реалната власт в ролята си на „партийни и държавни ръководители“.

Бит и кариера на чиновника и началника

Разнообразието в положението на служителите и чиновниците е довело с годините до доста сложна диференциация на тази обществена група. Тя намира израз в професионални и ведомствени интереси, в съществуването на професионални организации към всяко ведомство, министерство, банки, кооперации и професии със свои специфични потребности и традиции, взаимоспомагателни каси, почивни домове, фондове и т. н. При създаването на ОРПС има тенденция за преустройство на ведомствените профсъюзи на служителите по „производствен“ принцип (т.е. по професии – *бел. авт.*), но поради противодействието на министри и други ръководни дейци на Комунистическата партия повечето от предишните ведомствени съюзи се запазват. Освен това съществуват съюзи на общинските служители, на служителите на продоволствието, на кооперативните, търговски и банкови, на военните, на пощенските и здравните служители, на театралните служители и артисти.[128] До 9 септември 1944 г. за ръководни служители и обикновени чиновници членството в тези организации е един от белезите за принадлежност към интелигентските съсловия.

Различните чиновнически среди имат разнообразен обществен живот и поведение – от активна ангажирана позиция и подкрепа на Отечествения фронт до опозиционни настроения. Голяма част от чиновниците и служителите, ако не и мнозинството, са политически индиферентна и дори аполитични. За това спомагат изискванията за политическа неангажираност и лоялност към институтите, в които работят мнозина от преди 9 септември 1944 г., а за други е удобна форма да не се обвързват с някоя партия, особено комунистическата. Много чиновници, особено в по-ниските категории, са с ниска култура и дори не намират време да четат.

Общественото поведение на мнозина чиновници, особено кооперативни, търговски, банкови служители, е под силното влияние на синдикализма и реформизма. Основните проблеми, които вълнуват чиновници и служители, са свързани с тяхното материално положение и кариера. Повишаване на работната заплата, получаване на различни добавки и служебни привилегии, подобряване на снабдяването, намаляване на многото степени за някои длъжности и намаляване ценза за прослужено време, намаляване разликата между големите и малките заплати до съотношение 1:3 или 1:4, създаване на нови по-справедливи щатни таблици, служебен стабилитет и защита срещу произволи, въпросът за пенсиите, лечение, отдих, жилищата и социалното осигуряване на служите-

лите, въвеждане на данък общ доход, ограничаване на спекулата и ликвидиране на черната борса, възможности за вечерно, задочно и редовно образование – това са главните искания на професионалните организации на служещите, които същевременно гарантират пълна поддръжка на отечественофронтовската власт. На много места единственото, което ги привлича в професионалната организация, е разпределението на нарядите.[129] Тази насоченост в поведението, исканията и стремежите на служителите е напълно обяснима.

След 9 септември 1944 г. ОФ правителство предприема с активното съдействие, а понякога натиск на ОРПС, редица мерки за подобряване на материалното положение на чиновниците, на всички държавни и общински служители. Те се определят като една от основните обществени сили в социалната база на Отечествения фронт и тяхната подкрепа е от изключително значение за укрепване на новата власт. През 1945 г. се дава процентно увеличение на заплатите на служителите от 10% до 75%. Заплатите на повечето служещи от общите служби се увеличават от средно 3000 през 1944 г. на 5505 лв. през 1945 г., а за ръководните служби от 10 300 през 1944 на 13 825 лв. през 1945 г., или средната заплата нараства от 4100 на 6750 лв. През 1946 г. се изменя и допълва Законът за длъжностите, цензовете и заплатите, с което назначаването и повишаването става с мотивиран доклад на началника, като образователният ценз не е задължителен. Премахнати са удръжките от 10%-15% от заплатите на служителите без необходимия ценз. През 1945–1946 г. са издействани еднократни помощи, към 10% от годишния доход на служителите.

През 1947 г. влиза в сила изработеният от ОРПС нов закон и нови щатни таблици за държавните служители, с което работните заплати се увеличават с 12%–25%, а на някои категории с 30%. Те се определят съобразно с квалификацията, със сложността, вредността за здравето и обществената значимост на службата. Определено е по-високо заплащане за ръководните служби. Особено се поощряват техническите и други високи квалификации с увеличение 50%–70% за тези, работещи на обекти. В новите таблици при запазване на образователния ценз практически се премахва служебният ценз, с мотив да не се пречи длъжностите да се заемат от способни хора, което е още едно допълнително улеснение за политиката на лансиране на нови, свързани с ОФ власт чиновници и служители.

В резултат на предприетите мерки средната заплата на всички служещи се увеличава от 4100 през 1944 г. на 8760 – през 1947 г., а за масовите категории и длъжности от 3100 на около 7100. Към това трябва да се добави по-доброто снабдяване с най-необходимите стоки, специално за някои привилегировани слоеве от администрацията, усъвършенстване системата на социално осигуряване, увеличаване броя на летуващите служители, на получаващите семейни добавки и техния размер, на ведомствените столове и по-евтина храна, възнаграждение в натура, уни-

формено облекло, топливо, безплатен обяд и други улеснения в някои ведомства и предприятия.[130]

Въпреки всичко през тези години служителите, и специално чиновничеството, са обществения слой в градовете, който се намира в най-тежко икономическо положение. През целия период от октомври 1944 до края на 1947 г. в докладите на областни и околийски управители, на градски кметове постоянно се изтъква, че държавните и общинските чиновници „изнемогват и едва преживяват", че почти всички са „в плачевно състояние" и въобще крайно затруднени поради скъпотията и невъзможността да намерят стоки на редовни цени, а тези на пазара не са по мярката на малките чиновнически заплати и това поражда недоволство сред тях. „Едничката надежда на всички е в новите щатни таблици" – пише бургаският околийски управител в края на 1945 г.[131]

Основната причина според специалисти от Висшия стопански съвет (ВСС) и Върховната стопанска камара (ВСК) е, че темпът на поскъпване непрекъснато изпреварва, при това твърде значително, растежа на доходите на чиновниците, умишлено ограничаван поради възприетия курс на задържане покачването на цените и доходите. Месечният доход на чиновника, чийто източник е почти изцяло работната заплата, през 1945 г. е 57,5% от екзистенц-минимума, през 1946 – около 50%, а през 1947 г. той е малко по-висок. Според проучванията на стопанските камари екзистенц-минимумът на чиновническо домакинство през 1945-1946 г., на обща сума 155 242 лв., включва следните разходи (таблица № 5):

Таблица № 5

Вид разходи	**Сума лв.**	**%**
Храни от земеделски произход без допълнителна индустриална обработка	63 381	41
Храни с допълнителна индустриална обработка	32 129	21
Други (наем, културни нужди, хигиена и пр.)	34 120	15
Облекло	25 612	17

През 1946 г. служещите се разпределят по доходи в 8 категории. Доходът на основната група, около 50%, дребни чиновници, „гръбнакът на градското чиновничество", се движи от 5000 до 8000 лв. месечно. Следващата група обхваща около 12% от служещите с доход между 8000 и 10 860 лв., като включва по-ниския ръководен слой. Ръководни служители и чиновници с доходи от 11 000 лв. нагоре са към 4% от градските служещи. Помалко от 5000 лв. получават някои нисши длъжности в малките градове и селските общини, но повечето имат допълнителен доход от земеделие,

лично стопанство или друго занятие.[132] Очевидно чиновниците не са в състояние да покрият дори най-преките си нужди.

Индексът на издръжка на живота на чиновническо и работническо домакинство с 3 и 4 члена в градовете нараства официално при база 1939 г. равна на 100 на 509,2% през 1945 г. и 572,5% през 1946 г., а реалното увеличение е с над 700 пункта. В същото време средният годишен доход на държавните и общинските служители е нараснал с 330 пункта, на служителите в индустрията – с 426, в търговията – с 313, а в услугите – с 264.[133] През 1946–1948 г. 95% от българските чиновници и служители живеят под или на границата на екзистенц-минимума, като средният годишен доход е около 83 820 лв. Особено значение има обстоятелството, че над 50% от служещите, преди всичко изпълнителският и чиновническият кадър в градовете, живеят под наем. Не достигат детските домове и транспортът, твърде лошо и оскъдно е снабдяването. Броят на интелигентните безработни е към 3500 души.[134]

В изложение на Софийската областна камара от юли 1946 г. се повдига въпросът за нееднаквото третиране на наемничеството: работниците в частни и държавни предприятия и държавните служители. Посочват се конкретни данни за едностранни привилегии на работници в снабдяването, заплащането по колективни трудови договори, увеличени семейни добавки, помощи за безработица, столове, законодателство и т. н. Камарата застъпва становището, подкрепено от другите областни камари, че е „повече от необходимо да се отстранят тези аномалии, като се уеднаквят правата и задълженията на работниците и чиновниците на базата на справедливостта“, че това ще допринесе за едно успокояване и ще затвърди вярата сред трудещите се, че прогресивно-демократичната власт на ОФ скъсва с практиката на миналите правителства да разделят наемничеството, като облагодетелстват, и то временно, ту едните, ту другите, за да ги държат разединени. Стопанската камара във Варна констатира, че ако доходите на работниците все пак следват поскъпването, то „положението на държавните чиновници обаче е безспорно много лошо“.[135]

Значително по-добро материално положение има тънкият ръководен слой служители в държавния и партийния апарат. Членовете на областния комитет и секретарят на ГК на БРП/к/ – София, получават от края на 1944 и през 1945 г. по 15 000 лв., а секретар на ЦК на БРП/к/ – 20 000 лв. Според щатната таблица на номенклатурата на НК на ОФ за 1947 г. главният секретар получава 30 000 лв., секретарят – 25 000, завеждащ отдел – 20 000 – 23 000, помощник-завеждащ отдел и референти – 18 000 – 20 000, завеждащ сектор – 16 000 – 18 000 лв., инструктор – 16 000 – 18 000, сътрудник – 14 000 – 16 000 лв. Дори обикновени длъжности като библиограф, стенограф, статистик, машинописец, деловодител, регистратор в НК на ОФ получават между 9000 и 15 000 лв. По същото време политически секретар на ГК на ОФ в Пловдив, Варна, Русе, Бургас и Плевен получава

по 11 000 лв. или 132 000 лв. годишна заплата, а в по-малките градове по около 120 000 лв. на година. Очевидно е, че и в тази група има значително разслоение.

Висшият номенклатурен кадър, съсредоточен главно в София и големите градове, получава около 3–4 пъти по-високи доходи от тези на средния чиновник и въобще на средния гражданин. Дали поради скъпотията, или поради нарастване на апетита, но те се смятат за недостатъчни, ако се съди по исканите от НК на ОФ по-високи заплати за 1948 г.[136] Проблемите за „началството" намират някакви решения, доколкото ръководните кадри още в този ранен период започват да се ползват от някои важни преимущества на властта, що се касае до снабдяване с храна, облекло, жилища, здравно осигуряване, почивка и др. най-насъщни нужди. Всичко зависи от умението да запазиш и ако можеш, да увеличиш придобитата власт.

Съвсем по друг начин стоят нещата с обикновените чиновници. Нуждата и притесненото положение са главна причина за някои негативни явления – текучество, корупция, прахосване на обществени средства, злоупотреби, които вземат доста сериозни размери въпреки пропагандата на партийни и масови организации и редица строги мерки от страна на държавни и обществени органи. В службите, особено по-ниските категории към общините, има постоянно текучество, което по общо мнение е предизвикано от лошите условия, ниско заплащане и несигурност. През 1945 г. по различни причини са уволнени 19 355 общински служители, от които 12 102 – приходящи и нередовни. През 1946 г. са уволнени 10 233 служители от висши и нисши степени, от които 41,4% са подали оставка, 34,15% – са освободени в интерес на службата, и 27% са уволнени като „фашисти". Наплив има главно за някои по-солидни административни служби в столицата и по-големите градове.

По същите причини е твърде незадоволително отношението на служителите към работата. Незаинтересованост и неуплътняване на работното време, закъснения и безпричинни отсъствия, лошо обслужване на гражданите, бюрократизъм, лентяйство, клюки, четене на вестници и вършене на лична работа в работно време, разхищения и безотговорност са разпространени явления, „сериозна язва в обществения живот", срещу която се води борба, пише се и се говори ежедневно, но без особен резултат. Според столичния кмет мнозинството чиновници и служители у нас „нямат необходимото съзнание", което е свързано с липса на действителна заинтересованост от работата, „гледане на службите като на върбова сянка и кумова трапеза". „Тежкото материално положение на работниците, чиновниците и ръководния персонал – казва той – не е от естество да повдигне тяхната производителност". В много от службите взетите мерки, въвеждането на нови методи на работа и плащане дават резултат, но усилията много лесно могат „да се разбият" от лошия пример. Затягането на трудовата дисциплина е необходимо условие, според него, за всякак-

ва по-нататъшна работа.[137] Странно е, че кметът отминава мълком въпроса как да се отстрани основната причина, която сам посочва.

Организирани от Комунистическата и другите партии в Отечествения фронт, от ОФ комитети и професионалните съюзи, все по-голям брой чиновници участват в различни обществени акции и мероприятия, провеждани от народната власт. Хиляди служители и чиновници участват във войната, в множество инициативи по благоустрояване на градовете, стават активисти на читалища, кооперации, ОФ организации. Те са най-многобройната маса хора по митинги и демонстрации. Някои категории като служителите от МВР и общините са основни участници във всяка политическа и стопанска акция.

От началото на 1946 г. насетне все по-значително става участието на служещите в трудово-културните бригади в помощ на селото, в младежкото бригадирско движение. По инициатива на комитети на БРП/к/, ОФ и профсъюзите започва да се организира съревнование в чест на дати и годишнини, чиято основна цел е преодоляване недъзите в държавните служби. В хода на съревнованието, по официални отчети, съдебните чиновници значително променят своята дейност и до края на 1946 г. слагат в ред хиляди съдебни дела и преписки. Особено се подобрява работата в общините в Пловдив, Варна, Русе, в някои отдели на софийската община и т. н. Най-активни участници в съревнованието и с най-добри показатели в службата са преди всичко млади, по правило нови, чиновници.[138] Провеждат се стотици събрания, сказки, курсове и прочие за повишаване професионалната и идейно-политическата подготовка на чиновниците.

Широки среди държавни и общински служители добросъвестно изпълняват своите задължения въпреки житейските трудности. Но според ръководните органи на БРП/к/, на държавната власт и на профсъюзите, новите елементи и отношението към труда проникват твърде бавно сред служителите. За съревнование, ударничество, рационализация на службите повече се говори и пише в доклади, отчети и обещания. Реално то се провежда с някакъв успех само на отделни места. В повечето градове това са епизодични актове, а в по-малките чиновниците продължават да живеят в коловозите на предишните времена.

Софийският областен директор пише в доклад от януари 1947 г., че чиновниците са приобщени към ОФ власт, но много от тях страдат от „стари навици", носят в душата си „стари ръжди", поради което приобщаването, ако не е изкуствено, е „бездушно" и без „възторг на сътрудници в новото и величествено строителство". Според него декларацията на правителството, ръководено от Г. Димитров, за здрава и дисциплинирана администрация и неговите лични посещения, събудили много лица от административния персонал за народополезна служба. Но той пак се възвърнал към предишното си състояние на „първичност, бюрократизъм и нехайство". Декларацията и най-добрите разпореждания на правителството оста-

ват „неразбрани, неоценени и неизпълними за голяма част от персонала, защото той няма нравствената и културна основа“ да ги приеме като призив за великата борба на човешкото освобождение. Причините според областния директор са в естествената склонност на повечето хора да бягат от трудовия живот, в слабото съзнание и култура, в убеждението, че тази „мъртвичност и бездействие с властта не само се търпи, но и одобрява от началства, подобни на изпълнителите, най-вече от собствените съпартийци, които желаят да не бъдат обезпокоявани за изпълнение на дълга им към родината“. Тия партийци на власт ходатайстват за „повишение на негодни и уволнение на съвестни органи на властта“. Всичко това се илюстрира от много прояви на служебни лица, ОФ комитети и ОФ партии в последно време. „Добрите демократи – казва областният управител комунист – страдат от обстоятелството, че стари фашисти, замаскирани в някои ОФ партии или преструвайки се на безпартийни, заемат отговорни места и прикрито подриват делото на българската демокрация.“[139]

Основните маси от служители и чиновници подкрепят ОФ власт по различни причини и въпреки значителните недоволства. Мнозинството от тях получават служба след 9 септември 1944 г. и добре съзнават, че служебната кариера и подобрението на тяхното икономическо и обществено положение е свързано с укрепване на новата политическа и държавна организация. Тези нагласи са особено силно изразени в големите градове, където са повечето млади, относително по-образовани и силно политизирани чиновнически кадри. Къде с младежки ентусиазъм и наивитет, къде с мъдростта на житейската принуда по-голямата част от административните служители приемат официалната теза, че икономическият възход на страната ще изисква за дълъг период лишения и жертви.

Някои среди са доста неспокойни и несигурни за своето бъдеще. В края на 1947 г. бургаският областен управител докладва, че членовете на БЗНС, БРСДП и НС“Звено“ са „в паника от реорганизацията на ОФ и държавния апарат“ след Декларацията на НК на ОФ от 26 октомври 1947 г. Помежду им се приказвало: „Ние бяхме малко, а сега съвсем ще се стопим в огромната маса комунисти в новата ОФ единна политическа организация“, или „Хората в нашата партия не са дошли от идейни подбуди, а за да използват нещо от партията. Сега, като видят, че нито за службите, нито за други въпроси партията не играе вече роля, те ще я напуснат.“ Особено се страхували, че „ще загубят привилегиите, които имат поради аритметичното разделяне на служебните места в държавния и обществения апарат. Настроенията на членовете на БРП/к/ са точно обратните и те ентусиазирано очакват „бързото придвижване към социализма.“[140]

Голямата държава – монтаж

„Цялата власт на Съветите“
В. И. Ленин

На 4 декември 1947 г. ВНС гласува нова, социалистическа конституция на Народна република България, наречена „Димитровска“, на името на „вожда и учителя“ на народа, министър-председател и ръководител на Комунистическата партия Георги Димитров. Неговият най-близък съратник и председател на Народното събрание Васил Коларов заявява: „Ние изграждаме сега нова народна държава върху основата на Димитровската конституция.“

В продължение на почти цялата 1948 г. се извършва коренно преустройство и реорганизация на държавния апарат и местното управление в съответствие с новата конституция и социално-икономическите преобразувания в страната. То засяга най-вече градските административни служители. Ликвидират се редица, станали излишни, административно-стопански звена – сметни палати, стопански камари, някои съдилища и пр. По законодателен път се създават нови министерства и комисии – Държавната планова комисия (ДПК), Комисията за държавен контрол, Държавният институт за обществено осигуряване, Министерството на комуналното стопанство и благоустройството, Комитетът за наука, изкуство и култура и др. Преустройват се всички министерства и ведомства, финансово-данъчната система, статистиката и т.н. Създават се 20 стопанско-индустриални обединения.

Към Централния кооперативен съюз (ЦКС) и районните кооперативни съюзи (РКС) се формира голям централизиран административен апарат, който поглъща 20% от техните разходи. Със Закона за народните съвети (ДВ., бр. 47, 1948 г.) се реорганизира местната администрация, като се създават народните съвети с редица колегиални органи и разнообразни специални и отраслови служби. Според Закона за народните съдилища (ДВ., бр. 70, 1948 г.) се изгражда нова съдебна система. Ликвидирани са Върховният касационен съд, Военният касационен съд, Върховният административен съд. Въведена е изборност и възможност за отзоваване на съдиите преди края на мандата им, с което се слага край на тяхната независимост. Със закон прокуратурата е обособена от съда в отделен институт.

Възниква съвършено нова система на държавния апарат, изградена според нейните създатели върху принципите на „демократическия централизъм и широко участие на народа в управлението“, въз основа на опита в държавното строителство и „неоценимата помощ“ на Съветския съюз.[141]

Процесът на преустройството предизвиква твърде големи разместванията на административните кадри, преминаване на нови служби и пр. Създадените държавни и общински стопански предприятия привличат голяма част от квалифицирания административен персонал – счетоводители, отчетници и други, главно чрез предлаганите по-високи заплати. По тази причина във финансовото и други ведомства остават стотици незаети места. Съществуват неуредици, ведомствени борби за служби, много неуточнени въпроси. ЦКС има големи проблеми със задържане на старите, с привличане на нови квалифицирани и начинаещи служители, дори след като през август 1948 г. ПБ на БРП/к/ взема решение щатните таблици на кооперативните организации да се изравнят с тези на държавните промишлени предприятия (ДПП). По това време сред кооперативните дейци и служители е всеобщо убеждението, че кооперациите си отиват. За това свидетелстват национализирането на голям брой големи кооперативни предприятия и политиката на изтласкване на кооперациите от държавни и общински предприятия, покровителствани от партийния и държавния апарат, където се шири убеждението, че кооперациите са „временно", „бързо преходно явление", остатък от капитализма.[142]

Значителни смущения възникват при създаването на народните съвети. Към тях се откриват нови служби – планова, кадрова, счетоводна, за които няма необходимия цензов кадър, особено в по-малките градове, а старият се смята по правило за политически негоден. Това води до назначаване на много нови, неподготвени и неопитни служители, без да се спазват изискванията на закона за щатните таблици. Такива са по-голямата част от новоназначените ръководители на народните съвети, на държавни и общински служби и стопански организации. Те от своя страна не спазват правилниците при назначаване, повишаване, уволняване, разместване и постъпват по свои съображения, като привличат хора по партийна линия, просто „свои" хора или по ходатайство и нареждане на съответния партиен комитет и ръководни другари.

Възникват конфликти със стари административни служители. В някои ведомства се извършват масово съкращения, какъвто е случаят с телеграфичните уволнения на 400 души митнически служители. При реорганизацията на национализираната индустрия от административния персонал на предприятията са освободени 3843 души. Липсва съгласуваност при реорганизацията между администрацията, партийните организации и профсъюзите на служителите, които не излизат със собствено становище и не предприемат по-сериозни стъпки в защита на неправилно уволнени служители.

При създалата се ситуация сред голяма част от служителите възниква страх от съкращения, несигурност за служебното положение, обезверяване в профсъюзите. С тези обстоятелства до голяма степен се обяснява „големият подем", свръх старанието, включително доброволното удължаване на работ-

ното време, всякакви акции и демонстрации на преданост сред служителите след национализацията, по време на първомайското съревнование и последвалия голям спад, отпускане и апатия. За мнозинството от тях става очевидно, че при новата кадрова политика квалификацията и трудовите качества имат второстепенно значение, дори нямат никакво при лоша или неблагоприятна политическа характеристика. Още повече, че по това време се налага нов стил на работа, донесен от назначените на ръководни длъжности партийни функционери и общественици, станал известен по-късно като „командно-административен метод на работа". В обстановка, когато е необходимо да се уточнят функции, отношения, да се натрупа служебен опит, ведомствата и особено околийските и градските народни съвети „мобилизират" своите служители за провеждане на различни кампании (сеитби, прибиране на реколтата, осигуряване държавните доставки, кооперирane, спешни задачи и др.), като постоянно ги откъсват от конкретните задължения.[143]

През 1948 г. всъщност се извършва повсеместна и широко обхватна „чистка" на администрацията и персонални промени, които трябва напълно да променят нейния състав, съгласно схващанията на ръководството на БРП/к/, за да бъде тя годна да изпълнява безотказно неговите решения. В доклад на новия министър на индустрията, известния комунистически деец П. Кунин, до председателя на Министерски съвет Г. Димитров относно реорганизацията на министерството от 1 април 1948 г. се посочва, че досегашната организация е приспособена за ръководство на частна индустрия, а повечето от служителите били „ненадеждни", уволнени от други министерства за „фашистки проявления в миналото", от Министерството на войната като „реакционни офицери", корумпирани поради работата си с индустриалци (подкупи, оферти и пр.). Овладяването на национализираните предприятия и предотвратяването на опитите на бившите собственици за саботаж било немислимо, ако реорганизацията на министерството „не беше коренна. От всички 470 служители аз уволних повече от 200, в това число почти всички отговорни по-големи началници" – заявява новият министър.

По-нататък П. Кунин казва, че нямал време за „щателно проучване на старите кадри", тъй като трябвало бързо на „всички отговорни места да назнача нови хора...от вън". Почти всички не са били преди това на държавна служба и затова се налага временно, за приемственост да се опре на някои стари служители, за които има данни, че работят съвестно, експедитивно и упорито – допълва министърът почти извинително. Още повече, че „някои от привлечените от мен на отговорни места в министерството другари от вън поискаха да привлекат хора, на които те имат доверие и могат да се опрат". Трябвало да направи всичко, „за да не се провалят в национализацията и след нея". „Ето защо, всички тези отговорни хора аз и моите сътрудници подбирахме само по едно основно качество – да бъдат добри опитни организатори, да бъдат упорити в работата, да са готови да работят денонощно и доколкото това е възможно, да

бъдат хора със самоинициатива". Като пример посочва, че началници на три основни производствени отдела са „народни представители, партийни и обществени деятели".

В заключение П. Кунин пише, че смята за възможно след време, търсене и проучване за „някои от тези длъжности" да се намерят хора със същите качества и „необходимото образование". Но сега обстановката около национализацията и реорганизацията на индустрията не „търпи чакане и протакане" и затова моли да бъде улеснен и на негова отговорност веднага да се приеме постановление, с което да се одобрят назначените на посочените 61 длъжности в министерството служебни лица, „без да се спазват изискванията на таблицата за цензовете". При изисквано висше и специално образование 44 са със средно, а другите – с по-ниско.[144] Подобни искания постъпват отвсякъде: министерства, дирекции, народни съвети, кооперативни организации.

Правителството взема мерки за урегулиране на съществуващото положение. Същевременно се публикуват редица постановления-правилници, наредби и др., с които се регламентират отношенията и функциите на ведомствата, службите и народните съвети. С указа за назначаване на служители при народните съвети от октомври 1948 г. се узаконяват всички направени назначения, като се признава необходимият ценз и се определя начин за прекласиране за получаване на пълни заплати. В указа се казва, че след неговото публикуване не се допуска назначаване без изисквания ценз, но това условие не се спазва.[145]

В резултат на редица „намаления" и „облекчения" на образователните и служебните цензове през 1948 и 1949 г. те престават да бъдат сериозно изискване за попълване на службите, а след изборите за местни органи на властта на 15 май 1949 г. – при оформянето на структурата и персоналния състав на народните съвети. На сесия на СГНС в началото на 1950 г. секретарят на управата В. Горанова говори, като се позовава на В. И. Ленин, Й. В. Сталин и В. Коларов, че с народните съвети се ликвидира класовият, буржоазен предразсъдък, че управлението на държавата не е за обикновените трудови хора, работници, селяни, интелигенция, а изисква специално подготвени чиновници.[146]

Реалната практика е по-силна от утопичните въжделения и принуждава ръководните органи да вземат мерки за подобряване подготовката на своите кадри. Според Министерството на индустрията опитът от 1948 и 1949 г. показва, че на ръководителите в промишлеността е необходимо да се помогне да разрешат „новите големи задачи по усвояване техниката на производството и укрепване икономиката на предприятията, като на дадения етап се организират висши промишлени курсове за техническа и икономическа подготовка" въз основа на опита на Съветския съюз, така наречените „проакадемии" за висши административни кадри в предприятията. Курсистите преминават едногодишни курсове с освобождава-

не от работа, които осигуряват „минимални политически, икономически, технически и организационно-производствени знания“. Друга група ръководни служители, особено директори на по-големи предприятия, които не могат да бъдат освободени от работа, трябва да бъдат обучени задочно по специална минимална програма. В курсовете първоначално се предвижда да се приемат над 500 души, главно директори и плановици, „за да можем след година да имаме поне 250–300 предприятия със сравнително добре укрепнал ръководен административен кадър.[147]

През октомври 1949 г. ЦК приема предложението на ГК на БКП за „повишаване на общото образование на другари от ръководствата на софийските организации на партията, ОФ, Димитравския съюз на народната младеж (ДСНМ). Отдел „Народна просвета“ организира курсове за тези с незавършено основно и средно образование, като след курсовете полагат изпити като частни ученици от съответните отделения и класове. Курсистите се освобождават от работа по 3–4 часа и доработват вечерно време или посещават вечерни курсове.[148]

Номенклатурата

В началото на 1949 г. новата административна система придобива завършен за тогавашните цели на ръководството на БРП/к/ вид. Това е строго централизирана, пирамидална йерархия на партийни и държавни органи и институции, на чийто връх е ЦК на Комунистическата партия, нейното политбюро, оглавено от първия секретар на партията Г. Димитров, който същевременно е министър-председател. По това време, по съветски образец, е прието ръководителите на партията да заемат и най-важните държавни постове в Министерски съвет, Народно събрание и всички институции, упражняващи реалната власт. Заемането на някои министерски и други високи постове в държавния апарат от ръководни дейци на БЗНС, някои „безпартийни“, обикновено бивши „звенари“ не е от значение, доколкото те са напълно зависими и дори „на отчет“ в ЦК на БКП.[149]

По-ниските нива на ръководната администрация имат някои по-важни характеристики. Отговорни ръководни постове като завеждащи отдели, сектори, съветници на министъра, референти I-III категория, директори на ДИО, ДТП, ДИП и други организации от „републиканско ниво са по правило комунисти, със стаж в партията до 9 септември, често бивши партизани, ятаци, политзатворници, работили партийна и обществена работа след 9 септември, политически и морално запазени“. Тези длъжности, които са с най-високи заплати в държавната администрация – от 17 000 лв. нагоре, се „водят на отчет в ЦК на БКП“. Служителите на по-ниски длъжности в министерства и предприятия се водят на отчет в съответното министерство. По по-

добен принцип е разделена ръководната администрация на народните съвети, които са на категории в зависимост от големината на градовете.[150]

През февруари 1949 г.в ЦК на БКП се водят на отчет 843 директори, от които 798 комунисти, 25 безпартийни, 11 „врагове", 8 изключени от партията и 1 от БЗНС, също 67 ръководители на предприятия – 35 комунисти, 28 – безпартийни, 3 – БЗНС, 1 „враг" и 15 началници на ж.п. тракции – 12 комунисти, 2 безпартийни и 1 от БЗНС. Интерес представлява разпределението на директорите по министерства (вж. таблица № 6)[151]

Таблица № 6

Ведомство	Общо	Комунисти	Безпартийни	Изключени	БЗНС
М-во на индустрията	671	654	12	4	1
М-во на горите	80	77	2	1	–
М-во на мините	55	39	5	1	–
М-во на народното здраве	12	9	3	-	–
М-во на електрификацията	6	5	1	-	–
М-во на строежите	3	2	1	-	–
ЦКС	16	12	2	2	–

За състава на ръководните кадри на средно ниво са твърде показателни данните за директорите и счетоводителите в ДИО във ведомството на Министерството на индустрията (вж. таблица № 7).[152]

Таблица № 7

Служба	Общ брой	Произход					От къде идва			
		Работнически	Селски	Чиновнически	Занаятчийски	Търговски	ДИП	Политическа работа	Учреждение	Частен сектор
Директори	833	330	329	88	83	3	454	95	284	–
Счетоводни кадри	1225*	235	383	272	375		504**	-	392	63***

* В това число 213 главни счетоводители, 652 счетоводители-ръководители и 360 счетоводители

** Повечето са техници, майстори и работници с дългогодишен трудов стаж в професията

*** Тук влизат и много бивши счетоводители – експерти на частна практика

Таблица № 7 (продължение)

Партийна принадлежност					Образование					Възраст			
БКП до 9. IX 1944	БКП след 9. IX 1944	БЗНС	Реакционери	Безпартийни	Висше техническо	Висше	Средно техническо	Средно	Основно IV отд.	От 20 до 30 год.	От 30 до 40 год.	От 40 до 50 год.	Над 50 год.
312	484	3	3	31	33	87	77	225	411	123	368	260	82
61	271	143	62	688	321	138	432	334	–	362	458	227	178

Тенденциите са очевидни. Повече възможности за стари служители, безпартийни и дори „реакционери", има в службите, които изискват висока професионална квалификация, каквато е счетоводството. Мнозинството от директорите са с ниско или неподходящо образование, а голям брой никога не са работили в индустрията. Повечето са били функционери на ръководна партийна и профсъюзна работа. Такива са и повечето директори на национализираните предприятия, новите държавни индустриални предприятия (ДИП). Само бившите профсъюзни дейци са около 600. В София от 581 директори на ДИП около 200 са функционери на ОРПС, в Бургас – от 53 директори профсъюзни дейци са 36, а в Габрово те са 70 от 233 директори. Министерството на индустрията изпраща свои стипендианти в чужбина, предимно в Съветския съюз, по машинно инженерство – 90 души, индустриална химия – 85, и т.н. Само двама от тях са безпартийни, а всички останали членуват в БКП и Съюза на народната младеж (СНМ). Подготвя се нов, „напълно предан" на партията кадър. [153]

Следвайки любимия принцип на своите учители Ленин и Сталин „кадрите решават всичко", ръководството на БРП/к/ изгражда партийно-административна система, като осъществява пълен контрол върху нейния персонален състав. Основно правило в тази система е ръководителите на всяко ниво да бъдат зависими от горна инстанция в своята кадрова политика. Ръководителите са номенклатурен кадър на ЦК, областен (окръжен) комитет, околийски и градски комитет на БКП в зависимост от своя ранг, но винаги се назначават с одобрение на по-горния комитет, а не на този, в чийто разпореждане са. Мнозинството служители от средни и нисши длъжности се назначават от своите преки началници, но със съгласието на кадровика. От тази нова за българската администрация фигура ще зависи за дълги години съдбата на чиновника, служещия, дори работника.

Кадровикът и неговият отдел „Кадри" са на двойно подчинение: формално на ръководството на организацията, на предприятието, учреждението и директно на кадровата служба в по-горната инстанция, във ведомството и негласно на специални служби на МВР – Държавна сигурност. Кадровиците, както и отговорниците и лицата, които работят в отдели за съхраняване на поверителни документи, са добре проверени хора, комунисти и само в единични случаи членове на РМС или активисти на Единна-

та обществено-политическа организация (ЕОПО), но винаги с прогресивен работническо-селски произход и доказана преданост на партията.[154]

В началото на 1949 г. периодът на преустройство и изграждане на новата политическа система като че е привършил и служителите, новоназначени или преутвърдени, особено комунистите, нямат основание за някакво безпокойство. Те са напълно зависими от политически организации, преди всичко комитетите на БКП, от административни началници и кадрови служби. Повечето приемат това като нещо напълно естествено, доколкото благодарение на тези органи на властта са придобили или запазили своя служебен статус. По същата причина чиновниците приемат като нещо неизбежно и нормално промените в професионалните организации, които водят до отпадане на някои техни традиционни функции, и по-специално осигуряването на професионална защита.

През 1948 г. се извършва реорганизация и окрупняване на професионалните организации на служещите съобразно с новата структура на държавния и стопанския апарат. От сливането на 4 профсъюза – на служителите в общините, МВР и Министерството на външните работи, на финансовите служители, на служителите от правосъдието и на Министерството на труда и социалните грижи (МТСГ), се образува Съюзът на административните служители в България. Към 1 януари 1949 г. той обхваща 71 938 от всички 73 451 служители, заети в администрацията. В градовете са 42 319 профсъюзни членове. През май се създава профсъюзът на стопанските служители (от кредита, размяната, Министерството на вътрешната търговия (МВТ), ГДС, МИЗ, ДПК и т.н.) с близо 50 000 членове, от които над 30 000 в градовете. Новите професионални обединения придобиват значително по-голяма материална и финансова мощ и важни права относно служебни, културно-просветни и социално-битови въпроси. Същевременно се оказват твърде далеч от нуждите на отделните чиновнически прослойки.

На III пленум на Профсъюза на административните служители през февруари 1949 г. – след реорганизацията, като слабости на централното ръководство се отчита това, че неговите членове не са могли да обходят дори по-големите дружества, че връзката с дружествата в повечето градове е много слаба и те не изпращат протоколи, отчети, мнения. На много места обединението е извършено формално, а старите дружества живеят отделен живот. Техните взаимоспомагателни каси се запазват и не се сливат, за да не се изземат за чужди цели набраните средства и да се ликвидира една от последните форми на самостоятелна, самодейна синдикална работа и подкрепа. Новоизбраните след обединението ръководства на много нови дружества не са свикали нито едно събрание. Отдръпването и дезинтересираността на профсъюзните членове е повсеместно явление.[155]

Ръководствата на новите професионални съюзи са ангажирани предимно с производствено-служебни задачи, политически мероприятия и пропагандни кампании. Според III пленум на ЦС на ОРПС от 1949 г.

„главните задачи, които стоят пред профсъюзите за изпълнение на петгодишния стопански плана", са: увеличаване производителността на труда, максимално укрепване на трудовата дисциплина, разгаряне на съревнованието и ударничеството, организационно укрепване на профсъюзите, издигане идейно-политическото ниво на техните членове и т.н. и едва накрая се споменава най-общо за подобрение на материално-битовото положение.[156] Професионалните организации се превръщат преди всичко във форма на мобилизиране и активизиране на служителите и чиновниците в тяхната работа и политическа дейност, от което зависи дали ще се ползват от някои профсъюзни права и възможности.

* * *

В периода на реорганизацията се проявява определена тенденция към бързо нарастване на броя на административните служители. Донякъде това е свързано с нуждите на новосъздаващия се централизиран апарат, но голямо значение имат интереси и амбиции в министерства и ведомства, както и локални съображения на народни съвети, държавни стопански предприятия и т. н. Създадените две правителствени комисии не успяват да се справят с проблема с нарастването на щатовете. През 1948 г. чиновническият персонал в промишлеността, търговията, транспорта и държавната администрация достига 173 826 души, а броят на всички служители е около 210 000, за чиято издръжка отиват 37% от държавния бюджет.

В реч на II пленум на Съюза на административните служители, проведен в началото на октомври 1948 г., министърът на финансите Ив. Стефанов посочва, че въпреки голямото подобрение на работата на администрацията „ние нямаме сериозни успехи и изкореняване на формализма, канцеларщината, бюрократизма, нямаме поврат към усъвършенстване на службите", че не могат да се отбележат сериозни достижения в опростяването и рационализацията на държавния апарат. Подобни са изводите в изказването на първия секретар на ГК на БКП в София Т. Живков пред V конгрес на БКП, който казва, че „се забелязва опасна тенденция да се надува апаратът". В реч пред II сесия на ВНС по повод бюджета за 1949 г. министър-председателят Г. Димитров критикува ненужното раздуване на щатовете и отбелязва, че въпреки значителното подобрение в държавния апарат се шири бюрократизъм, разточителство, разхищения и призовава към тяхното изкореняване и повсеместни икономии. Поставя се задача да се преодолее стихийността и неразборията в административната дейност, да се осигури единство в държавната администрация на базата на усъвършенствана организация и функционална структура.[157]

През пролетта на 1949 г. се създава специална комисия при Министерския съвет в състав: председател на Държавната планова комисия Добри

Терпешев и членове – министрите Иван Стефанов, М. Секеларов, Димо Дичев, която със съдействието на държавната щатна комисия и специалисти от съответните ведомства проучва цялостно ситуацията в администрацията на базата на обследване на голям брой ведомства, учреждения и предприятия в София и страната. Комисията констатира, че съществуващите щатни таблици и разценки по надничния блок се явяват своеобразен стимул за разрастване и текучество в администрацията през 1948 и 1949 г. Това се вижда от динамиката на щатовете в държавния апарат, в което се проявява изкуственият стремеж да се създадат по-високи длъжности с по-големи заплати, макар работата да е същата (таблица № 8).

Таблица № 8

Категории служители според основната заплата по щат С основна месечна заплата:	**Увеличение за 1949 г. спрямо 1948 г. в %**
над 15 501 лв.	3, 1
от 10 501 до 15 501 лв.	2, 9
До 10 501 лв.	2, 4
Средно увеличение на общия брой служители	6, 5

Щатовете на околийските и приравнените към тях градски народни съвети имат увеличение за всички категории с 10%. Увеличенията са относително по-големи при ръководния персонал, където са по-високите заплати (вж. таблицата № 9).

Сравнителна таблица на основни и брутни месечни заплати на някои характерни служебни степени през 1946 г.

Таблица № 9

Степен, длъжност	**Основна заплата (лв.)**	**Бруто заплата (лв.)**
Главен директор	24 000–25 000	35 000–60 000
Директор	22 000	35 000–60 000
Началник отдел	17 000–22 000	23 000
Началник отделение	15 000	17 500–21 000
Началник служба	13 500	15 500–19 000
Касиер	10 000–13 000	15 000–17 000
Книговодител	7 500–10 000	9 000–13 700
Ветеринарен лекар	10 500	12 000
Архивар	6 500–8 500	–

Почти всички министерства проявяват тенденция началниците на служби да стават началници отдели с по-висока категория, директори, да се увеличава броят на заместник-министрите, на съветниците, референтите. (Референтът според категорията получава от 16 000 до 32 000 лв., а съветникът – 21 000 до 27 000 лв.) Тази тенденция не може да се спре въпреки ограниченията, наложени от държавната комисия по щатовете.

Щатните таблици и надничният блок, изработени на по-справедливи принципи през 1947 г., се оказват несъответстващи на новите условия през 1948–1949 г., когато се създават редица нови форми и структури на административна и стопанска организация. Основната причина за различието в заплащането е в размерите на брутните заплати, получени от сбора на различни видове добавки и привилегии: извънреден труд, наднормено, служебно облекло, премии и пр. Повсеместно на служителите се заплаща извънреден труд, независимо дали е положен, от което те получават повишение от 1500 лв. за счетоводител до 7500 лв. за директор. Премиите при ръководния персонал са на места от 17 000 до 30 000 лв. месечно и т.н. Това предизвиква преминаването на служителите от едно предприятие в друго. Младежи със средно и висше образование бягат от селата в учреждения и канцеларии в градовете, макар и с по-малки основни заплати. Инженерно-техническите кадри се ориентират към високи чиновнически служби в големите градове. Има наплив за административно-канцеларски персонал към Министерството на народната отбрана и МВР, където има специално снабдяване.[158] Правителството е принудено да вземе редица мерки за премахване несъобразностите в заплащането на служителите в администрацията с цел подобряване на нейната дейност, но не постига особени резултати.

В края на 1949 г. административната система на държавния социализъм от съветски тип придобива завършен вид. Периодът на нейното прочистване от „чужди на народната власт елементи“ от буржоазната епоха до 9 септември 1944 г., от неблагонадеждни лица, принадлежали към некомунистически партии и организации от т.нар. „ОФ ера“, е приключил. С всички свои пороци тя успешно обслужва „ръководната роля“ на Комунистическата партия в обществото. Административната служба и кариера в партийния и държавния апарат става основна форма на просперитет и упражняване на власт. Всички по-сетнешни промени и „усъвършенствания“ на партийно-административната система са свързани с борбите за власт и политическо влияние в Комунистическата партия и нейния „по-голям брат“ – КПСС.

Време на „чистки“

В края на 1949 г. начело на Българската комунистическа партия (БКП) и на държавата застава сравнително младият, енергичен и амбициозен Вълко Червенков. С размах на истински диктатор той започва преустройство на партийния и държавния апарат, съобразно опита и модела на политическа и административна организация, установен в Съветския съюз. Това ново преустройство има своята предистория и някои особености, в които се разкриват неговите цели и последици.

През есента на 1947 г. съвещанието на комунистическите партии в Полша, на което се учредява Коминформбюро, решава да се ускорят революционните преобразувания по посока на социализма. На 27 март 1948 г. започва конфликтът между Комунистическата партия на Съветския съюз и обвинената в пет тежки грехове и предателство „клика“ на Й. Б. Тито, ръководител на Югославската комунистическа партия. На 28 юни 1948 г. на конференция в Букурещ тази партия е изключена от Коминформбюро. Идеологическите и политическите промени намират отражение в решенията на XVI пленум на ЦК на БРП/к/, проведен на 12 и 13 юли 1948 г., за преодоляване на грешките в политиката на партията, свързани главно с подценяването на неизбежността от изостряне на класовата борба в преходния период от капитализма към социализма.[159] Ръководството на БРП/к/ се отрича от своите идеи за нов, особен български път към социализма, за смекчаване на класовата борба, за сътрудничество на различните класи и слоеве и възприема безусловно съветския опит и модел на социализма.

На 29 юли 1948 г. Политбюро обсъжда въпроси за вътрешното състояние на партията, за отражението на класовата борба в нея. Политбюро решава „бдителността“ срещу „вражески“ прояви и категории хора да се реализира в конкретни мерки. За целите на новата политика на „търсене врага с партиен билет“ се утвърждава „Инструкция за прочистване на партийните организации от чужди и кариеристични елементи“. В инструкцията се предписват мерки за повишаване бдителността на партията, за изолиране на политическите противници чрез изпращане в лагери, изселвания и други репресии и ограничения. Вземат се мерки и за „укрепване“ (т. е. прочистване и обновяване) на държавния апарат и специално на органите на сигурността със специален партиен набор, увеличаване щата на Държавна сигурност (ДС) с 249 места и пр.[160]

От 1948 г. изселването и въдворяването в ТВО става по новоприетия Закон за народната милиция и затворите преминават към МВР (от Министерството на правосъдието). С Постановление на МС от 27 април 1949 г. на МВР се предават намиращите се между Свищов и Белене острови и започва спешно изграждане на най-големия лагер за политически опасни лица – Белене, където те са държани при най-жестоки условия. За една година, към 2 септември 1949 г., въдворените в лагерите (ТВО) достигат

4500 души, съответно: Перник (Рудник Богданов дол) – 1700 души, Ножарево, Тутраканско – 2000 души, Белене – 800 души. Специална комисия предлага в края на 1949 г. да се освободят 1140 души, но само една част от тях излизат временно на свобода.[161]

На 28 март 1949 г. във в."Работническо дело" е публикувана речта на Антон Югов пред партийна конференция в Пловдив. В нея прозвучава нещо ново, тревожно и заплашително: „В сегашния период ние не бива да търсим врага само извън партията, само в лицето на откритите реакционни, капиталистически елементи, които се знаят от нашия трудещ се народ. Ние трябва да търсим и откриваме враговете, които са се промъкнали в собствената наша партия, които се явяват агенти на империалистите и на загниващата буржоазно-капиталистическа класа, да търсим враговете там, където най-малко се надяваме да ги намерим. Ние неотдавна открихме такива вражески елементи, които, прикрити в партията, са успели да заемат високи партийни и държавни постове, да заемат високи ръководни места в нашия държавен апарат. Такива елементи съзнателно насочват нашата дейност в погрешни пътища, за да увредят интересите на работническата класа, на нашия трудещ се народ, за да забавят процеса на изграждането на икономическите и културни основи на социалистическото общество у нас."[162]

Когато на 5 април 1949 г. е публикувано съобщение за пленума на ЦК на БКП, проведен на 27 и 28 март, под заглавие „Политическите и антипартийните грешки на др. Трайчо Костов", става ясно, че партийното ръководство се ориентира към нов политически курс, към нова кампания за отстраняване на „врагове" на социализма. Обвиненията срещу Тр. Костов, посочени в резолюцията на пленума, дават указание за престъпленията, в които ще бъдат обвинени през следващите месеци стотици комунисти, заемащи ръководни и други служби: „...неискрена и недружелюбна политика по отношение на Съветския съюз... националистически уклон... самовластие." Той игнорирал партийното ръководство и се стремял да измести както министър-председателя др. Димитров, така и МС и „движен от интелигентски индивидуализъм, направи решителни опити да разпали фракционни борби в партията..., маневри и интриги с цел да предизвика недоверие към Политбюро и да разцепи ЦК...да внесе съзнателно подозрение в отношенията между БКП и ВКП/б/". На 12 април 1949 г. пак във в „Работническо дело" Тр. Костов е обвинен в губернаторство и „бонапартизъм". На 15 април той е назначен за директор на Народната библиотека, може би за да се оправдаят отправените му от Васил Коларов на мартенския пленум обвинения в „интелигентски индивидуализъм" и „интелигентски кариеризъм" или според станалата популярна формула за „дребнобуржоазен интелигент". На парада по случай 1 май Тр. Костов марширува с група библиотечни служители и това е неговата последна публична поява преди съдебния процес.[163]

На 19 май списание „За траен мир, за народна демокрация“ публикува статията на В. Коларов „Борбата против национализма в БКП“. Тези, които имат достъп до информационния бюлетин на ЦК за партийния актив, ще си спомнят, че през септември-октомври 1948 г. там са публикувани материали за „десния“ и „националистически“ уклон в Полската работническа партия, на нейния първи секретар В. Гомулка и други ръководители, които подценяват силите на работническата класа, не разбират „докрай“ марксизма-ленинизма и същината на социално-освободителните стремежи на СССР и мислят, че може да се избегне класовата борба, без която е „невъзможно по-нататъшното движение към социализма“. Те проявявали национална ограниченост, национален провинциализъм, като претендират, че полският път към социализма се явява нещо „качествено друго“, а не „само разновидност“ на „общия път“ на развитие на социализма, опиращ се на силите на социалистическото строителство в СССР“. И всичко това поради „търпимо отношение към идеологическата бърканица сред партийната интелигенция..., опортюнистически и националистически грешки, широко и безкритично вербуване, липса на бдителност..., подценяване ролята на партията“. През 1949 г. същите обвинения са отправени към Ласло Раек, член на ПБ на Унгарската комунистическа партия и министър на външните работи, към Янош Кадър, секретар на ЦК на УКП и към редица други комунистически ръководители в Унгария.[164] По същото време, когато е обвинен Трайчо Костов.

Това са последици от конфликта между Сталин и Й. Б. Тито, между Съветския съюз и Югославия, от решенията на Букурещкото съвещание на Коминформбюро, което изключва и осъжда Югославската комунистическа партия. Тогава ръководството на БРП/к/ си прави самокритика. Но както Вълко Червенков ще заяви след една година, то продължава да подценява „неизбежността от изостряне на класовата борба в преходния период от капитализма към социализма при нашите условия“, смята „нашата партия за застрахована от такава зараза като национализма“, не предприема решителни мерки за отстраняване на съществуващите дълго време „неправилни, непригодни методи“ и за установяване на колективен начин на работа. Продължава атмосфера на „либерално отношение“, на „благодушие“ в кадровата политика и дейността на отговорни и обикновени членове на партията (по еснафското правило „сам живей и дай на другите да живеят“?), продължава да търси врага преди всичко и главно вън от партията, поради това не може да се разпознае истинският враг и партията е била изненадана от направените разкрития около Тр. Костов.

„Благодарение на съветските другари и лично на другаря Сталин“ враговете са разкрити. Основното обвинение срещу тях е „антисъветизъм“. Тр. Костов и някои от съдените заедно с него имат нещастието да се опитват да защитават българските интереси в търговските преговори със Съветския съюз през юни 1947 г. в Москва, да разпростират забраната по

Закона за държавната тайна от 1947 г. за даване на секретна информация и върху представителите на Съветския съюз. В своята предизборна реч през ноември 1949 г. В. Червенков ще заяви: „Трайчокостовският национализъм е смърт и гробище за българската национална независимост. Трайчокостовщината посяга върху слънцето и въздуха на българската национална независимост – върху нерушимата дружба със Съветския съюз."[165] Това е марксистко-ленинското разбиране за суверенитет.

Проведеният на 11 и 12 юни 1949 г. пленум ЦК на БКП изключва Тр. Костов от редовете на партията. Сега той е обявен за поддръжник на „лявото сектантство", което В. Коларов отново, както в страшната 1937 г., свързва със смъртоносното клеймо на „троцкизма". На Тр. Костов и неговата „банда" са приписани освен другото и всички пасиви, извращения и „грешки" в стопанската политика, процеса на колективизация и т. н., които са причина за огромни недоволства сред селяни, занаятчии и други трудещи се слоеве. Тяхното най-голямо предателство е „връзки с английските разузнавателни служби" и „представители на САЩ", както и „трайни" престъпни преговори с югославското ръководство за заграбване властта в България.[166]

Трайчо Костов, бившият подпредседател на Министерски съвет, председател на правителствения комитет по стопански и финансови въпроси, народен представител и член на НС на ОФ, е арестуван на 20 юни. Арестувани са голям брой известни дейци на БКП, заемащи дотогава важни държавни постове: проф. д-р Иван Стефанов – министър на финансите 1947–1949 г., инж. Манол Секеларов – министър на енергетиката 1946–1947 и министър на строителството 1947–1949 г., Стоян Тончев – бивш секретар на ОФ, министър на транспорта и съобщенията 1948–1949 г., инж. Васил Марков –зам.-министър на транспорта, Йордан Божилов – министър на външната търговия, Никола Начев – зам.-председател на Държавния комитет за икономически и финансови въпроси, Никола Говедарски и Димитър Кочемидов – зам.-министри на вътрешната търговия, Борис Симов – зам.-министър на индустрията, Боян Петровски – зам.-министър на външната търговия, Цоньо Цончев – управител на БНБ, Никола Павлов – министър на строителството, Иван Масларов, Илия Бояджиев, посланици, директори на обединения и други. Всички те са обвинени в шпионаж и подривна дейност в полза на англо-американския империализъм. Това са най-важните фигури, които формират икономическата политика на БКП и държавата. Показателно е, че от 11 подсъдими на процеса през декември 7 са с висше образование, хора учили и специализирали в Париж, Берлин, Прага, Загреб, Белгия и дори САЩ. Всички те са убедени комунисти, представители на така наречената партийна интелигенция.[167]

Процесът срещу Трайчо Костов е от 7 до 14 декември 1949 г. в Централния дом на народната армия. Той завършва със смъртна присъда срещу него, прочетена на 16 декември 1949 г. Следствието срещу Тр. Ко-

стов и останалите обвинени и организацията на процеса става с участие на служители на КГБ под наблюдението на помощника на Л. Берия – В. С. Абакумов, който често посещава по това време България, както и от съветския посланик Михаил Бодров. Освен обвиняемите на процеса са споменати още 55 агенти на Тр. Костов. Междувременно умира Г. Димитров, а след няколко месеца и неговият приемник В. Коларов. Начело на БКП застава В. Червенков.

На пленума на ЦК на БКП, проведен през януари 1950 г., В. Червенков изнася доклад „за основните поуки от разкриването на трайчокостовската банда и борбата за нейния разгром, за недостатъците в партийната работа и нашите задачи", в който очертава насоките и задачите на новата партийна линия, следвана след Юнския пленум на ЦК на БКП, но изявила се напълно през следващите години до смъртта на Й. В. Сталин. Според В. Червенков „съществували и съществуват все още големи недостатъци в кадровата политика": нерешителност да се издигат навсякъде в партийното и държавно ръководство нови кадри из средата на работническата класа, „наши верни хора, които макар още не овладели специалността, да контролират и се учат", безкритично използване на стари специалисти, представили се за „наши", като ръководители в народното стопанство.

Работата на отдел „Кадри" на ЦК и на кадровите отдели на партията въобще е оценена за „неудовлетворителна". Не се знаело миналото на партийните дейци и особено на тези от нелегалния период, които са били в полицията, по затворите, бивши троцкисти, фракционери, леви и десни сектанти, „хора, които дълго време са живели в страни от капиталистическия запад". Да се измени отношението и се проверяват внимателно сигналите, които идват в ЦК и в местните партийни комитети от партийни организации и членове, от трудещите се. Да се преустрои кадровата работа, да се развие вътрешнопартийната демокрация, критиката и самокритиката, да се изостри революционната бдителност, за да се укрепи партията. Партийният и държавният апарат трябва да се преустроят според изискванията на „болшевишкия демократичен централизъм". „Ние трябва да очистим и ние ще очистим докрай партията, държавния апарат, обществените организации и цялата страна от вражеските гнезда и гнезденца".[168]

Процесът срещу Трайчо Костов слага началото на един от най-мрачните периоди в новата история на България, който много автори обозначават като „време на пълна съветизация" или „сталинизация" на страната, държавата и партията. Създава се атмосфера на подозрителност и пълна несигурност. Никой не е застрахован. Всеки може да е враг, щом вторият човек след Г. Димитров – Тр. Костов, се оказва „англо-американски шпионин", „агент-провокатор", „завербуван от Н. Гешев още през 1942 г.". Репресивният апарат на държавата заработва с пълна сила. Започва една перманентна чистка, която обхваща цялата администрация, „апарата" на партията и държавата.[169]

Според доклад на отдел „Организационен“ на ЦК на БКП от януари 1950 г. работата по прочистването на партията се води по-сериозно след Юнския пленум. До ноември от партията са изключени 34 486 души, значителен брой бивши полицаи, жандармеристи, легионери, отецпаисиевци и ратници (членове на обявените за фашистки организации от преди 9 септември 1944 г. – „Отец Паисий“, Ратник – *бел. авт.),* гнили, случайни, кариеристични и други такива елементи. До началото на 1950 г. само служещите, които са изключени, са: в Бургас – 57, Сталин (Варна) – 45, Пловдив – 178, София – 759, Русе – 51. Чистката се засилва, но според отдела тя все още е в началото си. Много малко е направено за пълното проучване миналото на партийните членове, на редица места не са направени изводи по дейността и поведението на комунисти, които увреждат партията. Някъде не желаят да изключват „явни“ случаи. Трябвало да се започне „подготовка и организация за едно ново прочистване на партията, като използваме богатия опит на болшевишката партия и проведем настояща чистка.“ Това се налагало от потребността да се поставят партийните организации и членовете в „пълна бойна готовност в условията на изостряща се класова борба“, за да се обезпечи ръководната роля на партията.[170]

В процеса на подготовка на чистката се преустановява приемането на нови партийни членове с изключение на работници. Започва проучване на партийните членове чрез събиране на сведения, подробни и пълни автобиографии и пр. В началото на януари в ЦК са натрупани немалко материали за „редица ръководящи другари с неизяснено партийно положение“ (например секретарят на ОК на БКП в Сливен – Петър Семерджиев). ЦК дава указания, с оглед разкритията около бандата на Тр. Костов, да се направи проверка на ръководния партиен и административен кадър във всички околии от комисии на ЦК.[171]

На 18 февруари 1950 г. ПБ на ЦК на БКП приема окръжно до околийски, градски, районни, фабрични и общински комитети на БКП по повод предстоящата отчетно-изборна кампания, която трябва да премине „под знака на усвояване от цялата партия и провеждането в живота решенията на Януарския пленум“. В него се посочва: „Сега пред цялата партия, пред всички партийци стои задачата да се изкорени до край трайчокостовщината, да се повиши революционната бдителност, да се види и разкрие врагът, който се прикрива с партиен билет и неговите методи на работа. Всяка партийна организация трябва да се прочисти от враждебни, чужди и гнили елементи, щателно да провери работата на членовете на своите ръководства, на партийните кадри в партията и държавния апарат, на стопанския и културния фронт, в масовите организации. Ония, които не се справят системно, да се разкритикуват, разместят или освободят. В ръководните партийни органи да се избират ония, които са показали на практика твърдост и преданост към партията, народа и Съветския съюз, хора с проверено минало, активни борци срещу шпионски и националистически прояви, срещу

трайчокостовци и титовци, дисциплинирани, делови и оперативни работници, способни да преодоляват всякакви препятствия при провеждане на партийната политика. Да се издигат за ръководни кадри работници, особено индустриални, бедни и средни селяни, членове на ТКЗС, младежи.[172]

На Януарския пленум на ЦК на БКП неговият член Демир Янев поставя въпроса за опасността от увлечения в борбата по разкриване и обезвреждане на съмнителните елементи, на враговете. В. Червенков смята това предупреждение за правилно и препоръчва да се действа не по настроение, бързешката, а въз основа на най-внимателна проверка на фактите.[173] Рязко увеличеният брой на арестите на партийни членове, включително много ръководни и видни дейци, част от които не са имали връзки с Тр. Костов и другите осъдени, разтревожва някои партийни ръководители. В. Поптомов и М. Нейчев се стремят да поставят Държавна сигурност и милицията под контрол и успяват да прокарат в Политбюро решение за създаване на специална комисия, която да обследва постъпващите сведения и средствата за тяхното получаване. Смята се, че това е поводът Й. В. Сталин да заяви пред българската делегация начело с В. Червенков, която е на посещение в Москва в началото на 1950 г., че българите стоят на кръстопът между титовизма и лоялността към СССР. След това изказване отпадат всички пречки за разгръщане на чистка, която придобива характера на терор.[174]

През 1949–1952 г. БКП, партийният и държавният апарат и всички негови „трансмисии" – обществените организации, техните функционери и служители, членове на БКП и безпартийни, са поставени действително при „пълна бойна готовност в условията на изостряща се класова борба", на политика на постоянно възпроизвеждащи се извънредни обстоятелства, „война на благодушието, на примирението с недостатъците", чистки, несигурност. Създадени са многобройни специални комисии, които разследват всички партийни кадри. По политически причини са арестувани около 1100 функционери, служители и други изключени членове на БКП. По-късно в решенията на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. ще се говори за необходимост от възстановяване и укрепване на социалистическата законност в страната, като се наказват най-строго всички извращения на законността и се засилва прокурорският надзор при прилагане и изпълнение на законите. Осмият конгрес на БКП през 1964 г. ще констатира, че чистката е била толкова интензивна, че поставя цялата държава и партията в критична ситуация.[175]

Важни промени настъпват в ръководството на БКП. В своя доклад пред Януарския пленум през 1950 г. В. Червенков посочва, че най-важната задача е да се укрепи Централният комитет на партията, „нейното колективно ръководство", „главен щаб на народната демокрация у нас". За целта е необходимо да се укрепи секретариатът и да се увеличи броят на секретарите, да се създаде мощен спомагателен апарат на ЦК, да се

попълнят неговите отдели с „квалифицирани партийни дейци“ и да се изгради „солидна група инструктори и инспектори като спомагателни органи“, „които не решават, но подготвят въпросите за ЦК и следят за изпълнение на взетите решения“. В ЦК и Политбюро „могат да стоят и да работят само такива партийни дейци, които са прозрачни като водите на рилските езера и които не страдат от либерализъм, взискателни са към себе си и другите, непрекъснато повишават своята политическа и специална подготовка, нямат по-големи грижи и интереси от тези на партията“. Новата обстановка иска и нови ръководни кадри. Типичен пример е бързата кариера на Тодор Живков, изиграл важна роля в повсеместното прочистване на ръководни партийни кадри, пряко отговорен за разправата над Тр. Костов, Т. Черноколев и други дейци, верен служител на В. Червенков, поради което за кратко време става секретар на ЦК, член на ПБ на БКП и първи секретар през 1953 г.[176]

По време на чистката през 1949-1951 г. от ръководните органи на БКП са отстранени или губят влияние повечето водещи фигури от предишния период. Титко Черноколев, член на Политбюро, министър на земеделието, е арестуван, обвинен и жестоко инквизиран. Антон Югов, макар да остава член на ПБ на ЦК на БКП, е критикуван като „носещ лична отговорност“ за „осигуряване“ безопасността на държавата, за допускане на отговорни места в Държавна сигурност „на чужди шпиони“. От Политбюро е отстранен Георги Ганев, директор на Държавна сигурност. Същата участ има Добри Терпешев за „нанесените на народното стопанство щети“. П. Кунин, член на Политбюро през 1932–1933 г. и от 1945 до януари 1948 г., е арестуван за „вредителство“ като бивш министър на индустрията. Цола Драгойчева е понижена на по-незначителни постове. Всички те полагат големи усилия да се разграничат от „предателя“ Тр. Костов.

От 40 члена на ЦК на БКП са отстранени 17, а от 16 министри в правителството на Г. Димитров през 1948 г. след чистката остават само 6. Между репресираните членове на ЦК на БКП са Гочо Гочев, бивш главен секретар на ОФ, Кръстьо Добрев, министър на вътрешната търговия 1949-1950 г., Д. Димов, Т. Самодумов, Кр. Стойчев, Кирил Игнатов както и генерал Иван Кинов, началник на Генералния щаб, генерал Боян Българанов, началник на политотдела на армията, ген. Славчо Трънски, ген. Денчо Знеполски, ген. Вранчев, ген. Каприелов и други висши командири от Българската армия. Отстранени от техните постове и репресирани са също ген. Здравко Георгиев, началник на военното разузнаване, ген. Лев Главинчев, зам.-командир на Гранични войски, Стефан Богданов и Николай Задгорски, директори на Държавна сигурност, и много още висши държавни служители от „старата“ гвардия, работещи в ЦК на БКП, министерства и ведомства, МВР, армията и други.[177]

Чистката през 1950–1951 г. засяга хиляди партийни членове, между които голям брой комунисти с по-дълъг партиен стаж, включително от

преди 9 септември 1944 г. През второто тримесечие на 1950 г. от БКП са изключени 7256 души, от които 3082 за „нередовност", 19,43% работници и 17,83% служещи. През третото тримесечие служещите са 15,82% от всички изключени. За 12 месеца след април 1950 г. в резултат на разследването на 1600 специални комисии 17 466 души са „изхвърлени" от БКП.

Според сведение за числения и социалния състав на БКП към 31 март 1950 г., след 30 юни 1948 г. от партията са изключени 21 405 души, от които 234 членове от преди 9 септември, „случайни, чужди, вражески елементи" – 6963, „морално-битово разложени" – 1774, и пр. „Отпаднали" са други 8526.[178] Какво се крие зад тази категоризация и тези цифри е трудно да се каже с точност. Все пак разполагаме с някои свидетелства за обществената атмосфера и обстановката по това време.

Известният стар комунистически деятел Т. Самодумов е един от малцината, които не се покайват, а се опитват да оспорят напълно отрицателната критика на В. Червенков към ведомството на Министерството на просветата, направена на пленум на ЦК на БКП в навечерието на III партийна конференция през април 1950 г., тъй като не може да прецени „кое е по-правилно от партийна гледна точка".[179] В своето своеобразно прощално слово пред IV пленум на профсъюза на работниците от просветата, проведен в края на юли 1950 г., Т. Самодумов говори твърде критично за създадената в страната обстановка. Той настоява да се отличава злоумишленият враг от несръчния спътник, последовател, като се позовава на думите на В. Червенков за строго диференциран подход при чистката, „да не се поставят в един кюп с действителните трайчокостовци и честни хора". Т. Самодумов говори за проявите на безразборно причисляване на партийни кадри към враговете само затова, че в миналото са имали „съприкосновение" с „трайчокостовци" в затвора и пр., за склонности на „някои наши партийни ръководители да злоупотребяват с партийни наказания, да наказват и изключват от партията наляво и надясно партийни дейци, без да имат за това необходимите основания"; за нездрави тенденции "да се представят всички партийни кадри, израсли и оформили се през нелегалния период като левосектанти само защото се били намирали тогава под влиянието на левосектантски елементи". Той иска да се вземат сурови мерки срещу ония, които клеветят партийни кадри с лъжливи сведения срещу честни, но омразни и ненавистни за тях хора, срещу тези, които са ги критикували и пр. „На отговорни постове – заявява горчиво Самодумов, се настаниха съмнителни по вид и вредни по поведение хора, които сами вземат инициативата от нашите ръце и са успели да ни приготвят мярката. Дори и да не успеят, те вече са внесли смут и недоверие в нашите редове."[180] Всичко това противоречало на кадровата политика на партията, по-скоро с надежда заключава Т. Самодумов.

Нико Яхиел, по това време съветник на Т. Живков в ЦК на БКП, пише: "Недоверие и взаимна подозрителност витаеха навсякъде – и в партий-

ните организации, и на обществени места, и в междуличностните отношения. Доносите, преди всичко анонимни, валяха в ЦК... Партийната организация в ЦК провеждаше събрание почти всяка седмица. В обявата за дневния ред неизменно присъстваше точката „разглеждане партийното положение на ...“, почти всички присъстващи се чувстваха длъжни да се изказват и да осъждат поведението на съответния „провинил се“, обикновено завършваше с изключване от партията... Беше страшно време. Време на гонения и репресии срещу хора чисти и всеотдайни, със заслуги в борбата срещу фашизма, патриоти, честни и верни на социалистическия идеал.“[181]

Своеобразно свидетелство за времето е един анекдот, твърде популярен в края на 1949 и през 1950 г.: „Късна нощ. Настойчиво чукане по външната врата. Изплашен гражданин открехва вратата. Той вижда, че нощните посетители са агенти на милицията. Гражданинът въздъхва с облекчение, отваря широко вратата и казва: „Много съжалявам, другари. Вие имате грешка. Аз съм фашист. Комунистите живеят на горния етаж“.“[182]

Тези години са апогея в самовластието на кадровика, на кадровите служби под опеката на органите на Държавна сигурност, чиито действия се ръководят във висша степен от онова, което В. Червенков смята за най-важно в борбата с врага – „работническият, комунистическият класов усет, класово обоняние, нюх“. На сесия на СГНС през март 1950 г. се говори за безобразия в кадровата политика, за кадровици, които са организирали наблюдение върху директорите, техни началници, и не им дават досиета и пр. Административен ръководител заявява: „Аз само това мога да ви кажа, че кадровите служби не разбират, че не те, а началникът назначава, нямат система на търсене и вземат хора „откъдето намерят“.

В доклад на председателя на СГНС от началото на 1952 г. се говори, че напоследък е настъпило „подобрение в методите на работа на кадровите служби спрямо предходните две години“. Почти се е преодоляла тяхната „сектантска изолираност“. Пристъпило се към изготвяне на годишни оценки на служителите, намиращи се на отчет при различните кадрови служби, за да са „наясно и се направят необходимите изводи“.[183] Това е по-скоро благопожелание, отправено към централния отдел „Кадри“ при Столичния съвет, над който Изпълнителният комитет на СГНС няма власт.

Чистките от 1949–1952 г. обхващат най-вече комунисти, но също така и голям брой безпартийни служители, попаднали по някакъв начин в категорията „бивши хора“ – индустриалец, офицер, полицай, търговец, кулак, духовник и други, свързани с тях, с „нездрав“ произход или с родствени връзки. Подобна участ постига лица, имали нещастието да бъдат като ученици легионери, ратници, отецпаисиевци, членували в организации на опозиционни партии, на НС „Звено“, анархисти и дори членове на влялата се в БКП БРСДП, които са били впоследствие изключени.

На 15 октомври 1950 г. само въдворените в Белене са 1097 души, от които 357 повторно. Системата за репресии се преустройва, следвайки точно съветския „сталински“ образец. ПБ на ЦК на БРП/к/ одобрява на 7 август 1951 г. инструкция за работата на комисията, разглеждаща следствените дела на задържаните, подлежащи на изпращане в лагерите (ТВО). В нейния състав влизат министърът на вътрешните работи, помощник-министри по ДС, главният прокурор на Републиката, председателят на Върховния съд и един член на ЦК на БКП. Тя решава съдбата на лицата, които по политически или други държавни съображения не е целесъобразно да бъдат съдени по обикновения ред, със „срок на въдворяване“ до 7 години. Тайна, извън съдебна процедура, политически трибунал и произвол в присъжданията без право на обжалване и защита.

В. Червенков лично настоява за ускоряване дейността на комисията и да се изпращат в ТВО „заклетите врагове“, а „не за щяло и не щяло да се изпраща в ТВО“. От 1 февруари до 30 юли 1952 г. комисията освобождава 966 души от ТВО, въдворява нови 330, а до края на годината още 212 политически лица. В края на 1952 г. в лагерите се намират 2144 политически и 204 криминални затворници (при 2323 лица към 30 юли същата година). От тях 262 са бивши полицаи, 173 царски офицери, опозиционери от БЗНС, БРСДП и др. партии, над 600 участници в нелегални контрареволюционни групи и техни помагачи (449 души), легионери, ратници и други с антинародна дейност – 66, провокатори и за предателство в партията – 47 души, и т. н. Само в Белене към 25 юли 1953 г. има 1913 лагерници, от които 874 за „контрареволюционна дейност“, включително 123 „николапетковисти“, 27 бивши министри и ръководни лица на опозиционни партии, разни (михайловисти, демократи, емигранти и др.) – 290, бивши офицери – 92, и полицейски служители – 156. От всички тях за контрареволюционна дейност са въдворени: през 1945 г. – 5, 1946 – 3, 1947 – 13, 1948 – 13, 1949 – 112, 1950 – 81, 1951 – 400, 1952 – 185, 1953 – 60.

През 1948 г., след заседанието на ПБ на ЦК на БКП от 21 юли, започва нова вълна от изселвания. На 19 август 1948 г. Политбюро разпорежда да се изселят от София, Пловдив, Варна, Бургас, Габрово и др. по-големи градове уволнени офицери, лишени от права адвокати, бивши индустриалци, изключени студенти, държавни служители и други „враждебни и реакционни“ елементи. Това става под наблюдението на комисия с участието на Руси Христозов, Димо Дичев и други началници от МВР и ДС. По-късно се създават нови специални комисии при ЦК на БКП. През 1948 г. са изселени 1666 семейства, през 1949 г. – 1395, през 1950 – 1476, 1951 – 1299, 1952 – 596, 1953 – 34. За времето след 9 септември 1944 г. от София и други градове, а също така от села и погранични райони във вътрешността, предимно в Северна България, са изселени 7025 семейства с 24 624 членове. Най-големите групи по социален произход са: средни селяни – 2418, „кулаци“ – 710, от буржоазен произход – 1754, среден град-

ски произход – 457 семейства. Изселените се лишават от жителство и им се изземват жилищни и други имоти, които се ползват за „облекчаване на жилищната криза“ в София и други градове чрез разпределение от специална комисия за нуждаещи се партийни и държавни функционери, служещи и понякога работници. Това стимулира местните власти и специално народните съвети към по-старателно прочистване на държавния апарат и стопанските организации.[184]

В доклада на управата на СГНС за 1951 г. самокритично се казва, че не бил „поставен своевременно въпросът за по-основно прочистване на службите и предприятията на съвета от бюрократизирани и вражески елементи, каквито се намират в апарата на търговските предприятия, във финансовото управление, отчасти при жилищните комисии и фондове, хлебопроизводството и др.“. Става дума за служители, които „със своите стари навици и отношение към задълженията, със своето бездушно отношение към гражданите, са неспособни да разберат социалистическия характер на Съвета“. „Управата развива“ енергична дейност за „подменяване на редица неудобни кадри, ръководни, средни и др.“[185]

Чистките в БКП и държавния апарат се извършват в хода на новото преустройство на партийния и държавния апарат според изискванията на „болшевишкия демократичен централизъм“, т. е. по подобие на системата за репресии, действаща десетилетия в КПСС и Съветския съюз. На Януарския пленум на ЦК на БКП през 1950 г. В. Червенков казва, че в периода 1947–1948 г. вредното влияние на „титовци“ и югославският опит се е отразило при преустройството на държавния апарат, на някои министерства, на Отечествения фронт.[186]

След Юнския пленум на ЦК на БКП през 1949 г. започва преустройство на организационната структура на министерства и ведомства и обществени организации с помощта на голяма група (неколкостотин) съветски „специалисти“. В заседанията на МС редовно участват и „съветските другари“ Кузнецов, Мадолев, Ступов и Кучеренко. Съветски съветници с ранг министри фактически управляват стопанските и силовите министерства. В МВР командва ген. Филатов от КГБ. Той е върнат в Москва, след като В. Червенков изказва пред Сталин несъгласие с негови действия, но МВР остава под командата на съветски офицери от КГБ още дълги години.

В края на 1949 г. новото ръководство на Министерството на индустрията, организирано до тогава по „югославски образец“, разработва с помощта на съветския другар А. А. Миронов нова структура на министерството и държавните индустриални обединения, в основата на която лежи „огромният опит на Съветския съюз“. В Министерството на земеделието това става с помощта на другаря Ступов, който дава насоките на колективизацията и преустройството на селското стопанство. Изпълнителният комитет на ЦКС има няколко заседания със съветския представител Ко-

чаренко, на които се уточняват насоките на преустройството на съюза и на кооперативното движение въобще. Народните съвети променят своята структура и се наричат Съвети на депутати на трудещите се по съветски образец, както и самото Народно събрание.

Съветски „съветници" има във всяко по-голямо предприятие или обединение. „Производственият съветник" другарят Шчербаков е най-важният фактор в завод „Ворошилов". Съветниците получават заплати от специални фондове (тези при заводските – около 8000 – 11 000 лв.), харчат нашироко, живеят в нови специални жилищни блокове в добри апартаменти или в хотели като „Славянска беседа". Всички съветски съветници са на издръжка на държавния бюджет.

В обществото и администрацията се знае, че съветниците решават всичко. Несъгласията със съветските съветници, оспорването на техните претенции за материални привилегии и „решаваща дума" са една от причините за разправата с предателите от „бандата на Тр. Костов". Такова отношение от страна на български отговорни служители повече нито се допуска, нито те имат смелост да проявят.[187]

През септември 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда въпроса за новото административно деление на страната на окръзи. Мнение по въпроса дават 25 члена на ЦК. Според Ив. Масларов опитът показал, че премахването на областите е било прибързано, под влияние на югославския опит, и че е необходимо създаването на нови, междинни партийни и административни органи. Повечето от запитаните членове на ЦК са на мнение, че идеята за 19 окръга е неприемлива. Подчертава се липсата на подготвени кадри, опасността, че прекалено раздробеното административно деление ще затрудни оперативното ръководство, ще създаде тежък, многочислен и скъп партийно-административен апарат; ще доведе до разпръскване на кадрите, преплитане на функциите на окръжните органи и т. н. Надделява мнението за 12–13 окръга.[188]

В началото на ноември 1949 г. ВНС гласува закон за окръжните народни съвети в новообразуваните 14 окръга. Това води до създаване на допълнителен административен персонал, което само отчасти се компенсира от прегрупиране и съкращаване на служби на околийско равнище. През 1950 г. чисто административните служители са 76 902, т. е. с около 16 600 повече от 1947 г.[189] В периода 1949–1952–1955 г. с някои колебания нараства административният персонал в промишлеността, търговията, транспорта и други стопански отрасли, в обществени организации, политически и културно-просветни учреждения, представа за което дават сведенията в таблица № 10.[190]

Промени в числеността и състава на служещите 1948–1955 г.

Таблица №10

Заети лица Област	Среден брой на служителите по години							
	1948	**1949**	**1950**	**1951**	**1952**	**1953**	**1954**	**1955**
Извън материалното производство	200613	217853	230724	251280	277708	286740	309604	330648
В държавни и обществ. учреждения, предприятия и организации	183238	201215	214499	233247	263058	273733	295915	315420
А Културно-битово обслужване	109944	123856	136821	153845	179507	192786	215916	234938
Б Управление и обществени организации	73294	77359	77578	81402	83551	80947	80001	80482
1. Управление всичко	54465	58439	55607	58030	58967	56897	56689	56934
2. Органи на правосъдието	3684	3656	3604	3655	3480	3266	3048	3119
3. Кредит и застраховки	7582	7497	9598	10477	11361	11281	10390	10605
4. Обществени организации всичко, в т. ч.:	7563	7767	8869	9240	9743	9503	9874	9824
Отечествен фронт	1780	1780	1780	1594	1099	990	832	831
ЦС на ПС, Централно у-ние	844	986	1894	2951	2285	2101	2313	2054
ДСНМ	2210	2210	2210	1402	2067	2196	2402	2473
ДОСО	345	345	345	489	909	884	1057	1392
СБСД	47	42	144	251	694	685	733	416
БЧК	794	794	794	971	1085	917	627	537
Народни съвети	24515	24658	22990	23124	24018	23778	23803	24981

В тогавашната статистика няма данни за лица заети в МВР, МНО, МС, апарата на БКП и БЗНС

Видима е тенденцията на разрастване на апарата на обществените организации въпреки намаляване броя на функционерите на ОФ и отчасти на профсъюзите. През февруари 1949 г. започва „реорганизация“ и чистка в Отечествения фронт. Остават само БКП и БЗНС, а другите партии се „саморазпускат доброволно“. Реорганизират се и профсъюзите. След 1951 г. ролята на двете организации се „подценява“. След Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. това обстоятелство се сочи като последица и причина за нарушаването на „ленинските норми на партиен и държавен живот“, за деформации в системата на народна демокрация. [191] Всъщност то е естествен резултат от завършването на партийно-държавната система от съветски тоталитарен тип, в която обществените и масовите организации имат декоративно-пропагандна представителна роля, докато на практика са инструмент за контрол, идеологическа и психологическа обработка на населението за организиране на неговото поведение и живот съобразно нуждите на господстващата партийна върхушка.

* * *

В края на 40-те години завършва преустройството на въоръжените сили и преди всичко създаването на новата Българска народна армия (БНА). На V конгрес на БКП министърът на отбраната Г. Дамянов посочва, че командният състав е обновен напълно, като 70% е отечественофронтовски, предимно комунисти, които заемат почти всички отговорни постове. Останалите 25–30% са безпартийни, но предани на републиката офицери. Целият команден състав, заявява Г. Дамянов, е верен на ОФ власт и БКП. След Втория конгрес на ОФ, 2–3 февруари 1948 г., е създадена „Войскова организация на Отечествения фронт“ и „Войскова народна младежка организация“ по специален правилник, изработен с участието на Г. Димитров. Те губят своето значение при новия политически курс след Юнския пленум на БКП през същата година. На 27 януари 1949 г. се учредяват организации на БКП в армията и през март ЦК приема „Инструкция по задачите и устройството на партийните организации във войската“. През 1949 г. НС приема Закон за задължителната военна служба, Закон за военните лица, Военнонаказателен и Военносъдебен закон. Въз основа на новите закони се извършва пререгистрация на офицерския кадър, при което по различни причини отпадат 9% от офицерите, предимно като „чужди“ на народната власт елементи.[192]

След голямата чистка през 1949–1951 г. ръководният и по-нисш офицерски състав на армията се смята за вече изцяло предан на БКП и на Съветския съюз. През 1951 г. ЦК на БКП изпраща в армията нови млади политически ръководители. Командването на армията е под директния контрол на съветски офицери „специалисти“. През 1952 г. техният

брой е около 800 с чин от капитан до генерал-лейтенант, като мнозинството са полковници. Една част от тях заемат редовни командни длъжности, особено в началния период на чистката в армията 1949–1950 г.[193]

През 1952 г. българските офицери в армията, гранични и вътрешни войски са членове на БКП. Мнозинството са млади хора до 35 години и с партиен стаж от 5 до 10 години. В БНА с партиен стаж от преди 9 септември 1944 г. са 1112 души, от които 375 в отделите и управленията на Министерството на народната отбрана. Най-голям брой са в партията от 1946 г. и не малка група са приети през 1949–1950 г. В партийните организации на БНА се числят 106 членове и кандидат-членове, дошли от БРСДП, 2 бивши анархисти и 4 души от НС"Звено", преподаватели във Военната академия. Висше образование са завършили 1994 членове и 297 кандидати за членове на БКП. От тях 1372 са кадрови офицери, завършили академията „Г. С. Раковски" и висши военни академии в СССР. От останалите военнослужещи с висше образование 618 са лекари, 100 инженери, 92 икономисти, 52 агрономи и архитекти и 31 са с друга специалност. Непълно висше образование имат 964 членове и кандидат-членове на БКП, предимно офицери. Други 895 са средни техници, 350 учители и т. н., но голяма част са от по-нисшите чинове. Новоизградената система от военни училища към 1952 г. произвежда хиляди млади офицери и школници. Повечето от малкото останали „стари" офицери от преди 1944 г. са уволнени през 1952 г. За подготовка и квалификация на политическите офицери на 27 януари 1949 г. е създадено „Народното военно политическо училище".[194] Българската народна армия се превръща в солидна политическа опора на Комунистическата партия и част от въоръжените сили на Варшавския договор, на военната система, създадена от Съветския съюз.

Партията–Държава и нейните служители

В годините след Петия конгрес на БКП най-много се увеличава числеността състав и силата на партийния апарат и на партийната номенклатура. В докладна записка до ПБ на ЦК на БКП от май 1950 г. се казва: „Апаратът на партията се разраства чувствително, почти се удвои", като се има предвид неговото ниво от началото на 1948 г. На ръководни постове се издигат нови хора, „млади и енергични" и особено такива, прекарали много години на служба в Съветския съюз. Крайният резултат е укрепването на едноличната власт на В. Червенков и вместо прокламираното колективно ръководство се създава култ към неговата личност. Същевременно ръководният партиен и държавен апарат е безусловно предан и послушен на „големия брат" – Съветския съюз.[195]

През този период се установява строга йерархия във висшите среди на партийната номенклатура. В решението на Политбюро на ЦК на БКП от

април 1950 г. по повод определяне контингента на правителствената болница е направена следната категоризация: Група I – членове и кандидат-членове на Политбюро на ЦК на БКП, секретари, председателите на Президиума на Народното събрание и Министерския съвет, посланикът на СССР – всичко 16 души, с членове на техните семейства – 64 души. Група А – членове и кандидат-членове на ЦК на БКП, министри, подпредседатели на Президиума на НС, секретарят на БЗНС, председателят и главният секретар на НС на ОФ, председателят на ЦС на ОРПС, пълномощни министри на страните с народна демокрация и 6 съветски специалисти – общо 63 души със средно по трима членове на семейства – 252 души. Група Б – помощник-министри, завеждащи отдели на ЦК, секретарят на Президиума на НС, членове на Постоянното присъствие на БЗНС, главният секретар на МС, секретари на ЦС на ОРПС, НС на ОФ и ЦК на ДКМС, председателят на столичния ГНС, първият секретар на столичния ГК на БКП, първите секретари на окръжните комитети на БКП, началниците на Генералния щаб и Главно политическо управление, съветници и търговският представител в посолството на СССР (6 души), председателят на БАН, зам.-завеждащите отдели и 17 инспектори в ЦК на БКП – общо 118 души, с по трима членове на семейства – 472. Висшият ешелон на властта в България включва общо 178 души без чужденците, макар че по това време съветските представители са негови действителни членове с особено важно място в политическата система.[196]

Според указанията на В. Червенков към ЦК, окръжните, градските и районните комитети на БКП се изгражда самостоятелен, строго субординиран апарат, с който се обхващат, ръководят, контролират всички сфери на обществения живот. Според доклади на инструктори на НС на ОФ органите на БКП са обсебили всичко, оставят ОФ и други масови организации без съдържание и разширяват своя апарат, като изземват техните кадри, предлагайки им по-добри заплати, снабдяване, привилегии, повисок престиж.[197]

С решение на Политбюро на ЦК на БКП от 18 май 1950 г. се преустройва партийно-политическата работа в поделенията на МВР. Създава се партиен комитет на МВР с права на районен комитет I категория, директно подчинен на ЦК, а по текущи въпроси – на ГК на БКП. На него са подчинени партийните комитети на ДС, Дирекция на милицията и други служби, но този на Столично управление на МВР е подчинен на ГК на БКП. Според инструкцията Политотделът на народната милиция е „работен апарат на БКП“. Комунистите, целият личен състав се възпитават в дух на точно и безусловно изпълнение решенията на партията и правителството, в безпределна любов и преданост към народа, народната власт, социализма, БКП, Съветския съюз, ВКП/б/ и вожда Й. В. Сталин. Министър на вътрешните работи става Георги Цанков, член на ПБ на БКП, а на мястото на репресираните ръководни служители се назначават

нови млади партийни функционери. Вълко Червенков лично наблюдава и ръководи МВР и МНО.[198]

Друг основен източник за попълване на набъбващия партиен апарат стават хилядите партийни активисти – работници и служители – първенци в производството, рационализатори, участници в младежки и комсомолски бригади, които завършват краткосрочните курсове на „Рабфак", създаден през 1950 г., а също така изпратените на подготовка за партийна работа в Съветския съюз. „Нашата партия – казва В. Червенков на Януарския пленум – трябва изцяло и по всички линии да вземе в ръцете си ръководството на народното стопанство, на неговото преустройство на социалистически начала." Той признава самокритично, че ръководителите не са овладели още науката за стопанството, че „нашите хора в ръководството на стопанството не осигурявахме необходимите условия за растеж... правилно съчетание на нашата работа на стопанския фронт" и се отнесли безкритично към известна категория стари специалисти. Подготовката на специалисти за ръководни длъжности в стопанството, за управлението на държавата, „излезли от средата на работническата класа", се обявява за „срочна", „жизнена" задача.[199]

В периода 1950–1953 г. около 3000 души, главно младежи, завършили средно образование в „Рабфак", постъпват във висши учебни заведения.[200] Тези хора, с недостатъчна склонност към наука, с подготовката, която получават в съкратен период от време и от крайно обеднялата, догматизирана и профанизирана образователна система, но с „добър" произход и предани на партията, ще съставят основната част от управленския партийно-административен апарат през следващите години. Представа за неговия състав дават данните за някои по-характерни управленчески групи в таблица № 11.

Данните са красноречиви, но се нуждаят от някои пояснения. Вижда се, че колкото е по-висока степента на властта, толкова по-голям е делът на мъжете, по-висока е средната възраст, по-голяма е концентрацията в градовете. От служещите – ръководни кадри в градовете, 10 748, или 32,8% са в София и още 15,7% са в Пловдив, Варна, Русе и Бургас.[201]

Ръководители на партийни организации, държавни, кооперативни и обществени учреждения и предприятия в градовете към 31.XII.1956 г. (служещи)

Таблица № 11

Ниво	Брой	Отн. дял от всички в страната	мъже	жени	възраст		Образование		
			%	%	до 30 г.	до 40 г.	Средно	Полувисше	Висше
Всички	32 777	66, 7	90, 9	9, 1	39, 1	97, 7	35, 7	3, 9	23, 4
Републикански	2 495	98, 8	91, 1	8, 9	24	44, 5	32, 3	2, 9	53, 4
Окръжно	2 377	94, 7	90, 9	9, 1	38, 2	60, 3	43, 0	4, 0	22, 3
Околийски градски и районни	8 352	75, 2	90	10	47, 9	67, 1	42, 5	3, 9	12, 8
Първични организации, вкл. ДСНМ, профсъюзи и други	1 157	59, 7	83, 2	16, 8	56, 2	79, 8	27, 7	1, 0	2, 9
Ръководители на предприятия	3 606	60, 2	95, 8	4, 2	35, 3	51, 5	45, 0	5, 4	1, 7

По-голямата част от ръководителите от републикански и окръжен мащаб са професионални революционери с дълъг партиен стаж, хора с присвоен образователен ценз, завършили партийни школи у нас и в Съветския съюз, вечерни курсове или просто самообразовали се. Подобно е положението на мнозинството от останалите, сред които по това време има много завършили „Рабфак“ или висше образование след „Рабфак“.[202] Затова трябва да се отнесем с резерви към показаните от статистиката 63% завършили средно и по-високо образование от управленческия кадър. Във всеки случай повечето от тях не могат да се отнесат към интелигенцията, макар да упражняват управленчески функции, още повече, че те сами не желаят и дори се опасяват от подобна квалификация и предпочитат да се наричат служители, кадри, апаратчици, дейци, функционери, верни войници, скромни и отговорни работници на партията.

В хода на преустройството настъпват съществени промени в състава и структурата на администрацията, в нейната основна маса от изпълнителски и нисши ръководни кадри – чиновниците, в тяхното материално и обществено положение, начин на живот и манталитет. Към 1953–1955 г.

броят на чиновниците в страната и в градовете е два пъти по-голям от този през 1946 г.[203] Както партийният апарат, гражданската администрация нараства с утвърждаването на монополното положение на държавата във всички области на стопанството, непроизводителната сфера, културата. Това води до оформяне на новата структура на административно-управленческия апарат.[204]

Числото на чиновниците расте предимно за сметка на млади хора, получили средно и по-високо образование след 9 септември 1944 г., най-вече в периода 1948–1953 г. През 1951 г. относителният дял на служещите до 35 години е към 55%. През 1956 г. делът на служещите в градовете до 35 години е 57%, а на тези до 39 г. – близо 70%.[205] Представа за новата структура и състав на административно-управленческия персонал, за разпределение на служещите в градовете по групи според отрасъл, пол и образование дават данните от преброяването на населението през 1956 г.[206] (вж. таблица № 12)

Данните от таблицата навеждат на различни изводи, но се откроява тенденцията при по-нисшите длъжности да има повече служители жени с относително по-ниско образование. На по-високите административни длъжности надмощие имат мъжете. Дори при типично чиновническите категории мъжете преобладават значително в професии като счетоводители, статистици, деловодители, плановици и пр.

В състава на служещите са и категории като учители, лекари, инженери, преподаватели във ВУЗ и други специалисти в различни отрасли, които не могат да се квалифицират като административни служители и чиновници. Това дава цялостна представа за новата група на държавните служители. По-важно е обстоятелството, че точно през този период се извършва интензивен процес на сраствване на специалната, професионалната дейност с административно-чиновническата, на превръщане на всяка държавна служба в бюрократичен тип служене, при което професионално-творческото отношение се заменя с чиновническо чинопочитание и изпълнение на предписания, наредби, програми и т. н. Всичко това влияе върху промените в начина на работа и живот, поведение и манталитет на служителя-чиновник.

Служещи по отрасли и равнище на образование в градовете към 31.XII.1956 г.
Таблица № 12

Обществени групи Отрасли	Общо			Образование								
	мъже	жени	всичко	Начално незавършено	Начално завършено	Основно	Средно		Полувисше		Висше	
							мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени
Общо *	258812	132216	391028	2560	26904	89799	100694	73216	8849	10274	59611	18577
Промишленост	58527	19786	78313	716	6980	20441	23681	12681	890	336	10807	1687
Селско и горско стопанство	8606	2426	11032	123	802	2222	3026	1338	118	56	2877	382
Строителство	14383	3188	17571	90	719	2613	7112	2176	324	84	3914	512
Транспорт и съобщения	17001	9978	26979	133	1354	8194	7179	6855	1081	304	1460	306
Търговия и обществено хранене	22082	11253	33335	216	2144	8536	9516	8146	323	226	3488	684
Жилищно и комунално стопанство	4445	2571	7016	80	700	2395	1622	1354	80	101	487	178
Просвета, наука, изкуство и печат	26970	32013	58983	235	1689	5515	8839	13870	2595	6281	11136	8791
Здравеопазване	16354	28358	44712	530	6175	7903	3159	11491	293	2289	8593	3965
Държавни учреждения, партийни и обществени организации	89548	22332	111880	330	6294	31702	36049	15072	3129	592	16664	2047
Други	896	311	1207	7	47	278	411	213	16	5	205	25

* *От служещите 544 са неграмотни. По-голяма част са с начално и основно образование и са мъже.*

След 1948 г. в администрацията все повече навлизат, „внедряват се“ нови, смятани за по-съвременни, „социалистически“ форми на работа, на организация на труда и административното обслужване, заимствани главно от опита на Съветския съюз. В официални отчети се отбелязват значителни успехи в рационализацията и ефективността на службите, в преодоляване на такива стари язви като текучество, бюрократизъм, отсъствия и закъснения, най-вече в административните звена в големите градове София, Пловдив, Варна, Русе, Пазарджик и др. Според ръководството на Съюза на административните служители Гражданският отдел на СГНС се реорганизира през 1949 г. при сътрудничеството на началника и профкомитета от изостанала, бюрократична служба в добре работещ, рационално и своевременно обслужващ гражданството държавен орган. В столичния и други народни съвети, в министерства и ведомства, стопански обединения и предприятия се провеждат постоянно дългосрочни (целогодишни) и краткосрочни курсове за квалификация и преквалификация на служителите.[207]

В административните служби се въвеждат планови показатели, трудови норми и бригади, производствени съвещания, т. нар. обмяна на опит и преди всичко разнообразните форми на социалистическо съревнование между различните служби и ведомства. В първомайското съревнование през 1949 г. се включват 85% от административните и стопанските служители, през 1950–1951 г. съревнованието обхваща около 80% от всички служители. Десетки отдели, служби, канцеларии и бригади работят усилено, дори в извън работно време, преизпълняват своите планове, отчитат стотици хиляди лева икономии.

Служители на ведомства и народни съвети участват в акции и бригади по чистотата, благоустройството на градовете и в помощ на селото. Те сътрудничат и са активисти на организации като БНЖС, ОФ, Червен кръст и пр., на социални комисии за зимно подпомагане на „социално слабите“, болни и възрастни хора, инвалиди, сираци и др.; работят на обществени начала в постоянни комисии към народните съвети, в органи за контрол в търговията и услугите, на заведенията за социални грижи и пр. Администрацията има изключително важна роля при провеждане на изборите през 1949 г., при социалното преустройство на селото и дребностоковия сектор в града, за всестранното развитие на градовете.[208]

През тези години въпреки големите промени администрацията и чиновничеството не могат да преодолеят своите традиционни недъзи. Голяма част от служителите имат индиферентно, безотговорно отношение към своите служебни и обществени задължения, гледат на работата като на чужда, „манкират“ и не уплътняват работното време. Новите форми на работа, особено съревнованието, не постигат желаните резултати. Въпреки разрастващия се организационен апарат и актив тяхното „внедряване“, „провеждане“ и отчитане е стихийно, кампанийно и формално. В

редица градове, особено в по-малките, това са мероприятия, епизоди, случаи, примери, които слабо влияят на чиновническата маса.

В повечето служби се насажда чиноподчинение и безпринципност, нагаждане и послушание пред началството, което не се съобразява с професионалните, а често и с партийните организации. Кариеризъм и користолюбие, ходатайство, лични, приятелски и роднински връзки, формализъм и бездушно отношение към нуждите на трудещите се и други подобни явления, които се обединяват в представата за бюрократизъм, са широко разпространени „пороци" на администрацията. Те са постоянен прицел на унищожителна критика и призиви за ликвидация от страна на най-високи инстанции, любим предмет за карикатури и фейлетони, на многобройни статии, доклади и резолюции по събрания, конференции и конгреси, постоянно поле за „борба" на партийни, профсъюзни и други обществени организации.[209]

Министърът на финансите Г. Манев заявява пред конференция на Съюза на административните служители през 1949 г., че отношението към държавното имущество „още не е социалистическо", че в администрацията съществува голяма корупция, злоупотреби и разхищение на обществени средства. Помощник-бирникът на Пловдивска община „злоупотребил с няколко милиона лева". Чиновничка от Софийското комисарство откраднала и продала 400 хлебни карти. Касиер на службата „Труд и социални грижи" в Добрич злоупотребил с над 500 000 лв. от осигурителни марки и т. н.[210] Особено големи закононарушения и злоупотреби има в областта на снабдяването, в държавните и кооперативните търговски предприятия. В доклада на контролния съвет на ЦКС пред неговия III конгрес, състоял се през 1952 г., се казва: „Видно е, че кооперативното имущество се разграбва, а контролната работа е недостатъчна за предотвратяване на това голямо зло." [211]

Първоначално сред ръководните и други обществени фактори е разпространено схващането, че неудачите и бюрократизмът в администрацията са наследство от миналото, доколкото мнозина служители, особено на общи длъжности – регистратори, книговодители, архивари и т. н. – са стари кадри, които с нищо не са променили своя предишен мироглед и похвати на работа. Повечето от новите служители, включително голямата част от ръководителите и най-вече „наши другари", комунисти, на които се възлага надежда за положителна промяна, са без опит. Рядко се критикуват организациите на БКП и кадровите служби, които много често, дори като правило, отдават предимство на политическите качества пред квалификацията и опита, служебното минало и морал при назначаване на една или друга служба. Затова пък редовно се критикуват профсъюзите за недостатъчна „възпитателна работа" сред служителите.

През ноември 1951 г. се провежда пленум на ЦК на БКП, който прави анализ на постиженията и слабостите на професионалните съюзи. Разгръщането на социалистическото съревнование и ударничеството се

определя за тяхна главна задача. Специално място в резолюцията на пленума се отделя на подобряване на културно-масовата и възпитателната работа на профсъюзите за „внедряване на ново съзнателно отношение към труда“ сред работници и служители. Според установения вече ред решенията на Пленума на ЦК на БКП „залегнаха в основите на III конгрес на Българските профсъюзи“, проведен през декември 1951 г. Конгресът е „внушителна манифестация“ на единството и подкрепата за БКП. И отново речи за успехи и трудов ентусиазъм на масите, но и признания, че той няма траен характер поради бюрократизъм, канцеларщина, безразличие и други слабости на профсъюзите. Нов пленум на ЦК на БКП през май 1953 г., мерки... социалистическо съревнование...възпитание...[212]

Минава време, чистка след чистка, персоналният състав на администрацията се обновява с проверени хора, младежи от добър произход и завършили социалистически училища, издигнати на отговорна длъжност работници и кооператори и т. н., а недъзите на бюрократизма остават и даже се разрастват с набъбването на броя на служби и чиновници. Тогава си припомнят „думите на др. Сталин“ „Когато говорят за бюрократите, обикновено показват с пръст на старите безпартийни чиновници, изобразявани у нас с карикатурите във вид на люде с очила. Това не е напълно вярно, другари. Ако работата се отнасяше само до старите бюрократи, борбата с бюрократизма би била най-леко нещо. Бедата е там, че въпросът не е за старите бюрократи. Въпросът се отнася до новите бюрократи, които съчувстват на съветската власт и най-сетне до бюрократите комунисти. Бюрократът комунист е най-опасният тип бюрократ. Защо? Защото той маскира своя бюрократизъм със своето членуване в партията.“ Изводът е прочистване, повишаване квалификацията и издигане идейно-политическото ниво на административните служители.[213] Странното е, че никъде публично не се говори за това как живеят служителите, за тяхното материално положение, бит и ежедневни грижи.

Труден е животът на чиновника по това време – на оня „малък“, обикновен гражданин, който всяка сутрин в 7,30 часа заема своето място зад бюра и гишета, във все по-многобройните канцеларии на ведомства, съвети и предприятия. Повечето са млади хора и семейства, много от които дошли от селата без собствено жилище и с оскъдна покъщнина. Живеят под наем или успяват да получат след дълго чакане 1-2 стаи в някое отчуждено от стари буржоазни собственици, общинско или ведомствено жилище, което делят с още 1–2 семейства. Наемите са регламентирани, ниски, особено държавните, но жилищните помещения в повечето случаи са неудобни и нехигиенични, а от заплатите трудно се отделя по нещо за покупка на мебели и посуда. До 1953 г. частното и кооперативното строителство се ограничават, а за повечето служители то е непосилно. Ежегодно нарастват фондовете за социално осигуряване и броят на служите-

лите, ползващи безплатно лечение и почивка, но тези придобивки са твърде недостатъчни. [214]

В периода 1948–1952 г. чиновници и други служители, както и мнозинството граждани, се снабдяват с част от основните продукти чрез специални карти и купони. Всичко останало те купуват от държавните магазини за свободна продажба и свободния пазар, където цените са значително по-високи. След 1948 г. служителите са между категориите, които получават хляб и някои други стоки по намалени цени. До 1950 г. големи количества стоки се разпределят по ведомствен и профсъюзен път. Много служители ползват своите „връзки" и положение за получаване на всякакви „бележки" за лично снабдяване с хранителни продукти и промишлени стоки. Обследването на службите „Търговия и продоволствие" при народните съвети в Асеновград, Айтос, Ямбол, Враца, Попово, Ботевград и други градове през есента на 1949 г. показва, че ръководният административен персонал при строителни обединения, трудово-производителни кооперации (ТПК), ДИП, служители и организационни работници при масови организации, продавачи, касиери, магазинери и други от търговски предприятия получават незаконно снабдителни карти „ФР" (физически труд) и „ТФР" (тежък физически труд) вместо обикновени. Директори на предприятия и председатели на профорганизации издават „безразборно и съвсем безотговорно" удостоверения за право на увеличени дажби, особено за хляб, на отделни листчета, а не по образците на Министерството на вътрешната търговия (МВТ). Министерството и ДПК се обвиняват, че удовлетворяват „надутите ведомствени искания" и не водят борба срещу недостатъците в снабдяването. В края на ноември ПБ на ЦК на БКП взема решение за реорганизация в системата на снабдяване и търговия.[215]

През юни 1950 г. излиза Постановление №1511 на МС и ЦК на БКП за мерки за подобряване на търговията. Ограничава се ведомственото снабдяване. Премахват се различните бележки. Служителите могат да се снабдяват със стоки само от магазините срещу карти, издадени от МВТ, каквито получават срещу документи, подписани от домоуправителя, началник отдел „Кадри" при предприятието и службата „Търговия и продоволствие".[216]

Съгласно наредбата за снабдяване и хранителни продукти на градското население мнозинството служители са в пета от шест категории. В категории III и IV са работници с карти ФР и ТФР. В категория II са подпредседателите на градски и околийски народни съвети (ГНС, ОНС), членове на бюрата на околийските синдикални съвети, на БАН и творчески съюзи, а в категория I, освен някои групи подземни и други работници, корабен персонал за задгранично плаване, са народните представители, председатели на окръжни, околийски и градски народни съвети, подпредседатели на окръжните народни съвети, членове на бюра на ОК, ГК

на БКП, БЗНС, ОФ и профсъюзите. Тези категории имат право съответно на следните хранителни продукти (вж. таблица № 13): [217]

Таблица № 13

Категория	Месечно грама				Седмично грама	
	Мазнини	Ориз, фиде, макарони	Млечни продукти	Сапун за пране	Месо	Сапун тоалетен
I. Подземни минни копачи, работници в тунели, персонал на кораби, народни представители	1000	1500	1000	500	800	1
II. Подпредседатели на ГНС, ОНС и т. н.	700	1000	800	250	600	1
III. ТФР	700	600	500	250	400	1
IV. ФР	600	400	400	125	400	1
V. Работници и служещи, студенти, пенсионери	500	300	300	125	300	1
VI. Всички останали	300	200	200	125	1	

Подобно е положението и при разпределение на облекло, обувки и други стоки. Висшата номенклатура – партийни и държавни ръководители, са на специално снабдяване.

През 1949–1952 г. постепенно се премахват купоните за всички промишлени и селскостопански стоки и през 1952 г. се преминава към свободна държавна търговия. Новите единни цени на дребно са установени около средата между бившите купонни цени и ненормираните цени в държавните магазини за свободна продажба. Тенденцията е да са по-близо до последните, но при всички случаи това води до осезателно увеличение на цените.[218] От таблицата за издръжката на живота на чиновническо домакинство в София и 12 градове през 1951 г. , изработена на базата на 44 хранителни стоки, 7 – за отопление и осветление, наем, облекло, образование, лечение, превоз и още няколко разни (цигари, кино, сапун и т.н.), се вижда, че средните годишни цени са значително по-високи от нормираните и от официално съобщените от ЦСУ. Официалният индекс на издръжката на чиновническо семейство в 12 града при база 1939 г. = 100, е за 1951 г. – 738,1 лв. с наемите и 847,9 лв. без наемите, а само в София за януари 1951 г. съответно – 676,0 и 797,1.[219] Реалната издръжка е значително по-висока.

В края на 1949 и началото на 1950 г. влиза в сила новият Закон за държавните служители и нови щатни таблици, с което се премахват редица несъобразности в тяхното заплащане. Средното увеличение на заплатите за отделните категории в администрацията е от 8% до 20%. То е поголямо за някои „отговорни сектори“ и „ръководни служби“ в държавния апарат. Заплатата на средния изпълнителски кадър е около 6000 до 8000 лв., а в държавните стопански предприятия от републикански мащаб с 10%–15% по-висока. Допълнителни възнаграждения по специални тарифи се получават за нощен и извънреден труд, а някои категории имат различни привилегии. По официални статистически данни средната работна заплата на служител се увеличава с 22% до 1951 г. и с 30% до 1952 г. при база 1948 г. – 100.[220]

Нарастването на работната заплата не може да компенсира поскъпването на живота и масата чиновници живеят под и на границата на жизнения минимум. Основната част от доходите са за хранителни продукти, най-вече хляб, картофи, боб, зеленчуци и по-малко месо и месни изделия, за облекло и топливо. След 1950 г. рязко поскъпва храната в столовете. Няколко поредни намаления на цените на стоките за широко потребление след 1952 г. (шест до 1956 г.) осезателно облекчават бюджета на мнозинството служещи в градовете, но не изменят по-съществено трудната житейска ситуация, в която се намира обикновеният чиновник – административен служител.[221]

Подобно е положението на една част от по-нисшите кадри в апарата на обществените организации. Инструкторите на НС на ОФ съобщават за желанието на „другарите“ от апарата на ОФ в градовете да „бягат“ в партията и администрацията. Мнозина се оплакват, че заплатите им били помалки, че за тях не се полагат същите грижи и че нямат специално снабдяване както кадрите в партийните органи. Затова тези, които преминават от системата на ОФ в апарата на БКП, повече не се връщат обратно.[222]

Доходите на средното ниво служители в администрацията са по правило по-високи от средните за работниците (изключение правят някои категории тежко физически и на специална работа работници) и значително по-ниски от тези на ръководния административен състав – директори и началници от различен ранг. В завод „Ворошилов“, предприятие от първа категория, основната заплата на главния директор е 1600 лв., на инженери (вкл. началници) – между 800 и 1200 лв., счетоводител I степен – 820 лв., счетоводител II степен – 780 лв., работници от 500 до 600 лв., жени, помощнички при сглобяване – 400 лв. (по стойност на лева от 1952 г.).[223] Наред с други условия на работа и живот това поставя административните служители и по-специално чиновниците в по-горна категория от масата работници и селяни. Чиновническата служба е привлекателна и достъпна възможност за „издигане“ в обществото, за някаква „власт“, за бягство на новите поколения млади хора от „черния“ физически труд. „Чантаджиите“, както народът

нарича многобройните нови служители, се смятат за някакви, макар и малки „началници“. Макар че те са само служители на номенклатурата.

Доходите на ръководния номенклатурен кадър неколкократно надвишават тези на обикновения служещ. С Указа за особени заслуги се предвижда ползването на редица привилегии от партийни дейци с признати заслуги. Според член 10 от указа, те могат да получават пенсия за старост, народна пенсия или пенсия за особени заслуги в размер до 1200 лв. (по стойност на лева от 1952 г.), след съответно решение от Политбюро или Секретариата на ЦК на БКП. Обичайният общ размер на специалните пенсии е от 500 до 800 лв. Д-р Р. Ангелов, бивш министър от първото ОФ правителство, получава 600 лв. за особени заслуги и 720 лв. за старост. Средният размер на пенсиите на обикновените служители – чиновници е от 2 до 4 пъти по-малък. След 1950 г. постепенно се оформя системата за специално снабдяване и обслужване, лечение и използване на държавни коли, резиденции, вили, почивни домове (каквито са всички бивши царски дворци), ловни и други домове за ръководния слой на партийния и държавния апарат.[224]

В духа на новия политически курс на КПСС и БКП за повишаване на жизненото благосъстояние на трудещите се през февруари 1954 г. Политбюро на ЦК на БКП взима решение за предаване на бившите царски дворци „Евксиноград“, „Врана“, „Бистрица“, „Ситняково“, „Саръгьол“, „Кричим“, „Баня“ – Карловско, използвани до момента от ЦК и правителството, за почивни домове на обществените организации. Този жест на демагогия с нищо не променя системата от привилегии, които ползват партийните и държавни ръководители. Обяснимо е защо сред тях е „на мода“, по спомена на Евгени Матеев, по това време зам.-председател на ДПК, „своеобразно пренебрежение към идеологията“ – мода, която също идва от Съветския съюз.[225] Идеологията се превръща все повече във фасада на властта и средство за контрол над „масите“.

По същото време ръководството на БКП обръща особено внимание и създава всеобхватна система от партийни, профсъюзни, комсомолски, ОФ и други организационни форми за идеологическа и културно-просветна работа, за социалистическо възпитание и превъзпитание, за усвояване на марксизма-ленинизма от служителите като основно средство за „изкореняване на гнилото наследство“, преодоляване бюрокрацията, разточителството, паразитизма, изпълнение на петгодишния план и „изобщо за успешното движение на нашата страна по пътя към социализма“.

През 1949 г. само по линията на Съюза на административните служители са проведени 4846 просветни събрания с 92 000 души посетители с лекции на теми като „Класовата борба в преходния период“, „Империализмът като висша фаза на капитализма“ и най-вече „Историческата роля на БКП“. Непрекъснато расте броят на тържествените събрания, митинги, манифестации, кръжоци, семинари и курсове за политпросвета, четения и

обсъждания на статии, постановления и книги, стенвестници, агиттабла и кътове, самодейни състави, колективни посещения на кино, театри, изложби и т. н. Низ от мероприятия и акции, посветени на ... в чест на ...[226]

Масовата пропаганда и агитация е поверена на голям платен апарат от „идеологически" и „културно-просветни работници" и на хиляди активисти на комунистическата партия, профсъюзите и комсомола. Мнозина от активистите живеят с обществената работа. Тя е начин да се изявят, да се „борят" за своите идеи, за по-скорошното идване на „комунизма", когато, ако не те, то техните деца ще живеят в пълно благоденствие. Много чиновници и служещи, особено млади хора, дошли от село, от фабриките или училищните скамейки, от Рабфак, приемат службата като повисоко обществено положение, издигане, оказване на доверие от партийните и държавните органи, което трябва да заслужат и оправдаят с всеотдайна и предана, трудова и обществена дейност.

По-голямата част от служителите в градовете, главно по-възрастни и на редови служби, не проявяват особен ентусиазъм и старание в обществената дейност. Техните дни са изпълнени с едни и същи грижи: деца, работа, обедна почивка – отиване на стол или носене канчета с храна в къщи, пак работа, опашки по магазини, някакъв ремонт и пр. И обичайните задължителни събрания и други мероприятия по месторабота или в квартала, където се говорят едни и същи неща, срещу които нямат нищо против, приели са ги и правят каквото могат. Те просто нямат време или енергията на активистите за повече обществена дейност, малко четат преса, книги, брошури и пр.

През 1949 г. в дружеството на административните служители в Русе членуват 1513 души, но съюзният в."Единство" се получава само от 570 служители. В София при 15 000 организирани служители само 4000 са абонати. Но чиновникът купува „Работническо дело", „Отечествен фронт", „Труд". В много градове и служби събранията по профлиния са малко и слабо посетени, а курсове и кръжоци по политическа просвета се провеждат формално, с малък брой участници. „Самообразователната работа...въпреки благоприятните обективни и субективни условия, стои на много ниско стъпало." Библиотеките не се ползват. Отвсякъде се оплакват, че „няма подходящи другари" да водят културно-просветната работа и настояват за подготвени и платени кадри. Служебните ръководители явно „подценяват" значението на културно-просветната и политико-възпитателната работа.[227] Те разполагат с далеч по-респектиращи средства за „убеждение", тези на политическата, административната и икономическата принуда.

Все пак в началото на 50-те години чиновникът е поставен в идеологическа атмосфера, в която не може и не е необходимо да проявява инициатива, любознателност, самостоятелно мислене, а да усвоява, приема и повтаря това, което пропагандата ежедневно и ежечасно му поднася. Служебно и материално зависим, погълнат от усилно ежедневие и

всевъзможни житейски проблеми, попил в своето съзнание аксиомите на господстващата идеология, административният служител и чиновник се приучава да обслужва началството, държавата и партията, а не гражданите и обществото, в което той някъде, в някаква степен е също началник. Началник, слуга и „винтче" във всесилната административна система на Партията – Държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Пешев, Д.* Спомени. С., 2004, 37–39, 51–59, 90–103, 273–294; *Михайлов, Н.* Моралният упадък на българското чиновничество. Архив за стопанска и социална политика /АССП/, 1933, кн.5, с.405; пак там, кн. 4, 140–146; кн. 5, 419–420; 1935, кн. 2, с. 143.

[2] *Михайлов, Н.* Моралният ..., 405–407; ЦДИА, ф. 428, оп.1, а.е. 17, л. 28, 29–37; а.е. 44, л. 48; СГОДА, ф. 164–к, оп.1, а.е. 64, л. 38, 39.

[3] *Пешев, Д.* Спомени. с. 105, 281–285; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 578, л. 84; ЦДИА, ф.428, оп. 1, а.е. 20, л. 53, 54.

[4] *Чакалов, Ас.* Националният доход..., с. 107, 122; Държавните служители в България и другаде, АССП, 1933, кн. 5, с. 419, 420; кн. 2, с. 140; *Кинкел, Ив.* Икономическият строй и социалната структура в съвременното европейско общество. АССП, 1930, кн. 3, 183–236.

[5] *Сапунджиев, Д.* За образованието на кооперативните служители и за нуждата от специално кооперативно образование. Кооперативно дело, 1943, бр . 1–2, с. 42; АССП, 1933, кн. 5, с. 413.

[6] *Сакаров, Н.* Практически въпроси на кооперативна България. С., 1938, с. 328.

[7] Държавните служители в България, АССП, 1933, кн. 2, 140–146; кн. 5, с. 420, 421; 1936, кн. 3, 239–242.

[8] *Беров, Л.* Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни. Исторически преглед, 1988, кн. 12, 8–20.

[9] ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а. е. 20, л. 62

[10] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 66, 67; Българската интелигенция..., с. 132; Административно развитие, 1943, № 1, с. 3–8, 14–20, 34, 35; №2, с. 3–5, 27; *Григоров, К.* Намесата на съвременната държава в стопанския живот, АССП, 1935, кн. 2, 82–89.

[11] *Чакалов, Ас.* Националният доход..., с. 107, 122.

[12] *Чакалов, Ас.* Стопанство и администрация, СБИД, 1942, № 10; *Чакалов, Ас.* Нови насоки на нашата стопанска политика, СБИД, 1939, № 8, 469–479.

[13] ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а. е. 20, л. 52–55.

[14] КМФ О4, оп. 5, а. е. 1, р. 12.

[15] *Исусов, М.* Политическият живот в България 1944–1948, С., 2000, 7–21; *Минчев, М.* Първото правителство на Отечествения фронт, С., 1988, 5–50; *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946), С., 1999, 35–90; *Матеев, Б.* За главния удар на Деветосептемврийското въоръжено въстание – ИПр., 1969, № 2–3. Вж. също *Димитров, И.* Миналото като пролог, С., 1993; *Димитров, И.* Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник, С., 1995; *Тошкова, В.* България и Третият райх (1941–1944), С., 1975; *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939–1944, С., 1985; *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947, С., 1998; *Калинова, Е, И. Баева.* Българските преходи 1939–2002, С., 2003, 13–44. Повечето автори историци смятат, че събитията около 9 септември 1944 г. са въоръжено народно въстание. Вж. *Минчев, М.* България..., 42–77.

[16] *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им. С., 1995, с. 59, 65, 66, 81–84; *Кузманов, П.* Коста Лулчев. Един живот в служба на социалдемокрацията. С., 1998, с. 233; *Делчев, Б.* Дневник, С., 1995, с. 22; *Танев, Ст.* Помощта на съветското военно командване за политическото укрепване на народнодемократичната власт в България (септември 1944–1947 г.). Военноисторически сборник, № 4, 1971, с. 68; *Чинков, И. К.* Сега ще чуете нашия коментар. С., 2001, 393–444; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система в България 1944–1948, С., 1993, с. 45; *Шарланов, Д.* Тиранията. Жертви и палачи, С., 1997, 8–10; *Boll, M.* Reality and Illusion: The Allied Control Commission for Bulgaria as a Cause of the Cold War. East European Quarterly, vol. XVII, № 4, 1984, p. 429, 430.

[17] Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944 – май 1945), С., 1969, 19–20, 140–141; Окръжни на НК на ОФ, Програма на правителството, Декларация на четирите ОФ партии и др., С., 1945, с. 45; РД, № 1, 18 септ. 1944 г.

[18] *Остоич, П.* БКП и изграждането на народнодемократичната държава 1944–1947, С., 1967, 97–100, 130–143; *Шарланов, Д, Р. Дамянова.* Мястото и ролята на Отечествения фронт в системата на народната демокрация, С., 1968, с. 39, 40; *Пейков, И.* Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България (9 IX 1944–IX 1945), С, 1982; Администрация, 1945, № 1, 1–15, 28, 29; ЦДА на РБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 1, 9, 18, 21, 28, 29, 56, ф. 28, оп. 1, а. е. 578, л. 1 и сл. ; ДВ, №№ 220, 224, 263, 275 от 1944 г.

[19] *Исусов, М.* Политическият..., с. 22; ЦДА на РБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 2, л. 3.

[20] *Остоич, П.* БКП и..., 40–47, 74–78. В 84 от 92 околии 63 от градските кметове са от БРП/к/, 11 – от БЗНС, 2 – от БРСДП, 2 – от „Звено“, и 6 – са независими. Пак там, с. 76; Администрация, 1945, №1–15, 28, 29; Окръжни на НК на ОФ...., с. 6.

[21] ДВ. № 242, 2 ноем. 1944

[22] *Oren, N.* Revolution Administered. Agrarianism and Communism in Bulgaria, Baltimore and London, 1972.

[23] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 50, л. 20, 21, а. е. 49, л. 1.

[24] СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 17, 18, 55, 62; а. е. 182, л. 25; а. е. 18, л. 22; а. е. 184, л. 1–27.

[25] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 578, л. 1–45; СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 55, 62; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 8, л. 201, а. е. 50, л. 22, 23.

[26] КМФ О4, оп. 5, а. е. 1, л. 11, 12.

[27] *Исусов, М.* Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948 г., С., 1983, с. 61, 69; *Исусов, М.* Политическият живот. . ., с. 23, 24, 86, 95; *Божинов, В.* Защитата на националната независимост на България 1944–1947 г. С., 1962, с. 16; ЦДА на РБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 195–207. В началото на 1945 г. териториалните комитети на ОФ са 4765 с 28 614 членове – 56, 12% от БРП/к/, 32, 22% – от БЗНС, 3, 07% – от БРСДП, 1, 64% – от НС „Звено“ и 6, 95% – независими. *Исусов, М.* Политическият живот ..., с. 95.

[28] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1, л. 1–6, а. е. 5, л. 80.

[29] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 578, л. 1–3.

[30] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 578, л. 1–12.

[31] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 578, л. 13–20.

[32] Пак там, л. 21, 22.

[33] Пак там, л. 23–31.

[34] Пак там, л. 31–36.

[35] *Moser, Ch.* Dimitrov of Bulgaria, USA, 1979, p. 206; *Мозер, Ч.* Д-р Г. М. Димитров, С., 1991, 157–169. Г. М. Димитров пише, че след своето завръщане в България е поставил пред свои приятели и ръководни дейци – некомунисти, въпроса защо са се съгласили да участват в комунистически комбинации, водещи до диктатура. Те отго-

варяли, че били изправени пред дилемата да приемат или да оставят страната в комунистически ръце, при пълен произвол, без борба – съпротива. Към това се добавя и вярата в ангажиментите между Съветския съюз, САЩ и Великобритания като възможност за промяна на ситуацията към по-добро. Грешка – заключава той, – която с течение на времето се превръща в истинска трагедия. Свободна и независима България, №14, 1949, с. 1, 2.

[36] *Moser, Ch.* Dimitrov...., 208–210; *Исусов, М.* Политическите партии..., 85–90; Свободна и независима България, №19, 1949, 1–3; ЦДА НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 2, л. 292.

[37] ЦДИА, КМФ О4, оп. 5, а. е. 1, л. 11.

[38] *Цанков, Ал.* Моето време, С., 2003, с. 154–336, 401–427; *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им, 59–65; *Матеев, Б.* За главния удар на Деветосептемврийското въстание, ИПр., 1969, №2–3, 82–105.

[39] *Филчев, Ив.* Българо-съветската бойна дружба през Отечествената война. С., 1975, с. 49; БКП организатор и вдъхновител на народната армия, С., 1963, с. 125; *Куков, К.* Създаване на Българската народна армия, България 1300, т. I, с. 486; *Boll, M.* M., Reality and Illusion, p. 431.

[40] *Исусов, М.* Политическият живот..., 88–93; *Остоич, П.* БКП и ..., 85–90; *Лалов, И., М. Костадинова, Т. Ташев.* Помощник командирите в Отечествената война, С., 1975, 49–101; *Димитров, И.* Провалът на контрареволюционния пристъп срещу народно-демократичната власт в края на 1944 г. ИБД, т. 25, 22–34.

[41] *Boll, M. M.* Reality and Illusion...., p. 432, 433.

[42] ИИИ БКП, № 32, 1975, с. 61; ОПА – София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1, л. 61–92.

[43] *Moser, Ch.* Dimitrov of Bulgaria..., p. 211, 212; Hoover Institution an War, Revolution and Peace, book 1, p. 153–155, 227, 228, 229. (Г. М. Димитров. Спомени); Земеделско знаме, 27 ян. 1945.

[44] *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им..., 162–170. Повече за Народния съд вж: *Мешкова, П., Шарланов, Д.* Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд, С., 1994; *Пауновски, Ив.* Възмездието, С., 1988; *Семерджиев, П.* Народният съд в България. Кому и защо е бил необходим. С, 1998.

[45] *Пешев, Д.* Спомени, с. 341;Groueff, St. Crown of Thorns, New York, 1987, p. 386.

[46] *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им, 162–170; *Терзиев, В.* Съдебната защита и адвокатурата, С., 1987, с. 150; *Пешев, Д.* Спомени, 195–346; Memorandum to the President of General Assembly of the United Nations, Washington, D. C., 1950 / Bulgarian National Committee „Free and Independent Bulgaria"/, Roll)4, 769. 07/9 – 2650, p. 4, 5; *Boll, M. M.* Reality and Illusion..., p. 429; По данни на СКК броят на осъдените е 11 667. Смъртните присъди са 2850, от които 2025 са изпълнени. *Никова, Г.* Някои митове за най-новата история на България, Collegium Germania, С., 2003, с. 177; Д. в. №219, 6 окт. 1944; №261, 24 ноем. 1944.

[47] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 28, л. 202, 104–115.

[48] *Пауновски, И.* Възмездието, с. 28 и др.; *Груев, С.* Моята одисея, С., 2002; *Данаилов, Г.* Доколкото си спомням, С., 2002; *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г., С., 1991; Огнянов, Л. Държавно-политическата..., 47–50.

[49] *Огнянов, Хр.* Срещи през годините, С., 2002; *Токушев, Д.* Съдебната власт в България, С., 2003, 297–300; *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически ..., с. 11, 12, 106; Р. Д. № 82, 21 дек. 1944; ЦПА, ф. 1, сп. 18, а. е. 2, л. 2.

[50] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1, л. 61–92.

[51] Установяване и укрепване на народнодемократичната власт, С., 1969, с. 470, 471; *Миланова, С.* Политическа култура във взаимоотношенията правителство – опозиция. Collegium Germania, Sofia, 2003, 150–160; Д. в., № 62, 17 март 1945.

[52] *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически ..., с. 13, 14; Изгрев, № 285, 8 септ. 1945.

[53] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 2, л. 290–292, а. е. 26, л. 2, а. е. 86, л. 1 и сл. ; а. е. 144, л. 316, а. е. 145, л. 1–41; ф. 28, оп. 1, а. е. 24, л. 67–72; а. е. 142, л. 1 и сл., а. е. 144, л. 1 и сл. ; а. е. 282, л. 1–25, а. е. 284, л. 1–10; ф. 48, оп. 1, а. е. 56, л. 16; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 182, л. 40–43.

[54] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 24, л. 76, 77.

[55] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 8, л. 195.

[56] *Токушев, Д.* Съдебната власт ..., с. 297; *Остоич, П.* БКП и ..., с. 91; *Пейков, И.* Разгром ..., с. 23, 24; ОФ, № 38, 19 окт. 1944, № 100, 29 окт. 1944; Изгрев, № 285, 8 септ. 1945.

[57] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 182, л. 37–39.

[58] Пак там, л. 36–43

[59] ОПА София, ф. 1, оп. 2, а. е. 2, л. 10–12, 16–23.

[60] Администрация, 1945, №1, 1–15, 28, 29; Изгрев № 285, 8 септ. 1945; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 4, л. 1–10; а. е. 28, л. 54; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 8, л. 195.

[61] Администрация, 1945, № 1, 17–20; №2, 13–15; Д. в., 1944, №263, 27 ноем. 1944, №275, 11 дек. 1944.

[62] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 113, л. 15.

[63] Администрация, 1945, №1, с. 5, 28, 29; №2, с. 13, 27–30; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 49, л. 1, 2; а. е. 56, л. 210; а. е. 68, л. 27.

[64] ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 27, л. 137; ф. 27, оп. 1, а. е. 1, л. 1–80; СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 55.

[65] Администрация, 1945, кн. 1, 13–14, вж. течението за 1945 г.

[66] *Исусов, М.* Политическият живот..., 98–117; *Остоич, П.* БКП..., с. 81, 82.

[67] *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически..., с. 13, 14.

[69] *Исусов, М.* Политическият живот ..., 121–137.

[69] СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 30; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 50, л. 1; а. е. 182, л. 5–11.

[70] СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 1.

[71] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 50, л. 1, 2; ОПА София, ф. 1, оп. 2, а. е. 2, л. 64–97.

[72] *Исусов, М.* Политическият живот ..., с. 122, 151, 152; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 2, л. 142, а. е. 5, л. 11.

[73] ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а. е. 158, л. 20–39; а. е. 9, л. 261–265.

[74] Пак там, а. е. 9, л. 308, 309.

[75] *Кузманов, П.* Коста Лулчев, Един живот в служба на социалдемокрацията, С., 1998, с. 258.

[76] *Исусов, М.* Комунистическата партия..., 192–200, 222–227; Политическият живот..., 173–178; *Цветков, Ж.* Съдът на опозиционните лидери, С., 1991, с. 17, 18; *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1939–2002, С., 2003, с. 67.

[77] ЦПА, ф., оп. 5, а. е. 2, л. 12.

[78] *Исусов, М.* Политическият живот. . ., с. 187, 188, 212; Изгрев, № 562, 7 авг. 1946.

[79] *Димитров, Г.* За ролята и задачите на работническата класа в отечественофронтовска България, Съвременник, 1946, кн. 3, с. 115; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система..., с. 102; Уволнени съюзни чиновници, Кооперативна просвета, № 3, 1 апр. 1946; Изгрев № 560, 4 авг. 1946, № 561, 6 авг. 1946; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 26, л. 14–18; ф. 47, оп. 1, а. е. 20, л. 37, 38; ф. 4, оп. 2, а. е. 13, л. 27, 28; ф. 28, оп. 1, а. е. 125, л. 1–134; ф. 136, оп. 1, а. е. 96, л. 3; ф. 117, оп. 3, а. е. 38, л. 1 и сл.

[80] *Димитров, Г.* Съчинения, т. 12, 90–92; *Остоич, П.* БКП и ..., 128–130; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 122, л. 26; ЦДИА, ф. 264, оп. 3, а. е. 275, л. 264; СД XXVI ОНС, I р. с., кн. I, с. 343, 550.

[81] *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически..., с. 15, 16, 51–53, 59; *Токушев, Д.* Съдебната..., с. 347; *Кузманов, П.* Коста Лулчев..., 260–270; Изгрев, № 558, 2 авг. 1946, № 563, 8 авг. 1946.

[82] ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 28, л. 47.

[83] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 93, л. 24, 25, 28, а. е. 50, л. 2

[84] СГОДА, ф. 40, оп. 1 а. е. 184, л. 5, 6; а. е. 173, л. 21–24; а. е. 184, л. 72.

[85] Пак там, а. е. 173, л. 3, 7, 9, 12, 15, 57; а. е. 184, л. 68–72; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 11, л. 141 –148.

[86] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 312, л. 10.

[87] *Чакалов, Ас.* Националният доход . . ., 106–108; Статистически годишник НРБ, 1947–1948, С., 1949, 230–233; СД ВНС, кн. I, д. I, 23 з., 28 ноем. 1946, 70–72; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 697, 698; ф. 34, оп. 1, а. е. 28, л. 47.

[88] Статистически годишник НРБ, 1947–1948, 230–233.

[89] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 32.

[90] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 698, л. 1 и сл. ; а. е. 699, л. 1 и сл.

[91] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 698, л. 1–15.

[92] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 468, л. 1–10; ОПА – София, ф. 1, оп. 1, а. е. 5, л. 102, 138; а. е. 12, л. 73.

[93] *Луджев, Д.* Българската интелигенция..., с. 159; *Попзлатев, П.* Същността на НС „Звено", Изгрев, № 52, 21 февр. 1946; ЦДА на РБ, ф. 68, оп. 1, а. е. 21, л. 26; а. е. 47, л. 75; а. е. 123, л. 19–32; ОДА – Варна, ф. 16, оп. 1, а. е. 307, л. 153; а. е. 308, л. 26, 28.

[94] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 12, л. 73; а. е. 11, л. 148, 160.

[95] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 11, л. 148–160.

[96] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 696, л. 1–35; а. е. 697, л. 1 и сл. ; а. е. 698, л. 1 и сл.

[97] *Луджев, Д.* Българската интелигенция ..., с. 136, 137; *Манев, Ат.* Резултатите от една анкета. Икономически преглед (Русе), 1947, №3, 20–21.

[98] *Луджев, Д.* Българската интелигенция ..., с. 136; *Благоев, Б.* Отечественият фронт, Съвременник, 1946, № 16, с. 913, 946; ДВ, бр. 234, 24 окт. 1944.

[99] *Куков, К.* Създаване на Българската народна армия – В: България 1300, т. I, С., 1981, 489–491.

[101] *Исусов, М.* Политическите партии в България, 1944–1948, С., 1976, с. 283; *Остоич, П.* БКП и ..., 120–127; ЦДА РБ, ф. 117, оп. 3, а. е. 169, л. 1 и сл.; а. е. 171, л. 1 и сл.

[101] *Дамянов, Г.* Законът за ръководство и контрол на войската, Съвременник, 1946, кн. 4, с. 793, 794.

[102] РД, бр. 146, 3 юли 1946.

[103] *Дамянов, Г.* Законът ..., 795–797; СД, 26 ОНС, I р. с., кн. 3, с. 855.

[104] *Исусов, М.* Политическите ..., с. 282, 283; *Остоич, П.* БКП и ..., с. 127, 128; *Куков, К.* Създаване на ..., 448–496; Изгрев, №№ 172, 542, 554, 558 от 1946; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 125, л. 1–134; а. е. 126, л. 1–44; ф. 47, оп. 2, а. е. 26, л. 4; ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 2, л. 64.

[105] *Ташев, Т., С. Недев.* Върховното ръководство и висшето командване на Българската армия (1879–1999); РД, № 220, 26 септ. 1946; *Исусов, М.* Политическият живот ..., с. 213; *Мишков, Х.* Раждането на титовизма, С., 2002 с. 22.

[106] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 696, л. 1–35; а. е. 697, л. 1–25.

[107] *Куков, К.* Създаване на . . ., 448–496; Пети конгрес на БКП, с. 1, 484–488.

[108] МИ ГДС, 1948, № 7, 138–148; Р. Д. №246, 25 окт. 1946; *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически..., 5–23.

[109] *Минчев, М.* Първото правителство.., 10–55; *Исусов, М.* Политическият живот..., 14–29, 119–148

[110] СД, 26 ОНС, I р. с., кн. 3, 3–10.

[111] Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 318; СДВНС, кн. 1, 3, 1–5, 1–50; *Миланова, С.* Парламентът в политическата система на народната демокрация, 1945–1949, С., 1985 (Дисертация), с. 246, 247.

[112] ЦДА на РБ, ф. 117, оп. 6, а. е. 284, л. 232–248.

[113] *Исусов, М.* Политическият живот.., 295–339, 360–367; Свободна и независима България, 1949, № I, с. 2, № 3, с. 2, № 13, с. 1, 2; *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически..., с. 21; *Попов, К.* Защо сме в опозиция, С., 1945; *Радева, М.* Български държавници и политици, С., 2000, 118–196; *Кузманов, П.* К. Лулчев..., 280–303; Изгрев, № 564, 9 авг. 1946. По някои източници през 1947–1949 г. в България има 20 по-значими лагери за политически затворници като„Росица" с около 6000 лагерници, „Куциян" – 7000, „Бобовдол" – 2000, „Макацево", Клисура – 6000, Троян – 3500 и др. Свободна и ..., № 3, с. 1, 2. В Централния затвор в София в началото на 1950 г. има над 4000 затворници, мнозинството от които политически, като Вергил Димов, Хр. Стратев, Св. Даскалова, ген. К. Станчев, ген. Никифоров и др. N. A., Roll 6, 769. 59/3–2152, p. 1–3.

[114] ЦПА, ф. 1, оп. 81, а. е. 5, л. 1 и сл. Вж. *Игнатов, Ас.* Психология на комунизма, С., 1991; *Oren, N.* Administered Revolution. Agrarianism and Communism in Bulgaria, Baltimor and London, 1973; *Delin, J.* Bulgaria, London, 1957; *Brown, J.* Bulgaria under Communist Rull, London, 1970.

[115] *Горанова, М.* Начални стъпки в организационното укрепване на БКП, Известия на ИИ БКП, (9.IX. 1944 – II 1945), т. 21, с. 339; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 468, л. 12.

[116] *Исусов, М.* Политическият живот ..., с. 33.

[117] ЦДА на РБ, ф. 117, оп. 6, а. е. 248, л. 232–248; Р. Д. № 254, 1 ноем. 1946; ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 1 и сл.

[118] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 5, л. 102–103; оп. 5, а. е. 1, л. 1 и сл.

[119] ЦПА, ф. 1 , оп. 12, а. е. 468, л. 5, 10; ОПА – София, ф. 1, оп. 1, а. е. 5, л. 102.

[120] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 239, л. 2; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 276, л. 1, 2, 20; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1, л. 2 .

[121] История на профсъюзното движение в България, С., 1968, с. 356, 357, 375–377; Първи пленум на ЦК на ОРПС, С., 1946, ч. I, с. 52; Втори конгрес на ОРПС, С., 1948, с. 19, 55–57; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 239, л. 1, 3; а. е. 468, л. 4.

[122] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а. е. 10, л. 1–70, а. е. 13, л. 1–3, а. е. 16, л. 1–14, а. е. 17, л. 1, 2, а. е. 19, л. 3, а. е. 84, л. 1–5, оп. 12, а. е. 194, л. 1–7, а. е. 468, л. 4, 5, оп. 17, а. е. 50, 1–11; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 5, л. 80, л. 120–199, а. е. 10, л. 117–159.

[123] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 182, л. 36–43.

[124] *Исусов, М.* Политическият живот ..., 187–189; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а. е. 769, л. 1 и сл.; а. е. 468, л. 1–18; вж. *Восленски, М.* Номенклатура, Лондон, 1990.

[125] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 10, л. 219, а. е. 55, л. 1.

[126] Пак там, а. е. 55, л. 6, а. е. 53, л. 1–22; История на профсъюзното..., с. 357.

[127] Втори конгрес ..., с. 68; ЦПА, ф. 1 , оп. 15, а. е. 10, л. 58.

[128] ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 5, л. 1–6; а. е. 30, л. 1–14; ф. 55, оп. 1, а. е. 86, л. 35, 36.

[129] Втори конгрес на Профсъюза на здравните работници, С., 1947, с. 36, 37; Учредителен конгрес на ПТТ служители в България, С., 1945, 36–38; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 146, л. 7, 8, 93, 94; а. е. 86, л. 141; а. е. 26, л. 2, 3, а. е. 144, л. 2; СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 184, л. 57.

[130] *Благоев, Б.* Отечественият..., с. 912, 913; Вторият конгрес на ОРПС, С., 1947, 88–107; Изгрев № 515, 13 юни 1946; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 29, л. 20; ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а. е. 20, л. 62.

[131] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 50, л. 3, 4; а. е. 51, л. 20; СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 18, л. 11; ф. 65, оп. 1, а. е. 312, л. 42.

[132] *Манев, Ат.* Резултатите на една анкета, Икономически преглед (Русе), 1947, № 3, 20–21; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 9–27, 50.

[133] ОДА Варна, ф. 58, оп. 1, а. е. 107, л. 1–12.

[134] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 32; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а. е. 8, л. 41–44.

[135] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а. е. 41, л. 69; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а. е. 107, л. 2.

[136] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 246, л. 12–17, 20.

[137] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 312, л. 31, 42.

[138] Втори конгрес на ОРПС..., с. 34, 35; История на профсъюзното..., 358–369; Единство, 1946 №№ 1, 2, 3; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 8, л. 200–290; а. е. 14, л. 230–233; оп. 2, а. е. 4, л. 139; вж. *Георгиев, В.* Ролята на ОРПС в борбата на БРП/к/ за укрепване на народнодемократичната власт 1944–1947, Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ, 1964, кн. 1–2.

[139] СГОДА, ф. 40, оп. 1, а. е. 173, л. 21–24.

[140] ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а. е. 93, л. 28; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 136, л. 1–15, 65.

[141] *Лазаров, К.* Преустройството на държавния апарат, Планово стопанство, 1948, № 1, 9–14; *Югов, А.* Преустройство на държавния апарат и ролята на народните съвети, Ново време, 1948, № 8, 596–616; *Славов, П.* Българската социалистическа държава, С., 1975; *Милкова, Ф.* История на българската буржоазна държава през периода 1918–1944, С., 1976, 207–212; ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 7, а. е. 18, л. 57; ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 8.

[142] *Луджев, Д.* Преустройство на кооперативното движение в България, И. Пр., 1989, № 2; ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 5, а. е. 7, л. 120–162; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 542, л. 1–4.

[143] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 1 и сл. ; ф. 34, оп. 1, а. е. 12, л. 21–23.

[144] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 2, а. е. 26, л. 4–9.

[145] *Трифонов, Тр.* За назначаване служители без цензове в народните съвети, Единство, №8, 15 ноем. 1948, пак там №№ 4, 6, 8 ; ДВ. 1948 № № 12, 97, 191, 240; 1949 № 73; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 538, л. 1–19.

[146] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 4, л. 372.

[147] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 322, л. 4, 5.

[148] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 354, л. 49.

[149] Пети конгрес на БКП, С., 1949, с. 212, 232–241; ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а. е. 28, л. 143–149.

[150] ЦДА на РБ, ф. 147, оп. 2, а. е. 30, л. 3–49, а. е. 17б, л. 1–27, а. е. 26, л. 1–167, а. е. 55, л. 1–82; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 4, л. 355–364.

[151] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 772, л. 1, 2 – неточностите са от документа.

[152] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 2, а. е. 55, л. 1–3.

[153] Пак там, л. 12–24; ф. 55, оп. 2, а. е. 4, л. 28, 29, 36; Втори конгрес...., с. 133.

[154] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 2, а. е. 34, л. 51–55; а. е. 41, л. 5–16.

[155] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 28–33.

[156] Пак там, л. 7.

[157] Единство № 12, 15 ян. 1949; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 31, л. 100; а. е. 12, л. 37; ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 108.

[158] *Лозанов, Г.* Нужни са икономии в щатовете, Единство № 16, 15 март 1949; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 104–111; ф. 34, оп. 1, а. е. 31, л. 100, 101; ф. 47, оп. 1, а. е. 538, л. 1–19.

[159] *Исусов, М.* Политическият живот..., 350–358; *Мишков, Хр.* Раждането на титовизма, С., 2002, 14–55; Информационен бюлетин за партийния актив на ЦК на БРП/к/, 1948 № 8–9.

[160] *Стоянова, П.* Политически..., 15–17, ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 137, л. 1–12.

[161] *Стоянова, П.* Политически..., 15–17, Д. в. № № 69, 76, 141 от 1948; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 520, л. 1–3, оп. 8, а. е. 532, л. 112.

[162] Р. Д. № 87, 28 март 1949.

[163] Р. Д. № 95, 5 април 1949; № 101, 12 апр. 1949; Информационен бюлетин ..., 1948, № 8–9, 3–23; National Archives, Roll 4, 869. 00/5–1550, p. 56, 57.

[164] *Драганов, Д.* Комунистическото движение след Втората световна война, С., 1990, с. 45, 69, 70; Информационен бюлетин..., 1948, № 8–9, 3–23.

[165] *Никова, Г.* Някои митове..., с. 182, 183; *Червенков, В.* За основните поуки от разкриването на трайчокостовата банда и борбата за нейния разгром, С., 1950, 7–27; *Dewar, M.* Soviet Trade with Eastern Europe, London, 1951, p. 51; *Dewar, H.* The Modern Ynqhuisition, London, 1953, p. 27, 170–196; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а. е. 19, л. 21, 30.

[166] *Червенков, В.* Резултатите от изборите, С., 1950; Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група, С., 1949, 5–16; Ново време 1949, № 6, 204–212, 505–568.

[167] Процесът срещу..., 1–18; вж. *Исусов, М.* Последните години на Трайчо Костов, С., 1990; *Никова, Г.* „Големият заговор" в България 1949–1953 – Лица на времето, т. II, 69–98; The Blow against the State Leadership of Bulgaria, 1949–1953, BHR, 1997, 2–3, p. 108–131; *Devedjiev, H.* Stalinization of the Bulgarian Society, 1949–1953, NY, 1955, 24–53; *Bell, J. P.* The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov, Stanford, 1986, 102–124.

[168] *Червенков, В.* За основните поуки от разкриването..., 24–37, 38–57; National Archives, Roll 4, 869. 00/5–1550, p. 54–59.

[169] *Conquest, R.* The Great Terror, New York, 1969; *Gluckstein, J.* Stalin's Satellites in Europe, London, 1952; Dolapchiev, N. Bulgaria: The Making of a Satellite, New York, 1971; *Popov, H.* Tortured for His Faith, 1970; *Brown, J.* Bulgaria Under Communist Rule, New York, 1970, 3–38.

[170] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 769, л. 1–3.

[171] Пак там, л. 3, а. е. 770, л. 21, а. е. 947, л. 12.

[172] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 721, л. 39–43.

[173] Януарски пленум на ЦК на БКП от 1950, БКП в резолюции и решения, т. IV, 240–252.

[174] *Bell, J. P.* The Bulgarian Communist Party. . ., p. 108.

[175] *Ирибаджаков, Н.* Ролята на личността в историята, Ново време, 1956, № 4, 14–34; № 5, 3–13; № 8, 14–27; ОФ № 3612, 8 апр. 1956; № 3614, 10 апр. 1956.

[176] *Живков, Ж.* Кръглата маса на Политбюро, С., 1991, с. 9; *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт, С., 1997, 49–74; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 861, л. 2, 34–36; оп. 12, а. е. 861, л. 32, 62; оп. 15, а. е. 428, л. 24.

[177] *Яхиел, Н.* Тодор Живков . . ., 42–47; *Семерджиев, Ат.* Преживяното не подлежи на обжалване, С., 1999, 48–161; *Знеполски, Д.* Посмъртна изповед, С., 1997, 374–379; *Никова, Г.* „Големият заговор" ..., 69–98; *Митев, Т.* Истината за един от големите удари на сталинизма през 1951 г. върху генералитета на България, Военноисторически сборник, 1993, № 6, 135–155; *Мигев, В.* Офицерството и политическото развитие на България от 9 септември 1944 до края на 50-те години, Военноисторически сборник, 1994, № 5, 135–155; Борби и чистки в БКП, 1948–1953, Документи и материали, съст. Л. Огнянов, С., 2001; *Огнянов, Л.* „Студената война" и „шпиономанията" в България – В: Модерна България, С., 1999, 301–306; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 861, л. 32, 62; оп. 15, а. е. 428, л. 24, 25; *Devedjiev, H.* Stalinization..., p. 51, 52.

[178] *Мигев, В.* Организационното развитие на БКП след V конгрес 1949–1951 (ръкопис); ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 770, л. 1–6; а. е. 773, л. 5, 6. *Devedjiev, H.* Stalinization ..., p. 53, 54.

[179] *Червенков, В.* За основните поуки ..., с. 42; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 428, л. 24–29.

[180] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 5, а. е. 61, л. 5, 6.

[181] *Яхиел, Н.* Тодор Живков и ..., с. 43.

[182] National Archives, Roll 4, 869. 00/5–1550, p 2.

[183] *Червенков, В.* За основните поуки . . ., с. 42; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 10, л. 29, 30; National Archives, Roll 4, 869. 00/5–1550, p 2.

[184] *Стоянова, П.* Политически ..., 17–23, 60 – 65, 142, 130–151; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 951, л. 1–11, а. е. 1616, л. 1–4.

[185] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 10, л. 30, а. е. 4, л. 164.

[186] *Червенков, В.* За основните поуки ..., 44–63.

[187] *Никова, Г.* Някои митове ..., с. 183, 184; *Яхиел, Н.* Тодор Живков ...., с. 72; ЦПА, ф. 1, оп. 8, а. е. 1437, л. 1; ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 6, а. е. 9, л. 19–29; ф. 47, оп. 1, а. е. 475, 1–5; National Archives, Roll 5, 769. 00/12–1054, p. 14; 769. 00/12–854, p. 5; 869.00/5–1550, p. 55.

[188] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 656, л. 12–15, 16–100.

[189] Единство, № 33, 17 ноем. 1949; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 58, л. 1.

[190] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 14, а. е. 36, л. 6, 7, 8–31. В тогавашната статистика няма данни за лицата заети в МВР, МНО, МС, апарата на БКП, БЗНС. На 31 декември 1951 са отбелязани 59 838 души, което е най-високият брой на заетите в управленски структури за разглеждания период. Пак там, а. е. 85, л. 22.

[191] *Златев, Зл.* Проблеми на прехода от капитализма към социализма в България, С., 1982, с. 130.

[192] *Кукув, К.* Създаване на ..., с. 498; *Ташев, Г., С. Недев.* Върховното ръководство..., 129–131; Пети конгрес на БКП, ч. I, с . 435.

[193] National Archives, Roll 4, 769. 55/6–1054, p. 1–10; 769. 55/4–2450, p. 1–7.

[194] *Ташев, Г., С. Недев.* Върховното ..., с. 131; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а. е. 947, л. 1–35; Devedjiev, H. Stalinization..., p. 53.

[195] Съобщение на ЦК на БКП, О. Ф. № 3612, 8 апр. 1956; № 3614, 10 апр. 1956; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 861, л. 2.

[196] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 1235, л. 1–4.

[197] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 6, а. е. 19, л. 37, 38.

[198] *Яхиел, Н.* Тодор Живков ..., 69–71; ЦПА , ф. 1, оп. 6, а. е. 862, л. 1–6.

[199] *Червенков, В.* За основните ..., с. 28, 55.

[200] *Златев, З., Б. Матеев, В. Мигев.* България в епохата на социализма, С., 1981, с. 118.

[201] Преброяване на населението на НРБ на 31. XII. 1956, кн. 3, С., 1961, 100–105, 392–788.

[202] *Коен, А.* Интелигенцията в нашата народна република, Ново време 1951, № 10, 65–69; пак там, 1950, № 1, с. 1; Пети конгрес на БКП, ч. I, с. 212, 248.

[203] *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974, с. 196; Преброяване на . . ., кн. 4, 6–35; МИ ГДС, 1949 № 6, с. 170.

[204] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 14, а. е. 86, л. 1 – 4; а. е. 87, л. 1 и сл.

[205] Работници и служещи в НРБ, С., 1960, с. 5; Преброяване на населението на НРБ, 31. XII. 1956, кн. 4, С., 1961, с. 12, 13.

[206] Преброяване на ..., кн. 4, 28–31, кн. 3, 322–331.

[207] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 4, л. 9, 10, 380, 381; а. е. 10, л. 26–29.

[208] Отчетен доклад на ЦС на ОРПС пред III конгрес, Труд № 298, 17 дек. 1951; Единство, 1949, № 19, 1950, № 37 и № 38; Единство (ПТКБС), 1948–1950; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 31, л. 23, 25; ф. 27, оп. 2а, а. е. 3, л. 1 и сл. ; ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 1 и сл. ; оп. 5, а. е. 136, л. 1 и сл.

[209] Отчетен доклад на ЦС на ОРПС...; Бюлетин на ЦС на Професионалните съюзи, 1953, № 10, с. 2; Единство, № 14 и № 26 от 1949; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 12, 34–43; ф. 55, оп. 5, а. е. 58, л. 127, 158; оп. 6, а. е. 144, л. 62–82.

[210] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 7–19; оп. 5, а. е. 58, л. 127.

[211] ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 5, а. е. 5, л. 9, 29; ЦПА, ф. 1, оп. 6 , а. е. 684, л. 5, 6; а. е. 1436, л. 12; оп. . 21, а. е. 16, л. 4.

[212] БКП в резолюции и решения, т. IV, 344–360; Материали на III конгрес на професионалните съюзи, С., 1952; Труд № 315, 31 дек. 1952; ЦПА, ф. 1, оп. 20, а. е. 80, л. 1 и сл. ; оп. 21, а. е. 16, л. 1–10.

[213] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 20; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 10, л. 30.

[214] СГОДА, ф. 63, оп. 1, а. е. 4, л. 20, 199, 200; а. е. 29, л. 10–20; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а. е. 32, л. 9; оп. 3, а. е. 136, л. 1–3, 9; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 1235, л. 115–125; Икономика на България, С., 1971, т. II, 509–604, 626–628.

[215] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 684, л. 5, 6; Стопанство и търговия, 1950, № 6, с. 49.

[216] Стопанство и търговия, 1950 № 6, с. 48, 49; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 684, л. 11–13.

[217] Стопанство и търговия, 1950 № 6, с. 49, 50; Д. В. № 139, 14 юни 1950, №147, 24 юни 1950.

[218] *Беров, Л.* Икономическото развитие..., с. 309; Икономика на България, т. II, 613–615.

[219] Икономика на България, т. II, 623–628; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 6, а. е. 240, 1–5.

[220] Икономика на България, т. II, с. 583, 604; Д. в. №45, 24 февр. 1950.

[221] Икономика на България, т. II, 613–618, 628–637; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 6, а. е. 240, 1–5.

[222] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 2, а. е. 10, л. 37, 38.

[223] National Archives, Roll 5, 769. 00/12–1054, p. 7.

[224] Икономика на България, т. II, 610–613; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 861, л. 1, 2; а. е. 1295, 1–4; а. е. 2028, л. 1–5.

[225] Модели социализма, С. 1987, с. 112, 113.

[226] Ново време, 1951, № 10, с. 55, 56; Труд № 23, 28 ян. 1953; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 41–55; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а. е. 4, л. 1–20.

[227] История на профсъюзното ..., с. 402, 407–410; Единство № № 14, 16, 20 , 26 от 1949; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а. е. 12, л. 30–45; ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 41–53; оп. 5, а. е. 58, л. 120

ЧАСТ II

БУРЖОАЗИЯТА

Българският град в средата на 40-те години с право се нарича буржоазен. Цялото негово развитие от ориенталско към модерно, от едноетажен към многоетажен, от газеника към електричеството е сътворено преди всичко с ума, труда и парите на неговите граждани – собственици, или буржоазията. Понятието буржоа (bourgeois/burger) възниква през Средните векове в Западна Европа като обозначение за гражданина, притежаващ известна собственост, а от там и статут на собственик, самостоятелен стопанин. Макс Вебер пише, че под гражданство или граждани „в смисъл на класа ние разбираме тези слоеве, които са сближени, в противоположност на бюрокрацията или пролетариата и други извън техния кръг, като хора на собствеността и културата, предприемачи, получатели на доход от парични средства, ценни книжа и като цяло всички хора на академичната култура с известен жизнен стандарт и социален престиж".

Буржоазията, гражданството, така както се утвърждава в модерния Запад, е социалният носител на „най-съдбоносната сила в нашия модерен живот: капитализма". Капитализмът – тъждествен не с безграничната жажда за печалба на всички времена, а със стремежа към печалба в неспирно действащо, рационално организирано капиталистическо предприятие, основано на рентабилност, стоков пазар, технически прогрес, отделяне на домакинството от предприятието, организация на свободния труд и определен стопански начин на мислене на буржоазните средни класи, а не само на едрите капиталисти, овладяващи през 18-19 век властта в модерната държава.[1] Разбирането на М. Вебер за буржоазията и капиталистическото предприемачество, утвърдило се в съвременната историография и социология, е особено подходящо при сравнителното изследване на преходните, „догонващи" общества в Източна и Централна Европа.

Последиците от „полууспешната" модернизация на страните от региона от средата на IXX до средата на XX век са относително задълбочаване на икономическата изостаналост и твърде различна, назадничава обществена организация и структура в сравнение с развития Запад. „Модерният свят на бизнеса и капитализма бе изграден в тези общества като чужди елементи" – пише унгарският икономист Иван Беренд.[2] В началото на 40-те години капитализмът в България е все още в своята доиндустриална фаза, далече от момента, когато промишлеността, търговията и услугите стават основен източник на материални и културни блага, и ангажират поголямата част от населението, живеещо главно в градовете. Разпределени-

ето на националния доход по стопански области за периода 1924–1945 характеризира нивото на капитализма и цикъла на неговото развитие от края на Първата до края на Втората световна война вж. таблица № 1).[3]

Процентно разпределение на националния доход по стопански области.

Таблица № 1

Година	Селско стопанство	Занаяти	Индустрия	Съобщения, транспорт	Търговия
1924	60,0	7,2	5,5	2,6	7,6
1935	53,5	6,3	6,2	3,2	6,8
1939	52,1	5,9	8,6	3,4	10,0
1943	52,5	6,2	7,9	3,9	11,5
1945	54,1	6,1	9,4	3,6	9,9

Таблица № 1 (продължение)

Година	Кредит	Свободни професии	Наеми	Заплати и пенсии на държ. служители	Нац. доход всичко. Индекс 1939 =100
1924	2,6	2,4	3,5	8,6	47,0
1935	4,4	1,8	5,9	11,8	74,8
1939	3,9	2,8	4,1	8,7	100,0
1943	3,0	3,1	2,5	9,4	97,5
1945	2,4	2,7	1,6	10,2	70,3

Структурата на националния доход на България, неговият общ размер и стойността на глава от населението са сходни с тези на балканските страни, но коренно различни при съпоставка с развитите индустриални държави, където доходът от селското стопанство е относително нисък, при това много по-пазарен, за сметка на дохода, произведен от индустрията, търговията и капитала. За нивото на модернизация и за социалноикономическото присъствие на буржоазните и капиталистически групи в българското общество е показателно разпределението на националния доход и средно годишния доход по групи активно население. Най-значително участие имат самостоятелните стопани, собственици, главно индустриалци и търговци, и след тях занаятчиите. Техният дял в общия доход е около 20% средно за периода, 24,5% през 1939, 26,6% – за 1942, и 21,3% – през 1945. Самостоятелният дял на капиталистическата група е твърде

скромен, като се има предвид, че мнозинството собственици, над 95%, са дребни търговци и занаятчии.

Стопанската конюнктура през този период също не е особено благоприятна за развитието на капитализма. До 1929 г. общото производство и доход, национален и на домакинство, са с тенденция на покачване. Впоследствие всички доходи намаляват, главно поради световната криза. Стопанското възстановяване между 1935 и 1939 г. не е в състояние да достигне равнището на продукция и доходи от 1928 г. През военния период условията за стопанска дейност се влошават, което води до значително намаление на производствената дейност, физическия обем на продукцията в селското стопанство, индустрията, занаятите, строителството и транспорта и на търговския стокооборот. През 1945 г. доходите на населението достигат най-ниското ниво след 1926 г.[4]

Основната причина, която всички изследователи изтъкват за слабото развитие на индустрията, за общата стагнация на капитализма в България на ниско ниво, е липсата на капитали и ограничените източници за тяхното генериране. Българското стопанство запазва своя, до голяма степен, натурален характер. При условие, че 73% от населението и 82% от активно заетите са свързани със селското стопанство, фактът, че неговият паричен доход се движи от 44,2% през 1924 г. до 57% за 1943 г. и 50,6% за 1945 г. показва твърде ограничена пазарност, платежоспособност, консумация, скромни вътрешни източници за данъци и публични разходи, както и за натрупване на частни капитали. Градското население, чийто паричен доход е над 95% от приходите, е все още твърде малка част от населението въпреки увеличението с 305 000 души в периода 1944-1946 г., за да допринесе за положителна промяна в ситуацията. При това големите градове с население над 50 000 души, представляващи по-солиден пазар, са само четири.[5]

Особено значение за капиталистическото развитие има размерът на новообразуваните капитали и спестяванията като потенциален източник за инвестиции. Общият размер на разходите за инвестиции и спестявания заема средно около 15% от паричния доход в България, като достига най-високи стойности през 1928 г. – 19,7%, и 1942 г. – 21,1%, и най-ниски през 1931–1932 – към 13%, и 1945 г. – 8,8%. Делът на средствата за нови машини и съоръжения от тази скромна парична маса не е голям, към 25% от всички инвестиции и спестявания до военния период, като значително намалява след 1941 г. Новите инвестиции се правят главно от големите предприятия в индустрията и търговията, но са незначителни в сравнение с обемите, изисквани от технологическото и пазарното ниво в развитите страни по това време. По обем на инвестиции и промишлена продукция на глава от населението България изостава десетки пъти от водещите държави като САЩ, Великобритания, Канада, Германия, Франция, Швеция и пр. [6]

Световната и националната стопанска конюнктура в междувоенния период е крайно неблагоприятна за привличане на чужд капитал, особено за по-солидни капиталовложения в производство. Със стабилизирането на лева, след сключване на стабилизационни и бежански заеми в края на 20-те години, в България се влагат по-значителен размер чужди капитали в сериозни начинания с държавно участие като корабостроителницата „Карловак", Българска ипотекарна банка и др., главно във формата на краткосрочни кредити. В края на 30-те години има известни, главно немски, вложения в рудодобива и в износа на селскостопански продукти. Чуждите банки в България използват за кредитиране и инвестиции предимно привлечени местни средства. Чуждият капитал не само е твърде малко, но след валутните и други ограничения от 1931 г. нататък се ликвидират някои предприятия с чужд капитал.[7] Притокът на чуждестранен капитал намалява, а държавата се ориентира към политика на самозадоволяване и стопанска независимост. Това води до ограничаване източниците на капитали, до откъсване на страната от технологичното и организационно-икономическото преструктуриране на световното стопанство, забавя допълнително нейната капиталистическа модернизация и се отразява на външноикономическата ориентация и на обществените настроения.

Един от най-забележителните стопански дейци на България Стоян Бочев е автор на може би най-точните, задълбочени и синтезирани характеристики на българския капитализъм. Той го определя като „дребен, немощен и ограничаващ своята дейност в тесните рамки на страната, дори неспособен да задоволи поне отчасти нейните нужди". Натрупването на капитали у нас изхожда преди всичко от местни източници и „обикновено трудът на собственика придружава неговата дейност". То има характер на очевидно, често стопански неоснователно преливане на средства от едни у други, в същата местност, в същия град. Българският капитализъм, пише Стоян Бочев, „има много ограничени ресурси и област за проява: крайно дребната собственост не дава простор за дейност в земеделско, скотовъдско, строително производство; слабата консумативна способност на населението, теснят вътрешен пазар, безсилието за състезанието с чуждестранната техника и неспособност – техническа и финансова – да се организира масово производство за износ парализира индустриалното производство, което все още има характер на изкуствено насаждение; неспокойното политическо положение (вътрешно и външно) и честите стопански и финансови кризи му отнемат възможността за дълготрайна и положителна дейност и дават изглед на натрупването на капитали по-скоро на някаква щастлива случайност, нежели плод на разум и планомерен човешки труд и предприемчивост".

В производството, в търговията и в кредита според Ст. Бочев, „капиталът не може да вземе пълен облик на капиталистическа предприемчи-

вост“ нито има условията – двигателна сила, сурови материали, стабилен вътрешен пазар и международна конкурентоспособност за „индустриален капитализъм, което сега вече е типът на модерния капитализъм...България, поне досега, не е имала почти нито едно от условията, които са създали капитализма в другите страни.“ Тя е със „стопанска структура тъй изостанала назад, толкова нерационална, че ако продължава да се люшка в нея, рискува да остане като пустинен остров всред един напредващ и благоденстващ свят“.[8] Тези сурови и горчиви заключения се потвърждават от анализа на икономиката и състава на населението в българските градове от първата половина на 40-те години на XX век.

На Балканите по това време са характерни т. нар. „незавършени общества“, където определящ фактор е военно-политическият, бюрократичен елит. Малкото по-едри буржоазно-капиталистически елементи имат известна икономическа и политическа мощ, а средната класа от предприемачи е много слаба. Ситуацията не е подходяща за формиране на модерни средни слоеве, на градско предприемачество, характерни за капиталистическите общества с оформени едра капиталистическа буржоазия и работническа класа. Буржоазията, гражданите – самостоятелни стопани и собственици, занимаващи се с индустрия, търговия, занаяти, услуги, кредит и друга предприемаческа дейност в нашите градове през 1946 г., са 249 818 души, от които 196 091 мъже и 53 727 жени. Те са 31% от активното население на градовете, повече от другите по-големи социални групи като служещи и работници. В семействата на собствениците живеят 420 501 души, или 15,5% от неактивното население. Собствениците и техните семейства са основната група – 39,2%, от градското население.[9] Съставът на тази група дава облика на градовете, на буржоазното общество, отразява нивото на капиталистическо развитие и модернизация.

Огромното мнозинство от градските самостоятелни стопани в България, както и в другите страни от Югоизточна Европа, са дребните собственици – еснафа, или както по онова време се наричат в научните трудове – „стари средни слоеве“ или дребна буржоазия. Занаятчии, полузанаятчии, дребни, уседнали и амбулантни търговци и други „дребни съществувания“ са към 168 000 души, или 67,12% от стопаните и 21% от активното население на градовете. В същото време работниците в промишлеността са 13% от активното население в градовете и 2,5% – в страната.[10]

През целия период след Освобождението протича процес на обуржоазяване на еснафа, на формиране на стопански и нравствен индивидуализъм, най-вече у занаятчиите и дребните търговци в градовете. „Парите станаха цел и мярка за всичко“ – пише Иван Хаджийски, но категорично разграничава стопанската дейност, ограничения доход, начина на живот, с много колективистични черти, на дребните собственици от капиталистическата стопанска форма и присъщия за капиталистите – търговци, индустриалци, лихвари, морал – „егоизма“.[11] Обуржоазяване-

то на дребните собственици е различно в големите и малките градове и в София, но дори условно те трудно могат да се причислят към буржоазията в смисъл на капиталистическо предприемачество и поради това са предмет на отделно изследване.

В България, както и в останалите балкански страни, типичните за развитите капиталистически страни средни буржоазни слоеве в градовете, които обхващат средни и дребни промишленици и други предприемачи, управители и висши чиновници, ръководители и акционери в банкови, търговски и индустриални фирми, бюра, клиники и т.н., са малочислени и недооформени като самостоятелни обществени групи.

Според мои проучвания капиталистическото предприемачество – едро и по-дребно, основно в индустрията, търговията и кредита, обхваща около 21 000 души, 8,2% от собствениците и към 2,5% от активното население в градовете. Към средните буржоазни слоеве могат да се отнесат условно около 9300 души със „свободни професии", упражняващи частна практика, и неколкостотин граждани измежду около 50 000 пенсионери, „рентиери" (наемодатели) и други лица със самостоятелен доход, мнозинството от които бивши служещи, живеещи главно от своята пенсия.[12] Това представлява онази влиятелна и заможна част, около 3% от активното население на българските градове, която се титулува като едра и средна буржоазия, носител на капитализма, основа на буржоазния обществен ред.

Пред нас се показва общия облик на българската буржоазия, твърде скромна по брой, малка, нееднородна социална група, дори ако към нея се причислят и дребните собственици, т. нар. дребна буржоазия. Но в света на европейския Ориент, на селска България, тя е тази, която дава тежест и име на нещата. Буржоата-собственик оставя своето име върху строежи, предприятия, магазини и домове: фирмата на г-н Бояджиев, фабриката на г-н Савов, банката на г-н Буров, мелницата на г-н Хаджипетров, корабите на братя Филипови С-ие А.Д., работниците на г-н Чапрашиков, работилницата на г-н Щерев, домът на г-н Тороманов. При помалките, дребни стопани – обущари, тенекеджии, бакали и пр., все още човек може да каже господин или майстор, „чорбаджи", бай еди кой си в зависимост от случая и близостта. Самостоятелен стопанин, собственик, господин (господар), кой на себе си, кой на двама-трима чираци, кой на десетки и стотици работници. И на чиновника, та дори и на работника учтивостта изисква да кажеш господине, но това е друго, като общоприето обръщение в града. В тогавашните градове все пак има една категория хора, за които със страхопочитание, завист, малко ирония, а често със затаена омраза се казва „господата". До 9 септември 1944 г. те са на почит и уважение, в своята сила и власт, но после нещата се обръщат. Става дума за капиталистите, големи и малки, които е прието да се именуват и да представят българската буржоазия.

ГЛАВА ПЪРВА

КАПИТАЛИСТИТЕ И КАПИТАЛЪТ

„Една от най-големите, от най-необятните и дори от най-чудните прояви на стопанския живот е капитализмът."

Стоян Бочев

В българското съзнание има немалко митични образи, създадени след 9 септември 1944 г., но едва ли има нещо по-абсурдно, нереално и неясно от фигурата на буржоата-капиталист. „Бастон, дебела шуба, пура...". Нещо безформено, грубо, жестоко, без кръв и плът, род и вяра, роб на „златния телец", враг и обирник на своя народ, многолико чудовище и всеки лик по-грозен и зловещ. Удивително е колко много е писано за буржоата, за капиталистическата класа, за експлоататорите и класовия враг и колко малко знаем за тази обществена група и нейната история. Писатели като Димитър Димов, Ивайло Петров, Свобода Бъчварова, Пелин Пелинов създадоха живи художествени образи на български богаташи. Доста разнообразни сведения за личности и институции на капитала, за стопанската дейност и участие в обществения живот на видни капиталисти или цели предприемачески прослойки могат да се почерпят от съчинения с мемоарен характер на повече или по-малко известни автори като Димо Казасов, Стефан Груев, Марко Рясков, Петър Нейков, Петър Мирчев, Георги Данаилов, Стефан Бочев и др.[13]

Капитализмът в България, като процес и структури, развитие на търговията и индустрията, банковото и кредитното дело са предмет на сериозни и задълбочени специализирани изследвания, публикувани през 30-те и до средата на 40-те години от икономисти като Ас. Чакалов, К. Бобчев, Ст. Бочев, Т. Владигеров, Д. Тошев, Б. Недков, К. Неделчев и др.[14]

В историографията специалните изследвания по темата са малко и сред тях се открояват чудесният портрет на Евлоги Георгиев и историята на рода Паница от Елена Стателова и историческият очерк на Николай Генчев „Буржоата".[15] Допълнителни сведения за развоя, икономическата структура и място, за политическите и идеологическите черти на българската буржоазия научаваме от изследванията на М. Исусов, Л. Беров, И. Димитров, В. Георгиев и редица други автори.[16] Но ако капиталовите отношения са изследвани по-задълбочено, то образът и характеристиката на буржоазията са съобразени най-често с преднамерените изисквания на една идеологическа позиция, на описателни похвати, боравещи с няколко

величини като капитал, печалба, експлоатация и пр., което не допринася особено много за пресъздаване на нейния исторически образ.

Всъщност, какво знаем за буржоазията извън общите понятия, цифри и догматизираните категории, за съдбата на хората, които съставят тази класа, за мястото им в обществото, за произхода, размера и вида на тяхното богатство. В това изследване ще се срещнем с буржоата-капиталист чак в средата на 40-те години, ще се запознаем с него такъв, какъвто са го създали няколко десетилетия обществено развитие след Освобождението и ще проследим последните години от неговия исторически живот. Може би някой друг ще ни разкаже по-подробно и изтънко за годините на неговата младост и сила.

През 1934 г. се навършват 100 години от раждането на българската индустрия – със създаването на първата фабрика на Добри Желязков – Фабрикаджията, в Сливен. По инициатива на правителството и Съюза на индустриалците юбилеят е отбелязан с награждаване на заслужилите дейци на българската индустрия. През 1939 г. по повод 20 години от възцаряването на цар Борис III са наградени други 30 индустриалци с 20 и повече години дейност, като Ал. Исакович, Хр. Хубенов, В. Юруков, А. Мавриков, Ал. Хр. Стайнов, д-р Ал. Стойнов, д-р Г. Петков, В. Пулев, Хр. Малиев и др. Най-активната и заможна група от българската буржоазия отбелязва заслугите на своите първенци и подчертава пред обществото своя принос за изграждане на най-важната съставка на материалната основа и сила на българската държава – индустрията. Те акламират усилията на две поколения сурови и предприемчиви българи, които тръгват от занаятчийски работилници и дребни търговски дюкяни и с много трудности създават скромни, но значими за страната фабрики, а също така банкови, търговски и транспортни предприятия.

На голям банкет на 27 март 1939 г. в „Юнион клуб“ по случай общото годишно събрание на Съюза на българските индустриалци, в присъствието на политици, интелектуалци и индустриалци реч произнася председателят на съюза Ив. Т. Балабанов. Той говори за значението на индустрията и казва: „Да се издигне една малка работилница в индустриално предприятие с машини и работници, които всякой ден гълтат големи суми, каквито мъчно се намират, защото нямаме свободни капитали; да се поддържа това предприятие всред една отровена от демагогия, от неразбиране, па дори и от дребнави настроения атмосфера; да се намират пласменти на производството в малкия български пазар е действително подвиг, който ни налага да се отнасяме с почитание към българския индустриалец. Прав е един наш съратник, бивш висш чиновник, а сега скромен индустриалец, като казва: „Който е бил индустриалец в България, трябва като умре да отиде направо в рая, той си е изкупил всички грехове.“ Без индустрия според уважавания индустриалец няма стопанска и политиче-

ГЛАВА ПЪРВА

КАПИТАЛИСТИТЕ И КАПИТАЛЪТ

„Една от най-големите, от най-необятните и дори от най-чудните прояви на стопанския живот е капитализмът."

Стоян Бочев

В българското съзнание има немалко митични образи, създадени след 9 септември 1944 г., но едва ли има нещо по-абсурдно, нереално и неясно от фигурата на буржоата-капиталист. „Бастон, дебела шуба, пура...". Нещо безформено, грубо, жестоко, без кръв и плът, род и вяра, роб на „златния телец", враг и обирник на своя народ, многолико чудовище и всеки лик по-грозен и зловещ. Удивително е колко много е писано за буржоата, за капиталистическата класа, за експлоататорите и класовия враг и колко малко знаем за тази обществена група и нейната история. Писатели като Димитър Димов, Ивайло Петров, Свобода Бъчварова, Пелин Пелинов създадоха живи художествени образи на български богаташи. Доста разнообразни сведения за личности и институции на капитала, за стопанската дейност и участие в обществения живот на видни капиталисти или цели предприемачески прослойки могат да се почерпят от съчинения с мемоарен характер на повече или по-малко известни автори като Димо Казасов, Стефан Груев, Марко Рясков, Петър Нейков, Петър Мирчев, Георги Данаилов, Стефан Бочев и др.[13]

Капитализмът в България, като процес и структури, развитие на търговията и индустрията, банковото и кредитното дело са предмет на сериозни и задълбочени специализирани изследвания, публикувани през 30-те и до средата на 40-те години от икономисти като Ас. Чакалов, К. Бобчев, Ст. Бочев, Т. Владигеров, Д. Тошев, Б. Недков, К. Неделчев и др.[14]

В историографията специалните изследвания по темата са малко и сред тях се открояват чудесният портрет на Евлоги Георгиев и историята на рода Паница от Елена Стателова и историческият очерк на Николай Генчев „Буржоата".[15] Допълнителни сведения за развоя, икономическата структура и място, за политическите и идеологическите черти на българската буржоазия научаваме от изследванията на М. Исусов, Л. Беров, И. Димитров, В. Георгиев и редица други автори.[16] Но ако капиталовите отношения са изследвани по-задълбочено, то образът и характеристиката на буржоазията са съобразени най-често с преднамерените изисквания на една идеологическа позиция, на описателни похвати, боравещи с няколко

величини като капитал, печалба, експлоатация и пр., което не допринася особено много за пресъздаване на нейния исторически образ.

Всъщност, какво знаем за буржоазията извън общите понятия, цифри и догматизираните категории, за съдбата на хората, които съставят тази класа, за мястото им в обществото, за произхода, размера и вида на тяхното богатство. В това изследване ще се срещнем с буржоата-капиталист чак в средата на 40-те години, ще се запознаем с него такъв, какъвто са го създали няколко десетилетия обществено развитие след Освобождението и ще проследим последните години от неговия исторически живот. Може би някой друг ще ни разкаже по-подробно и изтънко за годините на неговата младост и сила.

През 1934 г. се навършват 100 години от раждането на българската индустрия – със създаването на първата фабрика на Добри Желязков – Фабрикаджията, в Сливен. По инициатива на правителството и Съюза на индустриалците юбилеят е отбелязан с награждаване на заслужилите дейци на българската индустрия. През 1939 г. по повод 20 години от възцаряването на цар Борис III са наградени други 30 индустриалци с 20 и повече години дейност, като Ал. Исакович, Хр. Хубенов, В. Юруков, А. Мавриков, Ал. Хр. Стайнов, д-р Ал. Стойнов, д-р Г. Петков, В. Пулев, Хр. Малиев и др. Най-активната и заможна група от българската буржоазия отбелязва заслугите на своите първенци и подчертава пред обществото своя принос за изграждане на най-важната съставка на материалната основа и сила на българската държава – индустрията. Те акламират усилията на две поколения сурови и предприемчиви българи, които тръгват от занаятчийски работилници и дребни търговски дюкяни и с много трудности създават скромни, но значими за страната фабрики, а също така банкови, търговски и транспортни предприятия.

На голям банкет на 27 март 1939 г. в „Юнион клуб“ по случай общото годишно събрание на Съюза на българските индустриалци, в присъствието на политици, интелектуалци и индустриалци реч произнася председателят на съюза Ив. Т. Балабанов. Той говори за значението на индустрията и казва: „Да се издигне една малка работилница в индустриално предприятие с машини и работници, които всякой ден гълтат големи суми, каквито мъчно се намират, защото нямаме свободни капитали; да се поддържа това предприятие всред една отровена от демагогия, от неразбиране, па дори и от дребнави настроения атмосфера; да се намират пласменти на производството в малкия български пазар е действително подвиг, който ни налага да се отнасяме с почитание към българския индустриалец. Прав е един наш съратник, бивш висш чиновник, а сега скромен индустриалец, като казва: „Който е бил индустриалец в България, трябва като умре да отиде направо в рая, той си е изкупил всички грехове.“ Без индустрия според уважавания индустриалец няма стопанска и политиче-

ска независимост, но „Индустрията е нежно цвете, което вирее само при умерен и постоянен климат без големи амплитуди.“[17]

Зад тези думи, изпълнени с горчивина и гордост, е историята на бавното и мъчително възмогване и укрепване на българската капиталистическа буржоазия, на процеса на разпространяване на буржоазно-капиталистическите отношения и норми, на модернизацията на страната, видяна с очите на най-видните представители на водещата сила на времето. Капиталистическата буржоазия се налага и устройва индустрия, кредит, търговия с целия арсенал на капиталистическото натрупване и предприемачество, умението да се правят и намират пари, експлоатацията и организацията на чужд, свободен труд, използването на държавата и подкрепа на чуждия капитал, но също и с упорит труд, вродена търговска хитрост и похват, постоянство, спестовност и самоограничение, воля и борбеност, самовзискателност и суровост към подчинените, качества на характера, необходими за утвърждаване на стопанския деятел в условията на стоково-паричните пазарни отношения. Биографиите на големи буржоа – банкери, търговци, индустриалци, като Евлоги Георгиев, Иван и Тодор Балабанови, Иван Калпазанов и неговия син Добри Калпазанов, родове като Бурови, Гешови, Ябландски, Златеви от Стара Загора, Кобарелови от Бургас и на редица други имена от промишления и търговския бранш, свидетелстват за изключително сложната съдба на поколенията, които създават българския капитализъм. Съдба, подобна на техните сродници в други страни във времето на първоначалното натрупване на капитала и индустриализацията.

В средата на 40-те години мнозинството от българските капиталисти са първа и втора генерация, направили своите капитали и предприятия през последните 60 години, най-вече след Освобождението, когато българите имат по-значима стопанска дейност и придобиват политическа свобода. В границите на две поколения от рода Златеви в Стара Загора се извършва преход от лихварско-търговска и земеделска дейност на бащите към преобладаващо промишлена при синовете, които изграждат модерни за времето бирена и тютюневи фабрики, мини „Чумерна“, индустриални и банкови предприятия с акционерна организация. Периодите на стопански подем, особено „златните“ години от началото на XX век, са последвани от тежка криза и нови влошени перспективи за развитие, в които се озовава стопанството, акционерното дело и капиталът въобще след войните и по време на „голямата депресия“ от 1929–1934 г.

Документалният и статистическият материал показват, че капиталистическата буржоазия се оформя като относително по-многобройна социална група със сравнително стабилен състав и структура през междувоенния период и особено през 30-те години, когато се създават и по-солидни стопански, държавно-административни, юридически и културни елементи на буржоазно-капиталистическата система у нас. Според индустриал-

ните и търговските анкети по това време се основават и укрепват мнозинството от индустриалните и търговските фирми, извършва се известно преразпределение на капитали, инвестиции и печалби по браншове съобразно някои съвременни тенденции, възникват нови видове капиталистическо предприемачество и капиталистически деятели.[18] Това може да се види при по-внимателно вглеждане в българската капиталистическа буржоазия, при опит да се реконструира като обществена група, такава, каквато я заварва 9 септември 1944 г.

Буржоазията, в класическия смисъл на понятието, включва всички собственици на средства за производство, които се разделят на две основни групи – капиталистическа и дребна буржоазия. При българските условия в средата на 40-те години е трудно да се направи ясно разграничение между тези две групи на буржоазията. Едно приблизително изчисление, съобразено с производствените и пазарните условия по това време, показва, че капиталистически характер могат да имат предприятия с минимален чист приход 600 000–700 000 лв.[19] Според проучванията на д-р Ас. Чакалов едно предприятие от едрата индустрия и мините има през 1945 г. среден годишен доход 1 367 245 лв., а неговият стопанин – 1 174 834 лв.[20] Средногодишният доход на едрите търговци, облагани с данък оборот, е 611 000 лв., а на облаганите по особени правила – 2 347 760 лв., без да са правени някакви наложителни корекции.[21] Но дори с тези финансови измерения мнозинството български капиталисти не се вместват в нормите на класическия и съвременния капитализъм. „Капиталист е тоя, който живее чрез дохода на своя капитал, а такива в България почти няма, дори и между тия „капиталисти, които са акционери и вложители", пише Ст. Бочев.[22]

Определянето числеността и състава на капиталистическата буржоазия е доста сложен въпрос. Наред с отсъствието на достатъчно точни сведения основна трудност представлява обстоятелството, че голям брой капиталистически фирми се занимават едновременно с производствена, търговска, кредитна и транспортна дейност. Значителна част от индустриалните предприятия се признават и за търговски.[23] Съществува една обширна „гранична зона", включваща хиляди дребни промишлени и търговски предприятия от преходен тип, съчетаващи дребностокови и капиталистически елементи, които условно могат да се нарекат „дребнокапиталистически". Те са твърде характерни за всяко недоразвито буржоазно общество, в което продължава да протича процес на първоначално натрупване и капитализиране. Тези условия и качества на капитала и стопанството определят облика на двете основни групи на българската капиталистическа буржоазия – индустриалците и търговците, нивото, мащаба и характера на тяхната дейност.

Индустриалци

Индустрията, нейното развитие, е мерило за степента на модернизация на обществото, за утвърждаване на буржоазно-капиталистическите начала, структури и социални групи, преди всичко на капиталистическата и работническата класа. По сведения на Главна дирекция на статистиката /ГДС/ броят на наблюдаваните по-едри частни промишлени предприятия и техните собственици в периода 1945–1947 г. е следният (таблица № 2)[24]

Таблица № 2

Години	Заведения Брой		Стопани		Членове на семействата на стопаните	
	Всичко	Действащи	Всичко	От тях неплащани	Всичко	От тях неплащани
		I. Мини, кариери, солници*				
1945	69	67	27	27	12	5
1946	69	67	22	22	15	11
1947	68	66	24	24	15	8
		II. Преработка на материали				
1945	3945	3501	3207	2883	672	392
1946	4230	3868	3538	3176	968	565
1947	4562	4290	3751	3367	841	392

Таблица № 2 (продължение)

Години	Висш ръководен, търговски, канцеларски и др. обслужващ персонал				Работници брой
	Всичко	Акционери, командити, кооператори		Висш ръководен персонал	
		плащани	неплащани		
		I. Мини, кариери, солници*			
1945	1393	15	1	372	23 056
1946	1583	14	5	420	21 503
1947	2588	23	–	537	24 939
		II. Преработка на материали			
1945	8909	982	305	1175	94 702
1946	10 575	1200	333	1280	101 596
1947	16 650	1252	247	2209	153 140

** В тези данни се включват частни, държавни и кооперативни предприятия. Реалните частни собственици са около числото на неплащания персонал.*

Според Закона за професионалното организиране на индустрията в местните сдружения на Съюза на българските индустриалци за редовни членове се приемат предприятия, които имат двигатели с най-малко 10 к.с. и най-малко 10 работници. Останалите, макар да са признати от Закона за индустрията или с нарочни заповеди на Министерството на промишлеността, търговията и труда за индустриални, са с ограничени права и членуват само в клоновите съюзи. През 1941 г. от всичките 5109 индустриални предприятия, членове на съюза, 1062 отговарят на изискванията на закона, а 4047 – не. Това са преди всичко валцови и търговски (уемни) мелници, маслобойни, керамични и пр. дребни предприятия. През 1947 г. в клоновите съюзи на Общия съюз на българската индустрия (ОСБИ) са организирани 5483 предприятия, но в сдруженията членуват пълноправно само 1639 от тях, доколкото голяма част не отговарят на изискванията на закона. От всички организирани предприятия 5313 са частни, 152 кооперативни и 18 държавни. От тях 1558 са каменни мелници.[25]

Разполагаме с резултатите от анкета, проведена през 1950 г. от Министерство на промишлеността и народните съвети, обхващаща собствениците на всички национализирани предприятия. В нея са отбелязани вида, юридическата форма и капитали на предприятието, парични влогове, притежавани земи, жилищни сгради и други имоти. Всъщност въпреки някои липси и непълноти това е поименен списък и социална характеристика на българската промишлена буржоазия. Неговият подробен анализ, посочените и някои допълнителни сведения дават основание както за направените дотук изводи, така и за още някои заключения. Българската капиталистическа промишлена буржоазия е относително малобройна. Д-р Ас. Чакалов изчислява броя на собствениците в едрата индустрия и строителството за 1945–1946 г. на 6040 души. Цифра, която се потвърждава от данните в анкетата и от доклада на нарочна комисия, създадена от ПБ на ЦК на БКП през 1951 г. за изясняване характера и типа на национализираните предприятия и техните собственици.[26]

Промишлената буржоазия е силно разслоена. Паричните влогове на собствениците, блокирани в банките на 23 декември 1947 г., варират от около 15 000 лв. до няколко десетки милиона. Към 50% от собствениците имат влогове до 300 000 лв. Около една трета – до 500 000 – 600 000 лв., и повечето от останалите – до 1 млн. лв. По-едри собственици с над 1 млн. лв., което може да се приеме за реална за времето граница на капиталистически тип собственост, са малко, а притежаващите няколко или десетки милиона – няколко десетки. От 148 собственици в Русе 30 имат паричен капитал над 1 млн. лв., като половината имат до 2 млн. лв. и 11 – между 2 и 3 млн. лв., се открояват Н.К. Габровски с 8 865 200 лв. и еврейското семейство Меламед с 25 123 550 лв.[27]

Всъщност през 1946 г. само 1234 индустриални предприятия имат повече от 10 заети лица.[28] Другите над 2000 дребни предприятия са пръсна-

ти по селата и по-малките градове, където техните стопани често се занимават и с дребна търговия, кръчмарство, земеделие и т.н. Немалка част от този тип „индустриалци“ са в по-големите градове. По правило това са по-низши, преходни форми с дребностокови капиталистически елементи, техните собственици практически не са отделени от производството и по думите на К. Маркс са все още нещо средно между „капиталист и работник... дребен майстор“[29] Но доколкото печалбата, пазарът, наемният труд са вече основни фактори на предприемаческата дейност, тези предприятия могат да се определят като дребнокапиталистически.

За времето от 1936 до 1945 г., поради крайно снижените норми, стотици по-едри модернизирани занаятчийски предприятия преминават в категорията на индустриалните. Около 1400 от тях са отнасяни по-рано към така наречената „дребна индустрия“. Същевременно някои занаятчии главно в градовете използват военновременната конюнктура и разширяват своите предприятия до 10, 20 и повече работници, но запазват фирмата занаятчийска. В средата на 40-те години около 600 занаятчийски заведения с доход над 600 000–700 000 лв. и към 1000 от общо 2010 градски предприемачи в строителството могат да се отнесат към дребнокапиталистически тип предприятия.[30]

Тази многобройна група предприятия, които само условно могат да се приемат за „едри индустриални“, дава облика на българската индустрия и с нея е свързан най-многочисленият слой капиталистически елементи в градовете, най-разпространеният тип градски буржоа – полукапиталист, полудребен собственик. Той има неголяма къща с дворно място и по-рядко апартамент, обзаведен с вкуса на градския еснаф, където живее цялото семейство, а понякога и родителите, семействата на децата, родственици и пр. В социално отношение тази категория принадлежи по-скоро към новосъздаващите се градски средни буржоазни слоеве, отколкото към капиталистическата класа в класическия смисъл на това понятие.

С малки изключения всички по-едри индустриални предприятия се намират в градовете, а предприятията в кожарската, обущарската, кожухарската, памукотекстилната, химическата, каучуковата индустрия са само градски. През 1947 г. 2557 индустриални заведения от всичко 4990, по сведения на Дирекция на труда, се намират в градовете. Средният брой заети лица в градско индустриално заведение е 44 срещу 25 в едно селско.[31] Сравнително реална представа за индустрията, освободена от влиянието на военновременната конюнктура, дават сведенията за 1944 г., приведени от Пр. Киранов (вж. таблица № 3). Той смята като истински едри, „поне по нашите мащаби“, индустриални предприятия тези с над двеста работници.[32]

Таблица № 3

Категории предприятия според броя на заетите лица	Обхванати предприятия	Заети работници	Прибавена стойност	
	брой	брой	Общо в хил. лв	Средно на заведение
до 9	2 265	6 051	114 450	51
10–49	778	17 811	722 178	928
50–99	228	15 622	699 816	3 069
100–199	134	18 145	844 460	6 302
200 и повече	94	33 400	18 110 263	19 258
Всичко	3 499	96 125	4 772 781*	1 364*

* *Това са осреднени стойности на едно предприятие.*

Положението не се променя съществено през следващите години. През 1947 г. ГДС обхваща около 900 „по-едри" индустриални предприятия, които отговарят на изискванията по време на годината да притежават двигатели с най-малко 100 к. с. мощност или в тях да бъдат заети поне три месеца среднодневно по 50 работници. Тези наблюдавани индустриални заведения дават 77% от надниците на цялата индустрия. През 1947 г. 650 индустриални предприятия дават 75% от индустриалната продукция, половината от индустриалците получават 81% от частния доход в индустрията, а една група от 181 индустриалци са имали над 1 млн. лв. годишно, общо 348 млн. лв.[33] При това трябва да се има предвид, че въпреки процеса на побългаряване на индустрията след 1937 г. и конфискацията на германските капитали в средата на 40-те години, част от едрите собственици са чужди фирми и акционери.[34] Така или иначе с тези по-едри предприятия е свързана едрата и средна промишлена буржоазия, която не надхвърля 1500 собственици.

Промишлената буржоазия е съсредоточена в няколко големи индустриални центрове. По сведения на местните индустриални сдружения от 1946 г. в софийското членуват 497 предприятия, от които в София са 386 фабрики; в габровското – 182 предприятия, в Сливен – 42, в Бургас – 66, Пловдив – 70, Русе – 84, Пазарджик – 51, Варна –51, Плевен – 66, Ст. Загора – 53. Други по-значителни центрове са Г.Оряховица, Ямбол, Хасково, Троян, Самоков, Ловеч. От произведената в страната промишлена продукция през 1937 г. 23,5% е в София, 9,6% – в Пловдив, 5,2% – във Варна, 5,5% – в Русе, 3,7% – в Бургас, и пр. [35]

Особено място като индустриален център има София, където покъсно са национализирани предприятия на 1217 собственици, или около 1/3 от градските индустриалци. В Пловдив, Варна, Русе собствениците на национализираните предприятия са между 200 и 400. В Габрово има 229 собственици на 128 предприятия, в Бургас – 160 собственици на 98 предприятия. В тези градове индустриалците образуват относително добре очертани социални групи с представителни и активни професионални сдружения. В по-малките градове като Разград, Търговище, Разлог, Казанлък, Чирпан, Марица и др. броят на собствениците варира от 10 до 90, почти изцяло притежатели на мелници, маслобойни, дараци, содолимонадени работилници, дъскорезници, кожарски, дърводелски и др. работилници и в единични случаи по-малки фабрики. Голямата част от тях са всъщност заможни дребни собственици.[36]

Анкетата на едрата промишленост през 1946 г. показва твърде незначителния размер, относително съвременните стандарти на основните и оборотните фондове, на основен и заемен капитал, брой, вид и мощност на използвани двигатели, машини, уредби, инсталации, механични превозни средства на огромното мнозинство български индустриални предприятия. Общо инвестираният капитал се оценява на 8–10 млрд. книжни, или около 370 млн. златни лева по предвоенен курс и на около 90 млрд. лв. по курс на 1945 г. Главна дирекция на статистиката (ГДС) обхваща коло 900 индустриални предприятия, които отговарят на изискванията да притежават двигатели с най-малко 100 к. с. или, ако с тях работят поне три месеца средно 50 заети работници.[37]

Мащабите на производството са ограничени, до голяма степен сезонни; технологическите процеси са периодични, като машините не са особено сложни, обикновено с ниско техническо ниво, преобладава ръчният труд, произвежданите продукти са прости, главно за консумативни нужди и т.н. По изчисления на проф. Беров средната изработка на едно заето лице в индустрията на САЩ през 1937 г. е 7085 долара срещу едва 1760 долара или 4 пъти по-малко в България. В доклад на министъра на индустрията П. Кунин до Министерския съвет през 1948 г. се посочва дребният характер на мнозинството национализирани предприятия, като се определят от занаятчийски и полузанаятчийски тип.[38]

Видът на индустрията е материалната проява на характера и възможностите на българския промишленик. През 1946 г. преподавател от Държавната политехника пише, че българската индустрия е създадена само за няколко десетилетия от „шепа труженици“, в повечето случаи „необразовани, но предприемчиви и корави работници, макар и с оскъдни средства, но с неизчерпаем ентусиазъм, море от труд, жертви, страдания“. Те успели да създадат индустрия от „половинчати работи, импровизации, инцидентно скърпени или лепнати сгради“ без цялостна идея и без оглед нуждите на производствения процес, които носят гръмкото название фа-

брики. Копирайки отнякъде, майсторът-фабрикант гради съобразно наличните средства и според своя тертип. Интервенциите на инженери и архитекти са редки и затова предприятията, където може да се проследи нишката на една ясна строителна, техническа и технологическа мисъл и идея, са малко и те са проектирани главно от чужденци.[39]

Повечето индустриалци сами създават своите предприятия, ангажирани са лично в ръководството и друга дейност, което е напълно естествено при техния общо взето дребен размер. Мнозинството индустриални предприятия нямат ръководен персонал с висше образование – икономисти, инженери и пр., а голям брой нямат дори среден технически кадър. През 1946 г. в 4299 предприятия е имало 1700 души висш ръководен наемен персонал.[40] Индустриалецът, независимо дали пряко или косвено ръководи, живее неразделно от своето предприятие. В много случаи неговото жилище е във фабричния двор, където са и канцелария, и каса, и кабинет. Той по правило познава своите работници и поддържа някаква връзка с тях. За лични нужди, свои и на семейството, отделя сравнително малка част от печалбата, а останалото влага в производството. Предприятието му е скъпо и близко, там често работи неговото семейство. Българските индустриалци, казва през 1947 г. министърът на индустрията Хр. Лилков, не са хора с капитали, вложени в акции, които „не влизат и не знаят своите предприятия и живеят на Ривиерата“.[41]

Личната и семейната собственост и индивидуалната предприемаческа дейност са в основата на българската индустрия, което определя формите и типа на нейната организация. Като се изключат каменните мелници, останалите 3775 наблюдавани предприятия се разпределят по правна форма на 564 акционерни, 1243 събирателни и 338 дружества с ограничена отговорност, и 1553 еднолични фирми. От 799 индустриални предприятия в района на софийската стопанска камара към 31 декември 1945 г. дружествата са – 180 акционерни, 152 събирателни, 33 командитни, 49 с ограничена отговорност, кооперациите са 33, 2 са държавни и 396, или 45,2%, са еднолична собственост.[42] В повечето случаи дружествата не са резултат на концентрация на вече реализиран функционален капитал, на самонараснала принадена стойност, а форма на първоначално натрупване на капитала, на събиране на различни стоково-парични източници. Те са вид сдружения, в които заедно с по-заможните водещи фигури съжителстват множество съдружници, чието дялово участие, влог, доход, имот и пр. не надхвърля нивото на дребен собственик.

Много често дружествата всъщност са семейно-родови креации, възприели подходяща за тях юридическа форма. Това важи и за по-крупните фирми и е особено характерно за еврейските фамилии. Семейността е отличителен признак на организацията на българската буржоазия, както е във всички недоразвити буржоазни общества. Кожарската фабрика „Фодра“ – Севлиево, има към 31 декември 1947 г. 15 собствени-

ци, чиито влогове се движат от 24 000 до 710 000 лв. Мелници и дребни фабрики – тип работилници, се притежават от 2, 4, 10 и повече собственици. Кожарска фабрика „Ст. Павлов и сие" А.Д. – Русе, е притежание на членовете на фамилиите Павлови, Барутчиеви, Израел; А.Д. „Родина" – Русе, на фамилията Рогожарови и Р.С. Бенеш и т.н.[43] Най-много еднолични предприятия и събирателни дружества има в хранителната промишленост, главно мелници и маслобойни.

Едрото капиталово участие е предимно в акционерните дружества, чийто брой расте особено след Първата световна война. Те обхващат цялата индустрия и най-вече по-развитите индустриални клонове – хранителния, текстилния и др. Делът на едрия капитал не е особено значителен спрямо общия размер на капиталите и броя на предприятията. В индустриалните заведения на Бургаска област той е около 8,5% от вложените средства. Но едрите капиталисти държат управлението на дружествата чрез контролния пакет и посредством някои прости форми на концентрация на акционерното дело, протичащи през 20-те и 30-те години, главно чрез групиране на предприятия от различни браншове около една банка.[44] Законът за индустрията от 1936 г. е в полза предимно на по-едрата промишлена буржоазия. Режимът на „преситеност" обхваща повечето от старите браншове на индустрията, които дават 2/3 от нейната продукция, и насърчава големите предприятия, окрупняването, модернизацията, различни видове съглашения от монополно-корпоративен тип.[45]

Тази характеристика на българските индустриалци се запазва независимо от някои промени, настъпили в междувоенния период. Промени, свързани главно с развитието на нови, модерни отрасли като електропроизводство, химическа, каучукова и др. индустрии, разширяване и обновяване на предприятия в традиционни отрасли, което е съпроводено и в известен смисъл предизвикано от ориентация към предприемаческа дейност на голямо число млади хора, завършили висше образование, предимно техническо, в учебни заведения в напредналите европейски страни. Сред софийските индустриалци има над 100 души с титла инженер, доктор и пр.[46] Повечето от тези хора са в положението на първенци в даден бранш и първо поколение индустриалци. Нараства също кръгът на младите образовани хора от по-старите индустриални фамилии, които наследяват, поемат и сътрудничат в управлението на предприятията.

Носители на основните черти на българския тип индустриалец са дори и най-заможните хора от тази група, представители на известни родове. Но поради своето богатство, високото и влиятелно социално положение, което имат, дългогодишен опит, връзки с управляващите среди, а понякога и лично участие във властта, те се обособяват в отделна икономическа и политически силна и привилегирована прослойка в българското общество. Това са същевременно банкери или банкови функционери, притежатели на едри търговски и транспортни фирми и т.н. Основната

част от този буржоазен елит живее в София, независимо, че някои от техните предприятия, кантори и представителства са в други градове, на които понякога са граждани и където притежават къщи, апартаменти и други имоти. Такива са фамилиите Вълчеви, Касабови, Начеви, Чапрашикови, Бурови, Балабанови, Мощеви и пр.; известни имена като Велизар Пеев, Стефан Мушанов, Гр. Кобарелов, Евлоги Гешев, Георги Губиделников, както и по-именити милионери от друга народност: С.И.Финци, Исак Морино, Жак Хаим Асее, сем. Бакиш, Богдан Прошек, Рудолф Р. Пицка, инж. Антонио Плана. В останалите по-големи градове има по няколко имена на крупни капиталисти.

Търговците

В онези години понятието „център на града" се покрива с неговата търговска част. В София тя обхваща по-представителните магазини, кантори, хотели, заведения, офиси и банки по улиците „Леге", „Дондуков", „Търговска", „Пиротска", „Мария Луиза", „Витоша", „Алабин" и чаршията, разположена между Солни пазар и „Женския пазар". В Пловдив, Русе, Варна, в другите големи и по-малки градове търговската част е средище на градския живот, а търговецът е важен, уважаван човек в обществото. Търговското съсловие е най-представителната обществена група в градовете със своя история, обществена роля и достижения, традиции и морал. То обединява капиталистическата и дребната търговска буржоазия. Поради общата изостаналост на страните в Югоизточна Европа съсловията продължават своя живот, като получават през втората половина на 30-те години допълнителен стимул от идеологията и практиката на тоталитарната и авторитарната държава.

Особеностите на търговското занятие създава стабилни връзки между капиталисти и дребни търговци в сферата на доставките, кредита, поръчителството и т.н., чрез общия меркантилен дух, чиято максима е печалбата, извлечена с всички средства на пазарната игра. По това време търговците са професионално разграничени от индустриалците и обединени в свои сдружения към Общия съюз на българските търговци (ОСБТ).[47] В икономически и политически план едрите търговци от капиталистически тип се открояват от многохилядната маса дребни търговци. Независимо от участието си в индустрия и банки те образуват относително самостоятелна прослойка на капиталистическата буржоазия.

Развитието на търговията е в голяма зависимост от структурните промени в стопанството, разпространението на стоково-паричните отношения и степента на урбанизация. От началото на века започва по-забележимо да расте броят и значението на професионалните търговци, да се обособява търговията на едро от тази на дребно, да се извършва диферен-

циация и специализация на клонове и форми на търговия, обособяване и укрепване на по-едри и по-дребни фирми от капиталистически тип. Този процес се развива изключително в градовете, където търговците професионалисти постепенно овладяват почти цялата сфера на размяната и се изгражда структура на търговията с изявено капиталистическо ядро. Той се засилва през междувоенния период и първите военни години, относително благоприятни за търговска дейност. През 1945 г. във Варненска област има 1444 градски търговски предприятия. От тях само 19 са създадени до 1900 г., от 1900 до 1920 г. – 115, от 1921 до 1930 г. – 294, от 1931 до 1939 г. – 449, и от 1940 до 1945 г. – 567 / 107 през 1945 г./. В градовете на Бургаска област има 968 търговски предприятия, от които до 1934 са създадени 968, през 1935-1939 г. – 687, и след това до 1945 г. още 830.

От средата на 30-те години чувствително нараства броят на по-едрите търговци, разпределени в две групи, облагани с данък върху оборота и по особени правила (вж. таблица № 4)[48].

Таблица № 4

Години	Търговци, облагани с данък върху оборота		Търговци, облагани по особени правила	
	Брой	Ср. год. доход в лв.	Брой	Ср. год. дох. в лв.
1936	2088	572 010	495	894 610
1939	2656	870 930	600	1 391 800
1940	4986	643 830	426	1 418 820
1943	10 383	611 040	724	2 347 760
1944	13 671	425 710	252	3 269 740

Тези две групи, които години наред реализират около 2/3 от търговския оборот и печалби, включват и редица държавни и кооперативни предприятия, както и банки, индустриални заведения с права на търговци, но все пак тенденцията е ясна. През 1945 г. в страната има 19 774 търговци от посочените две групи, но 4792 са кооперативни и няколко десетки държавни. Частните търговци, „вкл. индустриалци“ са около 14 900. Същевременно поради снижаването нормата на облагане с данък оборот след 9 септември от 300 000 на 150 000 лв. много дребни търговски предприятия изкуствено преминават в групата на заможните. От частните фирми 3894 са акционерни, командитни, събирателни и с ограничена отговорност (ООД) дружества, които по правило използват наемна работна ръка. Останалите са еднолични и само една част от по-едрите използват наети работници.[49]

Капиталистически характер имат 154 фирми, износители на тютюн, други 208 износители, 795 предприятия за посредничество и превоз – търговски представители, комисионери, рекламни бюра, предприемачи на общински такси и доставки, притежатели на театри, кина, кантори за автосъобщения и други подобни. Независимо от своя размер, от това, дали използват или не наемна работна ръка, те по правило обслужват предимно капиталистическия сектор и работят на капиталистически начала. Това се отнася и за по-голямата част от търговците с технически уреди и материали, автомобили, велосипеди, лечебни средства и химикали и т.н.

През 1945 г. в страната има 91 369 търговски предприятия, от които 71 268 търгуват на дребно, 18 000 – на едро, 2101 – на едро и дребно. Търговските заведения от капиталистически тип в градовете са на „уседнали" търговци – притежатели на магазини, кантори, складове, заведения и пр. През 1945 г. техният общ брой е 26 319, от които не повече от 5000–6000 е възможно да са капиталистически с около 8000–10 000 собственици. По-голямата част са търговци на едро, но мнозина търгуват на едро и дребно. Търговската капиталистическа буржоазия е също разслоена. През 1947 г. само 247 частни търговци са имали доход над 1 млн. лв., като тук влизат и редица индустриални фирми.

Едрите търговци са съсредоточени в по-големите градове, предимно София, Пловдив, Варна, Русе, където са всички елитни фирми като тези на Г. Саръиванов, П. Бояджиев, Костурков, Грънчаров. Сред търговците е по-голямата група капиталисти от чужд произход, като Меер, Фархи, Полак, които застъпват най-новите и модни браншове, като белгийския комисионер на оръжие Фанта, притежателите на най-добрите хотели „Панах", „Роял", ресторантите „Червен рак", „Златен елен" и др. Едрата търговска буржоазия понася големи щети вследствие на бомбардировките в София, а антиеврейските закони довеждат до известни промени в нейния състав.[50]

Мнозинството от облаганите с данък върху оборота по-едри търговски фирми са в границите на доход от 150 000 до 500 000 лв. годишно. Това са собственици на малки магазини, работещи сами или редом със семейството си и някой друг чирак. Някои са просто дребни агенти на капиталистически фирми, които по доход, начин на живот и пр. малко се отличават от самостоятелните търговци дребни собственици. Според търговската анкета от 1945 г. размерът на собствените капитали на две трети от търговските заведения във Варненска област, включваща такива големи центрове като Варна, Шумен и Добрич, е до 100 000 лв. Тринадесет процента имат от 100 000 до 200 000 лв., 12% имат от 200 000 до 500 000 лв. и 10% от 500 000 лв. нагоре. Съответно 80% от предприятията имат среден годишен оборот до 500 000 лв., 9% до 1 млн. лв., 7% до 5 млн., 2% до 10 млн. лв. и 2% над 10 млн. лв. (включително държавни и коопе-

ративни предприятия). В края на 1946 г. в страната има 22 821 питиепродавни заведения, от които само 1253, към 5%, се смятат за едри.[51]

Отново се сблъскваме с един преходен социален тип, но поради особеностите на търговията той има по-ясно изразени черти на новия дребен предприемач – капиталист. За разлика от дребния собственик той е свързан изцяло или в определяща степен с капиталистическия сектор, работи на капиталистически начала (печалба, натрупване, разширение, калкулация и пр.) и участва в някаква степен в системата на образуване и разпределение на печалбата на български и чуждестранни капиталистически фирми. Този слой се увеличава особено от средата на 30-те години насетне, когато в процеса на модернизация на градската търговия се появяват все повече търговци на разнообразни промишлени стоки. Все пак той е още далече и по численост, и по значение от подобни групи на средните слоеве в градовете на развитите страни.

Една част от капиталистическите фирми, между които повечето големи, са стари, основани понякога отпреди 30-40 години, което при българските условия говори за устойчивост и продължителен живот. Техните собственици са обикновено хора, които благодарение на дългогодишен труд и практика са натрупали голям житейски и професионален опит. Другата категория са от новата генерация на тридесетте години. Тук не се срещат често големи фирми, но затова собственици са обикновено хора с високо образование – средно, средно специално и висше, специалисти в някои по-нови търговски браншове като търговското представителство, посредничеството и пр.[52] „Старата представа за заможен търговец бе чувствително изменена“ – пише П. Мирчев. За богат в „по-старо време“ се смята този, чийто магазин е „по-голям и по-натъпкан със стока“. Но „времената се промениха“, в София се създават многобройни търговски представителства на чужди фирми, с железни каси за документи, чекове и товарителници, машинописки на чужди езици, кабинет с дълбоки кожени кресла. „Търговията при тях бе търговската среща, телефонният разговор, разменените писма и документи, пътуването в чужбина. Те бяха най-големите вълци сред търговския свят, поддържаха интимни връзки с политически и стопански фактори в страната...“[53]

Към капиталистическата буржоазия в градовете трябва да се отнесе една част от собствениците на 480 транспортни дружества и други фирми за търговия, транспорт и услуги. В повечето случаи те също са дребни предприятия. През 1947 г. 39 фирми се занимават с корабостроене и корабоплаване. От тях 8 по-големи са кооперации, от които някои като „Нептун“, „Български Лойд“, „Приморец“ имат характер на сдружения на дребни капиталисти и дребни собственици. Останалите 31 частни фирми са акционерни, събирателни и О.О. дружества, а 17 са еднолични и са притежавани общо от 113 собственици. Кооперациите притежават 27, а частните фирми 56 кораба и 6 корабостроителници. По правило на

частна фирма се пада по едно-две и рядко повече корабчета с тонаж от 5 до 70 тона. Само 11 кораба са от 100 до 200 тона и 8 над 200 тона. Като малко по-едри се открояват А.Д."Български кораб" с 8 акционери и 14 617 495 лв. собствен капитал , „Бр. Филипови С-ие" АД. – 8 акционери и 37 000 000 лв. вложени средства, от които 7 млн. лв. собствени, Ж. Йорданов – притежател на 3 кораба с 43 700 000 лв. вложен капитал, от който 21 200 000 собствен, и още 3–4 фирми с капитал от 1 до 5 млн. лв.

Съюзът на корабособствениците и корабостроителите в България е на мнение, че частната инициатива не е в състояние да поддържа бързи, големи и модерни товарни и пътнически кораби. Тя се занимава с дребно корабоплаване, познато под ориенталския термин „гемиджилък", който е „бил винаги в домена на частната трудова собственост, явяваща се или във вид на кооперации, или в собственост на неколцина моряци, влагащи в корабособствеността едновременно и труда, и скромните си спестявания. Дори когато на преден план като корабособственик се явява някое дружество или единичен аматьор, незает пряко в работата на кораба, в основата си собствеността е трудова, защото тя е произлязла почти винаги от някоя комбинация между собственик и моряците или неколцина от тях." Подобно е положението и с транспортните дружества, притежаващи автобуси, товарни коли, таксиметров и коларски превоз.[54]

През 30-те и 40-те години се оформя един типично градски малоброен слой на капиталистическата буржоазия, около 1500 „рентиери", които получават основен доход като наем от покрит имот – жилища, складове, магазини и друга недвижима собственост. Почти всички са в София и по-големите градове, като няколко десетки са по-значими собственици-капиталисти.[55] Друг неголям слой градски собственици, около 3000 до 4000 души, притежават земеделски стопанства, включително гори, обикновено над 150 дка. В повечето стопанства се използва наемен труд, но дори в по-едрите собственикът и неговото семейство участват често със 75–80% от влагания труд. Дребно капиталистически характер имат повечето лозарски, зеленчукови, овощни стопанства над 50 дка поради интензивния тип производство и почти пълна пазарност на продукцията. В този общо взето дребно капиталистически слой се открояват няколко десетки по-богати фамилии, които живеят в градовете, но чиито големи имения в Добруджа, Тракия и Дунавската равнина се обработват по капиталистически начин.[56]

Финансовият капитал, банки и банкери

През 1944 г. в България има сравнително модерна и диференцирана кредитна система, оформена след 1934–1935 г. в съответствие с тогавашните европейски образци и практики. В центъра е БНБ, която почти не се занимава с пряко кредитиране. Българската земеделска и коопера-

тивна банка (БЗКБ) кредитира земеделие, кооперации и до известна степен държавни стопански предприятия. Популярните банки, обединени около Общия съюз на популярните банки, кредитират главно „послабите стопански съществувания: занаятчии, дребни търговци и пр.", от които среди набират влоговете си. Търговията и индустрията, вносът и износът са главният обект на частните банки. Банка „Български кредит" (създадена през 1934 г. с държавно участие), ползваща редица преференции по силата на специални закони и наредби, обслужва главно сделки, свързани с международни договори, в ролята на гарант на частния капитал. Останалите частни банкери обслужват с краткосрочни кредити предимно по-големи и средни стопански предприятия. Според Ст. Бочев пласментите на частните банки в края на 20-те години се разпределят приблизително 60% за търговци, 20% за индустриалци и 20% – в разни други – свободни професии, занаятчии, земеделци и пр. През 30-те години нараства делът на индустриалците.[57]

През 1929–1930 г. започва процес на сливане между големи български и чуждестранни частни банки, както и между по-малките провинциални банки. Към 1935 г. едва 30% от частните банки в страната продължават дейността си. Някои сливания стават през следващите години, като това на Пражката кредитна банка в Кредитна банка през 1942 г. Към 9 септември 1944 г. в България има 70 действащи частни банки. Пет големи банки притежават 90% от капиталите, от тях 3 чужди и 2 най-големи български – Българска търговска банка с капитал 2 592 860 хил. лв. и Банка Български кредит А.Д. с 13 673 298 хил. лв. Останалите банки са относително дребни и разполагат заедно с около 1 700 000 хил. лв. В София се намират 15 банки, а останалите 47 – в провинциални градове (с изключение на две банки в села). Повечето са с капитали от 4000 хил. лв. до 90 000 хил. лв. и само една банка във Варна – Южнобългарската търговска банка, и Македонската банка в София са малко по-значителни.[58] По правило това са дружества или клонове на по-големи банки, в които участват като акционери индустриалци, търговци, земеделци и други предприемачи и в по-малка степен дребни собственици. Малките банки отпускат търговски и варантни кредити на дребни търговци и занаятчии, извършват малки операции, посредничат на по-големите банки, от които зависят. При вложените капитали преобладават търговските влогове (с предприемаческа цел) над спестовните. Много дребни индустриалци имат влогове в популярните банки.

През 1944–1945 г. застрахователното дело се упражнява от 11 местни кооперативни и частни и 8 чужди предприятия. Контролираният и привилегирован от държавата кооперативен сектор има 56%, местните акционерни дружества – 39,4%, а чуждите – 4,3% от застраховките. По-значими български акционерни дружества са трите дружества – АД„Балкан",

АД „България“, АД „Орел“, произлезли от първото застрахователно дружество „Балкан“. [59]

В България има малка, относително обособена, прослойка финансова буржоазия, капиталисти, ангажирани само или предимно с кредитна и застрахователна дейност. Те са акционери в управителните тела на банки и застрахователни дружества, които са организирани и представлявани от Общия съюз на кредитните и застрахователни предприятия и неговите браншови поделения. Фондовата борса, чиято нова модерна сграда на ъгъла на улиците „Граф Игнатиев“ и „Денкоглу“ е построена през 30-те години по проект на арх. Ст. Белковски, е център на частната финансова дейност. Финансовата прослойка включва най-богатите и стари фамилии и отделни собственици, които са ядрото на частния капитал и на стопанския живот в България преди и след Освобождението – родовете Гешови, Бурови, Пулиеви, Паница, Балабанови, Кобарелови, Бр. Прошекови, Ст. Сарафов, А. Куюмджиев, Г. Губиделников, Ат. Пенчев, Кр. Мутафов, Й. Афигалион, Д. Ябландски и др. Те се групират и държат контрола на основните български банки и застрахователни дружества, както и свързаните с тях промишлени и търговски предприятия. Българска търговска банка и АД „България“ се управляват от кръга на Бурови, Губиделникови, Г. Теодоров. Основни акционери на АД „Балкан“ са Ив. Евл. Гешов, Д. Ябландски, С. Паница, Бр. Прошекови, Ст. Данев. С Кредитна банка, основана главно с германски капитали, се свързват Ив. Евл. Гешов, Ив. Салабашев, Жак Вечели.[60]

Главно с финансовите български и чуждестранни дружества е свързан още един тънък слой на буржоазията – акционери, които работят като висш ръководен персонал в промишлени, търговски и банкови предприятия. През 1944 г. в ръководния кадър на индустрията има 892 платени и 305 неплатени акционери, командити и кооператори, а през 1947 г. те са съответно 1252 и 247.[61] Това е елитна група специалисти, получили образование в най-престижни европейски университети, а също във Висшия финансово-стопански институт в Свищов.

Капиталистическата буржоазия в България през 40-те години обхваща около 20 000–21 000 собственици. От тях не повече от 2000–3000 могат да се отнесат към едрата капиталистическа буржоазия. В повечето градове тя е представена от неколцина богаташи, живеещи в представителни къщи и заемащи почетно положение и още известен брой по-дребни капиталисти. Голяма част от капиталистическите среди в градовете са от малцинствата, главно евреи, арменци и гърци, които образуват относително самостоятелни общности. Част от едрата еврейска буржоазия, боейки се от евентуални антиеврейски репресии в България, емигрира преди и по време на войната в САЩ, Канада и по-малко – в Палестина. В доклад на Foreign Office от 1943–1944 г. за социалната структура в България се посочва, че между по-големите търговци и финансисти е много голям

броят на гърци, арменци и евреи. [62] Едва през втората половина на 30-те години в София се оформя сравнително многочислен слой заможна капиталистическа група с ясно изразен социален статут. В Пловдив, Русе, Варна, Бургас и още няколко промишлено-търговски центъра капиталистическата буржоазия е по-скоро отделен обществен кръг, стоящ на най-горните стъпала от социалната йерархия.

С тази категория по-едри капиталисти са свързани повечето чуждестранни акционери в индустрията, търговията и кредита на България. След войните, поради влошените условия много български, включително стари и солидни акционерни дружества, се ориентират към сътрудничество с чуждия капитал, което им носи по-голяма икономическа и политическа сигурност. През 1925 г. дружествата с чужди капитали, в това число с известно българско участие, са 58 – 24 индустриални, 21 – търговски, и 9 банкови. Това са големи предприятия, предимно френски, белгийски и германски. Сближаването на България с Германия и Италия и следкризисната световна конюнктура води до изтегляне на френски, белгийски и английски капитали след 1936 г. През 1939 г. делът на чуждестранния капитал е все още значителен: 21,6% – в промишлеността, 30,9% – в търговията, 37% – в транспорта, и 23,8% – в кредита и застраховането. Особено се увеличава германският капитал главно във външната търговия и мините. След 1944 г. неговите дялове и предприятия стават собственост на Съветския съюз. Някои от по-известните чужди фирми в София са „Бедек“ и „Гранитоид“ с германски капитали, италианските „Вакаро“ за тютюневи изделия и „Фортуна“, мелницата на Жюл Вайс, мебелната фабрика на Иван Баруха, железарията на Алберт Леви, текстилната – на Беров и Хоринек, бирената „Прошек“ и пр.[63]

Материален израз на възходящото развитие на капиталистическата буржоазия, особено през 30-те години, наред с появата на сравнително по-модерни промишлени, търговски и транспортни предприятия, стават модерните къщи и големи апартаменти, оценявани на 250 000 – 350 000 лв. в размер от 150 до 200 кв. м., обхващащи вече цели квартали в София и още няколко големи градове; оформянето на вилни селища в курорти като Чамкория, Златни пясъци и др. По това време възникват и разширяват своята дейност ротарианските клубове като типични средища на градската буржоазия. През 1940 г. в страната има 8 ротари клуба с 204 членове. Те са в София – най-големият със 77 членове, в Русе, Бургас, Пловдив, Плевен, Варна, Г. Оряховица и Търново и в тях членуват индустриалци, търговци, банкери, директори на застрахователни и други дружества, висши администратори и политици, професори, адвокати и др. влиятелни лица със свободна професия.[64] Засилват своята дейност и влияние стопанските камари, съюзи и сдружения на финансисти, индустриалци и търговци в областните центрове и градове като Сливен и Габрово. Представители на едрата буржоазия членуват и ръководят дейността на различните

културни, благотворителни и др. организации, дружества за връзки между България и други страни. Те са в основата на почти всяко обществено начинание от строителство на обществени сгради – училища, читалища, библиотеки, университети, църкви, до всевъзможни комитети и организации с политически и стопански цели.

Капиталистическата буржоазия е естествен продукт на буржоазните отношения в България и е най-активната и динамична част от обществото до 9 септември, която до голяма степен реализира капиталистическото развитие и прогрес на страната. Нейните представители, особено поизявените и просветени, са носители и поддръжници на всички основни идеи и принципи на буржоазния строй: развитие чрез еволюция и реформи, либерализъм, консерватизъм или реформизъм, парламентарна демокрация или корпоративизъм като възгледи за управление, но винаги на базата на частната собственост, ред и законност в границите на буржоазния порядък. Наука, просвета, труд, граждански права, веротърпимост, национализъм, политически и идеен плурализъм, антикомунизъм – са част от обществения манталитет на българския буржоа капиталист. Е. Стателова пише за Евлоги Георгиев: „Неговият модел е европейското капиталистическо производство, което трябва да бъде постигнато в българската държава. За тази цел е необходима покровителствена държавна политика, основаване на акционерни дружества, ограничаване достъпа на чуждите капиталисти, следване опита на Европа, създаване на съвременно законодателство за различни области на икономиката и на подготвени кадри.“[65] В общи линии това е платформата на буржоазно-капиталистическите кръгове и посоката на развитие на българския капитализъм през целия период на буржоазно управление.

Ст. Бочев пише: „Нашето народно стопанство премина с ускорен темп, току-речи за един век, фазите на еволюиране, които други страни са преминали за много, дори за десетина века“ от натурално-традиционно, през парично-дребностоково до кредитно с едро машинизирано капиталистическо производство и акционерна организация на капитала. Въпреки неблагоприятните условия след Първата световна война, акционерната форма на стопанска дейност се налага и у нас, като обхваща над 1/3 от капитала, облечен в търговска форма, и много по-голям обем кредитен капитал. Акционерните дружества обхващат всички по-значими банки, застрахователни, търговски, индустриални и минни предприятия, като индустриалният акционерен капитал расте най-бързо. Концентрацията на акционерния капитал – банков и промишлен, е още далече от онази степен, която обуславя възникването на вертикални монополистични и държавно-монополистични форми от типа на концерни и синдикати, които се разпространяват в развитите страни в края на 19 и началото на 20 век. В България има няколко случая на групиране на разнородни предприятия около някои по-силни банки, но връзката между тях е не толко-

ва технологично-финансова, колкото личното участие в управлението на дружествата на едни и същи хора.[66]

Държавата има твърде важна роля в стопанското развитие на България и оформянето на българския капитализъм. „Творческото" начало е траен, водещ принцип в стопанската, социалната и културната политика на буржоазната държава. Кредитната система се е зародила и установила до голяма степен поради инициативата и участието на държавата, което достига близо 50% от всички капитали на кредитни учреждения. През 1944 г. държавните и кооперативните кредитни институти доминират на паричния пазар с 81,3% от влоговете, 81% от внесените капитали и 78,2% от пласментите, но това отразява също така и промените в политическата ситуация през войната и след 9 септември 1944 г.

През 1939 г. д-р Ас. Чакалов очертава ролята на държавата и новите насоки в нейната стопанска политика, наложени от войната: „Не ще съмнение, че днес международните политически и стопански условия са, които налагат промяна в нашата стопанска политика. Независимо от това намесата на държавата при нашите условия до сега винаги се налагаше поради липсата на достатъчно частни средства и поради особено голямата роля, която държавата има у нас при увеличаване на земеделското производство, засилване на индустрията, социалното законодателство и др. Все пак намесата се изразяваше по-скоро в някои насърчения, поддържани по-високи цени, без това да е повсеместно и общо във всички насоки. У нас досега не се поставяше, поне официално, въпросът за плановото стопанство, т. е. за поставяне под едно общо ръководство по даден план насърчението на земеделието, индустрията и минното производство, както и регулиране на търговията... Днес вече намесата на държавата не може да се отрече и не може да се избегне." От програми на отделни ведомства, според Ас. Чакалов, се минава към стопанска политика на държавата, която включва обща регламентация и надзор на стопанската дейност, какво и как се произвежда, нормиране и контрол на външната и вътрешната търговия чрез централна комисия за цените и други средства, ново законодателство и координация на различните държавни служби от правителството.

Протекционизмът в различните му форми, от държавни поръчки до строителство на железници, пътища, пристанища, промишлени предприятия, търговски монополи и пр., мита, квоти и други търговски инструменти, е държавна политика както до войните, така и през 30-те години. Държавната подкрепа и интервенция, политиката на протекционизъм и насърчаване на националния капитал е характерно за развитието на всички държави в стадия на свободния капитализъм, но се превръща в доминираща тенденция между двете войни както в демократичните, така и в авторитарните държави, в напредналите и изостаналите поради кризисното състояние, в което изпада световната икономика по това време.[67]

Авторите, които смятат „творческата роля“ на държавата за вредна, произвеждаща една едва ли не паразитна буржоазна класа в България, която ползва облагите на държавната хазна чрез партизанщина и клиентилизъм или пряко присвояване, леснодостъпен кредит и др. способи, би трябвало да разграничават държавната подкрепа и протекция, характерни за стопанското развитие на всички европейски държави, особено за по-изостаналите общества, от различните способи за облагодетелстване и присвояване на блага от влиятелни политически и икономически групи във всички времена и условия. Няма основания да се определя българският капитализъм като „държавен“, нито капиталистическата буржоазия да се определя като дребнава и нерационална, икономически слаба, социално ограничена, политически недодялана и културно закъсняла, провалила се в постигането на националните идеали и в модернизацията на страната. Още по-неудачни са опитите за сравнение между буржоазията от преди 9 септември и днешните новобогаташи.[68]

По своя произход, високо образование, европейска култура, морални ценности, стопански опит и съзидателна дейност поколенията български капиталисти след Освобождението нямат нищо общо и дори са антиподи на номенклатурно-„мутренския“ капитал след 1989 г. Капиталистическите среди имат своите отговорности за провалите и неудачите, за катастрофите, които преживява България, но те са носители на прогрес, на икономически постижения и рационалност, на европейски тип организация на държавата, модернизация на стопанските, социалните и културните институции през целия период след Освобождението. Напредъкът, който постига индустрията и търговията, административната и законодателната уредба на България в навечерието на Втората световна война, е доста осезателен, по-голям при сравнение с повечето държави в Югоизточна Европа. В периода 1927–1939 г. общата индустриална продукция в България нараства със 143%, което е задоволителен прогрес в сравнение с 32% за Югославия, 50% за Албания, а също с Гърция, Румъния и Турция, макар индустрията да е далече от нивото на развитите страни. [69]

До Първата световна война държавата се отнася по правило грижливо към акционерния капитал, най-малкото като го третира наравно с другите стопански форми. Но с управлението на Земеделския съюз се налага политика на ограничение, на прекомерни данъчни тежести, бюрократичен режим на контрол, премахване на всякакви преференции за българския и чуждия акционерен капитал за сметка на всестранно поощрение на кооперациите и държавните стопански субекти, която продължава с някои облекчения до средата на 30-те години. „В основата си тази политика изхожда от онова враждебно настроение, което вижда във всяка крупна дейност, във всяка проява на капитала враг на общото дело“ – пише Ст. Бочев, и продължава – „Капитализмът е несимпатичен на българина... Преминаването към капиталистически строй у нас е много болезнено, то

е противно на народната психика.“ Според него причините за „общото неприязнено настроение“ към капитализма и капиталистите са в егалитаризма, завист и нетърпимост към „видающите личности“ у „един малък народ с битови черти на дребната собственост и производство, с ограничени източници и с голяма жажда към частната собственост“.[70]

За занаятчията, земеделеца, дребния стопанин едрото капиталистическо производство се явява като заплаха, като несправедливост и неравенство, а не като двигател на прогреса и източник на благосъстояние, което ги кара да се колебаят между европейската цивилизация, традиционната си привързаност към частната собственост и „колективистичните и етатични теории, които под една или друга форма му обещават благоденствие“. Тези нагласи у мнозинството българи са плодотворна почва за пропагандата на левите партии – комунисти, социалисти, земеделци, анархисти, но също така на почитателите на модните авторитарни, националсоциалистически тенденции. Изходът се търси в кооперативизма и организираното, ръководено, планово стопанство – във всестранно разширяване ролята на държавата в стопанския и социален живот. През втората половина на 30-те години т. нар. безпартийно „цензово“ управление създава далеч по-благоприятни условия за българския капитал, но продължава политиката на насърчаване на кооперативното дело, а новите схващания за ролята на държавата като стопански регулатор и фактор за „дирижираното“ стопанство, за социално сътрудничество и хармония са официално приети в буржоазните стопански и научни среди.[71]

Сред ръководните деятели в представителните органи на капиталистическата буржоазия има сериозни различия по отношение на стопанската политика и ролята на държавата, по това доколко социалното и либералното са съвместими в стопанската дейност. В отчета на Съюза на индустриалците, изнесен пред годишното събрание през 1940 г., се казва: „Индустриалецът да не забравя, че задоволен работник означава по-добро устройство, по-голяма продуктивност, а работникът, че просперирашото предприятие е гаранция за осигурен поминък и спокоен живот.“ На годишното събрание през 1943 г. министър Н. Захариев твърди, че „днес е възможно само планово стопанство“, че друго е немислимо, особено след война, и настоява за повече социална справедливост към работниците, с което ще се избият оръжията на „тъмни, дегенерирали, раздорни типове“. Председателят на съюза Ж. Т. Борилков обаче смята, че „проявата на държавата в „нова, неприсъща функция да командва производството, стопанската администрация“ е с експериментален, изключителен характер и препоръчва да се търси по-компетентен път.[72]

Общият съюз на българските търговци (ОСБТ) демонстрира през 1942–1943 г. публична подкрепа за правителството, което не пречи на твърде критичната оценка на неговата стопанска политика. В програмната декларация на търговския съюз от 1942 г. категорично се заявява:

„Един път завинаги трябва да се разбере от управляващите фактори, че творчеството никога не е в държавната намеса и нейната регламентация. Това творчество се крие в свободата на частната инициатива, във волята и умението, усилията и риска на отделния стопански деятел." Капиталистическият предприемач смята, че печалбата, постигната за сметка на добра организация, умело ръководство и доверие на банковите институти не само не трябва да се ограничава, а още повече да се вменява във вина на стопанските деятели, но напротив, да се поощрява като истински двигател на прогреса.

По същото време, когато Ф. А. Хаек предупреждава в своята книга „Пътят към робството", че социалистическите илюзии, икономическото планиране и разширяването на държавното вмешателство водят до опасно увеличаване властта и контрола на държавния апарат, до възможност за диктатура, съюзът на българските търговци декларира, че липсата на добри резултати от новата система на снабдяване с държавно вмешателство в търговията е поради „прокарваната тенденция на етатизация", която води неминуемо до „бюрократизиране на стопанството", до разширяване прекомерно властта на държавните органи, начело на които са поставени хора само с административна, но не и с необходимата техническа компетентност.[73] Българската капиталистическа буржоазия приема новите идеи и форми на буржоазния реформизъм само като временно необходими средства за протекция на националния капитал, за съхраняване и усъвършенстване на буржоазния стопански и политически порядък, без да се отказва от стремежа към по-либерален режим и примат на частната инициатива пред държавното начало. Същевременно буржоазията гледа с опасение на арсенала на държавното регулиране и социалния реформизъм, зад който стои нейният страх от социализма и комунизма.

На 21 май 1933 г. Атанас Буров, банкер, политик и идеолог на българската буржоазия, произнася реч пред столичната общественост в театър „Ренесанс" за демокрацията и диктатурата и „историческата мисия на буржоазията". „Историческият произход на буржоазията и нейното минало, както и нейната съвременна роля – казва той – правят от буржоазията една неизбежна спътница на демокрацията в политическия живот на страната... Нейната историческа мисия е била да къса веригите, които са сковавали не само свободната човешка мисъл, но и свободния човешки труд... За мен буржоазията е всичката онази просветена част на един народ, която по инстинкт и по интерес държи на свободата; онази, която държи на собствеността; онази, която държи на правото на всекиго да разполага с произведенията на своя труд; онази, която държи, че в едно общество съществува нещо по-високо от отделните интереси – това е солидарността, която свързва всички." Ат. Буров констатира „с чувство на дълбока тъга, че българската буржоазия... няма достатъчно развито чувство на своята обществена мисия, нито чувството на своя дълг и на своя-

та отговорност пред страната си.“ Но въпреки това той заявява категорично: „Ние вървим по пътя на организираната демокрация, която ще бъде и стопанска, и политическа, и социална, защото тези три вида демокрация образуват трите клона на едно и също дърво, което има общ дънер. На тая демокрация ще служим ние... “

В годините на Втората световна война мнозинството от българската буржоазия не е свързано с германския капитал и с прогермански правителствени среди. То е с определена проангло-американска ориентация и по-скоро подкрепя или съчувства на буржоазната опозиция. Евреите капиталисти, които пострадаха силно от антиеврейското законодателство, намират подкрепа у своите български колеги, макар че някои от тях се възползват от ситуацията да придобият имоти, предприятия, стоки и пр. на безценица. Тесни връзки и облаги от директно сътрудничество с германски капитал има малка част от капиталистическата група, главно някои търговци експортьори, индустриалци и други предприемачи, но в повечето случаи това е резултат на стопанската конюнктура, на търговската ориентация на България към Германия и нейните съюзници.

След 9 септември по нареждане на НК на ОФ трима обвинители от Народния съд извършват цялостна проверка на Министерството на търговията и промишлеността, на дейността на Съюза на индустриалците и неговите членове. Те не намират никакви провинения, компрометиращи съюза и членовете му, и дори констатират, че ръководството се е противопоставило на немските домогвания с оглед интересите на българските индустриалци. През 1942 г. председателят на съюза на българските индустриалци Т. Балабанов подава оставка като протест срещу ценовата и митническата политика на правителството по отношение на Германия. Той и другите членове на ръководството на съюза смятат тази политика за неизгодна за националната индустрия.[74] Но с установяване на „народната власт“ в съдбата на капиталистическата буржоазия настъпва драматична промяна. Те са обявени за

„Врагове на народа“

В първите шест-седем месеца след 9 септември заможните буржоазни среди – индустриалци, търговци, банкери – изпадат в много тежка ситуация. Те изгубват всякакво влияние в държавни, политически и стопански институции и са преследвани като народни врагове, изедници, чорбаджии и кожодери, срещу които се е вдигнал народът. След установяването на новата власт хиляди „представители на буржоазията“ са репресирани от нейните „революционни“ органи – партизани, милиция, ОФ активисти, предимно комунисти и леви земеделци. Заедно с министри, депутати, областни управители, кметове и администратори от предишните управления са арестувани банкери, индустриалци, едри търговци, предприемачи,

обвинени в сътрудничество и стопански дейности в полза на фашистките държави, както и техни съпруги, родители и други родственици. Повечето са задържани за известно време, от седмици до месеци, натъпкани в килиите на милицията и в затворите. Една група са осъдени от Народния съд, разстреляни или получават присъди, които излежават в затвори и лагери, в т. нар. трудово-възпитателни общежития. От гара Захарна фабрика заминават товарни вагони с жени, с деца на арестуваните в „неизвестно направление". Повечето са принудително въдворени в добруджанските села, откъдето започват да се връщат през април-май 1945 г. [75]

Програмната декларация на управляващата ОФ коалиция има ясно изразена насоченост срещу капиталистическата буржоазия. Основни положения в нея са „премахване на стопански и социално вредното посредничество" и ликвидиране на „частните стопански монополи и привилегии". В този дух са обещанията и проектите за прогресивно-подоходен данък, за данъци върху богатствата и имуществата, върху военновременните печалби, за конфискации на незаконно придобити средства, за премахване на „паразитната индустрия" и „всевластието на големите акционери" в банки и застрахователни институти и т.н. Вестниците, и особено „Работническо дело", са изпълнени с нападки, обвинения в саботаж и предателство, насочени към всички търговци и индустриалци. В първите месеци на новата власт са арестувани повече от 100 индустриалци по обвинения в саботаж. В градовете отечественофронтовските комитети и други „революционни" органи изземват магазини, складове, камиони и прочие имущество на заможни търговци. Търговците на едро фактически са отстранени от размяната. Носят се слухове, че фабриките и магазините ще бъдат експроприирани, подхранвани от представители на БРП/к/ и някои законопроекти като този за държавния тютюнев монопол.[76]

Голяма част от индустриалците и търговците не вземат участие в стопанския живот, отстранени са или сами се оттеглят, прекратяват своята дейност. В повечето индустриални предприятия работническите ОФ комитети и впоследствие профсъюзните организации широко се намесват, а често сами решават производствените, финансовите и управленските въпроси. Те фактически отстраняват собствениците и голяма част от ръководния персонал. Стопанският отдел на ЦК на БРП/к/ констатира, че това „доведе до голям смут и остър конфликт между работодатели и работници". В доклада на отдела се казва: „Индустриалците, подплашени от събитията, почти изоставиха предприятията и започнаха да провеждат политика на „отпуснатите ръце". Не се грижат за предприятията, за суровите материали, за нищо. Съгласяват се с исканията на работниците за даване на редица облаги, които фактически увеличават работническите заплати, но като включват тези суми в калкулациите, допринасят за нарастване на цените, скъпотията, хаоса и инфлацията.[77]

Кметът на град Бургас пише в своя доклад за времето октомври-декември 1944 г., че частната търговия е в упадък поради военновременния застой, намаления внос, износ и обем на стоките въобще, но не по-малко за това е допринесла „психозата, която е обхванала търговските среди. Мнозина търговци, подплашени от това, което манифестират единични лица: а) че се изземват печалбите, б) че ще се тури ръка на състоянието и пр., ограничават търговската дейност, не се стремят към набавяне на стоки, наблюдава се отслабен личен търговски интерес".[78]

Революционните събития засягат редица банки. Една част от техните собственици са осъдени от Народния съд за сътрудничество с германския фашизъм и противонародни деяния, други забягват, трети прекратяват сами своята дейност. Държавата конфискува дяловото участие на провинените лица. В края на 1944 г. в страната има само 31 действащи банки. Като по-значителен остава българският капитал в Търговска банка и Франко-българска банка. В „доброволна ликвидация" се намират 12 банки, а други 27 – в „обществена ликвидация", от тях 5 са в София. В края на годината всички частни банки (с местен и чужд капитал) участват с 6,2% в капитала, с 6% – във влоговете, и с 3% – в пласментите на кредитните институти, което е значително по-ниско в сравнение с предишните години.[79]

Смут, недоволство и уплаха царят в буржоазните, индустриални и търговски среди. Те са в неизвестност каква ще бъде стопанската политика на правителството, в което доминират комунистите, и очакват най-лошото. Това води до замиране на стопанската дейност, спадане на производителността на труда, трудности в търговията и снабдяването, произволи и влошаване на трудовата дисциплина.[80] Изпаднали в изключително тежка ситуация, капиталистическите среди търсят начин и възможност да се споразумеят с новата власт и облекчат своето положение.

Около 10 дни след 9 септември се събира старият Управителен съвет на Съюза на българските индустриалци, част от който влиза в създадения на 25 септември 1944 г. ОФ комитет при съюза. Взема се решение за неговото преименуване в Общ съюз на българската индустрия (ОСБИ). С това се подчертава, че организацията защитава интересите на индустрията съгласно държавната политика, а не на отделните индустриалци и ще се бори срещу всяка недобросъвестност, спекула и саботаж. Избран е нов Управителен съвет, начело с В. Пеев и Ат. Неболиев, членове на старата управа. Смяната става по „напълно другарски начин", като се спазва приемствеността и новата управа продължава да работи в контакт със старата. Четирима от нейните членове стават членове на БРП/к/ – Ат. Неболиев, Ив. Гевренов, Г. Казанджиев и К. Славов.

УС на ОСБИ се свързва със стопанската комисия на ЦК на БРП/к/ и настоява за нормализиране положението на индустриалците, защитава обвинените и арестуваните, иска да се спрат нападките, като поема обязателства да защитава интересите не на всички, а само на честните и па-

триотични индустриалци. В подобна дейност в защита, разясняване, ходатайства по различни инстанции протичат първите месеци от дейността на новото ръководство на Общия съюз на българските търговци /ОСБТ/, което също е под контрола на БРП/к/. Като основен аргумент се използва фактът, че основната маса от членовете на съюза са дребни трудови търговци, но негласно се защитават и по-заможните членове. [81]

Силното недоволство в буржоазните среди рефлектира в политическата сфера чрез позицията на НС „Звено". Той обединява в своите новосформирани организации много индустриалци, търговци, дребни градски собственици, заможни граждани със свободни професии – адвокати, инженери, архитекти и др. НС „Звено" се обявява за „общонародна, а не класова" партия, чиято основа са „средните" и дребнобуржоазни слоеве свързани с „трудовата частна собственост". По своята буржоазно-реформистка идеологическа насоченост ръководните кръгове на съюза са естествен защитник на буржоазните слоеве. На стопанската конференция на „Звено", проведена в края на 1944 г., се отправят остри критики срещу правителството и специално срещу действията на Комунистическата партия, ОФ комитети, профкомитетите и кооперативните организации.[82]

Тежкото положение, в което изпадат индустрията и търговията, заплашващо с икономическа разруха в условията на война, става предмет на сериозни обсъждания в ръководните среди на Комунистическата партия и Отечествения фронт. В края на 1944 и началото на 1945 г. постепенно се изяснява стопанската политика на правителството и отношението към частния сектор. Започва процес на нормализиране условията на стопанска дейност и политическото положение на индустриалците и търговците. Правят се усилия за тяхното привличане към активно сътрудничество. Националният комитет на Отечествения фронт приема Окръжно № 6 от 8 декември 1944 г., с което се цели да се регулират отношенията между индустриалци и профкомитети. През ноември 1944 г. влиза в употреба формулата за „патриотичните" индустриалци и търговци, които ще се привлекат в Отечествения фронт и ще получат подкрепа за развитие на своите предприятия.[83]

На 11 и 12 януари 1945 г. в София е свикана стопанска конференция на БРП/к/. Представителят на Стопанския отдел на ЦК Б. Симов заявява: „Собствеността за собствениците, но те да си променят отношението към творците на благата."[84] По същото време в София е свикана Първата национална конференция на ОСБИ. Вл. Поптомов, член на ПБ на ЦК на БРП/к/, казва, че на ръководството на страната е известно тежкото положение на индустрията и желае да изслуша исканията на индустриалците, да сътрудничи с тях, да се преодолеят мъчнотиите и се установят правата и задълженията на индустриалци и работници, да се постигне ред, производителност, трудова дисциплина. Същевременно той отбелязва, че се намират индустриалци, които открито или прикрито саботират и че на-

родът иска от тях повече усилия и активност. Директорът на индустрията при Министерството на търговията и промишлеността М. Герасимов опровергава слуховете за национализация като вражески и посочва основните задачи на индустриалната политика. Той е категоричен, че се запазва единоначалието на собствениците като основа на ефективността на предприятието, а ОФ комитети трябва да окажат помощ за увеличаване производството, подобряване дисциплината и социалните условия. Ръководителите на Съюза на индустриалците от своя страна критикуват политиката на бившия режим и декларират, че ще изкоренят старото понятие за индустриалец и ще осъществят политиката на Отечествения фронт.[85]

Новоизбраният УС на ОСБИ има напълно отечественофронтовски състав. Председателят В. Пеев е член на НС „Звено", двамата зам.-председатели и главният секретар са членове на БРП/к/, а членовете са по един от БРП/к/, НС „Звено" и БРСДП, двама от БЗНС и двама независими. През 1945 г. в УС и ръководствата на клоновите съюзи на ОСБИ влизат 19 представители на БРП/к/, 11 на БЗНС, 7 на БРСДП, 8 на НС „Звено" и 68 безпартийни, които „са съгласувани" с ОФ комитети. Най-буржоазната организация в България се сдобива с ръководство, доминирано от представители на комунистическата и други леви партии, в което преобладават опортюнисти, готови на сътрудничество и всякакви компромиси с новата власт. В този дух започват преговори за сключване на колективни трудови договори на базата на Окръжно № 6 и други правителствени разпоредби, насочени към уреждане положението на индустриалците, като се легализира правото им на стопани и ръководители на предприятията.[86]

На търговския празник Никулден и в следващите месеци министър-председателят Кимон Георгиев, министърът на търговията Д. Нейков, Тр. Костов и други отговорни лица правят публични изявления за задачите и политиката на ОФ в областта на търговията. Наред с подкрепата на обществения сектор, който трябва да обхване все по-голяма част от размяната, важно място се отрежда и на частния сектор. Частните търговци се призовават да отворят своите магазини и да се отдадат на спокойна работа, като се откажат от всякакви незаконни и спекулативни методи, а властта декларира, че ще даде необходимите законови улеснения и подкрепа. Излиза Окръжно на Министерството на търговията от февруари 1945 г., в което се осъжда практиката на лишаване на частните магазини от стоки, изземването на магазините и комисарите се задължават да разпределят стоките между кооперативния и частния сектор. Заедно с някои други наредби и заповеди, независимо от техния ограничен характер и неизпълнението им по места, се създават законни предпоставки за дейността на частната търговия.[87]

По това време стават известни препоръките на Г. Димитров пред българската стопанска делегация в Москва. Очертавайки политическите и стопанските задачи, най-авторитетният „вожд" на комунистите казва, че индустриалците и търговците трябва да имат увереност, че щом тяхна-

та дейност е в услуга на народа, това ще се оцени, към тях ще има положително отношение и ще получат условия за полезна дейност. Според Г. Димитров на дадения етап е необходимо да се регулират и притъпяват класовите противоречия, максимално организирано и планово да се използва частната инициатива в полза на стабилизиране и развитие на икономиката на страната и подобряване положението на народните маси. На VIII пленум на ЦК на БРП/к/, като определя ОФ като „продължителен боеви съюз" на трудещите се, Тр. Костов посочва, че към него трябва да се присъедини патриотичната част от буржоазията, т. нар. „патриотични индустриалци и търговци". Първият конгрес на ОФ възприема тази формула и публично санкционира новия политически статут на буржоазно-капиталистическите слоеве.[88]

Оформят се принципите на политиката на ОФ към индустриалци и търговци, в която се проявява определена идеологическа двойственост. Водещо значение има концепцията на БРП/к/ за индустриализацията и стопанската организация на страната. В решението на ПБ на ЦК на БРП/к/ от 10 ноември 1944г, в партийната позиция, изложена пред I конгрес на ОФ, в речи на Тр. Костов, П. Кунин и други комунистически ръководители, в стопанската декларация на партията от 28 септември 1945 г. и пр. се говори за приоритетно развитие на промишлеността и преди всичко на едрата тежка индустрия като условие за икономическа и политическа независимост и модернизация на страната, за индустриализация чрез мобилизация на вътрешните ресурси, планова организация, нови крупни държавни предприятия и кооперации, и всички други средства, познати от индустриализацията в Съветския съюз.

Либерализмът се отхвърля напълно като алтернатива. Основна насока е разширяване държавното ръководство и въвеждане на плановост в икономиката на страната. Нормативната база и механизмите на военновременното държавно регулирано стопанство, създадени под влиянието на теорията и практиката на авторитарните и фашистки държави, стават естествена основа за въвеждането на все повече елементи на желания от комунистите планов модел на икономика от съветски тип. Индустриалците могат да решават производствени и други въпроси, да употребяват печалби и банкови кредити по своя инициатива, да строят нови предприятия и мощности, но само в кръга на държавния план. Търговците могат да търгуват само в границите на определен регламент. Свободата, която предприемачът има, не може да се използва главно за лични облаги и интереси, а предимно за национални. С различни нюанси тези насоки в стопанската политика се приемат до лятото на 1945 г. от останалите партии в Отечественият фронт.[89]

Конгресите на търговския съюз през юни и на индустриалния през септември 1945 г. показват, че индустриалците и търговците работят при по-благоприятни условия и тяхното положение в обществото е легализи-

рано, макар и в границите на официалната политика. Те излагат своите искания и проблеми сравнително открито, получават комплименти и уверения за сътрудничество и подобряване условията за дейност от ръководните фактори. От своя страна ръководителите на двата съюза правят декларации за пълна подкрепа на политиката на ОФ, а делегатите с малки изключения избягват по-острите критики и поставят въпросите под формата на молба към управляващите. При откриване на конгреса на търговците председателят на ОСБТ П. Срамандов предупреждава делегатите (които се подбират внимателно), че може да има промъкнали се „фашисти", желаещи да внесат разединение, да покажат „грешки на някои местни органи или други дейци, за да злепоставят съсловието ни пред властта на Отечествения фронт", но такива провокации щели да бъдат пресечени. Малко преди това във в. „Работническо дело" по повод конгреса на търговците излиза статия, в която ясно се казва, че от неговата работа и решения зависи отношението на народа към тях.[90] Духът на диктатурата, излял се в произвол и насилие в първите месеци след 9 септември, продължава да витае зад фасадата на новата ОФ демокрация.

НС „Звено" все по-определено поема защитата на частния сектор, на индустриалците и търговците. През пролетта и лятото на 1945 г. в. „Изгрев" публикува серия статии, в които се подлагат на критика различни мерки и проекти на правителството, ограничаващи частната инициатива. Проектът за наредба-закон за снабдяването и цените от август 1945 г. се окачествява като един от „най-строгите и най-ограничителни стопански закони, каквито въобще е виждала страната ни". НС „Звено" енергично се обявява за либерализация на стопанските условия, сигурност и законност, равни условия за изява на частния и обществения сектор. В този дух действа и ръководството на Върховната стопанска камара, начело с Ив. Харизанов, Ас. Кемилев и други дейци на „Звено", както и на областните стопански камари, които подновяват своята дейност през лятото на 1945 г.[91]

„Патриотичните" индустриалци и търговци от "ОФ ера"

Особено отражение сред индустриалци, търговци и други буржоазни кръгове имат събитията около възникването на политическа опозиция и отлагането на изборите за народно събрание в края на август 1945 г. Буржоазните слоеве посрещат с облекчение политическите промени. В някои градове индустриалци и търговци не крият своето задоволство и шумно прокламират лозунга „Дайте свобода на търговците", „Дайте свобода на търговията". На 30 юли 1945 г. група опозиционни дейци изпращат до МС и НК на ОФ открито писмо, озаглавено „Към стопански възход". В него се критикуват увлеченията по принудителни мерки и действията на некомпетентни фактори, чиновническият бюрократизъм, подтискането

на частната инициатива, кооперативният паразитизъм, злоупотребата с мерките за борба със спекулата и пр. В обширна програма се формулират искания за свобода на търговията и производството, за еднакви условия за частния и кооперативния сектор, за премахване на наряди, комисарства, твърди цени и други административни мерки. „Изходът в днешното стопанско затруднение – заявяват водачите на опозицията – е в свободата на действия във всички направления".

Решително се настоява за неприкосновеност на частната собственост, отхвърля се пряката намеса на държавата в икономическия живот, тъй като тя не може да бъде добър стопанин. Същевременно ръководителите на опозицията приемат нейната роля като регулатор на стопанските и социалните отношения, като инициатор на реформи, за контрол върху едрия капитал и подкрепа на частната собственост, придобита с „труд и спестовност". На места, макар и рядко, представители на по-заможните слоеве навлизат в новосформиращи се опозиционни организации. В Поморие значителен брой богати гърци стават членове на опозиционната социалдемократическа партия.[92]

Бидейки хора трезвомислещи, с богат житейски опит и добра политическа култура и информация, капиталистическите среди запазват в своето мнозинство лоялно публично поведение и отношение към ОФ власт. Техните съюзи декларират подкрепа на правителството. Забележимо нараства броят на индустриалците и търговците, членове на НС „Звено", особено в големите градове. Неговите организации са в подем и активно се застъпват за интересите на търговско-индустриалните среди. С открито задоволство тези среди посрещат обявения с декларацията на БРП/к/ от 28 септември 1945 г. курс към известна либерализация на условията за стопанска дейност и последвалите мерки на НК на ОФ и правителството за премахване някои ограничения за частната търговия и индустрия, за поощряване на предприемаческата инициатива. [93] Това подхранва измамни надежди, че нещата ще се нормализират, че комунистите ще отрезвеят с приключването на войната, че може дори да загубят парламентарните избори и да паднат от власт.

На съвместно заседание на НК на ОФ с ръководствата на петте ОФ партии, състояло се на 9–11 октомври 1945 г., се разгаря остра дискусия по политическите и стопанските аспекти на програмата и дейността на ОФ правителство. Представителите на всички партии подчертават особения характер на "ОФ ера", на новата отечественофронтовска демокрация, необходимостта от съчетаване на обществения и частния сектор, за сътрудничество на стопанските съсловия, отразено във формулата за „хармонично съчетаване на трите сектора" /държавен, кооперативен и частен/. Съществуват силни различия по основни въпроси като ролята на държавата, на частния сектор, положението на индустриалците и търговците и двете полюсни мнения са на БРП/к/ и НС „Звено".

В. Коларов, П. Кунин и други комунистически дейци поддържат необходимостта за по-нататъшно разширяване намесата на държавата като регулатор, ръководител и стопанин като единствен начин за правилното развитие на страната. Особено големи надежди в това отношение се възлагат на Върховния стопански съвет (ВСС), създаден през май 1945 г. като висш държавен орган за планиране на икономиката. Държавното ръководство според тях не противоречи на разширяване и насърчаване на частната търговия и индустрия и на конкуренцията. Опитът на индустриалци и търговци е нужен на страната, но на „сегашната база" и при категоричното условие тяхната дейност да е в служба на обществения интерес, без да се уточни какво се разбира под това.

Д. Нейков, министър на търговията, социалдемократ, заявява, че за в бъдеще ще държат открит пътя за частната инициатива и капитали, като се насърчават колкото се може повече кооперациите в търговията като „по-почтени и пригодни" за обществения интерес. Министърът на финансите Ст. Чолаков, говорейки за необходимостта от стабилно развитие на частната инициатива критикува стопанската декларация на БРП/к/, като казва, че подкрепата за индустриалците и търговците се свързва с неясни морални условия, като това да сътрудничат „честно и искрено". Д. Нейков и Ст. Чолаков подкрепят тенденцията към плановост и планово стопанство, но се опасяват, че ВСС може да се превърне в ново стопанско министерство, което „дублира" и се „занимава напоследък" с въпроси, извън неговата компетентност. Иван Харизанов се опитва да докаже дълготрайния характер на ОФ ера, на сътрудничеството между обществения и частния сектор при българските условия. Той говори за необходимост от равнопоставеност между кооперативната и частната инициатива във вътрешната търговия, за рационализация на индустрията с участие на индустриалците, които са „неправилно пренебрегвани" и подложени на натиск и вмешателство от ОФ и профсъюзни комитети, както и от държавните органи.[94]

В края на 1945 и в първата половина на 1946 г. в политиката на ОФ и на Комунистическата партия се налага по-прагматичен подход към частния сектор. В. Коларов характеризира новата тенденция със засилване ролята на държавата в стопанския живот, без напълно да се отхвърля стопанският либерализъм и се използва частният капитал и инициатива, но те не могат да са определящи. Г. Димитров и други партийни ръководители остро критикуват максимализма и липсата на реализъм в икономическата политика на партията. В идеологически план новият курс се свързва с концепцията на особен български път на строителство на социализма като общонародно историческо дело, при чието осъществяване на определен етап ще намерят място и патриотичните индустриалци и търговци.[95] Има повече основания да се приеме, че това е промяна на политическата тактика, продиктувана от особените отношения в антифашистката коалиция между Съветския съюз, Англия и САЩ по това време, отколкото действително

търсене на специфична за България форма на социалистическо преустройство, както се приема от мнозинството изследователи на епохата.

От есента на 1945 г. правителството се придържа в общи линии към политика на създаване на по-благоприятни условия за работа на индустриалците. ОСБИ получава право и до края на 1946 г. разпределя отпуснатите материали за индустриалните предприятия чрез клоновите съюзи под наблюдение на МТП. Съюзът участва активно в изработването на калкулации, трудови норми, надничния блок, в уреждането множество въпроси на производството, данъчното облагане, трудовото законодателство, социалното осигуряване на работниците и пр. Народната банка осигурява необходимите кредити за индустрията. Индустриалният съюз сътрудничи на правителството в подготовката на двегодишния народностопански план, който обхваща повечето индустриални предприятия. На общото годишно събрание на ОСБИ, проведено през юли 1947 г., се посочва, че в резултат на подобрените условия, организация и грижа на правителството индексът на индустриалното производство при база 100 за 1939 г. нараства от 97,5% за 1944 г., на 111,1% – 1945 г.,115,5% – за 1946 г., и продължава да расте през 1947 г.[96] Мнозинството индустриалци работят добросъвестно през първите тримесечия на двегодишния план. В речи и изказвания по различни поводи Г. Димитров, Тр. Костов, В. Коларов, Д. Терпешев дават положителна оценка за дейността на индустриалците.[97]

Едрите и по-малки търговски предприятия от капиталистически тип се развиват при по-неблагоприятни условия от индустрията. Поради общото намаление на притока на стоки, големия размер на т. нар. „черна борса“ и нарастващия обем на специалното снабдяване реалният стокооборот на официалния търговски апарат спада в сравнение с 1939 г. с 60%. Същевременно непрекъснато нараства делът на кооперативния сектор, чиито продажби през 1946 г. са с 68% повече от 1945 г. Той се ползва с монополни права при изкупуването на различни селскостопански артикули, с предимство при разпределението на повечето основни продукти. Посредством системата на възлагане наряди от Министерството на търговията и различни дирекции кооперациите поемат по-голямата част от търговията на едро с промишлени и други стоки. Продажбите на избрани частни магазини в столицата намаляват само за първото полугодие на 1946 г. с 10%. Делът на частния сектор през 1946 г. достига своята най-ниска точка – 36,5% от стокооборота срещу 9% на държавния и 54% на кооперативния сектор.[98]

Държавата непрекъснато разширява своето вмешателство в търговията, първоначално в стремеж да я регулира, а в последствие – пряко, откривайки свои предприятия. Но обективните условия налагат да се търсят начини за използване на частната търговия. През април 1946 г. влиза в сила нова Наредба-закон за калкулациите, която определя режим и норми на образуване на цените в търговията. Една година по-късно тя е коригирана със Заповед № 3 на Главна дирекция на цените, с която пе-

чалбите се ограничават от 30% на 20%. Заедно с редица други разпореждания и наредби, по-важни от които са Заповед №315 от 1945 г. за стоки, освободени от режим на разпределение, и особено телеграфното разпореждане № 5 на министъра на търговията от 13 ноември 1945 г. за разпределение на нарядните стоки между частни търговци и кооперациите в градовете в съотношение 50% към 50%, се създава относително стабилна правна база за частната търговия. Стопанската конюнктура и неуредиците в регламентацията на търговската дейност създават и някои възможности за допълнителен стокооборот и доходи. При това тенденцията е нарядите за частния сектор да се разпределят от комисарите между по-големи търговски магазини поради възможностите за контрол.

На 27 януари 1947 г. министър-председателят Г. Димитров се среща с управителния съвет на търговския съюз. Той казва, че правителството си поставя сложни задачи да съчетае общонародния и общодържавния интерес с частния. То предвижда одържавяването на търговията на едро в кратък срок. Специална комисия при Министерски съвет определя размера на участие на частния търговски сектор по браншове, мерките за регулиране и използване на неговата дейност, етапите и насоките на промените. Правителството последователно прокарва своята политика за използване на частната инициатива под контрола на държавата, за да се задоволят нуждите на производството и на пазара. Въпреки създаването на държавното предприятие „Нармаг“, общинските „Хоремаг“ и други, въвеждането на спиртния монопол, даването на редица монополи на кооперациите и пр. условията за частна търговия в градовете относително се подобряват и стабилизират. Уседналите търговци получават сравнително редовни наряди и при общо увеличаване на притока на стоки, подобрената регламентация, поради своя опит и умения значително увеличават търговския си оборот. Делът на частния сектор в общия стокооборот се увеличава от 36,4% на 56,9% в края на 1947 г., въпреки че според плана той трябва да е 25%.[99]

През този период от време се създават доста добри взаимоотношения между ръководителите на ОСБИ и ОСБТ и ръководните среди на ОФ партии, министри, началници на дирекции и други ведомства. Ат. Неболиев, Ив. Гевренов, В. Пеев и др. дейци на ОСБИ поддържат тесни лични контакти със зам. министър-председателя Тр. Костов, с председателя на Плановия комитет П. Кунин, с министъра на индустрията Хр. Лилков, с шефа на Дирекция „Индустрия“ в същото министерство М. Герасимов и др. По този начин се решават редица въпроси и ръководителите на двата съюза могат да се изказват открито против някои ограничителни мероприятия, като в редица случаи получават поддръжка. Организационният отдел на ЦК на БРП/к/ смята, че ръководителите на ОСБИ защитават по-скоро интересите на индустриалците отколкото на държавата. Много фабриканти и търговци поддържат лични контакти с ръководни лица, получават материали, стоки и поръчки, решават своите проблеми. Някои ръководни фигури

от ведомствата, занимаващи се с индустрията, се привличат като консултанти по различни технически, производствени и други въпроси в частни индустриални предприятия, за което получават добри хонорари. Представители на съюзите на индустриалците и на търговците участват в делегации за търговските преговори със СССР, Румъния и др.[100]

Председателят на Върховния стопански съвет (ВСС) Д. Терпешев в своето приветствие до общото годишно събрание на индустриалците през 1947 г. фамилиарно ги нарича „скъпи мои сътрудници", „командири", „труженици на нашия народ", „създали своите предприятия с голям труд, усилия, организационен талант", които изживяват „своята вътрешна криза" и тръгват по пътя на общия възход. Министърът на индустрията Христо Лилков, от НС „Звено", прави истинска апология на „трудовия" български индустриалец, който „живее и диша с предприятието" и се нуждае от сигурност и спокойствие. Тр. Костов споделя пред дейци на ОСБИ, че индустриалците са хора, израснали от занаятчии, и към тях трябва да се отнасят търпеливо и да им се дава възможност да разгръщат своите способности.[101] Независимо от голямата доза демагогия в тези изказвания прозира промяна в отношението към индустриалците и разбиране за необходимостта от макар и временно сътрудничество с тях.

На конгреса на търговците през 1945 г. Д. Терпешев отбелязва, че „да бъдеш търговец не е лека работа" и трябва да имаш качества на смелчаг, големи познания и организационен опит. Но имало две категории: прогресивни, патриотични, в повечето случаи дребни търговци, които са част от народа, и други – „тежките, едрите ... големи експортьори на тютюн и други първостепенни артикули, които се сватосаха с германския търговски капитал" и забогатели, продавайки националните интереси, които с техните родственици и сътрудници живеят с надеждата, че пак ще настъпят други времена. През тези години често се декларира, че правителството поддържа частните търговци, но отстранява „най-крупния капитал", спекулативния, като обикновено се разбира „агросистите", т.е. търговците на едро. Явно се изхожда от декларираната перспектива за обобществяване на търговията на едро, външната търговия, тютюневия бранш и т.н., но до края на 1947 г. не става ясно кой точно се визира с понятието едър спекулативен капитал. Налага се впечатлението, че „патриотични търговци" са тези, които сътрудничат с властта. Независимо от това название всички търговци са обект на ограничения и подозрение, а по-крупните са в състояние на изчакване на своя предопределен край.[102]

На 4 юли 1946 г. Г. Димитров приема УС на ОСБИ. Той гарантира подкрепа на правителството за всички „честни и патриотични" индустриалци и развива идеята, че те ще играят важна роля в стопанското възстановяване и бъдещата индустриализация на страната. От своя страна членовете на Управителния съвет излагат исканията на българските индустриалци, залегнали в резолюцията на конгреса на ОСБИ, състоял се в на-

чалото на юни 1946 г. В заключение те заявяват: „Желанията на индустриалците са много скромни. Те искат да се погледне с малко по-голямо доверие на тях от страна на всички правителствени среди, да им се даде законна подкрепа и след това да се очаква от тях това, от което се нуждае целият български народ." Подобен апел отправят към Г. Димитров и ръководителите на търговския съюз.[103] Какво всъщност безпокои и тревожи представителите на капиталистическата буржоазия?

През описания период социалното положение на капиталистическата промишлена и търговска буржоазия остава твърде нестабилно, под непрекъсната политическа заплаха и икономически натиск. С различни закони се извършват конфискации, които засягат повече или по-малко стотици индустриални предприятия и търговски фирми, дори цели браншове, като производството и търговията със спиртни напитки, месни произведения, строителни материали и др. През 1945 г. в изкупуването на тютюна са допуснати 127 тютюнотърговски фирми, от които 71 водещи. Те работят под контрола и за сметка на БЗКБ и извършват дейност, по-малка от ангажираните кооперативни централи. През 1946 г. частните фирми не са допуснати, а със специален закон изкупуването и преработването на тютюна става държавен монопол.[104]

Практически постепенно се елиминира частният сектор във външната търговия. В правителствени декларации след 9 септември 1944 г. категорично се казва, че значителна част от вносно-износната търговия, главно стоки от първа необходимост за индустрията и за масова консумация, ще се монополизира от държавата. При тогавашната конюнктура тези стоки съставят почти целия външнотърговски обмен и той се извършва главно със Съветския съюз посредством централно определени държавни и кооперативни организации. Постъпките на ОСБТ и ОСБИ за привличане на частни фирми, аргументирани с техния опит и връзки, макар да се посрещат с привидно разбиране, нямат по-значими резултати. Малко количество стоки от Съветския съюз внасят частни търговци чрез вносната централа „Българска търговия" към ОСБТ. Пак посредством управата на търговския съюз се реализират няколко компенсационни сделки за внос на важни за страната стоки. Постъпките на управата за привличане на търговските представители в посредническата дейност дават някои резултати, но като правило тя се извършва от държавни служители и чиновници. През 1947 г. в страната формално работят около 3600 частни фирми за внос и износ. Вследствие системата на делегиране от държавата на монополни права на държавни и кооперативни организации тяхното участие във външнотърговския стокооборот е незначително и много от тези фирми са в състояние на фактическа ликвидация.[105] По отношение на частния капитал във външната търговия особено силно се проявява идеологическата постановка за неговата вредност и спекулатив-

ност, за необходимостта от пълен монопол на държавата като гаранция за ефективна и общественополезна дейност.

Дейността на търговците на едро почти във всички браншове е крайно ограничена, а често пъти елиминирана както с държавни разпоредби, така и от местните разпределителни съвети, комисарства и най-вече от кооперативните организации. През 1945–1947 г. много от предприятията на „едро" се преориентират към търговия на „едро и дребно", или само на „дребно", освобождават наемна работна ръка и пр., поради намалените възможности за работа, за да избегнат по-тежко данъчно облагане и обвиненията, че са експлоататори и спекуланти. В градовете на Варненска област през 1946 г. 82% от търговците продават само на дребно, 15,5% на едро и дребно и само 2,5% – на едро, включително кооперациите.[106] През пролетта на 1947 г. доставките на едро се възлагат със специална наредба на новоучредения кооперативен център. Директорът на Дирекция разпределение при МТП обявява търговците на едро за обществено вредна категория, която трябва да се ликвидира. Това не пречи обявената за излишна складова печалба на едро да се предоставя на кооперациите, чийто монопол оскъпява и затруднява търговията.[107]

Върховната стопанска камара, като изтъква слабостите на кооперациите, настоява за действително прилагане на принципа на съревнование между обществения и частния сектор под контрола на държавата. Търговският съюз предлага да се дадат права на сдруженията да определят търговците на едро, които да извършват доставките. Някои ръководители на съюза, членове на БРП/к/, поддържат широко популярната теза, че агросистите са врагове на дребните търговци. До края на 1947 г. условията за по-крупни сделки на едро и дребно, за работа на по-едри търговски предприятия са крайно ограничени и доколкото ги има, са свързани със случайни обстоятелства. Търговец – собственик на голям билкарски магазин, казва пред търговския конгрес през 1947 г., че при възможно най-висок оборот от 2 млн. лв. годишно, ще има брутна печалба 360 000 лв., срещу което се пада: данък върху оборота 80 000 лв., наем помещение – 96 000 лв., заплата на един работник – 8500 лв. месечно, общо 120 000 лв., такси, берии, гербове, фондове и т.н. – 46 000 лв., отопление и осветление – 12 000 лв., или общо 360 000 лв., т.е. за собственика не остава нищо. Макар и с известно преувеличение това отговаря на действителното положение и сравнително ниските доходи на повечето „едри търговци".[108]

През тези години наредбите за разпределение на стоки за частния сектор по правило не се спазват, данъчните тежести се увеличават, изземват се магазини, кантори, ресторанти, хотели и други заведения, предимно на собственици-капиталисти. Те са подложени на всевъзможни ограничения. Само за периода от юни 1945 до юли 1947 г. Управителният съвет на ОСБТ е направил над 400 изложения по различни заповеди, наредби, постановления, които засягат интереса на търговското съсловие и над 100 – за иззем-

ване на магазини и питейни заведения по административен ред. Законът за изземване на търговски магазини за държавни и обществени нужди, изработен с участието на УС на ОСБТ, частично регламентира този въпрос, но министърът на вътрешните работи запазва правото да издава решения за принудително наемане или изземване на търговски помещения.[109]

През тези години остават нерешени, протакат се или се решават половинчато почти всички по-важни въпроси, от които зависи работата на индустрията: цени, данъци, трудови норми и заплащане, снабдяване с машини, резервни части, електроенергия и материали, кредитиране и пр. Стремежът на индустриалците да осигурят за своите предприятия достатъчно основни и оборотни средства за поддържане и разширяване на производството, към цени, които да отчитат реалните разходи и да осигурят допустима печалба, се сблъсква с недоверието на политическите и държавните органи, с тяхното желание да диктуват условията съобразно разбиранията си за държавни и народни интереси. Надделява позицията да се измъкне колкото може повече от индустрията и индустриалците, които често са обвинявани, че не дават максималното, не използват ентусиазма на работниците, съревнованието и ударничеството.

Поради държавната политика в ценообразуването, данъчното облагане, разпределението на материали, външната търговия и други причини 192 предприятия, чиито баланси се отпечатват в Държавен вестник, показват загуба 488 311 531 лв., или средно по 2 543 289 лв. Индустриалците работят на загуба със съзнанието, че нищо не може да се направи поради тежките санкции при неспазване на наредби и калкулации. Производството и стопанството се разстройват, а службите, които се разпореждат по тези въпроси, остават необезпокоявани, не носят отговорност за неуредиците и дори негласно се насърчават в тази си политика. Оказва се дори, че предприятия, подведени под съдебна отговорност за незаконно забогатяване, са получили напълно законно големи печалби поради недомислията в наредби и калкулации.[110]

Голямо смущение и паника сред буржоазнокапиталистическите среди предизвиква прилагането на Закона за конфискуване на придобитите чрез спекула и по незаконен начин имоти, на Закона за снабдяването и цените, Закона за засилване приходите от преките данъци, Закона за данък общ доход, Закона за еднократния данък, допълнението към Закона за военновременните печалби, Закона за градските общини, наредбата за калкулациите и т.н., насочени към изземване на все по-голяма част от техните доходи и имущества. В своята реч пред конгреса на индустриалците министърът на финансите посочва по повод новото изменение на Закона за облагане на военновременните печалби, че се очаква да постъпят около 1,5 млрд. лв. – 800 млн. от индустриалците и към 700 млн. лв. от търговците. „При днешните условия – казва той – това е най-малкото, което трябва да се даде от по-заможните стопански категории в страната“,

тъй като през военните години народът понесъл големи жертви, а индустриалците и търговците останали незасегнати. От своя страна делегатите на конгреса казват, че новото фискално законодателство не само подкопава финансовото състояние, стабилността и сигурността, стимула в работата на предприятието, но и „ще даде възможност на някои влиятелни среди да засегнат по-чувствително онези стопански деятели, които не споделят политическите възгледи на днешното правителство.[111]

В подобна насока са и редица „доброволни" вноски и дарения в пари, ценни книжа и скъпоценности, които индустриалци и търговци са принудени да правят често в прекомерни за тях размери съобразно съществуващите по места обстоятелства. Само за фонд електрификация и индустриализация индустриалците дават суми на стойност 13 млрд. лв. От 9 септември 1944 до средата на 1947 г. търговското съсловие дава около 2 млрд. лв., само заможните търговци са дали под различна форма от 800 000 000 до 1 млрд. лв. за Заема за свободата, благотворителни акции на правителството като помощи за участниците в Отечествената война, подпомагане жертвите на фашизма, на югославските деца, за Червения кръст, за „изграждане" на ОФ комитети, пионерски лагери, вечеринки и пр. и пр. Средно на едно градско търговско предприятие в района на Варненската стопанска камара се падат за 1945–1946 г. 173 000 лв. социални помощи, като техният размер е далече по-голям за едрите предприятия.[112] Дружеството на индустриалците в Горна Оряховица констатира, че индустрията е „главна прицелна точка на всички помощи, дарения и тежести от този род" и настоява те да не бъдат безвъзмездни дарения, а да се облекат в ценни книжа, доколкото индустриалците и без това чувстват остра нужда от кредити.[113]

Смут и трудности предизвикват проекти и опити да се поставят под контрол банковите сметки на индустриалци, търговци и други частни стопани. В някои индустриални центрове през 1946 г. стопанска милиция започва да прави картотека на по-големите стопански предприятия и събира сведения. Сведения по нарочни формуляри изискват множество централи и местни институти и служби, което предизвиква протест и оплакване от индустриалци и търговци.[114]

При тези обстоятелства е напълно обяснима твърде слабата по това време дейност на частните банки, като някои едва дават признаци на живот. Тенденцията на значително увеличаване влоговете и пласментите на кредитните институти през 1944–1947 г. е за сметка на държавните и кооперативните банки, които се ползват с подкрепа и преференции от правителството и вдъхват по-голямо доверие у клиента. Държавата изкупува акции на чужди и български поданици, което потвърждава очакванията и декларациите за бъдеща ликвидация на частния капитал в банковото дело. Индустриалци и търговци, които са основната клиентела на частните банки, ограничават до минимум ползването на кредит, прехвърлят голяма част от своите депозити в държавните и кооперативните банки и влагат наличните пари в

имоти и други покупки. През 1946 г. в частни банки са 5,7% от влоговете срещу 5,3% през 1945 г., като 5,1% са на големите софийски банки. През 1947 г. делът на влоговете в частните банки спада до 1,5%. Техните пласменти спадат от 6,8% през 1945 на 5,8% за 1946 и на 1,3% през 1947 г.[115]

Банковата дейност не се смята за сигурно и печелившо поприще за частния капитал още по време на войната, но сега той панически я напуска. През май 1946 г. Народното събрание гласува Закона за държавния застрахователен институт, който получава изключителни права в областта на застраховката. Към него преминават капиталите, съставите и имуществата на всички държавни, кооперативни и частни застрахователни предприятия, като се предвижда изплащане на акциите по номиналната им стойност.[116] Този акт води не само до ликвидиране на частната собственост в застрахователната дейност, но и осигурява на държавата възможност за по-голям контрол на капиталистическите и други частни стопански предприятия.

Отношението на ръководените от Комунистическата партия „революционни" сили и организации към капиталистическите среди през тези години остава открито враждебно. По вестници, по събрания и митинги индустриалците и търговците се квалифицират като спекуланти, черноборсаджии, отрицателни, нетворчески елементи, злосторници, което води до съответна реакция от тяхна страна и ограничава дейността им. На събрания, тържества и вечеринки се рецитират стихотворения на Смирненски и Вапцаров, заклеймяващи буржоата: „Пийте вие, господа, (нека чашите звънтят) вие сте чужди за труда... но над ваший пир се вий/ ужасът на сетен час..." (Хр. Смирненски). Често се появяват статии с обвинения в саботаж, заподозрените индустриалци и търговци се арестуват и макар в повечето случаи проверката да показва, че те не са виновни, съобщенията не се опровергават. Такъв е случаят с А.Д. „Каолин", успешно работещо предприятие, за което в. „Народно дело" – Варна, публикува дописка на профкомитета, озаглавена „Опозиционери и злоупотребители на хранителни продукти". В нея след произволни и непроверени обвинения се казва: „Ето как черните противонародни елементи, които нямат място сред честния трудещ се народ, смучат потта му."[117] Твърде много са „хората от народа", работници и служители, които не обичат своите довчерашни господари, живели охолно и бляскаво, докато те се бъхтят от сутрин до вечер и живеят в немотия. Никога бедният не е обичал богатия, а слабият силния, а сега господата не са вече силни и ще трябва първо да си платят, а после да си отидат.

Взаимоотношенията между индустриалци и търговци и политическите и профсъюзни представители на наемните работници и служители, остават един от най-трудните и нерешени проблеми до края на периода. В отсъствието на ясна и нормативно уредена държавна политика към частния сектор и очевидно двойнственото, по-скоро враждебно отношение на управляващите към буржоазията, централни и местни органи на властта,

организациите на БРП/к/ и ОРПС тълкуват произволно, съобразно своите разбирания, правителствените разпоредби. Въпреки декларациите, указания и намеси на ЦК на БРП/к/, НК на ОФ и правителството местните организации на Комунистическата партия и ОФ комитети продължават да се месят по разни поводи в работата на индустриалните и търговските предприятия, да се занимават с основни въпроси на тяхната дейност. Противоречията между индустриалци и профкомитетите по предприятия са един от най-болните въпроси. Съгласно сключените колективни трудови договори административното, техническото и стопанското ръководство на предприятието е право на работодателя, а приемането и уволнението на работници и друг персонал става от управата със съгласието на фабричния профкомитет. Но в много предприятия профкомитетите тълкуват нещата по своему и навлизат във функциите на работодателите, като назначават работници, майстори, чиновници, поставят различни искания и дори прибягват до стачки, за да се наложат. Ръководният административен и технически персонал на много места е принуден да не спазва задълженията си и „за да запазят местата си, се стараят да угодничат на работниците, като отбягват да им правят и най-необходими забележки".

Това води до упадък на трудовата дисциплина, влошаване на производствената дейност, качеството и пр. В Горна Оряховица профкомитетът на А.Д. „Мизия" самоволно взема решение за безразборно пускане в отпуска на работниците. Фабриката едва работи, но в профсъюзния стенвестник обвиняват директора, че „смущава душевния мир" на работниците, като настоява да работят. В други предприятия има остри разногласия за норми и заплащания. Някъде спокойствието се постига за сметка на нереални надници, заплащане на данъците на работниците от работодателите и др. незаконни придобивки. Закъснения, отсъствия, ниска трудова дисциплина са повсеместни явления. Местните синдикални съвети се стремят към придобивки независимо от положението и намират подкрепа от организации на БРП/к/, ОФ комитети и други власти. Дирекцията на индустрията се обръща през юни 1946 г. със специално писмо до ЦК на ОРПС и ВСС, в което, като посочва многобройните случаи на неправомерни действия на профкомитетите, настоява за спешни мерки.[118]

Възникват конфликти и между профдружествата на кооперативните банкови и търговски служители с търговски и застрахователни дружества и еднолични фирми, главно по повод изпълнението на колективните трудови договори, уволнения и назначаване на служители, техните заплати и пр. Комисията по трудовото законодателство и защита на труда при профсъюза успява да уреди редица конфликти, но в повечето случаи „по вина на работодателите". Поради малобройността и разпръснатостта на търговския персонал едрите търговски фирми имат възможност по-самостоятелно да решават своите проблеми особено след август – септември 1945 г. Те започват да упражняват засилващ се контрол върху своите слу-

жители, продавачи и търговски посредници, не допускат опити за контрол върху калкулации, баланси и пр. от профорганизациите, не разрешават на своите подчинени да посещават събранията на местните професионални сдружения. Собствениците гледат да се заобиколят със свои хора, уволняват опасните и профкомитетите не винаги могат да ги защитят. От друга страна профорганизациите са предубедени, че административният персонал в частните банки и големите търговски фирми е „оръдие на господарите". Действително техните собственици работят обикновено с висококвалифицирани служители, подбирани и обучавани с години, сравнително високо платени и ползващи редица придобивки (семейни надбавки, безлихвени кредити за жилища и къщи, юбилейни възнаграждения за 20, 25, 30 години служба, почивни домове и др.), в които е култивирана вярност, основана в много случаи и на лични отношения.[119]

По своите разбирания, култура и традиции българските индустриалци, търговци и банкери са естествени противници на социализма. За тях комунистите са раздорни елементи, напаст, заплаха. Но това са практични хора, които разбират сложната ситуация и се стремят да се приспособят като демонстрират лоялност. Почти всички обвинения в саботаж и спекула се оказват впоследствие неверни и обвинените са освобождавани, но в много случаи се налага вмешателството на НК на ОФ, Министерски съвет и Министерство на индустрията. Правителството се стреми да урегулира взаимоотношенията между работодатели и професионални организации с различни актове, между които особено значение има Правилникът за уреждане на отношенията между профкомитетите и индустриалците, утвърден от Министерството на социалната политика на 19 февруари 1946 г. и приет от ОСБИ и ОРПС.

През април 1947 г. МИЗ констатира, че конфликтите в индустриалните предприятия са по-малко, което означавало, че работници и индустриалци вярно разбират правителствената политика. Министерството предупреждава, че строго ще наказва индустриалци, които предизвикват умишлени конфликти. При възникване на такива се предписва създаване на комисии с представители на ОСБИ, ОРПС, МИЗ и местните ОФ комитети. Повечето от стачките през лятото на 1946 г. са предизвикани от незаконни искания и амбиции на фабричните профкомитети или от обективни трудности като липса на материали и пр. ЦК на ОРПС взема енергични мерки за тяхното прекратяване в сътрудничество с ОСБИ. Малкото стачки, свързани със законни искания на работниците, се уреждат бързо и благоприятно за предприятията.[120]

Правителството на Г. Димитров взема строги мерки, подкрепени от ОРПС, за укрепване на единоначалието и трудовата дисциплина в предприятията, за ограничаване функциите на профкомитетите в установените от закона рамки. На годишното събрание на ОСБИ през юли 1947 г. се изказва признателност на ЦК на ОРПС като най-добронамерен сътрудник за създа-

ване на добри условия за производство. Но поради отсъствие на единен надничен блок, не прилагане навсякъде на трудовите норми, извънредни придобивки в някои предприятия и пр. все още често възникват, макар и по-приглушени, търкания между индустриалци и профкомитети. През 1947 г. повечето индустриалци се намират в добри отношения със своите работници.[121]

Сложни остават взаимоотношенията между индустриалци, банкери и търговци с държавните фактори, които провеждат правителствената политика на все по-голямо разширяване на държавната регламентация по посока на създаване на организирано планово стопанство. Тази тенденция се засилва отново през лятото на 1946 г., особено след решенията на НК на ОФ през юли, и намира завършен израз с приемането на двегодишния стопански план в края на годината. Клоновите съюзи на ОСБТ и ОСБИ се отстраняват от разпределението на материали и стоки, ограничава се до минимум тяхното участие при решаване на въпроси на ценообразуването, данъчното облагане и т.н., като се свежда обикновено до даване на мнение. Техните искания за създаване на компетентни консултативни органи към министерства и дирекции, да бъдат осведомявани за предстоящите мероприятия и др. остават без отклик.

Всъщност протича процес на формиране на нов тип държавни и административно-стопански структури, които самостоятелно и императивно решават всички въпроси „от горе“ по административен ред. От самото начало те, особено ВСС, проявяват склонност да пренебрегват в значителна степен съществуващите социално-икономически условия и потребности и да подменят пазарните механизми. Министърът на индустрията Хр. Лилков заявява, че в едно организирано общество трябва да има единоначалие и възмутено добавя, че той, „носителят на властта, на империума...“, е изпаднал в положението един клонов съюз да му иска обяснение защо е направил дадено нещо. „Може ли да се допусне това?“ – патетично пита министърът звенар.

Председателят на ВСС Д. Терпешев на банкет по случай годишното събрание на ВСК през 1946 г. ентусиазирано описва бъдещата организация на стопанството и обществото, сравнявайки я с казармата. Според него ВСС ще бъде главен стопански щаб и както във войската, той обединява всички стопански организации, изработва общ план и дава конкретни задачи на всеки стопански сектор и организация, „която трябва и е длъжна да се подчини на взетото от главния щаб решение“. Дава се заповед, издава се наряд, търси се задължително неговото изпълнение и се преследва този, който не го изпълнява...Така само, според него, ще се постигнат най-добри резултати, максимално съобразени с интересите на държавата и народа, за което свидетелства опитът на Съветския съюз.[122]

В Стопанския отдел на ЦК на БРП/к/, мнозинството началници на отдели, сектори и дирекции, стопански министерства и във ВСС са за по-нататъшна централизация на икономиката, като се използва и разширява

системата на нарядите и военновременната икономическа организация, на която се гледа като на крайъгълен камък на новата планова уредба. Тези среди изхождат от безусловно признатия съветски образец на социалистическа организация, за която най-благоприятен метод е административното въздействие, предпочитанието към наказателната санкция пред поощрението, ограничението пред инициативата и пр. Същевременно това отговаря на лични амбиции за кариера и власт на едни и на политическите идейни представи на други.

Свързаните с ОФ власт идеолози на буржоазията, главно от средите на НС „Звено", напразно се мъчат да доказват, че колкото и да са добри, методите на „централистичното и планово уреждане на стопанството, те са неподходящи за една частностопански организирана България", в която частната инициатива е „наслоена в продължение на 60 години сред мнозинството от населението" и затова се нуждае от известна свобода, от признаване основните начала на капиталистическата система – печалбата и конкуренцията. Стопанската политика според тях е продиктувана от идейни съображения, от стремеж за социална справедливост и ускоряване на прогреса, но действителността мъчно възприема и реагира срещу нейните методи. Още повече, че тя се провежда в неподходящ момент на дезорганизирано стопанство, голяма стокова оскъдица, в изостанала страна. Като резултат възникват конфликти, липсва инициатива, съществува несигурност и всичко това повече спъва отколкото насърчава стопанското развитие и преодоляването на тежката следвоенна ситуация.

Според Иван Харизанов идеята за хармонично сътрудничество между частния, държавния и кооперативния сектор изисква „стопанска демокрация", при която шансовете на всеки гражданин да приложи своите усилия в производството са еднакви без „никакви изключителни привилегии или никакви изключителни спънки за никого". Капиталът и частната инициатива трябва да се уважават като творчески елемент, но да се поставят в рамките на обществения интерес. Само стопанската демокрация, която съчетава личния и обществения интерес, може да гарантира политическата демокрация. Като последен щит срещу настъпващите социалистически тенденции буржоазните политици издигат платформата на Отечествения фронт, разбирането за преходния характер на ОФ ера, която отхвърляла социалистическото развитие на страната. Независимо от необходимостта от държавно ръководство, плановост и социална справедливост то оставало в руслото на буржоазния порядък. „Политическият оптимизъм" на идеолози от типа на Ив. Харизанов и други дейци на НС „Звено", ангажирани в Отечествения фронт, се крепи на вярата, че „горе" съзнават специфичното съдържание на „нашата ера".[123] Но буржоазният човек, индустриалецът, търговецът, банкерът, се чувства крайно неудобно в люлката „горе – долу". За повечето от тях стопанската дей-

ност и всекидневният живот протичат „долу“, където гласовете от „горе“ се чуват приглушено, откъслечно, а понякога и не се чуват.

Особено ясно се очертава положението на капиталистическите среди и действителната политика на „народната власт“ към тях по време на прилагане на Закона за конфискуване придобитите чрез спекула и незаконен начин имоти, публикуван в „Държавен вестник“ на 5 април 1946 г., с обратна сила за период от 20 години. В изложение на Висшия съвет на ОСБИ, направено на среща със зам.министър-председателя Тр. Костов през май 1947 г., се говори за „неизказано тежкото положение, в което са поставени всички заподозрени по закона за конфискация на имуществата“, а също така за „пакостната психоза“, в която са изпаднали още неподведените, убедени, че няма да бъдат подминати. Констатира се, че приложението на закона е взело характер на бедствие, доколкото в отделни промишлени центрове са подведени почти всички индустриални предприятия. В Сливен, Пловдив, Бургас, Русе, Габрово и дори в София индустриалците били в „пълно отчаяние и изпаднали в голяма апатия, занемарявали производствената си дейност, за да уреждат своето положение“. Анкетьорите и съдиите се стремели на всяка цена, с всевъзможни средства да докажат виновността на заподозрените, като използват всевъзможни обвинения, повдигнати от ОФ комитети, профсъюзи и други обществени организации, служебни и частни лица, обикновено плод на завист и развихрени страсти.

Ръководството на ОСБИ посочва, че петте хиляди български индустриалци не са такава сила, че да не могат да бъдат национализирани когато и да е, но това да стане без да бъдат оклеветявани, като се запази тяхната чест и достойнство. В комунистическия печат и пропаганда се отправят настоятелни призиви към ОФ комитети и държавните органи да се разшири кръгът на разследваните и се произнесат „заслужени“ присъди срещу вчерашните „алчни и безскрупулни грабители“ и „днешните спекуланти“, които по думите на Г. Димитров държат важни икономически позиции, продължават да експлоатират народа и подкрепят опозицията.[124]

Подобно е положението с едрите търговски фирми, по-голямата част от които са обхванати от закона. ЦК на ОСБТ настоятелно повдига въпроса с изложение до министър-председателя, министъра на правосъдието, ВСС и пр., в което разяснява положението на търговците, настоява да бъдат подвеждани под отговорност лица, натрупали незаконни богатства през войната, а не да се търси отговорност с двадесетгодишна давност, да се уточнят понятията „спекула“, „прекомерно“ и др., да се предвидят санкции срещу клеветници и т.н. Посочват се редица неизяснени случаи на неправилни присъди в Г. Оряховица, Свищов, Плевен и др. градове. Особено енергично се протестира против предварителните публикации във вестниците на имущественото състояние и печалбите на подведените под отговорност или само заподозрени лица и фирми.[125] Измененията в закона

от 22 август 1946 г. водят до известни облекчения на фирмите под следствие, но не донасят необходимата сигурност за стопанска дейност.

След завръщането си от Франция през есента на 1946 г. Ив. Харизанов констатира, че заварил страната в лошо стопанско положение. Твърде болезнено се чувствали последиците от закона за конфискацията, който се прилагал не само към незаконно забогателите, но и към всички по-едри предприятия. Това предизвиквало загриженост в политическите среди и правителството.[126] През май 1947 г. към Министерския съвет се създава специална комисия под ръководството на Тр. Костов и председателя на ВСС Д. Терпешев, която в продължение на два-три месеца преглежда всички дела, заведени по закона за конфискацията. По думите на Д. Терпешев тя констатира големи вреди и несправедливости по приложението на закона, тъй като съдиите – честни хора – „под настроението на околната среда" го тълкували и прилагали твърде произволно и засегнали много предприятия без вина. По предложение на комисията Министерският съвет спира и отменя заведените дела и присъди срещу повече от фирмите... в навечерието на тяхната национализация.

Гражданите, буржоа-капиталисти, отстранени от власт и от мястото на първенци в обществото, остават напълно чужди на новата власт, на хората, дошли в управлението в името на комунистическите идеи да ликвидират частната собственост, експлоатацията, социалното неравенство, хора, които гледат на всеки по-заможен собственик като на враг. Враждебните настроения към буржоазните среди се подхранват от неприкрито негативното отношение на ръководните комунистически кръгове, земеделци и социалдемократи „отечественофронтовци" към тях. То намира драстичен израз в кампанията за „трудово мобилизиране" и изгонване от София и други големи градове на „зозите" и „суингите". В реч пред Народното събрание на 7 август 1946 г. министърът на вътрешните работи Антон Югов арогантно заявява: „Заповедта за трудово мобилизиране не може да се отменява от какъвто и да е съд" и че списъците на засегнатите лица ще се изработват от органите на администрацията и милицията. Трябвало да се отстранят всички безделници, които скитат по барове и кафенета, добре облечени и „натруфени" хора, уж от „висшето общество" с „привидно занятие, но всъщност агенти на чужди сили, които работят против интересите на България".

В споменатата анкета на национализираните собственици през 1950 г., в графата „Идейно-политическа принадлежност" най-често срещани са определения като: враг, злостен враг, германофил, англофил, демократ, опозиционер. Мнозинството от притежателите на индустриални заведения са безпартийни и само тук-там някой е посочен като член на БКП, БЗНС, ОФ и още по-рядко на опозиционния земеделски съюз или Демократическата партия. Бившите членове на НС „Звено" не са отбелязани и навярно са подведени под общия знаменател на вражеските елементи. В НС „Зве-

но", който е с амбицията да бъде надкласова, общонародна организация, членуват най-голям брой индустриалци, търговци и други капиталистически елементи, на които допадат идеологическите позиции на съюза. Председателят на неговата парламентарна група и директор на в. „Изгрев" заявява: „Ние не желаем комунизирането на България, нито да съдействаме волно или неволно за това. Ние сме прогресивни, но стоим безусловно на позициите на частната собственост и инициатива", от които ще сътрудничат с комунистите. Влияние оказва активното застъпничество на НС „Звено" по стопански въпроси, организирането на стопански секции към партията, провеждането на конференции и други прояви в по-големите градове, което дава възможност за ограничена изява на политическите и икономическите предпочитания на някои капиталистически среди.[127]

Малък кръг банкери и индустриалци показва симпатии към опозицията, по-специално към Демократическата партия. БЗНС – Никола Петков, категорично отхвърля твърденията, че получава пари от банки, търговци, спекуланти и др.[128] Политическият живот на буржоазните среди в градовете се разпада и затваря в тесни роднински и приятелски кръгове. Те избягват публични изяви и живеят в средата на свои хора от бранша, квартала, града. В малкото моменти, когато могат да покажат своята политическа ориентация, каквито са изборите през 1945 и 1946 г., буржоазните среди в своето мнозинство подкрепят опозиционните сили, демонстрират недоверие към ОФ власт и Комунистическата партия. За това красноречиво говорят резултатите от изборите за Велико народно събрание в избирателните райони на София, особено централните секции, където БЗНС – Н. Петков и БРСДП/о/ печелят твърде голям брой от гласовете, а в някои секции половината и повече.[129] През юли 1946 г. Ив. Харизанов предупреждава, че в буржоазните среди се създава чувство на несигурност и на страх, на увереност, че се върви към комунизъм и поради това „буржоазният сектор във всички нюанси се мобилизира против курса на режима".[130]

Разгромът на опозицията, забраната на нейната преса и арестуването на нейните водачи през лятото на 1946 г. усилват тревогите и опасенията на капиталистическата буржоазия, за което допринася и отстраняването на антикомунистическите „десни" дейци на НС „Звено" от управлението и стопанските камари.[131] След победата на Комунистическата партия в изборите за ВНС и сключването на мирния договор през февруари 1947 г. едва ли някой трезвомислещ собственик капиталист се е съмнявал в перспективата, която го очаква, но през лятото на 1947 г. всичко става като че ли предстоящо. Усилват се слуховете за скорошно установяване на напълно комунистически режим и ликвидация на буржоазията.

В средата на септември директорът на индустрията М. Герасимов изпраща записка до подпредседателя на МС Тр. Костов, в която му съобщава, че напоследък го посещават много индустриалци с въпроси за предстояща национализация на индустриалните предприятия. При това някои из-

насяли поверителни достоверни факти, че ВСС готви проект за национализирането на 380 предприятия, намалени после на 85; за други проекти, обсъждани в ЦК на БРП/к/ за национализация на всички предприятия с повече от 30 работници или на тези от текстилната, мелничарската, маслодайната и металната индустрия и др. под. Герасимов настоява за мерки, тъй като това пречи на работата на индустрията. Същевременно той успокоява индустриалците, че правителството провежда планова политика, изложена от Г. Димитров, и ако поради народностопански интереси се предприемат някои национализации, това ще стане легално след приемането на новата конституция. Герасимов уверява, че „към частните индустриалци правителството ще бъде внимателно" и при евентуални национализации, те ще „получат пълна възможност да се проявят като нов тип стопански дейци". В годишния икономически преглед на посолството на САЩ за 1947 г. се отбелязва, че курсът на насилствена икономическа трансформация, ориентирана към съветизация, се съпровожда с големи усилия на правителството да „приспи" хората в „чувство за сигурност".[132]

През октомври 1947 г. в правителствените среди, ВСС и ВСК се обсъжда проект за нов закон за вътрешната търговия. Представителите на буржоазното мислене смятат за основен негов недостатък, че не предлага „трайна обстановка" за развитие на частно-търговските предприятия. Началникът на отделение Търговия при ВСК Л. Недков казва: „Презумпцията, че правителството се ръководи във всеки случай от един правилно разбран обществен интерес не е още достатъчна гаранция" и настоява за известни гаранции за сигурност в частната дейност, особено при закриване и обобществяване на частни търговски предприятия и клонове.[133] Търговският съюз настоява правителството да вземе мерки по намиране достойно място на търговския деятел, за да изкара прехраната на своето семейство, като се включи заедно със своите средства в новообразуваните обществени предприятия. Д. Терпешев в своето приветствие пред конгреса на съюза заявява, че правителството иска реорганизацията да стане безболезнено и планово, да се използват „тези най-опитни кадри" и приканва частните търговци да дойдат в държавните и общинските предприятия, включително бивши едри вносители – експортьори, хора от известни фирми. „Защо не минете, братя? Там може да не печелите много, но няма да губите..."[134]

През 1947 г. главният директор на народните магазини Кочемидов, бивш член на ЦК на ОСБТ, заедно с други държавни служители проявяват склонност да набират по-голямата част от кадрите за новите държавни и общински предприятия между опитните, лоялни към властта частни търговци, но тази кадрова политика има много противници в държавните органи и влиятелните кооперативни среди. Повечето от засегнатите от различни актове на обобществяване търговци, много от които притежатели на по-едри предприятия, не проявяват особено желание да преминат на служба и се ориентират към някаква дребна търговия в същия или друг бранш.[135]

На 29 октомври 1947 г. Съюзът на корабособствениците и корабостроителите в България изпраща изложение до правителството и НК на ОФ, в което излага своите аргументи срещу проекта за планово одържавяване на речното и морското корабоплаване, залегнало и в проекта за новата конституция на народната република.[136] На 26 октомври вестниците публикуват декларация на НК на ОФ, в която управляващите партии приемат официално социалистическата алтернатива и фактически признават ръководното положение на Комунистическата партия. Около месец по-късно, на 4 декември, Великото народно събрание приема новата конституция на страната, създаваща правна основа за нейното социалистическо преустройство. Остават броени дни до часа, когато ще бъде известен краят на българската капиталистическа буржоазия.

Краят

През целия период от септември 1944 до декември 1947 г. капиталистическите среди се намират в твърде сложно обществено положение. Те са политически отречени и отчуждени от новата обществена система, ограничени в своята стопанска дейност, подложени на системен политически и икономически натиск, на изземване на значителна част от имуществото им и са без реална надежда за бъдеща дейност. Национализацията на индустриалните и минните предприятия на 23 декември и на банките на 25 декември 1947 г. е логичен завършек, началото на предизвестен епилог в историята на българската капиталистическа буржоазия. Индустриалците посрещат вестта за национализацията като очаквано събитие. Собственикът на фабрика „Бакиш“ казва: „Аз очаквах това всеки ден.“ В подобен дух се изказват повечето собственици, управители, директори, които се държат спокойно, хладнокръвно, макар и напрегнато. Тук-таме някои собственици губят самообладание, изразяват своето недоволство или протестират: „Това не е право, аз толкова се трудих, а сега всичко ми се отнема“, или че национализацията е незаконна. Има и такива, които молят да ги оставят на работа като добри отечественофронтовци. В някои предприятия собствениците сърдечно се прощават с работниците. Пълномощниците и новоназначените директори без особени проблеми оформят протокола за приемане на предприятието и освобождаване на собствениците от по-нататъшна отговорност.[137] Последват серия от актове на национализация, одържавяване, ликвидация в промишлеността, търговията, транспорта и кредита.

За времето от 23 декември 1947 г. до края на 1950 г. са национализирани общо 6971 предприятия, притежавани от около 12 700 собственици, но близо половината са на дребни стопани. Национализацията води до пълното ликвидиране на промишлената капиталистическа буржоазия, започнало

след 9 септември с конфискациите по време на Народния съд и други законодателни актове впоследствие. При национализацията на банките и индустриалните предприятия пълно или частично се одържавяват свързаните с тях най-големи търговски фирми. Започва ускорена ликвидация на едрия търговски капитал в границите на общия курс на изтласкване на частната търговия. Създават се монополни държавни търговски предприятия за търговия на едро: „Облекло и обувки", „Строителни материали", „Колониални стоки", „Метали и метални изделия", „Петрол" и др. Според разпоредбите на постановление на МС от 27 януари 1948 г. се изземват инвентара, съоръженията и помещенията на частните търговци на едро, а в редица случаи на дребно и на някои кооперации от тези браншове.

С въвеждането на държавния монопол върху външната търговия се ликвидират всички 2228 вносни и 883 износни външнотърговски частни, кооперативни и др. фирми и частният капитал в смесените предприятия, чиито имущества, акции, влогове и пр. преминават към новосъздадените държавни предприятия. В края на 1948 г. е приет закон за изкупуване на сметачните и пишещи машини, шкафове, инсталации, съоръжения за приготвяне на пулпове, принадлежащи на частни търговци, вносители и износители, търговски представители и търговци на едро във вътрешната търговия, с което се изземва срещу облигации не конфискувания дотогава частен търговски инвентар. В началото на 1949 г. се одържавяват чрез изкупуване частните санитарно-аптечни предприятия, между които и няколко десетки по-едри.[138] Към началото на 1949 г. търговската капиталистическа буржоазия е ликвидирана като социално-стопанска категория.

През ноември 1948 г. се одържавяват всички кораби, принадлежащи на частни и кооперативни предприятия с тонаж над 40 бруто т. за морските и над 30 бруто т. за речните, а също предприятията за строителство и ремонт на кораби.[139] Автотранспортните средства на по-едрите фирми са взети за държавни нужди или предадени към намиращия се под държавен контрол Съюз за товарен и обществен превоз (СТОП). Едрите поземлени собственици в градовете фактически са експроприирани със Закона за ТПС от 1946 г., Закона за задължителното изкупуване на едрия земеделски инвентар и предаването му на МТС (Машинно-тракторни станции) от февруари 1948 г., Закона за премахването на изполицата и въвеждане на паричен наем, за отдаване земя под аренда, с национализацията на промишлеността и горите, с въвеждането на прогресивно-подоходен данък през 1948 г., с който се облагат твърде чувствително по-едрите стопанства, със създаването на ДЗС, ТКЗС и МТС край градовете и т.н.[140] В края на 40-те години българската капиталистическа класа престава да съществува като обществена група. Премахнати са политическите и професионалните организации, вестници и списания, стопанските камари, фондовата борса, всички институции, чрез които тя изявява своите сто-

пански и обществени интереси и позиции. Нейната ликвидация затваря последните страници от сравнително кратката ѝ биография.

Собствениците с малки изключения са отстранени от индустриалните, търговските, банковите и др. предприятия, от длъжностите, които заемат – директори, администратори, технически ръководители. В повечето случаи са иззети не само техните капитални основни и оборотни средства, но и по-голяма част от личните имоти, банкови влогове и т.н. Започват многобройни съдебни дела, преписки, дирения и искове, поток от молби до министерства и ведомства от страна на собствениците. Те се отнасят до отнети неправомерно според тях жилища, имущество, предмети, суми, които са лична собственост, несвързана със стопанската дейност, а също така за деблокиране на лични влогове, спестовни книжки, облигации от вътрешни заеми, включително Заема за свободата, за признаване на дългове, вземания и задължения, свързани с вече държавните и кооперативни предприятия и т.н. Към Министерството на индустрията и по околии се създават специални комисии, които разглеждат стотици молби. Част от молбите се удовлетворяват, като обикновено се връщат жилища, къщи или част от тях, дворни места, полски имоти – до 2-3 декара, домашни животни, лични вещи, албуми, бижута и пр. Всички имущества с някаква стойност за предприятията като канцеларска мебелировка, мотори, помещения, коне, поземлени участъци и др. обикновено се задържат.[141]

Специални комисии разглеждат молбите за влоговете и освобождават една малка част от тях, главно на дребни собственици и странични за фирмите лица. През 1951 г. в Българска народна банка има още 5711 блокирани влогове на сума 917 млн. лв., половината от които се смятат на капиталисти, а останалите на близки на собствениците, произхождащи от личен труд.[142] Твърде сериозен е въпросът за жилищата на собствениците, намиращи се в района на промишлените предприятия. Според директивата на ЦК на БРП/к/ за завземане на предприятията, ако собственикът живее в помещението или двора на предприятието, временно се оставя там. Под натиск от различни страни министърът на индустрията П. Кунин настоява пред МС такива жилища да се национализират, тъй като присъствието на собствениците смущава по един или друг начин работата или просто те са нужни за столове, детски градини и пр., особено в случаите, когато собствениците имат друго жилище. До 1950 г. се национализират официално 145 такива жилища, като според наредбата на собствениците трябва да се предостави помещение, „в което може да се настанят“ по преценка на настаняващите.[143]

През 1948 г. жилищните комисии към народните съвети в градовете започват да „сгъстяват“ бившите собственици, да настаняват в техните апартаменти и къщи семейства на нуждаещи се служители, чиновници и пр. Със Закона за недвижимата покрита градска собственост се отчуждават в полза на държавата изцяло или отчасти къщи, апартаменти, вили,

кантори и пр. на капиталисти и по-заможни дребни собственици. Отчуждават се срещу известно заплащане и се разпределят жилищата на заминаващите евреи и арменци.[144]

„Експроприацията“ на капиталистическата буржоазия у нас се извършва в крайно неблагоприятна за нея обществено-психологическа ситуация. Нищо не остава от декларациите през „ОФ ера“ за „особения български път“ към социализма с участието и сътрудничеството на частния сектор и буржоазните слоеве, правени от представители на управляващите среди допреди няколко месеца. В устрема на новия курс на „форсиране на революционния процес“ се извършва цялостно преустройство на управленческия апарат. Отиват си хиляди стари служители от различните ОФ партии, с които индустриалци, търговци и др. предприемачи имат някакви познанства, връзки. Много от тях, които заемат важни постове в икономическите ведомства и стопанските обединения, имат собствени или работят в търговски и промишлени фирми до 1944 г. Това са високообразовани специалисти, владеещи чужди езици, опортюнисти, чиито възгледи и житейска практика са по-скоро на буржоазен човек. Идват нови хора, предимно комунисти, бивши работници и селяни, активисти без достатъчно образование и управленчески опит, някои обучени в Съветския съюз, безкомпромисни по отношение на „класовия враг“. Министерството на индустрията сменя веднага след национализацията почти целия стар екип. Същото става в Министерството на търговията и други министерства и ведомства, в народните съвети в градовете.[145]

След II конгрес на ОФ настъпва промеждутък от няколко месеца, в който съществуват известни условия за уреждане делата на бившите собственици на правова основа. Но идва Юнският пленум на ЦК на БРП/к/ през 1948 г. и провъзгласяването на Сталиновата концепция за изостряне на класовата борба в преходния период към социализма, за необходимостта от непримирима борба с класовия враг, с „бившите хора“, експлоататори – индустриалци, търговци, кръчмари и др. подобни. На пленуми и събрания се призовава за засилване на класовата бдителност и разобличаване на бившите собственици.[146] Започва ускорена „съветизация“ на България.

Това става идеологическа основа за революционна разправа с всеки по-едър собственик, обявен за експлоататор, капиталист, враг и пр. Следва нова вълна национализации и стопански мобилизации. По административен ред се изселват немалък брой бивши собственици капиталисти, висши банкови и стопански служители, хора със свободни професии, всякакви „буржоа“ от София и други големи градове. Тези категории са поставени при тежък режим на снабдяване с храни и облекло, недопускане, отстраняване и изключване на техните синове и дъщери от висшите учебни заведения, по-важни служби, учреждения и т.н. На 21 юни и 19 август 1948 г. ПБ на БРП/к/ разпорежда да се извърши чистка, да се изселят от София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Габрово и други градове индустриалци,

търговци, уволнени офицери, лишени от права адвокати, изключени студенти и други „враждебни и реакционни елементи“ и техните семейства, включително дошлите от провинцията в София след 9 септември 1944 г.

В доклад от 6 август 1949 г. на А. Югов и министъра на вътрешните работи Р. Христозов са посочени категориите, подлежащи на изселване – „най-злостни непримирими врагове“, „привидно примирили се“, „вече изселените“ в Северна България, примирили се умерени, но „неудобни“ лица от буржоазни среди като бивши собственици на индустриални предприятия. Препоръчва се те да бъдат въдворявани в селата на Северна България, да се настаняват на работа в ДЗС и ТКЗС, в тухларни, текстилни предприятия и други обекти с изключение на най-злостните врагове.

Руси Христозов отбелязва, че в София и другите големи градове все още живеят семейства на бивши индустриалци, рентиери, едри търговци, вносители, висши чиновници, офицери, полицаи и други, засегнати от народната власт. Голяма част са осъждани по законите за защита на народната власт, за незаконно забогатяване, за отчуждаване на едрата градска собственост и са въдворявани в трудово-възпитателни общежития /ТВО/. Той набляга на факта, че те живеят в центровете и заемат удобни квартири, докато привлечени в столицата и големите градове отговорни дейци на административни, стопански, културни и обществени учреждения, както и обикновените трудещи се нуждаят от квартири. При това някои от изселените се връщат отново по някакъв начин и продължават да живеят в старите си жилища. Според Р. Христозов прочистването на столицата и големите градове от тези категории лица ще промени техният трудов и политически облик и ще облекчи жилищната криза. За да не се връщат изселниците, се разпорежда те да построят със „собствени средства“ „икономически типове жилища“ в селища, където са заселени, под контрола на МВР.[147]

През 1948 г. са изселени 1666 семейства, през 1949 г. –1595, през 1950 г. – 1476, през 1951 г. – 1299, 1952 г. – 556 и 1953 г. – 34. От 9 септември 1944 до август 1953 г. са „разселени“ 7025 семейства с 24 624 членове, от които от София са 2548 семейства с 5075 членове. През 1948 г. народните съвети получават правото също да наказват „нарушители“ на обществения ред, въз основа на което арестуват, изселват и изпращат на „трудово-изправителна работа до три месеца“ много граждани от буржоазните среди. Беззаконията са толкова големи, че ПБ на БКП е принудено да забрани на 7 декември 1950 г. под страх от най-строго наказание каквито и да е арести и изселвания от народните съвети, от околийските и градските партийни организации без разрешение на ЦК на БКП. Трагизмът и пълната безпомощност, която връхлита хората от буржоазните среди е в простия разказ на Марко Рясков, банкер, директор на Кредитна банка, бивш министър на финансите и председател на Народната банка, по чудо оцелял по време на Народния съд, който на 19 октомври 1949 г. е изселен със семейството си в Севлиево: „Не ми се съобщи защо. Политически и други причини от об-

ществен характер нямаше, освен общия подход за масови изселвания, за да се освободят квартири. Отне ни се и софийското жителство."[148]

При учредяване на организациите на ЕОПО – ОФ през пролетта на 1948 г. в тях се приемат известен брой бивши индустриалци и търговци и някои даже проявяват обществена активност. След Юнския пленум се предприема чистка на допуснатите вражески елементи, която засяга бившите едри стопани и води често до тяхното изселване.[149] Влиянието на някои кръгове в БРП/к/, главно сътрудници на Стопанския отдел на ЦК и на Стопанския съвет на МС, ръководен от Тр. Костов, в други случаи позицията на Г. Димитров и на видни личности от НС"Звено" смекчава до известна степен негативните последствия на новия идеологически курс и възпира революционния порив към насилие, класова омраза и разправа с врага на мнозинството стари и нови комунистически ръководители, убедени привърженици на сталиновите догми.

Резолюцията на Петия конгрес на БКП категорично постановява „окончателно ликвидиране на капиталистическата класа в промишлеността, търговията и автотранспорта" и дава нов тласък на процеса на ликвидация на капиталистическата класа и преследване на отделните собственици. Бруталната разправа с Тр. Костов и други видни партийни дейци през 1949 г. отприщва бента на натрупаното желание за пълно ликвидиране на класовия враг. Тр. Костов, П. Кунин, М. Герасимов, Д. Кочемидов, бившият министър на финансите Стефанов и други стопански ръководители, осъдени като врагове на народа, са обвинени в сътрудничество, покровителство, взимане на подкуп от страна на индустриалци и търговци, реставрация на капитализма, „буржоазно-националистически" отклонения от социализма под влияние на Титовизма. Заедно с тях са отстранени много висши стопански и административни служители, членове на БКП и БЗНС, за „антисъветско отношение и липса на бдителност", като голям брой са арестувани, изселени или изпратени в лагери впоследствие.[150] Януарският пленум на ЦК на БКП през 1950 г. окончателно утвърждава сталиновите догми, които поставят бившите собственици капиталисти в положението на пожизнени врагове на държава и народ.

През следващите години, доколкото може да се съди по малкото съществуващи сведения, значителна част от експроприираните собственици, предимно в София и в по-големите градове, стават служители, чиновници, икономисти, технически специалисти и търговски експерти, упражняват свободни професии съобразно със своята квалификация и образование. Само в отделни случаи през 1948–1949 г. някои от тях са за известно време директори на предприятия, висши служители в министерства и ведомства. С новото си занятие тези хора практически преминават към групата на служителите и интелигенцията. Голям брой от останалите стават занаятчии, дребни търговци, кооператори в занаятчийски ТПК, автокооперации и строителни кооперации. По-възрастните се оттеглят от ак-

тивна дейност, а някои сменят своето местожителство. Много бивши капиталисти живеят от временни занятия и периодически остават без работа. Част от едрите търговци стават продавачи в държавни магазини. При масовото изселване за Израел заминават повечето евреи, бивши индустриалци, едри търговци, финансисти.

В началото на 50-те години, когато политиката на „изостряне на класовата борба" е в своя апогей, много бивши индустриалци, търговци и др. предприемачи са уволнявани, принуждавани неколкократно да сменят професия, месторабота и местоживеене, остават без работа и пенсия. Една част от тези граждани и техните съпруги постъпват като работници в индустриални предприятия. Хиляди от по „отявлените", „вражески настроени буржоазни елементи" са изпратени в лагери и затвори. Марко Рясков, арестуван за втори път през 1951 г., пише за лагера на о-в Белене: „Тук имаше няколко хиляди души – състав най-разнообразен, бивши министри, професори, адвокати, запасни генерали, полковници и пр., лекари, инженери, администратори... въобще все по-видни хора от най-различни професии." Много страдания преживяват тези хора с нещастната съдба да бъдат буржоа, капиталисти, буржоазни интелигенти. След смъртта на Й.В.Сталин, през втората половина на 1953 г. започва масово освобождаване от лагерите, затворите и от принудително въдворяване.[151]

Още дълго след онези първи бурни години се появяват плашилата на класовия враг, подкопаващ и рушащ по всевъзможни начини социалистическото общество, на „бившите" хора – търговци, индустриалци, банкери, интелигенти. В журналистически и научни съчинения ще се описват безмилостната разправа, експроприация, изкореняване на експлоататорската класа у нас. В архивите на Държавна сигурност се намира нейният многолик живот. Само познаването на догматиката и практиката на сталинизма, на суровите нрави, заблудите и предразсъдъците в годините на комунизма може да обясни защо и кому бе нужно да изхвърли няколко хиляди души, носители на огромен стопански, организационно-технически, държавен и социален опит, на определена традиция и култура върху „бунището на историята". Днес можем да кажем, че тези събития имаха размерите и последствията на национална катастрофа. Бързата „социалистическа индустриализация и модернизация", този уродлив опит да се ускори историческото развитие по начин, различен от капитализма, без могъщия мотор и предприемчивост на частната собственост се оказа утопия, в която България бе въвлечена насилствено и чийто крах дълго ще тегне върху поколения българи. Това е послеслов за съдбата на хората, принадлежащи някога към българската капиталистическа буржоазия, обществен слой, който престава да съществува, разпада се, отминава в миналото в края на 40-те години на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Veber, M.* General Economic History, New York, 1961, p. 233; *Вебер, М.* Генезис на западния рационализъм, С., 2001, 75–121. Според Речника по политическа икономия, С., 1984, марксисткото понятие за буржоазия е „господстващата класа в капиталистическото общество, която притежава най-важните и решаващи средства за производство и живее от експлоатацията на наемен труд... по своя състав буржоазията е неоднородна – има едра буржоазия, средна буржоазия и дребна буржоазия. Господстващо положение има едрата буржоазия, срещу която стоят не само трудещите се класи, но и дребната и част от средната буржоазия. Дребната буржоазия е „класа на частни собственици" в града и селото, които се занимават с дребно производство и дребна търговия, прилагат личен труд или труд на семейството си, по изключение използват наемен труд и живеят от доходите на своето стопанство. Освен това буржоазията е разделена на промишлена, търговска, банкерска, селска и т.н. (вж. с. 69, 70, 134, 135). За съжаление тази доста схематична икономическа постановка продължава да се ползва в нашите социални науки.

[2] *Berend, I.* The Crisis Zone of Europe, Cambridge, 1986; *Kenwood, A. G.* and A. L. Loogheed. The Growth of the International Economy 1820–1960, London, 1971; *Bairoch, P.* International Industrialization Levels from 1750 to 1980, Journal of European Economic History, 11, 1982; *Spulber, N.* Changes in the Economic Structures of the Balkan Area 1860–1960, in: The Transformation of the Balkans since the Turkish Era, 1960.

[3] *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946, 113–118.

[4] Пак там, с. 117, 123, 128, 142–147; *Киранов, Пр.* Националният доход на България 1939–1944–1945, С., 1946, 1–43; Българската индустрия през войната, Балкански преглед, 1946, №2, с. 146; *Rothshild, J.* East Central Europe between, p. 15–17, 330–333; *Hoffman, G. W.* The Balkans in Transition, 73–80.

[5] *Марчева, И.* Идеите за индустриализацията..., 77–81; *Бурилков, Ж.* Българската индустрия и нейните следвоенни проблеми, СБИД, 1946, № 1–2, 60–62; *Киранов, П.* Националният ..., с. 32, *Лазаров, К.* Нашите градове според преброяването от 1946 г., ОФ, №1170, 24 юни 1948; *Чакалов, А.* Националният ..., 118–123, 126, 127; *Чакалов, А.* За благосъстоянието на българското село, АССП, 1939, 1–15; *Стефанов, И., З. Сугарев.* Демография на България, 191–193, 258, 575; СД ВНС, I д., I кн., 135–139.

[6] *Чакалов, А.* Националният ..., 132–135; *Чакалов, А.* Нови насоки на нашата стопанска политика, СБИД, 1939, № 8, 469–471; Икономика на България, т. II, С., 1972, 16–18; История на националното..., с. 385, 386.

[7] Чуждестранният капитал у нас, АССП, 1940, № 3, 222–229; *Тошев, Д.* Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма, Варна, 1946; *Кемилев, Ас.* Проблеми на нашата вътрешна търговия, с. 72; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, С., 1949, с. 15, 180–189, 190–206.

[8] *Бочев, С.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени (съставителство и встъпителна студия Румен Аврамов), С., 1998, 100–105 (цитатите са от статията „Капитализмът в България", публикувана в СБИД, XXX, 1931, кн. 2, 67–78).

[9] *Berend, I.* T. The Crisis Zone..., p. 14–17; *Д. Луджев, Б. Василева, И. Баева.* Утопия и реалност, С., 1991, 9–13; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия ..., 10–15; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–35.

[10] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия...., с. 10, 11, 60, 61.

[11] *Хаджийски, И.* Оптимистична теория..., 142–162.

[12] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 60, 61.

[13] *Казасов, Д.* Искри от бурни години, С., 1987; *Груев, Ст.* Моята одисея, С., 2002; Рясков, М. Спомени из моя живот, С., 1995; *Нейков, П.* Завчера и вчера, С., 1981; *Мирчев, П.* Книга за София, С., 1979; *Данаилов, Г.* Доколкото си спомням, В. Търново,

2002; *Бочев, Ст.* Белене, С., 1999. Можем да добавим и книгата на д-р Петър Цончев „Из стопанското минало на Габрово", С., 1996.

[14] *Чакалов, А.* Националният доход..., 61–80; *Чакалов, А.* Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България, С., 1946; *Тошев, Д.* Индустриалната политика на България след Първата световна война, Варна, 1943; *Тошев, Д.* Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма, Варна, 1946; *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство, теория и практика, Свищов, 1939; *Владигеров, Т.* Стопанска и социална книжнина в България, С., 1949; *Бойчев, К.* Стопанство и стопанска политика в България след войната, СБИД, XXX, 1931, № 8, 469–489; *Неделчев, К.* Външната търговия на България 1920–1936, С., 1937; *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие – СИСП СДУ, III, 1937, №3–4, 1–212; *Бочев, Ст.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935), С., 1998; *Киранов, Пр.* Националният доход на България 1939–1944–1945, С., 1946.

[15] *Стателова, Е.* Евлоги Георгиев и свободна България, С., 1987; *Стателова, Е.* Биография на българския дух, С., 1997; *Генчев, Н.* Очерци – социално-психологически типове в българската история, С., 1987.

[16] *Исусов, М.* Политическият живот в България, 1944–1948, С., 2000; *Исусов, М.* Работническата класа в България, С., 1972; *Беров, Л.* Стопанска история, С., 1994; *Беров, Л.* Развитие на индустрията в България през периода 1878–1944 г., Икономика, 1990, № 9; *Беров, Л.* Селското стопанство в България през периода 1878–1944 г., Икономика, 1990, № 8; *Беров, Л.* Германският капитал в България през годините на Втората световна война – В: Германо-български отношения и връзки, т. II, С., 1980; *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974; *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на нова България 1878–1944, С., 1999; *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1882–1912, С., 1971; *Димитров, И.* Българо-италианските политически отношения 1922–1943, С., 1976; *Марков, Г.* Българо-германските отношения, 1931–1939, С., 1984; *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските страни между двете световни войни (1919–1941), С., 1989; *Лазаров, Н.* История на БНБ и банковото дело в България, С., 1997; *Лазаров, Н.* История на финансово-кредитната система в България, С., 1983; *Аврамов, Р.* Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото – Банки. Инвестиции. Пари, 1995; *Бочев, Ст.* Капитализмът в България, С., 1998; *Бочев, Ст.* Икономика на България, т. I и т. II; *Бочев, Ст.* История на националното и световното стопанство, С., 2002, 374–393; *Попов, Н., А. Милушевски.* Социално-икономически изменения в НРБ пред периода 1944–1947, С., 1974; *Фичоров, И.* Численост и състав на индустриалците в средата на 40-те години на 20 век, ИПр., 1993, № 2, с. 121.

[17] Индустриален преглед, 1939, кн.1, с. 17; Алманах на българските индустриалци, С., 1878–1947, С., 1995.

[18] *Беров, Л.* Стопанска история, С., 1994; *Бочев, Ст.* Капитализмът..., 101–105; 257–422, Акционерното дело в България; *Стателова, Е.* Евлоги Георгиев...; *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на България...., 5–509; *Генчев, Н.* Очерци..., 114–131; *Танкова, В.* Разказ за хора които проправят пътища (ръкопис); Индустриален преглед, 1939, кн.1, с. 170, 171; Индустрия, 1946, кн. 11–12, 254–256.

[19] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 21.

[20] *Чакалов, Ас.* Националният доход и ..., с. 125.

[21] ЦДА на РБ, ф. 113, оп.2, а.е. 2, л. 39–42; ф.162, оп.1, а.е.2, л. 97.

[22] *Бочев, Ст.* Капитализмът...,с. 100.

[23] Стопанска история на България 681–1981, С., 1981, с. 315; *Чакалов, Ас.* Националният доход ..., 122–135; ЦДА на РБ, ф.4, оп.1, а.е. 2, л. 155.

[24] ЦДА на РБ, ф. 210, оп.1, а.е. 1672, л. 1–3.

[25] *Киранов, Пр.* Националният доход..., с. 42; Индустриален преглед, 1939, № 2, с. 22, 23; 1941, № 4, с. 3; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 38, л. 42–44, 52.

[26] *Чакалов, Ас.* Националният ..., с. 122; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1365, л. 14–17. Българската буржоазия е около 6020 души с доход над 100 000 лв. История на националното ...., с. 392.

[27] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 628, л. 13–24; а.е. 627; а.е.644.

[28] *Киранов, Пр.* Националният доход..., с. 42; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 38, 42–44.

[29] *Маркс, К.* Капиталът, т.I, с. 177, 319.

[30] *Чакалов, Ас.* Националният ..., 72–79; Българската индустрия през войната..., с. 146; ЦДА на РБ, ф. 113, оп.1, а.е. 1, л. 92; ф. 77, оп. 1, а.е. 356, 1–5; ф.47, оп. 1, а.е. 230, 23–25, 37.

[31] *Исусов, М.* Работническата класа ..., с. 103; *Ангелов, Г.* Индустрията в България, Икономически преглед, Русе, 1946, кн. 4, 3–7. От национализираните 125 металообработващи предприятия 57 са в София и повечето останали са в градовете. От 91 кожарски – 20 са в Габрово, 17 – в София, 6 – в Търново, 2 – в Русе, и те дават 70% от производството. От 336 памукотекстилни – 91 са в София, 84 – в Габрово, 24 – в Пловдив, 13 – в Сливен, 11 – в Русе, 7 – във Варна, 6 – в Бургас. ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 181, л. 1–50.

[32] *Киранов, Пр.* Националният доход...., 42–44.

[33] *Лазаров, К.* Изменения в стопанската и класова структура в нашата страна, Ново време, 1948, №11, с. 947; *Шапкарев, П.* Сезонност в българското народно стопанство, Народно стопанство, 1947, № 9–10, с. 63, 89.

[34] Анкета на едрата промишленост в България, 1946 г., С., 1949, 66–81; Индустриален преглед, 1943, № 7, с. 146.

[35] ЦДА на РБ, ф. 4, оп.1, а.е. 38, л.42, 44; а.е.40, л. 17; а.е. 61, л. 112–132, 160–162; История на националното..., с. 385.

[36] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 627 – а.е. 644.

[37] *Шапкарев, П.* Сезонност..., с. 69; Анкета на едрата..., Индустриален преглед, 1945, №1, с. 10; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 181, л. 200; ОДА Варна, ф. 63, оп. 1, а. е. 416, л. 21–23; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 2, а.е. 1, л. 25–29.

[38] *Бобчев, Н.* Състояние и проблеми на българската индустрия, Балкански преглед, 1946, № 8; *Беров, Л.* Икономическото..., 129–133; Развитието на индустрията и земеделието в България, Балкански преглед, 1948, кн. 4, с. 345, 346; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 61, л. 1 и сл.; ф. 47, оп. 1, а.е. 181, л. 1–10; ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 83; оп. 2, а.е. 1, л. 180.

[39] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 112, л. 16.

[40] Пак там, ф. 4, оп. 1, а.е. 40, л. 16–20, 34–43; ф. 210, оп. 1, а.е. 1672, л. 1–3.

[41] Индустриален преглед, 1946, № 7–8, с. 172; Изгрев, № 511, 8 юли 1945; Трето ОФ общо годишно събрание на ОСБИ, С., 1947, с. 25, 53, 54.

[42] *Иванов, Б.* Общо състояние на кооперативното движение, АССП, 1942, кн. 3, с. 236; Стопанското и социално положение в района на Софийската стопанска камара, Стопански фронт, 1946, № 3–4, с. 5, 6; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 38, л. 42–44, 52.

[43] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 11, а.е. 942, л.119; ф. 47, оп.3, а.е.628–642.

[44] *Бочев, Ст.* Капитализмът..., с. 381, 359–638, 388–393; Беров, Л. Икономическото..., 103–111; *Бобчев, К.* Индустриализирането на България и неговите предели, СБИД, 1938, № 5, 273–281; Стопански фронт, 1946, кн. 3–4, с. 16; ОДА Бургас, ф. 4, оп.2, а.е.17, л. 68–70.

[45] *Тошев, Д.* Индустриалната политика..., 7–10; *Стателова,Е., Ст. Грънчаров.* История на ..., 576–580; *Hoffman, G. W.* The Bolkans..., 1963, p. 77–79.

[46] ЦДА на РБ, ф. 210, оп.1, а.е. 696, л. 1–35; ф. 47, оп.3, а.е. 642, л. 1 и сл.; а.е. 628, л. 21.

[47] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 38–42; *Мирчев, П.* Книга за София, 292–306; *Казасов, Д.* Искри от ..., 272–287; ЦДА НРБ, ф.162, оп.1, а.е.9, л.147,148.

[48] ЦДА на РБ, ф.113, оп.2, а.е. 2, л. 39–42; ОДА Варна, ф. 52, оп.1, а.е. 65, л. 42; ОДА Бургас, ф. 4, оп. 2, а.е. 206, л. 1–4.

[49] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 40.

[50] *Лазаров, К.* Изменения...,с. 949; *Недков, Л.* Търговските обороти в периода 1936–1945, Народно стопанство, 1947, кн. 8, л. 27; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 143, 144; ЦДА на РБ, ф. 49, оп.1, а.е. 7852, л. 1 и сл.; ОДА Бургас, ф. 4, оп. 2, а.е. 206, л. 3, 4.

[51] ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 65, л.59; ЦДА на РБ, ф. 162, оп.1, а.е. 9, л. 37.

[52] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 45, л. 1 и сл.; а.е. 46, л. 1 и сл.; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 65, л. 1 и сл.; ОДА Бургас, ф. 4, оп. 2, а.е. 206, л. 1–4.

[53] *Мирчев, П.* Книга за София, 292–306.

[54] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., .51–55; ЦДА на РБ, ф.77, оп.1, а.е. 608, 39–50.

[55] Собственик, № 672, 1 юли 1946, с. 7, № 678, 1 март 1947; ЦДА на РБ, ф. 210, оп.1, а.е. 696, л. 28. Общият брой на наемодателите в градовете е 12 479, повечето пенсионирани служители, които отдават стаи под наем.

[56] Този приблизително установен брой и оценките са изведени от следните трудове: *Ангелов, В.* Земеделският въпрос в България, С., 1947; *Киранов, Пр.* Националният..., 1–30; *Чакалов, Ас.* Националният..., 1–50; *Беров, Л.* Доходите на различните категории земеделски стопани в България при капитализма, ТВИИ „К. Маркс", С., 1962, № 2, 419–487; *Исусов, М.* О социальной структуре болгарской деревне после Второй мировой войны, ЕН, 1970, № 5, 589–615; Земеделските анкети от 1934 и 1946 г.

[57] *Рясков, М.* Спомени из моя живот, С., 1995, 42–44; *Бочев, Ст.* Капитализмът..., 132–134; 120 години Българска народна банка, 1879–1999 (под общата редакция на Р. Аврамов), С., 1999, 91–176.

[58] *Рясков, М.* Спомени из..., 42–45, 137; *Недков, Б.* Развитие на българската финансова...., 1–212; *Кемилев, А.* Банковото дело в България през 1935 г. – Сп. БИД, XXXV, 1936, №7, с. 415; *Мъдров, Н.* Банковото дело през годините на войната, Балкански преглед, 1946, №4.

[59] Икономика на България, т. II, 133–136; Статистически годишник на НРБ, 1943–1946, С., 1948, с. 400.

[60] *Стателова, Е.* Биография на..., 82–94; *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на нова..., т. III, с. 193; *Рясков, М.* Спомени из..., 43–45.

[61] ЦДА на РБ, ф.4, оп.1, а.е.1672, л.1; *Чакалов, А.* Националният доход..., с. 96.

[62] Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX в., С., 1980, с. 208; КМФ 04, оп. 5, а.е.1, л. 1, 8–9.

[63] *Бочев, Ст.* Капитализмът... (Чуждите капитали в България; България и чуждите капитали), 237–254, 351–356; История на националното..., 376–378; *Казасов, Д.* Искри..., с. 300; *Иванов, М.* Политическите игри..., 99–303.

[64] *Георгиев, В.* Масонството в България, С., 1987, 178–180, 428.

[65] *Стателова, Е.* Евлоги Георгиев..., с. 165, 166.

[66] *Ст. Бочев.* Капитализмът..., с. 385, 386–405.

[67] *Чакалов, А.* Нови насоки..., с. 471, 479; *Кенеди, Пол.* Възход и падение на Великите сили, т.I, 308–383; *Иванов, М.* Политическите игри ..., 21–30; Economic History of Europe, New York, 1948, p. 697–716; *Hoffman, G.* The Balkans..., 78–80; *Тошев, Д.* Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма, Варна, 1946; *Колев, Б.* Икономическа..., 150–155.

[68] *Аврамов, Р., Ст. Бочев.* Капитализмът... Встъпителна студия, 19–30, 85–90; *Генчев, Н.* Очерци ..., с. 132. В една или друга вариация такива са оценките за българската буржоазия в цялата марксистка историография.

[69] *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на..., 576–580; *Rothshild, J.* East ..., 331–333, 353–355; *Hoffman, G.* W. The Balkans in Transition, p. 78, 79; История на националното.., 37–426.

[70] *Бочев, Ст.* Капитализмът..., 102–105, 252, 253.

[71] *Георгиев, В.* Масонството..., 116–223; *Бочев, Ст.* Капитализмът... (Планово стопанство), с. 106, 252, 253; Шатле, Фр...., История на политическите..., 199–346;

Rothshild, J. East..., p. 333–553; Индустриален преглед, 1940, № 4, 1–42, 1942, № 10–11, 4–10.

[72] Индустриален преглед, 1940, кн. 4, с. 22; 1943, кн. 8, с. 152, 155, 158.

[73] Български търговски вестник, 17 окт. 1942, № 292; № 293, 2 ноем. 1942; ЦДИА, ф. 271, оп.1, а.е. 7, л. 65; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 40, л. 2.

[74] *Цветков, Ж.* Аганас Буров. Живот за България, С., 1992, с. 338, 339; *Коен, Д.* Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война – В: Българо-германски отношения и връзки, т. I, С., 1972, с. 539, 540; Индустрия, 1946, № 1, с. 3; ЦДА на РБ, ф. 4, оп.1, а.е.2, л. 15; ф. 162, оп.1, а.е.1, л. 1–10. Пресилено е твърдението на английски дипломатически служби, че активните политици, свързани с индустриално-търговската група, били здраво обвързани духовно и икономически с Германия. Вероятно с това се оправдава политиката на Англия към България. КМФ 04, оп.5, а.е.1, л. 8, 9.

[75] *Рясков, М.* Спомени..., 122–128; *Стателова, Е.* Биография на ..., с. 93; *Баева, И.* Смяна на елита и кадрите в България и Източна Европа (1944–1948) – В.: Лица на времето, кн. 1, С., 1996, 78–85.

[76] Отечествен фронт, бр. 107, 10 ян. 1945; Администрация, 1945, кн. 1 с. 11, кн. 3, с. 11; Индустрия, 1945, кн.1, 14–21, 1946, кн. 1–2, с. 9, кн. 7–8, с. 170; Изгрев № 263, 14 авг. 1945; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а. е. 2, л. 1–10; Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944 – май 1945 г.), С., 1965, 134–136.

[77] ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 23, л. 7, 8.

[78] ОДА Бургас, ф.3, оп.1, а.е. 49, л. 35.

[79] Икономика на България, т. II, с. 133; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 190; ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 143, л. 23.

[80] Индустрия, 1946, кн. 1, с. 19; 1945, кн. 1, 14–21; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 23, л. 8; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 69.

[81] Индустрия, 1946, кн. 1, 1–7; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 1, л. 12–18; а.е. 2, л. 29; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 2.

[82] *Марчева, И.* Идеите за индустриализация.., с. 87, 88; *Попзлатев, П.* Същността на НС „Звено", Изгрев, 21 февр. 1946; Моралните и политически основи на Народния съюз „Звено", С., 1947; ЦПА, ф.1, оп.25, а.е.12, л. 7.

[83] ЦДА на РБ, ф.28, оп.1, а.е. 577, л.229.

[84] Отечествен фронт, бр. 109, 12 ян. 1945.

[85] Индустрия, 1945, кн. 1, 9–22.

[86] Икономика на България, т. II, с. 69; ЦДА на РБ, ф.4, оп.2, а.е.13, л. 8, 9, 77.

[87] *Нейков, Д.* Министерството на търговията и продоволствието, С., 1946; Работническо дело, бр.58, 23 ноември 1944; Български търговски вестник, бр. 1, 3 и 4 от 1944.

[88] ЦДА на РБ, ф. 28, оп.1, а.е. 4, л. 4, 5.

[89] *Богданова, Р.* Политика и стопанство (Някои аспекти от стопанската политика на ОФ, септември 1944 – септември 1945), ИПр, 1991, № 12, 19–32; *Марчева, И.* Идеите за индустриализацията..., 82–91; *Чолаков, Ст.* Стопанско възстановяване, Изгрев, № 238, 17 юли 1945; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 71, л. 20; ЦПА, ф. 1, оп.17, а.е. 23, л. 8, 9, 23.

[90] Работническо дело, бр. 216, 1 юни 1945; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 1, л. 7.

[91] ЦДА на РБ, ф.28, оп. 1, а.е. 71, л. 50; ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.; а.е. 4, л. 11, 12; Изгрев, № 238, 17 юли 1945, № 262, 12 авг. 1945, № 270, 22 авг. 1945, № 313, 10 окт. 1945.

[92] *Исусов, М.* Политическият живот..., 116–122; *Марчева, И.* Идеите за ..., с. 91, 92; ЦДА на РБ, ф. 28, оп.1, а.е. 13, л. 9, 10; а.е. 578, л. 131; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а.е. 50, л. 3.

[93] *Богданова, Р.* Политика и ..., с. 17, 18; *Танкова, В.* Разказ ..., (ръкопис); ЦДА на РБ, ф. 68, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а.е. 52, л. 2.

[94] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 578, 123–145; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е.19, л. 2, 3, 37–52; ОФ, бр. 342, 12 окт. 1945.

[95] *Димитров, Г.* Съчинения, С., 1951–1955, т. 11, 164–167, т. 12, с. 31, 191–193; *Коларов, В.* С лице към големите стопански проблеми, Икономически проблеми, 1946, кн.2, с. 76; Съвременник, 1946, кн. 6, г. II, с. 327, 328.

[96] Икономика на България, т. II, с. 65; Трето отечественофронтовско общо годишно събрание на ОСБИ, С., 1947, с. 8; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1,а.е. 2, л. 23–25.

[97] Индустрия, 1947, кн. 7–8, 170–172; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 30, а.е. 9, л. 1 и сл.

[98] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 130,143; СБИД, 1946, кн. 7–8, с. 378; 1947, кн.9–10, с. 545.

[99] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия...,с. 130, 142, 168, 169, National Archives, Washington D. C., 874.50/4–749, p. 11–16.

[100] *Лилков, Х.* Отношение на НС „Звено" към индустрията и индустриалците на страната, Изгрев, № 511, 8 юли 1946; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 503, л. 1–5, 19–21, ф. 162, оп. 1, а.е. 1, л. 7–15, 20–30; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 2.

[101] Трето отечественофронтовско..., 28–55; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 503, л. 19.

[102] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 109–112; ЦДА на РБ, ф. 162, оп.1, а.е.1, л. 7–17, а.е. 2, л. 57, 62; ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 160–163; ф. 28, оп. 1, а.е. 38, л. 19.

[103] Препоръки и искания на българските индустриалци, Изгрев № 512, 9 юни 1946; Индустрия, 1946, кн.7–8, 170–172; ЦДА на РБ, ф. 162, оп.1, а.е. 12, л.2.

[104] Тютюнев преглед, 1946, кн. 1, с. 7, 8; ЦДА на РБ, ф.192, оп.1, а.е.11, л.17–21.

[105] Икономика на България, т. II, с. 128, 129; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 195, 196, а.е. 9, л.157, 158.

[106] ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 8, л. 29; ЦДА на РБ, ф. 113, оп.1, а.е. 9, л. 56, 60; ф. 47, оп. 1, а.е. 116, л. 5, 6, 10.

[107] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, 185–187.

[108] Пак там, а.е. 2, л. 83.

[109] Пак там, 196–198.

[110] Трето отечественофронтовско..., 1–67, ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 2, а.е. 1, л. 29.

[111] ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 158, 41–43, 45; ф. 113, оп. 2, а.е. 1, л. 28.

[112] Пак там, ф. 162, оп. 1, а.е. 9, л. 146, 147; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 65, л. 10.

[113] ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 2, л. 91.

[114] Пак там, ф.4, оп. 1, а.е. 2, л. 91, оп. 2, а.е 13, л. 66, 71; ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 197, 198.

[115] Икономика на България, т. II, с. 134; ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 1, л. 12, 13, 42.

[116] Стенографски дневници на Народното събрание, I р.с., С., 1946, с. 749, 750; Икономика на България, т. II, 134–136.

[117] ЦДА на РБ, ф. 28, оп.1, а.е. 555, л. 11, 12; ф. 113, оп.1, а.е. 9, л. 69, 73.

[118] Индустрия, 1946, кн. 1–2, с. 7, кн. 7–8, с. 172; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 555, л.11–15; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 27, л. 10.

[119] *Рясков, М.* Спомени..., с. 141,153; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 61, л. 64, 92, 117, 124, 242; а.е. 62, л. 29, 75, 79, 89, 97.

[120] Трето отечественофронтовско..., с. 1 и сл.; Индустрия, кн. 7–8, 170–172; Стопански фронт, 1946, № 3–4, с. 12; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 2, а.е. 13, л. 61.

[121] Трето отечественофронтовско..., с. 18, 65, 67.

[122] *Марчева, И.* Индустриалната политика в България (1944–1948) – В: Страници от българската история, ч. II, С., 1993, 112–127; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 510.

[123] Конференция на НС „Звено", Изгрев, № 511, 8 юни 1946; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 33–37, 52; а.е. 10, л. 27; ф. 132, оп. 1, а.е. 10, л. 26, 27; а.е. 158, л. 28–39.

[124] *Миланова, С.* Законът за конфискуване на имуществата, придобити чрез спекула и незаконен път, ИПр., 1992, № 6, 26–33; *Рясков, М.* Спомени..., с. 132; Инду-

стрия, 1947, кн.1, 1–3, кн. 4–5, 159–261, кн.6–7, с. 386; Съвременник, 1946, № 4, с. 850; РД, 1946, № 152, 10 юли 1946.

[125] *Матеев, Е.* Не против търговците, а против спекулантите, РД, № 151, 9 юли 1946; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л.197, 198.

[126] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 4, л. 58, 59.

[127] Народно земеделско знаме, бр. 15, 23 ян. 1946; Изгрев, № 563, 8 авг. 1946; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1365, л. 155.

[128] Народно земеделско знаме, бр. 5, 10 ян. 1946.

[129] Свободен народ, бр. 259, 20 ноем. 1945; СГОДА, ф. 40, оп. 1, а.е.297, 89–103 (напр. в 3, 11, 12 секция от II Софийски градски избирателен район опозицията побеждава).

[130] ЦДА на РБ, ф.113, оп. 1, а.е. 9, 33–35.

[131] *Исусов, М.* Политическите партии в България, С., 1976, 247–251; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 5, 1–5, а.е. 10, л. 28.

[132] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 555, л. 10; National Archives, Washington D. C., 874.50/4–749, p.13.

[133] ЦДА на РБ, ф. 113, оп.1, а.е. 5, л. 20–23.

[134] ЦДА на РБ, ф. 162, оп.1, а.е. 2, л. 54, 57, 61–63, 184–186.

[135] Бюлетин на МТП, 1948, № 1, 2, 3, с. 30; ЦДА на РБ, ф.161, оп. 5, а.е. 22, л. 45, 46; ф. 162, оп.1, а.е. 2, л. 135, 184.

[136] ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 608, 39–50.

[137] ЦДА на РБ, ф. 47, оп.3, а.е. 725, 1–19.

[138] Икономика на България, т. II, 127–130; ДВ., № 294, 15 дек. 1948 г., № 95, 4 апр. 1949; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 7, л. 50–65; ф. 47, оп. 1, а.е. 116, 10–20.

[139] ДВ., бр. 265, 11 ноем. 1948.

[140] Икономика на България, т. II, с. 150, 330; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е.1365, л.16.

[141] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 16, 1–10; а.е.468, л. 1 и сл.; а.е. 472, л. 1 и сл.; а.е. 476, л. 1 и сл.; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 472, л. 1,2.

[142] ЦДА на РБ, ф.47, оп. 3, а.е. 53, 1–43; а.е. 476, л. 1 и сл.; ЦПА, ф. 1, оп.6, а.е. 1365, л. 18.

[143] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 186, 1–24; оп.3, а.е. 56, л. 6; а.е. 3, л. 1–36.

[144] Пак там, оп. 3, а.е. №№ 627–644.

[145] Пак там, оп. 2, а.е. 26, 4–9, а.е. 34, 8–21, а.е. 17а, 1–27; National Archives, Washington D. C., 874.00/12–249, 25–28.

[146] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 5, а.е. 102, л. 189, ф. 27, оп. 2, а.е. 42, л. 18; National Archives, Washington D.C., 874.0013/7–1648, 1–3.

[147] *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически опасни лица..., 61–64; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 532, л. 1–7; оп. 8, а.е. 594, л. 1–5.

[148] *Рясков, М.* Спомени..., с. 154; *Стоянова, П., Илиев, Е.* Политически опасни лица..., с. 64, 65.

[149] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 4, а.е. 40, л. 128, 129; а.е. 161, л. 15, 16, 27, 56; а.е.128, л. 26–41, 80; ф. 47, оп.3, а.е. 627–644.

[150] Ново време, 1949, кн. 1, с. 110; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 503, л. 1–4, 10–21; National Archives, Washington D. C., 874.00/12–849, p. 1–8; 874.00/12–1649, 1–4; 874.00/11–3049, p. 1–3. Идентични обвинения се отправят на процесите срещу Хаек в Будапеща и Гомулка във Варшава.

[151] *Рясков, М.* Спомени ..., с. 155; *Бочев, Ст.* Белене. Сказание за концлагерна България, С., 1999; *Данаилов, Г.* Доколкото си спомням, 10–110; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 248–268; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 59, 12–30, ф. 27, оп. 2, а.е. 3, л. 129.

ГЛАВА ВТОРА

ГРАДСКИТЕ ДРЕБНИ СОБСТВЕНИЦИ ДРЕБНАТА БУРЖОАЗИЯ

„...единствено собствеността прави хората способни да упражняват политически права."

Бенджамин Констан

Години наред някои доста стабилни стереотипи, граничещи с предразсъдъци, бяха пуснали корени в марксистките обществени науки и още повече в публицистиката и широкото обществено мнение. Понятията „дребна буржоазия", „дребен буржоа" и „дребен собственик" се употребяваха твърде често особено в политическия и журналистически речник като правило свързани с обществена група и събития, противни не само на социализма, но и на модерното и модернизацията въобще. Това е една от темите, върху които догматизмът и доктринерството, характерни за добре известен минал период, са оставили най-силен отпечатък. С времето се наложиха няколко формулировки, възприети почти като аксиоми, че дребната буржоазия е една преходна социална група, консервативна и противна на прогреса по своята същност, без историческо бъдеще, обречена на неизбежно пропадане: в епохата на капитализма чрез пролетаризация, а при победа на социалистическата ревалюция посредством различни форми на социално преустройство. В доказателство обикновено се привеждат цитати на Маркс, Енгелс и Ленин, оценки, правени по различно време от известни фигури на социалистическото и комунистическото движение, научни изследвания на марксистки автори и дори формулировки на буржоазни учени, главно от XIX век. Новите изследвания на историци и специалисти от цял свят показват нещо съвсем различно. Независимо от цикличните промени в условията, дребната собственост и дейност се оказват жизнеспособни и преминавайки през различни стадии и форми се консолидират като необходима съставна част на модерните общества през XX век с трайна тенденция към увеличаване на своята роля и значение.[1]

България от 40-те години е дребнособственическа страна. Дребностоковото стопанство и дребните собственици дават до голяма степен облика на градовете, дори големите, на тяхната икономика, култура и живот. В известен смисъл тогавашният град е царство на дребния буржоа. Дребните собственици и техните семейства са най-голямата група, около 528 000 души, или 31% от градското население и съставляват 8% от населението на

страната. Дребната буржоазия е най-голямата социална група в градовете, която не се вмества в понятието „междинен слой“. Нейната роля и значение в стопанския живот на страната не потвърждават популярното схващане за постоянен упадък, разоряване и пролетаризиране. Десетилетия наред тя остава един от основните икономически фактори. Дребностоковото стопанство в промишлеността, търговията и транспорта е вторият по значимост създател на блага и национален доход след дребностоковото село, с което е свързано и от което черпи жизнени сили, придавайки заедно дребнособственически облик на стопанска България.[2] Опознаването на дребната буржоазия, такава, каквато я виждаме в средата на 40-те години, прави наложителна една историческа екскурзия, която да проследи развоя на този социален феномен в България, в Източна и Западна Европа.

От еснафа към новите средни слоеве

Дребната буржоазия в класическия смисъл на понятието възниква и се оформя в генезиса на капиталистическата система и обхваща дребни собственици в градовете, занимаващи се с промишлена дейност, търговия и други градски занаяти. В хода на развитието на капиталистическата система и на разпространението на стоково-паричните отношения, те променят своя облик и състав, като от дълбочината и обхвата на този процес зависи мащабът на превръщане на традиционния занаятчия и търговец в дребен буржоа, както и степента на обуржоазяване на патриархалния селянин. В средата на 40-те години типични за дребната буржоазия в повечето страни на Централна и Източна Европа са градските дребни собственици, заети в промишлеността, търговията, транспорта и услугите. Друг е въпросът, че поради изостаналостта на тези страни голяма част от дребните стопани в тези отрасли в България – почти половината, са пръснати из селата и съществуват като един от междинните типове, характерни за преходните общества, като занаятчия или търговец, земеделец и т.н. По същото време в развитите европейски страни посочените слоеве се обособяват под названието „стари средни слоеве“ или стара средна класа, включваща всички дребни предприемачи от некапиталистически тип в градовете. Тези понятия се налагат в началото и особено през 20-те и 30-те години на XX век във връзка със съществените промени, настъпили в общата типология на дребната буржоазия в индустриалните страни в периода на прехода от свободен към монополистически капитализъм.

Дребната буржоазия или по-скоро еснафът от XVIII–XIX в. претърпява дълготраен процес на модернизация, свързан с конкретното преустройство на условията и формите на дейност. Той преминава през няколко фази, чийто цикъл е различен по време и форма за отделните страни и региони, но с общи тенденции. Първоначално в епохата на свободния и

ранния монополистичен капитализъм индустриалният напредък води до разрушаване и упадък на старите дребностопански занятия, базирани на семейството и цеха, с традиционни, близки до Средновековието методи и организация на труда. Острият конфликт между капитала и дребностоковото стопанство поражда през втората половина на XIX век убеждението за неминуемата гибел на дребната буржоазия и нейната консервативна роля в историческия процес. Но още тогава се наблюдават редица явления на приспособяване на дребното стопанство, поява на някои междинни и нови форми, разширяване на търговската, ремонтната, обслужващата дейност в една условно приета „периферия" на капиталистическото стопанство. Неговото развитие, урбанизацията, техническият прогрес пораждат условия за възникване, стабилизиране и разширяване на много най-разнообразни дребностопански дейности, на ново дребно предприемачество, на нов тип дребен буржоа. Те се развиват в онези отрасли, главно услугите и поддръжката, които се опират на нарастващото индивидуализирано търсене на увеличаващото се и замогващо градско население, на новата техника, на нуждите на едрите индустриални, търговски и други предприятия, на съществуващите пазарни механизми, банкова система, съобщения и транспорт, т.е. съобразно възможностите и изискванията на динамично развиващата се капиталистическа система.

Измежду многото последствия на описания по-горе процес трябва да се отбележат някои по-важни. В своя преход към нови форми дребностопанската дейност се стимулира от развитието на капиталистическата икономика и общество. Постепенно се преодолява ясно изразеният по време на упадъка на старите занаяти процес на пролетаризация на дребнобуржоазните слоеве. От началото на века тяхната численост и значение са относително устойчиви величини, а от 30-те години насетне ясно се очертава тенденцията на нарастване и стабилизиране на тези слоеве на базата на врастването им в преобразуващата се капиталистическа икономика, макар и обикновено в нейната периферия. Тази обща тенденция се проявява в характерната за дребното предприемачество постоянна флуктация: възникване и пропадане, раждане и смърт, приливи и отливи, периоди на несигурност и на процъфтяване, свързани с икономическия цикъл. Оказва се, че дребната честна собственост може да изпълнява разнообразни полезни функции на стадия на високоразвития капитализъм, в едно модерно индустриално общество.

Другата страна на този процес е, че на мястото на дребната буржоазия, чийто стремеж към икономическа и политическа демокрация е антагонистичен на либералните стопански и политически форми от стадия на свободния и на ранния монополистически капитализъм, се утвърждава дребният предприемач от новите средни слоеве, агент и сътрудник на капиталистическото стопанство. Дребнобуржоазните слоеве се дезинтегрират постепенно, отпадат характерните за тях съсловни институции и иде-

ологически програми, а новооформените прослойки стават част от ново цяло – средните слоеве в капиталистическия град, включващи също така свободните професии, мениджери, административни чиновници и т.н.

Историята на дребната собственост в източната част на Европа има много различен ход. Модернизацията на страните от региона протича с голямо закъснение и не може да създаде капиталистическа индустрия, търговия, банкова система, икономическа организация, както и съответните политически, културни и битови предпоставки, необходими за преобразуване на дребностоковото стопанство. То преминава през период на упадък и подем, като запазва и дори разширява своето място и значение в резултат на стимули, подобни на тези в напредналите страни, които макар и в деформиран вид се пораждат или преивнасят, но така или иначе действат в този маргинален свят.

До средата на 40-те години на XX век дребнобуржоазните слоеве в страните на Източна Европа (без Съветска Русия) не преживяват епоха на масово разорение и експроприация, след което в Западна Европа започва ускореното и всестранно развитие на капитализма и обществото придобива модерна структура. Мястото и функциите, формите и насоките на развитие на дребностоковия сектор в промишлеността, търговията и транспорта през междувоенния период, свързано с прогресиращо разделение на труда, урбанизация, съвременни техники и методи, не позволяват да се оцени неговият значителен размер и роля просто като израз на изостаналост. Същевременно процесът на трансформиране, нарастване и стабилизация на дребностоковата промишлена и търговска дейност далеч изостава от възможностите, създадени в напредналите страни за развитие на консумативните индустриални отрасли и услугите, в които господства дребното предприемачество, за превръщането на дребните предприятия в адекватен потребител, пазар, съучастник в модернизацията на тези страни. Тяхната недоразвитост запазва дребностоковото стопанство в размер и вид, който го превръща в спирачка за производителните сили и обществените отношения.[3]

Описаните тенденции и явления със значителни модификации, предизвикани от разликата във времето и условията, имат място в развоя на дребнобуржоазните слоеве у нас. След Освобождението до Балканските войни заварените занаяти са в кризисна ситуация. Ориентацията към европейската икономика и култура, навлизането на промишлени стоки и нови „моди“ от Европа съществено променя пазара и вкусовете на нарастващото градско население. Развиват се индустрии като текстилната, хранителната, кожарската, дървопреработвателната и др., които произвеждат продукти, дотогава обект на по-масовите занаяти. Поради тези и някои други причини традиционните занаяти са в упадък, а някои като мутафчийство, абаджийство, куюмджийство едва вегетират. Социалисти,

радикали и други дребнобуржоазни представители говорят за пропадане на занаятите, обедняване и пролетаризиране на занаятчиите.

Все същите обстоятелства стават предпоставка за преустройство и съживяване на занаятчийската дейност. Повечето стари занаяти като шивачество, кожарство, шапкарство и др. се приспособяват към новите вкусове и потребности на града и селото. Този процес особено се засилва в междувоенния период поради напредналата урбанизация и разпространението на стоково-паричните отношения, а също вследствие на все по-широката употреба на нови производствени технологии и средства, електромотори, инструменти и т.н. Важно значение има добре оформилата се кредитна система, транспортната мрежа, законодателството, уреждащо т. нар. занаятчийски въпрос, новите професионални организации и пр. От 24 до Освобождението през 1944 г. в градовете се упражняват вече 102 занаята, 63 полузанаята и голям брой свободни стопански дейности.

Повечето нови занятия са за репаратура (поправки) на фабрични стоки, за преработка на промишлени и суровинни отпадъци, за обслужване на индустрията, градския бит и вкусове. Развитието на индустрията не само не вреди, но и стимулира занаятите. През 1946 г. 70% от занаятчийските и полузанаятчийските заведения в градовете работят за лична консумация. Най-масовите занаяти са мъжко и дамско кроячество, обущарство, месарство, бръснаро-фризьорство, хлебарският, сладкарският, тенекеджийският и т.н. Но занаятчиите в градовете произвеждат практически всичко – от прости инструменти и земеделски сечива, бродерия, бъчви, кожухчета, ножове, въжета до каруци, автомобилни каросерии, печки, бойлери, инкубатори, вършачки, десетки видове части, апарати и съоръжения за индустрията, стотици изделия и услуги, които задоволяват повечето от насъщните нужди на гражданите.[4]

При сравнително ограничения модерен пазар, слабата покупателна възможност на гражданите, все още широката публика с традиционни нужди и вкусове в града и селото, занаятчиите, нагаждайки се към местните условия и материали, успяват да дадат онези стоки и услуги, които са непостижими, непривлекателни и неизгодни за родната индустрия или чуждите търговци. Те копират, имитират, приспособяват, а и сами измайсторяват почти всичко, което в развитите страни осигуряват капиталистическите фирми. Това странно съчетание на старо и ново, на модерно и традиционно, на което е богат Ориента, обяснява развоя на занаятчийството у нас, промените в неговата численост и дейност. Самостоятелните майстори са 81 680 през 1900 г., 67 911 – 1910 г., 76 280 – 1920 г., 71 385 – 1936 г., 105 700 – 1939 г. и 112 966 през 1944 г. Обща е констатацията, че занаятчийството търпи периодически кризи, но се развива по възходяща линия и през 30-те години все повече се стабилизира като стопанска категория. По своя дял в националния доход по това време то е на второ място след селското стопанство.[5]

Макар и в първична фаза модернизацията и индустриализацията на страната стават източник на ново дребно производство, а същевременно подбуждат развоя на търговията и други видове дребно предприемачество. Същата почва, която подхранва развитието на занаятите, поражда и дава поминък на хиляди дребни търговци. Множат се стоки и услуги, явяват се повече купувачи, търсещи какво ли не – от потури до автомобили. Все повече стават по градските улици дюкяни, будки, кръчми, кафенета, сергиите и количките. Броят на дребните търговци се колебае, но е с тенденция да расте, особено през 20-те и 30-те години, когато търговията в градовете обхваща почти всички известни навремето браншове и видове търговска дейност. През 1936 г. дребните търговци, които плащат данък патент, са 60 437, през 1939 г. – 74 601, през 1943 г. – 87 082 и през 1944 г. – 92 198.

Вместо дребният дюкянджия – „пенкелер", продаващ всякаква стока, основна фигура в градската търговия на дребно става уседналият търговец професионалист с разрешително за търговия в един и по-рядко в два и повече бранша. През 1945 г. от 26 319 търговски заведения в градовете „смесените" магазини за стоки от различни браншове са само 1476, или 5%, докато в селата те са 7687, над 29%. Най-разпространен тип дребни търговци в градовете са бакалинът, манифактуристът (продавачът на облекло, платове и пр.), книжарят, търгуващите с домашни потреби, с гориво и строителни материали. По-малко са, макар и да се увеличават, тия, които отварят самостоятелни магазини за технически материали, лечебни средства и др. по-нови стоки. Типичен за градовете е амбулантният търговец, вехтошарят, антикварят, сарафинът...[6] Дребните търговци също като занаятчиите се стабилизират като една от основните стопански категории в буржоазния град, обслужваща предимно дребностоковото стопанство в селото и града, но също индустрията и вноса, богати и бедни, европейския и ориенталския бит и вкус.

През 20-те и 30-те години в градовете наред с традиционния коларски превоз и шарените файтони се появяват все повече камиони, автобуси, леки коли, извършващи частна стопанска дейност. Броят на всички видове автомобили със стопанско предназначение нараства от 2085 през 1924 г. на 3130 през 1935 г., за да стигне своя максимум – 5100, през 1940 г. Повечето от тях са на дребни собственици – шофьори, за които колата е основен източник на доход.[7]

Занаятчии, търговци и други дребни стопани строят къщи, откриват работилници, магазини, складове, набавят инвентар, трупат покъщнина и всеки спестен лев, които събрани заедно образуват съществена част от националния капитал. Тези дребни начинания, плод на упорит труд и живот, изпълнен с лишения, са основен фактор за развитие на буржоазния град, неговото стопанство и култура. Но с неговото уголемяване и модернизиране се променя и дребният собственик. В средата на 40-те години старият еснаф се е окопал в малките градчета, макар все още да се мъдри и в по-големи-

те градове. Мнозинството дребни стопани, струпани в големите градове, са оставили в миналото или постепенно се отърсват от патриархално-еснафските черти и методи на работа. Пазарните отношения и стимули, конкуренцията, комерческият нюх, влог и кредит, упованието в индивидуалната инициатива и предприемчивост стават характерни особености на новото дребностоково стопанство. Дребният буржоа от 30-те и 40-те години е все повече гражданин-собственик, чието дребно предприятие работи при пазарни условия, диктувани все по-осезателно от едрите чужди и български капиталистически фирми. Но този процес е в своето начало, подтикван главно от модерните тенденции в напредналите страни. Едва ли има по това време друг социален слой в градовете, чийто облик да е толкова двойствен, отразил напъните за напредък и изостаналостта на една бедна страна.

Дребностоковото стопанство в занаятите, търговията и транспорта, да не говорим за земеделието, не е просто придатък, продължение, спътник на капиталистическата система. То съществува като относително самостоятелна социално-икономическа система от отношения, норми и обичаи, със свои идеологически, психологически и нравствени измерения, които продължават да определят обществения живот на дребнобуржоазните слоеве и на всеки отделен дребен собственик в градовете. Занаятчии, търговци, колари, шофьори са в постоянни, различни по обхват връзки с капиталистическите индустриални и търговски предприятия по повод доставка на материали, поръчки, заеми и т.н., но те не са от мащаб да ги превърнат в нов тип предприемачи, напълно зависими и част от капиталистическия сектор.

Капиталистическият и дребностоковият сектор са двата основни елемента на социално-икономическата структура на града. Ако първият дава насоката на обществено развитие, то вторият определя неговите граници и възможности, като отстоява успешно своето право на живот. Нетрайното сътрудничество е съпроводено с безкомпромисна борба, която се усилва в условията на кризи; всекидневната борба, която дребните стопани водят за насъщния или просто за оцеляване. Преобладаващото дребностоково производство и размяна в града и селото, опряно на доста постоянна по своята структура и обем консумация, е гъвкаво и лесно приспособимо и по-малко податливо на кризисни колебания. Дребният собственик е изключително устойчив, способен да се състезава дори с масовото производство за сметка на евтиния и продължителен труд, крайни самоограничения, ниски производствени и други разходи, взаимна подкрепа и пр. Негова основна цел е осигуряване доход за преживяване на всяка цена, а не трупане на богатство, на принадена стойност и печалба, без което съществуването на капиталистическото предприятие е невъзможно. Хиляди дребни предприятия пропадат и се закриват, но се появяват веднага или след година-две на същото или на друго място. Занаятчийските и търговските анкети от 30-те и 40-те години показват тяхната изключителна издръжливост и продължителност на живот.

Добрата предвоенна конюнктура предизвиква известен и обясним прилив на нови дребни предприятия. Далеч по-сложно за обяснение е огромният наплив в занаятите и търговията през военните години. Негативните условия на военната и следвоенната конюнктура – недостиг на материали, стоки, работна ръка, инфлация, ограничителни мерки и др., имат и благоприятно въздействие върху дребните предприятия, колкото и това да изглежда парадоксално. При положението на почти пълно самозадоволяване, в което се оказва страната, слабата индустриална дейност и намаленият приток на земеделски произведения, нарасналите потребности на военновременната икономика създават в България, подобно на другите воюващи страни, „фаза на висока конюнктура от особен род", при която търсенето на всякакъв вид стока, продукти и услуги е значително по-високо от предлаганото и това осигурява относително добър доход. Дребностоковото стопанство се превръща в техен основен източник и за кой ли пореден път се оказва онази сигурна крепост, в която българският дребен собственик посреща и преживява исторически бури. Към нея се втурват да търсят спасение, но и бърза конюнктурна печалба, „келепир", много нови хора, млади и възрастни, чиновници и учители, работници и майстори от индустрията, уволнени войници и офицери, и т.н.

Градските занаятчийски предприятия се увеличават от 37 786 през 1939 г. на 51 110 през 1944 г. и 58 203 през 1946 г. За времето от 1939 г. до 1944 г. броят на търговците нараства с 20%. Само в София броят на издадените разрешителни за право на търгуване нараства от 1261 през 1940 г. на 1499 през 1941г., за да се покачи внезапно на 4399 през 1943 г. От 1944 до 1946 г. градските дребни търговци се увеличават с около 19 000. Голям е напливът дори за разрешителни за амбулантна търговия, където се изисква само малко пари и стока. Това става въпреки реалното намаление на оборотите на средно търговско предприятие при възприетата продоволствена система с държавно ръководство на снабдяването, разпределението на стоки и ценообразуване при твърдо определени, сравнително ниски печалби за всяка стока. Истински разцвет преживяват полузанаятите, десетки почти нерегламентирани дейности и особено тези, които произвеждат изделия, внасяни до войната от чужбина. В отчета на Варненската стопанска камара за 1945 г. се казва: „Появата на полузанаятчийската дейност в стопанския живот за нас е едно ново положение, което е резултат на смутеното поради войната народно стопанство".[8] Доходът на колариte отбелязва най-голямо покачване – от 6 до 8 пъти, което изпреварва поскъпването на живота, макар те да остават едни от най-дребните слоеве. Само дребните притежатели на автомобили са доста зле поради мобилизация, липса на части, гуми, гориво и т.н.

В средата на 40-те години дребната буржоазия в градовете достига най-голямо числено, икономическо и социално значение в своята история след Освобождението, но тя е рожба на дребнособственическите условия

в изостанала страна, почерпила стимул от нетрайна конюнктура, от противоречивата и сложна ситуация, в която се оказва. Дребната буржоазия по това време обхваща самостоятелни стопани, заети в производството, търговията и транспорта, които в периода 1944–1947 г. реализират среден годишен доход с горна граница приблизително 400 000 – 500 000 лева.[9] Това са към 53 000 занаятчии, около 6 000 полузанаятчии и лица, упражняващи „свободна стопанска дейност", над 1000 дребни индустриалци, към 20 500 уседнали и 15 000–16 000 амбулантни търговци, 2431 шофьори – собственици и 7050 колари и файтонджии.

Типичен само за градовете дребнобуржоазен слой са около 11 000 дребни собственици на покрити имоти с доход 12 000 – 150 000 лв. годишно. Мнозинството са бивши чиновници, занаятчии, търговци и др., които дават под наем малки помещения за жилища, работилници, канцеларии и т.н. Доходът от наеми намалява след 1939 г. и особено след 1943 г. поради поскъпване на живота, докато те са нормирани. Жилищната криза в София и други големи градове в средата на 40-те години създава възможност за допълнителен нерегламентиран приход, една част натурален, но той също е недостатъчен и голяма част от наемодателите са принудени да търсят странично занятие. Това е относително самостоятелен слой на дребната буржоазия, чиито членове имат сходно икономическо положение и интереси, но по произход и манталитет принадлежат към различни социални групи.

Друга голяма група, която може с известни уговорки да се отнесе към дребната буржоазия, са около 53 000 земеделци, скотовъдци, рибари и др. В по-голяма степен свързани с пазара са живеещите в големите градове, около които през 30-те години и войната се развива интензивно земеделие. Това заедно със специфичните условия на градския живот допринася за по-бързото им обуржоазяване. По голямата част от дребните земеделци живеят в малките градове, полски и планински, в покрайнините, и слабо се отличават от селските стопани с малко по-висока степен на пазарност и повече неща от градския бит.[10]

Малочислени слоеве на дребната буржоазия са 1000 предприемачи – домостроители, дюлгери, и др. дребни собственици в строителството, няколко стотици машинописци, книговодители, просбописци, повечето от 383 аптекари и 68 дрогеристи – собственици на дрогерии, дребни сарафи и притежатели на заложни къщи, акушерки, болногледачи и др., които работят на своя сметка, както и част от пенсионерите бивши дребни стопани. Дребната буржоазия обхваща около 168 000 стопани, които са 84% от всички собственици в града и 21% от неговото активно заето население. В дребнособственическия сектор, който е основа на градското стопанство, е заета най-голямата част, 34% от активното население в градовете – собствениците, около 68 000 помощници и над 50 000 калфи и чираци. Дребните стопани хранят други 360 000 членове на своите семейства.[11] Дребната

буржоазия е обществена група, чиято роля и значение ѝ отреждат важно място в социално-икономическия живот на градовете на страната.

Дребнобуржоазните слоеве са относително равномерно разпределени териториално в зависимост от броя и големината на градовете.[12] По-значително струпване в големите градове има при занаятчиите и търговците от голям брой типично градски браншове, осигуряващи съвременни технически и домакински потреби, модно облекло и пр., амбулантните търговци, полузанаятчиите, шофьорите собственици, наемодателите, от които около 50% се намират в София и Пловдив. В София има 13 066 занаятчийски предприятия, около 6500 уседнали и над 2000 амбулантни търговци, към 900 шофьори собственици и над 1000 самостоятелни колари и файтонджии.

В големите градове Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Плевен, Стара Загора има цялостно разгърната структура от по-стари и по-нови занаяти и полузанаяти. В Пловдив през 1947 г. има 37 сдружения с 4115 членуващи занаятчии и полузанаятчии: велосипедо-монтьорско – 30 членове, баничарско – 113, тенекеджийско – 129, чехларско – 87, хлебарско – 150, млекарско – 146, коларо-железарско – 110, шапкарско – 56, строително-железарско – 43, месаро-колбасарско – 110, златаро-часовникарско – 52, сладкарско – 98, обущарско – 98, готварско – 120, кожухарско – 31, декоративно бояджийство – 77, фотографско – 35, кожаро-чантаджийско – 23, джамджийско – 40, шивашко – 601, бръснарско – 169, кожарско – 14, електромонтьорско – 86, медникаро-калайджийско – 58, металотехническо – 220, трикотажно – 34, бъчварско – 36, текстилно бояджийско – 67, химикотехнически лаборанти – 46, подковаческо – 33, общо полузанаятчийско – 300, машинно плетачество – 896, сарачоопинчарско, бебешки дрехи (полузанаят) – 55. В някои градове съществува специализация и концентрация на занаятчии в няколко бранша. В 8 околийски сдружения на Карлово са ангажирани 948 занаятчии, в 6-те в околия Панагюрище – 764 и пр. През 1937 г. търговските заведения в Пловдив са 2583 с 5165 заети лица, във Варна – търговците са 1829, в Русе – 1442, в Бургас – 1002, в Плевен – 801, и т.н.[13] В средните и по-малките градове се упражняват само по-масовите занаяти и търговски браншове, но числото на занаятчиите и търговците също е относително голямо.

В градовете се оформят квартали и улици на еснафи, занаятчии, дребни търговци и пр. Те се намират в центъра, така наречената стара част. И досега в София, Пловдив, Варна, Бургас могат да се видят улици с почти еднакви двуетажни къщи, строени сякаш по еснафското правило „да не биеш на очи“. И все пак по нещичко се отличават една от друга, като да се покаже самоличността и заможността на своя стопанин. В много от къщите в приземния етаж се намират стопанските помещения, работилници, кръчми, шивачници и т.н. Не са малко домовете на български еснафи, особено в по-малките градове, строени по стар обичай с големи дворове. Но те са на по-устроената и заможна част на дребната буржоа-

зия. Нейните по-бедни прослойки населяват по правило по-отдалечените и по-бедни квартали, живеят в едноетажни прихлупени домове с малки дворчета, в квартири под наем и т.н. Домовете на повечето земеделски стопани са в градските покрайнини и малко се отличават от тези в селата. Къщите, работилниците, дюкяните и др. сгради на дребни стопани дават облика на по-малките градове.

Работилница, дюкян, стока, доход, дом, някаква сума пари за децата, за „черни дни" е това, което обикновено притежава трудовият човек – дребен собственик. Тенденцията за постепенно модернизиране на занаятите не води до съществени промени в характера и организацията на занаятчийския труд. Силно влияние оказват дребностоковият пазар и клиентите с традиционно търсене, несигурността и стопанският застой през кризисните и военните години, оскъдните средства и скъпите, мъчни за доставяне инструменти и друг инвентар от чужбина, а също традиционализмът в широки занаятчийски среди, които сковават предприемчивостта.

В средата на 40-те години занаятчийските заведения с малки изключения имат крайно дребен характер. Електродвигатели използват само по-малко от 10% от предприятията, като две трети са в столицата и още десетина градове. Това са обикновено добре обзаведени работилници с 4-5 машини и по няколко заети лица. Мнозинството от занаятчиите работят в тесни, тъмни и нехигиенични помещения, които в повечето случаи са дюкяни. В тях са пръснати немалко машини, задвижвани с човешка сила. В близо 10 000 шивашки работилници има около 12 000 шевни машини, като ибикновено има поне по една. Около 60% от градските занаятчии работят сами, а още 35% имат по един-двама помощници, калфи и чираци. Само в малък брой, около 10–15% от по-уредените занаятчийски предприятия, принадлежащи на способни предприемчиви майстори с дългогодишна практика, постоянна клиентела и сигурен кредит, организацията на труд е близка до разпространения по това време в развитите страни тип заведения от малкия промишлен бизнес. Но и тук преобладава ръчният труд и умение, а знанията, опитът и сръчността на майстора-собственик са от решаващо значение.[14]

При този тип занаятчийско производство, където традиционните форми и методи на работа едва са докоснати от новостите на индустриалната ера съвсем естествено е всяка генерация занаятчии да се оформя в духа на традицията. Синове и дъщери на селяни, работници, дребни служещи и еснафи постъпват на 12–14 годишна възраст да учат занаят, за да облекчат семейството и да си осигурят самостоятелно препитание, за да не изпадат до положението на прости работници. Обучението трае от 2 до 4 години за всяка от двете степени, чирак и калфа, в зависимост от занаята. То е съвсем различно от обучението на фабричен работник, който усвоява само една или няколко операции за няколко месеца или година. Бъдещият

занаятчия започва с обща работа и час по час, ден по ден изучава всички тънкости на занаята по тертипа на майстора, граничещ често с изкуство.

Отношенията между майстор, чираци и калфи са лични, често опрени на родство или на произход от една и съща махала, град и село. Официално те се регулират от закона и правилника на занаятите, но са съобразени най-вече с обичаите. Въпреки разпоредбите майсторът рядко плаща нещо на чираците си. Дори обратното – родителите дават пари, продукти, понякога кола дърва за огрев, за да вземат децата им да учат занаят, като поемат изцяло тяхната издръжка. Майсторът плаща колкото за оскъдна прехрана и нещо повече на калфите през последните години. Той дава занаят срещу труд, но „експлоатация в капиталистическия смисъл на понятието няма и не може да има в едно дребностоково заведение". „Въобще, смешно е да се твърди – пише кооперативният деец Илия Палазов, – че чиракът е експлоатиран. Нито техническите условия за производство, нито целта на чиракуването (ставане на калфа и майстор, и то в регламентиран срок) дават основание да се смята така.[15]

Завършилите курсовете за обучение калфи, които са над 18 години, се явяват на изпит пред комисии в областните стопански камари. Издържалите стават правоспособни майстори и след като навършат 21 години могат да открият собствена работилница и да бъдат членове на местните браншови и занаятчийски сдружения. През 30-те и 40-те години конюнктурата е такава, че всеки, който има майсторска правоспособност, може да започне самостоятелна дейност. Броят на новопроизведените майстори за периода 1936–1944 г. е 41 481, а на новооткритите занаятчийски предприятия – 41 521. Примамливата перспектива увеличава броя на желаещите да учат занаят през тези години от 63 547 на 99 146, но техният дял сред заетите в занаятите остава неизменно към 47%. Утвърждава се тенденцията „всеки правоспособен майстор с работилница".[16]

Освен бившите чираци и калфи майстори стават и откриват заведения завършили технически и занаятчийски училища, техници и майстори, избягали от производството, а също и немалък брой специалисти с висше техническо и пр. образование. Последиците са твърде неблагоприятни, доколкото разширението на занаятчийските браншове става изключително чрез създаване на нови дребни примитивни заведения. Броят на занаятчийските предприятия през 1946 г. е 1,5 пъти по-голям от този през 1939 г., докато тяхното производство е едва 60% спрямо същата година.[17]

Многобройните малки, тесни, и тъмни дюкяни, всякакви сергии, палатки, носачи по улици, пазари, битпазари и панаири в градовете сами по себе си са достатъчни да се види, че нивото на дребнотърговските предприятия не е по-различно от това на занаятчиите. Мнозинството от търговците нямат собствени помещения. В градовете на Бургаска област само 36-37% притежават магазини. На техните врати стои изписана фирма с името на собственика. Той самият посреща и изпраща като продавач,

хотелиер, кръчмар. Цени няма и ако има, не се спазват. Прави се пазарлък на четири очи. Клиенти разни, но с пари малко, тъй че се продава на вересия, на доверие, особено на комшии, познати и редовни клиенти, които търговецът гледа да задържи на всяка цена. Дребният дюкянджия тича насам-натам да намери стока, пренася бурета, щайги, платове, оправя се с данъчните агенти и инспектори и т.н. Помагат членовете на семейството и по-рядко помощници млади момчета, дошли да учат занаят, да изкарат задължителния едногодишен стаж, за да станат уседнали търговци.

Всеки дребен търговец е клиент на някой или няколко по-големи търговци, негови доставчици на едро и кредитори. Отношенията им са обикновено лични, по търговски „честни", за всеки да има печалба. За да търгуваш и имаш кредит, трябва „добро име". В градовете, особено провинциалните почти всички търгуват – занаятчии, свободни професии, техници, колари, хамали, и т.н. „Градският жител – пише Н. Маврудинов – е преди всичко търговец. Търговията не е кражба, а форма на размяна". Почтеността е най-характерният белег на дребния български търговец.[18] Законът е строг, не допуска до търговията осъдени за злоупотреба на доверие, измама и кражба, а военновременните закони предвиждат строги наказателни санкции и доста търговци попадат в затвора.

Трудно се спазват наредбите при липса на повече стоки, като голяма част от тях се изкупуват от производители селяни и занаятчии на взаимно договаряне. Общият стокооборот на държавни, кооперативни и частни предприятия през 1946 г. е 103 026 000 лв. От него 37 056 млн. лв. са индустриални стоки, 47 097 млн. лв. са от земеделието, над 9000 млн. лв. от занаятите и 6630 млн. лв. от внос. Твърде голяма част от стоката минава по каналите на черната борса. Официалният стокооборот е с 60% по-малък през 1946 спрямо 1939 г., а броят на дребните търговци в градовете е с близо 50% повече.[19]

През войната в търговията, особено амбулантната, идват много случайни хора, които използват конюнктурата, недоимъка и правят спекула и черна борса. Немалко отиват в Македония, Добруджа, Егейска Тракия и нанасят „най-големия позор на търговското съсловие" по думите на търговец делегат на търговския конгрес през 1947 г., като използват гладното, бедно и затруднено население. Известен брой търговци са осъдени по Закона за гражданската мобилизация и Закона за снабдяване и регулиране на цените. По това време се усилва онова широко разпространено недоверие и отрицателно отношение към търговското съсловие, което ще отежни толкова много тяхното положение през следващите години. Времена, когато според ръководители на Търговския съюз „всичко се беше втурнало против търговеца, когато търговецът беше синоним на разбойник и спекулант, когато до скоро всички обвинени в нарушение на закона за снабдяването минават общо под наименованието „наказани търговци", макар понякога да е нямало ни един."[20]

Мнозинството дребни търговци правят по десетина продажби на ден, чакат пазарния ден, продават на „вересия", припечелват за насъщния и често фалират. През 1940 г., когато търговията върви добре, 24,3% от търговците получават на ден колкото средната за тази година надница в промишлеността – 43 лв. Други 62,5% имат дневен приход 72 лв., като средната надница в едрата индустрия за 1938–1939 г. е 50,85 лв. Само 14–15% от уседналите търговци – дребни стопани, са по-заможни, с добре уредени магазини, с годишен доход между 150 000–300 000 лв., което им осигурява относително добро съществуване. Тези най-пригодни за рационална и модерна търговска организация дребни предприятия не могат да променят общата характеристика на българската търговия. В своя реферат „Проблеми на нашата вътрешна търговия" Асен Кемилев пише: „Оставена на собственото си развитие без никаква насърчителна или насочваща намеса от страна на държавата, нашата вътрешна търговия носи в себе си своите дефекти: нерационалност, преситеност от дребни търговци, които изнемогват от липса на обороти".[21] Това е в разрез с достиженията и възможностите, създадени в развитите страни, за рационализиране и модернизиране на дребното предприятие като важен спомагателен елемент на една съвременно организирана търговска система и по този начин влиза в противоречие с потребностите от икономически и социален характер.

Шофьорите собственици са прослойката, която разполага с модерни средства за работа, добре регламентирана в система от наредби и организации като Съюза за товарен и обществен превоз (СТОП), контролиран от държавата. Те са свързани с по-едрите частни и държавни предприятия, но тяхната дейност, превози, снабдяване и пр. са до голяма степен обвързани с особеностите и нуждите на дребностоковото стопанство. Най-долните слоеве на дребната буржоазия – колари, файтонджии, лодкари работят като своите деди и само малката собственост и самостоятелната дейност ги отличава от наемните работници.

Относителната стабилизация и разширяване на дребностоковото стопанство в междувоенния период е свързано с бързото разрастване на мрежата от различни видове кооперативни сдружения в градовете. Техният социален състав е разнообразен, но преобладават дребни собственици. През 1944 г. от 28 474 лични кооперативни членове земеделци са 26,3%, занаятчии – 13,8%, търговци – 7,8%, или общо 47,9%. През 1944–1947 г. дребните стопани членуват главно в кооперациите за общи доставки и продажби, където те са 80% от членовете: земеделски, градинаро-овощарски, мелничарски и пр., за занаятчийски материали и произведения, стоки за търговците и т.н. Те са повечето от членовете на горските ТПК, над 40% от членовете на кредитните кооперации, т.нар. популярни банки, над 25% – на потребителните и по-малко, но солидно са представени в застрахователните и благоустройствените кооперативи. На земеделци, за-

наятчии и търговци принадлежи основната част от дяловия капитал, влоговете и заемите в повечето градски кооперации.

През 1946 г. в 147 популярни банки, които според Д. Сапунджиев са „наложени от острите кредитни нужди на дребните съществувания“ в градовете и по-специално занаятчийските среди, има 48 064 длъжници. Най-много – 12 061 (25,08%) с 23,61% от заемите са занаятчиите, следвани от търговците – 11 208 души (23,31%) с 31,17% от заемите, земеделци – 7964 (16,65%) с 14,18% от кредита и т.н. Индивидуалното участие на отделния дребен собственик в кооперациите е с твърде малки суми, между 20 000 и 35 000 лв., показател за неговите ограничени възможности за стопанска дейност. При това в тях членуват само около половината от занаятчиите, търговците и земеделците, а за останалата част „банковата“ дейност се помества в собствения им джоб.[22] Все пак кооперациите са превръщат в солидна опора на дребностоковото стопанство, фактор за неговото стабилизиране, с огромни потенциални възможности за модернизация на различните видове дребностопанска дейност.

Поради своеобразните условия за развитие в средата на 40-те години наред с бавния процес на модернизация на дребностоковия сектор се набелязва по-силна тенденция за неговото разширяване по посока на одребняване и използване на примитивни, традиционни похвати на производство, търговия и услуги. Хора и средства са въвличат в слабо ефективен трудов процес. Той осигурява почти мизерно съществуване и малокултурност и е препятствие да се работи и произвежда по-производително, за усъвършенстване, образование и модернизация. Най-многочислените слоеве дребни собственици в градовете са между 35 и 40 години при един относително устойчив цикъл на приемственост и развитие. В първата половина на 40-те години се проявява тенденция на подмладяване на дребнобуржоазните слоеве в градовете, където са родени около 50% от тях. От друга народност са към 13% от дребните стопани, главно мюсюлмани, евреи, арменци, предимно в търговията, коларския превоз и някои занаяти като ковачество, кожарство и т.н.[23]

Особен интерес представлява образованието на градските дребни собственици като показател за техния произход и нивото на тогавашното дребностоково стопанство. Неграмотните са към 10%, а незавършилите първоначално образование 11%, като над 50% от тези две групи са земеделци и малцинствени елементи. Относително повече собственици с прогимназиално и с по-високо образование има в уседналата търговия – 59%, в занаятите към 50% и при шофьорите. За ръководните среди на българската държава е ясно, че залог за модернизацията, уедряването и прогреса в занаятите и търговията е по-високото и най-вече професионалното образование.

В междувоенния период се откриват над 100 механотехнически, столарски, търговски и др. училища и над 200 средни и допълнителни земеделски училища. Търговско-индустриалните камари се ангажират със занаятчий-

ското образование и към 1947 г. в страната действат 40 допълнителни занаятчийски училища. Специални разпоредби задължават занаятчиите да осигуряват възможност на своите ученици да ги посещават. Законът за търговията от 1936 г. изисква най-малко прогимназиално образование за откриване на нови заведения в уседналата търговия. Поради особените български условия голяма част от завършващите техническите, търговски и земеделски училища стават предимно чиновници, а не професионалисти. Най добри резултати дават допълнителните занаятчийски и отчасти търговските училища. От 40 000–45 000 младежи, които през 1945–1947 г. работят и изучават занаяти в занаятчийските и индустриалните предприятия, 12 000 учат в занаятчийските училища.[24] Системата на професионално образование подготвя солидна за времето прослойка от по-образованите и професионално подготвени млади занаятчии, които заедно с отдалите се на предприемаческа дейност няколко хиляди висшисти и среднисти са предпоставка за преход към по-съвременен тип дребностопанска дейност, но настъпилите политически промени обръщат нещата в друга посока.

Дребната буржоазия не е класа в марксисткия смисъл на понятието. Тя обхваща слоеве с различно социално-икономическо положение, със самостоятелна икономическа база и интереси. Отделните дребнобуржоазни слоеве съществуват в реалния обществен живот на градовете като съсловия на занаятчиите, търговците, коларите, които се разпадат от своя страна на десетки по-малки съсловия в зависимост от занятието и традициите, със свои специфични потребности и форми на социален живот. Съсловно-професионалната диференциация естествено произтича от характера на труда на дребните стопани, основан на проста специализация и на природно-наследствено дадени индивидуални, физически и интелектуални възможности, сръчност и умение. Тази структура, основана на принципа бранш-съсловие-съсловна организация, се оформя и укрепва вследствие на корпоративните тенденции в държавната политика в периода 1934–1944 г.

Стремежът на държавата е да урежда икономическите и социалните въпроси във взаимоотношенията си с дребно-буржоазните слоеве чрез техните професионални организации. Като „органи на държавата за провеждане на стопанската и социалната политика“, според Закона за професионалните организации, те решават редица съсловни въпроси, регулират отношенията между членовете и сдруженията, между работодатели и помощници, създават посмъртни и взаимоспомагателни каси, почивни домове, клубове и т.н. За това спомага и системата от контролирани от държавата организации като Общия индустриално-занаятчийски съвет, Общия съвет за разпределението на стоки и материали, Общия стопански съвет, Върховния разпределителен комитет при Главното комисарство и комисии при различни министерства, Съвета „Труд и радост“, стопанските камари и пр.

След 9 септември 1944 г. нараства ролята на занаятчийския, търговския и земеделския професионални съюзи (ОЗИПС, ОСБТ, ОЗПС) в новосъздаващата се политическа структура. Освен чисто професионалните цели, стопанските и социални функции, които имат според запазената в общи линии законова уредба, те се превръщат в своеобразни политически представителства, организатори и гаранти на обединяваните от тях дребни собственици. Подобна роля в ограничен вид имат коларските задруги, клоновете на СТОП, възстановени през 1946 г., съюзът на дребните домопритежатели, съюзът на аптекарите и някои по-малки дребнособственически организации. Ръководствата на дребнобуржоазните организации са под контрола на БРП/к), а повечето колари и шофьори собственици членуват чрез своите организации в ОРПС. Все пак докато ОЗИПС се ръководи изцяло от комунисти, то в ръководството на ОСБТ по-сериозно влияние има НС"Звено", а на ОЗПС – БЗНС. Макар и непоследователно до 1947 г. държавата използва съсловните организации при решаване на редица проблеми като разпределението на материали и стоки, ценообразуване, данъчно облагане и пр., засягащи дребните собственици. Въпреки нежеланието на новата власт и особено на БРП/к/ да подсилва съсловното обособяване, самата стопанска структура и социална организация на дребната буржоазия правят това наложително поне за даден период. Същевременно това е важно средство за контрол върху политическото поведение на дребните стопани.

Съсловната раздробеност поражда разнопосочни стремежи, недоразумения, дрязги, противоречия между дребнобуржоазните слоеве, браншове и професии, породени от различията в положението и интересите. В отчета на ЦК на Българския търговски съюз пред XX конгрес през 1942 г. се говори за „взаимно групови" интереси на търговците и че е много трудно да се определят „общо съсловните интереси", особено през военния период. За много занаятчии, земеделци и колари търговците са паразитно съсловие. Самото занаятчийство не е единно. Обобщавайки чутото в изказванията на Националната конференция на занаятчиите, проведена през септември 1945 г. в Пловдив, един от ръководителите на ОЗИПС К. Сантов казва, че „всяко съсловие тегли въглена към себе си".[25]

Съществуващите различия между дребнобуржоазните прослойки в градовете не бива да се преувеличават. Те се регулират от пазарната стихия и се утаяват в живота на чаршии, улици, махали. Поколения са привикнали към една традиционна йерархия на занаятите. Имуществените и обществените различия между дребните стопани се побират в границите на дребнособственическото съзнание за право и размер на частната собственост и се оправдават като следствие на трудолюбие, дарби, наследственост и др., примиряват се в тяхната обща съдба на трудещи се. Времето е създало у повечето от тези хора чувство за устойчивост в занятието, което умеят, и в кръга, където живеят, а оттам усещането за смисъла на чо-

вешката им съдба. При занаятчии и уседнали търговци това е самосъзнание, че принадлежат към по-издигнато съсловие на хора самостоятелни, със занятие, което им осигурява собствен имот, дом, име и достойнство.

Всяко занаятчийско и търговско съсловие има свой патрон и празник, на който демонстрира съсловна солидарност и взаимност. По онова време патронният празник на занаятчиите – Димитровден, и на търговците – Никулден, са забележителни дни. На Димитровден – 8 ноември 1944 г., от 8 ч. сутринта на пл. „Възраждане" в София започват да приждат занаятчийските сдружения начело със своите знамена. Тук са учениците и ученичките от чирашкото, професионалното девическо и механотехническото училище. Всички са облечени празнично, със затъкнати на реверите трицветни ленти. В 9 ч. започва хилядна манифестация начело с членове на ЦК на ОЗИПС. Пред Военния клуб председателят на ОЗИПС Хр. Щерев и министърът на търговията Д. Нейков приветстват хилядното мнозинство. След това се провежда тържествено събрание в салона на „Славянска беседа". Сдруженията имат свои тържества, след което е традиционната почерпка. По подобен начин протичат тържествата на Никулден.[26] Така се утвърждава традицията, че „камъкът тежи на мястото си", и целият легендарен свят на дребния собственик.

Дребният собственик, еснаф и буржоа, има своя собствена житейска философия, чиито основни начала са култът към труда и частната собственост, пестеливост и преклонение пред парата, индивидуализъм и „страхотна привързаност" към дребния собствен интерес, собственически оптимизъм, лична инициатива и почтеност, нагаждане, приспособяване към силата и ситуацията.[27] През март 1944 г. С. Топузанов, главен секретар на Общия съюз на българските занаятчии, заявява: „Най-здравите носители на идеала за частна собственост се явяват нашите земеделци и занаятчии". Жилавият и упорит занаятчия прекарва години на непосилен труд дорде извоюва правото си на майстор. Тогава е вече зрял гражданин и познава тезисите на живота. В занаятчийската работилница е усвоил не само едно ново изкуство, но е получил ново възпитание. Научил се е на дисциплина, ред и „най-важното да цени частната собственост". Още като чирак и калфа той събира лев по лев, за да стане самостоятелен, знае, че всяко сечиво и материал струват скъпо, че работилница се обзавежда много трудно и „не е чудно, че пази ревниво малкото си имущество".

Според г-н Топузанов няма по-голям враг за българското занаятчийство от лъжливите апостоли, които вестяват края на частната собственост. Могат да го желаят онези, които нямат нищо, но пестилите ден и нощ, за да обзаведат собствена работилница или получили от деди и прадеди семейния занаят имат един закон: „Това, което е плод на моите ръце, ще стане моя собственост". Българският занаятчия нямал време и подготовка за книжни спорове, но със своя здрав и верен усет от вековния опит на предходните поколения знаел, „че частната собственост е първо и абсо-

лютно условие за стопанска свобода". Колкото и модерна работилница да му предложат, не е ли господар, той не е майстор, а наемен работник. С изчезването на частната собственост се губи целият смисъл и романтика на еснафа. „Защото у нас понятието занаят е неразривно свързано с понятието частна собственост и второто осмисля до голяма степен първото".[28]

От средата на 30-те години нататък на конгреси и събрания, в декларации и резолюции на търговския съюз и неговите браншови организации, които претендират да изразяват преди всичко интересите на дребните търговци, се настоява, че търговската дейност е „осветена от принципа на свободата" и частната инициатива е основа на „здрав стопански живот". Търговските организации приемат държавното регулиране и контрол в икономиката главно като защита срещу „гафовете на известни крупни капиталистически предприятия", за обуздаване на спекулата и „черната борса", както и поради потребностите на войната. Същевременно търговският съюз се обявява срещу „безогледното вмешателство" на държавата в търговията чрез разширяване на държавните монополи, насърчаването на кооперациите, щедро кредитирани от БЗКБ, чрез централизираната военновременна система на снабдяване и разпределение на стоките от комисарства, ведомства, общини, кооперативни централи, по административен ред, с множество заповеди и наредби, за сметка на търговското съсловие, „от векове призвано за тая дейност". „Необходимо е да се отворят вратите на свободната търговия, защото тя е първото условие за съревнование и творчество", се казва в резолюцията на XIX конгрес на Търговския съюз през 1937 г. „Нашият лозунг, нашият стимул е печалбата", обявяват търговците на голямо събрание в Пловдив през ноември 1943 г.[29]

Опитите на буржоазната държава за регулиране, модернизиране и защита на дребностоковото стопанство, особено след 1935 г., остават в границите на палиативните действия, без дългосрочна перспектива. Занаятчии, търговци и други дребни собственици са недоволни от мерките на държавата за регулиране на стопанството и смятат за нерешени всички свои основни въпроси – цени, снабдяване, данъци, професионална регламентация, пенсии, кредити, задължения и пр. Дребната буржоазия води борба за политическа свобода, за стопански и житейски стабилитет, за ограничаване и премахване на едрия капитал, но е против всякакви посегателства върху нейната собственост и икономическа самостоятелност. Поради това мнозинството дребни стопани са привърженици на политическата демокрация като проекция на стопанската демокрация, която по най-добър начин обслужва техните дребни индивидуални интереси и не може да приеме социалистическите идеи. Същевременно дребнобуржоазният мироглед в критични икономически и обществени ситуации се превръща в проводник на „социалистически" тенденции под формата на т.нар. „дребнобуржоазен социализъм", сближаващ неговите носители с пролетарските движения, но също така и на силни „десни" настроения,

които свързват широки дребнобуржоазни среди с тоталитарни, реакционни и фашистки обществени движения и режими.[30]

В центъра на мисленето и чувствата на дребния собственик, на неговото икономическо и политическо поведение, на отношението му към което и да е обществено движение и явление остава неговата собствена самостоятелност. В дребнособственическа България няма политическа сила, която да не изхожда или поне да не се съобразява с този факт. Наред с външнополитическите условия това определя състава и политическото съдържание на Отечествения фронт, демократичния характер на неговата програма със силно изразени тенденции към социален реформизъм и дребнобуржоазен социализъм. Само присъствието и водещата роля на Комунистическата партия прави осезателна перспективата за едно социалистическо бъдеще. Но за многобройните дребни собственици, поддръжници на ОФ партии, революционният акт на 9 септември се представя като възкресяване на демокрацията и създаване на народовластие, скок в царството небесно, където няма да има място за богати индустриалци, банкери, търгаши, царедворци и генерали и те ще благоденстват при обещаваната „закрила на слабите социални слоеве". Тези представи се подхранват от партийните програми и декларации, от позицията, която официално заемат партийните ръководства по въпроса за дребната частна собственост, включително БРП/к/.

В основата на идеологическите принципи на БЗНС е частната собственост, която съвпада с изискванията на достойнството и свободата на човека и с интересите на обществото. Тя е „източник на маса стопански сили и добродетели, без нея няма напрежение и риск" и премахването ѝ ще „докара двете най-големи пакости на човечеството: ще намали продуктивността на човешкия труд и ще увеличи зависимостта на самия човек". Демокрацията не може да постигне пълно равенство, което е невъзможно, но „тя може и трябва да премахне грубото, несъмненото и очевидното за всички неравенство в разпределението на жизнените блага". Затова Земеделският съюз се бори за ограничаване на едрото земевладелие, намаление на големите заплати, премахване на разните видове привилегии и „експлоатация на адвокатите, лекарите, аптекарите, инженерите, търговците, индустриалците и банкерите за унищожаване на картелите..." Земеделският съюз е за дребната и средна собственост, която е жизнеспособна и най-пригодна за закрепване на демократически политически режим, но тя трябва да се модернизира, за което най-подходяща е кооперацията, създаваща „по-голяма социална справедливост".[31]

НС „Звено", независимо от своите амбиции, има определено социалнореформистка програма, в която са отразени модерните за времето разбирания за усъвършенстване на буржоазното общество чрез внасяне на организация, плановост, социална справедливост и хармония при ръководната роля на държавата. Идеолозите на съюза открито защитават основните бур-

жоазни принципи, частната собственост и инициатива, наблягат на нейния преимуществено дребнособственически трудов характер. Според тях, модернизацията ѝ е условие за прогрес и напредък, но само в границите на законността, еволюцията, подпомагане и защита на добре уредени частни занаятчийски и търговски предприятия и развитие на кооперацията не в противовес, а в хармония, като помощник на дребните стопани.[32]

Социалдемокрацията демонстрира съчувствие към дребните съществувания и особено към занаятчиите, сред които има традиционно влияние. Тя осъжда буржоазната политика, обявява се срещу силното консервативно течение в дребнособствениеските среди, което пропагандира увековечаване и опазване на дребната собственост и противопоставя занаятчии на работници. Отхвърлят се „уж по-модерните" течения на социалния реформизъм, който се надява с държавни мерки да спре неизбежното разрушение на дребностоковото стопанство и така да се избегне социалната криза. Същевременно социалдемокрацията отрича тезата на Комунистическата партия, че занаятчийството и другите дребни стопани са обречени и трябва да се прости с мисълта за подобряване на своето положение, че спасението ще дойде със социалистическата революция и ликвидиране на дребната частна собственост по пътя на колективното сдружаване в трудовопроизводителни кооперации. Като излиза от разбирането на К. Маркс, че социализмът е резултат не на разрушаването и упадъка, а на усъвършенстването на капиталистическата система, социалдемокрацията декларира, че „без да държи на производствените форми, тя ще способства за създаване на условия, при които, като се използва напредъкът на техниката и науката", да се създадат жизнеспособни занаятчийски предприятия. Особени надежди се възлагат на развитието на всички видове кооперации.[33]

Още през 1919 г. в „Книжка за малоимотните" Д. Благоев отхвърля обвиненията, че, дошли на власт, социалистите ще вземат имотите на всички дребни собственици. В духа на марксистката доктрина и общоприетите възгледи на Втория социалистически интернационал той заявява, че експроприацията ще обхване само капиталистите, но не и занаятчии, селяни, дребни дюкянджии. Дюкяните ще останат, според Д. Благоев, „на ползване на техните днешни владетели додето могат и додето те самите доброволно не намерят по-полезно за себе си да отидат да работят в социалистическите фабрики и работилници, които ще бъдат уреждани от социалистическата държава". Но евентуални мерки за облекчаване на положението им се смятат за безполезни, тъй като нищо не може да спре процеса на тяхното пропадане и пролетаризиране.[34]

В междувоенния период позицията на Комунистическата партия в България по въпроса за дребната собственост претърпява съществено изменение в хода на неговото теоретическо и практическо решаване от ВКП/б/. Според В. И. Ленин диктатурата на пролетариата в изостанали страни трябва непременно да приеме особени форми, като се базира на

съюз, на сътрудничество с дребните собственици. Техният преход към социализма става основна задача, която може да се осъществи чрез „сложна система от преходни мерки", цяла редица предварителни стъпала, които осигуряват убеждение, доброволност, самоинициатива и заинтересованост у дребните собственици към колективни форми на социален живот.

В. И. Ленин, Н. И. Бухарин и др. ръководители на ВКП/б/ налагат в периода до 1928 г. политика на стопанско и политическо сътрудничество с дребния собственик. Преходът към социализма се свързва с балансирано, взаимосвързано развитие и подем на промишлеността и селското стопанство, ускорена индустриализация, базирана на възможностите на социалистическата държава, използване на пазарните механизми при ограничаване на капиталистическите тенденции, разширяване производството и покупателната сила на дребните стопани и дълготраен, всеобхватен процес на тяхното кооперирание с по-далечна цел създаване на производствени колективи на основата на мощна индустрия. Социалната трансформация и съзнателното рационално използване, регулиране и приспособяване на дребностоковото стопанство са двете страни на прехода на дребнобуржоазните слоеве към социализма с различно значение през отделните негови етапи. След преходния период от капитализъм към социализъм дребностоковото стопанство се враства, остава да съществува във вид и мащаб съобразно с изискванията на новата икономическа организация на обществото.[35]

По това време решително се отхвърлят възгледите на Л. Д. Троцки, Е. А. Преображенски и др. видни партийни дейци и икономисти, определяни от техните противници като „левичарски", за „първоначално социалистическо натрупване" като закон на преходното стопанство, което да осигури форсирана индустриализация, единствено възможна основа за укрепване и победа на социалистическите държавни форми, за гарантиране независимостта на страната. Според тях в изостанала страна като Русия това по необходимост може да стане за сметка на мобилизация на всички вътрешни ресурси, извличани преди всичко от селото и дребностоковото стопанство въобще. За целта е потребна централизирана държавна организация и принуда, което не означава непременно понижаване производствените и културните възможности на дребните собственици и нарушаване на техния съюз с работническата класа.[36] Трябва да се отбележи, че дори и в най-радикалните си интерпретации тази концепция не допуска възможността за прескачане на исторически нива, изхожда от анализ на реалната ситуация и възможните практически пътища за ускорена модернизация.

В края на 20-те и началото на 30-те години концепцията, представлявана от Н. И. Бухарин, се отхвърля като минал етап и се квалифицира като дясно опортюнистически уклон. Ръководството на ВКП/б/ възприема курс на ускорена индустриализация и строителство на социализма в исторически възможно най-кратки срокове. Неговите основни положения са сходни с принципните идеи на т.нар. „лява опозиция", но те получават съвършено

ново съдържание като стратегия на една политика, чийто завършен израз е теорията и практиката на култа към личността на Й. В. Сталин. В икономиката това се изразява в отказ от съобразяване с каквито и да е обективни закономерности и условия на стоково-паричното стопанство, с механизмите на съществуващата социално-икономическа структура. Разработват се нови идеологически схеми, обявени от Й. В. Сталин за закономерности, сред които централно място заема постулата за неизбежното и постепенно изостряне на класовата борба при прехода към социализма. Неговото изграждане се обявява за несъвместимо с всеки вид частна собственост, с всяка форма на сътрудничество на пролетарската държава с дребностоковите форми и групи. Те подлежат на ускорена ликвидация чрез принудителна колективизация на селяните и занаятчиите в производствени форми, които от самото начало нямат или загубват малкото черти на кооперации и постепенно са превръщат в своеобразни държавни предприятия, а дребните търговци и други дребни стопани просто се експроприират.

Постановката на В. И. Ленин, че дребностоковото стопанство непрекъснато поражда капитализъм и влиза в противоречие с едрото социалистическо производство се абсолютизира. Преходът на дребнобуржоазните слоеве към социализма се отъждествява с тяхната задължително ускорена и пълна социална трансформация, което се приема като критерий за победа на социализма. Те се отнасят към отмиращите, враждебни на социализма класи. Частният дребен стопанин, останал извън обществения сектор, се разглежда като капиталистически елемент, поддръжник на стария буржоазен ред, реакционер. В трудовете на Й. В. Сталин тези постановки получават качеството на закономерности в строителството на социализма.[37] Те са тясно свързани с неговата обща концепция, която в края на 30-те години се превръща в теоретичен модел за комунистическо движение, но той ще намери реализация в страните с народна демокрация по-късно, в края на 40-те и началото на 50-те години.

След VII конгрес на Коминтерна и особено по времето на Втората световна война възниква ситуация, при която комунистическите партии се ориентират към тактика на политическо и стопанско сътрудничество между трудовите и демократични обществени сили в рамките на народни и антифашистки фронтове. Българската комунистическа партия се ангажира с редица обещания в полза на дребните собственици съобразно техните традиционни изисквания. Но нейните ръководни среди и активни дейци гласно или негласно обявяват това за временна необходимост. Те са решени да преустроят страната, да я превърнат в развита индустриално-аграрна социалистическа държава с крупна промишленост и едро кооперирано селско стопанство. Това е невъзможно, според тях, без коренно преобразуване, т.е. ликвидиране на дребностоковото стопанство, което задържа производителните сили на ниско равнище, крайно затруднява процеса на формиране на работническата класа, на окончателното

скъсване на стотици хиляди „излишни“ хора със земеделието и селото, с традиционните занаяти и търговията, поддържа дребнособственическата самостоятелност и индивидуализъм, поражда капиталистически елементи. Земя, имоти, работилници, инвентар и най-вече работните ръце на милиони дребни стопани трябва да се впрегнат във „великото“ дело. Те трябва да отидат във фабриките, производствените кооперации, в обществената търговия и завинаги да скъсат с частната собственост в името на тяхното собствено щастливо бъдеще. Това ще стане рано или късно, нищо че в своето мнозинство дребните собственици не вярват в социализма или поне в такъв, където няма място за тях. Комунистите вярват, те са убедени в своята правота, пред тях е примерът на великата съветска страна, водена от непогрешимия и гениален Сталин.

Години на несигурност и нови перспективи

Революционният акт, извършен на 9 септември 1944 г., има съдбоносни последствия за дребната буржоазия. Това е представено по-широко в моята монография „Дребната буржоазия в България 1944–1958 г.“ Тук ще бъдат проследени някои по-важни и нови моменти на драматичния сблъсък: революция – власт – дребностоково стопанство – дребен собственик. Отначало дребнобуржоазните слоеве в градовете са в сянка, като че настрана от големия революционен порив. Те са забравени от горе и пренебрегвани от долу. Напразно новите занаятчийски ръководители и сдружения шумно провъзгласяват, че те са една от революционните сили на трудещите се, дали значими жертви за свободата, декларират безусловна подкрепа на новата власт, апелират за увеличаване на занаятчийското производство. На Димитровден занаятчиите манифестират с лозунги и плакати: „Всичко за фронта“, „Смърт на фашизма, свобода на народа“, „Да живее Червената армия“, „Всичко ще направим да премахнем черната борса“... и покрай тях скромно поставят своите искания.

В края на януари един от ръководителите на ОЗИПС, Ал. Гогов, пише във в. „Занаятчийска дума“: „.... на нас занаятчиите гледат с друго око“. Десетки хиляди занаятчии манифестират на митинги и събрания подкрепата си за народната власт, предявяват искания, които трябва да бъдат чути и разбрани, но като че ли това става в чужда страна. „Ежедневната преса с малки изключения мълком отминава тази голяма проява на занаятчиите“ и сред тях се „слага убеждението, че това ще трябва да се поправи“. И Ал. Гогов предупреждава: „Занаятчиите са голяма маса и от политическо гледище не е безразлично за народната власт накъде са ориентирани“.[38] Занаятчийските организации започват открита кампания срещу държавните органи и местните власти, които не предприемат нищо за облекчаване положението на съсловието.

Видни партийни ръководители и министри откликват с уверения и обещания. След Първия конгрес на ОФ занаятчиите стават трайно признат елемент на ОФ. Но обратно на очакванията едно след друго следват мероприятия в разрез с техните искания. Новата наредба за разпределение на материалите запазва старата система, при която до занаятчиите не достигат материали. Държавните служби концентрират наличните оскъдни суровини в индустриалните и в по-големите занаятчийски кооперативни и частни предприятия, като доста ясно дават да се разбере, че дребните занаятчийски работилници са безперспективни и техните стопани трябва да „спуснат кепенците“ и да се обединят в Трудово-производителни кооперации (ТПК). Но ТПК, основани главно от занаятчийски работници, се намират в начален стадий, срещат големи трудности, много законодателни, данъчни, материални и др. пречки и с нищо не привличат занаятчиите: През пролетта на 1945 г. се покачват рязко данъците, дори с обратна дата за военните години, а занаятчиите очакват, „че щом дойдат комунистите на власт – всички задължения ще се заличат и ще се почне отново“.[39] Обясняват им, че в България няма съветска власт и докато съществува частна собственост трябва да плащат своите задължения.

През май същата година се създават комисии за определяне цените на занаятчийските услуги, в които представители на ОФ комитети и ОРПС налагат напълно неприемливи цени. Те се отхвърлят масово от сдруженията, а ЦК на ОЗИПС настоява за централно определяни, обосновани цени. Отгоре на всичко в някои обществени среди представители на различни политически сили, включително на БРП/к), смятана за негласен патрон на ОЗИПС, раздухват кампания, злепоставяща занаятчиите като едно от черноборсовите съсловия, алчни за печалби на гърба на обеднялото работничество и чиновничество. С това, според занаятчийските ръководители, се засяга честта на съсловието, известно досега с „пословична честност и граждански добродетели“.[40]

Конгресът на ОЗИПС дава официален израз на двойственото положение, в което изпадат занаятчиите. Занаятчийските ръководители се стараят да демонстрират единодушна подкрепа на съсловието към ОФ власт. Те дори формулират неговата „нова идеология“, според която еснафщината и индивидуализмът трябва да се изкоренят, да се заместят с ОФ съзнание, с ясно разбиране на ролята на занаятчиите на трудовия фронт, необходимостта от жертви и държавна регламентация. Същевременно се издигат серия искания, които ще останат задълго: повече материали и нова система за тяхното разпределение чрез клоновите съюзи и под контрола на държавата, определяне данъци и цени с участието на занаятчийските сдружения, въвеждане на прогресивно-подоходен данък, нов закон за занаятите и за занаятчийските пенсии, подкрепа на занаятчийските кооперации, премахване на търговски книги и други отчетни документи, помощ за пострадалите от бомбардировките и т.н.[41]

Конгресът и неговите искания не произвеждат очаквания ефект. Като последствие лятото на 1945 г. донася доста открито и бурно брожение и недоволство на занаятчиите в градовете. Живеещи със самочувствието на голямо, трудово, заслужило съсловие, те не могат да се примирят с пренебрежителното отношение на новата власт, от която толкова са очаквали. В началото на юли ЦК на ОЗИПС, състоящ се изключително от комунисти, се обръща с крайно тревожно изложение до ЦК на БРП/к/, в което се казва: „Ние се намираме в невъзможност да отговорим на най-минималните и неотложни нужди на българското занаятчийство и да му дадем що годе вяра и упование в утрешния ден. Ние сме поставени пред дилемата да съществува или не общият занаятчийски и професионален съюз като масова професионална организация, обединяваща в своите редове повече от 100 000 занаятчии и професионалисти".[42]

Занаятчийският въпрос се обсъжда в Политбюро на ЦК на БРП/к/. Вземат се мерки за удовлетворяване на занаятчийските искания и париране на широкото недоволство сред занаятчиите. Излиза прословутата Заповед № 1921 на Министерство на търговията и промишлеността, с която се въвежда нова система на разпределение на материалите с участието на занаятчийските клонове и сдружения. Върховният стопански съвет (ВСС) и новообразуваните комисии разглеждат въпроса за калкулацията и цените на занаятчийските стоки и услуги и приемат корекции в духа на исканията на занаятчийските организации. Преустановява се дейността на данъчните комисии по преоблагане на занаятчиите. Предприемат се мерки за облекчаване и укрепване на ТПЗК. Стопанската декларация на БРП/к/ санкционира занаятчийските искания и придобивки и като че ги приема като част от стопанската програма на партията. Следващите месеци на 1945 и 1946 г. показват, че независимо от известното подобрение на положението на занаятчиите, това е било по-скоро тактическа, отколкото стратегическа позиция на Комунистическата партия.

В края на 1945 г. конференция на занаятчийските представители от 40 градове констатира с „прискърбие", че от вписаните в резолюцията на конгреса „нито едно съществено искане на българското занаятчийство не беше досега осъществено". Единственото съсловие у нас, което безрезервно подкрепя позициите на ОФ и което е дало реални доказателства за това, е занаятчийството. Същевременно то е единственото съсловие, което се удостоява с малко грижи от властта на ОФ и по-специално от стопанските министерства.[43]

Четвъртият пленум на ЦК на ОЗИПС, свикан в края на 1946 г., констатира, че основните проблеми на занаятчиите по ценообразуването, данъчното облагане, за грижите към Трудово-производителни занаятчийски кооперации (ТПЗК), социалното осигуряване и др. остават нерешени и в политиката на ОФ към занаятчийството са необходими съществени корекции. Отбелязва се пренебрежителното отношение към съсловието, раз-

пространяваните от отговорни фактори мнения, че занаятчийството си отива и няма място при новото общество, неговото третиране като черноборсаджийско, което накърнява достойнството на трудолюбивите и честни занаятчии и предизвиква у тях чувството на негодувание и несигурност. В резолюцията на пленума се заявява: „Досегашното положение е повече от неудържимо“ и се настоява да бъде определено място на занаятчийството в стопанството, като се коригира отношението на ОФ власт.[44] Това са причините, които според областните комитети на БРП/к/ предизвикват засилване на недоволството на занаятчиите през лятото и есента на 1946 г.[45]

Ако началните месеци след 9 септември донасят за много занаятчии надежди и приповдигнато самочувствие, то дребните търговци се озовават в най-сложната, неизгодна и тежка ситуация в своята история. Традиционното недоверие към търговеца въобще от страна на голяма част от производителните слоеве, служещите и градската беднота през годините на войната преминава във враждебност. Комунисти, земеделци, социалисти, хора поели властта, ги смятат за преки виновници за липсата на стоки, скъпотията, спекулата и хаоса в размяната. За тях търговците са излишни, а освен това са „мекерета“ на бившата власт. През 1947 г. на конгреса на търговците ямболският търговец Пастармаджиев казва: „В миналото един от основните стълбове на безпартийната тогавашна власт беше търговското съсловие“.[46]

Поради своето занятие дребните уседнали търговци са най-обуржоазеният и в този смисъл най-консервативният дребно-собственически слой. Преуспелият търговец е техен еталон, а комунисти, социалисти, дружбаши – опасни голтаци, които искат да посегнат на имота на почтените граждани търговци. В първите революционни месеци това като че ли се сбъдва – „експроприации“ на магазини, стоки, пари, арести по недоказани обвинения в спекула, лишаване от нарядни стоки и право на търгуване от местните власти, които се стремят да съсредоточат търговията в кооперациите, са често, дори ежедневно явление. През есента на 1944 г. в големите градове се въвежда система на „квартално снабдяване“ с нарядни стоки чрез кварталните комитети на ОФ.[47]

Сред населението се ширят слухове, подкрепени от „официални“ предупреждения за ликвидиране на частната търговия. Търговецът е наричан публично „спекулант“, „кожодер“, „акула“. По-късно подпредседателят на Общия съюз на българските търговци (ОСБТ) Д. Гешев, представител на НС „Звено“, ще припомни пред търговския конгрес как непосредствено след 9 септември, „когато в душата на широките маси беше наслоен куп от негодувание... поради това, че те не можеха да си дадат представа за това кой е виновен за липсата на стоки и т.н., несправедливи упреци бяха отправени срещу търговското съсловие“ и вземайки „долу“ властта в свои ръце те търсят да излеят гнева си и той пада върху търговското съсловие. Тогава всеки търговец „беше готов да хвърли ключовете само и само да

не понася позора и освирквания и т.н.“[48] Много дребни търговци в градовете прекратяват временно работа, но повечето – зарзаватчии, бакали, млекари, амбулантни и т.н., продължават да търгуват с каквото намерят. В столицата възстановяват дюкяните – животът иска своето.

От края на 1944 г. зачестяват призивите на ръководни лица от управляващите партии и правителството към търговците да отворят дюкяните, да търгуват спокойно и честно, като воюват срещу „черната борса“. Излизат окръжни на Министерство на търговията за отпускане на стоки на частния сектор и нашумялата тогава Заповед № 315, с която се урежда въпросът за цените на свободните от наряд стоки. Частната търговия се съживява, но ограниченията продължават да са големи. До частните търговци почти не достигат нарядни стоки, разпределяни от комисари и от съвети, където решаваща е думата на представителите на общините, ОФ комитетите, синдикалните организации и кооперациите. Въпреки официалните декларации самото Министерство на търговията прави всичко за все по-голямо увеличаване оборота на кооперациите, като им предоставя монополи и наряди за повече и по-важни стоки, далече над техните възможности за търговия. Рязко се увеличават данъците на уседналите търговци. Те са редовен източник за набиране на средства от партийни и обществени организации по различен повод. Дейността им се „контролира“ от разни страни и заплахата да бъдат подведени под отговорност за някакво нарушение на закона е постоянна. Много стари наредби са невалидни, а нови все още няма.

Ръководството на ОСБТ, състоящо се от социалисти, земеделци, комунисти, звенари, някои от които никога не са били търговци, се опитва да отстоява в този труден период интересите на дребните търговци. Неговата дейност се състои „не толкова колко ще получат, а повече изяснявайки какъв е бил търговецът в миналото, какъв е в настоящето и какъв ще бъде в бъдещето, е ли полезен или е вреден“. Главният секретар на съюза Брайко Георгиев, комунист, казва през 1947 г. пред търговския конгрес: „Извънредно трудно беше за ЦК в обстановката на известни предразсъдъци или в резултат на големи грешки в миналото на някои деятели на частния сектор да може да се осигури необходимия терен и признаване на частния търговски сектор, доколкото неговият разделителен апарат се явява обществено необходим за улеснение снабдяването на населението и като действителен коректив за методите и разходите в работата на обществените и държавните търговски предприятия.“[49]

Постъпките на ОСБТ се подкрепят настоятелно от НС „Звено“ и Върховната стопанска камара. Вестник „Изгрев“ публикува през лятото на 1945 г. критични статии в защита на частната търговия. „Днес – пише деец на НС „Звено“ – търговията у нас не е на мода. Тя се счита за „стихийна“ проява, т.е. антипод на плановото стопанство, поради което не само теоретично, но и на дело е отхвърлена от редица фактори“, като се ви-

зират Министерство на търговията, Върховния стопански съвет, ОФ комитетите и главно работническата партия.[50]

През пролетта на 1945 г. някои ръководители на БРП/к/ като А. Югов, Д. Терпешев, членове на стопанския отдел на ЦК, се противопоставят на необоснованото разширение на кооперативния и елиминирането на частния сектор в търговията, водещо до нейното разстройство, инфлация, големи трудности в размяната и снабдяването на населението. На заседание на Политбюро на ЦК на партията през май надделява становището, формулирано от Тр.Костов, за използване на частния сектор паралелно с кооперативния, който трябва да се развива съобразно своите реални възможности. Тази линия е потвърдена в септемврийската декларация на БРП/к/ по стопанските въпроси и с възприетата в края на 1945 г. формула за хармонично развитие на трите сектора, като на частната търговия се признава правото на дейност в условията на равенство и съревнование. На заседанието на НК на ОФ от 9–11 октомври 1945 г. В. Коларов казва, че отношенията между кооперациите и частната инициатива в търговията е един от „най-острите въпроси". Според него се възприема ново ръководно начало за насърчаване едновременно на частните търговци и на кооперациите на базата на „свободното икономическо съревнование". Кооперациите трябвало да получават задачи според техните възможности и де се подкрепят икономически с кредити, доставки, помещения, а не административно „по пътя на процентите".[51]

По това време придобива смисъл и по-широка употреба понятието „патриотични търговци". То отговаря на политическата конюнктура, но поставя на една плоскост едри и дребни търговци, търговски къщи и амбуланти. В някои изказвания на ръководители на БРП/к), като Тр. Костов, Д.Терпешев и др., през лятото и есента на 1945 г. и по-късно все по-определено се отграничават търговците – дребни собственици, говори се с разбиране за тяхната трудна житейска съдба, за необходимостта да се устроят по някакъв начин. Но тези схващания не са много известни. Сред повечето ръководители и актива на Комунистическата, Социалистическата и Земеделската партия битува популярното разбиране за частния търговец като паразит, нетрудов елемент, напълно излишен за размяната. За комунистите е догма казаното от Сталин, а според него социалистическата търговия е дело на държавните и кооперативните предприятия. „Съветската търговия е търговия без капиталисти – малки и големи, търговия без спекуланти – малки и големи, това е особен род търговия, каквато досега историята не познава и която практикуваме ние, болшевиките, при съветския режим". Дребната търговска буржоазия се причислява към нетрудовите, експлоататорски, враждебни на социализма слоеве.[52]

Една наивна представа за търговията като просто разпределение на блага, което само трябва да се организира и планира, владее умовете на хората, неизкусени в управлението, а още по-малко в сложни стопански

дела. Представа, че всяка частна печалба в търговията е незаконна, грабеж, че стоките могат да се придвижват до консуматора от държавни и кооперативни предприятия, които покриват само своите разходи. Представа, която е широко разпространена сред селячеството и градската беднота и стига до учудваща неприязън към търговията въобще като към дело вторично, непроизводително. Пред конгреса на питиепродавците през 1947 г. Ал.Чичовски – социалист и член на ЦК на ОСБТ, посочва „скрьбния факт", че се е изпаднало в „крайно увлечение", че се явяват „тенденции като че ли е срамно да бъдеш търговец". Той говори за трудния път, който изминали, за да разсейват наслоения предразсъдък, че „всяка частна инициатива е „спекулативна".

Търговци от бранша на кафеджиите, гостилничарите и сладкарите настояват за преминаване на целия бранш в занаятчийския съюз, тъй като вместо „търговец" ще имат титлата „трудов човек". Но повечето дребни търговци живеят със своите съсловни представи. Пред конгреса на ОСБТ през 1947 г. търговецът Д. Костов от Русе казва: „Вярно е, че живеем при особена обстановка... Но ние имаме достойнство. Ние имаме зад себе си един опит, качества на трудолюбие, на честност, на моралност, на морален и материален кредит", за което ги уважават „фактурите", знаят цената си и своя дълг пред българския народ. Думите му са изпратени с аплодисменти, но те остават в заседателната зала. Отвън, по вестници и събрания се заклеймяват алчните и безскрупулни търговци черноборсаджии. Сред управляващите, особено „долу", не се разбира необходимостта да се използват разумно дребните търговски предприятия за подобряване и съживяване на размяната, за активизиране на дребнособственическото производство и преодоляване на оскъдицата.[53]

През есента на 1945 и през 1946 г. настъпва известно облекчение в условията за търговия на дребните собственици в градовете. Но принципите на „свободно прикрепяне" по избор на гражданите към търговските магазини и на равенство в условията на търговия в частния и кооперативния сектор практически не се реализират. Въвеждат се задължителни норми за калкулации и цени, търговски книги, етикети, ценоразписи, засилен инспекторски контрол и за най-дребните търговци, но стоки – нарядни и не нарядни – те почти не получават, особено бакали, манифактуристи и всички продавачи на промишлени изделия. При оскъдния стоков контингент кооперациите обсебват почти всичко, понякога цялото производство на някои индустриални браншове чрез нарочни разпореждания на съответните министерства и ведомства. В по-добро положение са само търгуващите с алкохолни и др. питиета, с някои земеделски и занаятчийски стоки, закупувани от производителите.[54]

Ръководителите на ОСБТ, на клонове и сдружения „висели" с часове пред вратите на ОФ комитети, на разни министерства и пр., за да искат разрешаване на разни въпроси – отпускане на стоки, понижаване на данъ-

ците, облагане и преоблагане, иззети магазини, спиране на разрешителни и гонене на амбуланти, цени и калкулации, пенсии и т.н. Главният секретар на Министерството на търговията казва, че то се е превърнало в стената на плача, а член на ЦК на ОСБТ отбелязва, че „едва 20% от делегациите, идващи от цяла България в София", отиват в министерството. Разпорежданията на съответните министерства и дирекции въобще не се спазват по места. Оплакванията идват не толкова от централната власт – се казва на търговския конгрес – „колкото от поразиите, които се правят на местна почва, в този или в онзи град, от отговорни и неотговорни фактори".[55] Търговците се оказват в твърде сложна ситуация, която Д.Гешев обяснява така: „Засегнати сме и трябва да реагираме, а от друга страна правителството има своята политика и ние сме длъжни, след като уточним гледищата си, да го осветляваме, да посочим мястото на търговеца, без обаче да водим борба против генералната линия на правителството".[56]

Действително всичко опира до „генералната линия" на ОФ власт, следователно на БРП/к), а тя е насочена към една цел – създаване на предпоставки за строителство на социализма. Текущите задачи според правителството се свеждат до „нормализиране на живота с всички средства и материални жертви. Икономиката на днешната епоха непременно трябва да бъде дирижирана, и то с оглед добре разбраните интереси на народните маси. Всяко друго разрешение на въпроса е саботаж".[57] Но по това време – до 1948 г. – в България има икономика от смесен тип, в която системата на държавното регулиране се съчетава с пазарния механизъм на дребностоковото стопанство. Тенденцията към административно централизирана икономическа организация, налагана от БРП/к/ като стъпало към планово стопанство е в противоречие с пазара и с интересите на дребната буржоазия. Според нейните ръководители и поддръжници дребните предприятия са обречени и вредни за стопанския и социален растеж. Народните интереси, според тях, се представят и изразяват единствено от народната власт.

Държавата се намесва навсякъде. Раздава материали, но за дребните търговци няма и те работят на черно. Разпределя стоки, но за дребните търговци няма и те заобикалят законите и търсят начини да се оправят. Изземва по пътя на реквизициите земеделските продукти, но дребните земеделци не искат да ги дават, крият ги и ги продават на „черно". Всички шофьори собственици са задължени да работят в системата на СТОП, но нямат гориво, резервни части и пр., не достигат парите и те правят „черни курсове". Коларите въобще не спазват определените от държавата тарифи и населението е „писнало" от техните такси, които са най-високи заедно със заплащането на строителни и общи „свободни" работници. Държавните органи определят ниски наеми, но наемодателите, разчитащи на доход от една-две стаи, не могат да ги приемат, негласно се споразумяват с наемателите, макар че все се намира някой „ощетен" да на-

рече „експлоататори“, „кожодери“, „фашисти“ тези скромни хорица, сегашни и бивши дребни чиновници, занаятчии, пенсионери или бакали.[58]

Много от самите чиновници, призвани да прокарват държавната политика, не спазват и заобикалят наредби, правят разни „услуги“ срещу еднодруго, щото с една заплата не се живее. Спонтанно и мълчаливо се издига лозунгът „спасявай се кой как може“. В условията на преобладаващо дребностоково стопанство дребните собственици са слабо пригодни да възприемат определени норми и правила за своята дейност и се подчиняват на потребностите на местния пазар – града и неговите околности. Стопанската ситуация е „изгодна“ за дребния собственик, колкото да си изкара прехраната. „Спътник на дребните стопански съществувания – казва социалистът Д. Бодуров на сесия на ВНС – занаятчии и търговци е мизерията“.[59]

Дребните градски стопани осигуряват почти всичко за своята дейност и домакинство по „втория начин“, на „черна борса“ и на свободния пазар, доколкото те въобще могат да се разграничат. Това е естествена проява на пазарните условия за размяна между дребните стопани в селото и града и стихийно уравновесява техните производствени и покупателни възможности. При отсъствието на единна стопанска програма като система от мерки по отрасли, съобразени с реалните социално-икономически условия, методите на ръководеното стопанство, стремежът към планово, централистично, административно уреждане влизат в остро противоречие с частностопанската, дребнособствеческа структура на страната и предизвикват засилващо се противодействие, „икономически форми на възмущение на дребнособствеческата стихия“, по израза на В.И.Ленин. [60]

През юни 1946 г. НК на ОФ констатира, че икономиката се намира в твърде тежко състояние, че с дезорганизацията на пазара нараства спекулата, инфлацията и „черната борса“, които подриват икономическата политика на ОФ. Голямо внимание се отделя на проблемите в дребностоковия сектор, като се подчертава негативното икономическо поведение на занаятчиите, дребните търговци и транспортьори и тежките последствия за народното стопанство.[61] Дребнобуржоазната вълна, надигнала се през военните години, се разлива все по-широко и като стихия овладява всички ниши и пори на икономиката на града и селото. Стопанските министерства и служби са безпомощни, въпреки всевъзможните ограничителни мерки, след като не могат да предложат препитание на хиляди търсещи хора. Дори когато в НК на ОФ и МС се обсъжда въпросът за съкращаването на кръчмите и др. питейни заведения, чийто брой е нараснал извънредно много, част от министрите са на мнение, че не може да се изхвърлят на улицата толкова хора, а министърът на търговията Д. Нейков заключава: „Който може, нека дойде да изкара прехраната си“.[62]

При съществуващата политическа и икономическа обстановка ръководните среди не могат да не се съобразяват със значението на дребнобуржоазните слоеве и редица идеологически и морални скрупули. „Една

народна власт не може да пренебрегне здравето и живота на сегашните поколения; тя ще ги задоволи макар и със средства, които от гледна точка на техническия напредък не издържат критика – пише известният комунистически деец Върбан Ангелов в своята книга „Земеделският въпрос в България" – Тя обаче върши това напълно съзнателно; удовлетворява временно големите нужди на населението, за да може то да преживее създадения критически период, а самата власт да се закрепи".[63] Тази книга, излязла през 1946 г., ще бъде инкриминирана през 1949 г.

През 1946 г. обстановката е такава, че многобройните противници на този „либерален подход" са принудени на думи да се съгласяват с хуманните потребности. Това не пречи те все повече да разширяват административната система под флага на борба за организация и плановост, срещу „архаичните" принципи на либерализма, които наред с другото водели до пропадане и експроприиране на дребната частна собственост, макар да се обявява за неприкосновена от Търновската конституция. Естествено, че при такива настроения в голяма част от ръководните среди предложените мерки на специалисти от ВСК за рационализиране и стимулиране на дребните предприятия в съответствие с достиженията на напредналите страни остават без последствия.

В съответствие с решенията на НК на ОФ от юни 1946 г. и изготвения по същото време проект за народностопански план от ВСС правителството се ориентира към по-нататъшно разширяване на държавното вмешателство, регламентация и контрол върху дребностоковия сектор, към подмяна на пазарните механизми с административни институции.[64] Правителствената политика придобива характер на средство за натиск върху дребнобуржоазните слоеве, пречи за възстановяването и рационалното използване на техните стопански функции, поражда не само икономическа, но и политическа съпротива у широки дребнособственически среди, с което разширява социалната база на опозиционните сили.

В цялата плетеница от противоречия, недоволства, предубеждения, интереси за дребната буржоазия се откроява един централен въпрос – за съдбата на нейната собственост. Всички посегателства във формата на ограничения, елиминиране, заплаха и пр., всевъзможни проекти, постоянни изявления и писания, главно от представители на БРП/к), за рационализация на занаяти, търговия и транспорт чрез съкращаване, уедряване, кооперииране, „етатизиране" и дори ликвидация, както и пропагандата на опозицията засилват опасенията на градските дребни стопани, че, ако комунистите се утвърдят на власт, рано или късно ще посегнат на тяхната собственост. Занаятчийските ръководители постоянно уверяват колко „вредни слухове и приказки са тия, че народната власт иска да затвори частните работилници", обратно, тя щяла да поощрява занаятчийството.[65] „Етатизирането" е злободневна тема за шофьорите-собственици, за притежателите на малки аптеки, дрогерии, лаборатории и пр. От 1945 г. насетне пра-

во до откриват нови аптеки имат само държавата и общините и се дискутира въпросът за премахване на частната инициатива в този бранш. Това предизвиква открито негодувание, антикомунистически и опозиционни настроения сред аптекарите-собственици и дори сред част от наемниците. В ЦК на БРП/к/ констатират в характерен доктринерски стил, че недоволството в дребнобуржоазните слоеве е плод на „дребнособственически настроения“ и липса на „идейна позиция“. [66] На заседание на НК на ОФ на 18 септември 1946 г. Иван Харизанов посочва, че земеделски и дребнобуржоазни среди се „откъснали“ от ОФ и станали фокус на „реставрационни тежнения“, опора на опозицията, главно поради страх от „хегемонистичните прояви на комунистическата партия“ и тенденциите към етатизация и социализъм, които са извън рамките на „ОФ ера“.[67]

Дребната буржоазия има своя идейна позиция: запазването и укрепването на нейната собственост, удовлетворяване на някои скромни потребности, за да се осигури семейство и предприятие, сигурност и перспектива за бъдещето, глас в решаването на своите и обществените дела, уважение и зачитане на тяхното право и достойнство на трудови хора, както работниците и чиновниците... и всичко това е под въпрос в навечерието на изборите за Велико народно събрание. Платформата на опозицията е построена върху традиционните искания на дребнобуржоазната демокрация и отделя специално внимание на „болните“ въпроси на дребните стопани. На голям митинг, състоял се на 20 октомври 1946 г., водачът на обединената опозиция, именуваща се Федерация на селския и градски труд, Н. Петков се обръща към занаятчиите, „най-голямата опора на българщината през епохата на робството..., на които еднопартийната диктатура отне свободата, гордостта и независимостта на собственици и възможността за съществуване с несправедливи наряди и лишаване от наряди, към търговците, на които е отнета личната инициатива...“ Опозиционните сили се обявяват в защита на частната собственост – апартамент или друг имот, придобит със спестявания и труд.[68]

В своята реч на големия предизборен митинг в София Г. Димитров заявява: „Частната собственост на селския стопанин, на занаятчията, на хората на физическия и умствения труд и наследяването ѝ се закрепва и гарантира за нейните собственици и наследниците им завинаги и за всички времена“. В този дух са изработени редица основни положения на първия проект на ОФ за нова конституция на страната. Според него „Конституцията признава частната собственост и нейното прехвърляне по наследство. Държавата ще закриля придобитата чрез труд и спестовност частна собственост“.[69]

Изборите за ВНС увличат дребната буржоазия в градовете в политическа борба. Предимствата са на сраната на ОФ партии, за които като част от огромния агитационен апарат работят дребнобуржоазни професионални организации и хиляди членове на ОФ партии. Към 31 декември

1946 г. само в БРП/к/ членуват 29 086 занаятчии и 5837 търговци. Голямо влияние в полза на управляващите партии оказват пропагандата на идеите за „ОФ ера“, подкрепата и развитието на кооперативното движение, действията за ограничаване и „експроприация“ на богатите капиталисти, страхът, който всяват чистките в държавния апарат и армията, и репресиите срещу политическите противници. [70] Мнозинството от дребната буржоазия се колебае, мнозина нямат ясни политически позиции, а някои слоеве са традиционно индиферентни към политическата борба поради своето ниско културно равнище, дребнособственически практицизъм, индивидуализъм и съсловни предразсъдъци. Но точно това ги кара да се поддават на своите конкретни чувства, впечатления и обиди.

Политиката в подкрепа на обществения сектор, административните ограничения, изявления, закони и опити за ликвидиране на частната дейност предизвикват смут, дори паника в широки дребнособственически среди. В средата на септември секретарят по организационните въпроси на Областния комитет на БРП/к/ в София Т. Живков посочва, че в града има „маса дребни търговци и занаятчии, чиито интереси бяха засегнати от мероприятията на ОФ“. Сред дребните стопани все повече се чува думата на немалко техни колеги, членове на БЗНС – Никола Петков, и БРСДП/о), а също така членове на НС „Звено“, агитиращи за опозицията. Иван Харизанов предупреждава, че действията на властите укрепват мнението, че се върви „към структурни промени...към комунизъм“, че това създава „несигурност, страх и неверие“, че „буржоазният сектор във всички нюанси се мобилизира против курса на режима“. ОФ печели изборите, но значително по-слабите резултати в градовете са поради очевидно голямата поддръжка на опозицията от дребнобуржоазните слоеве. Наред със стопанските и продоволствените неуредици, увлеченията и неоправданите ограничения за дребностоковия сектор, пренебрегването на непосредствените интереси на дребните собственици, които пораждат у тях несигурност и недоверие към властта, най-голямо значение има страхът от победа на Комунистическата партия и социалистическото бъдеще.[71] Борбите около избора на Велико народно събрание са кулминацията в колебанията и политическата изява на дребната буржоазия след 9 септември в нейното раздвоение за или против „народната власт“.

Ръководството на БРП/к/ си дава сметка, по думите на Г. Димитров, че „...трябва да укрепим нашите позиции сред дребната буржоазия в големите и малки градове. Там е ахилесовата пета.“ Ориентацията е към нов курс, който трябва да ликвидира с безпомощната двойственост на дотогавашната политика, породила стопанско и политическо противодействие и враждебност на мнозинството дребни стопани, достатъчно, за да провали фактически основните правителствени мероприятия. Преходът към планово стопанство се съпътства с ограничаване растежа на дребностоковия сектор, неговата ускорена трансформация, регламентация и стре-

меж да се установят реални параметри, задачи и възможности за работа на дребните собственици.

Правителството на Г. Димитров предприема цялостна система от конкретни мерки, които засягат дребностоковия сектор – прекратяване даването на разрешителни за търговска дейност и преразглеждане на старите, опит за въвеждане на норми и плановост в по-едрите занаятчийски предприятия, нов режим на ценообразуване, прогресивно-подоходен данък, увеличаване подкрепата за ТПЗК, откриване на държавни и общински търговски предприятия, съкращаване броя, закриване и „обобществяване" на частни кръчми, ресторанти и хотели, на хлебарски, месарски и други занаятчийски заведения, реорганизация на каруцарския и автомобилния превоз, подобряване снабдяването на занаятчиите с материали и на „утвърдените" частни търговски предприятия и браншове с повече стоки. Новото правителство практически за първи път реализира в някаква степен принципните постановки на стопанска политика за съчетаване на частния и обществения сектор в т. нар. „ОФ ера". За кратко време се създават относително по-стабилни условия за дейност на дребните стопани, което подобрява тяхното икономическо положение. Същевременно редица от мерките и последствията от изпълнението на двегодишния стопански план, по-специално изключването на повечето дребни занаятчии и търговци от системата на снабдяване и поръчки, промените в ценообразуването и данъците, предимствата на кооперациите и новите обществени предприятия, предизвикват паника и недоволство сред дребнобуржоазните слоеве.[72]

Сключването на мирния договор, разгромът на опозицията, утвърждаването на ръководната роля на БРП/к/ в държавата в значителна степен отстраняват възможностите за политически колебания и противоотечественофронтовски прояви на дребнобуржоазните слоеве в градовете. Но привидната единодушна подкрепа на ОФ политика, изразявана в резолюции от събранията на дребнобуржоазните организации, не скрива огромното безпокойство, обхванало дребните стопани в градовете. Постоянните проблеми с липса на материали, стоки, резервни части, неизгодни цени, с обмяната на парите, данъци и пр. отиват на заден план. Сега вече въпросът е ще я бъде ли частната собственост и дейност въобще. Правителството отговаря положително, но си запазва правото на всякакви промени и преобразувания в дребностоковото стопанство с приетия курс към индустриализация. Постановката за развитието на „трите сектора" видимо добива реална тежест и мястото на частната собственост като че ли се узаконява. Същевременно все по-често открито се поставя въпросът за „масовизиране" на занаятчийското кооперативно движение и по-нататъшното съкращаване на частния търговски апарат във вътрешната търговия.

Занаятчийските ръководители са изненадани от развоя на събитията. При приемането на стопанския план през пролетта на 1947 г. Върховният стопански съвет включва само част от едрите занаятчии в неговото

изпълнение и се поставя въпросът за ускорена „трансформация“ на занаятчийството в ТПК, за използване на занаятчийския инвентар и квалифицирана работна ръка, за закриване на дублиращите индустрията занаятчийски браншове. Държавата, според ВСС, поемала грижата никой занаятчия да не остане без работа, като отваря широко вратите на новостроящите се фабрики и стимулира кооперациите. Трябвало да се разясни на занаятчийството, че ако не днес, то утре то ще пропадне под неумолимите икономически закони и е по-добре това да стане планово, без да се създава паника. „Наш дълг е като прогресивни занаятчии – заключава Х. Щерев, председател на ОЗИПС, – да кажем, че трансформацията ще стане“, „да алармират своевременно“, за да не ги свари бурята неподготвени. У занаятчията не трябва – според него – да се създава илюзия, че може да се закрепи като дребен собственик, каквато илюзия се създала в земеделците, че със закона за оземляване ще станат вече „добри дребни стопани“. „Трансформацията“, както тогава се нарича преустройството на занаятчийството, от преимуществено обществено става държавно дело. С нейното провеждане се заемат ВСС, Министерството на индустрията и занаятите и други държавни органи, а занаятчийските организации се поставят в положение на помощници, „слушатели“. Всичко се съсредоточава в ръцете на чиновници, които според занаятчийски дейци не познават условията и нуждите, психиката на занаятчиите.[73]

В същата ситуация се намират представителите на търговското съсловие, но те нямат самочувствието и претенциите на занаятчийските ръководства. На конгреса през юни 1947 г. Д. Терпешев казва: „Аз няма да скрия, че вашето положение е тежко“. Той съобщава, че реорганизацията и съкращаването на търговските заведения ще стане, но правителството иска това да е безболезнено. Министър-председателят Г. Димитров казал, че не бива хората да се изхвърлят на бунището, на улицата, независимо че има много излишен кадър, който трябва да отиде в други сектори, но това не става „урбулешката“, за сметка на живота на тези хора.[74] Тр. Костов, зам.-председател на Министерския съвет, иска компетентно съдействие от търговските съюзи. Главният секретар на Министерството на търговията заявява, че 96% от търговците са „дребни съществувания, а народната власт си има особени предпочитания и особени задължения към дребните собственици“.[75]

Търговците – уседнали и амбулантни, се призовават да отидат в обществените предприятия. ЦК на ОСБТ агитира в този дух и разяснява, че вратите на кооперации и държавни предприятия ще са отворени за бивши частници. Но по правило техният персонал не се набира от търговското съсловие. Някои опити да се привличат кадри измежду частните търговци в държавни и общински предприятия са остро критикувани от кооперативните деятели под предлог, че се дава път на техните стари врагове – търговците. Не срещат никаква подкрепа и някои възникнали в

градовете „преходни форми“ като колективи на търговците на зеленчуци, манифактура, бакали и те водят вяло, формално съществуване. С повече успех през 1947 г. се развива комисионната търговия, където частници са привлечени за агенти на държавни предприятия.[76]

Занаятчии, търговци и други дребни стопани в градовете разбират, че постарому няма да я бъде, но те схващат нещата по-иначе от намеренията на правителството. Георги Атанасов, 63-годишен обущар от Добрич, пише в „Занаятчийска дума“ от името на своите събратя, че мнозинството занаятчийски дюкянчета мизерстват, но срокът на преустройството на занаятчийството според плана бил много кратък. Според него това трябвало да стане „постепенно, бавно, еластично... за 5, 10 години, щото, ако в студената чаша налееш вряла вода, тя ще се пукне!...“ Дълго пътешествие изминал „разхълтания локомотив“, колелата и частите му са изтъркани, но влачи гигантски товар, вагони, пълни с жени, деца и мъже от всички възрасти и за да го спре, водачът трябва да намали скорост отдалече, щото „бруском спре ли се“ претовареният влак, всички пасажери ще пострадат. И припомня народните поговорки: „Нека е далеко, то що е леко!“, „При гладене на вежди, да не извадим очи“, „Голямата риба и с малка въдица се хваща“, „Глас народен – глас Господен“, „Насила хубост не става“. Това мнение е остро критикувано в специална статия на „Занаятчийска дума“. Старият обущар не може да разбере каква връзка може да има неговото „занаятчийско разсъждение, из чийто тиган сам се пражил цели 63 години“ със злостните клетви на опозиционните партии.[77]

Търговец от Ямбол препоръчва, като се строи нова сграда, да се постъпи като всеки разумен стопанин, който не събаря безсистемно, а “изкъртва спокойно тухла по тухла и всичко негодно хвърля на бунището, а годното използва за строежа на новата сграда... Нека онези, които са горе и управляват да разберат, че не може с бързи, решителни мерки да се унищожава едно съсловие“, а напротив, да се впрегне то с всички сили и средства в строежа на новото.[78] Търговският съюз официално декларира, че приема разумната и оправдана от стопанските нужди рационализация на посредническия апарат, но защитават своята позиция за най-целесъобразния начин, по който това да стане.[79]

Занаятчийските ръководители дълго време, до края на 1947 г., смятат, че правителството ще следва един от основните принципи – „слабият не да бъде погазен, не да бъде експлоатиран, но да бъде издигнат, да бъде подпомогнат“ и ще вземе занаятчийството под своя закрила, за да му осигури по-безболезнено преминаване от частната към кооперативната форма. Така то може да се приобщи към стопанското изграждане и изпълнение на плана, като скъса със старите методи, диктувани само от лични, егоистични интереси. Те смятат, че това е основна задача, за чието решаване трябва да способстват, защото „там има грамадни капитали и тия машини, тия познания, тая интелигентност, ако щете и тая култу-

ра“ на занаятчиите „да бъде впрегната“ и използвана по „най-целесъобразен начин“.[80]

Пролетта и лятото на 1947 г. преминават в напрегнато очакване. Въпреки публичните декларации и относително благоприятната текуща политика всички дребни собственици разбират, че нещо ще се случи. Усещането за преходност, за временност на сегашното положение е обхванало тяхното съзнание. Те не могат да реагират по-остро. Някои опити на опозиционните сили да разцепят занаятчийските и търговските сдружения, да проникнат в съюзите на собствениците и аптекарите остават без особени последствия.[81] Декларацията на НК на ОФ от 26 октомври за ориентация към строителство на социализма засилва напрежението в занаятчийските и търговските среди в градовете. Носят се всевъзможни слухове за скорошна ликвидация на частната собственост.

На 8 ноември – Димитровден, и на 6 декември – Никулден, за последен път в своята история занаятчийските и търговските сдружения излизат със своите знамена, манифестират и отпразнуват своите празници. Тогава те не знаят това, но тържествените събрания преминават някак вяло, напрегнато, без никакво настроение, като че у присъстващите тежи някакво предчувствие. Твърде символичен е тържественият молебен, устроен от търговския съюз в катедралния храм „Света Неделя“, около който са струпани стотици търговци от 60-те сдружения със своите еснафски знамена и национални трикольори.[82] На 15 декември 1946 г. на заседание на ЦК на ОЗИПС неговият председател Х. Щерев казва: „Трансформацията ще става и то по-бързо, отколкото ние предполагахме, но лошото е, че оставаме на опашката, понеже много неща се крият от нас. Положително има конкретен план за одържавяване...“[83]

„Трансформацията“

Национализацията на индустриалните и минните предприятия на 23 декември 1947 г. е начало на нов период от съдбата на дребните собственици в градовете. Дългоочакваната буря се разразява. Политическите и стопанските условия започват да се менят с главоломна бързина за дребния собственик. Още на 23 декември се национализират стотици занаятчийски и полузанаятчийски предприятия, по-едри и по-дребни, технически и химически, текстилни и пр. работилници, чиито машини и инвентар са необходими за реорганизиращата се индустрия. Най-дребни тепавици, дараци, содолимонадени работилници, перачници, варници, мелници и др. заведения от „обществен интерес“ за градското население и се предават на новосъздадени предприятия към народните съвети. Опитите на ЦК на ОЗИПС, упълномощен от закона с определени права, да освободи от национализация дребни и неоснователно иззети предприятия, се натъква на

съпротива на новите държавни промишлени обединения, народните съвети, комитети на ОФ и БРП/к/. Предложените за освобождаване предприятия са стопански мобилизирани и впоследствие одържавени.

В национализираните индустриални и търговски предприятия, банки и др. заведения са блокирани влогове, вземания, стоки и пр. на хиляди дребни търговци. Принудително се изкупуват, мобилизират и вземат по административен ред търговски магазини, занаятчийски работилници и инвентар за новооткриваните държавни и общински предприятия. Колективите и някои смесени предприятия с участието на частни търговци са разтурени и техните дялове иззети, понякога изкупени от държавата. В кратък срок се извършва вторият етап от одържавяването на кръчмите и др. питейни заведения. Съюзът на амбулантните търговци е уведомен, че ще бъде закрит и амбулантната търговия ще бъде премахната. Съюзът на собствениците и наемодателите се закрива. Градските народни съвети извършват преразпределение и „сгъстяване“ на жилищната площ. Одържавяват се всички книгоиздателства, киносалони, помещения за театри, читалища, изложби и друга „едра покрита градска собственост“, притежание на частни лица, повечето дребни собственици, за които това е единствен източник на доходи. При реорганизацията на санитарното дело се премахва самостоятелната дейност на акушерки, болногледачки, ветеринарни фелдшери и пр. Към народните съвети се образуват задругите на коларите. Клоновете на СТОП загубват последните остатъци от своето самоуправление и кооперативна организация и се превръщат в особен род държавни предприятия, в които собствениците запазват само известни права върху чистия доход при задължението да поддържат колите и изпълняват строго държавните задачи. Носят се слухове за национализация на моторните превозни средства.

При създаване на Единната обществено-политическа организация – ОФ, ОСБТ не е включен в числото на организациите, което е знак, че търговското съсловие трябва да си отиде. След значителни колебания ОЗИПС е признат за съучредител на ЕОПО – ОФ, но неговото положение е доста двойствено като организация на частници, които ще се колективизират. Председателят на ОЗИПС Х. Щерев заявява в края на януари: „Ние сме залязваща звезда. Но ликвидацията на съюза ще върви с хода на трансформацията, а това е бавен процес“.[84] Той и неговите колеги все още не могат да си представят с каква бързина ще се развиват събитията през следващите години.

В първите месеци на 1948 г. занаятчии, търговци и др. дребни собственици в градовете са обхванати от паника. Много занаятчии се втурват към кооперациите, където виждат възможност частично да съхранят положението си на собственици. Неочаквано редица „отговорни фактори“ се обявяват срещу кооперациите, част от тях са одържавени и се създават т. нар. промкооперации по съветски образец, фактически държавни пред-

приятия. Голям брой дребни търговци, а също и занаятчии, сами прекратяват дейността си и преминават на работа в предприятия към народните съвети. Това често пъти става като просто се сменят фирмите над дюкяните което устройва бившите дребни стопани временно.[85]

Всичко е временно. Хиляди частни занаятчии, търговци, наемодатели, шофьори очакват да разберат каква ще е тяхната окончателна съдба, как ще стане тяхното преустройство и преход към социализма. През януари 1948 г. ръководството на ОЗИПС се обръща към Министерския съвет с молба да се изработи една ясна програма за трансформацията на занаятчийското производство и използването на занаятчийските кадри от държавни и кооперативни предприятия, на което те са готови да съдействат.[86] Все още са живи и някои представи за частния сектор и неговите професионални организации от преди няколко месеца. Държавни и партийни ръководители говорят за внимателно и обосновано преустройство на дребностоковия сектор и така се постъпва в редица градове. Но на много места „горе" и „долу" са склонни нещата да се решават по късата процедура, по революционному, без много церемонии с частника.[87]

Вторият конгрес на ОФ, състоял се през февруари 1948 г., определя социалистическото преустройство на дребностоковия сектор извън земеделието и социалната трансформация на дребнобуржоазните слоеве като първостепенна, актуална задача, но без това да се обвързва с някакви определени кратки срокове. Г. Димитров посочва, че народната власт трябва едновременно да „оказва всестранна помощ и защита на самостоятелните земеделски производители, занаятчии и други стопански труженици, да подобрява материално-културното и битово положение на народа в градовете и селата на базата на непрекъснато стопанско развитие на страната и увеличаване на производителността на труда".[88] Вратите на Единната обществено-политическа организация – ОФ, широко се отварят за занаятчии, търговци и други дребни собственици в градовете. Към 1 юли 1948 г. в ОФ членуват 40 845 занаятчии-частници, 10 082 занаятчии-кооператори, 13 979 търговци. В края на годината в ОФ организациите в София членуват мнозинството дребни стопани – 11 139 занаятчии, от които 1859 в ТПК, 3199 търговци, 6876 земеделци, а също така 5581 занаятчийски работници. Подобно е положението в Пловдив, Русе, Варна, Бургас, Плевен, Ст.Загора и др.[89]

Шестнадесетият пленум на ЦК на БРП/к), проведен през юни 1948 г., слага началото на ново отношение към въпроса за частното дребностоково стопанство и неговото социалистическо преустройство. В духа на догматичните постановки на Й. В. Сталин се отхвърлят някои дотогавашни постановки за известна роля на частния сектор в строителството на социализма, за възможно приспособяване и използване на дребната частна дейност в условията на бъдещо социалистическо общество, свързани с „гнилата опортюнистическа теория за мирното врастване на капиталистическия

елемент в социализма", „за затихване на класовата борба в предходния период от капитализма към социализма" на Бернщайн, Фолмар, Бухарин. [90] Съгласно концепцията за „изостряне на класовата борба" при прехода към социализма социалистическото преустройство на дребните собственици се отъждествява изцяло с ликвидацията на частната собственост.

В съответствие с решенията на V конгрес на БКП, проведен през декември 1948 г., през годините на първия петгодишен план трябва да се извърши социалистическо преустройство на промишлеността, търговията и транспорта, като се ликвидира окончателно капиталистическата класа и се премахне частният сектор в тези отрасли с изключение на незначителна част от занаятчийските услуги. В резолюцията на конгреса се поставя като цел „пълното кооперииране на занаятчийството, което въз основа на повишена производителност на труда и намаляване на цените трябва да поевтини живота и да увеличи реалните доходи. Това се превръща в първостепенна задача на партийни и държавни инстанции, на масови и пр. обществени организации. Преходът към социализма на дребната буржоазия става масов процес и се превръща в основно съдържание от финалните страници на нейната история. [91]

Социалистическото преустройство на дребностоковото стопанство в градовете се извършва в изключително кратък срок. В широк мащаб то започва през 1948 г., през която за пръв път след 9 септември се забелязва известно намаляване броя на дребностоковите предприятия и дребните собственици. В София броят на организираните в ОЗИПС занаятчии намалява от 15 269 през 1947 г. на 12 615 през 1948 г., или със 17%. За една година са образувани 97 кооперации, в които са преминали 1799 занаятчии. Останалите отиват в бързо никнещите общински и ведомствени работилници, а една по-малка част като квалифицирани майстори и работници в уедрената индустрия. В Бургас броят на занаятчиите спада от 2194 на 1662, или с 24%, в Балчик от 288 на 156 души.[92]

Към 1 септември 1948 г. в градовете все още има 50 217 частни, изключително дребни занаятчийски заведения, което показва сравнително малко понижение спрямо 1947 г. Членовете на ТПЗК продължават да се увеличават за сметка главно на бившите занаятчийски помощници, работници от други отрасли, а също на бивши чиновници, техници, търговци, офицери, учители, национализирани собственици и др. От 44 472 членове-кооператори само 14 000, или 1/3, са бивши занаятчии. През 1948 г. техният брой се увеличава с 3000 души, доста скромно число, като се има предвид притокът на около 2000 нови официално регистрирани занаятчии и още толкова работещи без регистрация.[93] Занаятчийското производство в общи линии запазва своята структура, относително поносими условия на работа. То изпълнява и някои държавни задачи, за които получава известно количество материали.

Далеч по-интензивен е процесът на разрушаване на дребностоковия сектор в търговията. На 1 декември 1948 г. в ОСБТ членуват общо 28 570 търговци срещу 76 000 в средата на 1947 г., като 19 199 са уседнали и към 13 000 са амбулантни. Уседналите търговци в градовете са към 14 000, а амбулантните около 9000, което означава, че броят им е намалял с около една трета спрямо 1946–1947 г. Стокооборотът на частната търговия спада от 56,8% на 31,2%, като мнозинството търговци са дребни бакали, зарзаватчии, кафеджии, книжари, гостилничари, амбуланти, и търгуват с ограничено количество стоки, голяма част за второстепенни нужди. Все пак в София има около 7000 търговци, с 30% по-малко от 1947 г. Подобно е положението и в другите градове.[94] През 1948 г. значителна част от кадрите на обществените търговски предприятия в София, Пловдив и др. градове се набират от бивши частни търговци, показали лоялно отношение към властта. В края на 1948 г. се създава монопол за лекия таксиметров превоз и нарочни комисии към народните съвети изземват частните леки коли срещу известно обезщетение. Бивши дребни собственици – шофьори на таксита, преминават на държавна служба.

Годината 1948 се превръща в начален момент на ускореното преустройство на дребностоковото стопанство, когато се използват предимно умерени, законни, административни средства. Управляващите се съобразяват донякъде с реалните нужди в дейността на дребните стопани и с необходимостта да се устроят по задоволителен начин тези от тях, които прекратяват по една или друга причина своята частна практика.

Социалното преустройство на мнозинството от занаятчиите и търговците става през 1949 и 1950 г. През първите шест месеца на 1949 г. те са подложени на тотална принуда да прекратят своята частнособственическа дейност. Това става с целия арсенал от икономически, административни, политически и идеологически средства, с които разполагат Комунистическата партия и държавата, изградена по съветски модел. Частната собственост във всичките ѝ разновидности загубва легитимност. Частната дейност се обезценява официално, става осъдителна и неправомерна в създадената идеологическа и гражданска атмосфера. Партийните комитети и народните съвети в градовете действат фактически напълно произволно, поощрявани с директиви „от горе“. По административен ред се затварят, ликвидират, национализират хиляди занаятчийски и полузанаятчийски работилници, търговски дюкяни и се анулират разрешителните на стотици амбулантни търговци. Само в София до края на август са закрити 5510 работилници и 10 367 души напускат занаятите. В Плевен са „трансформирани“ 45% от занаятчиите, в Сливен всички шивачи, металици и пр.[95]

Градските народни съвети вземат решение частното и общественото строителство да се извършва от държавни предприятия и обединения. Безразборно се откриват ведомствени и общински работилници, където бивши занаятчии се привличат с някакви облаги, повече работа и по-до-

бро заплащане, а често и с принуда. В същото време в противоречие с официалната позиция на ЦК на БКП кооперативното движение сред занаятчиите се оставя без необходимата поддръжка. Голям брой ТПЗК се образуват и работят с много трудности при снабдяване с материали, помещения, средства и др. пречки, създавани от местните власти.[96] Те се подценяват като форма на преустройство на занаятчийството и са смятани от много партийни и държавни ръководители за отживели времето си.

Занаятчийството реагира с открито недоволство, особено в хода на предизборната кампания през 1949 г. На много места занаятчийските сдружения критикуват правителствената политика и приемат протестни резолюции, в които се посочва беззаконието и принудата в действията на местните власти. Недоволството намира отражение в резултатите от изборите в много градове. Дори занаятчиите, членове на БКП, включително ръководителите на ОЗИПС, не одобряват и възразяват срещу методите на социално преустройство на занаятчийското съсловие. Когато след V конгрес на БКП се взема решение комунистите занаятчии да прекратят частната си дейност, някои от тях, както и такива, засегнати от национализацията, напускат партията. През 1946 г. в БКП членуват 29 066 занаятчии, през 1947 г. – 30 607, през 1948 г. – 29 596 и на 31 март 1950 г. – 28 387.[97]

Пленум на ЦК на БКП, проведен на 11–12 юни 1949 г., констатира, че провежданият икономически курс създава сериозни трудности за развитието на страната, влошава отношенията с дребните стокопроизводители в селата и градовете, и създава опасно недоволство сред тях. В публикувани след пленума документи се критикуват разбиранията и действията на отговорни партийни дейци, които са довели до изкривяване на партийната линия по отношение на занаятчийството. Вината преднамерено и необосновано се хвърля върху Тр. Костов и „неговата банда". Осъжда се лишаването на частни занаятчии от материали, закриването и национализирането на занаятчийски предприятия, нарушаването принципа на доброволността при трансформацията, подценяването и пренебрегването на ТПЗК. Посочва се, че трансформацията се извършва прекалено бързо и стихийно, което води до рязко намаляване производството на стоки и услуги за гражданите, отежнява техния живот, поражда недоволство и отрицателно отношение към властта.

Държавните органи предприемат редица мерки за изправяне на допуснатите грешки, за „укрепване вярата" на занаятчийството в кооперативното дело и народната власт. Специални комисии обследват състоянието и проблемите на занаятчийския сектор по градовете, след което комисия, назначена от Министерски съвет, изготвя нова петгодишна програма за преустройство на занаятите. Според нея през 1950 г. в обществения сектор трябва да се обхванат 51%, през 1951 г. – 58%, 1952 г. – 65% и през 1953 г. – 73% от занаятчиите. Основната част от тях трябва да преминат в ТПЗК. За частните занаятчии и специално за по-възрастните се

предвижда известно снабдяване с материали с оглед нуждите на градовете.[98] Уреждат се задоволително редица въпроси по социалното осигуряване, пенсиите, данъците, снабдяването с хляб, премахват се някои ограничения на частните занаятчии и пр.

В края на 1949 г. в градовете остават около 35 000 частни занаятчии, но има значителен брой нерегистрирани, в резултат на известен приток от селата и напуснали ТПЗК. Повече от 44% от градските занаятчии вече са преминали в действащите по това време в страната 1231 ТПЗК и 1238 трудово-производителни занаятчийски отдели (ТПЗО). Частният сектор има второстепенно значение в местната промишленост и задоволява предимно нуждите от поправки, дребни услуги, работа по поръчка. През втората половина на 1949 г. партийното и държавното ръководство демонстрират внимание към занаятчийството. На тържественото честване на 30-годишния юбилей на ОЗИПС на 8 декември 1949 г. в театър „Г. Димитров" се поднасят приветствия от държавни ръководители. В приветствено писмо министър-председателят В. Коларов изтъква прогресивния характер на българското занаятчийство и неговата важна роля в изграждането на социализма. Същевременно се посочва решимостта на правителството да модернизира занаятчийското производство и да осигури съществуването на тази многочислена група от трудещи се.[99]

През 1949 г. броят на дребните търговци спада два пъти. За първите шест месеца в София те намаляват от 7000 на 2500-2600. Все още работят 57% от търговските заведения, но правят само 10% от търговския оборот. Към декември 1949 г. в градовете остават 7081 частни търговски магазини, които реализират около 10% от стокооборота, а в редица градове – не повече от 2-5%. През април 1949 г. се одържавяват всички частни санитарно-аптечни предприятия. Специални комисии определят обезщетение, изплащано в брой и в държавни облигации.[100] Повечето по-големи частни магазини особено в централните части на градовете са иззети и там се оформят новите обществени магазини. В Габрово, Ловеч, Луковит, Берковица и други градове частният сектор е почти ликвидиран. Някъде, като в Търговище, Попово, Г. Оряховица, Благоевград, в центъра все още има частни магазини и те имат по-значителна търговия. В София и по-големите градове има повече уседнали и амбулантни търговци, които се снабдяват със стоки по всевъзможен начин, включително от частния занаятчийски сектор и разполагат с традиционна клиентела и връзки. В Бургас наред с 12 нови ресторанти на „Обществено хранене" има и 30 частни. Все пак контрастът с миналото е очевиден. Заместник-министърът на търговията казва: „Жданов" никога не е бил такава пустиня както сега"...[101]

Обществената търговска мрежа нараства значително, но все още е крайно недостатъчна, лошо организирана и снабдявана. Обществените предприятия са без опит, с малко средства, не проявяват инициатива. Магазините са запуснати, липсват стоки, асортиментът е крайно беден, об-

служването некултурно. А жителите на градовете се увеличават и опашките се уголемяват.[102] В края на 40-те години ясно се очертава един основен порок на новата социалистическа организация на размяна – нейната органическа неспособност да търгува, доколкото тя се изгражда като чиновническо-бюрократична структура.

Юнският пленум на ЦК на БКП през 1949 г. не донася някаква съществена промяна в отношението към търговците, въпреки че по това време се уреждат частично някои въпроси по тяхното социално осигуряване и по-специално – за пенсиите. След пленума се налага разбирането, че използването на бивши частни търговци в обществени предприятия е опасно и дори недопустимо. В търговските предприятия се извършва чистка и се отстраняват немалък брой служители, бивши частни търговци. Според организационния отдел на ЦК на БКП търговци и други дребни стопани партийни членове напускат партията, тъй като техните интереси са засегнати от редица закони и наредби на правителството, от трудностите и лишенията, които трябва да понасят. През 1946 г. в БКП членуват 5837, през 1947 г. – 5337, през 1948 г. – 4186 търговци, а през 1949–1950 г. техният брой спада още повече.[103] Частните търговци, за разлика от занаятчиите, не са признати за трудещи се и се третират повсеместно като враждебни на социализма елементи, независимо че някои ръководни кадри разбират тяхната дребнособственическа природа. Съюзът на амбулантните търговци приключва със своята дейност. Търговският съюз изживява последните си дни и само в по-големите градове има общи търговски сдружения, които се занимават главно с бележки за хляб, пенсии и др. Търговското съсловие фактически отпада като самостоятелна обществена група. Търговската дейност загубва своята привлекателност и всякаква перспектива, но с нея е свързан животът на няколко хиляди граждани, за които тя е единствен начин на препитание.

В края на 40-те години дребната буржоазия е в състояние на бърз икономически и обществен упадък. Нейната численост намалява значително, а обществените ѝ прояви са все по-епизодични. Все пак двата най-представителни слоя – занаятчиите и търговците – запазват видимо присъствие в икономиката и в обществото. В големите, пък и в по-малките градове те представляват относително компактни маси, които определят все още в значителна степен облика на градския пазар, улица и махала. Старият пазарен механизъм е ликвидиран, но те се приспособяват към новите условия и работа с традиционните методи и клиенти. Загубвайки своето официално положение на стопански фактор, те са като второстепенна, оставена в сянка страна на градската икономика.

Тази „втора икономика“ има своеобразно широко продължение в занаятчийските ТПК. Членовете кооператори по това време все още имат реално положение на собственици, особено бившите майстори занаятчии, запазили званието си, право на глас в делата на кооперацията и рента за вне-

сен капитал. Дошли в кооперациите не по убеждение, а принудени от обстоятелствата или поради груб интерес, те запазват своя дребнособственически манталитет. Мнозина са склонни към неправомерни действия, свързани с работа за лична сметка в работно време, като използват материали и средства на кооперациите. Голям брой работят частно по домовете си в извънработно време. Двойственото положение и съзнание пораждат противоречив ефект. В обществените предприятия и ТПЗК се шири нехайство, слаба дисциплина, грубо интересчийство, спекула, лошо отношение към клиентите. Работейки по домовете и частно, същите хора се ползват с добро реноме и стабилна клиентела.[104] Те поддържат солидни връзки с частните занаятчии като бивши и настоящи колеги и съграждани.

По това време започва социалистическото преустройство на дребните земеделски стопани в градовете. Те са засегнати от национализирането на частните гори и от Закона за изкупуване на частния земеделски инвентар. До края на 1948 г. са създадени ТКЗС и някои ДЗС край градовете, особено по-малките, но те са малобройни и главно от по-бедни земеделци. Голямата стихийна вълна на кооперииране през първите пет месеца на 1949 г. – след V конгрес на БКП, засяга преди всичко селата. През януари 1949 г. се формира първото по рода си градско ТКЗС за интензивни култури в Пловдив. До края на годината в него членуват 257 души, от които само 142 с имоти, повечето с малък размер. Една част от кооператорите никога не са обработвали сами земята си и искат да получат само рента. Съществуващите проблеми като недостиг на земя, коне, инвентар, работна ръка, неопитно ръководство са характерни и за другите градски ТКЗС.[105]

Част от градските земеделци членуват в ТКЗС в села, близо до градовете. Край София има 6 към околните 18 села. В кооперативните стопанства в градовете и близо до тях са „приети много чиновници и занаятчии, които не влагат достатъчно или никакъв труд“. Това създава „трудности при организирането на работата в ТКЗС и много спорове и недоволства при разпределение на доходите“. Работейки като частници, земеделците в градовете все още получават по-добри доходи при крайно голямо търсене на земеделски продукти и същевременно обезпечават по-добре собствените си домакинства.[106]

Твърде отрицателно е въздействието на огромните своеволия и беззакония, повсеместни насилия и принуда, нарушения на права и закони, с които е съпроводено масовото създаване на новите ТКЗС в села и градове през първата половина на 1949 г. и тежкото положение, в което те изпадат след своето стихийно и прибързано формиране. В кратък срок от 6 месеца се създават над 900 нови ТКЗС, докато за 4 години след 9 септември са организирани около 400. Недоволството на засегнатите стопани, първоначално подтискано от органите на властта, намира проявление в изборите за народни съветници. Когато след Юнския пленум се създават правителствени комисии, десетки хиляди земеделски стопани подават заявления за излизане

от ТКЗС, като заявяват, че са били принудени по различен начин да влязат в кооперативите против волята си. Неправилни „замянки“ на по-добри за по-лоши земи, заплахи, много случаи на изселване и интерниране, облагане с високи данъци, изключване на децата от училище и университета, уволнение от служба и пр. са обичайни средства за натиск върху частниците.

Докладът на В. Червенков пред Юнския пленум на ЦК на БКП и неговите решения са опит да се представят събитията като дело на самозабравилите се местни партийни и държавни органи, които грубо погазили принципа на доброволността и са създали състояние на война между кооператори и некооператори. Правителствената комисия прави извод, че всички партийци са схванали решенията на V конгрес като партийно задължение, а не въпрос на доброволност и убеждение, още повече, че такива са указанията и на местните партийни ръководства. Комунистите „увличат“ безпартийната маса, за да се изпълни и преизпълни планът, да се спечели „съревнованието“. Отговорните местни и околийски деятели предпочели да използват по-лесните, известни вече методи на заплаха, присвояване на хубави земи, натоварване с високи данъци и наряди и др. Така се прави масово кооперирање на места, където идеята за кооперирано земеделие е била още съвсем непопулярна. Наред с редица други обстоятелства се сочи вражеската дейност на редица елементи, разпространяването на вражески слухове и пр.[107] Обясненията и мерките с пропаганден характер целят да прикрият обстоятелството, че вина и отговорност за цялата кампания по кооперирането в селското стопанство и нейните последствия през 1949 г. носи ръководството на БКП. Подобно на ВКП/к/ през 1930 г. то прави опит да колективизира селото и земеделските стопани отведнъж, чрез директна атака. След Юнския пленум ръководството на БКП декларира, че се ориентира към по-системна и обмислена линия на колективизация.

В навечерието на масовизацията на ТКЗС през 1950 г. земеделските дребнособственически слоеве в градовете запазват своята численост, начин на труд и живот. Опитите за колективизация в планинските селища са осъдени като неправилни. Градските земеделци имат своите „дружби“ и организации към ОЗПС, където най-голям интерес предизвикват актуални въпроси, засягащи дребните стопанства, пререгистрацията на земята, данъци, подпомагане на селските стопани с безплатен труд.[108]

В края на 40-те години дребната буржоазия все още присъства в обществения живот на градовете. В Пловдив в организациите на ЕОПО през 1948 г. членуват 2368 занаятчии (438 в ТПК), 1121 търговци, 91 земеделци, а през 1949 г. – 1481 частни и 1036 кооперирани занаятчии, 669 търговци, 408 частни земеделци и 196 членове на ТКЗС. В София участието на дребните собственици в ОФ организации се променя значително в периода от началото на тяхната масовизация през пролетта на 1948 г. до началото на 1950 г., както сочат показаните в таблицата данни (таблица № 1). [109]

Таблица № 1

Слоеве	април 1948	31.XII. 1948	31.I–31.III 1950	1.IV–1.VII 1950
Занаятчии – частници	6279	11139	3929	4084
Занаятчии – кооператори	1655	1859	4512	4493
Селяни – частни	1559	1754	1290	1468
Селяни – членове на ТКЗС	–	141	232	214
Търговци	3115	2199	1547	1523

Промените в броя на дребните стопани, членове на ОФ, отразяват процесите на социалното преустройство, флуктацията, причинена от тяхното недоволство, промените в партийната и държавната политика, редуващите се кампании за масовизации с пристъпи на сектантска бдителност и чистки и т.н. Дребните собственици масово се записват в ОФ индивидуално и чрез ОЗИПС, ОЗПС и ОФ партии. Мнозинството от тях са безпартийни, не проявяват особена активност и необходимата „политическа съзнателност", участват в събрания, бригади, различни подписки и акции, но повече като начин да демонстрират своята лоялност към властта и да се предпазят от нежелателни политически квалификации и санкции.[110]

Значителните маси дребни собственици в градовете влияят върху състава на градските организации на БКП. През 1950 г. ЦК на партията констатира, че „процентът на занаятчии, дребни търговци, свободни професии, домакини" и др., както и на земеделци в някои околийски и градски организации като тези в София, Бургас, Плевен – е голям, което показвало незадоволителен социален състав на партията.[111] По това време в партията господства сталинското разбиране за трите социални групи при социализма – работници, селяни-кооператори и трудова интелигенция, а дребнобуржоазните слоеве са причислени към бившите, отиващи си класи.[112] Дребнобуржоазните слоеве в действителност се намират в положение на западащи социални групи, но това не е свързано толкова с реалните обществени потребности, колкото с политика, плод на необосновани догми, чиито крайни изяви са във времето от 1950 до 1953 г.

Последните месеци на 1949 г. са кратък отдих преди следващата, далеч по-силна и продължителна вълна на социално преустройство на дребните собственици в градовете. Януарският пленум на ЦК на БКП през 1950 г. е начало на нов етап от процеса на социално-икономически преобразувания, чието съдържание се определя от догмата за засилване борбата срещу „класовия враг" и ликвидиране на всички остатъци от буржоазната уредба, от стремежа да се преустрои българското общество по подобие на съветското. През първата половина на 1950 г. се формира нова ад-

министративно-стопанска организация на занаятчийския сектор и частната търговия. Техните въпроси се предоставят за решаване на народните съвети, но в съответствие с разпорежданията на централните органи. Приема се нов ред за определяне на цените, за контрол върху качеството на занаятчийските стоки и услуги, за снабдяване с материали, за закупуване и продажби на стоки и други мерки. Те са насочени към все по-строга регламентация и ограничаване на частните занаятчии и търговци и се използват като средство за натиск върху тях за преминаване към обществените предприятия. Особено ясно е подчертано това при новия закон за данък общ доход, с който чувствително се увеличават данъците на занаятчии, търговци и частни земеделци. Те нарастват в бърза прогресия съобразно дохода и употребата на един или повече помощници. Занаятчиите, ползващи помощници, нямат право да купуват хляб по намалени цени. В края на 1949 г. започва и продължава през цялата 1950 г. основна реорганизация на автотранспорта. Клоновете на СТОП се превръщат в държавни предприятия, а организираните в тях собственици-шофьори по своето положение малко се отличават от държавните работници.

По решение на ПБ на ЦК на БКП през първата половина на 1950 г. прекратяват своето съществуване ОЗИПС, ОСБТ, ОЗПС и всички други по-малки дребнособственически организации, като „загубили обществено значение“ и „анахронизъм“ в процеса на социалистическото преустройство на обществото. В условията на народната власт, според партийното ръководство, тяхната дейност и борби могат да обслужват единствено целите на враговете на социализма. Те са съсловни организации на частни собственици, които смятат за „обикновено явление частната собственост и позорната експлоатация на човек от човека“, докато в социалистическото общество това е абсолютно невъзможно.[113] Със своето съществуване тези организации поддържали надеждата на дребните собственици да останат частни стопани и са пречка за тяхната трансформация. Народните съвети и държавните органи поемат задължението да се занимават с професионални въпроси на частниците – снабдяване, данъци, социално осигуряване и пр., а ОФ организации – с идейно-политическото възпитание. Имуществата – фондове, почивни домове, парични средства, имоти на ОЗИПС преминават към съюза на ТПЗК, на ОЗПС – към НС на ОФ и местните ОФ комитети, на ОСБТ – към държавата.[114] През втората половина на годината местните сдружения се саморазпускат. С това практически завършва процесът на политическа, професионално-съсловна и социална дезинтеграция на дребната буржоазия.

Перспективите, определени за отделните дребнобуржоазни слоеве, са различни. През декември 1950 г. се създават районни съюзи, а през февруари 1951 г. се провежда учредителният конгрес на Общия съюз на ТПЗК. Той има за задача да ръководи занаятчийските производствени кооперации, да включва в изпълнението на стопанските планове кооперирани и

частни занаятчии, и като съдейства за тяхното сближаване, да осъществи по-нататъшната колективизация на занаятчийството. В началото на 1951 г. в страната има 1961 ТПЗК с 52 184 членове. Създават се промкомбинатите (промишлени комбинати), заимствани от Съветския съюз, чийто брой достига 100 с 3849 работници. При тяхното създаване незаконно се изземват, без да се заплащат, машини и друг инвентар от занаятчиите на стойност около 200 млн. лв.[115] Предимствата, които промкомбинатите получават пред ТПЗК в снабдяването, заплащането на труда и пр. привлича голям брой занаятчии към тези предприятия. Занаятчиите са последните хора, чието мнение и желание е от значение за тяхното бъдеще. Можем да си представим с какви мисли и чувства тези трудови хора слушат на събранията за „саморазпускането" на техните организации, как някой новоизпечен местен началник ги напътства „да не се срамят от труда и от навлизането им в държавния и кооперативния, в обществения сектор, а да отиват с гордост, че могат и те да помогнат на държавата и своя народ". [116]

В началото на 50-те години пред частните търговци няма дори перспектива за оцеляване. В мотивите към законопроекта за отменяне на търговския закон за дружествата с ограничена отговорност се казва, че на сегашния етап на обществено развитие, а още по-малко за в бъдеще, няма нужда от такъв закон, доколкото „частният спекулативен елемент" се „изтласква" и едноличните търговци „ще ликвидират своята дейност".[117] Във връзка с изпълнението на постановление № 1511 на Министерския съвет и ЦК на БКП от юни 1950 г. се реорганизира цялостно търговският апарат и радикално се съкращава броят на частните търговски заведения с по 30%, 50% и дори 70%–80%, а народните съвети в Ямбол, Берковица, Варна, Станке Димитров и други вземат решение за пълна ликвидация на частната търговия. Броят на частните магазини в градовете намалява стремително от 7081 през 1949 г. на 5568 през 1950 и на 3934 през 1951 г., а стокооборотът в частния сектор въобще спада от 5,7% през 1950 на 1,6% през 1951 г. [118] Съгласно постановлението се провежда нова чистка на бивши търговци в обществените предприятия, които били със стари навици, незаинтересовани от развитието на социалистическата търговия. Поставена е задача да се изпратят в търговските предприятия „проверени и честни кадри из средата на работническата класа и трудещите се селяни".[119] Наред с разрушаването на частния търговски апарат тези предразсъдъци от времето на „култа към личността" на Й. В. Сталин и В. Червенков водят до бързото ликвидиране на традицията и опита в една толкова важна за обществото област.

Масовизирането на кооперирането в селското стопанство през 1950 г. засяга и градските земеделци, най-вече в зърнопроизводителните и равнинни райони, макар усилията отново да са насочени към селата. Агитацията и пропагандата, различните мерки за „подпомагане" на кооперативния процес са съпроводени от административни, икономически и политически

натиск от страна на партийния и държавен апарат, от партийни и ОФ активисти. Мнозинството от селяните и земеделците в градовете не желаят да се включат „доброволно“ в кооперативните стопанства. Същевременно няма достатъчно материални и организационни условия за успешна работа на ТКЗС и те скоро изпадат в тежко положение. Кооперирането среща масов отпор у частните стопани. Сериозна съпротива в редица градове и села оказват дори комунисти и сдружени земеделци, като отказват да влязат в ТКЗС. В околностите на повечето градове са създадени ТКЗС и ДЗС, които обхващат значителна част от местните земеделски стопани. Показателни са данните за някои градове към 1.VII.1951 г. (вж. таблица № 2)[120] В планинските градове кооперирането е в своето начало.

Таблица № 2

Градове	Брой наТКЗС	Домакинства		Кооперирана земя	
		Брой	%	дка	%
Бургас	7	862	22.50	36592	42.00
Плевен	2	201	9.00	–	8.34
Пловдив	5	1369	58.10	–	51.50
Русе	1	200	17.30	5722	14.20
Варна	2	74	11.00	26252	4.70
Ст. Загора	3	255	69.30	–	–

Принудителното форсирано кооперииране на около половината от земеделските домакинства и земята, и далеч повече в зърнодобивите райони, са последвани от масови вълнения, съпроводени с демонстрации, напускане и разграбване на кооперативите, въоръжени сблъсъци и пр., които особено се засилват през пролетта на 1951 г.[121]

Огромното социално напрежение и недоволството, обхванало селските и градските дребнособственически маси, стават причина за свикване на Априлския пленум на ЦК на БКП през 1951 г. Той взема решения, насочени към „укрепване връзките на партията с трудещите се“ от града и селото. Пленумът възлага на Политбюро на ЦК на БКП да прегледа и уточни партийната политика към дребните и средните съществувания в градовете. Специална комисия при Секретариата на ЦК на БКП извършва всестранна проверка на провежданата политика на партията към градските дребни стопани. Нейните заключения и предложените мерки се обсъждат и приемат от Политбюро на 28 юни 1951 г.

По повод отношението на БКП към дребните занаятчии и търговци в доклада на комисията се казва: „На много места се провежда погрешна политика на усилено и принудително кооперииране на занаятчиите и ликвидиране на дребните търговци. Това се прави, без да се осигури правил-

но функциониране на занаятчийските кооперации, преди да са укрепнали съществуващите кооперативни и търговски предприятия, преди да са обезпечени на гражданите бързи и качествени занаятчийски услуги и услугите на дребните амбулантни търговци. Създадените едри търговски предприятия не се занимават с дреболии, не са стигнали до най-дребната търговия с кинкалерия и др., не търсят купувача, за да му предложат услугите си. Занаятчийските кооперации избягват да се занимават с малки поправки, кърпачалък, а доколкото някои от тях се занимават с такива, недостатъчно използват стари и отпадъчни материали, а търсят нови.“ В доклада се посочва, че вследствие масовите ликвидации се оставят без препитание голям брой дребни съществувания, които не могат бързо и лесно да се преквалифицират, „между тях хора на повече от 60 години“. „Това не са вражески елементи“, но отнемайки им препитанието, без да се даде друга работа, се създава благоприятна почва за „вражеска агитация“. ЦК на БКП обръща внимание на министерства, ведомства, Съюза на ТПЗК, народните съвети и партийните организации „да спазват строго принципа на доброволността и метода на убеждението“, да не се прибягва в никакъв случай до принуждаване под каквато и да е форма при кооперране на занаятчиите и ликвидирането на дребните и средните съществувания в градовете, заети в производството и търговията. Тяхното преминаване към обществения сектор трябва да бъде естествено последствие от „всестранното подобряване на неговата работа, за да могат да се задоволяват и най-дребните нужди на населението“. Държавните органи се задължават да изплатят обезщетения в пари и облигации на бивши дребни собственици на национализирани предприятия и гори, които нямат вражески прояви и по време на одържавяването и сега се препитават със своя собствен труд. [122] Специалната комисия към ЦК на БКП проучва характера на националзираните предприятия и ги разпределя по следния начин (вж. таблица № 3).

Таблица № 3

Ведомство към което са предадени	Предприятия бр.	Собственици бр.	От тях дребни собств. (прогресивни трудещи се)	
			бр	%
Предприятия към М-во на промишлеността	1098	3590	1195	33.3
Печатници и книговезници към Главна дирекция на издателствата и полиграфическата пром.	565	877	*506	57.5
Предприятия към М-во на доставките и хранит. промишленост	2050	3360	*520	16.1
Предприятия към МКСБ от тях: – мелници – маслобойни – керамични предпр. – дараци – содолимонад. р-ци – петмезоварни – дъскорезници – тепавици	3258 1693 309 121 692 341 37 49 16	**4907	1115	–
Общо	**6971**	**12734**	**3336**	**26.2**

* *По сведения на ДИО в хранителната промишленост, на държавния тютюнев и спиртен монопол освен значителният брой едри капиталисти, голям е и броят на бившите собственици с вражески прояви, особено на предприятия, преминали към тютюневия монопол, на мелници и др.*

** *Приблизително, тъй като няма данни от МКСБ.*

Броят на дребните стопани, чиито предприятия са национализирани, е значително по-голям, но една част са квалифицирани като политически враждебни на народната власт, поради което нямат право на обезщетение. Дори беглият преглед на анкетата на национализираните предприятия показва, че поне половината от техните стопани са дребни собственици. Комисията при ЦК на БКП предлага да се изплати обезщетение и на около 240 000 дребни и средни стопани, на които са национализирани гори. Една част от тях са градски. Задължават се Министерството на търговията, народните съвети, други ведомства и държавни промишлени обединения да уредят въпросите около деблокиране на влогове и прихващане на задължения, да сключат договори за наема и заплащането на иззети помещения, магазини, инвентар, спорни въпроси за жилища и пр. на дребни собственици по специално изработени за целта списъци и документи от правителствената комисия и др. Отменят се разпоредбите на някои народни съвети за ликвидиране на частната търговия. Министерство-

то на търговията възприема становище частната търговска дейност да се „изтласква“ и ликвидира по икономически, а не по административен път.[123] По различни причини тези решения на ЦК на БКП не получават публична разгласа и част от мерките не са приведени в изпълнение най-вече поради съпротива на партийни и държавни органи.

През 1952–1953 г. завършва преустройството на дребностоковия сектор в градовете. Дребнобуржоазните слоеве престават да съществуват като отделни обществени групи. Мнозинството дребни стопани в градовете напускат несигурната и напълно безперспективна частна дейност и търсят своето бъдеще в държавни и кооперативни предприятия и учреждения. Там вече като работници и служещи те ще подреждат новия си живот, освободени от клеймото „частници“ и ползващи се с „придобивките“ на тези, обявени за „прогресивни“ обществени групи в това време на оскъдица. Трудното поприще на частника в тези години, идеологическата кампания срещу него и ликвидирането на традиционните механизми на дребностоковото стопанство прекратяват почти напълно притока на млади хора. Дребните стопани напътстват своите деца да намерят нещо по-добро. В миналото си отиват не просто социални групи, а поколения с трайни традиции, умения, трудови и нравствени качества, които новото общество не намира начин да приобщи.

Устойчив е коренът на българския дребен собственик, макар вече безвъзвратно подрязан. В мразовитата зима на 1952–1953 г. в градовете продължават да работят 25 298 занаятчии – половината от които в София, Пловдив, Плевен и още няколко големи градове. Сврени в малки работилници, сами или с помощта на семействата си, те „крепят занаята“, използвайки всички възможности. По улиците все още се мяркат частни търговски дюкяни и будки, малки гостилници, кебапчийници и кафенета, амбулантни търговци, преметнали табла или бутащи количка. В градовете има около 2000 частни магазини и около 1000 амбулантни търговци, предимно възрастни хора. В Бургас през 1953 г. има 186 частни магазина, гостилници, кафенета и др. заведения, които правят 8,2% от стокооборота. Дейността на частния сектор не може да компенсира недъзите на една търговия, извършвана от организации, по думите на В. Червенков, „в голяма степен бюрократически, откъснати от народа, с търгашески, паразитен дух“. [124]

През юли 1951 г. излиза Постановление № 886 на МС за подобряване организацията на социалистическата търговия, с което се регламентират някои условия за дейността на дребните частни търговци. Тя най-после се узаконява с Указа за уреждане на вътрешната търговия, публикуван в началото на 1952 г., който запазва пълната зависимост на частниците от народните съвети и държавните органи, включително МВР. Собствениците-шофьори в Съюза за обществен автомобилен транспорт (СОАТ), в който е преустроен СТОП, вече основателно се наричат автоработници. След редица „нововъведения“ те само номинално са притежатели на колите си и за-

това ги експлоатират „до последна степен“, без да се грижат за тяхната техническа изправност. Мнозина желаят да напуснат СОАТ и продават колите.[125] В градовете все още има доста частни земеделци – в Сливен 1070 души, в Ямбол – 3928 и т.н., но тяхното преминаване в ТКЗС и ДЗС е предстоящо. [126]

Трудно време преживяват дребните стопани, може би най-трудното. Ограничителните мерки се засилват, „извращенията на партийната политика“, административните санкции, пренебрегването на закона, нарушаването на доброволността и убеждението са всекидневие. Това, че все още толкова хора работят частно, се дължи на обстоятелството, че в България никога животът не е бил подчиняван напълно на идеологически норми и вярвания. Българският дребен собственик винаги е намирал начин да се потули, да се натъкми към безкрайните дипли на политическата и икономическата конюнктура. И сега той е потребен на своите съграждани. Много „революционно мислещи“ го гледат отвисоко, но всички не могат да носят чанти и да поучават как да се работи и живее. Все пак някой трябва да шие и кърпи дрехите, да поправя обувки и мебели, покъщнина, да кове и плете, да носи разни неща за дребни нужди и удоволствия.

В махалата уважават дребните частни труженици, знаят ги, помагат им. Нали са останали все хора майстори на възраст. Едни се обръщат към тях все още с „господине“, други с по-свойското „бай“ еди кой си. И те работят – приемат поръчки, услуги, продават, купуват, плащат данъците, спазват разпоредбите, черпят инспекторите от съвета, които са тъй малко, че я се мярнат на годината два-три пъти, я не. Свои хора по предприятията, служби и складове, от кооперациите и ТПЗК отпускат по малко материал и стока, клиентите също носят едно друго. При по-известните идват хора от „голямото добро утро“ и докато му вземеш мярка и направиш проба, обръснеш, сложиш паркета, или иззидаш камина, можеш да подхванеш разговор за едно-друго. Често така се уреждат и по-важни въпроси, касаещи всички хора от бранша. Началниците – големи и малки, и те са хора, и те имат нужди, а градовете не са толкова големи, ще излезете я роднини, я комшии или с общи познати. Уж са за общественото, но и те много-много не обичат да ходят по кооперациите, където или не правят нужната услуга, или така ще те обслужат, че ти се „вдига кръвното“.

С новия устав, приет през януари 1953 г. от Втория конгрес на Съюза на ТПЗК, кооперациите стават практически държавни предприятия, досущ като съветските. Майсторите внесли каквото имали, но сега нищо няма да получават – една заплата и тя за нищо не стига, та трябва в къщи да докарват нещо частно. Който е специалист и намери начин, бяга в частния сектор, само да му е яка гърбината. От майсторите, които са вън от кооперациите, никой не желае да отиде там. И преди не искат, но като няма накъде постъпват, а сега да си дадеш инвентара за нищо и да станеш бетер работник – това не.

Понякога стават чудеса. През дните на погребението на Г. Димитров София е претъпкана от народ. Горещо е, няма с какво да се разхлади човек – току-що са експроприирали содолимонададжиите. Водачът на съветската делегация Климент Ворошилов в разговор с партийни ръководители пита защо няма разхладителни питиета по улиците. За едно денонощие намират бившите лимонададжии и на другия ден десетки продават из улиците на София. „Всеки ден – казва народът – чудо не става..."

Но ето че в началото на март 1953 г. умира „бащата на народите" Й. В. Сталин и хората, обикновените граждани започват да чувстват полъха на нещо ново, по-човешко. В края на юли министър-председателят на Съветския съюз Г. В. Маленков произнася реч пред Върховния съвет на СССР, посветена на мерките за „по-нататъшно подобряване на материалното благосъстояние на народа", което става главна и непосредствена задача на икономическата политика на КПСС ... и на БКП. Предприемат се редица мерки за по-доброто снабдяване на населението, за намаление на цените и отменяне на купонната система, усъвършенстване на вътрешната търговия и пр.[127]

През януари 1954 г. излиза 21 постановление на Министерския съвет „Относно улеснение дейността на частните занаятчии и дребни амбулантни търговци". То е изработено въз основа на решение на Политбюро на ЦК на БКП от 21 декември 1953 г., по указание на генералния секретар В. Червенков. В него се изтъкват същите идеи както в документите на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1951 г., които не виждат бял свят. Като потвърждава своята основна линия на кооперране на занаятчиите и изграждане на социалистическата търговия, БКП декларира, че „подкрепя трудещите се частни занаятчии, които още дълго време ще обслужват населението", а също и дребните амбулантни търговци, които „допринасят за подобряване снабдяването на населението". Осъждат се „извращенията по места", незаконното, по административен ред затваряне на работилници и магазини, и спънките за разрешителни като вредни, пречещи за увеличаване на производството и снабдяването със стоки за широко потребление и услуги, особено в малките населени места. Държавните органи се задължават да улесняват и подпомагат занаятчиите и дребните търговци под страх от строги наказания за нарушаване на партийната политика.

Проекто-решението на Политбюро се обсъжда и отлага около месец. В неговия окончателен вариант са зачеркнати някои важни моменти, включително един пасаж, в който се казва, че сега, когато мнозинството от занаятчиите са кооперирани, а държавната и кооперативната търговия има господстващо положение, „няма основание да се форсира кооперирането на частните занаятчии и да се изтласкват по административен ред частните занаятчии и амбулантни търговци". Сред висшето партийно ръководство има колебания и противоречия особено с оглед социалистическата перспективата. А. Югов и други партийни ръководители смятат, че не е необходимо специално решение по този въпрос. [128] Все пак реше-

нието е взето и е последвано от наредби и мерки, които облекчават значително условията за дейност на занаятчии и търговци.

Малко е потребно за дребната частна стопанска дейност, за да се оживи. Преброяването на населението на 31 декември 1956 г. показва, че в градовете работят 31 836 занаятчии и 4910 търговци.[129] Стари майстори и нови предприемачи, произвеждащи и пласиращи стари и нови стоки, повече възрастни и по-малко млади, „малки" хора с дребни предприятия и „малка правда" те живеят в „покрайнините" на официалното общество, не вършат „трудови подвизи" и за тях не се говори освен в махалата и семейството. С упорит труд тези хора изкарват прехраната си и дават на своите съграждани от ония малки неща, без които всекидневният живот е пълен с големи горчивини. Дали щяха да се потвърдят думите на един занаятчия, че „занаятчийството е като някоя река, която потъва под почвата, но ще се появи на друго място по-голяма и по-силна".[130]

След 1953 г. дребните собственици в градовете преживяват сложен процес на адаптация към новата обществено-икономическа организация, към нуждите на урбанизацията и пазара и съществуват като че ли напук на официалното непризнаване. Този процес не води до някакво по-осезателно развитие на дребностоковия частен сектор поради силно идеологическо, политическо и икономическо противодействие. Държавната политика е неопределена и противоречива, вариращa от ограничителни административни и икономически санкции и забрани до краткотрайни периоди на толерантност и поощряване. Дребностоковият сектор вегетира, понякога полулегално, в положение на несигурност, неустановени, често променящи се условия на дейност – снабдяване, данъци, трудов стаж, социално осигуряване и пр. До голяма степен неговото съществуване е свързано с труда и социалната пригодност на една прослойка на заварени от революцията хора. Радикалните изменения на икономиката и обществото, които са премахнали фактически всички компоненти на традиционното дребностоково стопанство и са отчуждили гражданите от свързаните с него трудови дейности, погубват някои „дребнобуржоазни" качества като упорит труд, любов и умение в занаята, почтеност, лична инициатива и отговорност, та дори и чувство за собственост.

Още дълго продължават ожесточените нападки срещу дребната буржоазия и дискусията за обществената позиция и роля на „индивидуалната", „лична" и частна собственост. Твърде влиятелни сили оспорват правото на съществуване на дребната частна собственост, нейната пригодност за адаптация при социализма, като папагалски повтарят идеологически постановки и твърдения от времето на техния любим „вожд" Й. В. Сталин, че тя – дребната собственост – поддържа и подклажда различни дребнобуржоазни опозиционни настроения и движения, „дребнобуржоазното" мислене, навици и начин на живот, че тя може да бъде източник на незаконно забогатяване и въобще представлява опасност за социализма.

Далеч по-слаби и епизодични са гласовете, които посочват изкуствения, преувеличен и лицемерен характер на такива доводи и показват огромната полза от развитието и интегрирането на различните форми на дребно предприемачество в модерната икономика, особено в сферата на услугите, които „десетилетия" остават нерешим, болен въпрос в държавния „социалистически тип" икономика на дефицита. Тяхното стабилно развитие в напредналите страни и в някои социалистически държави като Унгария, Полша, Югославия, нуждите на народния бит ще доведе много години по-късно до признание, частично възстановяване с тенденция на разширение на дребната индивидуална частна собственост като важен, динамичен обществено-икономически фактор, без това да означава възраждане на дребната буржоазия в историческия смисъл на това понятие. Независимо от цикличните промени в условията, дребната частна собственост и дейност се оказват жизнеспособни и минавайки през различни стадии и форми, се консолидират като необходима съставна част на модерните общества от втората половина на 20-те години, с трайна тенденция към увеличаване на своята роля и значение.[131]

Традиционният тип дребнобуржоазен собственик, роден в условията на капиталистическата икономика, с неговата особена социална порода и идеология, приключва своето историческо съществуване през 50-те години. Това, което българският капитализъм не успя да постигне и едва ли някога щеше да постигне, го направи една политика, която жертва икономическите реалности и човещината заради идеологически амбиции и догми. Реката завинаги се загубва...

БЕЛЕЖКИ

[1] Историята на дребната буржоазия от 40-те и 50-те години е изследвана в монографията „Дребната буржоазия в България 1944–1958" и в други мои публикации по темата. Исторически, историографски и социологически аспекти на темата в контекста на модернизацията на Централна и Източна Европа са дадени в: *Ludzev, D.* The Petty Bourgeoisie in Bulgaria in Historical Perspective, Bulgarian Historical Review (BHR), 1987, № 3, 21–33. В настоящата разработка се разглеждат редица нови аспекти на темата, като вниманието е изцяло насочено към градските дребни стопани, тяхното политическо, икономическо и житейско поведение. В този смисъл тя добавя нещо ново към досегашното знание.

[2] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 10, 11. Различни проблеми от историята на градските дребнобуржоазни слоеве са изследвани в: *Исусов, М.* Работническата класа в България 1944–1947, С., 1971; *Георгиев, В.* Към характеристиката на работническата класа, 1944–1947, ИБИД, т. 25, 1967; *Златев, З.* Проблеми на прехода от капитализъм към социализъм в България, С., 1982; *Славов, П.* Ролята на държавата за създаване и укрепване на социалистическата собственост в НРБ, С., 1961; *Попов, Н., А. Милушевски.* Социално-икономически изменения в НРБ през периода 1944–1974, С., 1974; *Генчев, Н.* Национализация на промишлеността в България, Научни трудове, т. I, С., 2003; Стопанска история на България 681–1981, С., 1981; Икономика на България, т. I и т. II, 1972, и др.

[3] *Ludzev, D.* The Petty ..., 21–33; *Хаджийски, И.* Съчинения, т. II, С., 1974; Вж: The Cambridge Economic History of Europe, vol.6, 1965; *Rothschiled, J.* East Central Europe between the two Wars. Washington, 1974; *Berend, I, G.* Ranki, East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Budapest, 1977; The Politics of Modernization of Eastern Europe, New York, 1974; The Survival of Small Business, New York, 1979 and ctr.

[4] *Чакалов, А.* Националният ..., 61–86; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 9–37.

[5] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 16–31; *Сапунджиев, Д.* Състоянието на нашето занаятчийство, Кооперативно движение, 1947, № 3, 5–12; *Гагов, Н.* Тенденции и развитие на занаятите, Народно стопанство, 1947, № 5–6.

[6] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 38–50; *Чакалов, А.* Националният ..., 42–49, 94-96; *Кемилев, А.* Националният доход..., 15–20.

[7] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 51–55.

[8] *Георгиев, Б.* Полузанаяти, Стопански фронт, 1946, № 7, с. 8; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 97; ф. 77, оп. 1, а.е. 361, л. 73; ф. 53, оп. 1, а.е. 88, л. 10; а.е. 2, 198–200.

[9] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 59–62; Някои данни относно преситеността в търговията, Стопански вести, 1943, № 4, с. 15,16; пак там № 3, с. 3; Български търговски вестник №№ 292, 293, 294 от 1942, №№ 304, 305, 310, 311, 321 от 1943.

[10] *Беров, Л.* Доходите на различните категории земеделски стопани..., 419–487; *Киранов, Пр.* Националният..., Икономически проблеми, 1946, № 1, 5–36; Статистически годишник на Царство България, С., 1939; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, 1–39.

[11] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–39, а.е. 1228, л. 1–4; ф. 47, оп. 10, а.е. 37, л. 7–19.

[12] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–39; а.е.1228, л. 1–4.

[13] *Сапунджиев, Д.* Състоянието..., 6–12; Български търговски вестник, № 2, 5 ян. 1937; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 46, л. 137.

[14] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 1227, л. 1–4; а.е. 1228, л. 1–4; а.е. 1229, л. 1 и сл.

[15] *Николчев, В.* Професионалното ни образование, Стопански фронт, 1945, № 6–7, с. 4, 5; *Сапунджиев, Д.* Състоянието..., с. 9.

[16] *Самарджиев, С.* Чираците и калфите в занаятчийското производство, Стопански фронт, 1945, № 8–10; ОДА Бургас, ф. 4, оп. 2, а.е. 190, л. 65; ОДА Пловдив, ф. 225, оп. 1, а.е. 11, л. 23.

[17] Подготовка на работници в индустриалните предприятия, Стопански фронт, 1946, № 1–2, с. 17; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 360, л. 8, 17; ф. 53, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.

[18] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 38–50; *Мавродинов, Н.* Личности и характери, 63–67.

[19] *Говедарски, Н.* Нашата вътрешна търговия, СБИД, 1947, №9–10, с. 545, 546; *Гешев, Д.* Частният и кооперативен сектор в търговията, Производство, цени, снабдяване, 1946, № 1–2, с. 27, 28; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 75, 162, 167.

[20] *Цачев, П.* Търговията, Икономически преглед, Русе, 1947, №7, 15–25; XX конгрес. Български търговски вестник № 293, 2 ноем. 1942; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а. е. 9, л. 75; а.е. 45, л. 117; ф. 162, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.

[21] *Кемилев, А.* Проблеми на нашата вътрешна търговия, СБИД, 1940, № 2, с. 71, 72.

[22] *Луджев, Д.* Преустройството на кооперативното движение в България (9 септември 1944 – началото на 50-те години), ИПр., 1989, № 2, 3–16; *Сапунджиев, Д.* Състоянието..., с. 6,7.

[23] Пак там, 9; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–39; а.е. 700, л. 12; а.е. 701, л. 12, 13; а..е. 708, л. 11, 12; а.е. 698, л. 1–30.

[24] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 80–85.

[25] Български търговски вестник № 292, 17 окт. 1942; ЦДИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 7, л. 95, 96, а.е. 18, л. 56, 57; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 1, л. 15, 16.

[26] Занаятчийска дума, № 10–11, 12, 13, 14 от 1944; Български търговски вестник №№ 294, 295 от 1942 и №№ 4, 5, 6 от 1944.

[27] *Хаджийски, И.* Съчинения, т. II, с. 31.

[28] Занаятчийска дума № 6, 25 март 1944.

[29] Български търговски вестник №№ 25 и 37 от 1937, №№ 293 и 294 от 1942 и №№ 310 и 321 от 1943.

[30] *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934–1939, С., 1976; *Манусевич, А.* Към въпроса за борбата на работническата класа за съюз с градските средни слоеве в периода на Втората световна война, В: Великият октомври и революциите в Централна и Югоизточна Европа, С., 1980; *Berend, I., G. Ranki.* East-Central Europe..., p.135; ЦДИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 7, л. 1–94; а.е. 45, л. 1–32.

[31] *Попов, К.* За какво се борим, С., 1945; *Никола Д. Петков,* Париж, 1988; *Йотов, В.* Идейно-политическата еволюция на БЗНС, С., 1966; *Зарчев, Й.* Българският земеделски народен съюз (9.IX 1944–1948), ИИИБКП, т. 32, 1975, 107–156; Програма на ОФ, РД № 1, 12 септ. 1944; Декларация на правителството, РД № 76, 14 дек. 1944. Икономическата база на ОФ, РД, № 66, 2 дек. 1944. В този програмен материал се признава „грамадното" значение на занаятчийството, наречено „класа на вечните розови мечти" и на жалкото съществуване.

[32] *Димитров, И.* НС „Звено" (10.X.1944–12.II.1948), ИПр., 1970, № 5, 3–33; Декларация на НС „Звено", Изгрев № 278, 31 авг. 1945; Към изясняване на стопанската политика, Изгрев №270, 22 авг. 1945; Пак там, № 280, 2 септ. 1945; ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 52, л. 39.

[33] *Палазов, И.* Занаятчийският въпрос и социалдемокрацията, С., 1923; *Остоич, П.* Идейното и организационно развитие на БРСДП от 9 септември 1944 до 5 август 1945, ИИИБКП, 1969, т. 21, 93–143; БРСДП (август 1945 – август 1948), ИИИБКП, т. 24, 1971, 181–246; Социализмът и кооперациите, Народ № 8, 5 ян. 1945.

[34] *Благоев, Д.* Книжка за малоимотните, С. 1919; *Благоев, Д.* Дребната буржоазия, буржоазията и социалдемокрацията, Събр. съч., т. 12, 230–376

[35] *Лебакова, Э.* Опыт КПСС по приобщению мелкой буржоазии города к строительству социализма, М., 1970; *Бухарин, Н.* Икономика на преходния период, ч. I, С., 1921, 46–51; *Бухарин, Н., Е. Преображенский.* Азбука коммунизма, Киев, 1923, с. 158, 159; *Ленин, В.* Събрани съчинения, т. 38, 183–205, 370, т. 39, 263–165, т. 43, с. 24, 25, 53.

[36] *Преображенский, Э.* Новая экономика, М., 1926; *Ленин, В. И.* Събр. съч., т. 45, .85–90, т. 43, с. 25, 55–59, 145, 146, 191–230, т. 44, 151–153, 215; *Данилов, В. П.* Советская доколхозная деревня, т. II, М., 1979, с. 18, 19.

[37] *Сталин, Й. В.* Политически отчет на ЦК пред XVI конгрес на ВКП/б/, С., 1951, 50–88;*Сталин. Й. В.* Съчинения, т. XIII, С., 1952, с. 171, 172, 175–179; *Натан, Ж.* Маркс-Ленинското учение за обществено-икономическите формации, С., 1947, 212–225; *Костов, Тр.* Избрани статии, доклади, речи, С., 1944, 595–601.

[38] *Гогов, А.* Занаятчийството на стопанския фронт, Занаятчийска дума, 22 ян. 1945, пак там №№ 10–11, 13, 14 от 1944.

[39] Занаятчийска дума, № 17, 7 май 1945, №32, 22 авг. 1945, ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 25, л. 10.

[40] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 105, 106; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 357, л. 109, 110, 163; ф. 113, оп. 1, а.е. 46, л. 125; ф. 53, оп. 1, а.е. 25, л. 10.

[41] Занаятчийска дума №№ 17, 36, 52 от 1945; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 25, л. 9, 10.

[42] ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 359, л. 1–4.

[43] Занаятчийска дума, № 56, 29 окт. 1945.

[44.]Пак там, №49, 19 дек. 1946; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 25, л. 8, 12, 46.

[45] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 49, л. 7; а.е. 5, л. 30.

[46] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 116.

[47] Стопанската политика на ОФ, РД № 58, 23 ноем. 1944; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а.е. 49

[48] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 26, 89

[49] Пак там, л. 6, 192, 193.

[50] Търговията и търговците, Балкански преглед, 1946, № 9–10, с. 129; Изгрев, № 296, 20 септ. 1945; №300, 25 септ. 1945; ЦДА на РБ, ф. 1, оп. 1, а.е. 5, 19–23; а.е. 9, л. 33–63, 95, 136, 137; а.е. 10, л. 1 и сл.; а.е. 45, л. 201–277.

[51] *Файнов М.* Какво се иска от българския търговец, Балкански преглед, 1946, №1, 111–115; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 19, л. 3, 4.

[52] *Терпешев, Д.* Реакцията настъпвая и на стопанския фронт, РД № 306, 14 септ. 1945; Вместо програма, Икономически проблеми №1, 1 ян. 1945, 23–25; *Сталин, Й. В.* Съч., т. XIII, С., 1952, 171–178; *Натан, Ж.* Маркс-ленинското..., с. 220, 234.

[53] *Файнов, М.* Какво се ..., 111–116; ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 9, л. 18, 113, 117, 125; а.е. 2, л. 137.

[54] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1 ,.а.е 116, 1–4, 109; ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 21, 24, 197.

[55] Пак там, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 116, 117, 121, 145.

[56] Пак там, л. 145.

57. Занаятчийска дума № 36, 10 юли 1945.

[58] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 128–137; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 629, л. 6.

[59] СД ВНС, 1946, кн. I, дял I, с. 97.

[60] *Владигеров, Т.* Ръководеното стопанство, теория и практика, Свищов, 1939, с. 54; *Ленин, В. И.* Събр. съч, т. 43, с. 25, 26; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.

[61] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 38, 7–31.

[62] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 9, л. 137, 138.

[63] *Ангелов, В.* Земеделският въпрос в България, С., 1947, с. 122, 123.

[64] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия ..., 134–155; СД ВНС, 1947, кн. I, дял II, с. 2, 3, 40–100; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 622, 30–37; а.е. 637, 23–29.

[65] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 112, л. 5.

[66] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 5, 6.

[67] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е.28, 103–107.

[68] Свободен народ, № 210, 20 окт. 1946, № 211, 22 окт. 1946, № 212, 23 окт. 1946.

[69] *Димитров, Г.* Съчинения, т. XII, 348–373; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 38, л. 74–83; ОФ, № 391, 26 окт. 1946.

[70] *Генчев, Н.* Изборите за Велико народно събрание през октомври 1946, ИПр., 1964, № 2, с. 218, 219; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 468, л. 1 и сл.; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а. е. 5, л. 32–35, 66; а.е. 1, л. 5; а.е. 2, л. 63–66, 89; а.е. 4а, 1–10; а.е. 10, л. 209.

[71] *Исусов, М.* Комунистическата партия..., 223–262; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 148–154; Свободен народ № 212 и № 217 от 1946; ЦДА на РБ, ф.113, оп.1, а.е. 9, л. 33–39, 147–149; а.е.1, л. 3, 43; ф. 28, оп.1 а.е. 31, л. 74–83; ОПА София, ф.1, оп. 1, а.е. 49, л. 1–10; а.е. 5, 11–14.

[72] *Димитров, Д.* Изпълнението на производствения план за 1947 г. и новите условия за развитие на занаятчийския сектор, Занаятчийска дума, № 15, 2 апр. 1948; пак там, №№ 2, 8, 11, 20 от 1947; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 32, 3–200; а.е. 316, 1–10; а.е. 381, 1–26; ф. 162, оп. 1, а.е. 2, 53–124; ЦПА, ф. 146, оп. 6, а.е. 357, л. 8.

[73] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 23, 105–107, 115–130, 166.

[74] Пак там, а.е. 2, л. 53, 54.

[75] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 9, л. 15, 138.

[76] Пак там, л. 114, 131, 135; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 193–195.

[77] Добруването на цял народ, Занаятчийска дума № 8, 1 март 1947; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 88, л. 33.

[78] ЦДА на РБ, ф. 162, оп. 1, а.е. 2, л. 119.

[79] Пак там, л. 192.

[80] Реч на Ст. Сюлемезов, представител на НК на ОФ, Занаятчийска дума № 7, 21 февр. 1946; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 73, л. 243.

[81] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 23, л. 117, 118; а.е. 83, л. 38, 39; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 10, л. 118, 119.

[82] Български търговски вестник №53, 1 ян. 1948.

[83] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 23, л. 165, л. 170.

[84] *Петков, П.* Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на България, С., 1965, 146–157; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 23, л. 170.

[85] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 177–185; Преустройството..., 10–13; Занаятчийска дума, № 14, 1 апр. 1948.

[86] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 36, л. 31.

[87] Пак там, а.е. 23, л. 171.

[88] Димитров, Г. Избрани произведения, т. VIII, с. 104.

[89] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 13, 11–13; а.е. 16, л. 6, 7.

[90] Писмата на ЦК на ВКП/б/ до ЦК на ЮКП, С., 1948, с. 9, 10, Резолюция на XVI пленум на ЦК на БРП/к/, Ново време, 1948, № 6–7, 506–514. „За улесняване прехода на голямата маса трудещи се занаятчии към социализма необходима е всестранна помощ при организирането на занаятчийските производителни кооперации, за модернизиране на занаятчийското производство и за ограничаване на капиталистическо-експлоататорските елементи в средата на занаятчийството“, Пак там, с. 510.

[91] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 204, 205, 221; Ново време, 1949, № 1, 110–117; Закон за петгодишния народностопански план на НРБ (1949–1953), ДВ., № 12, 18 ян.1949; Занаятчийска дума, № 7, 16 февр. 1949; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 41, 3–118.

[92] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 85, л. 7, 8; а.е. 86, л. 14; а.е. 87, л. 98.

[93] *Георгиев, С.* Занаятите у нас..., с. 5, 6; ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 549, 17–24; ф. 53, оп. 1, а.е. 38, л. 5; а.е. 86, л. 34.

[94] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 256.

[95] ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 3, а.е. 29, л. 6; а.е. 30, л. 9.

[96] ОДА Бургас, ф. 627, оп. 1, а.е. 63, л. 6.

[97] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 773, л. 2; а.е. 468, л. 17.

[98] *Луджев, Д.* Преустройство на ..., 12–15; Пленум на ЦК на БКП, 11–12 юни 1949, Ново време, 1949, № 6, 565–597; Занаятчийска дума № 40, 18 ноем. 1949.

[99] Занаятчийска дума № 39, 7 ноем. 1949; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 27, л. 78.

[100] ДВ, № 95, 4 апр. 1949.

[101] Български търговски вестник, №124, 5 дек. 1949; ОДА Бургас, ф. 627, оп. 1, а.е. 63, л. 16.

[102] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 260.

[103] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 468, л. 18; а.е. 773, л. 2; а.е. 769, 1–11; ЦДА на РБ, ф. 27, оп. 2, а.е. 31, 1–200.

[104] ЦДА на РБ, ф. 161, оп. 5, а.е. 4, л. 1–5, а.е. 5, л. 77, а.е. 8, л. 14, 15, 39, а.е. 20, л. 4, 5; ф. 53, оп. 1, а.е. 25, л. 2; а.е. 35, л. 6; а.е. 43, л. 78

[105] Икономика на България, т. II, с. 330, 347; ЦДА на РБ, ф. 89, оп. 27, а.е. 44, л. 90, 92; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 4, л. 1–10; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а.е. 36, л. 64.

[106] ЦДА на РБ, ф. 89, оп. 1, а.е. 44, л. 92; ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 87, 88.

[107] *Мигев, В.* Колективизацията на българското село (1948–1958), С., 1999, 62–119; ЦДА на РБ, ф. 89, оп. 27, а.е. 44, л. 1–52; ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 87, 120; оп. 5, а.е. 13, л. 13; оп. 6, а.е. 10, 10–15, 76.

[108] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 120.

[109] Пак там, оп. 6, а.е. 88, л. 34, 39.

[110] Пак там, а.е. 10, л. 76; а.е. 22, л. 4, 13; оп. 5, а.е. 13, л. 13; а.е. 89, 210–235; а. е. 128, л. 263–275.

[111] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 770, л. 5–8.

[112] *Червенков, В.* За основните поуки от разкриването на трайчокостовската банда и борбата за нейния разгром, С., 1950, 3–27.

[113] Ново време, 1950, №1, 1–41; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 36, л. 90.

[114] Български търговски вестник № 124, 5 дек. 1949; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а. е. 36, 85–91; а.е. 27, 27–57; ф. 89, оп. 31, а.е. 1, л. 131, 132; ф. 161, оп. 5, а.е. 9, 1–139, а. е. 28, 1–216.

[115] *Георгиев, С.* Занаятите у нас..., с. 3; ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 472, л. 33; а. е. 498, л. 1 и сл. ; ф.210, оп. 12, а.е. 146, 1–141.

[116] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 18, л. 38.

[117] ЦДА на РБ, ф. 89, оп. 31, а.е. 9, л. 44.

[118] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 262.

[119] ПМС № 1511, ДВ, № 139, 14 юни 1950; ЦДА на РБ, ф. 27, оп. 2а, а.е. 3, л. 56, 97.

[120] ЦДА на РБ, ф. 89, оп. 31, а.е. 84, л. 12, 13.

[121] *Мигев, В.* Колективизацията ..., 120–208; *Бъчварова, С.* Кооперране на селското стопанство в Плевенски окръг, С., 1986; Икономика на България, т. II, 343–352.

[122] Икономика на България, т. II, с. 117; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1365, 1–25; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. №№ 627–645, 650, 725, 755, 756, 779.

[123] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1365, л. 17, 18; ЦДА на РБ, ф. 254, оп. 2, а.е. 68, л. 58; а.е. 21, л. 284–287; а.е. 14, л. 73.

[124] *Добрев, Кр.* Стоковото производство и дейността на закона за стойността в нашите условия, Ново време, №8, 1953, 37–63; *Матов, Й.* Осем години народнодемократична търговия, Стопанство и търговия, 1952, № 10; ОДА Бургас, ф. 627, оп. 1, а.е. 482, л. 5, 6.

[125] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 273–275; Известия № 62, 3 авг. 1951, № 16, 22 февр. 1952, № 11, 6 февр. 1953.

[126] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1395, л. 9.

[127] *Маленков, Г.* Реч пред Петата сесия на Върховния съвет на СССР, Ново време, 1953, №8, 3–18, Уводна, пак там, 33–41; № 9, 3–45; Икономическото и социалното развитие на НРБ, С., 1964, 210–216; Занаятчийска кооперация, 1953, № 4, 3–5; № 5–6, с. 19, 20

[128] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1969, 1–4.

[129] Преброяване на населението в НРБ към 31 дек. 1956, С., 1961, кн. IV, 28–31, 52–67.

[130] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 313, л. 5.

[131] *Ludzev, D.* The Petty..., 29–33.

ЧАСТ III

РАБОТНИЦИТЕ

ГЛАВА ПЪРВА

РАБОТНИЦИТЕ И ТЕХНИЯТ ГРАД

Работничеството е относително най-бързо нарастващият слой от населението в страната през междувоенния период, като увеличението е почувствително след 1935 г. Преди 1935 г. в индустрията, занаятите и търговията, услугите, съобщенията и др., без селското стопанство, са заети средно 160 000 работници. През 1941 г. техният брой достига около 250 000, или 7% от активното население, като 55% от тях са заети в индустрията. Впоследствие броят и делът на работниците спада, за да достигне най-ниската си точка през 1944 и първата половина на 1945 г. поради значително намаляване на стопанската дейност. Според д-р Ас Чакалов броят на работниците извън земеделието през 1944 г. е 185 620, т.е. към 5% от активното население, и бележи покачване през втората половина на 1945 г. до 196 240 поради започналия възстановителен процес.[1]

Според Дирекцията на труда през 1944 г. в страната е имало 356 000, или 8,5%, а през 1945 г. – 310 000 работници, включително селскостопански, или 7,4% от активното население.[2] В хода на процеса на възстановяване и стабилизиране на стопанството и изпълнението на двегодишния стопански план броят на работниците нараства. По данни на Главна дирекция на статистиката (ГДС) към 31 декември 1946 г. работниците в индустрията, занаятите, търговията, транспорта и съобщенията са 348 021, от които 285 424 са в промишлеността. През 1947 г. работниците в индустрията и занаятите са 334 992, а в селското стопанство – 51 019. През 1948 г. общият брой на работниците е 361 964 души, от които 210 835 – в промишлеността, 48 650 – в селското и горското стопанство и 59 175 – в строителството, 28 761 – в транспорта, и 34 533 – в търговията.[3]

Независимо от възходящия числен растеж на работничеството в България наши и чужди автори отбелязват, че през 30-те и 40-те години то все още няма пролетарски състав и облик, че работническата класа е малка и в преходен стадий на формиране.[4] В своето изследване „Земеделският въпрос в България" Върбан Ангелов отбелязва, че в средата на 40-те години в България „няма стабилен пролетариат" и че постоянните възрастни наемни работници са много малко. В индустрията, занаятите и търго-

вията работят много младежи, деца и жени. Голямата част от работническия кадър идва от село и продължава да работи в малки земеделски стопанства. Поради крайно тежките условия на живот – ниски заплати, липса на жилище и пр., наемниците не могат да създават и изхранват семейства и малко от тях остават на постоянна работа. Повечето се връщат на село или стават самостоятелни майстори, а нови млади поколения ги изместват като наемници. Сред работниците съществува постоянен стремеж да се измъкнат от положението на пролетарии и да станат самостоятелни стопани. Дребностоковият характер на производството и размяната в града и селото дава възможност в примитивни условия и при ниска производителност да се изкарат средства за препитание. Това крайно затруднява процеса на окончателно скъсване със земеделието, на отделяне на земята и традиционните занаяти, на формиране на работническата класа.[5]

В своите „Очерци" професор Николай Генчев изгражда реалистичен социалнопсихологически портрет на българския пролетариат в периода на буржоазното развитие като малобройна и незначителна, „смесена" и „нечиста" социална група в буржоазното общество, намираща се в бедно, дори мизерно материално и културно положение, с душа и живот наполовина селски и наполовина градски, с полупролетарска и повече дребнособственическа психология и манталитет. В бедна и изостанала България с неразвита, полузанаятчийска промишленост, традиционно земеделие и занаяти – заключава той – „няма чак до средата на XX век истински пролетариат, какъвто се наблюдава в капиталистическите страни на Европа и Северна Америка".[6] Научната характеристика на работническата класа в България в периода 1944–1947 г., направена от М. Исусов, твърде нагледно показва нейната малобройност, социална слабост и нестабилност, неоформен пролетарски състав.[7]

Историята на бавната и мъчителна модернизация, обуржоазяване и индустриализация на България е история на бавното и мъчително оформяне и еманципиране на пролетариата като самостоятелна обществена група. Пролетариатът, работничеството като един от основните резултати на капиталистическия начин на производство е свързан преди всичко с градовете и градското стопанство, най-вече с промишленост, транспорт, търговия и услуги. От хода на тяхното развитие и състояние произтичат всички основни характеристики на градското работничество в средата на 40-те години, както и промените в тази социална група, в нейното положение и поведение след 9 септември 1944 г. Когато разглеждаме неговия състав, социално и културно положение, пред нас изпъква своеобразен социален феномен, който отразява преходния характер на обществото и изостаналостта на страната. Това е конгломерат от различни прослойки, всяка от които със свой особен социален статус, интереси, психология, често пъти нямащи нищо общо помежду си.[8] В основата на различията е ха-

рактерът на труда, типът работодател и отношенията между него и наемника, свързани с определени видове собственост.

Пъстрият свят на градските наемници

Според преброяването на населението от 31 декември 1946 г. като работници са означени 644 174 души, или 15,4% от активното население. В градовете „работниците" са 358 590, което представлява 44,2% от активно заетите граждани. Този голям дори за развитите страни брой и дял на работниците в градското стопанство е недостоверен и е практически резултат от несъобразности в тогавашната класификационна схема на Главна дирекция на статистиката (ГДС). Всъщност за работници се приемат всички наемници, които извършват някакъв физически или предимно физически труд в някоя област на обществения живот. В доклада на Върховния стопански съвет (ВСС) до Министерския съвет относно двегодишния народностопански план се посочва, че работната сила през 1946 г. се състои от 330 011 души, заети в производството, 98 567 – в строителството (вкл. 38 500 трудоваци), 33 153 – в кредита и размяната, 205 696 – в държавни, общински и фондови учреждения, или общо 667 127 души. Заедно със 160 000 заети в земеделието, горите, лова и риболова „наемната работна ръка" се определя на 827 427 души. Така в групата наемници попадат категории граждани с най-разнообразно обществено положение. Някои от тях, като 44 064 войници и трудоваци, 9291 милиционери и агенти, неколкостотин клисари, гайдари, свирачи, врачки, баячки и други лица с неточно определена или без професия нямат нищо общо с представата ни за работник и никой не ги приема за такива. Да не говорим за 10 775 души с неточно определено занятие, на издръжка на учреждения и фондации, голяма част от които лумпени и дегенерати, които статистиката също класифицира като работници.[9]

Твърде своеобразно е положението на един немалък слой наемници – около 34 000, които изпълняват, казано с днешни думи, функции на обслужващ персонал като низши служители в държавни и общински, но също така в кооперативни и частни учреждения и предприятия, кантори, търговски къщи, в обществени, културни и религиозни организации. Техният брой нараства чувствително след 1934 г., когато се разраства дейността на общините и броят на държавните и кооперативните институти. Освен милиционерите, които имат особена служба, някои други категории също не могат да се квалифицират като работници, например – 6 571 разсилни, 3 116 портиери, 2 922 прислужници (слуги в търговски и др. кантори), 1 873 ловни и горски пазачи, 794 пожарникари, надзиратели, гробари, билетопродавачи, преброители в банки и др., както и 6 136 души, заети в здравеопазването – медицински сестри, болногледачки, самарян-

ки и друг помощен персонал. Поради характера на своята дейност и социалното си положение значително се отличават от работниците в производството, търговията и транспорта и 1353 чистачи, метачи и др. наемници, извършващи тежък физически труд по поддръжка на чистотата.

Най-бегъл поглед показва, че това са доста различни по своя социален статус прослойки. Нещо повече, различен е и социалният статус на техните отделни членове в зависимост от това дали са служители в община, училище, църква, затвор, в търговски кантори, дали са в голям или малък град, в обществена, частна или религиозна общност, болница и т.н. Мнозинството са служители към общините, от които получават заплатите си, но това не пречи една част от тях да се назначават и уволняват от други ведомства, като горските и ловни пазачи – от Министерството на земеделието, медицинският персонал – от Министерство на здравеопазването, училищната прислуга – от Министерство на образованието, и пр.

Тези категории, които обхващат над 40 000 души, или към 70% от общинските служители, са твърде различни по своята служебна и професионална квалификация Те са сходни помежду си само по мястото, което заемат на най-ниските стъпала на обществената йерархия в градовете дори сред наемничеството. В таблиците за длъжности, заплати и надници в който и да е бранш, те неизменно заемат последните места както по пореден номер, така и по размер на получаваните възнаграждения, дори след занаятчийските калфи, общите и други ниски категории работници. Тяхната основна годишна заплата до 1944 г. е от 1 000 до 2 000 лв., по-сетне с някои увеличения се покачва през 1946 и 1947 г. между 2500 и 5000 лв., а с надничния блок, влязъл в сила на 03.01.1948 г., става средно от 5500 до 6500 лв., но винаги остава на долната граница на доходите, под екзистенц-минимума за градско домакинство. Нещата не се променят много от обстоятелството, че голяма част от тях получават безплатно униформено или работно облекло, а някои – като медицинския персонал, и храна.[10] На Първата конференция на общинските служители, състояла се през януари 1945 г., командирът на пожарната команда в София казва, че пожарникарите са „най-онеправданите и тежко поставени служители в България". В малките градове те били едновременно и боклукчии и пъдари. Общинските служещи се делели на „висши и низши" и низшите са пожарникарите и метачите.[11]

До 1947 г. заплащането на прислужници, слуги, портиери и др. в частни предприятия, хотели, жилищни кооперации, домове се определя по договаряне със собствениците, от които те получават често храна, нещо в натура, помощи, място за преспиване за тези от селата и пр. Може би поради това не проявяват особена охота да се вслушат в усилената агитация да не „слугуват" на този и онзи, а да отидат в производството. В началото на 1947 г. е изготвена и внесена за одобрение в Министерски съвет таблица за заплащане на „портиерските работници", но този проблем се урежда с надничния блок от 1948 г., когато повечето от тях са вече сред

обслужващия персонал на държавни, общински и др. обществени предприятия.[12] Мнозинството от обслужващия персонал принадлежи към градската беднота. Основната грижа на тези хора е да си осигурят прехраната, да получат главно от общините помощи в пари, топливо, продукти, дрехи, издръжка за обучение на децата си. Голям брой са в списъците на общинските служби за социално подпомагане.[13]

Ниският социален престиж и доход на тези наемнически слоеве е свързан с характера на тяхната дейност – прост, персонално лесно заменяем труд, зависим от институционалния растеж, непредразполагащ в нормални времена към самостоятелна стопанска изява. По-големи възможности имат медицинските сестри и болногледачки, но при тогавашното ниво на здравеопазването у нас техните услуги са ограничени и позволяват работа на частно главно при изграждане на деца, грижи за стари и болни хора и пр. Повечето служители в тези дейности работят поединично или на малки групички. С тях се захващат хора без квалификация, с ниско, главно незавършено начално образование и доста неграмотни. Голям брой са възрастни, над 55% при прислужниците и портиерите. Преобладават мъжете, около 70%, но има и доста жени – медицински сестри, болногледачки, чистачки, разсилни, чието образование е относително по-ниско от това на мъжете. Мнозинството от тези низши служители са българи, родени на село – 65% от сестрите, 67% от комуналните служители, 52% от разсилните и т.н. От градовете са по-голямата част от ловните и горски пазачи, които са на особен статут и имат по-висок престиж по това време, но и те, по думите на профсъюзен деец на Съюза на земеделскостопанските и горски служители през 1947, са „голи и боси...“[14]

Мнозинството служители от този слой имат и друго занятие – земеделско стопанство, домашен занаят, помагат на мъжете или близките си, чистят, работят по половин ден и като разсилни, а медицински и др. лица работят допълнително. Службата за много от тях е само възможност за малко паричен доход. В повечето прослойки се наблюдава постоянно движение, приток на нови, напускане на предишните служители, смяна на мястото и вида работа, мнозина се връщат на село, отиват в други отрасли, където се плаща по-добре. Тази двойствена заетост и постоянно движение стават правило през военните и следвоенните години. При общия недостиг на работна ръка и по-голямата изгода да се работи в занаяти, полузанаяти, домашни занаяти, земеделие и т.н., низшите служители масово бягат от общинските училища и болници и от държавните учреждения, където получават нищожни заплати, нямат уредени пенсии, не получават желаните придобивки – облекло, топливо, заеми и т.н.[15]

В доклад на столичния кмет за 1947–1948 г. се отбелязва липсата на работна ръка за помощни и комунални служби. В миналото безработицата карала десетки млади и здрави кандидати да чакат за едно място, а сега едва половината от щата за физически работници бил зает. Щатните

таблици, липсата на механизация пречели за подобряване на тяхното положение и за повишаване на интереса към тези служби. Дисциплината пада, защото началниците се боят да не изгубят две работни ръце. Чистотата на градовете става един от болните въпроси, замърсените улици, купищата смет и пр. правят впечатление на всички граждани.[16]

Наред с конюнктурните условия известно влияние оказва и липсата на интерес и разбиране за необходимост от професионално сдружаване у по-голямата част от обслужващия персонал, хора от смесен социален тип – полуселяни, полуграждани, временно пребиваващи в това занятие, полупролетарии, домакини и възрастни, хванали се на работа за някой лев. До 1945 г. повечето от тях не са членували в професионален съюз поради отсъствие на такъв, забраната за държавни и общински наемници да членуват в работнически синдикати, разпръснатостта по различни места, разнородното обкръжение и интереси, просто поради незаинтересованост и най-вече поради непостоянния характер на работата, временното пребиваване на дадена длъжност и място.

Политическата чистка след 9 септември 1944 г. обхваща голяма част от ловни и горски пазачи, разсилни и някои други. Въпреки че повечето от този тип наемници-служители стават членове на Съюза на общинските служители, Съюза на земеделско-стопанските и горски служители и други организации към ОРПС, откъдето получават известна професионална защита, те остават един подвижен слой с ниско професионално съзнание и дисциплина, слаба връзка с работното място, проявяват незаинтересованост към обществените въпроси, професионалния и културния живот.[17] Нито през 40-те години, нито дълго след това тези прослойки служители ще могат да бъдат нещо повече от наемнически категории с неустановен персонален състав и социален облик.

* * *

В проучванията от 40-те години като работници се определят най-вече заетите преимуществено с физически труд наемници в производството – индустрия, занаяти, строителство, селско стопанство, в транспорта, търговията и услугите. Според статистическото преброяване от 1946 г. в тези отрасли има 231 716 градски работници. Според специалната анкета, направена пак от ГДС, в частните предприятия в градовете са заети 121 127 души, в кооперативните – 20 616, и в държавните – около 30 000, или всичко 172 000 работници. В тези цифри се включват доста разнообразни по своето социално положение групи наемници.[18] Сравнително най-близко до действителността са данните за периода 1945–1947 г. на Главна дирекция по труда, респективно на нейните инспекции.

Един слой с доста размити граници и неясна социална природа са „работниците“, заети в земеделие, лесовъдство, лов и риболов. Според ГДС в градовете те са около 20 000–12 144 земеделски и 1254 горски работници, около 2500 пастири, птицевъди, овцевъди, бубари, пчелари и т.н.[19] В периода 1945–1947 г. в инспекциите по труда са регистрирани само към 8000 земеделски и горски работници, заети предимно в държавните земеделски и горски стопанства, опитни станции и институти, в МТС (включително трактористи и др. механизатори) и ТКЗС и малък брой в частни домакинства. Почти всички са сезонни, непостоянни, особено в планинските и аграрните градове, имат някакъв имот или са млади хора от земеделски семейства. Но дори „работна ръка за държавните стопанства през зимния и летния сезон се мъчно намира“. През 1946 г. Министерството на земеделието и държавните имоти организира в земеделските училища курсове за бригадири, техници, скотовъди, полевъди, градинари, трактористи и др., главно за нуждите на ТКЗС и ДЗС. Те нямат особен ефект, макар да подготвят неколкостотин по-квалифицирани, но не и по-постоянни кадри.[20]

Малък брой постоянни и квалифицирани кадри има в някои горски стопанства като това в Самоков и земеделските опитни станции край София, Пловдив, Русе, Стара Загора и т.н., но и те са главно земеделски стопани от града и от околните села, които имат собствена земя, добитък, инвентар. Дори и според обикновено завишените и неиздържани сведения на тогавашната статистика в София през 1946 г. са регистрирани само 833, а в Пловдив 1115 земеделски работници. Наемни работници в капиталистически тип стопанства са рядкост и са предимно в големите градове. Малоимотни земеделци и други по-бедни граждани, членове на техните семейства, много деца, юноши и младежи всяка година се „цанят“ да обработват имоти на по-заможни хора или на обикновени чиновници, пенсионери и др., които нямат възможност сами да правят това. Приблизително 30% от земеделските и горските работници в градовете са от малцинствата – цигани и мюсюлмани, 38% са неграмотни, а 48,3% нямат прогимназиално образование. Повечето са родени на село. Преброяването е „засякло“ типичния за всеки момент слой пришълци от селата, дошли на печалбарство.

Земеделските и горските наемници са от типа „свободни работници“, чиито възнаграждения до края на 1947 г. се определят по традиционния полупазарен, полуориенталски начин. Те са значително по-високи от фиксираните в някои постановления и наредби, с които се прави опит да се въведе регламентация и дори норми. Покачването на надниците не променя осезателно бита на този слой бедни хора с примитивна природа и култура. През сезона те работят от тъмно до тъмно, живеят из полето и балкана в колиби, навеси и под открито небе, „гол, бос, гладен...“ – мизерия, в сравнение с която оскъдицата на зимните месеци е благодат. Те са лишени от придобивките на работниците в индустрията и други отрасли – пенсии, социални осигуровки и добавки, медицинска и ветеринарна помощ (за лич-

ния добитък), специално снабдяване, столове и пр. Това са основните искания на техните професионални организации до края на 1947 г.[21]

До 1945 г. категорията на т.нар. „селскостопански и горски работници" не присъства в регистрите на трудовите инспекции. До 1948 г., с изключение на малка част от заетите в държавните земеделски стопанства, те не са организирани или само формално членуват в синдикалните организации, тъй като едва ли е възможно да се организират хора, заети нетрайно, сезонно, разпръснати по 1–2 на отделни места или обикалящи със съселяни или съграждани по стопанства и сечища.[22] Хора, свързани с традиционния живот в селото и градските покрайнини, като повечето от тях нямат професионално съзнание и дори се страхуват от професионалните организации, които според тях само използват работника. Резолюцията на Първия конгрес на профсъюза на земеделските и горските служители призовава: „Да се изтръгнат от апатия и неактивност онези работници, които не желаят да се организират" и да се привлекат „като им се покаже на дело чрез извоюване на някои реални придобивки, че ОРПС служи на трудещите се."[23] И макар че впоследствие все повече такива наемници гледат да станат членове на профсъюза заради материални облаги, макар и скромни, мнозинството работници остават професионално необхванати, несъзнателни и неактивни, а този слой не придобива постоянен персонален състав и статус в обществото. Това остава един от поминъците на всяко ново поколение от градската беднота и всяка нова вълна на приижащите от селата.

За работници са обявени и 1229 рибари. Това са главно пълнолетни синове на 1373 „собственици" и членове на черноморските и дунавските рибарски кооперации, някои от които като „Тракия" в Несебър са станали дружества с ограничена отговорност (ООД). Друга част са т. нар. „свободни рибари" и малък брой са рибари, които през сезона се наемат на работа при няколкото едри риболовци или към кооперациите. Интересното е, че 2930 от всички около 7000 дребни риболовци собственици и „работници" – професионалисти в страната членуват в профсъюза на продоволствените работници към ОРПС. Това не им пречи да се борят за търговско право, тъй като „свещено право на всеки работник е да се ползва от благата на своя труд", а не да ги дава на „спекуланти капиталисти".

Риболовците са един от най-изостаналите слоеве на градското население – бедни, слабокултурни, работят като своите прадеди „при извънредно тежки трудови условия", което бързо ги съсипва физически. Тези хора, наричани „бараби", през сезона работят денонощно, живеят в крайбрежни колиби и пещери, незнаещи какво е социално осигуряване, пенсия, а това заедно с набавянето на инвентар са техните най-важни искания до 1948-1949 г., когато повечето постъпват в кооперациите. На конгреса на работниците от продоволствието през март 1947 г. представителят на черноморските риболовци казва:„Днес е XX век, а как живеем ние? Ние, риболов-

ците, се намираме в ерата на пещерния човек, мокри, гладни, боси, голи излизаме в морето. Мизерия, немотия, лишения, това е нашият живот".[24]

* * *

В *търговията и услугите* се срещат няколко социални типа наемници, извършващи физически труд. По-голямата част от 4166 търговски работници са в търговски складове, кантори, в по-големи частни и кооперативни магазини. По-различно стои въпросът с около 1000 младежи, които в качеството на „чираци" преминават задължителния след 1945 г. едногодишен стаж, за да придобият право на самостоятелна уседнала търговска дейност. Търговските работници са обикновено по 1–2, много рядко повече в по-големите фирми, но една част от тях са сезонни. Те изцяло зависят от собствениците въпреки въвеждането на колективни трудови договори в началото на 40-те години, възобновени по-късно през 1945 г. В тях се фиксира работната заплата, но собствениците разполагат с много начини да се договарят със своите работници.

От 1945 до 1947 г. конюнктурата е неблагоприятна за наемниците в частните търговски предприятия. Поради липса на стока, намалели обороти, закрити предприятия значителен брой от тях са уволнени. Много търговци се стремят да намалят или да се освободят от работници, за да избегнат клеймото „експлоататор" и разправии със синдикати и инспекции. В София и на други места се уволняват дори стари работници. Затова пък се назначават родственици и близки, за да получават заплата, а младите – да не бъдат преследвани като „зози и суинги". Предпочитат се и стари доверени служители. Обяснимо е защо, когато инспектор по труда констатира, че продавач получава по 4000 лв., а не полагаемите 6000 лв., или справедливостта на някое друго оплакване и наложи глоба, стопанинът плаща, но след 15 дена предупреждава същия продавач за уволнение. Отвън чакат други.

Търговските работници нямат уредени пенсии, застраховки, медицинско обслужване към фонда за обществено осигуряване. От 1939 до 9 септември 1944 г. една част от тях членуват в Съюза на търговските помощници, а след това в създадения в началото на 1945 г. Съюз на кооперативните, банковите и търговските служители, но той се занимава предимно с проблемите на служителите в кооперативните и държавните банки, големите частни търговски къщи и кредитни дружества. Търговските служители в частния сектор донякъде също са потърпевши от негативното отношение към него. След 1947 г. те срещат трудности с намиране на работа в държавните и общинските търговски предприятия.[25]

През 30-те и военните години числеността на служителите, главно продавачи и магазинери, на потребителни и други кооперации бързо расте. След 9 септември 1944 г. голяма част от тях са уволнени при чистката

на лица, свързани със стария режим. С развитието на потребителните кооперации новите кооперативни служители бързо се увеличават. До 1947 г. съществува недостиг на квалифицирани кадри за тези длъжности, заети главно в частния сектор. През 1946 г. кооперативните продавачи и магазинери са 4627. Погледнато формално, по характера на своя труд и наемните отношения те са работници. Тяхното заплащане и другите условия за работа изцяло зависят от управителните съвети по места, съгласно общите наредби на кооперативните централи. Решаващ глас има БЗКБ, която например не разрешава даденото от Министерски съвет през октомври 1944 г. увеличение от 80 лв. за работниците в частните предприятия да се приложи към кооперативните служители. През 1945 г. комисия с участието на Съюза на кооперативните, банковите и търговските служители, кооперативната централа „Напред" и Съюза на популярните банки разработва правилник за заплащането на кооперативните служители, но то се урежда окончателно едва в началото на 1948 г. с въвеждането на надничния блок и щатните таблици на новосъздадения ЦКС.[26]

Продавачи, магазинери и помощници в частни и кооперативни търговски предприятия неслучайно се наричат търговски служители. Това са хора със сравнително високо образование. От продавачите в кооперативните магазини 12% са със средно и висше, 21% с незавършено средно, 38% – с прогимназиално образование и т.н. Така е и при наемниците в частните търговски предприятия, около 20% от които са от друга народност – главно евреи и арменци. Това са мъжки професии и жените са само 14%. Повечето наемници в бранша са родени в градовете, но и немалко – около 40%, са от селата.[27]

Става дума за престижни за времето професии с няколко важни особености, отличаващи заетите в тях лица от масата физически работници. Продавачи и други служители в частните фирми, получават по правило по-високи заплати. Те често стават фирмени търговски представители, пътници и агенти или преминават на административно-чиновническа длъжност. Някои участват в спекулативни сделки за своя сметка, имат дялове и не са рядко тези, които започват самостоятелна търговия със спестените пари, често с помощта на бившия работодател. Кооперативните магазинери и продавачи в повечето случаи са член-кооператори, изпълняват често и длъжността касиер, домакин, секретар, а в перспектива могат да преминат на друга административно-чиновническа служба. Те разполагат с възможности за допълнителен доход, като оставим настрана все по-големия брой случаи на злоупотреба, начети, кражби и пр. в кооперативните заведения.[28] Търговските „работници" могат да се приемат за такива само с много уговорки и условности, които в края на краищата в повечето случаи обезсмислят понятието работник.

Вторият, ясно очертан социален тип „работници" в търговията и услугите са занаятчийските и полузанаятчийските помощници в т. нар. „до-

машни и лични услуги". Техният брой спада от 10 500 през 1939 г. на 8500 през 1941 г. и се покачва на 9400 през 1945 г.[29] При преброяването от 31 декември 1946 г. ГДС включва към домашните и лични услуги нови занятия и се оказва, че само в градовете в тях са ангажирани 39 704 работници. Към тях са причислени 6071 чираци и калфи от готварския, сладкарския и бръснаро-фризьорския занаят.[30] По-големите заведения в тези браншове са малко, главно в София (напр. бръснаро-фризьорския салон на Ангелов), Пловдив и други големи градове. Наемните работници в тях са рядкост, а чираците и калфите по условия на обучение, труд и бъдеще са като своите събратя в дребнособственическите заведения. Те работят по традиционния начин – не по 8, а по 12–13 часа, делник и празник, и то не поради прищевките на работодателя, а заради трудовото всекидневие и навиците на своите съграждани, главно еснафи, чиновници, земеделци, по закона на малкия бизнес – да се работи, докато има клиенти. Заплащането се определя от майстора и заработката е относително висока. Помощниците в готварството и бръснарството работят на процент, със свои инструменти и облекло.

Опитите да се въведат колективни трудови договори, норми, заплати, изискванията на инспекцията по труда и други правила остават без резултат поради съпротивата на майстори и помощници, с изключение на някои по-големи заведения в София и провинцията. В много градове майсторите уволняват „работниците" по своя воля, не приемат чираци, защото не са свикнали да плащат, а да получават за тяхното обучение. Те знаят занаята. Това, че 10–12 ученици учат напр. готварство в софийското занаятчийско училище, не променя нещата. На конгреса на хигиенните работници през май 1947 г. профсъюзен активист казва, че има много „колеги с буржоазни разбирания и предразсъдъци" и затова не можели да се сработват и наложат над шефовете.[31]

Подобно е положението на повечето от 693 „работници" в някои типични полузанаятчийски заведения: шкембеджийници, кебапчийници, бозаджийници, лимонададжийници, за пране, почистване и гладене на дрехи и др. Само две софийски предприятия за химическо чистене – на Ландау и на Керемиджян – имат индустриален характер и работят целогодишно с по десетина работници. Всички други са примитивни, сезонни, с по 1–2, рядко повече заети лица. В София през лятото в химическото чистене са заети 90 души, а през зимата остават 15–20, като освободените не се признават за сезонни работници.[32]

Мнозинството от други 3680 души помощен персонал и 2601 келнери са в дребнособственически заведения от рода на ханове, кръчми, гостилници, сладкарници, кафенета. Около 40% от тях са между 16 и 24 години, а жените са само 250. Професионалистите са малко. Повечето са чираци или близки на стопанина. Мнозинството келнери са приходящи лица, които се задържат по няколко години в бранша. Една част са млади хора, безработни, пришълци от селата, прекъснали студенти и пр. Мръсните и

нехигиенични кухни, помещения и маси, шапките и престилките на готвачи и чираци, ризите на келнерите, начинът на обслужване и шумната клиентела карат западноевропейците да ни третират като ориенталци – разказва работник от бранша. Само една част от около 600 т. нар. хотелиерски работници, готвачи, келнери и др., които работят в големи казина, кафенета, хотели, ресторанти, като „България" в София, са обикновено стари, познати имена в съсловието, свои хора на собственика. Те получават добри пари на процент и от тлъсти бакшиши, включително във валута, имат облекло и маниери, наложителни за по-изисканите заведения – с една дума „истински работници".[33]

През военните и следвоенните години, до 1947 г., когато броят на кръчми, питиепродавници, гостилници расте, нараства и броят на келнерите. Те работят на процент, не се съобразяват с цени и наредби и изкарват немалко пари. Двамата келнери от „Касапска среща" в Сливен правят по 2000–3000 лв. оборот на ден. Единият, делегат на конгреса на профсъюза, казва, че си докарва по 1500 лв. на ден. Това прави месечен доход над 300 000 лв., доста висок за времето, като се има предвид, че средният доход на работник в индустрията е около 90 000–100 000 лв., а на чиновника е по-малък. Макар че не всички келнери получават толкова, те припечелват добре и могат да ползват в добавка – храна, продукти и други облаги. Това прави браншът привлекателен за наемници от различни отрасли.

В пресата и сред управляващите среди се обсъжда въпросът за отменяне на процента като форма за заплащане. Още I конгрес на Профсъюза на продоволствените работници взема решение за изработване колективен трудов договор за келнери, готвачи и помощници, с който да се премахне процентът. Това среща съпротивата на собственици и „някои среди от тези работници". Договорът е подписан едва на 29 януари 1947 г. С него за първи път в този бранш се уреждат отношения между работници и работодатели на обща основа, с постоянно и задължително заплащане, съобразно с проекта за надничен блок, с 8-часов работен ден и 36 часа седмична почивка и пр. Договорът не удовлетворява както собствениците, така и келнери, готвачи и други наемници. Техните професионални представители твърдят, че той е непълен, че заплащането е недостатъчно и се определя неправилно. Приложението на договора се протака и негласно не се спазва, още повече, че много от наемниците в бранша не са членове на профсъюза и не се смятат за обвързани с неговите условия. Но идва изричната заповед на Министерството на търговията от 8 март 1947 г., с която вземането на процент се забранява във всички хранителни и питейни заведения.[34] Междувременно те са в процес на усилено „съкращаване", започнал от лятото на 1947 г., и все повече от тях, по-едри и дребни, преминават в обществения сектор, към „Хоремаг", „Балкантурист", където отива и тази прослойка работници.

Градската беднота

Друг един слой наемници в услугите, причисляван към „свободните" работници, са 14 992 домашни прислужници, 72 гувернантки и дойки, 1293 ваксаджии, 407 теляци и 157 амбулантни продавачи на вестници. Домашните прислужници, съсредоточени в София и по-големите градове, са обикновено млади жени и момичета от околните села, установили се за 2-3 или повече години в градовете. Димо Казасов ни е оставил ярко описание на „слугинската борса" в София, която се открива два пъти – на Гергьовден и Димитровден, за по цяла седмица пред сегашния хотел „Балкан" (днес „Шератон" – *бел. авт.*) и площад „Трапезица". Софийските дами цанят бедни момичета от 8 години нагоре от села и малки градове срещу мизерно заплащане в пари, храна, чифт обувки и възможността да изучат уредбата на градската къща, реда, ястията и отношенията на гражданите. Те работят от ранна утрин до късна вечер, няма делник, няма празник.[35]

Домашните работнички рядко имат завършено първоначално образование, а около 25% са неграмотни. Тяхна представителка казва пред конгреса на профсъюза на продоволствените работници, в който през 1947 г. членуват едва 4020 домашни прислужнички, че „до вчера не бяхме смятани като работници – па и не само като работници, но и като хора даже не ни считаха", но днес могат да докажат, че са полезни не само в кухните и в домовете, но и за стопанството. Опитът да бъдат организирани в профсъюзни дружества е първата стъпка към създаване на работнически статут на тези наемнички, за които не съществува никаква законодателна закрила и правила и чието заплащане в пари, храна, дрехи и пр. се урежда традиционно между тях, почесто от техните родители и настойници, и „господарите", граждани от различни по-заможни среди. На 20 май 1946 г. е публикувана наредба, с която всички „домашни работнички" се включват във фонда Обществено осигуряване. Техните заплати се увеличават по тарифа от 300–1000 на 1500–3000 лв. месечно. През 1947 г. се готви наредба за уреждане на трудови отношения, работно време, заплата, с което се смята, че за тях ще настъпи „по-добър и щастлив живот".[36] Радикалните промени в градския живот през следващите години води до бързо съкращаване броя на домашните прислужници и тяхното почти пълно изчезване като наемническа прослойка за известно време. Дотогава тя не успява да придобие работнически облик.

Още по-малко това може да се каже за ваксаджии, теляци, баняджии и др., за които всеки знае как се препитават. Повече от 97% от тях са от малцинствата, главно цигани, и към 80% са неграмотни. Те работят според сезона, каквото попадне. Деятел от профсъюза на работниците от хигиената се интересува дали в него могат да членуват такива, които „зимно време са баняджии, лятно време – сладоледаджии, а през есента – ваксаджии." Но тези хора въобще не се интересуват от профсъюз и ако част от баняджиите в София членуват, то е защото се надяват да се сдобият с право на пенсия по Обществено-

то осигуряване, със семейни добавки, платен отпуск, с по-висока заплата, без да дават ухо на призивите за борба против бакшиша, участие в бригади, разобличаване на опозицията и т.н.[37] Тяхното мислене е далече от подобни амбиции. Усилията на БРП/к/ и ОРПС да организират и да влеят работническо съзнание в тези полудребнособственически, полупролетарски, а немалка част лумпенизирани елементи в сферата на услугите нямат особен резултат.

Подобен тип немалобройни наемнически прослойки има в преноса и превоза и в съобщенията.[38] Това са най-вече носачи, хамали, сакаджии и каруцари по пристанища, гари и във вътрешно градския превоз-пренос. Броят и персоналният състав на преносвачите ежегодно се променя. През 1945 г. в пристанищата работят 9102, а през 1946 г. – 12 877 носачи. През същата 1946 г. според ГДС броят на хамалите е 10 371 мъже, от които 52% турци и цигани, над 50% неграмотни и 32% с незавършено и завършено първоначално образование, приблизително половината родени в градовете, а останалите в селата.

Носачите професионално и социално са свързани с друг полупролетарски, но сравнително по-устойчив по състав градски наемнически слой от 2310 каруцари, 256 файтонджии и 1299 лодкари, гемиджии и др., включително малък брой моряци, които служат в капиталистически фирми. И те са слабо образовани – около 24% са неграмотни. Към 24% от каруцарите и 9% от лодкарите са турци, цигани и по-малко гърци. По-голямата част – 47%, са родени в градовете, а 38,6% – в селата. Носачи, колари, лодкари са една от най-типичните прослойки от градската беднота. Мнозинството са в София, Пловдив, Русе, Варна, Бургас, Габрово, Сливен и една част са напълно пролетаризирани. Повечето от носачите, които идват от селата за работния сезон по пристанища и гари, и почти всички колари и лодкари в провинциалните градове имат по десетина и повече декара земя, която обработват или ползват за ливади.[39]

За социалния облик на носачи и колари важно значение има едно обстоятелство, което не се среща в друга професия – особеният характер на техните производствени организации, т. нар. преносвачески и коларски задруги. Те са изградени на принципа на самоуправлението, избират управителен съвет и технически персонал и приемат техните годишни отчети. Задругите са едновременно работодател и професионална организация, като в коларските задруги членуват и повечето колари-собственици. Дори пристанищните задруги, които имат за работодател Дирекцията за водните съобщения, запазват своето самоуправление. Това ги прави „извънредно жизнеспособни и активни ...“ – се казва в отчета на профсъюза „Пренос-превоз“ за 1947 г. Няма по-голям стимул за работа от самоуправлението, осигуряващо участие на всеки работник в решаването на въпросите на неговата организация – определяне обектите на работа, снабдяване с фураж, облекло, взаимоотношения с държавата по повод тарифи, цени и т.н.

Задругите поддържат особено съсловно самосъзнание за самостоятелно стопанско и социално положение, което при коларите се проявява в постоянния стремеж да станат или останат собственици на добитък и кола. Една част формално членува в задругите заради облаги в снабдяването, пенсиониране като работници по фонд Обществено осигуряване. Някои, щом се сдобият с кон и кола, ги напускат и стават „свободни колари". Носачи и колари се стремят чрез задругите да монополизират обекта на работа, работят за своя сметка, на „акорд", а не за твърда надница като фабрични и други работници, не спазват тарифите, правят услуги „на черно" и т.н. Заплащането на хамалите по сточните гари остава неуредено до края на 1947 г. В много градове – Плевен, Никопол, Банско, гара Сердика – София, Русе и др., дейността на задругите и на профкомитетите към тях е „в рамките на професионалния егоизъм, противопоставящ професионалните срещу държавните и общонародните интереси". За това спомага благоприятната за колари и преносвачи конюнктура, голямото търсене на техните услуги и при тези условия възнагражденията бързо се покачват – 8 пъти през 1946 г. спрямо 1939 г.

Ръководителите на профсъюза „Пренос-превоз" говорят за „още ниското просветно-политическо ниво", което поражда доста „прояви на отрицателно отношение към трудово-обществените задължения". „Да си признаем, другари, – казва профсъюзен активист от Варна през 1947 г., – но нашето съсловие още в миналото е останало много назад". Те нямали нужното съзнание и трудова дисциплина, „още не са изкоренени кражбите" на стоки, части и материали, които после се продават на черно... Дори участието на пристанищните работници в съревнованието е поради възможността за поголяма заработка при акордната система.[40] Постепенното обхващане на всички действащи колари и носачи в ОРПС в периода 1944–1947 г., агитацията и пропагандата не могат да променят съзнанието на хора, живеещи в мизерия и пълна бездуховност, в непосилен труд, кръчми, побоища, още повече когато условията за работа, наличната собственост, връзките със селото и т. н. ги сближават предимно с дребнособственическия свят. Преустройството на задругите през 1948 г. и тяхното преминаване на подчинение на народните съвети при засилена държавна регламентация ускорява процеса на формиране на работническа социална природа на една прослойка, която скоро, в епохата на автомобила, трябва да отмре.

В средата на 40-те години автомобилът все още не е заплаха за традиционния превоз. Нещо повече, неговото ползване значително намалява през военните и следвоенните години поради износване и повреда на част от автомобилния парк, липса на гориво, части и т.н. В края на 1945 г. в страната има около 8000 тежки и леки автомобили от 1450 модела и марки. Товарните са 3846, от които 1265 в Съюза за товарен и обществен превоз (СТОП), 1800 – в т. нар. частен превоз на индустриални и търговски фирми или „свободни" шофьори-собственици и 761 общински и държав-

ни. Автобусите са 239 държавни и 477 на частни агенции. Към държавни ведомства и обществени организации работят около 900 леки автомобили. В обществения превоз има неколкостотин таксита с или без брояч, от които половината, над 200, са по пиаците и улиците на София. Повечето са на шофьори-собственици, които работят без регламентация, за своя сметка. Според статистиката всички тези автомобили се обслужват от 2431 шофьори-собственици, 71 помощници и 6585 наемници, т. е. 9097 шофьори. Всъщност наемниците обслужват по-малко от 4000 автомобила и една значителна част е във фактическа безработица.[41]

Според Дирекцията за автомобилни съобщения (ДАС) въпросът за шофьорския кадър станал извънредно болезнен след приключване на войната и демобилизацията на стотици младежи-шофьори. „Произведоха се три пъти повече шофьори, отколкото има коли в България. Освен че тези кадри нямат никаква техническа подготовка за грижовно обслужване на моторните коли, те много слабо владеят и кормилото... те са и ще си останат любители, които имат друго главно занятие, но не и професионални шофьори, които са ориентирани окончателно към професията и от нея се препитават.“. Ръководството на Шофьорския синдикат – ШАРПС, създаден през март 1946 г., също държи да отстоява интересите и придобивките на професионалните шофьори, постигнати от неговия предшественик Съюза на професионалните автомобилисти в България, и отрича правото на гласуване на тия, които не работят в професията, не се препитават от нея и нямат никакви задължения и интереси към същата.[42]

Наемниците са главно из министерства и ведомства, във войската, където според ДАС моторните коли се стопанисват „крайно лошо“, използват се „най-нерационално“ и има постоянно текучество. Шофьорите-наемници в частния превоз са на заплата, определена от собствениците, и изкарват нещо допълнително при укриване на товари, курсове и други услуги, при работа „на черно“ за своя сметка. Малък брой наемници работят като помощник-шофьори в СТОП и като шофьори на обхванатите през 1946–1947 г. в съюза коли на граждани с друго основно занятие. Те получават възнаграждения според наредбите на СТОП, но както колегите им собственици изкарват допълнителен доход „на черно“.

След 9 септември 1944 г. се създават значителен брой трудови автомобилни кооперации (ТАК) за извършване на товарен и пътнически превоз. Към 31 декември 1946 г. техният брой е 77 с 865 членове, почти всички в градовете. Две трети от членския състав са бивши наемници, а останалите – занаятчии, лекари, търговци и др., притежаващи автомобили. При това положение естествено е, че в кооперациите не достигат автомобилите и техните членове разчитат държавата да ги достави и по този начин да се сдобият със собственост, което не пречи да са от ярките привърженици на „естетизацията“ (етатизацията – *бел. авт.*) на частните автомашини. Съществуващите пазарни и обществени условия предпоставят сходст-

вото в положението на шофьори собственици и наемници и постоянното преливане помежду им. Те членуват в ШАРПС с правото на трудещи се, чието място е в ОРПС. В ръководството двете групи са представени по равно за разлика от преди, когато доминират собствениците. Различието в техните интереси е доста условна. Стремежът на повечето наемници е да се сдобият с кола и да работят като самостоятелни стопани. Стремежът на организацията ШАРПС и на държавните органи е да се запази единството в „интерес на професията, автомобилния транспорт и народното стопанство" с оглед бъдещото развитие. През октомври 1946 г. влиза в сила нова единна тарифа, изработена от ШАРПС и ДАС. Ориентацията към СТОП като форма на организация на товарния автомобилен превоз при засилена държавна регламентация „обезкръвява" кооперативното дело в автотранспорта.[43] През 1948 г. се одържавяват такситата и се реорганизира СТОП, преустроен по-късно в Съюз за обществен автомобилен транспорт (СОАТ) като държавно предприятие за товарен и пътнически превоз. Това постепенно уеднаквява и стабилизира условията за работа и живот на собственици и наемници и консолидира шофьорството като работнически слой. Но до края на 1947 г. то остава с двойствена, неопределена природа в полюсите между държавната или частна служба и самостоятелната собственост и дейност. Неговите трудово-професионални условия и социална типология продължават да се определят от дребнособственически, предимно селски корен и връзки, пазар и морал.

Доста неопределена е социалната природа и на редица други наемнически прослойки в транспорта и съобщенията. Става дума за 4054 „работници" в железопътния превоз – стрелочници, маневристи, спирачи, кондуктори, вагоночистачи, заети в складовете и т.н., 850 огняри-локомотивисти, 1372 пощенски раздавачи, куриери и др. Хора с ниско, предимно първоначално до прогимназиално образование, с ниска и дори никаква квалификация, те в по-голямата си част са приходящи в професията, временно заети и пр. Повечето, от около 55% до 65%, идват от селата, където имат имот, живеят под наем в общежития, във вагони, жп квартири, често пътуват всекидневно до околни села и градове, а останалите са от градските покрайнини и по-бедни градски семейства. Малък брой са от малцинствата. Работниците надничари се наемат за сезонни нужди, макар и да са специалисти, често пъти само за 2-3 месеца.

На конгреса на Профсъюза на железничарите и моряците през 1947 г. профсъюзен активист от Добрич казва: „Работниците не могат да живеят, където работят (както ги регистрира статистиката – *бел. авт.*), по липса на жилища, а са принудени да държат семействата си по на 150 км. далече" в селата, където имат малко земя и имот. Комплектуването на екипажите на корабите, особено частните – посочва делегат от Варна, – става от „случайни, неквалифицирани лица", а не от „изпитани моряци на свободна практика". Едва на този конгрес се взима решение да бъде изработен

колективен трудов договор за моряците от частното и кооперативното корабоплаване, което се осъществява след неговото одържавяване. [44]

Повечето от наемните работници в железниците се водят държавни служители, на длъжност, по щат, от най-низшите пет категории. Подобен е статутът на 781 телефонисти-телеграфисти общински и др. категории служащи, определяни от статистиката като обслужващ персонал. Те са пръснати по гари, пощи, станции, клонове, канцеларии и живеят повече в домашна и махленска, отколкото в някаква професионална среда. Голяма част от работниците в големите депа бързат след работно време да си отидат по селата. Обясним е техният слаб интерес към професионалните сдружения, които след 9 септември 1944 г. обхващат постепенно до 95% от персонала, но с изключение на две-три не проявяват организационен и културно-просветен живот. По-голям брой неорганизирани жп работници има в София, Перник, Дупница, Лом, Горна Джумая и др. градове, най-вече там, където има повече пътуващи работници.[45]

Заплатите на тези категории държавно наемничество са едни от най-ниските и са крайно недостатъчни, особено през военните и следвоенните години. През 1945 г. в системата на БДЖ 1743 служители получават по 1800 лв., а 5960 – по 2000 лв. основна месечна заплата. Според действащите по това време щатни таблици, останали от миналия режим, до 3800 лв. получават 33 833 служители от всичките 35 621 души щатен персонал по железниците.[46] Някои придобивки, като малки повишения на заплатите при получаване на по-висока категория като старши раздавач, старши контрольор и др. не променят особено нещата. Това води до усилване на текучеството, търсене на странично занятие и доходи.

За разлика от слабо платените низши служители във ведомството на пощите, телеграфните и телефонни съобщения (ПТТ) техните колеги от най-старото и най-голямо държавно предприятие БДЖ се ползват с редица предимства в заплащането, снабдяването с облекло, обуща и цървули, топливо, продукти. Те имат право на допълнителни „порционни“ пари за храна, безплатно пътуване по железниците, квартири на нисък държавен наем, училища-пансиони за децата им, собствени стопанства и пр., което до известна степен стабилизира работната сила. През най-кризисните военни години персоналът на БДЖ е милитаризиран. Те получават формено облекло от вълнен плат, за какъвто гражданите само мечтаят и единствени освен военните чинове получават до 30 октомври 1945 г. безплатни военни дажби, храна в трапезарии, отчасти заплащана от Дирекцията на железниците и други, солидни за времето придобивки. Това, както и желанието да се укрият от мобилизация, предизвиква нов приток от хора в железниците, което води до забележимо понижение на квалификацията на персонала.[47] Министър А. Держански успява да издейства толкова желаното от служителите при ПТТ милитаризиране едва през пролетта на 1945 г., но не и безплатни дажби и облекло.

При изработването на щатните таблици през 1947 г. железничарите с малки изключения са с 10–15% по-високи заплати от същите степени при другите ведомства, като тези от района на голяма София получават и добавка от още 10%. Възнаграждението на длъжностите като котляри, леяри, ковачи, електроженисти, тунел-майстори, шлосери по депата е повисоко спрямо техните колеги в други браншове.[48]

Квалифицираните служители и работници имат по-добро материално положение и някои привилегии, които ги отделят от градската беднота, без това задължително да води до формиране на самостоятелни групи на работническата класа. Сред тях изпъква един от наемническите слоеве с добре очертана работническа физиономия в градовете – 1380 локомотивни машинисти. Повечето имат сравнително високо образование, получено в специални ж.п. и други училища, като 390 души са българи с незавършено и 477 – със завършено средно образование. Около 51% са родени в градовете. Локомотивните машинисти са един от малкото работнически слоеве с относително висок дял на работници с продължителен трудов стаж по 5–10–15 и повече години. Такива има немалко и сред 355 ватмани на трамваи и част от работниците надничари в телефонната мрежа и телефонопощенската фабрика, в железопътните работилници и депа. Локомотивните машинисти имат значителни привилегии, самочувствие и едни от най-силните професионални организации, които до 9 септември 1944 г. са под влиянието на социалдемократите.[49]

От казаното до тук се вижда, че извън промишлеността има хиляди наемници, извършващи различен вид, предимно физически труд, които в конкретния момент принадлежат към градското работничество. Те са обособени в множество най-разнообразни полупролетарски категории на градската беднота, в някои сравнително малобройни пролетаризирани прослойки и около 10 000 души, предимно държавни и общински наемници, които могат да се отнесат без особени уговорки към работническата класа в същинския смисъл на това понятие.

Работници в промишлеността

Социалната нееднородност и неоформеност се налага като характерен белег и за онази най-голяма част от работничеството в града, заета в промишлеността – люлката на буржоазно-капиталистическите отношения и съвременния пролетариат. Наемните работници в промишлеността, които до голяма степен определят облика на работническата класа в тогавашните български градове, имат различна численост по години, което е свързано с особеностите на производствения цикъл в индустрията, занаятите и строителството, с военната и следвоенната конюнктура.[50] Към 31 декември 1946 г. по сведения на ГДС в градската промишленост са заети 177 386 ра-

ботници, което прави 21,8% от активното население на градовете. От тях 56 936 са в занаятите, 14 634 – в строителството, и 105 816 – в едрата и дребната преработвателна индустрия. Данните от таблица № 1 дават добра представа за състава и структурата на промишлените работници (вж. таблица № 1) [51].

Градски промишлени работници към 31 декември 1946 г.
Таблица № 1

Промишлени клонове	**работници**			**занаятчийски работници**		**работници в насърчаваната индустрия**
	всички	мъже	жени		% от	
	брой	брой	брой	брой	всички	брой
Мини, кариери, солници	5 708	5 448	260	–	–	5 708
Преработвателна индустрия						
Металургия и метални изделия	20 360	19 482	878	4 333	21,3	3 690
Машини, апарати, електротехника	11 860	11 749	131	2 851	24,0	1 521
Превозни средства	2 366	2 337	29	3 095	–	926
Точна механика, оптика, бижутерия	776	674	42	776	100,0	29
Дребни изящни изделия играчки,муз.инструмунти	279	112	167	279	100,0	–
Керамика,каменоделство вар, цимент, стъкло	3 453	2 952	501	118	3,4	1 317
Дървени изделия	15 122	14 737	385	8 209	53,1	5 799
Текстил	29 321	7 555	21 766	4 895	16,7	32 047
Кожи и кожени изделия	2 654	398	2 256	1 657	62,4	1 338
Каучук, азбест и пр.	1 559	1 012	547	156	10,0	1 692
Храни, питиета и тютюн	31 754	15 328	16 426	4 461	14,0	24 956
Само тютюнопроизводство	21 039	6 075	14 964			
Облекло	25 978	18154	7 824	22 817	87,8	555
Специално химическо производство	1 533	925	608			906
Хартия, харт. изделия, печатарство	6 719	3 887	2 832	3 037	45,2	4 406
Строителство	14 634	14 613	21	559	3,8	–
Добиване електричество, газ, вода	3 350	3 334	16	–	–	1 702
Всичко	**171 678**	**119 107**	**52 571**	**63 007**	**36,7**	**86 592**

Противоречията и несъвпаденията в данните от таблицата произтичат от липсата на единни критерии за общата, индустриалната и занаятчийската статистика. Много предприятия се водят едновременно като занайтчийски и индустриални. Неопределен е статутът на предприятията в полузанаятите, свободните стопански дейности, т. нар. „дребна индустрия“ и в „домашната индустрия“, особено застъпена в малките градове. Статистиката показва относителен брой на постоянно заетите работници, главно в насърчаваната индустрия.

Занаяти и дребна индустрия

Така наречените занаятчийски работници, които са близо една трета от промишлените работници, имат особен обществен статус. Техният брой в градовете през 1946 г. е 63 007, заедно със споменатия слой, зает в услугите, като 58 912 работят в частни заведения. От заетите в промишлеността над 50 000 са чираци и калфи, работещи по един-двама и по-рядко повече в дребнособственически занаятчийски и полузанаятчийски предприятия. Малка част, не повече от 100 от останалите, са наемни майстори, помощници и чираци в по-едри полузанаятчийски, полукапиталистически предприятия и около 3000–4000 души са стажант-кооператори в градски занаятчийски ТПК. Това е слой с двойнствено, междинно социално положение, чиято социална природа и живот бяха скицирани при дребните собственици.

Особеното е, че в условията на 40-те години всяко конкретно поколение занаятчийски помощници се намира в положение, близко до това на наемните работници, нуждае се и получава законодателна регламентация и защита. В едно свое изложение Алексей Лазаркевич, представител на занаятчийските работници в Голяма София, дава доста потискаща картина на условията на тяхната работа и живот. Хигиенните условия на труд в повечето случаи са лоши – малки замърсени помещения без достатъчно светлина и вентилация, студени през зимата. Големи трудности има с прехраната – няма столове и трапезарии. Най-големите нарушения на трудовото законодателство стават в тия малки предприятия. Заплатите са в хаос, с неоправдано големи различия. Те зависят изцяло от доброто желание на работодателя и неговата способност да работи на „черна борса“. Този, който не прави това, плаща заплати според колективния трудов договор, а те са нереални и много изостават от поскъпването. Редица профкомитети по лични съображения не дават реални норми и така едни работници получават по 1200–1500 лв. надница, а други до 300 лв. според колективния трудов договор. Застъпничеството и контролът от страна на профкомитетите при тези условия е много трудно, а в някои случаи невъзможно.

Всичко това, според Лазаркевич, деморализира работниците, разклаща идейната солидарност, намалява борческия дух, класовото съзнание спада, работникът става безразличен, безучастен точно там, където се

изисква най-голямото негово участие в организацията и производството. Той отхвърля мнението „да заличим това занаятчийство, тази язва", поради отсъствието на исторически и икономически предпоставки, материални и технически възможности. Затова поддържа правителствената политика, която, водейки се от принципа за защита на слабия, взема занаятчийството под своя закрила и препоръчва мерки то да бъде подпомогнато, „запланирано", контролирано, приобщено, да се подготви за по-безболезнено преминаване към нова форма на производство.[52]

Наред с другото това мнение отразява и двойствеността в положението на т.нар. занаятчийски работници. Годините на изучаване на занаята са същевременно преходно състояние, задължителен етап към преминаване към групата на дребните собственици занаятчии, поради което този обществен слой няма самостоятелна социална природа и устойчив състав. Занаятчийските калфи и чираци са своеобразна съставка на дребнособственическия сектор, те са продукт не на капиталистическия, а на дребнособственическия начин на производство и по мироглед, характер на труда, обкръжение и бъдеще са свързани и стоят много по-близо до дребната буржоазия.

Възникналата след 9 септември 1944 г. алтернатива за техния преход в кооперативния и обществения сектор въобще не е утвърдена като трайна тенденция до 1948 г. В края на 1946 г. в страната има 590 ТПЗК с 12 710 членове, 1771 стажант-кооператори и 797 наемници, няколко десетки трудовопроизводителни отдела (ТПЗО) и 911 други обществени заведения от занаятчийски тип, от които 729 в градовете. В този обществен занаятчийски сектор работят над 30 000 души. В началото на 1948 г. в градовете има 412 ТПЗК и 110 ТПЗО със 17 896 членове кооператори, 4299 стажант-кооператори и 1197 наети лица (счетоводители, общи работници и пр.). Особено важен е фактът, че повече от 60% от членовете са без правоспособност, т.е. бивши занаятчийски и индустриални работници.

Проявява се определена тенденция занаятчийските кооперации да се превръщат в своеобразна форма за възпроизводство и създаване на нова занаятчийска дейност, за реализация на собствените стремежи на бивши занаятчийски помощници и току-що придобили званието майстор млади хора, които се надяват държавата да ги осигури с инвентар, помещения, средства. По характера на труда (с различна квалификация), пазарните условия на работа и своя манталитет те не се отличават много от членовете майстори, бивши собственици, нито пък от колегите си в частния сектор. Поради липса на материална обвързаност с внесена собственост бившите помощници и работници са по-слабо заинтересовани от работата на кооперациите и могат да напускат и навлизат в кооперациите по-лесно, съобразно политическите и стопанските условия през тези години.[53]

Независимо че работят в колективни предприятия, което променя в голяма степен тяхното социално положение, нито членовете, нито стажант-кооператорите в трудовите занаятчийски, а също така в горски и горовла-

делски кооперации могат да се отнесат към работниците, както се третират от статистиката (ГДС). ОРПС ги смята за свой социален периметър и прави усилия да ги обхване по отрасловите профсъюзи, където те получават някои привилегии в снабдяването и социалното осигуряване като работници. Това предизвиква възраженията на Общия занаятчийски и професионален съюз (ОЗИПС), който смята, че бившите собственици трябва да членуват в неговите организации и успява да задържи част от тях до 1948 г. ЦК на БКП също е на становище занаятчиите, членове на ТПЗК или в държавни и общински предприятия, независимо дали имат или не майсторско право, да се отнасят към групата на занаятчийските работници.[54]

Една малобройна прослойка на българския пролетариат е заета в т. нар. дребна индустрия. Тя обхваща малки предприятия – към 1400 мелничарски, 1000 дърводелски, мандри, консервни, за вино и спиртни напитки, керамични и пр., които употребяват механична сила, работят с един или няколко работници. Те се отличават по законова уредба и своята същност от индустриалните и занаятчийските. Повечето се намират в селата. В градовете са около 1000 заведения и малка част от работниците в дребната индустрия, чийто общ брой варира около 12 000 (през 1940 г. – 14 300, през 1944 г. – 10 200, и през 1945 – 10 600 души). Надницата на обикновен работник е около средната в индустрията, към 353,4 лв. за 1945 г., което осигурява годишен доход от 84 816 лв. Техници, майстори, работници са в по-голямата си част наемници на дребни стопани и нито по манталитет, нито по начин на работа и живот могат да се приемат за устойчиви пролетарски елементи.[55] Дребната индустрия е по-скоро продължение на дребностоковото стопанство.

Строители

Според данните на Инспекцията по труда през 1945 г. в градовете има 49 индустриални строителни предприятия с 9011 работници и служещи, докато занаятчийските са 780 с 21 651 заети лица. През 1947 г. в София има 13 индустриални строителни предприятия с 1540 работници и 285 занаятчийски с 4997 работници. Индустриални предприятия има в Русе, Добрич, Дупница, Варна, Казанлък, Кърджали и още няколко градове. В Пловдив, Ст. Загора, В. Търново, Хасково, Шумен, Бургас, да не говорим за по-малките градове, всички строителни предприятия са занаятчийски. Почти всички предприятия, приемани за индустриални, се отличават от занаятчийските само с по-големия си брой работници. Трудът на строителните работници в най-представителните професии – 5639 дюлгери и зидаромазачи, 2403 строителни бояджии, мозайкаджии, каменоделци и пр., е напълно занаятчийски по своя характер, опрян изцяло на ръчното умение и традиционния опит. Без особена квалификация са 2826 общи работници по постройките, като т. нар. „хамалета“, които бъркат и разна-

сят варта и разни материали, 2473 заети по поддръжката на пътищата и пр. В строителството се работи, както е от бащи и деди – техниката е примитивна, машините са изключение.[56]

Повечето строители са сезонно работещи. През 30-те години по данни на Дирекция по труда постоянните работници са около 1200–2000, главно в поддръжката на ж.п. постройки. Заедно със сезонно заетите общият брой на строителните работници е около 5000–6000. Те нарастват до 12 100 през 1941 г. и постепенно намаляват до 3550 през 1944 г. и 4900 през 1945 г. Според статистическото преброяване от 1946 г. само в градовете се посочват 14 634 строителни работници.[57] Това внезапно увеличение се дължи на обстоятелството, че за работници са обявени занаятчиите и техните помощници в строителния бранш, както и голям брой сезонно работещи в градовете, но постоянно живеещи на село.

Строителният сезон започва на 1 април и свършва в края на ноември. Строителните работници, организирани на „тайфи" или индивидуално се наемат по „пиаци", кафенета, пазари от частни предприемачи, дългогодишни работодатели, от общини, ведомства или просто от строящи граждани. През тези години зидарите са търсени в градовете и имат доста работа, макар да няма значителни строежи поради липса на цимент, слабо обществено строителство и пр. Те се наемат за доста високи надници – от 800 до 1500 лв., различни по градове и райони или на „акорд" – дневна изработка, главно на частни обекти. Други образуват група, „колектив", начело с майстор, и вземат от общините предприятие на „девиз" (пият, гуляят и работят заедно, на обща сметка). Набирането на строителни работници за държавните обекти става по системата на „вербуването", като най-често те са от селата и от по-малки градове като Севлиево, Бяла Слатина и др. През сезона отиват в София, по строящи се язовири, централи, заводи.[58] На конгреса на строителните работници през 1947 г. един зидар от София казва: „В София и провинцията да се направи една борса, за да не бъдат работниците изложени като животни по пиаците... ние сме хора, които носят бичкията и теслата в ръка и в трамвая всички бягат от нас да не ги изцапаме. А кои сме ние – които градим всичко за човечеството ..." [59]

През 1947 г. във връзка с нуждата от строители за обектите по двегодишния план държавните служби се опитват да наложат трудови норми и нормирано заплащане, значително по-ниско от свободно договаряните надници на частните обекти. Това предизвиква всеобща отрицателна реакция сред строителите – занаятчии и работници. Надниците, определени с Постановление № 23 на Министерство на индустрията и занаятите (ДВ, бр. 56, 1947), фактически не се спазват при договарянето между работници и ръководители. Опитите за въвеждане на норми за някои обекти пропадат поради всевъзможни трудности, липса на опит, подготовка и най-вече практическата невъзможност да се регламентира ръчният строителен труд. Почти навсякъде заплащането продължава да става по старому, съо-

бразно безкрайно разнообразните местни условия. На конгреса на строителите председателят на ОРПС Г. Дамянов посочва, че правителствената политика е да се въведе порядък и строителите на държавните обекти да получават повече, но в границите на нормираното и наднорменото заплащане, да се ограничи и забрани работата за частните експлоататори и рентиери и така да се насочи работната ръка към обществения сектор.[60]

Профсъюзът на строителните работници, подпомогнат от организациите на БРП/к), развива усилена дейност след 1944 г. за създаване на строителни и бояджийски трудово-производителни кооперации (ТПК), но тя не е особено резултатна, а кооперативната идея не е популярна сред строителите. Поради временни трудности, некадърност в ръководството, тежнения към самостоятелна работа у записалите се много от тези кооперации се разпадат след месец-два, а други остават само на книга. Към средата на 1947 г. в страната има 25 строителни и 10 бояджийски кооперации, чийто стремеж да понижат цените не е много ефикасен в обкръжението от частно практикуващи. Председателят на съюза на строителните работници призовава: „Не бива в никакъв случай да продължаваме да вървим по старите пътища – да ходим на пиацата и да търсим там работодатели". Единствено правилният път – според него – са кооперациите и държавните предприятия, макар че в Съветския съюз нямало кооперации, а само държавни тръстове.[61] Но до началото на 1948 г. това остава само добро пожелание.

До 9 септември 1944 г. само малка част от строителите, предимно тези от държавните и общинските строителни предприятия, заедно с работниците в мините и производството на сол членуват в клонов съюз към Българския работнически съюз (БРС). Повечето строители членуват в занаятчийския съюз. Два-три дни след 9 септември 1944 г. се създава инициативен ОФ комитет, който основава профсъюза на строителните работници. Към 29 септември 1945 г. той има 100 дружества и 17 000 членове, а в началото на 1947 г. – 120 дружества с около 30 000 членове. В него членуват освен строители и работници от тухларските, керамичните, циментовите, варовите и други предприятия за строителни материали.

Работниците строители, които не са свързани с постоянна работа и предприятие, са трудни за организация. В много градове дружествата на профсъюзите не могат да ги обхванат и са само в промишлените предприятия за строителни материали. Има много фиктивно записани, дори на две места – където работят и където живеят. Редовно се отчитат горе-долу 60-80 дружества, но техният организационен и културно-просветен живот е много слаб. Събрания се правят само с искания за наряди, дрехи, пенсии от фонд Обществено осигуряване. Повечето строители постоянно сменят своите работодатели и осигурителни книжки, а мнозина въобще нямат такива. Според ръководството на профсъюза на много места разпределението на получените наряди става по приятелска и роднинска ли-

ния, а редица дружества са попаднали в ръцете на „тесногръди еснафи“, ръководени единствено от „лични интереси“.

Сред строителите няма съревнование, ударничество, рационализаторство, което според ръководителите на профсъюза се дължи на липсата на „сериозна строителна работа“, на големи обществени обекти, норми, стимули и критерии за производителност, както е в Съветския съюз. Те се оплакват, че строителите работят в условията на „необуздан строеж, необуздани цени на свободния пазар“, при което се строят нови и се възстановяват стари здания, а тухлата, керемидата и работната сила се търсят и много поскъпват. „Като се вземе предвид големият процент малко грамотни и неграмотни работници в профсъюзите, съставляващи нашия съюз – се казва в отчета на централното ръководство през 1947 г., – и задачите, които се поставят за изпълнението на двегодишния стопански план“, за ново отношение към труда, с новите форми на работа и заплащане (нормите), пред нас изпъква голямата задача да заработим с най-голяма енергия за просветата на нашите работници“. Доколко е трудно изпълнението на тази задача, се вижда от писмо на профсъюзни активисти, в което пише: ...“спрете до изпращате в-к „Строително единство“, понеже не може да се пласира, изпратете 100–200 чифта цървули и триста метра плат.“ [62]

Работници в индустрията

„Сутрин тръгвам. / Фабричният път го задръства /с рубашки/ безброя.
Ние сме слети с сърцето/ с умът...“
/Никола Вапцаров, из „Моторни песни“/

Най-многобройният и представителен слой на българското работничество в средата на 40-те години е в едрата, минна и преработвателна, индустрия – сърцевината на българския капитализъм. Той видимо расте, особено след 1936 г., но войната променя хода на нещата, като причинява общо спадане на индустриалното производство. Впоследствие започва процес на възстановяване и нормализиране.[63] Според д-р Ас. Чакалов броят на работниците в преработвателната и добивната („насърчавана“) индустрия е 50 180 през 1927 г., 71 274 – през 1936, 102 789 – през 1939, 87 750 – през 1944, 90 240 – през 1945 г. Според Главна дирекция на статистиката (ГДС/ броят на индустриалните работници през 1944 г. е 114 262, през 1945 – 111 409, през 1946 – 118 392 и през 1947 г. – 147 247. Пак според ГДС през 1946 г. във всички индустриални и занаятчийски предприятия с повече от 20 заети лица работят средно 123 830 души. От тях 113 093 са работници – 27 425 в мини, кариери, солници, и 85 668 – в преработвателната индустрия.[64]

Това цифрово въведение е достатъчно, за да установим, че индустриалното работничество е доста малка част, около 1,6% от населението на България. По същото време делът на работниците в индустрията на напредналите страни варира от 9 до 16% от населението. Но това е може би най-малкото различие. Формирането на работничеството като класа, и специално на индустриалния пролетариат, е свързано с растежа на градовете, с машинно фабрично производство, с квалификация и трайна професия, с продажба на работна сила срещу заплата. В неразвити икономики като българската твърде голям брой предприятия са по-близо до занаятчийски работилници, отколкото до модерна фабрика, което влияе върху облика на индустриалните работници и създава трудности да се определи техният действителен брой. Това е важно, доколкото е прието, че броят и съставът на професионалните работници, в най-широкия обхват на понятието, отразява степента на зрелост и разнообразие в икономиката на всяка страна.[65] Градът, фабриката, професията... Нека видим как изглежда това в България през 40-те години на XX век.

Според сведения на инспекциите по труда в градовете и селата има следните индустриални предприятия.[66]

Таблица № 2

Добивна индустрия:	ПРЕДПРИЯТИЯ			
	Градове		Села	
	Брой	Работници и служители	Брой	Работници и служители
1. Мини и кариери	23	6 260	102	20 636
2. Солници	3	2 066	2	32
Преработвателна индустрия	2 242	103 419	1 908	32 418
Строителство	49	9 011	23	5 661

Очевидна е тенденцията за съсредоточаване на индустрията и индустриалните работници в градовете. Тя е още по-определена за предприятията от едрата преработвателна индустрия и някои индустриални клонове. Но индустриалните работници са все още сравнително малка част от градското население. През 1946 г. градските работници в преработвателната и минната индустрия са около 105 000 души (без строителството и занаятите). Те са към 13% от активното и 8% от общото население на градовете. В по-едри промишлени предприятия са заети около 70 000 души, или 70% от индустриалните работници, а не повече от 20% работят в предприятия с повече от 50 заети лица.[67] Това само по себе си свидетелства за твърде слабо развито и неиндустриализирано градско стопанство.

Върху състава и облика на индустриалния пролетариат в градовете влияят някои важни особености на българската индустрия. Нейната отраслова структура, показана в Таблица № 1, е предпоставка по-голямата част от работниците да са в предприятия със сезонен характер на производствения процес. Това се вижда добре от данните за броя на работниците, изработените надници и стойността на производството средногодишно за периода 1937–1946 г., приведени от П. Шапкарев в неговото изследване „Сезонност на българското народно стопанство“ от 1947 г. Най-ясно е очертана сезонността в хранителната (храни, питиета, тютюнева манипулация, консервна, захарна, мелничарска и др.), керамичната, дърводобивната и добивната индустрия, които са тясно свързани със селското стопанство.

Известна сезонност има също в химическата, кожарската и хартиената индустрия, които до войната употребяват материали предимно от чужбина. Военната конюнктура води до смущения в тяхната доставка, до използването на повече заместители от местен произход, което засилва сезонността. В тези клонове на индустрията работят ежегодно над 70% от работниците. Само в производството на храни, питиета и тютюн, където се намират 40% от предприятията на преработвателната индустрия, през 1944 г. са заети над 40%, 1945 г. – 35%, 1946 г. – 29% и 1947 г. – 22% от работниците. Сезонни колебания, макар и незначителни, има дори в металната, текстилната и електродобивната индустрия, чието производство е най-малко зависимо от земеделието.[68] По-големи проблеми относно стабилността на работната сила тук създава липсата на достатъчно суровини през военните и следвоенните години.

Сезонният характер на индустриалното производство води до колебания в броя на работниците по месеци. Той е най-малък в началото но февруари и най-голям в края на септември и началото на октомври. Последствията са доста неблагоприятни. Индустрията губи много работни дни – най-малко 46,3%, от своя производствен капацитет (от средно 23,8% при електродобивната до 65,5% при химическата). По тези причини постоянен индустриален работник губи средно по 94 надници, и то само при едносменно производство. Средно броят на надниците на един работник за периода 1936-1946 г. е 271 и се движи от 244 в дървообработването до 332 в електродобива. Действителните проблеми на заетостта в индустрията са много по-големи, ако се направи оценка на рационалното и равномерно използване на капацитета, производителността и други качества на трудовата сила, показатели, по които България е далече след развитите страни.[69]

Едно от най-важните следствия е възникването на сезонна безработица. Тя достига най-висока точка в „мъртвия сезон“, като през март 1945 е 33 972, март 1946 г. – 27 151 и през март 1947 г. – около 23 000 души. През 1947 г. 17 030, или 72% от безработните са в тютюневата индустрия, 6,4% – в консервната, 2,8% – в тухларната, като над 80% са жени. През работния сезон броят на безработните е от 2000 до 3000 души. Това показва, че

в България по това време практически няма безработица, характерна за индустриалните държави. Безработицата е само сезонна. „Безработните" се регистрират в инспекциите по труда, за да получават съответната издръжка през неработния сезон, когато повечето от тях се прибират на село и работят нещо друго, а градските жени и момичета са обикновено домакини и помощници в къщи. През 1946 г. в района на софийската инспекция са регистрирани 5503 безработни, включително сезонните строителни и тютюневи работници, обхванати едва през последните три месеца. От тях 4077 са били настанени на работа и само 870 са получавали обезщетения за принудителна безработица. Според пловдивската инспекция най-голям проблем в това отношение е нежеланието у младите безработни работнички да преминат от своя в друг бранш.[70]

Сезонността на индустриалното производство е свързана с неговото твърде ниско технологическо ниво, обстоятелство, което може би най-силно влияе на състава и качествата на българското индустриално работничество. Индустрията се намира на онази първоначална фаза, при която производственият процес е свързан с употребата на малък брой машини и по-сложни съоръжения, повече прости механизми и инструменти, и е организирана под формата на сложна кооперация на труда или манифактура. Това изисква малък брой квалифицирани работници и майстори, най-често от занаятчийски тип, за поддръжка на машините и инсталациите и голям брой работници, изпълняващи прости, бързо усвоими операции и обща работа. Преобладава ръчният труд, като делът на квалифицирания ръчен труд е обикновено значително по-малък от този на простия физически труд. Последният напълно господства в такива многолюдни отрасли като добивната, хранително-вкусовата, тухларската, тютюневата индустрия. Повечето предприятия са работилници с две до четири машини и двигатели, където единствен квалифициран специалист е самият собственик. По-голямата част от работническите професии се овладяват бързо, от няколко дни до един-два и няколко месеца, не изискват образование и стаж, трудът е лесно заменим и приложим в различни браншове.[71]

Структурата на индустриалното работничество в средата на 40-те години е доста проста: майстори, квалифицирани работници – старши и младши (щатни и надничари), и общи работници (щатни и надничари). През 1945–1947 г. броят на общите работници се движи между 51 000 – 65 000 в „мъртвия" и 80 000 – 100 000 през активния сезон. Броят на квалифицираните работници е почти два пъти по-малък, като при това варира в двата сезона между 20 000 – 30 000 и 46 000 – 51 000. Това означава, че половината от техния състав е също непостоянен и се подменя периодично. Трудно е да се установи броят на постоянните работници – квалифицирани и общи, но ежегодно той е близък до този в най-ниската точка през мъртвия сезон. Тенденцията към неговото нарастване в цялата промишленост (вкл. занаяти, строителство и транспорт) от приблизително

70 000 през 1945 г. на около 95 000 през 1947 г. се дължи отчасти на някои конюнктурни причини и в по-голяма степен на статистически спекулации.[72] Най-характерен белег за работничеството в индустрията през тези години остава неговият непостоянен, временен състав.

Видният специалист по въпросите на индустрията д-р Никифор Бобчев пише в края на 1947 г.: „Друг въпрос, който се поставя в индустрията от години наред със своята тежест и който все още чака своето задоволително разрешение, е въпросът за набирането и подготовката на кадри. Нашата индустрия е чувствала винаги липсата на майстори и добре подготвени работници. Като правило се явява инцидентното набиране на работници в различните клонове индустрия, както и тяхното преливане от един в друг клон. Това е, което не дава възможност на всеки вид индустрия да запази, поддържа и използва свой работнически кадър.“[73]

В доклад пред Общото годишно събрание на Общия съюз на българската индустрия (ОСБИ) през 1947 г. се посочва, че машинизираната индустрия изисква постоянен и квалифициран работнически кадър, който в просветно и техническо отношение да е достатъчно подготвен да дава подобро производство. „Временните, случайни и неподготвени работници и работнички са в тежест на индустриалното производство. Фабриките трябва да престанат да бъдат приют на приходящи работници и работнички.“[74]

Всяка година много млади хора, домакини и лица с други занятия от градовете и селата постъпват временно на работа в индустрията, за да си докарват някакъв паричен приход или докато си намерят по-доходна работа. Н. Бобчев пише: „Понеже повечето работници в предачниците и тъкачниците са жени, а в чорапните и трикотажните предприятия са изключително жени, работата за тях не представлява занятие, което да обезпечи бъдещето им, те работят само докато се омъжат и запалят домашни огнища. Това можем да илюстрираме с доста примери и от различните видове сезонни индустрии...“ Там, и особено в мините, почти за всички работници от селата работата се явява второстепенно занятие за допълнителен доход към тяхното основно занятие – земеделието, когато не са заети в своето стопанство.[75]

През 1947 г. профсъюзен ръководител от Пловдив казва: „Работниците в тютюневите складове, във вакуумните работилници и други предприятия в продоволствения бранш са изключително жени, свързани с деца и семейства“ и за тях трябва „да се създаде работа в самия град“. Фабриките и работилниците в оризовия бранш работели по наряд на Дирекция на храноизноса. Викат работниците и като го изпълнят, пак ги разпускат. Три месеца се работи усилено, а през деветте останали месеца на работника не е гарантирана постоянна работа. За да не гладува и за да запълни времето си, той трябва да отиде един месец да сече тухли, след това да отиде на друго място, когато фабриката трябва да работи постоянно и да обезпечи с работа своите работници.[76]

Това, което Ив. Хаджийски пише за работниците в текстилната фабрика на Балевски, които представляват пролетариата в Троян, е твърде характерно за времето: „Но какъв пролетариат бе това: момичета от махалите, които отиваха там за сухи пари за чеиза си, които, като го приготвяха, напускаха фабриката, считайки приемането им на работа за благодеяние. Малкото мъже, заемащи ръководни служби, само трепереха за местата си, защото доходите от работата им бяха чиста печалба към доходите от ниви и бахчи."[77]

Войната води до намаляване броя на малкото постоянни работници. През 1945 г., когато започват доставките на памук от Съветския съюз, текстилната индустрия разполага само с 20% от необходимите квалифицирани работници и набира отново 80% от необходимия персонал. Вербуването на работници представлява ежегодно един от най-сложните проблеми. Инспекциите по труда констатират, че броят на настанените работници през 1945 и 1946 г. е почти един и същ. Това, както пише в доклада на варненската инспекция по труда за 1947 г., показва „постоянно текучество на работниците, които минават през инспекцията на труда, настаняват се на работа, а след това същите или други напускат предприятията". Неквалифицирани работници не липсват, но в същото време, когато в инспекциите има регистрирани безработни, предприятията от текстилната, металната и др. индустрия, търсят квалифицирани работници. Не се спазват разпоредбите и много работници напускат по свое усмотрение.[78]

Наемното работничество в промишлеността се набира не само от победните, но и от ниско културните и слабо образовани пластове на българското общество. Обща е констатацията, че дори в големите градове то е далече от образователното ниво, професионалната, битова и обща култура на работниците в развитите страни. Твърде показателно в това отношение е образователната структура на градските работници в промишлеността към 31 декември 1946 г.[79] (таблица № 3). Влияние върху образователното и въобще културното ниво на работниците в градовете оказва големият процент, приблизително 13%, малцинствени елементи. Това са около 19 000, или 6%, турци и 11 000 (3,5%) – цигани, които по правило са неграмотни.

По-голямата част от постоянните и особено квалифицирани работници се намират в по-големите градове, където са разположени почти всички предприятия за производство и ремонт на по-сложни изделия – машини и апарати, електроуреди, точна механика; за кожени, химически, хартиени продукти, полиграфия, както и по-големите текстилни, дървопреработвателни и др. фабрики. В тези браншове, фабрики и работилници са повечето работници от професиите, свързани с по-високо образование. Делът на работниците с незавършено и завършено средно образование е най-висок в електротехниката – 42%, в химическата индустрия – 19%, и т.н. Общо взето този пласт от квалифицирани постоянни работници е

Таблица № 3

Образователна степен	Добивна индустрия		Преработвателна индустрия		Строителна индустрия		Работници
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	Всичко
Първоначално							
– незавършено	972	17,0	13198	8,6	2138	14,6	9,3
– завършено	2216	38,8	30081	19,1	4753	32,5	21,3
Прогимназиално							
– незавършено	810	14,2	16385	10,4	2189	15,0	14,0
– завършено	926	16,2	52929	33,7	3028	21,0	30,0
Средно							
– незавършено	16	0,3	16599	10,6	940	6,4	8,5
– завършено	13	0,2	4987	3,2	301	2,0	3,5
Висше							
– незавършено	3	0,1	515	0,3	75	0,5	3,1
– завършено	13	0,2	269	0,2	27	0,2	0,2
Неграмотни	739	13,0	13556	8,6	1087	7,4	12,8

твърде тънък. В индустриалните металообработващи предприятия в Русе те са само 1/10 от персонала, изключително мъже. Още по-малко са жените квалифицирани работнички в химическия и текстилния бранш. През военните и следвоенните години бягството на специалисти е съпроводено с общ спад на професионалното умение поради лошите условия за работа, ниските изисквания и голямото търсене.[80]

Най-високо квалифицираната част от работниците в индустрията на градовете е немногобройната група майстори, надзиратели и техници от различни степени, предимно с по-ниско от средното образование. Те са мнозинството от нисшия технически персонал в индустрията. През 1947 г. в 43 големи кожарски градски фабрики с над 1500 работници има общо 73 души технически персонал – 19 технически ръководители и 52 майстори. Само 4 са с висше и 7 със средно образование. От техническия персонал 28 души работят по 10–15 години, а 20 са постъпили през 1945 и 1946 г. [81] Дипломираните професионални техници със средно и висше образование имат различен социален статус.

Подготовката на квалифицирани работници изисква много време и усилия. За да премине през всички степени на квалификация, които за някои професии достигат 15–17, и да стане майстор, на работника са необходими пет, седем, че и десет години. Обучението в повечето индустриални заведения е уредено както при занаятите – чирак, калфа, помощник-майстор, майстор III, II и I степен, с изпити и определена правоспособност, длъжност, заплата за всяка степен. Много от тези майстори и техници – практици, са с трудов стаж по 20–30–40 години. Всъщност по-голямата част от квалифицираните постоянни работници са от занаятчийски

тип, т.е. изпълняват квалифициран ръчен труд, усвоен и изпълняван по подобие на занаятчийския. Такива са повечето кадри от някои типични индустриални професии – 2923 металостругари, 1373 тенекеджии, 7072 механици, 6807 – шлосери, 1185 коларожелезари, над 12 000 дърводелци, 1292 словослагатели, 2232 графици и т.н. [82]

Въпросът за набирането и подготовката на постоянни квалифицирани работници за индустрията занимава отдавна отговорните фактори. Д-р В. Николчев, ръководител на Дирекцията за промишлено образование в Министерството на индустрията, смята, че работникът трябва да е школован, квалифициран, да не влага само време и труд, но и сръчност и специална подготовка; да не е „прелетна птица", а заинтересован и предан на предприятието. Според него такива работници не се раждат, а се създават и най-важното условие е професионалното образование. По устройство и програма специалните промишлени, допълнителни практически и образователни курсове и училища за фабрични работници трябва да се различават от занаятчийските, да възпитават освен самостоятелна сръчност и способност да се пригаждаш към вкуса на клиента, умение за работа в условията на машинно и типово производство.[83]

До средата на 40-те години основна грижа за професионалното образование, наред с държавата, полагат и стопанските камари. През учебната 1939/1940 г. в страната има общо 415 професионални учебни заведения. От тях 30 са средни технически и търговски с 9163 ученици, 141 практически с 15 886 и 244 допълнителни с 25 171 ученици (вкл. селскостопанските). Последните два вида дават нисш технически, висококвалифициран работнически кадър. Нисшите техници са около 3000 през 1945 г., випускници на практическите училища – съответно 5 при Министерството на търговията, 2 – при военното министерство, и 1 при флота. Те получават V–VI клас с подготовка за майстори по специалността.[84]

През 1946 г. смесените, мъжки и девически професионални, практически и допълнителни училища са по правило в градовете. Те са държавни, общински, частни и на издръжка на стопанската камара. Към по-големите и уредени фабрики действат курсове за квалификация. Според Дирекцията на професионалното образование, нарочно прехвърлена през 1946 г.към Министерство на индустрията и занаятите, увлечението по създаване на общообразователни гимназии след 9 септември 1944 г. се е отразило „много вредно върху професионалното образование". В някои селища са закрити добри професионални училища. Други са под угроза от закриване по липса на ученици. До 1947 г. професионалните училища са на подчинение на пет министерства, което затруднява прокарването на обща политика и те не са склонни да приемат обединение и унификация под каквато и да е форма. Сред обществеността, родители и ученици има стремеж към общообразователните гимназии, а 90% от гимназистите мечтаят за Университета.[85] Производството не привлича младежта.

Нисшите техници, завършили морските специални школи при флота, държавните практически електротехнически училища като това в Радомир, по керамика – в София, по механотехника – в Бургас, Казанлък, Бяла Слатина и някои други, издействат през 1945 г. чрез Министерството на благоустройството право на свободна техническа практика, на техническа компетентност и длъжности като техници със средно образование – без изпит, само ако са работили 5 години в държавни, общински и обществени учреждения или в частни индустриални предприятия. Това им отваря пътя към самостоятелна дейност, по-големи обекти, по-високи служби и по-добро заплащане. Такъв е смисълът и на ожесточената борба, която водят средните техници за отменяне на ограниченията и разширяване на тяхната техническа компетентност, за да могат да ръководят строителни и технически обекти, да бъдат технически ръководители в по-големи индустриални предприятия, да откриват определен вид строителни предприятия като висшите техници – инженери, химици, архитекти. [86]

През 1945 г. висшият учебен съвет и конференцията по професионалното образование се обявяват за откриване на повече практически технически училища за подготовка на майстори, специалисти, нужни на индустрията и производството. Индустриалните училища се увеличават от 3 през учебната 1945–1946 г. на 6 през 1946/1947 г., като броят на учениците нараства от 267 на 493. С помощта на местните професионални организации и инспекциите по труда се откриват курсове за квалификация при предприятия и някои професионални училища. През 1947 г. те са 24 с 1200 курсисти. През същата година областните стопански камари откриват 32 курса с 1619 курсисти в различните индустриални браншове.

В професионалното образование настъпват някои промени с негативни последствия. През учебната 1945–1946 г. в страната има 22 пълни средни професионални училища със 7112 ученици и 113 непълни средни и практически училища с над 13 992 ученици. През 1947 г. броят на пълните средни професионални училища нараства с 93 и стават 119 с 21 192 ученици, докато непълните рязко намаляват с 85 и стават 28 с 1455 ученици. Това е следствие главно на превръщането на 75 непълни практически девически професионални училища и 12 промишлени училища в средни. При общото нарастване на броя на учащите се в професионални учебни заведения рязко се съкращава броят на тези, които се готвят за квалифицирани работници. Те са крайно недостатъчни да задоволят нуждите от тях. В „това отношение ние сме най-слаби – пише д-р В. Николчев, – а от това зависи бъдещето и конкурентноспособността но индустрията (цената и качеството на нейните произведения)“. В края на 1947 г. д-р Н. Бобчев констатира в специален доклад на ВСК, че въпросът за набиране и подготовка на кадри все още чака своето задоволително разрешение. Такова е мнението и на министъра на народната просвета, и на комисията по просветата при ЦК на БРП/к/. [87]

Там накрая на града – по пътя за село

Особеностите на производствената характеристика на промишлените работници е причина за тяхната изключително голяма отраслова и териториална мобилност. Наред с бързата и относително безболезнена ежегодна подмяна на половината от работническия кадър, типично явление за времето е постоянното текучество. В периода 1944–1947 г. само в индустрията, по официални данни, са приети на работа 129 112, а са напуснали 88 634 работници, т.е. 68,5% от приетите. Текучеството е характерно за всички отрасли на производството, търговията и транспорта, за всички категории работници, но особено за неквалифицираните. Работниците преминават от предприятие към предприятие в зависимост от условията на труд и най-вече на заплащане, което е безкрайно разнообразно до въвеждане на щатните таблици през 1947 г. Движението, ежемесечната и ежегодна подмяна на работници е толкова по-голямо, колкото производството е по-сезонно, предприятието по-дребно и примитивно, селището по-малко. Типични в това отношение са предприятията в керамичната и хранителната индустрия, където повече от 60% всяка година са новопостъпили. Свободните и общи работници се наемат многократно, често всекидневно.[88]

При тогавашната конюнктура постоянно се извършва преливане на работници от едни в други отрасли. В градовете ежегодно приииждат групи селяни, главно от бедни, безимотни, но и от средни семейства, и конкурират градските работници. Една част от тях се установяват временно в градовете, но живеят практически извън градското общество, от фабриката и работилницата – в общежитието от казармен тип или квартира под наем, сред свои съселяни, а по празниците на село. През работния летен сезон те масово се прехвърлят на селскостопанска работа. През 1946 г. повече от 109 000 селски домакинства са свързани с индустрията, транспорта и съобщенията, като за членовете на 27 802 от тях това е първостепенно занятие. Много от тези селяни-работници са наемници в градовете.[89] Прави впечатление големият брой наемни работници, особено мъже, живеещи под наем в градовете, предимно големите, а също така устойчивият превес през 40-те и по-сетне през 50-те години на мъжете над жените в активното население на градовете. Същевременно една немалка група граждани – работници, упражняват като второ занятие земеделието.

Териториалната характеристика на градското работничество показва, че то е реално съществуващ, относително стабилен социален слой със свой облик и начин на живот само в неголям брой по-значими градове. През 1946 г. в София живеят 78 348, или 26,5% от всички работници, нисши служители и полупролетарски прослойки в градовете, заети в производството, транспорта, търговията и услугите. От общо 121 127 работници в индустриални, занаятчийски, търговски и други частни заведения 35 664 (29,3%) са в София, 9621 (7,9%) – в Пловдив, 7438 (6,1%) във Варна,

6378 (5,3%) в Габрово, 6061 (5%) в Русе. В тези пет града са съсредоточени 53,6% от работничеството в частния и 51,4% в кооперативния сектор на градовете. Към тях трябва да се прибави и Перник, където има 792 работници в частни, 172 в кооперативни предприятия и над 5000 в държавните мини. В шестте града се намират около 52% от работниците в частните, кооперативните и държавните предприятия в градовете.

В други пет града са 12,9% от работниците в частния сектор: Сливен – 3992, Плевен – 3862, Бургас – 3584, Ст. Загора – 2088, и Ямбол – 2054, които заедно с 3003 души в местните кооперации съставляват 13,1% от градските работници. В посочените дотук 11 града са концентрирани 66,5% от работниците в частния и около 66% – в частния и обществения сектор.

Относително по-значителен брой работници, между 1100 и 2000, има в още 11 града – Г. Оряховица, Дряново, Търново, Карлово, Пазарджик, Самоков, Казанлък, Хасково, Добрич, Шумен. В тях се намират 167 774 – 11,8%, от работниците в частни и кооперативни предприятия. Заедно с работниците от държавните военни и други фабрики това са около 14% от градското работничество. В тези градове твърде голям е делът, понякога над 50%, на занаятчийските работници.[90]

В посочените 22 града са съсредоточени 80% от градските работници, почти всички специалисти, майстори, квалифицирани постоянни работници, основната част от работниците с градско потекло и по-високо образование, с оформено класово и професионално съзнание, с традиции в профсъюзното движение, които съставят сравнително консолидираните и активни слоеве на работническата класа в страната. В 50 по-големи фабрики в Русе има 4308 наемници – 2741 мъже и 1567 жени, – като по-компактни маси са в текстилни, металообработващи, хранителни и химически предприятия. От тях редовните работници са 2802 (65%), общите са 731 (/17%), начинаещите – 2143 (3,3%), техническият персонал 266 (6,2%), административният персонал 367 (8,5%). От 19 до 60 години са 91% от наемниците.[91] В големите градове и индустриалните центрове се намират същевременно основните маси на полупролетариата, неквалифицирани, общи, временни работници, беднотата.

Месторождението на работниците българи, които са около 87% от всички, дава представа за източниците за формиране на градското работничество в промишлеността. В градовете са родени 22,5% от работниците българи в добивната промишленост, 46% – в преработвателната и 35,4% – в строителството. В селата съответно – 68%, 42,4%, 45,7%. В тези отрасли делът на малцинствата е 6% в добивната, 11,2% в преработвателната и 7,4% в строителството. Половината от градските работници към 1946 г. са родени и идват от селата. По-голям е делът на родените в градовете само при занаятчийските работници, в някои индустриални професии и в голям брой търговски браншове. Но в повечето случаи те са от семейства на хора, дошли от село. Мнозинството от работниците са

млади хора., делът им до 30 години се колебае по отрасли между 35% и 45%, а на тези до 40 години – около 60%.[92] В своето мнозинство работниците са от първа генерация, поддържат своите връзки със селото и имат по правило малък производствен стаж.

Основната причина за идването на селяни в градовете и постъпването им на работа като работници е желанието за повече пари. Доходът на глава от селското население е близо три пъти по-малък от този на градското. През 1938–1939 г. доходът на глава от населението е 7799 лв. Средният доход на селското население е 5433 лв. на човек, а паричният само 2179 лв. Паричната част от дохода на селското население, което е 80% от народа, е едва 20% от целия национален доход. Той е крайно недостатъчен да осигури най-насъщните нужди, дори при високата степен на самозадоволяване от собственото стопанство. Ограничават се разходите, пише Христина Мочева, които дават възможност да се води „сносен човешки живот", като духовните нужди „се игнорират съвсем". Няма пари за облекло, обувки, образование, лекарства, бакалски стоки, по-добро жилище. Според ВСК през 1945 г. доходът на глава от населението е 6511 лв. (по стойност на лева от 1939 г.), като за градското население той е 11 705, а за селското – 4605 лв. Средният паричен доход на селянина през 1945–1946 г. е около пет пъти по-малък от този на гражданите. Работниците в промишлеността, търговията и транспорта получават средно от два до три пъти по-висок средногодишен паричен доход от този на земеделския стопанин, а квалифицираните – по-висок от този на заможен среден стопанин.[93]

Производствената миграция от типа село-град-село и между отраслите е по-характерна за неквалифицираните работници. При квалифицираните и особено при майсторите като основна се набелязва тенденцията за преминаване в дребнособственическия сектор, занаятите, полузанаятите, търговията на дребно и др. Много специалисти напускат индустриалните предприятия и строителните обекти и откриват малки фирми и работилници. Основна причина са благоприятните конюнктурни условия, възможностите за по-високи доходи, постоянният стремеж у работниците към самостоятелна дейност. Една част от техническия персонал, поспециално майсторите, работят във фабриките и същевременно откриват работилници често с работници от своето предприятие. Влияние оказва неблагоприятната ситуация, в която изпадат много майстори и техници след 1944 г. На редица места те се третират като хора, „слуги" на чорбаджиите, и не могат да изпълняват своите функции на технически ръководители и надзиратели на производствения процес. Едни напускат сами, други са отстранени по настояване на професионалните и ОФ комитети, чието вмешателство и искания от подобен характер предизвикват немалко остри конфликти, дори стачки в индустриалните предприятия.

Друго типично явление е бягството на млади работници и работнички с по-добро образование от фабриките, за да постъпят на чиновническа

служба. Тя ги привлича, без да им гарантира сигурна работа и добро заплащане. Установява се тенденция на осезателно спадане притока на нови млади постоянни работници в типични индустриални браншове, за което допринасят трудностите за живеене в големия град – липса на квартира, поскъпване на живота, лошо снабдяване и пр.[94] И така стигаме до същината на работническия въпрос в България – материалното и общественото положение на работника.

До средата на 40-те години работничеството е най-бедният и ниско поставен социален слой в градовете. Работната заплата е една от най-ниските в Европа, дори след влизането в сила на колективните трудови договори през 1937 г. Реалната заплата е значително по-малка от тази в развитите страни – от 1,51 пъти спрямо Дания до 4,8 пъти спрямо САЩ. Ниската работна заплата се обуславя до голяма степен от сезонния характер на повечето индустриални клонове. Тя е по-висока за някои малки прослойки от квалифицирани и постоянни работници. Обикновено работниците са принудени да не скъсват своите връзки със селото и семейните имоти, за да преживяват през „мъртвите сезони" на индустрията и безработицата. Нивото на заплащане се влияе силно от дребния характер на повечето индустриални предприятия, чиито собственици определят възнагражденията независимо от наредби и предписания и изплащат една част от тях в натура.[95]

Работниците винаги са получавали доходи, по-ниски от останалите основни групи на градското активно заето население. В довоенните години, по-специално през върховата 1939 г., средните месечни доходи на постоянни квалифицирани и общи работници са по-ниски от тези на нисшите държавни служители (стражари, писари, прислужници, раздавачи, регистратори) с 5% до 55%; на държавните служители от по-високите длъжности с висше образование, принадлежащи към някоя от интелигентските професии (лекар, съдия, инженер, учител, университетски преподавател, счетоводител, агроном, администратор-чиновник и пр.) – от 2,2 до 6 пъти; близо три пъти спрямо средния доход на частно практикуващите висшисти от т. нар. свободни професии и от 3 до 4 пъти – от средния доход на самостоятелните стопани в градовете. През 1939 г. средният месечен брутен доход на общ физически работник е 984 лв., на индустриален – 1105 лв., на държавен служител – 2673 лв., на лице със свободна професия – 3401 лв., на общински служител – 1693, на занаятчия – 2981 лв. Разликата между доходите на работниците и на висшата администрация е далече по-голяма. През 1939 г. съотношението между средните заплати на министър и прислужник с максимален клас е 1:14,9, а тази на главния директор на БДЖ и на индустриалния работник – 1:8.[96]

През военните години настъпват някои промени. Поради голямото търсене на физически труд и по-бавното покачване на заплатите на служещите има тенденция към съкращаване на разликата в техните доходи

и дори спрямо общинските служители тя е в полза на работниците. Въпреки това работническите доходи са от най-ниските и те остават сред по-бедните и непрестижни социални групи. Сравнението на средните годишни доходи на някои основни категории от активното население за 1945 г. е твърде показателно:[97]

Таблица № 4

Категория	лв.	Категория	лв.
Работник в едрата индустрия	96 195	Държавен служител	108 333
Строителен работник	76 125	Общински служител	87 042
Работник в дребната индустрия	84 816	Служещ в кредита и застраховането	113 139
Колар, файтонджия	119 336	Управители – висш търговски персонал	250 000
Шофьор	108 000	Свободни професии	193 000
Търговски служители и работници	106 000	Дребен градски търговец	140 000
Занаятчия – помощник	110 812	Самостоятелен занаятчия	134 000

С Постановление № 60 на Министерски съвет от 30 декември 1943 г., наричано още „надничен блок", се определя само минималната надница и заплата на различните категории работници, като заварените по-високи надници се запазват.[98] Общо взето растежът на работническите надници през военните години следва официалния индекс на поскъпване на живота, а при общи работници, колари, зидари дори го изпреварва. Реално доходът на работниците започва да изостава все повече от поскъпването на живота, доколкото индексът на ГДС е по нормирани цени, а работниците купуват по свободни, ненормирани и „черноборсови" цени.

Ситуацията рязко се влошава в края на 1944 и през 1945 г. Индексът на поскъпване на живота за работническо семейство в дванадесет града, вкл. София, при база 100 за 1939 г., е 130,36 през 1941 г., 222,1 за 1943 г. и 487,2 – за 1945 г. Индексът на издръжка на живота на такова семейство се е увеличил за същия период така: за 1944 г. на 340,6 с наемите и 376,1 без наемите, за да скочи през януари 1945 г. на 459,4 с наемите и 513,7 без наемите. Нарастването на работническите доходи е фактически с около 3 пъти, докато поскъпването е с 6 пъти. Като се има предвид относително по-ниското ниво на доходите на работниците през 1939 г. и тяхното общо взето бедно материално положение е обяснима констатацията, че те живеят все по-трудно и към 1944 г. са вече под екзистенц-минимума.[99]

През междувоенния период, особено през 30-те и началото на 40-те години, постепенно се създава съвременна система на социално и трудово законодателство и институции, в която се отразяват международно приети актове и споразумения. Това е под влияние на новите насоки в социалната политика в Европа и САЩ след голямата криза в началото на 30-те години, с цел да се гарантира работа за всички, да се увеличат доходите от труд и се решат разумно въпросите за хранене и жилища.Тя е свързана с новата формула за производство, опряно на силен вътрешен пазар при повишаване покупателната мощ и социалната сигурност на масите, постоянно повдигане на тяхното жизнено ниво, както и с новата роля на държавата като централен фактор за регулиране и дори планиране на икономиката и социалните отношения, отстраняване на конфликтите между труда и капитала и прокарване на повече социална справедливост. Стремежът е работничеството да се превърне в градивен социален елемент на буржоазното общество, за да се избегнат социално-икономически трусове и катаклизми и се осигури неговото стабилно развитие.[100]

Министерството на търговията, промишлеността и труда, инспекциите по труда, стопанските камари, градските общини, дирекцията по здравеопазването и др. органи предприемат редица мерки за подобряване условията на труд и живот на работниците, особено в индустрията, подтиквани от организирания натиск на работничеството чрез синдикатите на Българския работнически съюз (БРС). С поредица трудови закони, като системата на колективния трудов договор и арбитраж от 1937 г., се регламентират отношенията между работодатели и работници – постъпване и напускане на работа, работно време, тарифно-наднично заплащане, ежегоден отпуск от 17 до 14 дни, хигиена, трудова борса, помощи при безработица и т.н. Засиленият контрол и грижи на службите по безопасността водят до ясно изразена тенденция към намаляване на абсолютния и особено относителния брой на трудовите злополуки. Създават се лечебни заведения и здравна профилактика за работници. При Института за обществено осигуряване се разширява кръгът на осигурените за инвалидност, старост и смърт. С постановления на Министерски съвет от 1942 и 1943 г. се въвеждат семейни добавки, еднократни помощи за встъпване в брак и за всяко дете за работниците в частните индустриални предприятия.[101]

Развоят на общественото подпомагане, наред с прогреса в социалните институти и законодателството, показват засилен стремеж да се разрешат социалните проблеми в буржоазна България. Исторически общественото подпомагане или грижи се извършват първоначално като частна или обществена благотворителност към бедните граждани. До голяма степен градската беднота съвпада с работничеството и служителите от нисшите степене и категории. В доклад на пловдивската община през 1942 г. се казва: „Една голяма част от бедните и малоимотни граждани е ангажирана в тютюневите складове и фабрики.“ Но градската беднота е

много по-пъстра социална прослойка, към която спадат и много сираци, вдовици, пострадали от войната, бездомни, инвалиди, слепи, глухонеми, както и немалко самотни старци, пенсионери, алкохолици и т.н.

Първоначално подпомагането на бедните граждани и прослойки е дело на различни частни филантропични организации, на религиозни служби и общества, на сдружения като Съюза за закрила на децата, Съюза за обществена подкрепа, съюзите на българските инвалиди (с 45 000 членове), на многодетните, на слепите, на пострадалите от войните, Дружество „Сирак“ и др. През 30-те години тази дейност постепенно преминава към общините, които създават общински комисии за обществено подпомагане. Стремежът на властите е да превърнат различните свободни организации в ценен сътрудник на общините, да ограничават техните амбиции за учредяване на обществени приюти, трапезарии и пр., подхранвани често от честолюбиви подбуди и користни интереси, а също така да се ликвидира с една категория граждани, които, използвайки недостатъците на социалните закони, живеят като „бедни“ или от милостиня. Правят се опити да се рационализира общественото подпомагане, като се свърже с обществения надзор върху работоспособността на гражданите. Социалната подкрепа се дава срещу труд, събраните суми към общините се раздават според план и категоризация от общинските комисии, като се увеличават помощите за подпомагане в домове на нуждаещите се, за трапезарии и детски домове.[102]

През 1939 г. Столичната голяма община изразходва за подпомагане на бедните семейства по домовете 11 287 818 лв. и отделя други 215 072 лв. Подпомагат се главно „картотекираните крайно бедни семейства от първа категория, които са кръгло около 5000“, като всяко получава към 2257 лв. При поредната акция „зимна помощ“ през 1940 г., ръководена от почетен дамски колектив, се събират 3 206 032 лв., много дрехи и пр. През 1940 г. училищните настоятелства поддържат 28 ученически трапезарии за 4200 ученика. Дружество „Безплатни ученически трапезарии“ се грижи за прехраната на 300 деца, Дружество „Еврейски безплатни ученически трапезарии“ – за 150 деца, Дружество „Милостивий кръст“ – за 30 деца. Общината дава средства за летовища за 711 деца, а училищните настоятелства за още 10 летовища. Общината и дружества издържат 465 крайно бедни деца в детските домове срещу 982 737 лв. Има 2 общински и 12 дружествени сиропиталища за 541 кръгли и бедни сирачета. Пловдивската община поддържа 3 кухни за обеди на 1000–1200 деца на крайно бедни граждани, планински колонии и летовища, игрища за бедни ученици и т.н.[103]

След 1935 г. общините в по-големите градове правят усилия в границите на своите скромни финанси за благоустрояване, хигиенизиране, канализиране, водоснабдяване и електрифициране на работническите райони. През 1940 г. пловдивската община сключва заем за застрояване на „бездомнически блокови жилища за работнически семейства“. Строителство на та-

кива жилища, общежития, трапезарии, бани и пр. започват общините и по-големите предприятия в София, Бургас, Перник, Варна и др. градове.[104]

Обществената благотворителност, плод на християнско-филантропската етика и хуманистичната култура на буржоазните среди, осигурява някои значими житейски придобивки за работниците и бедните. Дружеството „Червен кръст", където активно действа царица Йоана, изгражда в Трявна приванториум за слаби и болни деца от железничарски семейства, общежитие за остарели милосърдни сестри, санаториум за гръдоболни във Владая. Благотворителното дружество „Евдокия" се грижи за детските ясли. Чрез благотворителни начинания се построяват почивни домове за работници и служители, като този на Държавната печатница и др.[105]

Независимо от значителните подобрения условията на труд и живот на работниците към средата на 40-те години остават крайно незадоволителни, отежнени от спадането на доходите, поскъпването на живота, мобилизацията и други последици от войната. Огромното мнозинство от работниците се трудят при примитивни условия, в дребни предприятия, чиито собственици не правят особени усилия, а често практически и не могат, да спазват условията и предписанията на закони и правилници. Проф. Илия Янулов пише през 1939 г., че България стои на едно от първите места по броя на ратифицираните международни конвенции на труда, но са необходими още по-големи грижи за тяхното правно и практическо прилагане.[106]

Пенсионното законодателство има редица недостатъци, обхваща само част от постоянните работници, пенсиите са ниски, крайно недостатъчни да посрещнат елементарните нужди. Подобно е положението със семейните добавки и пр. Работник от макаронената фабрика в Плевен от името на другарите си настоява пред конгреса на Профсъюза на продоволствените работници през 1947 г. за увеличение на работническите пенсии и намаление на прослуженото време, защото физически работник при суровия живот не може да издържи до 60 и дори до 55 години. „...вижте моя старчески вид. На 50 години съм, а вече съм изтъркан... и изхвърлен вън като неработоспособен."[107]

Здравната помощ е достъпна практически само за малък брой работници от по-уредените предприятия в големите градове. Много работници не ползват въобще или частично отпуски. Здравните грижи са недостатъчни. През октомври 1945 г. броят на фабричните лекари е само 205. Работниците страдат главно от туберкулоза, ревматизъм, стомашни заболявания. През 1945 г. по болест са загубени 1 024 642, а през 1946 г. – 1 634 382 работни дни.[108]

По време на войната се влошава твърде много и положението на пенсионираните при Института за обществени осигуровки. Към 31 декември 1944 г. те са 9477, от които: 3331 – по злополука, 5065 – по инвалидност, 1081 – по старост. Пенсиите, средно годишно по около 5464 лв. на човек, се окачествяват в изложение на Общия съюз на инвалидите в България пред Ин-

ститута за обществено осигуроване от юли 1945 г. като „нищожни", подаяние, но не и помощ за преживяване. Голяма част от тези хора, много бивши работници от производството, загубили по-голямата част от своята работоспособност, „тънат в най-страшна, най-черна мизерия, нямат възможност да лекуват себе си и семействата си и представляват едно страшно огледало на една позорна действителност". Тяхното положение будело сред работниците страх да не ги сполети такава участ и съжаление, че и днес се търпи това. Съюзът настоява тази категория инвалиди и пенсионери да получат право на безплатна медицинска помощ, подобно на пенсионираните за прослужено време (главно чиновници) и за гражданска инвалидност.[109]

Мнозинството от работниците в градовете нямат собствени жилища и живеят в мизерна обстановка. През 1945 г. 17%, а през 1946 г. 14% от индустриалните работници живеят в държавни жилища или жилища на частните предприятия, в които работят. Повечето от тях са тесни, пренаселени, нехигиенични. Общежитията в много случаи са бараки от казармен тип, с крайно недостатъчно и похабено обзавеждане. Анкета, проведена в една част от индустриалните предприятия в района на Варненската камара, показва, че от заетите в тях към 1 юли 1946 г. 8799 работници 1505 ползват работнически жилища, 2747 имат собствени жилища, 2138 живеят при родителите си и 2409 са „бездомници". В Русе 29% от фабричните работници живеят под наем, 71% в собствени жилища или при своите родители. Повечето от работническите къщички са в крайните квартали на градовете, нехигиенични, строени без план и с крайно оскъдни средства. Строителството на повечето работнически жилища, започнало до и през войната, към 1945 г. е преустановено.[110]

Проучванията на стопанските камари показват, че работничеството в градовете е поставено при много лоши условия, мизерства, изражда се и става неспособно за истинска творческа работа. В края на 1945 г. областният директор на Бургас пише в своя доклад: „Общото впечатление сега е, че могат да следват само по-заможните деца във висшите училища, а бедните не" Развлеченията са малко – панаири, някоя приключенска или любовна история по кино екраните, фамилни и махленски събития като сватби, кръщенета, именни дни, църковни празници, училищни тържества на децата, много рядко излет до градските околности. Само малък брой работници си позволяват да отидат на почивка до някоя станция на профсъюза или предприятието. Затова пък многобройните кръчми са пълни всяка вечер, за да стоплят еднообразното и изнурително всекидневие. През военните години и след това „на всяка крачка се отваря гостилничка, на всяко кюше – кръчмичка" и там се срещат работниците, когато излязат от фабриките и работилниците.[111]

„Здрачава се – пише Ал. Вутимски. – А долу, там, кръчмите вече светят. Фенерите дохождат по тротоарите. Уличните жени спират уморено по ъглите." Долу там... „В Ючбунар отново ще заблещукат кръчмите.

Брадясали мъже ще се изгубят в мрака..."[112] Работникът и неговият тежък, нескопосан живот, кръчмарската утеха и мракът!

Отсъствието на по-значителни работнически среди с трайни професионални позиции и съзнание е най-важната причина за нестабилността, малочислеността и слабостта на работническото професионално движение в по-голямата част от неговата сравнително кратка история. Сред повечето градски работници в големите индустриални предприятия, ж.п. транспорта, търговията и кредита, особено сред квалифицираните и по-образованите е силно влиянието на реформизма и синдикализма, подкрепян от социалдемократите (БРСДП).

След 1935 г. се създава Български работнически съюз (БРС), неговите поделения и някои други работнически организации от корпоративен тип. Новата организация на синдикалното движение е със сериозни ограничения на синдикалната свобода, но има някои предимства. Работничеството става по-единно и влиятелно чрез задължително членство на всеки редовен работник в БРС. По този начин все по-голям брой работници се обвързват и приучват да живеят чрез професионалните организации и в хода на тяхната дейност придобиват и укрепват своето работническо, професионално самосъзнание. Усилията на съюза са насочени главно към развитие и по-пълно прилагане на социално-трудовото законодателство в руслото на трейдюнионизма и реформизма. В резултат процесът на социална еманципация на работничеството се ускорява и масовизира, доказателство за което са борбите около колективните трудови договори и немалките социални придобивки в десетилетието преди 9 септември 1944 г. Това и военновременната обстановка са най-важните причини за забележимото отслабване през тези години на ръководеното от комунистите т. нар. „революционно течение" в професионалното работническо движение.[113]

Разпускането на БРС след 9 септември 1944 г. и отмяната на задължителното членство в синдикалните организации води до прекратяване на участието в тях на много голям брой работници, което в много случаи е формално. Процесите на деконсолидация, на непрекъснатото движение, на текучество сред работничеството ерозират и без това крехкото синдикално движение и съзнание. Трябва да измине повече от година от създаването на ОРПС, за да завърши неговото организационно изграждане и той да обхване по-голямата част – към две трети – от работниците. А още две години ще са необходими, докато практически всички работници станат формално членове на синдикалните организации, което често е само начало на тяхното професионално и социално еманципиране. [114]

В средата на 40-те години наемното работничество в българските градове е съставено от различни социални типове. Преобладават групи с двойствена социална природа: селяни-работници или сезонни работници от селата, работници и служители, пребиваващи в градовете за няколко години или в процес на адаптация, но със запазен селски облик и устой-

чиви житейски връзки със селото, полупролетарии – „свободни“, неквалифицирани и общи работници и дребни служители от градската беднота, някои от които с двойно занятие, квалифицирани работници и майстори от занаятчийски тип, търговски работници, шофьори, каруцари, помощници в занаяти и полузанаяти (калфи и чираци), ориентирани към дребнособственическия сектор, кооперативни работници и продавачи – членове на кооперации. Постоянните квалифицирани и неквалифицирани работници са относително малка група, главно в индустрията и железниците. Още по-малко са работещите в едри предприятия и с по-дълъг производствен стаж. Изостаналостта на страната, произходът, недоимъкът, неграмотността или ниското образователно и културно ниво, селската и дребнособствената психология и светоусещане, военната и следвоенната конюнктура са основни фактори в България да няма устойчива професионализирана работническа класа със стабилно оформено класово самосъзнание. Тя се намира в процес на пораждане, на оформяне от аморфна и хетерогенна, полупролетарска и дребнособственическа маса.

До средата на 40-те години класовите различия от капиталистически тип са неразвити и разделението град – село остава основно за социалната принадлежност. Повечето постоянни градски работници, въпреки ниския жизнен стандарт, смятат себе си за различни, еманципирани от правилата на селското общество, от традиционната фамилна система, а често и за хора с по-добър живот. Но те остават на дъното или в покрайнините на социалната структура на големите и малки градове. Работниците не принадлежат към така нареченото „градско общество“, обществото на интелигенцията, търговците, чиновниците, занаятчиите, Университета, църквата, военните... [115]

Не е случайно, че в науката, публицистиката и изкуството на междувоенния период отсъства фигурата, а камо ли личността на работника. Неговият силует се прокрадва мъглив и неясен около ярко очертаните образи на селянина, еснафа, богаташа, чиновника, интелигента. Той се появява или в събирателната категория работничество в епизодични статии на социолози и икономисти, или в романтичните строфи на няколко „социални“ поети. Работникът все още няма своя историческа традиция, която осигурява място в обществото. Той живее в едно нетрайно и подвижно настояще, което определя насоката на развитие на работническия въпрос след 9 септември 1944 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Чакалов, А.* Националният..., 122–125; *Николов, Д.* Поглед върху социалните ..., 260–270.

[2] Месечни известия на Главна дирекция на статистиката (МИ ГДС), 1949, № 6, с. 171; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 69; ф. 132, оп. 1, а.е. 158, л. 28.

[3] *Исусов, М.* Работническата класа..., 124–127; Икономика на България, т. II, с. 410, 411, 482, 483; МИ ГДС, 1949, № 6, с. 170; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 624, л. 75, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–35; оп. 14, а.е. 36, л. 1, 2. Няма да коментираме тенденциозни и конюнктурни напъни да се изкара работническата класа в България в средата на 40-те години колкото се може по-голяма, като се почне от скромното половин милион и се стигне до 1 милион. Несъответствието в данните произтича от различните методики, използвани от държавните органи и изследователите по това време.

[4] *Илиев, И.* Войните и промените в активното..., с. 237; *Николов, Д.* Поглед ..., 263–269; *Мишайков, Д.* Изследване върху населението в България..., с. 26, 64; The Cambridge Economic History of Europe, vol. 6, 1965, p. 506–511.

[5] *Ангелов, В.* Земеделският ..., с. 62, 63.

[6] *Генчев, Н.* Очерци..., 183–201. Вж. *Беров, Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма, С., 1968.

[7] *Исусов, М.* Работническата класа в България 1944–1947, С., 1971; Авторът не прави категорични заключения в този смисъл, но те произтичат от цялостното съдържание на този труд, който е основното изследване на работническата класа в периода до 1947 г. Вж. също: *Георгиев, В.* Към характеристиката на българската работническа класа (1944–1947), Известия на българското историческо дружество, т. 25, С., 1967; *Георгиев, В.* Общият работнически професионален съюз в България, 1944–1947, С., 1967; *Златев, З.* Работническата класа в България 1944–1958, Великият Октомври..., 107–117; *Попов, Н., Милошевски, А.* Социално-икономически изменения в НРБ 1944–1974, С., 1984; Икономика на България, т. II, и др.

[8] *Маркс, К., Ф. Енгелс.* Положението на работническата класа в Англия, Съчинения, т. II, С., 1958, с. 251; *Маркс, К.* Капиталът, т. I, С., 1968, 719–765; К. Маркс пише, че процесът на отделяне на работника от собствеността върху условията на неговия труд съвпада с установяване на капиталистическите отношения и експроприацията на дребностоковото стопанство. „Спорадически наемна работническа класа може да се срещне и на по-ранни етапи на производството, но не като всеобща предпоставка на производството." (Съчинения, т. 47, с. 77). През преходно състояние преминава оформената работническа класа във всички страни. The Cambridge..., p. 608, 609, 611; *Heaton, H.* Economic History..., p. 716, 717; През 40-те години сезонно наеманата работна ръка на село само условно може да се нарече пролетариат, като изключим незначителен брой относително постоянно заети работници. *Мишайков, Д.* Изследване ..., 61–65.

[9] Стопанска история..., с.402; МИ ГДС, 1949, № 6, с. 170; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 624, л. 74, 79.

[10] *Манев, А.* Резултати от една анкета, Икономически преглед, Русе, 1947, № 3, с. 22, 23; Доклади пред II конгрес на Профсъюза на здравните работници, С., 1947; Надничният блок, С., 1948; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, 25–39; ф. 4, оп. 1, а. е. 28, л. 47; а.е. 4, 68–74; ф. 34, оп. 1, а.е. 28, л. 47; ф. 55, оп. 1, а.е. 61, л. 148; ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а.е. 19, л. 1 и сл.; а.е. 20, л. 53, 54.

[11] ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а.е. 4, л. 69.

[12] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 57, 169.

[13] Пак там, л. 70–93; ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а.е. 20, л. 60; а.е. 44, л. 49.

[14] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл; а.е. 696, л. 1 и сл.; ф. 55, оп.1, а.е. 57, л. 4; а.е. 58, л. 6, 94; а.е. 108, л. 67, 69; ф. 34, оп. 1, а.е. 28, л. 47.

[15] *Манев, А.* Резултати..., с. 22, 23; Доклад пред II конгрес ..., 1–21; ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а.е. 4, л. 75; а.е. 28, л. 21, 39, 47; ф. 55, оп. 1, а.е. 61, л. 148.

[16] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 312, 25–32, 36, 37.

[17] ЦДА на РБ, ф. 34, оп. 1, а.е. 12, 33–36; а.е. 27, л. 126–137; ф. 55, оп. 1, а.е. 58, 1–121; а.е. 28, л. 47–50.

[18] *Исусов, М.* Работническата..., 135–137; МИ ГДС, 1948, № №5, 7, 11, 1949, № 6, с. 170; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 1225, а.е. 1226, а.е. 1227, а.е. 1672, 1–4.

[19] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–3.

[20] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 58, л. 40, 66, 89–94.

[21] Пак там, л. 7, 43, 46, 54, 65, 121–124; а.е. 57, 1–17; оп. 2, а.е. 33, 1–5.

[22] Пак там, оп. 2, а.е. 33, л. 5–11; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1–3; оп. 2, а.е. 33, л. 1–5.

[23] Пак там, ф. 55, оп. 1, а.е. 57, л. 7, 18.

[24] Пак там, а.е. 108, л. 143–146, 154, 156, 213.

[25] *Бешков, П.* Днешното състояние и развитие на търговията, Стопански фронт, 1946, № 1–2, с. 4, 5; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 61 ,л. 49, 143, 144, 234; а.е. 62, л. 20, 69, 71, 96.

[26] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 61, л. 62–89, 118, 268, 269; а.е. 62, л. 54, 64, 65, 75; ф. 161, оп. 5, а.е. 7, л. 35, 38, 103.

[27] *Сапунджиев, Д.* За образованието на кооперативните служители и за нуждата от специално кооперативно образование, Кооперативно дело, 1943, № 39, 40–42;ЦДА на РБ, ф. 65, оп. 1, а.е. 61, л. 23; а.е. 27, л. 1 и сл.; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл.

[28] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 61, л. 268; а.е. 62, л. 6; ф. 27, оп. 29, а.е. 3, л.49.

[29] *Чакалов, А.* Националният..., 61–63.

[30] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 31.

[31] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 156, л. 48, 54–57, 67–81; а.е. 108, л. 66, 148, 150–155.

[32] Пак там, а.е. 156, л. 93.

[33] Пак там, а.е. 108, л. 58, 152, 167, 168, 213; ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 30–32.

[34] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 56–76, 95, 175.

[35] *Казасов, Д.* Искри от бурни години, С., 1987, 282–284.

[36] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 57, 182; оп. 2, а.е. 33, л. 31; ф. 210, оп. 1, а. е. 696, л. 30–33.

[37] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 156, л. 20, 24, 27, 95; ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 31, 33.

[38] И тук срещаме типичното за разглеждания период смесване на статистически данни и категории, както и допълнителното усложнение от по-късни опити да се оформят те според конюнктурни изисквания. Според А. Чакалов наемниците в транспорта и съобщенията нарастват от 48 408 през 1939 г. на 59 113 – през 1944 г., и 63 455 – през 1945 г. Според ГДС през 1946 г. в преноса и съобщенията има 6 652 служещи и 45 041 работници, от които съответно 5 142 и 29 785 – са в градовете. Проф. М. Исусов смята, че към 1946 г. в отрасъла има около 38 000 работници. През 1948 г. Централното статистическо управление (ЦСУ) съобщава за 61 945 заети в отрасъла, от които 28 283 – работници. Различията идват от обстоятелството, че някои категории низови ръководители като депо майстори, началник-влакове, кондуктори, контрольори и др. през 1946 г. са обявени за работници, а през 1948 – за служители, и др. под. *Чакалов, А.* Националният..., с. 86; *Исусов, М.* Работническата ..., 124–127; МИ ГДС, 1949, № 6, с. 170; Доклади пред Учредителния конгрес на Съюза на ПТТ служители в България, С., 1945, с. 6; Транспортен глас, № 73, 29 юни 1947; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 14, а.е. 36, л. 1, 2.

[39] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, 28–30; ф. 55, оп. 1, а.е. 103, л. 35, 61, 62, 64.

[40] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 103, 28–41, 58, 59, 68, 130, 201–208, 211–294; а.е. 47, л. 34, ф. 49, оп. 1, а.е. 6765, л. 17.

[41] *Тинчева, М.* Автомобилен и коларски превоз в района на камарата, Стопански фронт, 1946, № 8; Доклад на УС на СТОП за 1945, С., 1946; Доклад на УС на СТОП

за 1946, С., 1947; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 27; ф. 28, оп. 1, а.е. 353, л. 43; ф. 155, оп. 1, а.е. 3, л. 18–26.

[42] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 24, л. 102, 103.

[43] Доклад на УС на СТОП за 1945, С., 1946; ДВ, № 21, 29 ян. 1941; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 24, л. 22, 71, 73, 90; ф. 155, оп. 1, а.е. 1, л. 47; а.е. 3, л. 21; а.е. 8, л. 80; а.е. 18, л. 48; ф. 77, оп. 1, а.е. 624, л. 41.

[44] Транспортен глас, № 78, 29 юни 1947; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 47, л. 26, 45, 120.

[45] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 28–30; ф. 55, оп. 1, а.е. 93, 3–17, 20–43, 82–85; а.е. 94, л. 1–10, 23; а.е. 47, л. 84, 88, 93, 119, 120–130; а.е. 46, л. 11.

[46] ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 1, а.е. 46, л. 9.

[47] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е.46, л. 4, 11, 12; а.е. 47, л. 81, 82.

[48] Доклади пред Учредителния..., 1–18; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 47, л. 31, 32, 85, 86; а.е. 93, л. 81–86.

[49] Доклади пред Учредителния..., с.13, 14; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 20–30; а.е. 698, л. 1 и сл.

[50] По-подробно вж. Исусов, М. Работническата ... С., 1971.

[51] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, 1–25; а.е. 1227, 1–4; а.е. 1672, 1–3; ф. 49, оп. 1, а.е. № № 7852, а.е. 7855, а.е. 7857.

[52] *Самарджиев, С.* Чираците и калфите..., 2–5; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 73, 242–244.

[53] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., с. 27, 28, 117–191; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 214.

[54] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 769, л. 10. В занаятчийските, горските и земевладелските ТПК през 1946 г. членуват 76 469 души, голямата част в градовете.

[55] *Чакалов, А.* Националният ..., с. 74, 75; ЦДА на РБ, ф. 132, ор. 1, а.е. 61, л. 180.

[56] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7852, л. 52; а.е. 7854, л. 1–30; ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 41, 59, 179, 190–195.

[57] *Чакалов, А.* Националният..., с.75, 76; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 4–25.

[58] ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 61, л. 8, 201; ф. 55, оп. 3, а.е. 27, л. 126, 190–195.

[59] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 131, л. 78.

[60] ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 8, л. 16, 41, 49, 50, 189.

[61] Пак там, л. 41–50, 189; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 191.

[62] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 43–88, 116, 188–198, 217, 218.

[63] *Василев, В.* Стопанското положение на България през 1939–1944, Списание и известия на ГДС, 1945, № 1, с.3,4. Индустриалното производство спада при индекс 1939 г. равен на 100 на 91 през 1944г. За състоянието на работничеството в България през военните и следвоенните години вж: *Исусов, М.* Работническата..., 1971; Икономика на България, т. I, т. II.

[64] *Чакалов, А.* Националният..., 67–73; МИ ГДС, 1949, № 1, с. 12; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 1–25; а.е. 1227, л. 1–4, а.е. 1672, л. 1–4. Противоречието в данните е поради различните методики. Според ГДС работниците в индустрията през 1944 г. са 91 186 и през 1945 – 102 142. Статистически годишник на НРБ, 1943–1946, С., 1947, с. 186.

[65] Стопанска история..., с. 387; *Heaton, H.* Economic ..., p. 556, 716–721; The Cambridge..., p. 602–611, 861, 862.

[66] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7852, 1–64.

[67] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1 а.е. 696, 1–25; а.е. 1227, 1–4; а.е. 1672, 1–4.

[68] *Шапкарев, П.* Сезонност ..., 88–92; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 1672, 1–4. Войната води до намаляване на вноса на сурови материали и това засяга най-вече металообработването – спад 62%, текстилната индустрия – спад 39%, кожарската – спад 56% и т. н. Василев, В., Стопанското..., с. 3, 4.

[69] *Шапкарев, П.* Сезонност..., 101–105; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 1672, 1–7.

[70] *Исусов, М.* Работническата ..., с. 89, 90; *Янков, И.* Работническите кадри, Индустрия, 1947, № 8–9, 541–544; Индустрия, 1946, № 1–2, с. 8; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 10, 24.

[71] Анкета на едрата промишленост..., 1–97; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 82, л. 49.

[72] *Исусов, М.* Работническата..., 99–102; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 2, а.е. 12, 25–27.

[73] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 91, л. 56.

[74] Индустрия, 1947, № 8–9, с. 535.

[75] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 91, л. 56.

[76] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 112–114.

[77] *Хаджийски, И.* Оптимистична теория за нашия народ, Съч., т. I, С., 1974, с. 291.

[78] Стопански фронт, 1946, № 1–2, с. 12; Индустрия, 1946, № 1–2, с. 8; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 24, 36, 43, 50, 51, 60; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 8, л. 42, 43.

[79] *Беров, Л.* Икономическото развитие..., 197–241; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 1672, л. 1–4; ф. 4, оп. 1, а.е. 40, л. 1 и сл..

[80] *Чолаков, Б.* Материалното и социалното положение на работниците в Русенска област, Икономически преглед, Русе, № 5, 1947, 17–20; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 15; ф. 210, оп. 1, а.е. 1672, л. 1–4; а.е. 698, л. 1–30; ф. 4, оп. 1, а.е. 40, л. 1 и сл.

[81] *Чолаков, Б.* Материалното..., 18–21; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 40, л. 1 и сл.; ф. 47, оп. 1, а.е. 181, л. 1 и сл.

[82] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 82, л. 43, 49; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 4–25.

[83] *Николчев, В.* Подготовка на работници в индустриалните предприятия, Стопански фронт, 1946, № 1–2, с. 18; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 91, л. 56.

[84] *Николчев, В.* Професионалното ни образование..., с. 5; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 81.

[85] СГОДА, ф. 40, оп. 1, а.е. 30, л. 17–37; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 191, 1–7.

[86] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 1, 80–88.

[87] *Николчев, В.* Подготовка..., с. 18; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 91, 56–59; ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 81; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 191, 1–6.

[88] *Исусов, М.* Работническата..., 89–133; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 116; оп. 3, а.е. 29,л. 1–90; ф. 4, оп. 2, а.е. 12, л. 25, 26; ф. 28, оп. 1, а.е. 292, л. 88, а.е. 353, л. 130; ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 124, 125.

[89] *Исусов, М.* Работническата ..., с. 133, 203–207; *Николов, Д.* Поглед..., 260–272; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 2, а.е. 13, л. 31.

[90] МИ ГДС, 1948, № 5, 94–97; № 7, с. 186; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. №№ 429, 430, 698, 1225, 1226, 1227, 1228; ф. 49, оп. 1, а.е. №№ 7857, 7858.

[91] *Чолаков, Б.* Материалното ..., с. 19, 20.

[92] *Мишайков, Д.* Изследване ..., с. 32; Статистически годишник на Царство България, С., 1939, 198–201; МИ ГДС, 1949, № 5, с. 134, № 6, с. 170; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл.

[93] *Чакалов, А.* Националният..., 120–126; *Чакалов, А.* За благосъстоянието на българското село, АССП, 1939, № 1, с. 1. Средно взето до 70 дка земя дава годишен доход в лева по-малък от този на неквалифициран общ физически работник в града. *Беров, Л.* Положението на индустриалните и строителни работници в България, С., 1962, с. 242; *Беров, Л.* Доходите на ..., 478–491; *Киранов, Пр.* Националният доход на България, Икономически проблеми, 1946, № 1, с. 38, 39; *Мочева, Х.* Българското селско..., 2–8; СД ВНС, I дял, кн. 1, с. 138, 139.

[94] *Исусов, М.* Работническата ..., с. 92, 130–132; *Чолаков, Б.* Материалното..., с. 18; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 45, л. 1 и сл.; оп. 2, а.е. 96, л. 1 и сл; ф. 4, оп. 2, а.е. 12, л. 1–50.

[95] *Николов, Д.* Поглед ..., с.269. Според изчисленията на проф. Л. Беров през междувоенния период реалната работна заплата е дори с 21% под равнището на средната за периода 1878–1912 г. *Беров, Л.* Икономическото развитие ..., 142–144.

[96] *Беров, Л.* Положението на работническата класа..., с. 317, 329; *Беров, Л.* Материалното положение на интелигенцията..., 8–20; *Чакалов, А.* Националният..., 63–110.

[97] *Чакалов, А.* Националният.., 63–110. Разликите са условни, те не отчитат редица допълнителни доходи от свободния и черния пазар при свободни работници, занаятчии, частни търговци и свободни професии.

[98] Постановлението има допълнение от 5 май 1944 и 27 септ. 1944, с които се дава добавка от 80 лв. на работник в частни индустриални предприятия. Известия на Главната дирекция на труда, 1945, № 1–2, с. 21, 22.

[99] *Чакалов, А.* Националният ..., 124–126; *Киранов, Пр.* Цените, Списание и известия на ГДС, 1945, № 1, 47–64; *Киранов, Пр.* Цени..., Стопански фронт, 1946, № 3–4, с. 18, 54, 55.

[100] Известия на БДСН, 1939, № 1–2, с. 13; пак там, 1937, № 3–4, 5–12; пак там, 1945, № 1, 7–10; № 3–4, 15–25.

[101] *Янулов, И.* Социалното законодателство в България, т. I, С., 1939; *Ананов, Р.* Колективният трудов договор и трудовият арбитраж, С., 1937; Известия на БДСН, 1939, № 1–2, с. 12, 13, пак там, 1945, № 1, 7–10, № 3–4, 15–25; Известия на Главната дирекция на труда, 1945, № 1–2, 13–24, № 3–4, с. 26, 27, 32.

[102] ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а.е. 19, л. 7; а.е. 20, л. 48–61; а.е. 44, л. 28; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 619, л. 71–76; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 17, л. 1, 2.

[103] ЦДИА, ф. 428, оп. 1, а.е. 76, 128–130; а.е. 44, л. 52, 53.

[104] Пак там, а.е. 44, л. 7; а.е. 76, 121–129.

[105] *Рясков, М.* Спомени из моя живот, С., 1995, 143–151.

[106] Известия на БДСН, 1939, № 1–2, с. 27.

[107] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 121.

[108] Известия на Главната дирекция на труда, 1945, № 12, с. 14, № 3–4, с. 32; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7997, л. 1 и сл.

[109] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 619, л. 35, 36.

[110] *Георгиев, К.* Работническите жилища, Изгрев № 270, 22 авг. 1945; *Чолаков, Б.* Материалното..., с. 19; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а. е. 7897, 1–24; а.е. 7898, 1–23; а.е. 7368, л. 1 и сл.; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 8, л. 43.

[111] *Чолаков, Б.* Жилищният въпрос и работническата класа, Социални проучвания, 1949, № 1, 3–16; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 181; ОДА Бургас, ф. 3, оп. 1, а.е. 95, л. 26.

[112] *Вутимски, А.* Избрани произведения, С., 1979, с. 204, 244.

[113] *Янулов, И.* Социалното законодателство в България, С., 1939; Известия на БДСН, 1939, № 1–2, с. 26.

[114] История на профсъюзното движение, С., 1973, с. 582, 594, 629, 635.

[115] *Цанков, А.* Моето време, С., 2003, с. 159; *Keefe, E. K.* Area Handbook for Bulgaria, 1974, 65–78.

ГЛАВА ВТОРА

РАБОТНИЧЕСКИЯТ ВЪПРОС СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Политиката на комунистическата партия след завземането на властта през 1944 г. от самото начало е насочена към преустройство на обществото съобразно марксистко-ленинската идеология и по-точно според каноните на нейната интерпретация в доктрината на Й. В. Сталин, наложена като неоспорима истина в международното комунистическо движение. Това се свързва с премахване на старата „капиталистическа" система, с ограничаването, подтискането и ликвидирането на привилегированите буржоазни слоеве и създаване на ново общество, без експлоатация и неравенство, в полза на онеправданите дотогава трудещи се, преди всичко работниците. Според К. Маркс и Ф. Енгелс преобразуването може да стане при определени условия: високо ниво на икономическо и индустриално развитие и работническа класа като мнозинство от населението, обществена ръководна сила, чиито интереси се изразяват от демократична работническа партия.

Доколкото „пролетарските революции" се случват в относително слабо развити страни и горните условия отсъстват, В. И. Ленин и Й. В. Сталин внасят принципиални промени. Според тях социалната революция се извършва от малък елит, партия на професионални революционери, която „ръководи" работническата класа и чиято политика е тъждествена с интересите на тази класа. Преобразуването на обществото се променя „в изграждане на социализма", в създаване на необходимите предпоставки чрез индустриализация и оформяне на „ръководната сила" – работническата класа, по волята на партията и „социалистическата държава".[1] Неразвитото българско общество трябваше да бъде моделирано по примера на Съветския съюз. Но в ситуацията след 9 септември 1944 г. са необходими преди всичко мерки за производствена, професионална и социална консолидация на заварената, доста аморфна работническа маса, за нейното организационно и идеологическо оформяне като „революционна класа".

В стихията на събитията след 9 септември 1944 г., във време на война, нарастващ административен и стопански безпорядък, революционни актове и разместване на обществените пластове, когато старият ред се разпада, а новият едва започва да се създава, работничеството е подложено на влияния, обхванато от движения и страсти, които предизвикват ред негативни тенденции и го дестабилизират като социална група. Производственият процес се дезорганизира и на места прекъсва. В София и някои други гра-

дове немалко предприятия са разрушени или повредени от бомбардировките. Други са спрени поради евакуацията и липсата на условия за работа. Със започването на военните действия, поради усилените реквизации и конфискации за българската и съветската армия и крайно намалените доставки от чужбина запасите от суровини и материали се изчерпват, липсва гориво и резервни части, локомотиви, вагони, камиони и всякакъв превоз, строежите са ограничени до минимум, много млади хора от градове и села са мобилизирани и пр. Всичко това води до намаляване броя на работниците далеч под обичайното за поредния „мъртъв сезон“ ниво. Рязко се понижава трудовата дисциплина, производителността на труда, обемът и качеството на производството. Работниците масово не се подчиняват на собствениците и административно-техническия персонал, повечето от които се оттеглят, изчакват или не могат да участват в делата на предприятието.

Фабричните ОФ комитети и временните ръководства на професионалните организации за известно време напълно изместват собствениците и се разпореждат с предприятията. На много места се изземва и разхищава имущество, стоки и материали, съществува безстопанствено отношение към машини и съоръжения. Някои собственици спират под различен предлог дейността на предприятията и разпускат работниците. Те не се подчиняват, организират митинги и демонстрации, на които млади хора с ленти с надпис „ОФ“ издигат лозунги за премахване на експлоатацията, за работнически контрол, ликвидиране на враговете на народната власт. В доклад на Околийския комитет на ОФ в Сливен се казва: „След 9 септември се забелязва особено явление в предприятията. Някои работници не разбрали или криво разбрали народната власт, помислиха, че при нея могат да си починат, да не са дисциплинирани и че не е необходимо да се работи за фабриката. На тази почва се появи немарливост, която отслаби производството.[2]

Ръководството на БРП/к/ е принудено да предприеме мерки срещу тези явления под лозунга за повече производство, за осигуряване нуждите на фронта и народа. Но в първите месеци след 9 септември Комунистическата партия има сравнително ограничено влияние сред работниците. В повечето индустриални и други предприятия няма партийни организации. Броят на работниците, членове на партията, е относително малък. В края на 1944 г. от 56 401 работници в 559 индустриални предприятия с повече от 20 наети лица само 8026, или 14%, са членове на партията. През октомври 1944 г. в Софийска област членове на БРП/к/ са едва 3683 работници, от които 2256 в София. През ноември ЦК съобщава на Г. Димитров: „Нашата партия порасна главно за сметка на селото. В градовете сред работничеството сме все още слаби. Вземаме мерки да укрепим партията по железниците, мините, тютюневите, текстилните, металните и други предприятия.“[3]

При всички по-големи предприятия се изграждат фабрични комитети на ОФ, съставени главно от представители на БРП/к/ и безпартийни. Професионалните организации и дружества избират нови ОФ ръководст-

ва, но те фактически съществуват в по-големите градове и предприятия, откъснати, действащи според местните условия, с твърде намалял членски състав. Техните основни искания са за повишаване на работната заплата, подобряване снабдяването и въобще положението на работниците. Повишението на работническите надници през октомври 1944 – януари 1945 г. със 70 до 100 лв. и извънредната тринадесета заплата се приемат като временни мерки. На много места – София, Габрово, Сливен, Варна и др. градове, работниците, водени от фабричните и местнте отечественофронтовски комитети с подкрепата на организациите на БРП/к/ и БРСДП, на синдикалните съвети и други „революционно настроени" фактори, налагат на индустриалци и управи да дадат извънредно високи надници, да плащат данъци, да осигуряват храната в стола, да им отпускат плат, обувки, материали от производството на предприятието, без да се интересуват, че това води до увеличение на цените и на стопанския безпорядък. Фабричните комитети са в плен на партизански страсти и не правят особени усилия за подобряване на производството и трудовата дисциплина, изисквано от ръководните органи на БРП/к/ и правителството. Според председателя на Рудничарския съюз Ф. Тодоров след I конгрес на ОРПС производствените комисии при професионалните организации заменили отечественофронтовските комитети по предприятия, защото конгресът констатирал, че те са се опартизанили за няколко месечното съществуване на новата власт, което довежда до тяхното премахване.[4]

Профкомитетите, които заменят фабричните комитети, са с далеч по-ограничени функции, но не и с по-малки аспирации. Те не показват особена настоялност в търсенето на споразумение със собствениците и управителите за подобряване на производствената дейност, нито за възпиране на нарастващата вълна от работнически искания В доклад пред конгреса на профсъюза на железничарите и моряците в края на август 1945 г. се посочва, че „сега се наблюдава най-голямо раздвижване на персонала" по най-болните и най-трудни за решаване въпроси на неговото материално и социално положение – заплати, обувки, жилища,, въглища, стабилитет и пр. Работническите искания вземат нежелателни за властите форми на протестни телеграми и резолюции на събрания, а партийните и профсъюзните организации не могат да овладеят положението. Разясненията, че ненавремнното и недостатъчното удовлетворяване на нуждите не е резултат на нежеланието на правителството, а на тежката стопанска криза, че трябват жертви и пр., нямат голям отзвук.[5]

Населението в Бургас е „видимо" недоволно от непрестанното повишаване на цените. На 1 май 1945 г. се организира митинг под лозунга да се спре увеличението на цените. Многобройните трудови конфликти през лятото на 1945 г. прераства в редица индустриални предприятия в стачки, предизвикани от работнически искания. Ширят се немарливост, нехайство и безотговорност. Трудовата дисциплина е в упадък. От 63 анке-

тирани предприятия в Софийска област през първите 7 месеца на 1945 г., в деня на анкетата не са се явили на работа 9,7% от работниците – без уважителна причина и без да се считат задължени да обяснят на някого, а 6,3% закъсняват с повече от два часа. През есента на 1945 г. в металната индустрия отсъстват 10%, а в тютюневата – 20% от работниците. Текучеството нараства до опасни размери. Качеството на продукцията е много лошо. Има големи загуби, похабяване на машини и материали. Зачестилите железопътни катастрофи – 582 произшествия от 1 януари до 31 октомври 1945 г., от които 200 тежки, причиняват големи щети и жертви, силна тревога, разни слухове и недоволство сред населението.[6]

Централен за трудовата дисциплина остава въпросът за отношенията между работници, професионални организации, собственици или управителни тела на държавни и кооперативни предприятия. Ръководството на железничарския съюз констатира през август 1945 г., че авторитетът на началството „сериозно пострада в първите месеци след 9 септември, когато в съзнанието на мнозина началникът и неговата власт се отричаха напълно". Макар и смекчено, това отношение продължава и по-сетне. Ръководствата на профорганизациите се опитват да подменят началниците и понякога си служат дори със заплахи. Началниците при това положение казват: „Профсъюзът разрешаваше въпросите, той следва да носи отговорност." Това кара ръководителите на съюза да заявят пред конгреса на железничарите през август 1945 г., че „не може и не бива да възпитаваме работниците в това, че са в правото си за всяка работа да правят скандали с началниците си" и да призоват профорганизациите да бъдат първият помощник на администрацията. Ситуацията в много предприятия на частния сектор е далече по-сложна, доколкото собствениците се трактуват често като „кожодери" и „кръвопийци", а административно-техническият персонал – като техни слуги. Ръководството на ОРПС се стреми да накара профкомитетите да изживеят своите увлечения, да се заемат с трудовата дисциплина и производството, като съдействат, а не да ръководят.[7]

Сред работничеството се шири недоволство. В края на 1945 г. завеждащият трудово-законодателния отдел на ЦК на ОРПС констатира: „От 9 септември до днес почти всички мероприятия и инициативи, които бяха поставени като главна задача на отечественофронтовската народна власт за защита на работническите интереси не се проведоха от Министерството на социалната политика", ОРПС и др. органи. Основните искания на работниците по това време са за промени в социалното законодателство, за уреждане на положението им след премахването на гражданската мобилизация, провеждана за „осигуряване с работна ръка на мините, металния, текстилния и др. застрашени браншове", за „предпочтително редовно снабдяване на всички работници", за работнически жилища, детски градини и стопанства по предприятия, за намаляване данък занятие, за заплати и надници „съобразно скъпотията на живота", като се задоволят „не само

физиологическите", но и културните и битовите нужди на работниците, включително премии за производство над нормата, за намаляване пенсионната възраст от 45 до 50 години в зависимост от производството и увеличаване пенсиите съобразно индекса на поскъпване, за изборност на инспекторите по труда и ускоряване приемането на законопроекти за „Отдих и култура на трудещите се", за производствените норми, за профкомитетите, за уреждане положението на домашни прислужнички, селскостопански и горски работници, чистачки, пазачи, портиери, келнери и т.н.[8]

Трудната ситуация кара правителството, ЦК на БРП/к), ЦК на ОРПС, НК на ОФ да предприемат мерки за подобряване положението на работничеството, за увеличаване числеността и стабилизиране на работната сила, за повишаване на социалния престиж на работника и неговото културно ниво, за укрепване професионалното му и класово съзнание. Правителството се стреми да подобри материалното положение на работничеството в границите на своята обща политика на задържане растежа на заплати, надници и цени, спиране на инфлацията, увеличаване на производството и стоковия фонд. Централна роля в регулирането на работническите доходи в частнокапиталистическия сектор се възлага на системата от 16 колективни трудови договора, сключени през лятото на 1945 г. До края на 1946 г. доходите на работниците са увеличени по отрасли средно от 72% до 102%. Средната надница в индустрията нараства от 183 лв. през 1944 г. на 272 през 1945 и 300 лв. през 1946 г. Средната надница по всички сключени трудови договори нараства от 170 лв. за 1944 на 270 лв. през 1947 г. Предприятията правят задължителни вноски за семейни добавки. Много предприятия изцяло или частично изплащат удръжки по фонд „Обществено осигуряване", данъци, режийни за столовете и пр., което представлява приблизително 17% от дохода на работник.[9]

В докладите на стопанските камари и тези, изнесени на конференция на началниците на инспекциите по труда, състояла се през април 1947 г., се отбелязва все по-пълното приложение на колективните трудови договори, но и че работниците получават по правило надници, много по-големи от определените с договорите и министерските постановления, макар да са по-ниски от необходимия екзистенц-минимум. При това честото увеличаване на надниците в почти всички индустриални браншове е пречка за изработване на стабилни калкулации. По-ниски надници от фиксираните в колективните трудови договори получават в някои случаи предимно работници търговски служители. Затова пък доста често работници като металолеяри, кожари и др., работещите на акорд достигат през работния период месечен доход от 30 000–40 000 лв. Надниците на дърводелците се приближават към 1000 лв. дневно. Тези доходи, които осигуряват живот около екзистенц-минимума, се окачествяват от някои профсъюзни ръководители като „баснословни". На много места разликата между действителното заплащане и това по ведомостта се укрива със съгласие на работниците, ко-

ито в стремежа да си запазят една допълнителна сума от по-малко осигуровки и данък занятие съдействат за „тежки злоупотребления“ за „обогатяване“ на работодателите за сметка на Фонд обществено осигуряване.[10]

Наличието на силна аномалия в заплащането на труда се превръща в голяма пречка за стабилизиране на работната ръка и на нивото на доходите и цените. Комунистическият и синдикален деец Б. Благоев смята за недопустимо специалисти в кожаро-текстилни, минни и др. частни и държавни предприятия да получават по таблицата 270–320 лв., а шивашки, обущарски и кожарски калфа (работник) в занаятчийско заведение по 700–800 лв.; общ работник по поддръжката на БДЖ да е с 260 лв. надница, а работник на свободния пазар да се наема за 500–600 лв. и резач на лозя – за 700–800 лв.[11] Същевременно съществува устойчива тенденция към „уравниловка“ в заплащането, свързана с големите недостатъци в действащите таблици за работната заплата и популярната сред работниците представа за работническа солидарност, равенство и социална справедливост, което води до слаб интерес към производствените резултати. В редица кожарски, металообработващи и други предприятия работниците и техните организации извоюват справедливото според тях право да получават материали за самостоятелна работа извън работно време. Широко са разпространени различни начини на заплащане на част от труда в натура в зависимост от възможностите и вида на продукцията на предприятието.[12]

Държавни и профсъюзни ръководни органи са единодушни, че „повикът към по-високи надници трябва да бъде изоставен, а да се потърсят по-рационални от всяка гледна точка пътища за увеличаване прихода на работниците“. Но тук започват различията. Становището на Министерството на социалната политика, изразено през декември 1945 г. от министъра социалист Г. Попов, е да се създадат реални надници, отговарящи на екзистенц-минимума, като данъците, удръжките и храната да са за сметка на работника, да се калкулира работната заплата в цената на стоките, да се определя минимумът на работната надница в зависимост от поскъпването на живота, да бъде предоставено на работници и работодатели да определят в отделни трудови договори подробностите по заплатите, като контролът по изпълнението бъде възложен на Дирекцията по труда. В това становище рефлектират възгледите и практиката на социалдемокрацията, особено на английския трейдюнионизъм, както и възприетите от европейските държави, отчасти и в България преди 1944 г., правила и механизми за регулиране условията на труд.[13]

Тези възгледи, съобразени с условията на пазарна, регулирана от държавата икономика, с опита на свободното работническо движение в демократичните общества, не намират приложение. Политиката на БРП/к/ следва съветските образци. В началото на 1945 г. стопанският отдел на нейния ЦК приема, че подобряването на материалното положение на работниците ще се постигне с максимално увеличение на производст-

вото, с трудов ентусиазъм, организиран в ударничество и съревнование, заплащане по съветската система – работа на парче и насърчителни премии за преизпълнение. Повишаването на доходите е за сметка не толкова на растежа на минималната работна заплата, колкото на допълнителни икономически стимули и мероприятия – снабдяване с предимство чрез кооперация „Труд“ (контролирана от комунисти), повече и добре снабдени с евтини храни столове, детски градини, здравни заведения, данъчни облекчения и пр. Такава естествено е и позицията на ОРПС.[14]

Новите колективни трудови договори през 1946 г. се сключват при почти същото ниво на работническите надници според действащите през 1945 г. таблици, с повишение само при някои най-изостанали категории. Старите таблици се признават за негодни, дори „глупави“, по думите на представителя на БРП/к/ М. Герасимов на заседание на стопанския отдел на НК на ОФ през февруари 1945 г. Дълго време се говори за нов „надничен блок“, при който надниците на работниците ще са в зависимост от квалификацията, тежестта, стопанската значимост и условията на работата, с прогресивно увеличаване на заплащането при заработка над средните норми по съветски образец.[15]

Проектът за нови щатни таблици и надничен блок е готов към началото на 1947 г., изработен от комисия с представители на заинтересовани ведомства и професионални съюзи. Неговото въвеждане през 1947 г., според някои профсъюзни ръководители, е отложено поради опасенията на правителството, че много работници ще са недоволни от по-ниските надници в сравнение с тези, които вземат, и това ще спъне изпълнението на стопанския план. Тези опасения се подхранват от първоначалната реакция на работническите организации при запознаване с проекта за надничния блок. Конгресът на здравните работници през 1947 г. констатира: „Щатните таблици не дойдоха да разрешат въпроса с лошото положение на служителите, което мнозина очакваха и бяха разочаровани.“ Държавните органи смятат, че при съществуващия стопански порядък неговото приложение ще бъде много трудно.[16] Те изчакват с надежда, че една скорошна национализация ще създаде по-добри условия за установяване на така желаната единна, централизирана система, при която държавата, т. е. „те“, ще диктуват неоспоримо условията на труда.

Допълнителни средства за коригиране съществуващите диспропорции в заплащането и недоволството сред работниците вследствие недоимъка се търсят в няколко направления. Правителството се грижи да увеличи реалния доход на работниците и служителите чрез уреждане на специално снабдяване по нормирани цени с платове, обувки, текстил и др. стоки чрез кооперациите „Труд“ и „Напред“, но процентът на задоволените по този начин е сравнително малък. Опитът да се дадат извънредни дажби от олио и пр. е неудачен поради недостатъчното количество дори за работниците, а служещите остават без тях. Подобно е положението с раздаваните на ра-

ботници и служещи чрез ОРПС на значителни количества тъкани, платове, док, брезент за винтяги, обувки, гьон, галоши и цървули, чийто размер се увеличава и достига до 50% от отпусканите наряди за населението през 1946–1947 г. Съгласно наредбата за снабдяването, одобрена с Постановление на Министерски съвет № 4 от 27 юни 1946 г., снабдяването на работници, чиновници, земеделски стопани и техните семейства с хранителни продукти, облекло и обувки става с предимство. Комисарите се задължават да отделят от продуктите и стоките за населението достатъчни количества за покриване дажбите на работници и чиновници.

Недостигът на стоки и продукти води до ориентация на това снабдяване от ОРПС и местните власти към някои „привилегировани" по идеологически и стопански причини работнически слоеве, като миньори, металици, текстилци, железничари и др., главно в по-големите градове. През 1945 г. от 10 000 работници в Бургас материали за облекло са получили към 4000. Това предизвиква протести сред останалите работници, служители и другите слоеве от населението. През лятото на 1946 г. стопанските камари повдигат въпроса за неравностойното третиране на наемничеството.[17]

Косвеното увеличение на надниците е свързано с поемане на значителна част от режийните разноски в столовете и увеличаване броя на поднасяните на ден ястия до 3 за все по-голям брой работници, които плащат костуемата стойност на продуктите, а в някои фабрики само половината. В столовете на БДЖ към 40 000 души получават топла безплатна храна, 10 000 – платена вечеря, 13 000 – продукти или порционни пари. Нараства броят на работниците, летуващи в профсъюзни станции, балнеосанаториуми и пр. Предприемат се и редица законодателни мерки за задържане и снижаване на цените, за да бъдат получаваните заплати и надници пореални и се увеличи покупателната способност на работника.

Тези мерки нямат особен успех, доколкото не са съобразени с реалните изисквания на икономиката и конюнктурата. Дажбите, които се дават за продукти от първа необходимост, са крайно недостатъчни, а за някои продукти, включително боб и картофи, въобще не се дават, поради което работници и служители са принудени да ги търсят на „черна борса", която е узаконена в съзнанието на градското население. Със съгласието на ЦК на ОРПС се отменя безплатната храна на работниците в някои предприятия като фабриките „Верига" и „Прежда" – Бургас, което е причина за голямо недоволство.[18]

След 9 септември се увеличават семейните добавки на работниците, което повишава в известна степен реалната работна заплата. От 1 януари 1945 г. право на еднократна помощ при встъпване в брак имат жени до 24 години – 3000 лв., мъже до 28 години – 5000 лв., и 10 000 лв., ако и двамата са работници. През 1946 г. тази помощ нараства съответно на 10 000, 15 000 и 30 000 лв. На 1 октомври 1944 г. помощта за живородено дете се увеличава от 2000 на 4000 лв., а през 1946 г. – на 8000 лв. Увеличават се

добавките за всяко следващо дете. В резултат на енергичните мерки на инспекциите по труда предприятията изплащат редовно вноските за семейни добавки, а неизправните се глобяват. Много от работодателите не са наясно, че поеманите от тях данъци и съответният дял от осигуровките за сметка на работниците са форма на допълнително възнаграждение, което трябва да се включи в брутната заплата.[19]

Едно от най-съществените подобрения, което новата власт донася за работниците, е рязко засилилият се контрол и дейност по подобряване условията на труда. Инспекциите по труда в София, Варна, Русе, Перник, Габрово и други градове активно работят съвместно с профдружествата на ОРПС по прилагане законите на труда, организират хигиенни съревнования, здравни акции, масови и редови проверки по предприятия, налагат санкции за нередности. Новото обществено развитие поставя пред тях въпроса не само да се подобрят условията на труд, но и да се създаде „всестранна сигурност у работника". През 1945 г. Софийската инспекция на труда е съставила 1245, а през 1946 г. – 2418 акта за нарушения, при 12 маршрута по проверка безопасността на труда. Инспекторите от бюрата по труда правят анкети за уволнения и напускане на работници. Съвместно с ОРПС те предприемат два ревизионни похода. При втория, проведен в чест на ВНС, са ревизирани 1959 предприятия с 28 250 работници.

През 1946 г. са направени общо 49 519 медицински прегледа на работници и са изнесени 2106 здравни беседи. През 1945 г. са извършени 1875 качествени хигиенни подобрения, а през 1946 г. – 6205, между които 122 бани, 353 вентилатори, 137 лекарски кабинета и пр. Това са важни придобивки, най-вече за промишленото работничество, макар да не водят до по-съществена промяна в условията на труда. „Задоволително" разрешение на въпросите по хигиената и безопасността на труда има само в не голям брой предприятия на „съзнателни и добросъвестни работодатели".

Работното време с редки изключения се спазва. Извънредният труд се заплаща при необходимия минимум от 25% от надницата, като в много случаи по силата на колективните трудови договори или според индивидуални уговорки този процент варира между 30 и 100. Това е един от най-разпространените начини за допълнителен доход. Работниците от фабрика „Гранитоид" заявяват на инспектора по труда, че „желаят сами извънредната работа, защото тя се заплаща с 25% увеличение".[20]

Голям брой работници и техните работодатели, особено в дребни сезонни предприятия в малки и големи градове, не знаят правата и задълженията си по трудовите закони. Те продължават да работят по установилите се начини на взаимно договаряне, на доверие. Много работници смятат за непочтено или се страхуват да настояват пред работодателя, инспекциите по труда и профорганизациите по сериозен въпрос, за да не бъдат изгонени от работа, както става в немалко случаи, особено с профсъюзни активисти. Специалисти-майстори и малко по-възрастни кадри гледат да се

споразумеят с работодателите за по-големи заплати. Собствениците ги подбират заедно с надзирателите. Поради недостиг на кадри, текучество и липса на опитност инспекциите по труда не могат да упражняват системен контрол, а и строгите санкции не винаги имат нужното въздействие.[21]

Кодификацията на социалното законодателство, едно от основните положения в програмата на ОФ правителство, се забавя. Дали поради мудната работа на комисията при Министерството на социалната политика, или поради умишлено изчакване на „големите промени", това не става до края на 1947 г.[22]

Особено големи надежди за подобряване заплащането на работническия труд, неговата защита от експлоатация, за постигане на заинтересованост и по-висока производителност на труда се възлага на въвеждането на производствени норми. Тази идея, идваща от ръководните среди на БРП/к), започва да се лансира скоро след 9 септември 1944 г. Съществуващата акордна система, отречена преди това в Съветския съюз, се квалифицира като средство за експлоатация на работника, като се оставя настрана въпросът доколко тя произтича от нивото на производствено-техническите условия, от качеството на труда.

Според специалистите внедряването на трудови норми на „правилна основа е свързано с предварително рационализиране на предприятията". Но по чисто политически причини, под давление на органите на комунистическата партия и ОРПС в много предприятия започва процес на стихийно въвеждане на трудови норми. Липсата на внимателна подготовка и произволните действия по места заплашват да разстроят допълнително стопанството и да увредят здравето на работниците. С Постановление № 12 на Министерски съвет от 28 септември 1945 г. се прави опит за регламентация, за да се избегнат крайностите. Комисия от специалисти при ВСК обстойно обсъжда въпроса. Към началото но 1946 г. тя изготвя законопроект за трудовите норми, който съвпада почти дословно с проекта на ВСС, утвърден като закон в края на 1946 г. Основен негов принцип е оптимално използване на всички производствени фактори, без да се уврежда здравето на работника, като нормата се разглежда като коректив и алтернатива на „акорда". По-високото възнаграждение при наднормено производство дава възможност за подобряване материалното положение на работника. Създателите на закона смятат, че той ще се прилага постепенно, като се започне с „по-уредените индустриални предприятия", а дейностите, неподлежащи на нормиране, се обхванат по особени показатели.[23]

Ръководните среди в БРП/к/ и ОРПС са далеч по-нетърпеливи. С Окръжно № 1 на Института за стопанска рационализация, технически и трудови норми, създаден към ВСС по силата на споменатия закон, всички индустриални предприятия се задължават да въведат трудови норми. През първата половина на 1947 г. трудови норми и свързани с тях форми на заплащане са въведени в по-голяма или по-малка степен в около 1500

предприятия. Заплащането на наднормения труд води до значително повишаване доходите на някои категории работници. Във фабриката за болтове в Пловдив нормата се определя при база производството от 1939 г. с 30% увеличение. Производството се увеличава с 10–15%, а работниците имат до 20% увеличение на надниците. В текстилните предприятия нормите са от 1945 г. Производството се повишава с 10–12%, а доходите с 20–21%. Проучване в 815 предприятия показва, че за девет месеца на 1947 г. работниците са получили 574 млн. лв. за наднормено производство, т. е. към 14% от изплатената сума за възнаграждение на труда.[24]

Въпросът за трудовите норми е един от най-обсъжданите от държавните органи, ВСК, ОСБИ, БИАД, събранията и конгресите на работническите профсъюзи. Те демонстрират неяснота, противоречия, много и всевъзможни проблеми. Инспекциите на труда констатират, че Законът за трудовите норми не е намерил още онова широко приложение, за което е предназначен. В Софийска област норми са въведени в 107 предприятия. Такива има в почти всички предприятия в градската зона на Пловдив, но в повечето случаи те са пробни, приети по взаимни споразумения, без да са одобрени от Института за трудовите норми.

Съгласно закона нормите се изработват от нормировъчни комисии при предприятията инспекциите по труда и профсъюзите и една централна комисия при Дирекцията за трудовите норми. Това става по метода „опит на място“ на базата на работа на специалисти или майстори, съгласувано с техническия ръководител, профсъюзи и представители на ОСБИ. Макар да е единствено възможният тогава начин, този метод поражда най-разнообразни форми на изработване на трудови норми и заплащане на наднормено производство. Голям брой работници от различни отрасли и категории не приемат и фактически не спазват норми и разценки на заплащане, установени с колективните трудови договори, а понякога просто няма такива. В повечето предприятия и професии до края на 1947 г. норми не са въведени. Роботническите организации нямат представа как да изработват и въвеждат норми. Профсъюзен активист от фабрика „Орел“ – София, казва: „На много места другарите от профкомитетите чувстват, че тези трудови норми са една голяма тежест. Ние още сме неуки за тях.“[25]

Конгресите на браншовите синдикати задължават централните ръководства да изработят в къс срок ясни и практически приложими принципни положения за изработване на норми във всяка професия. Те констатират, че редица профорганизации в металния, хранителния и други браншове не са разяснили на работниците, че нормите не се въвеждат само да се увеличи заплатата чрез повече количество, при занижени показатели. Правилниците за наднормено заплащане показват „огромни дефекти“, според главния директор на железниците ген.-майор инж. В. Марков. Имало единогласие между началници и лошите работници по запазване и дори намаляване ниските нормени времена. „Какво означава

наднормено възнаграждение 60–100 % – пита той, – а налице няма направено, на книга." Като резултат се наблюдава понижаване качеството на продукцията, ремонти, недобросъвестност и различни „номера".[26]

В някои браншове, като сапунената индустрия, производството на захарни изделия и др., работата е нередовна поради липса на материали, чести повреди, няма редовно наднормено производство. В цигарената индустрия в Пловдив не се отбелязва увеличение на производството, но работниците получават наднормено заплащане в размер на 15–20%. Особено трудна ситуация и остър конфликт възниква по повод нормите в строителството, въведени с Постановление № 23 на Министерски съвет от 1946 г. Министерството на строежите, Профсъюзът на строителните работници и други заинтересовани организации в продължение на 6–7 месеца не са в състояние да изработят правилника за нормите и наднормено заплащане. Едва след специална конференция, организирана от Стопанския комитет при Министерски съвет в края на годината, се приемат пробни норми. Но когато започва строителният сезон през пролетта на 1947 г., се оказва, че няма изработени планове за строителните обекти в София, Варна, Бургас и т.н. и няма начини майсторите да бъдат ограничавани и контролирани при вземане и изпълнение на обекти.

Работниците по строежите посрещат нормите със страх. „Мнозина са против нормите – казва работник от София – и вдигат гюрултия." Това е естествена реакция, доколкото надниците би трябвало отведнъж да паднат от 800–1000–1500 лв. на 550–570 лв. Нормите са с редица недостатъци, някои са твърде високи и неизпълними (зидари, бетонджии, мозайкаджии и др.), а за ред професии в малките градове – неприложими. Министерството на благоустройството е критикувано на II конгрес на СБИА през май 1947 г., че изработва нормите при едно „събрание на ентусиазирани лица", които се стремели да дадат максималното. Дирекцията на възстановяването – София, и други организации продължават да използват „акорда", за да запазят работниците. Други приемат някои норми, но при състезание по срок и качество срещу 10% от печалбата. Независимо от апелите и призивите на ръководителите на профсъюзите, твърденията, че нормите дават удовлетворителни резултати и са спасение от експлоататорите, повечето строителни работници не ги приемат, следвайки своя интерес и практически опит.[27]

Възприетите трудови норми страдат от много недостатъци. Тяхното въвеждане изисква внимателно и продължително проучване на много производствени елементи и фактори за всяко предприятие поотделно. При това става дума за съвършено нова и доста трудна материя, за която няма подготвени специалисти. Поради политически амбиции държавни и професионални органи налагат на много места прибързани и необмислени норми. В редица индустриални производства не се спазва принципът за създаване на норми съобразно с производителността на труда на сре-

ден работник, завишена към по-високи достижения, а се взема за база производителността на най-добрите работници – ударници, като не се отчита разнообразието в условията. В една своя реч през май 1947 г. председателят на ОРПС Р. Дамянов казва, че въпросът за нормите се повдига от работниците на много места, те не се разбират, „тук и там се обявяват против тях“ и че въобще е необходимо да се ликвидира с „отрицателното отношение“ към нормите.[28]

Работодателите не се стараят в това отношение от страх, че поради наднорменото производство машините ще се „потрошат и изхабят по-бързо“ и ще се „влоши качеството“. Други заявяват, че това води до неритмичност, а поради оскъдните и нередовни доставки на материали работниците остават без работа за дълги периоди. На подобни възражения профорганизацията на фабрика „Жити“ в Русе заявява, че ще се „работи дотогава, докато има материали, а след като няма, тогава ще се види, какво ще се прави“. Фабриката действително остава 25 дни без материали, но профдейците са оптимисти, че въпреки изоставането с помощта на съревнованието ще преизпълнят плана.[29] Наднормено производство с цел получаване на по-голямо заплащане е в основата на ставащите все по-масови кампании за съревнование по различни поводи – 9 септември, 1 май, 7 ноември и др.

Да живей, живей трудът ...

Веднага след 9 септември 1944 г. Комунистическата партия развива широка дейност за пропагандиране, внедряване и разпространяване на различни форми на съревнование, ударничество, рационализаторство и изобретателство, заимствани от практиката в Съветския съюз.[30] Те се разпространяват предимно в големите градове, в текстилни и металообработващи предприятия, миите и железниците. Профорганизациите, подтиквани „от горе“, стават инициатори на различни мероприятия в тази насока, които трябва едновременно да възпитават и демонстрират ново отношение към труда, трудов ентусиазъм и жертвоготовност на работническата класа. Първите прояви на съревнованието през 1945 г. до лятото на 1946 г. не са много обнадеждаващи. Те са с ограничен обхват, слаба организация, не особено впечатляващи резултати и липса на ентусиазъм. Според ръководството на БРП/к/ и профсъюзите, за да се превърне съревнованието в „мощен фактор за развитието на страната“, то трябва да получи пълна подкрепа от всички ръководители и стопански деятели в държавни, кооперативни и частни предприятия и учреждения. Много от тях не са направили все още практически изводи от настъпилата в страната промяна, вървят по „старите тесни пътеки“, не разбират „патриотичната инициатива на работническата класа“, отнасят се към съревно-

ването с престъпна небрежност, а редица собственици виждали в съревнованието само средство за печалба.[31]

Опозицията се обявява против съревнованието и ударничеството, защото това изтощава силите и здравето на работниците, внася анархия в производството и стопанството. Но опозиционерите са „провокатори, бивши". Партньорите на БРП/к/ в ОФ обаче също не проявяват особено желание да подкрепят съревнованието и ударничеството. На заседание на НК на ОФ от октомври 1945 г. К. Кожухаров – БЗНС, в унисон с други изказвания заявява, че е необходимо да се спазва повече средната производствена норма, отколкото да се насърчава т. нар. ударничество. „Никъде – казва той – разхищението на труда не е докарвало до стопанско преуспяване." В. Коларов отговаря, че по този начин те се обявяват срещу ентусиазма на народа, който е мощен фактор за стопански растеж, както показвал опитът на Съветския съюз. Според него „съревнованието е резултат на нарасналата политическа активност на работническата класа и мощен фактор за създаване на новия тип работник – високо съзнателен, с ново политическо отношение към труда, с непрестанен стремеж към овладяване на техниката и повишаване производителността на труда. То отбелязва коренен поврат в характера на трудовата дисциплина – от принудителна в миналото, тя става съзнателна..."[32]

Това е повелята на Комунистическата партия и следователно – волята на народа. Партийните, отечественофронтовските и профсъюзните организации трябва да я реализират, като разгарят и използват ентусиазма на трудещите се. Съревнованието изисквало „правилна организация на труда и особено неговото възнаграждение". Наред с осигуряване достатъчно материали, инструменти и машини, от „първостепенно значение" за допълнителните усилия на работническата класа е материалната заинтересованост, наднорменото заплащане и паричното поощрение на ударниците.

Вторият конгрес на ОРПС, проведен в началото на 1948 г., констатира, че: „От начало стихийно и частично съревнованието в настоящия момент стана всекидневен метод на работа, едно от най-мощните средства за непрекъснато увеличение на производителността, гаранция за изпълнение и преизпълнение на двегодишния стопански план." Според показните официални отчети в първомайското и деветосептемврийското съревнование през 1947 г. участват около две трети от промишлените работници – 40 000 текстилци, 8000 металици, 6000 химици, хиляди железничари, здравни работници и др. Излъчени са стотици ударници, като 648 от най-добрите са наградени със сребърен и 17 със златен орден на труда. В доклади и резолюции на конгресите на работническите профсъюзи се съобщават цифри, брой на участници, достижения, имена на ударници... Все по-масово е участието в трудово-културните бригади в помощ на селото.[33]

Зад помпозната фасада на отчетите, в изказвания на делегати, изложения, резолюции и различни документи, дори в речи на ръководни партийни и профсъюзни дейци се вижда друга, прозаична реалност. Съревнованието е кампанийно явление и обхваща в действителност една неголяма част от работниците в предприятията с норми и с по-добро ръководство като „Гранатоид", завод „Вулкан", „Верига" – Бургас, „Мюлхаупт" – Русе, пристанищата, язовирите „Росица", „Бели Искър", в някои рудници и обекти, където се работи „на акорд". На много места се борят само за количество, за преизпълнение на плана, което осигурява успехи в съревнованието и наднормено заплащане без оглед на качество и брак, икономии на материали, ефективност. За това спомага липсата на реални показатели, норми, правилници за възнаграждения, но най-вече формалното провеждане на съревнованието по модела: обещание – празнично отчитане – връчване на знамена, значки и награди – рапорт нагоре. За разлика от предшестващите години, в майското съревнование през 1946 г. и впоследствие най-активно участие в подготовката и провеждането на кампаниите вземат стопанските ръководители и администрациите на държавните и кооперативните предприятия, на първо място мини „Перник", железниците, пощите, здравните служби, дирекции на държавните фабрики. В стремежа да се представят по-добре, сблъсквайки се с редица трудности и с пасивността на работниците, те предпочитат да администрират съревнованието от горе, през главата на профсъюзните организации.[34]

В договорите за съревнованието при железничари, миньори, текстилци, в книжните фабрики и др. дирекциите и редица собственици се задължават да проведат мероприятия за подобряване материално-битовите условия и храната, да отделят суми за награди на колективи и ударници, за тяхното изпращане на почивка, съгласно специално постановление на Министерския съвет. В системата на железниците през 1946 г. за такива цели са изплатени възнаграждения в размер на 9 000 000 лв. Липсата на кредит за награди на колективи и ударници за 1946 г. води до значително по-слабо съревнование през 1947 г.[35] За мнозина работници и служители, особено за по-младите, съревнованието е нещо ново, ефектно, даващо възможност или илюзия за обществен принос, за индивидуална изява, за осъществяване на новопридобито идеологическо кредо и най-после за излизане от положението на прости, никому неизвестни люде. Това ги тласка да работят извънредни часове, пряко сили, да поставят рекорди и да гонят слава.

Съревнованието поражда социално и психологическо напрежение сред работниците. По идеологически и политически причини се толерират отделни предприятия или категории работници. По конгреси и събрания се изтъква „неправилното и недобро, неясно и индиферентно" отношение към ударници и изобретатели, за които не са полагани достатъчно грижи за хранене, почивка, учение; пренебрегват се техните препоръки и не се популяризира опита им. „Малко тачим първите работници" – казва секретарят

на ОРПС Г. Цанков. На много места на ударниците се гледа с „лошо око“ и неприязън от техните другари. Освен „грешките“, които се допускат при определянето на ударниците, по-важна причина е нежеланието на работниците да приемат начин на работа, който води до интензификация на техния труд, до създаване на привилегирована категория за сметка на нарушаване на привичния стереотип и ритъм на работа дори с вредни последици за производствения процес и размера на заплащане. На много места самите административни и професионални ръководители не стимулират въвеждането на новите методи и ударничеството. Майсторите и техниците по правило не участват в съревнованието и внедряването на новите форми на производствена дейност, което значително влошава техния резултат.[36]

Въпреки значителните придобивки и известни успехи в политиката за задържане на цените, доходите на работниците продължават да изостават осезателно от поскъпването на живота. При база 1939 г., равна на 100, средният доход на индустриален работник се увеличава от 326 пункта през 1944 г. на максимум 554 през 1947 г., докато официалният индекс на издръжката на живот в 12 града, включително в София, за същото време нараства от 338,9 на 669,1, а реалният е още по-висок. През тези години в България, както и в много други държави в Европа, „черният“ пазар играе важна роля в икономиката и „цената“ на живота. Само хлябът се осигурява регулярно, в достатъчни количества. Всички останали стоки са в хроничен недостиг.

Официалните дажби за мляко, масло и сирене, месо, ориз, захар, картофи са големи, но фактическото разпределение на тези продукти е крайно нередовно и недостатъчно. Гражданите не могат практически да ползват своите снабдителни карти за покупка по официални цени на тъкани, облекло и други промишлени стоки. „Черният“ пазар остава единствен източник за набавяне на по-голямата част от необходимото за градското население. Доколкото търсенето е по-голямо от предлагането, цените показват постоянна тенденция на нарастване. Според някои български икономисти реалната „стойност на живота“ в България към декември 1947 г. е 1000–1200 процента по-висока от тази през 1939 г., което е далеч над официалния индекс.

Издръжката на живот на градските работници и техните семейства се влияе от общите условия на „черния пазар“ още по-осезателно поради техните ниски и нередовни доходи. Според Главната дирекция на статистиката средната дневна надница на общ работник през 1946 г. е 399,5 лв., с 16,17% повече от 1945 г. Индустриалният работник взема средно 377,2 лв., или с 3,7% по-малко от 1945 г. Доколкото издръжката на живота за работническите семейства се е увеличила с 11,7% през 1946 г., реалната надница на общ работник е намаляла с 4,6%, а на индустриален – с 13,8%. Държавната политика за осигуряване на по-добро снабдяване и хранене в „столове“ на някои фаворизирани групи работници и служите-

ли подобрява тяхното положение, без да премахва зависимостта от „черния“ пазар и общото влошаване на условията на живот.

Според проучвания на ВСК годишният екзистенц-минимум на средно работническо семейство в градовете през 1946–1947 г. по нормирани цени е 186 915 лв. Дори да получава този доход, то изразходва 89 891 лв. (48%) за храна от земеделски произход, 42 942 лв. (23%) – за храни с допълнителна индустриална обработка, само 25 612 лв. (17%) – за облекло, и жалкият остатък от 34 120 лв. (21%) – за всички други нужди включително наем, осветление, отопление, хигиена, културни потребности и пр. Доходите на мнозинството от градските работници през 1945 и 1946 г. са около 40%–50% от годишния екзистенц-минимума. Средният доход на работник по това време е 96 000 лв. Повече получават общите, занаятчийските и квалифицираните работници, понякога близко до екзистенц-минимума. [37]

В много отношения нивото на живот на работниците от градовете е по-ниско от това през 1939 г., което е свързано преди всичко с трудната военна и следвоенна стопанска конюнктура. Провежданата политика на задържане растежа на номиналните и повишаване на реалните доходи чрез снижаване на цените не е достатъчно успешна, нито съобразена със съществуващите стопански условия, с огромния дребностоков пазар и с т. нар. „черна борса“. По същата причина стремежът на правителството да стабилизира и направи привлекателно положението на работника чрез изравняване неговите доходи с тези на служещите и дребните стопани няма осезателни резултати. През 1946–1947 г. те са средно с 10% по-ниски от тези на чиновниците (големи чиновнически слоеве получават помалък доход от основната работническа маса) и с около 50% под официалния, среден доход на занаятчия.[38] Реалният живот има своите правила и условия, при които работничеството запазва своя статус на един от най-бедните, „долните“ слоеве на градското общество.

Мнозинството от работниците продължават да живеят при много по-трудни условия от останалото градско население – без собствени и хигиенични жилища, недостатъчна здравна и социална помощ, лоши условия на труд, в недоимък и дори в мизерия. След тежкия работен ден те се трупат на дълги опашки пред малкото потребителни магазини на кооперация „Напред“ да вземат, каквото се появи. Дажбите, дори хлебните, са недостатъчни. Под натиска на недоволните работнически маси синдикалните организации и преса критикуват бюрократизма, протакането на кодификацията на социалното законодателство, на уеднаквяването на правата и увеличаване пенсиите при Института за обществено осигуряване, забавянето на законопроекта за „Отдих и култура на трудещите се“ и пр.[39]

Строителството на работнически жилища се натъква на много трудности – липса на организация, материали, работна ръка, бюрократични неуредици. То се засилва и има по-осезателни резултати през 1947–1948 г. В София – квартал „Захарна фабрика“, са построени 400 двустайни апар-

тамента – хигиенични, слънчеви, с баня и топла вода. В тях са настанени служители, културни и синдикални дейци и 2600 работници и техните семейства. В изпълнение на двегодишния план са построени по официални данни 6400 семейни и бекярски жилища и 706 общежития за работници. Те се оказват крайно недостатъчни.

Профсъюзният вестник „Единство“ пише в края на септември 1948 г.: „Много от работниците и служителите, заангажирани в производството, все още живеят във влажни и нехигиенични жилища и често пъти по 4–5 души в една малка стаичка, която се използва и за кухня.“ За снабдяване с жилища те губели ценно време по учреждения и съдилища, много пъти безрезултатно, „защото исканията са много, а възможностите малко“. Подадени са „стотици и хиляди молби от работници и служители както пред съдилищата, така и пред комисията по настаняването в общинските и работническите жилища. В София през 1947 г. за 200 апартамента за подадени 700 молби до Министерството на труда и социалните грижи и 400 в други ведомства, а са удовлетворени към 300. [40]

Пропагандата настойчиво повтаря за големите придобивки на работниците след 9 септември – право на свободно организиране в профсъюзи, равна заплата за равен труд, без разлика от националност и пол, безплатно лекуване и летуване, столове за все повече работници и служители, специално снабдяване, норми и наднормено заплащане, увеличена надница от 40 до 100 лв. Но нейният глас като че не се чува. Въпросите за материалното положение на работници и служители от обслужващия персонал са „най-болните и най-трудните“ през тези години, най-непосредствено, най-осезателно засягат техния живот и са винаги в центъра на обсъжданията и исканията на професионалните организации.

Профсъюзни активисти казват, че когато обясняват „долу“, че трябва да се изпълнява планът за повече и по-качествена продукция, когато говорят патетично „ние сме, които трябва да търпим най-много, да премълчаваме, за да успеем да бъдем благоденстващи занапред“, работниците казват: „Другарю, нямаме облекло, нямаме това и онова, ядем от 3 до 5 месеца само супа, без да е запържена, ядем постоянно боб, няма квартири, пенсиите са ниски.“ Широки работнически среди недоволстват от предимствата на някои категории миньори, железничари, металици и говорят, че „държавата не трябва да бъде за едни мащеха, а за други майка“. „Ясно е – казва профсъюзен активист през 1947 г., – че за да може в края на краищата фактически да се убеди масата, работниците в преимуществата на днешния отечественофронтовски политически строй“, те трябва да почувстват на практика, че „нашият живот действително се различава от живота преди 9 септември“. Според друг активист след 9 септември 1944 г. „политически придобивки, колкото щете, но положението на народа е затруднено“. Рядко някой ще каже „никой не ще ни помогне освен ние самите“.[41]

Представителите на ЦК на ОРПС по конгреси и конференции остро критикуват тенденцията да се поставят всевъзможни, прекомерни искания и малко да се обсъждат конкретни производствени въпроси, възможността работниците сами да си помогнат. На Януарския пленум на ЦК на БРП/к/ през 1946 г. Г. Дамянов казва, че на конгресите на много профсъюзи като тия на общинските, селскостопанските и горските работници, железничарския и др. се издигат маса искания към държавата за служебен стабилитет, за подобряване на снабдяването, трудовото законодателство, за узаконяване на придобивките и т. н. Исканията били законни, но това, което по-трудно се внедрявало в съзнанието на профсъюзната маса и на някои ръководители, което те не са успели да усвоят, е новото отношение към държавата и тяхната „роля за стопанско оздравяване на страната".[42]

През тези първи години след 9 септември 1944 г. БРП/к/ разгръща организационна, идеологическа, политическа и културно-възпитателна работа сред работниците в духа на марксизма-ленинизма. Тя се усилва и разширява с изграждането и натрупването на опит от партията, профсъюзите и ОФ и по-специално от техния апарат. Съгласно комунистическата идеология и указанията на ръководството на БРП/к/ работничеството е основен източник на нови членове в периода на масовизацията на партията. Непосредствено след 9 септември 1944 г. това далеч не е така. „Работническият елемент в партията е много слаб" е заключението на организационния отдел на ЦК на БРП/к/ в средата на ноември 1944 г. От 17 000 членове на партията в Софийска област само 3450 са работници, от 8174 в Русе – 1100 са работници.

До 31 декември 1944 г. в БРП/к/ вече членуват 65 252 работници (включително всякакъв вид наемници на физическия труд – *бел. авт.*), за да станат към същата дата през 1945 г. 118 458, през 1946 – 130 297, през 1947 г. – 124 261, и през юни 1948 г. – 122 896. През 1944 г. работниците са 25,68% от всички членове, през 1945 г. достигат 27,08% и се установяват на около 26,50% през 1946–1948 г. Делът на комунистите селяни спада от 51,90% през 1944 г. на 48,07% през 1945, 44,59% – през 1946, 44,74% – през юни 1948 г. Служещите се удвояват от 8,03% през 1944 г. на 16,28% в средата на 1948 г. Относителният дял на комунистите от отделните работнически слоеве е устойчив: към 40% са индустриални, 16% – занаятчийски, между 12% и 16% – селскостопански и от 28 до 32% – общи работници. Тук се включват голям брой работници – над 2000, преминали на обществена и държавна работа. Хиляди млади работници членуват в РМС.

През юни 1948 г., по сведения на ЦК на БРП/к/ със социален статус работници са 2066 от 7955 секретари на първични партийни организации (ППО), 608, или 25,3% от членовете на техните бюра, 64, или 32,2% от техните първи и втори секретари. За десет месеца след I конгрес на ОРПС в него навлизат 170 000 нови членове. В началото на 1946 г. в професионалните съюзи официално членуват от 95% до 100% от работниците в различ-

ните отрасли. Профорганизации и дружества се създават в малки градчета и предприятия, където никога не е имало такива. Кадрите, активно заети в апарата на ОРПС, се увеличават от близо 10 000 в края на 1945 г. на около 20 000 през 1948 г. ОРПС е представена в ОФ комитети на всички нива и влияе върху обществения живот в градовете. Различните комисии на професионалните организации упражняват реални управленчески и контролни функции. [43] До началото на 1946 г. те фактически ръководят или имат решаващо участие в ръководството на много предприятия.

Управляващи ... наемници

В началото на 1946 г. настъпва значителна промяна в позицията на Комунистическата партия за ролята на работническата класа и нейните професионални организации. В реч, произнесена пред пленума на ОРПС на 20 януари 1946 г., Г. Димитров критикува ръководството, че не са „направили практически изводи за това, което е станало на 9 септември. Работническата класа не е опозиция, а участва в ОФ и управлението на страната" – казва той. Профсъюзите като един от „стълбовете на властта", трябва да участват в изграждането на „народната държава", да са основен фактор във възстановяването на промишлеността и стопанството. През „ОФ ера" индустриалците остават господари на своите предприятия, но не „абсолютни господари". Задачите на профсъюзите са „не да заменят господарите", а да помогнат за увеличаване на производството, за строга трудова дисциплина, предотвратяване на саботажи и безредие. Те трябва да защитават правата и интересите на работниците, но не със стачки, а с всички „нормални средства" и като приучват и убеждават индустриалците и другите стопани за „ново отношение към работниците и служителите". По същество се възприема курс към превръщане на профсъюзите в „казионни", подчинени на държавната власт организации.

От есента на 1945 г. БРП/к), правителството и ОРПС започват по-настоятелно да провеждат принципа на единоначалието в предприятия и учреждения, като се стремят да ограничат функциите на профкомитетите до нивото на действителен контрол. Този курс придобива характер на „кампания за уточняване ролята на профкомитетите" след III пленум на ЦК на ОРПС в началото на 1947 г., която се схваща от някои профсъюзни среди и много работници като залез на профсъюзите. Но доколкото „работническата класа" идеологически и политически е толерирана от най-влиятелни среди в БРП/к/ и администрацията, нейните професионални организации проявяват постоянно тенденция към намеса в управлението и немалко от тях издигат искания за работническо самоуправление.[44]

Ръководствата на БРП/к/ и ОРПС добре разбират, че само по себе си членството в партията и профсъюзите не е гаранция за приемане, разбиране и следване на провежданата от тях политика. В анализите на орга-

низационния отдел на ЦК на БРП/к/ се отбелязва, че в периода на „масовизацията“ на партията, особено от септември 1944 г. до края на 1945 г., но и след това, в нея навлизат много „негодни“, „кариеристични“, „чужди“ хора, които искали да използват положението на властващата партия. През 1947 г. членовете на БРП/к/ – работници, намаляват с над 7000 души, напуснали поради „недостатъчна идейно-политическа подготовка“, характерна за голям брой комунисти. На пленума на ЦК на ОРПС, проведен през януари 1946 г., Г. Цанков казва, че цялата маса от членове и ръководители трябва да се учи, да се „издига съзнанието на работническата класа“ като водеща основна сила в обществото до разбиране на задачите, които поставя ОФ власт.[45] Само по линия на ОРПС през първото тримесечие на 1945 г. са изнесени 540 беседи и сказки, през същия период на 1946 г. – 2838 със 145 000 участници, на 1947 г. – 12 134 със 776 000 слушатели. До началото на 1948 г. са създадени 2567 библиотеки, 338 вечерни училища и гимназии, 1880 синдикални, производствени, санитарни и огрaмотителни курсове, 1184 работнически самодейни колективи с 24 502 самодейци, 86 работнически физкултурни дружества с 55 442 членове, стотици агитки, брошури, стенвестници и т. н. През 1947–1948 г. в. „Труд“ излиза ежедневно със 109 000 броя тираж.[46]

До края на 1947 г. процесът на формиране на ново класово, професионално и производствено съзнание сред работниците обхваща относително неголяма част от градския пролетариат. Запазват се общите условия на трудова дейност и характерните особености на състава и типа на българското работничество. Стремежът на БРП/к/, държавните органи и профсъюзите да изменят съществуващата ситуация, да създадат „ново, активно творческо“ отношение към труда като основа за повишаване производителността, качеството и дисциплината в производството, за скъсване със старите понятия за работа „на парче“, акорд и пр. и въвеждане на „научно обоснована“ система на нормиране и заплащане на труда, на „прогресивни методи“ на работа въпреки известни успехи се натъква на много трудности, на съзнателно и стихийно противодействие.

Отношението и поведението на мнозинството от работниците в градовете продължава да се определя от сложилите се пазарни механизми, личната изгода, правенето на пари, установените методи и форми на наемане и упражняване на професията. Трудовата дисциплина е на ниско равнище. Безпричинни отсъствия, местене от предприятие в предприятие, „кражба“ на квалифицирани кадри, закъснения за работа, неуплътняване на работния ден, липса на лична отговорност и грижа към машините, чупене на дефицитни части, разхищение и черна борса с материали влошават качеството и намаляват производителността на труда.[47]

Поради масови безпричинни отсъствия само в някои клонове на индустрията за седем месеца на 1945 г. са загубени 230 000 работни надници. В началото на 1946 г. инструктори от ЦК на БРП/к/ съобщават за лоша тру-

дова дисциплина в Бургас, Ямбол, Русе, Стара Загора. Във Варна в държавните предприятия „Карловац“, „Нептун“, държавната корабостроителница, БДЖ няма единоначалие, има лоша дисциплина, много отсъствия, „пълна разхайтеност и слободия“. Подобно е положението и в големите текстилни фабрики. В пристанището и някои държавни предприятия кражбите станали обикновено явление, а органите на стопанската милиция не вземат сериозни мерки. Ръководството на профсъюзите във Варна провежда „погрешна линия“, грижи се само за правата на работниците, а задълженията към производството са изоставени. Администрацията не смее да действа по-решително.[48] Централното ръководство на профсъюза на здравните работници констатира в своя доклад пред конгрес през 1947 г., че трудовата дисциплина е „на твърде ниско стъпало“, което се дължи не толкова на закъснения и отсъствия, а на „несъвестна“ работа. Изследванията в някои клонове на индустрията показват, че за седем месеца на 1946 г. са постъпили на работа 25 000 души и напуснали 18 000. [49]

През 1947 г. фабрика „Щастие“ в София има 80 работници, от които всекидневно отсъстват 20. Във фабрика „Райков“ работниците променят своеволно работното време, идват и напускат работа, когато пожелаят, в софийските кланици – работниците и профкомитетът отказват възложена работа, и т. н. Врачанската инспекция по труда съобщава през април същата година, че работодателите с малки изключения изпълняват своите задължения по закона за трудовия договор, но „по-голяма трудност срещаме в работниците, даже в ръководителите им, които още не са осъзнали единоначалието... производствените съвещания, сработването“.

Конгресите на металици, железничари, строители, здравни и други работници през 1947 г. правят подобни констатации за отсъствие на необходимите отношения между профкомитети и администрация и началници, за тенденции, първите да командват или нежелание да приемат ролята на обществен контрол и сътрудник. Добра е дисциплината в частни предприятия като металните „Верига“ и „Сидеров“ – Бургас, където работници и собственици се спогаждат. Според работнически активист времето е такова, когато на мястото на „старата трудова дисциплина на страха, камшика и принудата“ идва, но не е дошла нова съзнателна трудова дисциплина.[50]

В информационния бюлетин на ЦК на БРП/к/ от 12 август 1946 г. се казва, че в някои клонове на индустрията се забелязва масово напускане на майстори, помощник-майстори и по-добри работници специалисти, като в металния и текстилния бранш то взема „наистина обезпокоителни размери“. Квалифицираните кадри напускат, за да „се отдадат на частна практика“, поощрени от по-голямата печалба и черната борса независимо от рисковете. ЦК препоръчва разяснителна работа сред тези хора.[51] Явно е, че тя няма особен ефект и на 19 септември 1946 г. излиза Постановление на МС № 7, с което на основание на закона за гражданската мобилизация стопански се мобилизират всички работници и технически

специалисти, които са напуснали или напускат без разрешение. Това постановление също няма особен резултат поради удължената и неефикасна процедура и обществено-стопанската конюнктура. Неговото изпълнение потъва в дебрите на местните отношения и порядки. [52]

В своята реч пред конгреса на железничарите през 1947 г. Г. Димитров посочва като едни от най-важните препятствия за изпълнението на двегодишния стопански план липсата на дисциплина и лошата работа, прахосване на материали, средства, електроенергия и пр., а отсъствието на сработване между администрацията и профкомитета – като причина за много недоразумения и вреди. Според него отношението към държавата и народната собственост, „наследено от миналото", е „просто престъпно". „Не са много тия работници, техници и инженери у нас, които гледат достатъчно правилно и добросъвестно на машините, инструментите и материалите, с които работят... Държавно е – казват, – не е лично, а щом не е лично, защо да го пазя."[53] Възниква едно противоречие, с което ръководителите на Комунистическата партия ще се сблъскват и никога не ще успеят да решат.

Политиката, насочена към професионална и идеологическа консолидация на работническата класа, се натъква на сериозни проблеми. Според Секретариата на ЦК на БРП/к/ напусналите партията 7503 работници през 1947 г. и 3147 до юни 1948 г. са недостатъчно идейно и политически подготвени. Те станали членове през „периода на масовизацията" и не могат да понесат тежестта на повишените изисквания и партийната дисциплина. Тяхното лесно откъсване от партийните организации е повлияно от вътрешнопартийните дрязги и борби в „боледуващи" организации, от отблъскващия пример на отделни партийци, методи на командване и др. Немалка част са добри производственици, симпатизират на БРП/к), но „не са така здраво свързани с нея".[54] Известен брой градски работници членуват в други ОФ партии, особено в БРСДП и НС „Звено". По време на изборите за ВНС една, макар и не голяма част от градското работничество гласува за опозицията. [55]

Твърде голям брой професионални организации водят формално съществуване. В други работата се върши само от секретарите на дружествата. Много често основна причина за членуването на работниците в тях е разпределението на нарядите, уреждането на социалните въпроси и пр. Активистите не достигат. Има текучество в ръководството, както и самозабравяне и възгордяване на профсъюзни деятели, активисти на БРП/к/. На конгреса на Съюза на металиците през 1947 г. неговият председател казва: „На много места нашите другари ни поставят този въпрос: има ли наряди – идват на събрание, няма ли наряди – не идват. Въпросът е важен, но значи ли това, че ако няма наряди, партията ще се разпадне".[56]

В много предприятия, особено по-дребни и сезонни, работодателите не се съобразяват с профкомитетите и дори действат срещу тях. „Уволнението на организираните работници стана масово явление" – се казва в

резолюцията на конгреса на работниците в строителните и керамичните предприятия. Уволняват се най-вече активисти. Работниците казват: „Щом теб те свалиха, какво остава за нас“ и не смеят да се обадят. Работник от консервна фабрика казва, че работодателите заявявали на активистите: „Вие нищо не сте за производството.“ В някои малки металообработващи предприятия, щом някой работник станел секретар на профорганизацията, работодателят казвал: „За теб, другарю, няма тук работа“, и му дава 15 дни за напускане.[57]

Много работници са политически и професионално индиферентни. Други продължават да гледат на профсъюзите като на казионни организации. В редица градове и предприятия събранията по ОФ и профсъюзна линия са слабо посетени. В софийската жп работилница работят 3200 работници, от които 2945 организирани, но доста често на събранията участват по 200-300 души и те протичат напълно формално. Дори конгреси на някои профсъюзи са формално подготвени и проведени. На редица места работниците не четат в. „Труд“ и другите профсъюзни издания. В профдружествата на железничарите в Плевен, наброяващи 1000 членове, се пласират само 5 броя в. „Труд“, а в профдружеството на строителите във Враца – само 2 броя.[58] Най-често срещаното обяснение за тези явления, за нестабилността и слабостта на синдикалните организации е, че повечето от работниците са „дребни собственици от селата, които мъчно се поддават на класово съзнание“.[59] За повечето ръководни дейци и активисти спасението е в „здравата организация“, която може да осигури изпълнение на плана, подобряване на материалното положение, издигане културното ниво на работниците.[60] Доколкото това не става спонтанно от долу, като движение на съзнателни работници, ръководителите на БРП/к/ и ОРПС се ориентират към осъществяване на тази своя заветна цел от горе. До края на 1947 г. настъпват редица важни промени в условията на труд, в политическото положение, в социалното поведение и манталитета на работничеството в градовете, но това не променя съществено неговия социален облик и положение.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Seton-Watson, H.* The East European..., p. 17, 18, 277; Neither war nor Peace, New York, 1960, 136–155; *Keefe, E. K.* Area Handbook..., 70–75; Social consequences of modernization in communist societies, ed. by Mark G. Field, Baltimore and London, 1973, 181–186; *Leonhard, W.* Three Faces of Marxism, New York, 1974, 3–132.

[2] *Исусов, М.* Работническата ..., 262–264; ЦДА на РБ, ф. 113, оп.1, а.е. 9, л. 71, 72; ф. 28, оп.1, а.е. 73, л. 67.

[3] *Исусов, М.* Политическите партии..., 39–51; Работническата ..., 138–141, 339, 353, 363.

[4] Отечествена индустрия и търговия, 1944, кн. 1, с. 15; История на профсъюзното..., 609–612; ЦДА на РБ, ф. 118, оп.1, а.е. 3, л. 99.

[5] ЦДА НРБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 46, л. 9.

[6] История на профсъюзното ..., с. 609, 616, 617; Отечествена индустрия и търговия, 1945, кн. 4–5, с. 1; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 46, л. 5; оп. 2, а.е. 33, л. 28; ОДА Бургас, ф. 3, оп.1, а.е. 49, л. 21.

[7] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 46, л. 6,7; оп. 2, а.е. 33, л. 287.

[8] Пак там, оп. 2, а.е. 33, 1–5.

[9] *Исусов, М.* Работническата..., 138–273; *Благоев, Б.* Производство, норми, цени и заплати, С., 1945, с. 911, 912; Втори конгрес на ОРПС, Доклади и резолюции, С., 1948, 85–86; ЦДА на РБ, ф. 77, оп.1, а.е. 624, л. 76.

[10] Стопански фронт, 1946, кн. 1–2, с. 12; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 15, 27, 37, 46; ф. 77, оп. 1, а.е. 624, л. 18.

[11] *Благоев, Б.* Производство, норми..., с. 16, 17.

[12] *Балевски, К.* Цените на стоките, на преноса и превоза в България, СБИД, 1943, №9–10; Втори конгрес..., с. 92; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 9, л. 71; ф. 2, оп.1, а.е. 94, л. 177; ф. 55, оп. 1, а.е. 82, л. 50.

[13] Известия на Главна дирекция на труда (ИГДТ), 1945, кн. 3–4, с. 25, 26; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 18; ОДА Варна, ф. 52, оп. 1, а.е. 8, л. 41.

[14] ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 23, л. 16; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 33, 24–28.

[15] *Благоев, Б.* Производство, норми..., 16–31; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 29, л. 3.

[16] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 73, л. 275; Доклади пред II конгрес на Профсъюза на здравните работници. С., 1947, с. 33.

[17] *Исусов, М.* Работническата ..., 197–203; *Порова, Т.* Еднакво отношение към работниците и чиновниците, Стопански фронт, 1946, №3–4, 31–33; ЦПА, ф. 1 ,оп. 12, а.е. 239, л. 1; оп. 17, а.е. 27, л. 4; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1 ,а.е. 1, л. 27–32, а.е. 41, л. 69; ф. 47, оп. 1, а.е. 32, л. 43–48; ф. 55, оп. 1, а.е. 168, л. 142, 223; оп. 2, а.е. 33, 29–33.

[18] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 27, 28; ф. 55, оп. 2, а.е. 33, 29–32; ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 27, л. 5.

[19] *Ценев, Ас.* Семейни добавки и еднократни помощи за работниците, ИГДТ, 1945, кн. 3–4, с. 26, 27; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 31, л. 49; ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 16.

[20] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, 1–302, 13–16; а.е. 7369, 1–57, 47, а.е. 7370, л. 8, 9, 10–82.

[21] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 30; ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 115; а.е. 131, л. 87, 88, 217; а.е.73, л. 250.

[22] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 33, л. 3.

[23] ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 19, 1–4, 15–20.

[24] Втори конгрес..., с.85, 86; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 18, 29.

[25] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, 1–92; а.е. 140, л. 28; ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 105.

[26] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 47, л. 48.

[27] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 11, 12, 40, 78, 198; ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 124–127.

[28] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 69–81, 82; а.е. 131, л. 11, 12, 113, 116, 217; ф. 126, оп. 1, а.е. 4, л. 124–127.

[29] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 52, 69, 81, 82; а.е. 73, л. 143.

[30] По-подробно вж *Исусов, М.* Работническата класа..., 260–273; *Златев, З.* Социалистическото съревнование на работническата класа в България (1944–1958), ПЛ, № 8, 1968, 60–113.

[31] *Благоев, Б.* Съревнованието, мощен фактор за развитието на страната, Съвременник, 1946, кн. 8, с. 449; кн. 12, 678–685; ЦПА, ф. 1, оп.17, а.е. 23, л. 8.

[32] ЦДА на РБ, ф. 55, оп.1, а.е. 108; ЦПА, ф. 1, оп.17, а.е. 19, 1–7, 21, 64.

[33] *Благоев, Б.* Новото отношение на работническата класа като фактор за изпълнение на народностопанския план – СБИД, 1948, № 7–8, 285–296; Втори конгрес..., с. 28, 30–33; *Златев, З.* Ролята на работническата класа за създаване на

социалистическа организация на труда в промишлеността, 1944–1947, ПЛ, 1966, с. 114, 115; *Златев, З.* Зараждане и развитие на социалистическото съревнование в българската промишленост 1944–1947, ИИИ БАН, 1963, т. 12, 5–44; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 211.

[34] *Благоев, Б.* Новото отношение към труда и държавата, Ново време, 1947, № 3, 202–208; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 32, а.е.33, а.е. 49; оп. 3, а.е. 35, 1–27; а.е. 136, л.1–30; Втори конгрес..., с. 31; Съвременник, 1946, кн. 12, 680–689.

[35] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 100; а.е. 47, л. 12, 25, 33, 48, 87, 92.

[36] *Благоев, Б.* Новото отношение към..., 202–208; Втори конгрес..., с. 31; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 73, л. 101, 176; а.е. 47, л. 92, 93; а.е. 46, л. 3.

[37] *Исусов, М.* Работническата..., 175–177; Втори конгрес ..., 85–90; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е.1, л. 31, 49, 50; *Киранов, Пр.* Цените, 47–67. „Черната борса" възниква като „противовес на официално регламентирания пазар", неизбежно явление в условията на военно стопанство, обща оскъдица на продукти, несигурност, „наводняване на пазара с книжни парични знаци" и стремеж за освобождаване от тях и придобиване на „материални ценности"". Опитите от „регламентирането" не са особено насърчителни и обикновено причиняват „черна борса". Единственото ограничение за нея и поскъпването е ниското потребление. National Archives, Washington D. C., 874.50/5–1347, p. 3–5; 874.50/4–749, p. 2, 11, 18, 20. (Годишни прегледи на българската икономика за 1946 и 1947 г. на посолството на САЩ в София), МИ ГДС, 1946, №1, с. 43; 1947, № 2–3, 57–63.

[38] *Чакалов, Ас.* Националният..., с. 126; *Исусов, М.* Работническата..., 176–195; *Луджев, Д.* Дребната буржоазия..., 80–200; *Благоев, Б.* Новото отношение..., с. 208; Втори конгрес..., 93–116; ЦДА на РБ, ф. 113, оп. 1, а.е. 1, л. 31, 35, 48; ф. 210, оп. 1, а.е. 1763; а.е. 1764.

[39] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 73, л. 11; а.е. 108, л. 180; оп. 2, а.е. 33, л. 1–5.

[40] *Георгиев, К.* Работническите жилища, Изгрев, № 270, 22 авг. 1945; *Чолаков, В.* Жилищният въпрос..., 3–16; Единство, бр. 5, 30 септ. 1948 г; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 104.

[41] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 33, л. 29; а.е. 47, л. 46; а.е. 103, л. 58; а.е. 108, 100–104, 124, 153.

[42] ЦПА, ф.1, оп. 12, а.е. 239, л. 1, 2.

[43] *Горанова, М.* Начални..., 351–353; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 5, л. 102, 131; Пети конгрес на БКП, С., 1949, 209–211; Втори конгрес ..., 55–57.

[44] *Димитров, Г.* За ролята и задачите на работническата класа в отечественофронтовска България, Съвременник, 1946, кн. 3, 113–118; Втори конгрес..., 55–77; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 239, л. 2; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а. е. 33, 7–16; ф. 4, оп. 2, а.е. 13, л. 77. Вж. допълнително: *Исусов, М.* Политическите партии..., 40–49; Работническата класа ..., 138–161; *Златев, З.* Борбата на българската работническа класа срещу саботажа на фабрикантите 1944–1947, ИПр., 1964, кн. 2–3, 127–135; *Георгиев, В.* Общият работнически..., С., 1967.

[45] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 239, л. 2; а.е. 468, л. 13–15.

[46] Втори конгрес ..., 71–77.

[47] *Благоев, Б.* Новото отношение към..., 202–206; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 108, л. 217, 218; а.е. 73, л. 13, 302.

[48] ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 27, л. 1–10; а.е. 35, л. 1, 2; а.е. 36, л. 1, 2.

[49] *Благоев, Б.* Новото отношение..., с. 207; Профсъюз на здравните работници в България, Доклад пред II конгрес, 21–23 юли, С., 1947, с. 16, 17.

[50] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 7366, л. 37; ф. 55, оп. 1, а.е. 47, л. 1 и сл.; а.е. 73, л. 302; а.е. 108, л. 48–50, 112, 113; а.е. 131, л. 113; ф. 2, оп. 1, а.е. 94, л. 173, 177, 178.

[51] ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 18, л. 10.

[52] Пак там, а.е. 22, л. 164; ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 78.

[53] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 47, л. 59–62.

[54] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 468, л. 15.
[55] ЦДА на РБ, ф. 68, оп. 1, а.е. 17; а.е. 20; а. е. 21; а.е. 31, а.е. 34, а.е. 40, а.е. 46, а.е. 47.
[56] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 73, л. 276.
[57] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 131, л. 87, 88; а.е. 108, л.115; а.е. 73, л. 250.
[58] Втори конгрес..., 57–81; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 33, л. 8, 9; оп. 3, а.е. 23; а.е. 27; а.е. 29; а.е. 35; а.е. 136.
[59] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 1, а.е. 73, л. 32, 255; а.е. 108, л. 142; а.е. 131, л. 1–217.
[60] Пак там, а.е. 73, л. 255.

ГЛАВА ТРЕТА

РАБОТНИЧЕСТВОТО В ПРЕХОД КЪМ СОЦИАЛИЗЪМ

Стремглавият ход на събитията през 1947–1948 г., мирният договор и признаването на България от САЩ и Великобритания, нормализирането на международното положение на страната, политическият разгром на „буржоазната“ опозиция и „успешните“ резултати на двегодишния народностопански план стабилизират външно- и вътрешнополитически властта на Комунистическата партия и правителството на Г. Димитров. Възприетият в края на годината „курс на изграждане на социализма“ подбужда отново революционни настроения сред широки работнически среди, най-вече активисти, членове на БРП/к/ и ОРПС. Засилват се очакванията за скорошно „ликвидиране на експлоататорите“ и установяване на социалистически порядък, когато победилата работническа класа ще реши окончателно социалните си проблеми и ще осигури своето „светло бъдеще“.

Национализацията на частните промишлени предприятия е посрещната с надежди и дори ентусиазъм от голяма част от градското работничество. По фабриките, особено по-големите, се провеждат митинги, организирани от БРП/к/ и синдикатите, на които работниците приветстват правителството, Отечествения фронт, Георги Димитров, честитят си и се прегръщат, скандират лозунги и дават обещания. Въодушевени работници от софийските фабрики „Мишволц“ и „Слон“ вкупом отиват пред клуба на районния комитет на БРП/к/, а после пред Министерския съвет, да демонстрират своята радост и подкрепа. В първите месеци след национализацията от много предприятия в Бургаска, Пловдивска, Старозагорска и Варненска област постъпват сведения за увеличаване на производството и подобряване на трудовата дисциплина.[1]

В редица големи и малки предприятия работниците посрещат национализацията хладно и резервирано, а някъде открито изразяват съжаление за изгонването на работодателите и страхове от новото положение. Такива настроения владеят във фабриките „Щастие“, „Фехпро“, „Български универсал“, „Чук“, „Бакърена“, „Цончев“ и други в София, маслодайната „Елей“ – Бургас, „Братя Пантеви“ – Перник, „Люлин“ – Ихтиман, и в много други. Информациите от членовете на Комунистическата партия обясняват това с дългогодишния стаж, установените лични добри отношения и сработване между работници и работодатели, с различни облаги за работещите в предприятията – аванси, жилища, по-високи заплати и пр. След първата вълна от ентусиазъм във фабрика „Фъртуна“ – София, нейните

над 1000 работници започнали да се питат: „Дали няма да ни отнемат придобивките... трамвайните карти, дирекцията ли ще плаща в бъдеще храната...“. Шестнадесетте работнички от чорапената фабрика „Веста“ не се радват, някои се разплакват, казват: „Ние сме стари работнички, познаваме си чорбаджията, той беше добър“. Работниците в национализираните занаятчийски работилници и кооперации се страхуват, че ще им намалят надниците, значително по-високи от тези в държавните предприятия.[2]

Тази реакция на немалка част от градското работничество твърде осезателно демонстрира доста незадоволително, от гледна точка на амбициите на Комунистическата партия, ниво на неговото класово съзнание и политическа ориентация. Ръководните партийни органи смятат за наложително да предприемат спешна разяснителна кампания сред работниците, още повече че предстоят много трудности и новости в хода на реорганизацията и реконструкцията на промишлеността и преустройството на цялото общество.[3] По-голямата част от работниците в каучуковия завод на Бакиш в София гледат на собственика като на човек, който полага изключителни грижи за тях. Новото ръководство на вече държавния завод „Г. Димитров“ се оказва „в особено трудна обстановка, която налага „много решителни“ действия за „превъзпитанието“ на работниците“, за да им се помогне да разберат разликата между времето, когато са работили за Бакиш и сега за държавата.[4]

Национализацията през декември 1947 г. и последвалите актове на одържавяване на капиталистически и хиляди дребнособственически предприятия в различните стопански клонове имат изключително важни последствия за работничеството и работническия въпрос в България. В промишлеността се извършва реорганизация и окрупняване, с което се цели да се създаде по-модерна и рационална, поставена на „научни основи“, производствена база, типизиране на производството, продукцията и цените, и на многобройна и стабилна, работеща при унифицирани условия работническа класа, на нов тип квалифициран и съзнателен работник. От предадените към новосъздадените 20 държавни индустриални обединения (ДИО) 1518 предприятия остават 717, или 46%. По браншове този процент е различен от 26,4% в машиностроенето до 78,5% в кожарската индустрия. В края на 1948 г. броят на индустриалните предприятия е с 60% по-малък от този през 1947 г. В тях работят средно 2,5 пъти повече работници.

Реорганизацията на промишлеността води до нарастване броя на заетите работници, особено в по-големите предприятия. През 1946 г. в т. нар. „насърчавана“ (по-едра) индустрия има 86 511 работници. В промишлеността с „републиканско“ значение през 1948 г. са заети 153 362, а през 1949 г. – 177 162 работници. Продукцията на промишлеността нараства без особени капиталовложения два пъти, главно за сметка на рационализация и увеличена производителност на труда, като 69,5% от увели-

чението се пада на предприятията от републикански мащаб. Създават се няколко по-едри машиностроителни, химически, енергийни и др. обекти, с което значително се повишава делът на тежката промишленост – от 22,6% през 1947 на 36,7% през 1948 г. Чрез събиране на материални средства и работници от по-големи и по-дребни заведения се създават държавните строителни и търговски организации, предприятията на местната индустрия и народните съвети, на Хоремаг, задругите „Преноспревоз“ и таксиметровия превоз, а също – ведомствени и кооперативни предприятия. СТОП, а от 1949 г. СОАТ се преустройва в най-голямото предприятие за държавен товарен автомобилен транспорт. [5]

В края на 1948 г. почти всички работници и служители, ангажирани с физически труд, са в държавни, кооперативни и обществени предприятия и организации. Помощниците в занаятите, в строителството и търговията намаляват и почти напълно изчезват към 1950 г. През 1948-1949 г. работничеството придобива нова отраслово-ведомствена структура, която остава почти непроменена в началото на 50-те години (таблица № 1) [6]

Обобществяването, реорганизацията и окрупняването водят до съсредоточаване на промишлеността и другите стопански дейности (без земеделието) главно в градовете. Министърът на индустрията П. Кунин казва, че през 1948 г. и впоследствие се извършило „огражданяване на индустрията“. Едрата индустрия е почти изцяло в големите градове и в новостроящия се Димитровград. Това води до териториално преразпределение на работниците към градовете и тяхното струпване в големите административно-стопански центрове.

На 31 декември 1948 г. в 80 околии има 818 държавни индустриални предприятия (ДИП) със 108 838 работници, 65 153 мъже и 43 685 жени. В София се намират 68 ДИП с 10 114 работници, в Пловдив – 51 ДИП с 6876 работници, Варна – 27 ДИП със 7237 работници, Русе – 32 ДИП с 5153 работници, Бургас – 23 ДИП с 3020 работници, Сливен – 19 ДИП с 4203 работници, Плевен – 25 ДИП с 3514 работници, Горна Оряховица – 14 ДИП с 2830 работници, Велико Търново – 23 ДИП с 2274 работници. В тези 10 града са съсредоточени към 37% от държавните индустриални предприятия и близо 70% от работниците. В 53 околии, изключително в техните градски центрове като Айтос, Видин, Дупница, Етрополе, Карлово, Кюстендил, Мездра, Попово, Свищов, Търговище, Чирпан, Хасково, има от 1 до 6 ДИП, обикновено е не повече от 300 работници и по-рядко до 1000. Повече от 1000 работници има в държавните индустриални предприятия в Димитровград, Казанлък, Перник, Самоков, Ст. Загора, Троян, Трявна, Ямбол, Пазарджик.[7]

Промените след национализацията на 23 декември 1947 г. предизвикват през 1948 и 1949 г. движение и преустройство на големи маси работници, което е свързано с твърде сериозни за тях проблеми. По време на реорганизацията на промишлеността хиляди работници са разместени в но-

Работници по отрасли и сектори на стопанството без ТКЗС, 1948–1952 г.

Таблица № 1

Отрасли и сектори	1948	1949	1950	1951	1952
I Държавен сектор	293 042	375 086	377 769	388 433	443 656
1. Промишленост	172 473	202 666	229 298	231 017	252 046
в т. число					
а) републиканска	153 362	177 162	203 236	201 830	219 990
б) местна	15 556	21 663	23 778	27 176	33 712
2. Строителство	59 004	94 176	63 656	50 313	78 626
3. Транспорт	12 861	16 017	18 111	27 423	28 475
4. Селско и горско стопанство	29 823	35 586	40 884	47 168	51 497
5. Търговия	18 881	26 641	25 820	32 512	33 022
II. Кооперативен сектор	55 245	65 415	68 292	81 163	82 105
1. Промишленост	40 917	45 065	45 726	51 804	49 701
2. Строителство	762	1 159	659	550	790
3. Търговия	13 566	19 191	21 907	29 359	31 461
III. Извънматериално производство (главно транспорт и съобщения)	15 422	14 696	13 462	13 112	13 150
Всичко	**363 709**	**440 501**	**459 523**	**482 708**	**538 911**

ви предприятия. Една част от тях, около 4000, са освободени от предприятията и браншовете, в които са работели до тогава. Общият брой на работниците в индустриалните предприятия към Министерството на индустрията (МИ) нараства незначително от 74 959 на 77 676.[8] В София, Пловдив, Габрово и в други големи градове са прхвърлени при уедряването много работници от демонтираните фабрики и работилници в околията и по-отдалечени места. Новоизграждащите се предприятия намират работници предимно в градовете, но към тях се насочва освободената работна ръка от селата и малките градове, която се увеличава в началото на 1949 г. в следствие кампанията по образуване на ТКЗС. Често пъти предприятията вземат хора от селата, макар в градовете да има безработица. [9]

В градове като Дупница, Враца, Кюстендил, Пазарджик, Търново, Стара Загора, Силистра, Хасково, Ихтиман, Севлиево, Елхово възникват проблеми за осигуряване препитанието на част от градското население, по-рано заето в закрити предприятия от местната промишленост. До национализацията в Ихтиман има 4 частни промишлени предприятия, между които фабрика „Бата“ и една текстилна кооперация с общо 700 работници. В останалите след това 2 държавни предприятия са заети едва 300 души. В града остават много хора, някои с многодетни семейства, които търсят работа и преживяват големи житейски затруднения. Години наред населението „често говори и злослови за това“.[10] Това е една от първопри-

чините за безработица сред градското население през първата половина на 50-те години и за изостряне на жилищната криза в големите градове. Радикалната промяна в стопанството води до разрушаване на установени от години занятия, традиционни начини и „зони“ за набиране на работници, което прави още по-латентна и подвижна работната ръка.[11]

„Когато се наливаха основите...“

П. Пенев

Поток от решения на Политбюро на ЦК на БКП, министерски постановления и наредби, разпореждания на народните съвети и т.н., последвал национализацията, помита обичайните дотогава порядки и създава нови, към които работниците тепърва трябва да привикват. В началото на 1948 г. влиза в сила новият надничен блок и щатните таблици, които обхващат мнозинството, около 85%, от физическите работници и служителите. Заплащането е в зависимост от квалификацията, тежестта, стопанската значимост и други условия на труда в съотношение 1:4, с което се цели да се премахне тенденцията към уравниловка, наложена от работническите професионални организации след 9 септември 1944 г. Най-високи са надниците на миньори, строители, машинисти – от 520 до 560 лв., в машиностроенето, транспорта, електропроизводството, фината механика и др. – 460–480 лв., на занаятчийските работници – до 460 лв. Надниците на работниците в масовите производства се увеличават средно едва с 5% до 15% и достигат 400 лв. Премахват се свободно образуваните дотогава надници на колари, носачи и се заместват с нормирани. Общо средната законно установена надница се увеличава на 310 лв. спрямо 280 лв. през 1946 г. За отделни, важни специалности, могат да се дават надници с 10–25% увеличение. От надниците не се правят удръжки за осигуровки и данък занятие.[12]

„Блокът“, както става известен надничният блок, води до премахване на съществуващите по-рано възможности за получаване на по-високи надници при сключване на трудовите договори или чрез договаряне в зависимост от местните условия. Новите надници са доста по-ниски от реалните дотогава във всички браншове на индустрията и са особено неприемливи в най-многолюдните – текстилна, хранителна, тютюнева, керамична, строителна промишленост, а също в занаятите, преноса и превоза и пр. При новите условия в държавните индустриални обединения отпадат някои важни придобивки, които работниците в различни предприятия и браншове имат. Намаляват се дажбите по специалното снабдяване и се ограничава кръгът на работниците, които ползват такова с карти „ФР“ и „ТФР“.

Съгласно 19-ото постановление на Министерския съвет от 18 февруари 1948 г. (необнародвано в Държавен вестник) национализираните предприятия, които са заплащали изцяло храната на работниците в столовете, за-

плащат само половината от стойността и режийните разноски. Много работници от други сектори в индустрията като строителство, занаяти губят правото да получават парични и натурални възнаграждения, добавки, компенсации, режийни, материали за самостоятелна работа и пр., давани от бившите собственици. Съществуват значителни различия между условията в предприятията от републиканско, местно и кооперативно ниво. Докато ръководният персонал и чиновниците в основни обединения и ведомства получават от 10 000 до 24 000 лв. за облекло, макар че щатните таблици предвиждат 4500 лв. годишно, на работниците в индустриалните предприятия се дава не облекло, а платове и други стоки в много по-малък размер.[13]

Очертава се тенденция към слабо покачване на номиналния и спадане на реалния доход на работниците, която контрастира с ширещата се скъпотия. Официалният индекс за издръжка на работническо семейство, за последен път публикуван от ГДС в края на 1948 г., е 664 пункта, при база 1939 г. равна на 100 (1944 г. – 338,9, за 1947 г. – 669,1). Реалната издръжка е доста по-висока, докато средният доход на индивидуален работник е под този за 1947 г.[14]

Реакцията на повечето работници е отрицателна, стигаща до открито недоволство и протест. „Блокът“ не се спазва фактически в строителството, занаятите, кооперативната промишленост. На конференцията, проведена в края на март 1948 г., с представителите и секретарите на профсъюзите и пълномощниците на Централния комитет на БРП/к), завърнали се от провинцията, се говори за недоволство сред работниците. В Сливен положението в предачните фабрики било лошо и имало много искания сред строителните работници. В Кърджали „блокът“ не е приложен. В Габрово и Трявна ентусиазмът от преди II конгрес на ОРПС се е „изпарил“. В Чирпан има недоволство от недостиг на хранителни дажби и критики срещу „свободните магазини“. В Пловдив повечето въпроси били по снабдяването и цените. Надничният блок не бил добре разяснен и не се приема. Особено голямо е недоволството сред работниците от бившата фабрика „Артел“. Те заявяват, че щом се намаляват надниците и дажбите, не може да се изпълнява планът и да се провежда съревнование. Политическото съзнание на работниците, според пълномощника, е много ниско.[15]

Градският комитет на ОФ в Пловдив констатира през лятото и есента редица проблеми, неуредици, недоволства сред работниците и служителите поради уедряване на промишлеността след национализацията. В НК на ОФ по същото време постъпват сведения, че прирастът на ОФ организациите в крайните работнически квартали на София, Пловдив, Варна и други големи градове е незначителен и работниците не проявяват очаквания интерес и активност. [16]

От началото на 1948 г. различни държавни органи и отделите „Труд и социални грижи“ при народните съвети, които заместват инспекциите по труда, започват да изпращат тревожни доклади, че текучеството

сред работниците нараства и взема опасни размери, за произвол и бъркотия в напускане и постъпване на работа. Това е улеснено от реорганизацията и преустройството на министерства, ведомства, държавни индустриални обединения, държавни търговски предприятия (ДТП), народните съвети и т.н. Специалисти от индустрията и строителството, а също общи работници отиват в частния сектор „поради по-изгодните условия на плащане". Много текстилни работници казват: „Ние не можем да работим за 280 лв. надница, докато вън можем да вземем повече." Голям брой работнички от текстилни и други предприятия отиват в ОТП „Хоремаг", консервната и електрическата промишленост, където работата е по-лека и имат някаква изгода. Секретарят на околийския синдикален съвет в Габрово признава през септември 1948 г., че в Габрово има голямо текучество и се налагат „решителни мерки".[17]

Централните държавни и партийни органи не закъсняват да вземат „решителни мерки", каквито пълният монопол на властта и изграждащата се централистично-административна организация позволяват. Още през март 1948 г. разпоредбите за стопанска мобилизация по Закона за национализацията, предназначени за бившите собственици, инженерно-технически и счетоводен персонал на одържавените предприятия, се разпространяват върху квалифицираните работници. С наредба № 2 на МС се установява ред за издирване на свободна работна ръка. След това излиза Наредба № 4, която задължава съответните органи да проведат акция за издирване и обхващане на земеделски и горски работници. С Постановление на Министерския съвет от 6 април 1948 г. се разпорежда строителните работници да бъдат картотекирани и да се снабдят с трудови книжки, без които да не се приемат на работа. Те се задължават да работят само на обществени обекти.

По искане на Министерство на индустрията и други ведомства се възобновява прилагането на 7-о постановление на МС от 1946 г. за стопанска мобилизация на различни категории работници, специалисти, напуснали самоволно предприятията или нужни на дадено производство (например леяри, горски работници, графици), но работещи на частно. През 1948 г. излиза Наредба №8 за реда на уволняване и напускане на работниците в индустриалните предприятия, с която се цели ограничаване текучеството и се дават изключително големи, фактически неограничени права на директорите. Разпоредбите от този тип продължават и през следващата 1949 г. По-важните от тях са: Наредба № 15 за въвеждане на трудови книжки и картотекиране на всички работници и изменението на Закона за трудовия договор, според което, когато работникът се уволни по собствено желание или е уволнен по чл. 66, т.е. като „загубил доверието на предприятието" по политически причини (пуска слухове, създава настроения и демобилизира работниците и пр.), няма право на обезщетение и възнаграждение за полагаем отпуск.[18]

Набирането, подготовката и стабилизирането на работната ръка още в края на 1948 г. се очертава като една от централните задачи, която БКП и държавата трябва да решат, поемайки курса на индустриализация и цялостно преустройство на обществото. В пропагандирането и изпълнението на правителствените мероприятия са включени държавни органи, народните съвети, партийни, профсъюзни, отечественофронтовски, комсомолски и всевъзможни други организации – „винтчета" и „трансмисии" на волята на партийното ръководство, или, както се казва, на „ръководната роля на БКП". Това остава отличителна черта на новата система на управление, която трябва да гарантира тотална мобилизация на хора и средства с идеологически и административни мерки, за да се осигури ефективна организация и бърз напредък. Резултатите не са обнадеждаващи.

На конференция, свикана от Министерството на индустрията през февруари 1949 г., всички директори на ДИО говорят за нужда от работници, предимно квалифицирани. Общо са необходими 14 005 работници. Месечните сведения за движението на работниците през 1949 г. и първата половина на 1950 г. показват постоянен недостиг на 5000 до 7000 работници, половината от които общи. Броят на приеманите работници за няколко месеца далеч надхвърля нуждите, но това обикновено се компенсира с броя на уволнените и напусналите, за да остане обичайният недостиг.[19]

Традиционното за българската промишленост текучество при новите условия придобива опасни размери на хроническо заболяване и за дълго време става централен и неразрешен въпрос, особено остър в строителството, минната, дърводобивната, текстилната, хранително-вкусовата, циментовата, керамичната и местната индустрия. Положението в повечето предприятия за строителни материали е като във фабрика „Работник" – София, през която през 1948–1949 г. са минали 1200 работници при 200 души щат. През първото шестмесечие на 1950 г. в 63 текстилни фабрики са постъпили 3180 и напуснали 2640 работници. Загубите от отсъствия достигат 11% до 14% от работното време.[20]

В изложения на министерствата на тежката и леката промишленост, на електротехниката, на строежите и пътищата от март 1952 г., се посочва наличието в тези и други отрасли на промишлеността на недостиг и голямо текучество на работна ръка. Положението в предприятията на Министерството на тежката промишленост, особено в добивната (мини, рудници, строителни материали, металургия) и дърводобивната през последните години все повече се влошава с „постоянно увеличаващото се текучество на работници". През 1951 г. при средносписъчен брой на работниците в производството към министерството 82 128 са постъпили 135 564 и напуснали 141 318 души, което представлява 167,4% работен състав. През първата половина на 1952 г. текучеството се увеличава. За първото тримесечие, въпреки мерките за подобряване условията на работа, при средносписъчен състав 77 605 са постъпили 35 728 и напуснали 34 357 работници. [21]

На конференция, проведена през май 1950 г. в Министерството на труда и социалните грижи (МТСГ), началникът на отдел „Трудови кадри" точно и ясно резюмира проблема за работната сила в страната. Той посочва, че за реализиране на производствените планове се изискват опитни трудови кадри и въпросът за тяхната подготовка „всеки ден от ден на ден става...централен за нашето правителство". „Другари, казва той, текучеството и бягството от предприятията е злокачествена язва, която разяжда кадровата ни организация, прави нищожни всичките ни усилия по навременното снабдяване на предприятията с работна ръка и причинява неизмерими злини и загуби както за производството, така и за самите работници. Засега ние нямаме друго средство за водене на борба срещу това зло освен действащите наредби № 15 за трудовите книжки, № 8 за настаняване на работа и освобождаване от работа на работниците от индустрията, №4 за земеделските и горските работници и постановление № 25 за строителните работници." Но сведенията показват, че тези наредби не се прилагат с необходимата строгост, контролът е слаб и те са неефективни.[22]

Директорът на труда Й. Златинчев е по-категоричен, като казва, че в много предприятия тези наредби „са грубо нарушавани". Директорите уволняват работници за най-малки и незначителни провинения и дават съгласие за напускане по неуважителни причини. Профкомитетите по правило не възразяват, а службите „Труд и социални грижи" само оформят решението, ако въобще ги питат. През 1949 г. средно на месец от мините са уволнени или напуснали със съгласие на директора 1077 работници и се приемат 1099, при всеизвестна остра нужда от работна ръка. В памукотекстилната промишленост ежемесечно са напускали 1101 и постъпвали 1611 работници. Подобно е положението и в другите производства. Работници от софийски предприятия напускат просто „по домашни причини", „болест" без медицинско свидетелство, „женитба", „за обработване на имот", „не се завърнал от отпуска", „сама се уволнявам" и пр.[23]

На трудовите книжки не се отдава значението, предписано от Наредба №15, както от предприятията, така и от работниците. Почти всички предприятия снабдяват работниците и служителите с трудови книжки много късно, задържат ги при тяхното напускане или приемат уволнени и напуснали други предприятия без книжки. Работата по Наредба № 2 е незадоволителна, формална и резултатите от акциите по издирване на работна ръка са „твърде слаби". Хиляди работници напускат и се самонастаняват, други се записват в службите, но дори не си правят труда да ги уведомят при постъпване. По правило търсещите работа от редица райони, в които има нужда от работна ръка, като Перник, Харманли, Ямбол и пр. отиват по други места, където има по-добри условия. Вместо да бъдат стопански мобилизирани, напусналите обикновено се уволняват.

Въпросът за строителната работна ръка и след 25 ПМС е в „пълен безпорядък". Много строителни работници под различен предлог се от-

клоняват за работа на сгради на ТКЗС, частни строежи, „комшийски“ къщи и т.н. В редица случаи вината е на строителните организации, които отказват да сключват договори поради неизготвени навреме проектно-сметни документации, но постановлението задължава само работниците и не предвижда никакви санкции срещу техните нови работодатели. Общоприето е мнението, изразено от Министерство на строителството в началото на 1952 г.: „В действителност в нашата страна не действа специална организация за набиране на работна сила.“[24]

В пресата на „ускорената“ индустриализация

Състоянието на работната сила, условията на труд и живот на работниците се определят от някои по-общи тенденции в стопанския живот, производството и специално промишлеността, в политиката на БКП и държавата. Курсът към ускорена индустриализация и модернизация на страната, възприет с първия петгодишен народностопански план, утвърден от Петия конгрес на БКП, и свързаната с него широка производствена и строителна програма водят до растяща нужда от работници и до непрекъснато увеличаване на техния ежегоден средно списъчен брой във всички стопански отрасли.

Процесът на уедряване и реконструкция в промишлеността продължава в годините на първата петилетка. Броят на предприятията намалява, но те са по-големи и рентабилни, с по-добра производствена база и организация на труда. Нараства броят на работниците, тяхната производителност, количеството на произведената продукция (вж. таблица № 2).

Таблица № 2

Промишлен отрасъл	Предприятия		Средносписъчен състав		Среднодневна изработка на работник	
	брой	брой	брой	брой	лв.	лв.
	1948 г.	1951 г.	1948 г.	1951 г.	1948 г.	1952 г.
Машиностроене	172	30	8437	9041	500	1054
Химически	203	26	661	1447	1607	1794
Книжна промишлененост	34	8	1343	1704	1381	1669
Дървопреработване	630	79	11500	11044	–	779

През 1951 г. в металообработващата промишленост остават 36 от 262 предприятия през 1948 г., в текстилната – 15 от 650, в кожарската и кожухарската – 19 от 129, и т. н. От национализираните и предадените само на Министерството на индустрията над 3000 предприятия през 1951 г. са оформени 800 по-едри предприятия. По официални данни, производството при база 1939 г., равна на 100, нараства през 1947 г. със 130%, през 1948 г. – 185%, 1949 г. – 237%, 1950 г. – 290%. През 1951 г. работник в леката промишленост има 236 000 лв. средногодишна изработка, по неизменни цени за 1939 г., когато на индустриален работник се пада 57 000 лв. средна изработка. Основната част от капиталовложенията през тези години са за реконструкция и промишлено строителство в стари предприятия. Новото промишлено строителство като заводите „Ернст Телман" – Пловдив, „9-и септември" – София, е малко. [25]

До средата на 50-те години материално-техническата база на българската индустрия и строителството, независимо от големите промени, остава по-скоро механичен сбор на заварените, не особено сложни по правило машини с ниска степен на механизация и почти никаква автоматизация, твърде остаряла технология и организация, сезонност на повечето традиционни производства. Това още повече важи за местната и кооперативната промишленост, където най-съществената промяна е наличието на директор и администрация и в най-дребните предприятия. Тези са най-важните предпоставки за екстензивния характер на развитие на промишлеността и другите отрасли. Увеличаването на броя на заетите лица далеч изпреварва растежа на основните фондове. Техният среден размер в едно машиностроително предприятие в началото на 50-те години е малко повече от 1 млн. лв., което е значително под средното ниво в развитите страни. Новата, относително по-модерна техника и технология, доставена предимно от Съветския съюз и Чехословакия, е съсредоточена в няколко десетки предприятия на металургията, енергетиката, производството на електротехника, машиностроенето, химическата индустрия, транспорта и мините. Няколкото крупни нови обекта влизат в сила едва в края на първата и началото на втората петилетка и дотогава имат значение повече като консуматори на голям брой строителни работници.

Постигнатият индустриален растеж е внушителен и непознат в дотогавашната история на страната.. Според официалната статистика промишлената продукция нараства с темпове, по-високи от заплануваните през 1948 г. През 1950 г. прирастът е 16,6,%, 1951 г. – 19% (това е с 80% повече от 1948 г., при планувани 31%), 1952 г. – 16,5% и 1953 г. – 15%. Най-висок растеж бележи тежката индустрия, енергетика, машиностроене, металургия. Краят на 40-те и началото на 50-те години са преходен етап, който по-късни автори ще окачествят като начална фаза на преминаване от старата, до голяма степен „полузанаятчийска" към съвременна промишленост, на създаване основите на нова, по-модерна индустрия.[26]

До началото на 50-те години характерът на производството не изисква никакви по-важни промени в основните трудови качества на различните типове работници. Градското работничество има в общи линии все същия познат ни от преди национализацията облик, професионален, възрастов и образователен състав. Надничният блок и различните длъжности по щатове запазват традиционната професионална структура и йерархия. Няма съществени промени и в начина и времетраенето за усвояване на професиите, за преминаване от начинаещ работник или чирак в калфа, квалифициран работник I–III категория, помощник-майстор и майстор. През 1949 г. да станеш в индустрията квалифициран монтьор, шлосер, фрезист, машинен техник, леяр са нужни 3 години, за майстори тенекеджии и дърводелци, оксиженисти, електроженисти и пр. – 2 години, специални огняри, калфи-тенекеджии и др. – 1 година, огняри, пресьори, текстилни, консервни, тютюневи и други работници в масовите професии – от 3 до 6 месеца, общ работник – 1 месец и т. н. [27] Мнозинството работни места, за които ежегодно се търсят работници в текстилната, хранителната, дървообработващата, тютюневата, строителната, керамичната, минната индустрия, строителството, горското стопанство, ДЗС, местната индустрия, са сравнително бързо усвоими, изискващи овладяването на няколко прости операции. Поради това работниците са лесно заменяеми, могат бързо да се прехвърлят в други предприятия или браншове в същата професия или като усвояват нова.

Особеност на екстензивното развитие е, че то се определя не само от материалните възможности, но и от качествата на наличната и потенциална работна ръка. Източниците за нейното набиране остават традиционните, но настъпват и някои промени. Концентрацията и развитието на промишлеността, търговията и транспорта в градовете и разрушаването на дребностоковия сектор водят до нарастване броя на градските жители, търсещи работа като работници и служители в тези отрасли. В началото на 1949 г. министърът на труда и социалните грижи заявява, че в страната има безработица, поне тази, която редовно фигурира в регистрите на инспекциите по труда в градовете. При това градското население нараства от 1 881 576 през 1948 на 2 111 500 през 1952 г., т. е. с 229 924, със скромен прираст на активното работоспособно население от 74 645 души до края на първата петилетка. [28]

Върху състоянието на работната сила в града оказват влияние редица противоречиви фактори. Около 25 000 предимно градски работници са „абсорбирани“ в новите структури на властта. Други се изпращат в рабфаковете. Няколко хиляди работници след 1950 г. временно се изпращат в селата да провеждат колективизацията или да подпомагат устройството на МТС. През 1949 г. и особено след ПМС № 1511 от 1950 г. много работници са изпратени, „издигнати“ на работа в търговията. Разрастващата се администрация, търговска мрежа и кооперативна про-

мишленост примамват много граждани. Службите „Труд и социални грижи“ отбелязват по това време, че в градове като София, Пловдив, Варна, Хасково, Тетевен и много други голям брой граждани търсят работа, но не постъпват във фабриките, които имат голяма нужда от работна ръка и вземат такава отвън, от селата.[29] Хиляди граждани са изселени от градовете като „бивши хора“ (офицери, индустриалци, търговци, полицаи), вражески и нетрудови елементи. Други срещат трудности при настаняване на работа, особено в нарастващия брой предприятия на „специален режим“ по съображение за сигурност. Поради изселване намалява броят на работници евреи, арменци, турци.

По това време, особено до началото на 50-те години, жените са все още предимно домакини. Техният брой и относителен дял в стопанството слабо нараства. През 1946 г. те са 23%, през 1951 г. – 26%, и през 1954 г. – 27% от работната сила. Основната част са на възраст до 25 и от 25 до 35 години. Голяма част от новопостъпилите жени са без квалификация и търсят работа в администрацията и търговията. В Пловдив, Хасково, Дупница жени, които работят всеки сезон в тютюневата промишленост, не желаят, а и едва ли могат да се преквалифицират след уедряването. [30]

Големи проблеми възникват при привличане в производството на младежи, от които се очаква да бъдат основен източник за създаване на ново образовано и висококвалифицирано работничество в градовете. Значително нараства броят на учещите и завършващите по това време средно и висше образование. Повечето младежи с такова образование се насочват към администрацията и друга служба. Служещите в армията и милицията се увеличават бързо и обхващат значителна част от по-образованите млади хора, привличани от по-високия престиж, възможности и материални облаги. Надничният блок не стимулира постъпването на младежи в индустрията и занаятите поради ниските надници – около 90 лв. за начинаещи. „Старите кадри си отиват, а нови не се създават“, заявява началникът на служба „Труд и социални грижи“ на конференцията на Министерството на труда и социалните грижи през 1950 г. [31]

На конференция в Министерство на индустрията през 1949 г. представителят на ЦК на Съюза на народната младеж (СНМ) изтъква, че са необходими много специалисти, но „малко младежи специалисти могат да се намерят и липсват добри възможности да се обучат начинаещите“. В едно свое изказване през 1949 г. министърът на труда и социалните грижи З. Митовски говори за „тесния кръгозор“ на младежите от селата, които не искат да ги напуснат и да поемат нови, по-широки друмища.[32]

В края на 40-те и началото на 50-те години се проявяват отрицателните последствия от прилива към общообразователните гимназии и отлива от професионалните училища в годините след 9 септември 1944 г. Съществуващата до 1952 г. система на промишлени училища е неефикасна. Мнозинството ученици идват от селата. Една част са на държавна

издръжка, а други – не, и това води до голямо текучество и напускане на ученици през годината. В училищата към Министерство на народната просвета през 1951 г. от 24 968 учащи само 2400 получават частична държавна издръжка, храна и квартира. Общежитията са лошо обзаведени. Учениците си носят одеала, чаршафи, дюшеци, дори кревати от къщи. Учебните работилници са малко и недостатъчно оборудвани.

По-добро е положението в училищата към заводите, където учениците се обучават безплатно и материално-техническото обзавеждане е приемливо. Но в 24-те училища с двегодишен курс на обучение към Министерството на тежката промишленост, всички в градовете, през учебната 1951–1952 г. има 2912 ученици, докато плановата нужда от работници за 1952 г. е 7621, за 1953 г.– 8216, за 1954 г. – 9028, за 1955 г. – 10 880 души. Подготовката е на доста ниско ниво с оглед наличната технологична база. Строителството на няколкото по-модерни предприятия по техническа документация от СССР, Чехословакия, ГДР налага да се изпратят в тези и други социалистически страни стотици работници за обучение в срок от 6 месеца до 1 година. [33]

Всички държавни органи отбелязват липсата на центрове и организация за професионална подготовка на работна ръка, която да е в състояние да реши цялостно този въпрос. Мнозинството новопостъпващи се подготвят в различни видове професионални курсове, чрез разни форми на бригадно и индивидуално обучение. Професионални курсове правят всички министерства, държавни стопански обединения (ДСО), ДИО, народните съвети и т. н. Броят им непрекъснато расте, но техните резултати са крайно незадоволителни. Във фабрика „Д. Благоев“ – Казанлък, запланирали два курса, но работниците не ги посещават и ръководството ги заплашило, че няма да им отпуска плат. [34]

В Министерството на пощите, телеграфите и телефоните броят на преминалите различни курсове расте: 479 през 1949 г., 1716 през 1951 г., 5838 през 1952 г., или всичко 10 364 работници. Към тях трябва да се добавят 3277 преминали индивидуално обучение, 1832 кореспондентски курсове, 572 – стахановски школи за изучаване на опита на ударници в Съветския съюз. Положилите редовни и поправителни изпити от тях са само 3115 души. През 1951 г. 7300 души се обучават за строителни работници в 160 курса към ДСО. Те са на държавна издръжка, но поради липса на жилища се настаняват в работнически общежития или недовършени строежи. В курса има по 2–3 часа теория и 4–5 часа практика. Завършилите полагат изпит при майстор, след което получават удостоверение, важащо само за Министерството на строежите и пътищата, и започват работа, обикновено с възнаграждение 50% по-малко от това на майсторите. Повечето от новопостъпилите работници се обучават задочно или в самия процес на производството чрез т. нар. „бригадно обучение“.

В леката промишленост през първото тримесечие на 1952 г. в курсове за технически минимум са обучени 5054, в курсове за повишаване на квалификацията – 9293, в стахановски школи – 2197, в курсове за бригадири – 1305, и чрез индивидуално обучение – 4342 работници. В Министерството на тежката промишленост има 1100 курса с 29 000 участници. Становището на всички компетентни органи е, че съществуващата система за подготовка е недостатъчна, непривлекателна, непригодна за нуждите на производството. Предприятията не се стараят много да квалифицират работниците, а и това е твърде трудно при огромното текучество. В Бургас и други градове се приемат нови работници без изпит. Работници с по-нисък разряд се използват за по-квалифицирана работа в завод „Балкан" – Пловдив, и пр. [35] Хиляди начинаещи работници, които всеки сезон идват в града главно от селата, не чувстват нужда от сериозна квалификация, тъй като предприятията търсят работна ръка, дават им набързо някаква категория, а те гледат на престоя си там като на нещо временно.

Основен източник за покриване нуждите от работна ръка е българското село. Според някои източници 55% от новопостъпилите работници през първата петилетка са частни земеделски стопани или членове на техните семейства, 26,4% са от работнически произход, останалите са от ТКЗС, ТПЗК, бивши занаятчии, търговци и др. От селата идва и значителният прираст на работници под и над трудоспособна възраст – от 16 177 през 1948 г. на 22 255 през 1950 и 28 499 през 1952 г. Основна причина продължава да бъде нуждата от паричен доход. Поради ниските цени на селскостопанската продукция след 1949 г. доходите на селското население са 2-2,5 пъти по-малки от тези на работниците в промишлеността и другите отрасли. [36] При новите условия това е само един от важните фактори за желанието на хиляди хора да избягат от селата.

С развитието на процеса на колективизация в селското стопанство настъпват сериозни промени в движението на работната ръка в посока село – град. До 1950 г. текучеството се появява хронически в края на пролетта и през лятото, по време на прибирането на реколтата. С това са свързани основната част от отсъствията от работа през 1948 и 1949 г. Загубените човекодни в текстилните фабрики „Балкан" и „Г. Кирков" в Габрово – 2179, са главно от работнически отсъствия по време на жътва въпреки организирането на „летящи" бригади за подпомагане нуждаещите се и други мерки. [37]

Форсираната колективизация и „масовизация" на ТКЗС през 1950 г. и особено през 1951 г. превръща текучеството в постоянно явление. Според министъра на тежката промишленост това причинява „голяма вреда на стопанството и сериозни пречки на предприятията да изпълняват производствената програма". Същевременно колективизацията води до отлива и дори спирането за известен период на стихийния приток на работна сила от селото към града, както е при пазарното стопанство

до 1947 г. ТКЗС се образуват насилствено, набързо, върху примитивна материална база, понесла огромни загуби в хода на кооперирането. Те се намират в начален период на изграждане и екстензивно развитие, обременени от политиката на увеличаващи се държавни доставки и ниски изкупни цени, при което има нужда от много работна ръка за земеделска, строителна и друга работа. Малоимотните, бедни селяни, които преди колективизацията са основният резерв на работна сила в промишлеността, ставайки членове на ТКЗС се „стабилизират" и изравняват в новото си положение по работа и доход с бившите средняци, а в управлението на стопанството са обикновено „от горе".

Селяните, които упорстват да останат дребни частни стопани, се натоварват с такива наряди, данъци и други задължения, че са принудени да напускат мини, горски стопанства и предприятия. Селсъветите не им дават разрешение да отиват на работа в промишлеността като едно от средствата за натиск да ги вкарат в ТКЗС. В тези усилни години, когато се сменя битието, хората трудно смогват да отидат на работа в града. При това се искат и „отчислителни" бележки от селсъвета, че са в ТКЗС или че стопаните са внесли изисквания размер храна, за да пребивават и работят в градовете. Нещата не се променят много и след ПМС № 24 от 8 септември 1950 г., с което се отменя това изискване за постъпващите на работа в промишлеността. Повечето вече са в ТКЗС, а техните управи по изброените и други причини пречат и не разрешават на своите членове да напуснат макар и временно. [38]

Въпреки някои изменения, начина на набиране на работна ръка за промишлеността и строителството от село остава по същество непроменен. Както в предишните времена това става посредством вербовчици, но сега те представляват държавните индустриални обединения, ДСО, службите „Труд и социални грижи" до 1950 г. и други организации. Вербовчиците се обръщат за помощ към околийски и местни партийни комитети, народни съвети и разбира се ТКЗС, но те не винаги се отзовават, а често дори пречат. В периодите на усилена полска работа министерствата се обръщат към ЦК на БКП, който „мобилизира" партийния и административен апарат и така в най-тежките моменти се спасява „срива на плана".

Под натиска на министерства и ведомства с Постановление № 168 от 21 февруари 1952 г Министерският съвет задължава. окръжните комитети, градските и селските народни съвети да оказват пълно съдействие на органите за набиране на работна ръка и препоръчва на управителните съвети на ТКЗС да сключват договори с промишлени, строителни и транспортни предприятия за изпращане на излишната работна ръка. Сключването на редица нарочно утвърдени типови договори подобрява нещата, но „не решава цялостно въпроса". Набирането на работна ръка по отрасли се изпълнява до 80–90% от нуждите. Партийни комитети на всички нива не изпълняват 168 ПМС, народните съвети – също. Управите на ТКЗС и ме-

стните ППО дори пречат, не пускат работници, заплашват ги с изключване от ТКЗС, не дават работа на членове на техните семейства, гонят вербовчиците, много от които не си знаят работата и т.н. [39]

Спешни мерки на Политбюро на ЦК на БКП, като решението от 19 юни 1952 г. за „организиране на доброволно набиране на 2500 работници" измежду комунисти и членове на ДСНМ за въгледобива или като 491-о ПМС за специален младежки набор от 2500 човека, нямат сериозен ефект, тъй като се изпълняват трудно и частично. На 15 август 1952 г. по споменатите мероприятия са набрани едва 316 комунисти и 1713 комсомолци, а на 1 октомври 1952 г. са 729 членове на БКП, 2158 – на ДСНМ и 192 безпартийни. Междувременно през август са напуснали 160 души, а до 1 октомври – 70 комунисти и 755 младежи и остават 2234 души. Така или иначе ръководителите на заинтересованите министерства и ведомства са на мнение, че в „действителност в нашата страна не действа специална организация за набиране на работна сила" – централизирана и всеобхватна, каквато има в СССР, и каквато те биха искали да действа в България. [40]

В средата на 1952 г. по решение на ЦК на БКП се създава Главно управление на трудовите резерви, което не само по цел и същност, но и по име съвпада почти напълно със своя съветски прототип. То поема организацията по набирането и подготовката на работната ръка в страната и към него са предадени всички промишлени и фабрично-заводски училища, съответните служби и права.[41] Бъдещето трябва да покаже доколко това е полезно и може да реши един въпрос, по който се е стигнало до задънена улица.

Така в началото на 50-те години промените в движението на работната сила от селото към града водят до няколко отрицателни за развитието на страната и процеса на индустриализация последствия. Вместо да освободи колективизацията задържа притока от работна ръка от селото и ликвидира по-голямата част от прослойките, от които тя се набира. Възниква хроничен дефицит от работници дори за сезонните отрасли на промишлеността. До голяма степен се запазва традиционният приток и движение на работна ръка от слабо засегнатите по това време от колективизацията планински райони към градовете и новите промишлени селища. Традиционен е и главният стимул за отиване на работа в града – нуждата от пари, каквито селянинът все по-трудно намира. Натуралното заплащане на трудов ден, новата данъчна и нарядна система за ТКЗС съществено променят условията на труд и живот на село. Производственият цикъл и условията в ТКЗС въобще се оказват в противоречие с нуждите на промишлеността и строителството. Политиката на БКП на село все повече задълбочава този разрив. За все повече селяни, особено младежи, бягството в града означава по-добър живот.

Според Министерството на тежката промишленост въпросът с работната сила и текучеството не се решава само с набирането, но и с това как „да се задържат работниците, да останат като постоянни работници, за да

могат да овладеят производствената техника и придобият по-висока квалификация". През 1952 г. в предприятията на министерството от 77 605 работници само 11 577 са настанени в общежития за бекяри и 4505 – в семейни жилища, т.е. 20% от всички работници. Останалата основна маса се набира от съседните села и райони, на разстояние от 5 до 60 км. от работните обекти. Те всекидневно пътуват от 3 до 5 часа, изморяват се, не могат да участват пълноценно в производствения процес и обществено-политическия живот, в курсове и школи за квалификация, затруднява се „развитието на трудовия колектив". Подобно е положението и в другите отрасли, особено в строителството и леката промишленост. Само30–40% от работниците, предимно жени, на текстилния комбинат „Първи май" – Варна, живеят в крайните квартали на града, около 600 девойки са в общежитие, а останалите идват от селата. [42] Това не са градски работници, макар да работят в градовете, нито пък тези, настанени в общежития и работнически жилища, доколкото това още не означава трайно заселване и градски живот.

За това, дали селяните, запътили се за работа в града, ще останат повече или по-малко време там, дали те и градските наемници ще постъпят или ще напуснат това или онова предприятие, този или онзи бранш, за начина, по който работниците се отнасят към своята работа естествено най-голямо значение имат условията, при които се трудят. Заплащането на труда е основният фактор, който влияе върху движението, начина на работа и поведението на работника. Настъпилите промени след 1948 г. са причина за твърде бързото „износване" на надничния блок и щатните таблици поради все повечето несъответствия с новите условия. Независимо от редицата изменения, те се оказват непригодни да стимулират производството, трудовата дисциплина, квалификацията.

През пролетта на 1949 г. при Министерския съвет се създава специална комисия в състав: председателя на Държавната планова комисия (ДПК) Д. Терпешев и министрите Иван Стефанов, Манол Секеларов, Димо Дичев, която с помощта на специалисти от Държавната щатна комисия и други ведомства обследва голям брой предприятия и учреждения и цялостно проучва въпроса за заплащането на работниците и служителите. Тя констатира съществени неоправдани различия в неговите размери за една и съща длъжност, еднакво количество, качество, условия и значимост на труда. Те са по-малко при основните заплати и са свързани най-вече с брутните заплати, получени от сбора на различни видове добавки и привилегии: за извънреден труд, наднормени и премии, а също за безплатно пътуване, храна и за квартирни, облекло, подземен труд и пр. Различията, плод на несъгласувани наредби, които ведомства и предприятия издават, водени от свои интереси, но издействани винаги в името на народните, се задълбочават от чести нарушения на законите или използване на техни недостатъци. Във всички случаи стремежът е да се компенсират по някакъв начин ниските основни над-

ници и заплати по надничния блок и щатните таблици, за да се привлече и задържи работна ръка. Но това става основна причина за неблагополучията и несъответствията в системата на заплащане и оттук за непрекъснатото движение и текучество на работници.

Комисията намира, че увеличаването на заплатите е най-важната причина за повсеместното стихийно искане за получаване право на извънреден труд. Констатират се много злоупотреби, особено в държавните предприятия на самоиздръжка. Някъде се изплащат полагащите се по закона за трудовия договор възнаграждения за извънреден труд до 25% на всички работници и служители без оглед дали действително всеки е положил такъв. За това допринасят и недостатъчните ограничения в закона на неговия размер по време.

Още по-заплетен е въпросът с наднорменото заплащане. Комисията констатира, че „на много места нормите са твърде ниски, което води до неоправдано големи наднормени възнаграждения“ и че „ръководителите на предприятията и профкомитетите не вземат мерки да се изменят тези норми по съответния ред“, а ги защитават с цел работниците да получават по-високи заплати, от което се възползва и ръководният персонал. В завод „6-и септември“ – София, през 1949 г. средното допълнително възнаграждение за наднормено производство е 38,9%, съответно: на монтажист – 52%, автомонтьор – 45%, оксиженист – 50%, електромонтьор – 27%, и дори на обслужващия персонал, който не е на норма – 2,9%. [43]

Пред служебна конференция през май 1950 г. началникът на отдел „Норми и заплати“ при Министерството на труда и социалните грижи Кондова резюмира историята на проблема с нормите. Още след национализацията на 23 декември 1947 г. някои положения от закона за трудовите норми, според нея „увиснаха във въздуха“. През 1948 г. започва работа по нов закон. По различни причини неговото утвърждаване става през 1949 г., а на правилника за приложението му – в началото на 1950 г. Очаква се прилагането на новия закон, с който се въвежда сделно-разрядната система (по съветски образец) да започне през 1951 г., и то пробно, в някои браншове.Но доколкото няма технически условия, нормите страдат от много недостатъци. Те се определят „на око“, няма точна проверка и отчетност, в предприятията стават често разправии, защото не могат да се договарят.

Службите „Труд и социални грижи“ са безпомощни да упражняват контрол по липса на указания, квалифицирани кадри и права. Работниците са заинтересовани от ниски норми, за да си „докарат двойна надница“, към което ги подтиква самата система на заплащане – ниска основна заплата, наднормено и добавъчно чрез прогресивна премия върху средното преизпълнение или „средния процент“. Техническите ръководители, които получават според средния процент на изпълнение на нормите, също са заинтересовани те да бъдат ниски. Директорите и ръководният състав получават при изпълнение и преизпълнение на плана големи премии, по-

хвали от началството и евентуални повишения и също разчитат на ниските норми и извънредния труд. [44]

Около заплащането на труда има редица други проблеми и нередности. В много предприятия се извършва неправилно категоризиране на работниците. Премиите за преизпълнение на плана в мини, БДЖ и редица предприятия не се разпределят по конкретни показатели според приноса, а по равно. Всички се стремят към повече количество, от което страда качеството. В текстилната, шивашката и други индустрии майсторите получават по-малко от работниците. Това ги прави незаинтересовани към производствения процес, поддръжката на машините, обучението на работниците, внедряването на нови методи, ударничеството, многомашинното обслужване. Те се интересуват повече да покрият загубените часове и надници, за да получат пълно възнаграждение. През юни 1950 г. излиза постановление на Министерския съвет за наднормено заплащане на многомашинниците, в което на майсторите се предвижда възнаграждение до 3000 лв. за всеки обучен работник и до 20% от заплатата за преизпълнение на плана. При описаните по-горе общи условия в производството проблемът с тяхното заплащане остава нерешен до 1951 г. На много места майстори и техници продължават да се третират като хора на бившите чорбаджиите. [45]

През 1950 г. все още съществува пълна неяснота и безпорядък в начина на сключване на трудови договори, определяне заплащането, работното време, данъци, осигуровки и пр. на редица категории работници, чиято дейност трудно се поддава на нормиране и регламентация като: „акорданти“ от пренос-превозните служби, шофьори извън СОАТ, пекари, готвачи, нощни пазачи; работниците в сезонни предприятия – мелници, маслобойни, мандри, маджунаджийници; в държавните кариери, в занаятчийските отдели и т. н.[46]

Към 1950 г. в системата на заплащане съществуват множество неблагополучия, неясноти и противоречия. Първоначалните недостатъци на надничния блок и щатните таблици на закона за нормирането и колективните трудови договори се задълбочават в продължение на три години от серия несъгласувани наредби на различни ведомства и предприятия. Нещата се влошават още повече от честите нарушения на законите или използване на техните недостатъци при мълчаливото одобрение на високопоставени покровители в ЦК на БКП и министерствата.[47] Водени от своите интереси, различните ведомства и предприятия се стремят да компенсират ниските основни надници и заплати, да привличат и задържат работната ръка. Но това своеобразно лицемерие на политическата система става основна причина за фактическото разпадане на организацията на заплащане, за непрекъснатото движение и текучество, за ниската дисциплина и незаинтересованост от производствените резултати на работници и служители. Стремежът на създателите на надничния блок да стимулират

интензификацията и експлоатацията на работническия труд се сблъсква с масова симулация, с тенденция към изравняване на заплащането на труда, диктувана от условията на трудовия пазар и интересите на работниците.

В името на плана

Политиката на ускорена индустриализация от екстензивен тип налага максималното използване на наличната техническа база и работна сила. В почти всички предприятия се въвеждат две дневни, а в голям брой и нощни смени. Машини и хора се натоварват с изпълнение на все по-високи планове. Данните сочат процес на интензификация на работническия труд. Докладите и изказванията на конференцията, свикана от МТСГ с началниците на отделите „Труд и социални грижи“ при народните съвети, лишени от парадната фразеология, обичайна за времето, дават ясна представа за условията, при които работят работниците две години и половина след национализацията и близо шест години след 9 септември 1944 г.

Директорът на „Труда и социалните грижи при МТСГ“ Й. Златинчев казва, че полагането на извънреден труд е станало масова практика. Той посочва следните по-съществени нарушения в това отношение: „1. В много обществени строителни предприятия, комбинати, хоремаци (заведения на предприятието, хотели, ресторанти, магазини – Харемаг – *бел. авт.*), в кооперациите към ЦКС се нарушават грубо трудовите закони, допускат полагането от работниците извънреден труд, без да се иска предварително разрешение от службите. Отказват да заплащат на работниците положения вече извънреден труд. Не изплащат редовно и навреме заплатите и надниците на работниците. Не дават годишен платен домашен отпуск на работниците и др. 2. В много държавни предприятия също масово се полага извънреден труд без разрешение от службите, а се иска оформянето му, след като е бил вече положен. 3. Не се ползва 36-часовата непрекъсната седмична почивка от много работници в голям брой предприятия... Общо взето, установено е масово нарушение на работното време в много предприятия в районите на почти всички служби. Дори има и дублиране на смени в някои предприятия, каквито случаи са констатирани в габровската служба и др.“ Много често тези нарушения стават със специални разпореждания на министерства и ведомства, държавни индустриални обединения без знанието на Министерството на труда и социалните грижи.[48]

Началникът на служба „Труд и социални грижи“ в Русе казва: „Не минава ден в нашата служба да не постъпват искания за увеличаване на работния ден.“ По закон това разрешение се дава след подробна анкета, но „никой не ще да чака“. Във фабрика „Вела Пискова“, установили, че няма нужда от извънреден труд и отказали. Той бил извикан в ГК на БКП, където го накарали да отмени забраната, защото предприятието не можело да

си изпълни плана. В много случаи идвали работнически делегации да заявят: „Не щем да работим“, но „службата е безпомощна“.[49]

Резонният предтекст за масовото използване на извънреден труд и удължаването на работното време е нуждата да се изпълни плана. Министърът на труда и социалните грижи Д. Терпешев, като бивш председател на ДПК, отбелязва, че плановете се правят с оглед 8-часов работен ден. Всъщност планът се превръща във фикция още в началото на въвеждане на плановото стопанство. През февруари 1949 г. тогавашният министър на индустрията П. Кунин изисква от ръководителите на ДИО да напрегнат сили да произведат колкото се може повече, за да преизпълнят плана за второто тримесечие, дори с риск „през лятото да останат без материали и затворят фабриките“.[50]

Текущи задачи, доброто представяне пред политическите ръководни органи, показността подриват плановата дейност и пораждат онази неизлечима болест „щурмувщината“. Всички ръководители на ДИО и предприятия изтъкват множество „обективни“ причини, които пречат за ритмичното изпълнение на твърде високите планове – нередовна доставка на суровини, запасни части, електроенергия поради грешки на ДИО, недостиг на работна ръка и особено квалифицирана, текучество, орязани кредити, чести промени в планови и извънпланови задачи и т.н. Те са прави за себе си, като казват, че ако не им се разреши извънреден труд, няма да могат да изпълнят плановете и ще ги накажат, затова службите по труда не бива да пречат.

С негласното съгласие на висшите партийни и държавни органи Министерството на труда приема, че не трябва да се ограничава извънредният труд в сегашния период на усилено производство, при износения машинен парк и липса на достатъчно работна ръка. То настоява само допълнителната работа да се заплаща, а също така да се спазва разпореждането на ЦК на БКП от 1948 г., че работниците не могат да бъдат карани или сами да поемат обязателства да работят доброволно, без да им се плаща за извънработното време. При това, твърдят ръководители на министерството, в повечето случаи извънредният труд се искал с една единствена цел – „изкуствено увеличаване заплатите на работниците“.[51]

Подобно становище министерството заема и по други важни въпроси. Всички текстилни фабрики въвеждат нощна смяна. Чувства се нужда от работна ръка, кандидатите обикновено са под допустимата възраст от 21 години. В София в почти всички текстилни предприятия работят девойки под тази възраст. По указание на Министерството на труда и социалните грижи службата „Труд и социални грижи“ приема за долна граница 18 години. Въпросът се дискутира на споменатата по-горе конференция. Висш служител на министерството заявява, че законът се създава да урегулира, а не да спъва работата и там, където е неприложим или пречи, ще го „заобикаляме, както в случая със закона за хигиената и безопасността на

труда“. Чуват се възражения, но министър Д. Терпешев отсича: „Ако е неправилен, ще го изменим.“ „Заобикаляме го в интерес на производството“ – добавя референтът.[52]

Позицията на министерството, призвано да пази трудовото законодателство, е обяснима. Малко преди това, на 12 май 1950 г., Политбюро на ЦК на БКП решава да спре изпълнението на наредбата на Министерството на труда за намаляване на работното време в опасни за здравето производства. Въпросът трябва да се реши цялостно с постановление на Министерски съвет от 20 май, в което да се потърси отговорност от „виновниците“, издали наредбата без съгласието на Министерския съвет, респективно на Политбюро на ЦК на БКП.[53] Централният комитет на БКП смята това за опасен прецедент не само като своеволие на едно министерство, но и като повод да се повдигне въпросът за „опасните за здравето производства“.

На конференция проведена от МТСГ през 1950 г. се изнасят множество факти за тежките и опасни условия, при които работят работниците в повечето предприятия. В доклада на директора на труда се казва, че „охраната на труда не е на висотата, на която би следвало да бъде в една държава с народнодемократична власт“, в която се „изгражда социализъм“. Той посочва, че има значителен напредък спрямо 1939 г., когато са направени 2145, а през 1945 г. – 3838 подобрения в охраната и хигиената на труда. През 1948 г. те са 24 317, а през 1949 г. – 40 609. Но според него направеното е недостатъчно и „има още много да се желае“, особено при днешната напрегната производствена дейност. „Много предприятия – казва той – не полагат грижи за подобряване на трудово-хигиенните условия на работниците, за които не се изискват много средства и време.“ В голям брой предприятия има „невъзможни трудови хигиенни условия“ като в тъкачната фабрика „Тунджа“ в Ямбол, каучуковата „В. Коларов“ – Плевен, химическата „Багра“ и др.[54] Твърде типична е ситуацията във фабрика „Ботуш“ – Плевен, за която говори местният началник на отдел „Труд и социални грижи“. В сграда, построена за 130 души преди 9 септември 1944 г., работят 392 работници, от които 156 жени и 126 младежи между 16 и 20 години. Не може да се диша, работниците припадат от горещината.[55]

Тези условия естествено водят до увеличаване на злополуките. През 1948 г. те са 8104, от тях 267 смъртни, което „за нашата страна – казва директорът Й. Златинчев – е страхотна цифра“. Трудовите злополуки се отразяват много зле върху здравето и материалното положение на пострадалите работници. Само през 1948 г. Държавният институт за обществено осигуряване (ДИОО) изразходва за пенсии и обезщетения „грамадната сума от 208 550 897 лв.“ Но право на обезщетения получават само част от постоянните работници. През 1948 г. в предприятията има 160 амбулатории, 130 фабрични и 213 доверени лекари. През 1949 г. се откриват нови 80 здравни фабрични пункта. Напредъкът е твърде не-

достатъчен, за да осигури качествена и навременна профилактика и медицинска помощ за бързо увеличаващия се брой работници. Най-онеправдани са работниците в местната и кооперативната промишленост.

Със закона за общественото осигуряване от 1 януари 1949 г. се въвежда безплатна медицинска помощ за работници и служители, което е голяма придобивка за тях. Но поради различни причини и най-вече текучеството, нетрайната заетост като работници, селско местожителство, недостатъците на здравната система за мнозинството работници тя е доста условна. Подобно е положението с друга придобивка – увеличаване на размера на обезщетенията за бременност до 100% и даване 3 месеца отпуска по майчинство при пълна заплата. В много предприятия има случаи на уволнение на бременни работнички, за да не им се плаща полагаемата отпуска по бременност. Малко работници имат възможност да летуват в почивни станции на профсъюзите и министерствата. През 1949 г. в 8 станции на Министерството на тежката промишленост почиват само 3369 души, от които 1779 миньори.[56]

Причините за текучеството са различни, но се смята за доказано, според Дирекцията по труда, че най-много напускания има от предприятия с лоши трудови, хигиенни и битови условия и такива, които не изпълняват колективните трудови договори. Малко са предприятията като текстилна фабрика „Бъдъщност“ – Габрово, където през 1948–1950 г. не се чувства нужда от работници поради добрите условия и грижите за тях. Според държавната комисия, обследваща някои въпроси около заплащането и текучеството на работниците през 1949 г., на редица места административното, партийното и синдикалното ръководство не работят за „привързване“ на работниците и служителите към предприятията, за създаване на обстановка чрез задружни усилия да се преодолеят трудностите, за подобряване на работните и битовите условия (жилища, столове, детски градини и др.), за увеличаване на заплащането, което в крайна сметка да доведе до стабилизиране на работната сила.[57]

Много служби „Труд и социални грижи“ при държавните стопански обединения и народните съвети не отдават необходимото значение на тези въпроси. Новоназначените инспектори и началници през 1948 г. с малки изключения са „неподготвени“. Службите са „недобре организирани“ и „работниците още не могат да почувстват тези служби“. Тяхната ревизионна дейност е слаба в количествено и качествено отношение. В Русе през 1947 г. са съставени 837 акта, а до 15 септември 1948 г. – 168 акта. През 1949 г. броят на съставените актове е значително по-малък от 1948 г. и продължава да спада през първата половина на 1950 г. Задоволителна ревизионна дейност има само в няколко градове като Пловдив, Хасково, Бургас, Казанлък, Горна Оряховица. В районите на повечето служби малкото ревизии не обхващат цялостно приложението на трудовите закони. Голяма част от предприятията не са ревизирани нито веднъж през по-

следните 2–3 години. Някои служби не са съставили нито един акт през 1949–1950 г.

Инспекторите-ревизори не са достатъчно строги и често не съставят актове на ръководители и директори, които нарушават законите. Това се отнася особено за общинските стопански предприятия „Хоремаг", „Меспром", промкомбинати, за ОСП, МТС, ДЗС и др., където се търпят най-груби нарушения. Ревизиращите просто се страхуват и отбягват да съставят актове понеже са зависими от народните съвети, чиито са предприятията, и от местните партийни ръководства. Някои съвети задържат изпълнението и на малкото направени актове, а председатели на съвети издават противозаконни заповеди, че инспекторите нямат право да ревизират общинските предприятия.[58]

Повечето началници на служби „Труд и социални грижи" при МТСГ казват, че техните служби се подценяват като второстепенни. В тях се изпращат случайни и неопитни хора, временно, понякога по липса на друго място, има голямо текучество, щатът стои непопълнен, персоналът е недостатъчен, постоянно ангажиран в други „по-важни задачи", няма помещения, пари за командировки, картотеките са в хаос. Самото министерство след национализацията изпада в положението на второстепенно, с малък престиж и възможности. През 1949 г. Главната дирекция на труда е закрита и по-важните нейни права като контрола върху колективните трудови договори са прехвърлени към ОРПС. Върху министерството дълго тегне клеймото на сборище от „закоравели", бивши социалдемократи, както мислел и новият министър Д. Терпешев. Той също е изпада в немилост по това време, а още същата година министерството, с което толкова много се гордее новата власт след 9 септември 1944 г., ще бъде закрито.

Не е чудно, че други, по-силни министерства и ведомства издават наредби и окръжни, които „са в пълно противоречие с трудовите закони". Всъщност такива няма. „Нашите закони по трудовото законодателство са остарели" – казва Цв. Маринова от София, а отговорни лица и институции мислят, че могат да бъдат тълкувани по един или друг начин. На 23 декември 1947 г., обяснява помощник-министърът, Кодексът на труда, работен година и половина, „увисна във въздуха". От тогава се правят няколко изменения на старите закони. Новият закон за трудовите договори, охраната на труда, работното време, хигиената и пр. се работи, но твърде бавно. Очаква се нов закон за трудовите кадри, който да отмени действащия остарял и неспазван. Всичко това крайно затруднява и дори узаконява неприлагането на трудовите закони и подценяването на службите „Труд и социални грижи". Те „са в невъзможност да дадат една ефикасна защита на работниците".[59] Ръководителите, поставени пред избора да изпълняват нарежданията на МТСГ и неговите служби или на по-горните от тях инстанции в министерства и ведомства, от които зависят, се ориентират пра-

вилно в служба на началството, а не на социалната справедливост, трудовите закони и защита правата на „ръководната“ работническа класа.

На националната конференция проведена от МТСГ през 1950 г. директорът Й. Златинчев казва, че след национализацията голяма част от новите директори, повечето бивши и настоящи партийни и профсъюзни дейци, стигнали до там да отричат нуждата от трудовото законодателство. Предприятията станали народна собственост и затова нямало нужда от законодателна закрила на труда. Те не разбирали, че с това е свързано изпълнението на плана, въпросът за текучеството и т.н. Такива директори намирали и пълна подкрепа от „предателската и шпионска банда на Тр. Костов“, но сега това било недопустимо. Според участник в конференцията от докладите се виждало, че трудовите закони не се прилагат и една от основните причини са директорите, които „вече си присвоиха качеството на диктатори на предприятията“.[60]

Началникът на служба „Труд и социални грижи“ в Сливен казва, че работниците работят с всички сили и изпълняват плановете, но ръководителите на предприятията, на профгрупите и партийните организации не направили нищо за подобряване на хигиената и бита им, което води до текучество, заболявания, отсъствия и т. н. Старозагорският представител съобщава, че през първото тримесечие на 1950 г. в предприятията на окръга са постъпили 1058 и са напуснали 1051 работници. Работниците нямали голямо съзнание. Преди имало безработица, а сега трябвало да се търсят други форми за затягане на трудовата дисциплина. Той е категоричен, че за текучеството вината е в „самите директори, които нямат никакво отношение към работниците“. „Една семейственост е обхванала директора на предприятието, профкомитета и партийния секретар. Най-голямо зло във фабриките виждаме в работниците, а не виждаме, че те са много по-голямо зло и още ги търпим.“ [61]

Ръководството на ЦС на Българските професионални съюзи ще признае по-късно в доклада пред III конгрес, проведен през декември 1951 г., че доскоро професионалните съюзи са се занимавали слабо с въпросите по охрана на труда и общественото осигуряване, за контрола по трудовото законодателство, за предотвратяване причините за трудови злополуки и строги наказания на виновниците, по изразходване на средствата на ДОО и пр., дори след закриването на Главната дирекция на труда през 1949 г. и прехвърляне на нейните права върху ОРПС. Посочва се, че в „редица текстилни, метални, продоволствени и химически предприятия, в строителството, транспорта и мините в някои случаи се нарушава трудовото законодателство, особено по отношение на техническата безопасност на труда, режима на работното време, обедната и 36-часовата непрекъсната седмична почивка, което влияе отрицателно върху подобряване на дисциплината и производителността на труда“.[62]

Доста са и проблемите, свързани с работническия бит. В народните съвети има хиляди молби за жилища на работници и служители. „Сгъстяването", проведено в София и други големи градове през 1948–1949 г., чрез настаняване на нуждаещи се в по-големи жилища, главно на „бивши хора", изселени „вражески елементи", на заминали евреи и пр., не може да реши въпроса с нарастващата жилищна криза. Много от настанените са работници, но това е малка част от нуждаещите се, чийто брой след уедряване на промишлеността се увеличава с хиляди нови пришълци. Жилищната комисия при народните съвети не се третира като важна служба – се казва в доклад на ГК на ОФ в Пловдив. Много отговорни другари не се интересуват от нейната работа, а ако проявят интерес, то е, за да „ходатайстват за някого" или да задоволят собствените си жилищни нужди.[63]

По-голямо значение има „битовото строителство", извършвано от министерства и стопански обединения. През 1948–1949 г. Министерството на индустрията построява в района на София – на Гара Искър, Княжево, Курило и Надежда, блокове със 725 апартамента, и общежитие с 280 легла на обща стойност 454 млн. лв. В тях са настанени предимно работници от предприятията на леката промишленост. В редица градове са завършени блокове на предприятия, на БДЖ, на народните съвети за работници и служители. До 1951 г. се изграждат известен брой нови жилища и общежития, някои от които са преустроени бивши фабрични сгради. Други, предимно къщи, са построени от самите работници,като са подпомогнати от предприятията с кредити, транспорт, строителни материали и пр.[64]

Общо взето строителството на работнически жилища до 1950–1951 г. е ограничено. Още по-малко са построените детски градини и разни битови сгради. Основна причина са крайно малкото средства, които отраслови министерства, държавни индустриални обединения и предприятия могат да отделят за битово строителство, почивка, лечение и т.н., съгласно нормативите, одобрени от ДПК и ЦК на БКП. Според закона от 1946 г. за фонд „Социални мероприятия и подобрение бита на работниците и служителите" се отделя 15% от чистата печалба, а съгласно закона от 1948 г. – едва 5% от плановата печалба за тежката и 3% за леката промишленост. С наредба № 2826 на Министерството на финансите от 1949 г. „временно се урежда въпросът за натрупването и разходването на средства за тази цел в директорския фонд при предприятия и държавни индустриални обединения. Тези средства, набирани самостоятелно, без никакви субсидии от Министерството на финансите и бюджета, са крайно недостатъчни и тяхното използване става по усмотрение на директорите и техните началства. Нито министерствата, нито директорите, нито партийни и други институции обръщат особено внимание на този въпрос, погълнати от по-важни задачи като изпълнението на плана. Най-често срещаното извинение е липса на кредит, строителни мощности и работна ръка и това до голяма степен е вярно.[65]

Прехраната остава другият основен въпрос за работника, както за всеки обикновен градски жител. Да осигуриш хляба, е най-важното в буквалния смисъл на думата. През юли 1948 г. работниците от няколко десетки по-големи градски предприятия получават специални увеличени дажби хляб. В държавните индустриални обединения – металообработване, памучен и вълнен текстил, дървообработване, химическо производство, тази мярка обхваща 20 464 работници, около 1/3 от всички заети. Работниците, упражняващи тежък физически труд, имат право на 700 г мазнини и 2400 г месо, а всички останали – по 600 г мазнини и 1200 г месо месечно. Дажбите са малки и не всякога могат да се покрият поради различни неуредици в снабдяването дори с хляб. Работниците са с предимство, но мнозина от тях са чак трета категория при снабдяването след отговорните политически другари, ударници, рационализатори, някои привилегировани категории работници и служещи, чиито наряди по специално снабдяване са „редовни и задоволителни". В условията на купонна система и недоимък това предизвиква недоволство сред останалите работници и административни служители.

„Специалните" и „свободни" магазини са недостъпни. Колективизацията на селяните и занаятчиите, ликвидирането на частната търговия, лошата работа на кооперациите и местната промишленост стесняват възможностите за намиране допълнително, често пъти на „черно", храна, облекло, мебели и т. н. Работниците, които пътуват от селата, носят продукти. Но те, и още повече работниците градски жители разчитат наймного на столовете. Към 31 декември 1948 г. от 108 833 работници в 818 ДИП, намиращи се в 80 градове 93 478 получават храна в 775 стола. През втората половина на 1948 г. се създават обществено-осигурителни дружества „Рабснаб". В началото на 1949 г. в тях членуват към 30 000 работници в София, 6876 – в Пловдив, 10 114 – в Габрово, 7237 – във Варна, 5158 – в Русе, 4203 – в Сливен, 3020 – в Бургас и т. н., мнозинството от градското работничество. През 1949 г. те обработват 6118 дка, а през 1950 г. към 10 000 дка земя, поддържат 23 животновъдни стопанства с хиляди животни и по този начин подобряват снабдяването на столовете. [66]

Броят на столуващите расте през 1948–1949 г. През 1950 г. неговото увеличението е слабо и дори има отлив от столовете в редица отрасли. Основна причина е поскъпването на храната, която в столовете на текстилните предприятия става от 31 лв. през 1949 г. на 61 лв. дневно през 1950 г., като при това е недостатъчна. Много столове са в лошо състояние, не спазват нормите, злоупотребяват с продуктите. Това принуждава голям брой работници да си носят оскъдна храна от дома. Към началото на 1952 г. в столовете се хранят едва 44% от работниците и служителите. Големи недостатъци има в работата на търговските магазини и в снабдяването на големите строителни и промишлени обекти.[67]

Състоянието на работната сила, чийто израз става текучеството, по всеобщо признание е един от основните фактори за редовно неизпълнение, чести провали или неритмично изпълнение на плановете. Това подкопава също процеса на „внедряване на новите форми на социалистическата организация на труда“: съревнованието, ударничеството, различни „почини“ от Съветския съюз, производствените съвещания и пр. Те трябва да допринасят за изпълнение и преизпълнение на плановете, като заместят капиталистическата конкуренция, експлоатация и принуда с ново отношение на работниците към труда и ги увлекат в съзнателна интензификация на производствения процес.

Партийни, профсъюзни, комсомолски организации, съвместно с администрацията, посвещават много сили и време за изпълнение повелята на партията за превръщане на съревнованието в постоянен метод на работа, като най-важна предпоставка за ускорено строителство на социализма. Въпреки това то запазва своя кампаниен характер от празник на празник, главно за 1 май и 9 септември. През 1949 г. негова връхна точка е 70-годишнината от рождението на „великия Сталин“, когато над 200 000 работници и служители поемат лични обещания. В пресата и по радиото се разгласяват постижения: 224 предприятия в София изпълнили обещанието си за снижаване себестойността на производството, планът за годината е изпълнен, а в някои отрасли – преизпълнен, и т. н. Но в действителност нещата не са наред. Мнозинството от работниците участват в съревнованието формално, често само на книга, в обещания и отчети на различни организации. Самият първи ръководител на БКП – В. Червенков, отправя остра критика срещу „формализма“ при водене на съревнованието, липсата на критерии, неприлагането и отсъствието на интерес към съветските почини у работници и ръководители.[68]

Планът за 1949 г. не е изпълнен в повечето отрасли. През второто тримесечие на 1950 г. планът не е изпълнен от редица важни промишлени отрасли: металургия – 88,5%, машиностроене – 98%, електропромишленост – 85,8%. В повечето от останалите изпълнението е между 82% и 99,5%. За полугодието са изпълнени 48,13% от годишния план. Тези резултати, месеци след указанията, дадени от Вълко Червенков на националното съвещание, проведено на 11 февруари 1950 г. и третата конференция на БКП, след като окръжни, околийски и градски комитети на партията започват да се занимават „по-задълбочено“ с производствените планове на предприятията и да вземат мерки за тяхното ритмично изпълнение по количество и качество, са твърде неприятни и обезпокоителни за ръководството на БКП. В решение на Политбюро от 2 септември 1950 г. направеното до момента се оценява като „крайно недостатъчно“.[69]

Новият ръководител на партията В. Червенков, провъзгласен не след дълго за вожд на българския народ, демонстрира категорично своето намерение да се справи с неразрешимите за неговите предшественици про-

блеми с работната сила и в стопанството въобще. Виновници са „Тр. Костов и неговата банда“. Начинът е ясен: да се ликвидират всички вредители, стари закони, наредби и уредби, да се приложи съветският опит изцяло, без никакви условности за национални особености и „български пътища“. Тази линия на новото ръководство на БКП има много последователи сред партийния апарат, които виждат възможност да изместят „старите“ кадри. Ръководството на „братския Съветски съюз“ гледа с добро око на тези намерения, които негласно инспирира. Многобройните съветски специалисти в различните министерства и ведомства „помагат“, а всъщност прекрояват тяхната организация, подготвят закони, наредби, стават неотменни съветници по всички въпроси. На националното съвещание и на третата партийна конференция В. Червенков дава своите указания. Партийно-административният апарат се втурва да ги „провежда“.[70]

През 1950 и 1951 г. излизат поредица постановления на ЦК на БКП и Министерския съвет, с които се въвежда сделно-разделната система (с различни модификации) в предприятията на промишлеността, строителството и транспорта. Стремежът е да се подобри заплащането и нормирането на труда, за да се стимулира повишаването на производителността, качеството, да се понижи себестойността на производството и т. н. Една от основните цели е да се регулира движението на работната сила. Премахват се комисиите по изработването на норми по предприятия. Те се изработват от нормировчици с помощта на техническия ръководител като „средно прогресивни“, т. е. изработка за 8 часа на среден, добре подготвен работник при добри производствени условия. Ликвидира се „средният процент“. Повишава се отчетността за индивидуалното производство и изпълнението на нормите от работника, за да получава възнаграждение според изработената единица продукция – „разделката“.

Големината на основната тарифна ставка в съответния разряд при изпълнение на нормата трябва да осигури дневно възнаграждение, достатъчно да покрие средните дневни нужди на работника, за да не се стреми към повече количество за сметка на качеството. Работниците се категоризират в 7 до 9 разряда в различните браншове. Теоретически положителните страни на новата система са явни: опростеност, справедливо отчитане и заплащане, съчетаване обществения интерес с личния, поощряване на работника да повишава своята квалификация и производство.[71] Но на практика приложението на новата система през 1951 и 1952 г. има твърде противоречиви последствия.

От анализи и доклади на отдел „Промишлен“ при ЦК на БКП, на министерствата на тежката и леката промишленост, на строежите и транспорта, на ДИО и ДИП от 1952 г. се виждат доста отрицателни тенденции, причинени от редица „слабости“ при прилагане на сделно-разделната система, които предизвикват негативна реакция сред работниците. Най-зле се посрещат новите увеличени норми и премахването на

прогресивната премия при наднормено производство. Нормировчиците, следвайки указанията на висши инстанции да ликвидират с дотогавашната практика на занижени норми, обикновено завишават новите твърде много (напр. работа за 10 часа се приема за 8), така че те по правило не могат да се достигнат от средно квалифициран работник, или в най-добрия случай се преизпълняват слабо. Отново не се прилага методът на техническото нормиране. Нормите, изработвани при „средни нормални условия", трябва да се изпълняват при хронически липса на материали, енергия, запасни части и всякакви неразбории, резултат от „неправилно оперативно и дългосрочно планиране". Поради това не може да се осигури постоянна работа на работниците според дадената им категоризация. Много от тях често работят в друг разряд.[72]

В текстилното държавно индустриално предприятие „1 май" – Варна, 55% от работещите по норми не ги изпълняват. Среднодневната заплата вместо 24 лв. е 22,40 лв., като много малък процент работници заработват над 30 лв. надница, а голямото мнозинство – 10–20 лв. Планът за производителността се изпълнява 95%, за асортимент 89%, използваемостта на машинния парк е ниска, текучеството голямо, отсъствията много, трудовата дисциплина – „нездрава". Основният въпрос според ръководството на предприятието е „заработването на малки надници от повечето работници". Те се хранят с по-слаба и евтина храна, тъй като след преминаването на столовете на самоиздръжка цената на храната в тях е „чувствително завишена". В производството на килими трудът е „ръчен, без никаква особена организация и механизация". Работи се на дървени станове в „мрачни и нехигиенични" помещения. Нормите са непосилни и се изпълняват от 30% от работниците. Няколко постоянни ударнички постигат от 140 до 180 % преизпълнение, но „пряко сили". Изтощават се и в последствие намаляват производството или напускат работа.[73]

При описаното състояние на работната сила и производството за мнозинството работници, особено за новите, е неизгодно въвеждането на средно прогресивни норми на базата на постижения на челниците и дори на „средните" работници, тъй като това обективно води до снижаване на доходите, ограничава възможностите за тяхното увеличаване при интензификация на трудовия процес. При това неплатеният извънреден и наднормен труд продължава да е често явление.[74]

Възнаграждението на работниците при новата система много зависи от разряда, който получават. По-високият разряд осигурява по-високо заплащане. В това отношение масово се допускат грешки. Добри майстори попадат в по-нисък разряд, а работници с ниска или без квалификация се назначават с по-висок разряд. Донякъде това се дължи на недостатъци на тарифно-квалификационните справочници, което е свързано с липсата на техническо, прецизно нормиране, но по-често на „субективни причини". В предприятия и ведомства се разгаря борба

около нормите и разрядите, което е същината на „субективните причини“. Под натиска на работниците и ръководствата на много предприятия нормировъчните органи занижават нормите, дават се по-високи разряди, с различни постановления и наредби се издействат корекции и добавки, премии за икономии, надомен труд и т. н. След като „завишените“ норми са коригирани в железопътния завод „Г. Димитров“, сделно-разделната система има вече „благоприятни резултати“.

В строителството, според 563 ПМС от 25 юни 1951 г., съотношението между заплащането варира от 300 лв. за I разряд до 640 лв. за VI разряд, което показва едно относително намаление ва основната ставка спрямо надничния блок от 1948 г. Затова огромното мнозинство строителни работници получава от III до VI разряд. След няколко корекции на нормите и различни добавки средните възнаграждения за III разряд се увеличават през второто тримесечие на 1952 г. от 402 лв. на 475 лв., за IV разряд от 456 лв. на 576 лв., и т. н. В тежката промишленост първоначалното съотношение е 1:2,13, а след увеличенията, дадени на по-ниските разряди с 405 ПМС, то спада на 1:1,95. До началото на 1953 г. сделно-разделната система не е въведена в добивната, дърводобивната индустрия и геоложките проучвания, където продължава „назадничавата традиция“ да се разпределя по равно – „уравниловката“. В транспорта много работници работят по акордната повременно-премиална система. ЦК на БКП посочва като една от основните слабости в прилагането на новата система на заплащане „недостатъчните грижи на ръководствата“ ... „за правилното задаване и отчитане на нарядите“.[75]

През 1951–1952 г. се въвеждат правилници за начина на заплащане на инженерно-техническите кадри в различните отрасли, с които се отстраняват много от съществуващите несъответствия. Но в повечето строителни, промишлени и минни предприятия техниците, надзиратели и др. низши ръководни длъжности продължават да получават колкото работници и майстори с висок разряд, а често и по-малко от тях. Това е причина за слаба заинтересованост в работата и голямо текучество сред нисшия технически персонал.[76]

На 18 февруари 1953 г. излиза Постановление № 78 на МС и ЦК на БКП „за подобряване системата на заплащане на работниците в промишлеността, строителството и транспорта и въвеждане на научно-техническо нормиране“. В него се предвижда да се направи основна проверка за прилагане на сделно-разрядната система и се отстранят допуснатите слабости, да се започне подготовка и се премине постепенно към научно-техническо нормиране (разработване на нормативи, писани технологии), да се създадат ръководни кадри по икономия на труда и се проведат мероприятия за повишаване квалификацията на работниците.

Всички министерства издават съответни заповеди и инструкции до обединения и предприятия за необходимите мероприятия със съответни

срокове. В редица предприятия се прави прекатегоризация на работниците, отстраняват се грешки при определяне на средния месечен процент и се правят предложения за подобряване системата на заплащане. Министерството на леката промишленост предлага премии за висококачествена продукция. В ЦК на БКП със съгласие на ЦС на БПС се изготвя предложение за заплащане на премии за икономии на гориво, материали, електроенергия. Определен брой предприятия се подготвят и експериментират научно-техническо нормиране. Към научно-изследователските институти на министерствата на транспорта и леката промишленост се създават отдели за научна организация на труда. Мобилизират се научно-техническите дружества. Провеждат се съвещания с ръководните кадри в София и всички окръжни градове.[77]

Партийният и държавен апарат работи далеч по-стегнато и организирано от друг път. Но информациите, които постъпват през юли в ЦК на БКП, показват „някои слабости", главно поради недостатъчната помощ за предприятия от страна на министерства и ведомства. В доклад на П. Кунин, завеждащ отдел „Промишлен" при ЦК на БКП, от 4 септември 1953 г. се казва, че продължава да се „извращава прилагането на разредната система по места". Много от направените проверки били „формални". Много слабости имало в подготовката за въвеждането на научно-техническото нормиране главно поради „формално" отношение и недостатъчен контрол на някои ведомства като министерствата на строежите и електрификацията. Затова работата "застрашително изостава в болшинството предприятия и строежи, определени за научно-техническо нормиране", като Механическия завод в София, заводите „Г. Димитров" – Русе, „В. Коларов" – София, ДМЗ „Спартак" – Бургас и пр. Това е невъзможно без изработването на „писана технология за производствата" (определяне на режимите на изработка и машинното време в производствените процеси), „възлов" въпрос, който се недооценява. На технологическите отдели не са дадени конкретни планове и срокове, а не навсякъде те са дееспособни. В много от тях вместо технически подготвени хора са назначени юристи, счетоводители, агрономи и др.

Разяснителната работа на партийните и профсъюзните комитети в София, Сталин (Варна), Русе и др. „изостава". „Малко са партийните организации в предприятията и строителните обекти, които организират разяснителна работа сред работниците, даже и във всички предприятия, определени за подготовка на научно-техническо нормиране... Главно поради това в много предприятия работниците се отнесоха отрицателно към мероприятията на постановлението". В Механичния завод в София някои работници нарочно работели много усилено, а други се „разтакавали", което попречило за правилното наблюдение. В книжната фабрика „П. Напетов" цяла бригада отказала да работи. В завод „Г. Димитров" – Русе, измерванията се правят скрито и това внесло смут сред работници-

те. На много места не се оказва ефективна поддръжка на ударници и бригади, преизпълняващи плановете, за въвеждане на нови методи поради опасения да не се повишат производствените норми. В промишлени и други предприятия в Сталин (Варна), Казанлък и др. градове работниците продължават да разпределят заработеното по равно. [78]

Петият пленум на Централния съвет на профсъюзите, проведен през ноември 1953 г., констатира, че „на много места се допускат и търпят сериозни грешки и извращения на партийните и правителствени разпоредби в областта на нормирането на труда и работната заплата. Това убива стремежа на работниците към повишаване производителността на труда и се отразява зле върху стабилността на работната сила, трудовата дисциплина и доходите на работниците." Осъжда се „вредната практика" на някои стопански ръководители за „необмислено, преждевременно и незаконно коригиране" на трудовите норми.[79] Ако се разшифрова тази фразеология, остава фактът, че работниците се съпротивляват с всички възможни средства на новите форми на заплащане, в които виждат опит да се засили експлоатацията на техния труд без що годе реално повишение на доходите. Върху посочения по-горе доклад на П. Кунин за изпълнението на постановлението за внедряване на научно-техническо нормиране В. Червенков е написал „А какво е отражението сред трудещите се..." Той има за какво да се тревожи.

Работниците не проявяват онзи масов ентусиазъм и героизъм, който се очаква от тях и за който толкова се говори в доклади, вестници, на събрания и митинги. Указанията на В. Червенков „за изпълнение на плана, повишаване на производителността на труда и качеството", за масовизация и мобилизиране на трудещите се, за съревнованието и внедряване на всички „прогресивни" почини и методи на работа, разпространени в Съветския съюз, за внедряване опита на първенците става една от важните задачи на партийно-административния апарат и профсъюзите, особено след Ноемврийския пленум на ЦК на БКП от 1950 г., посветен на тези въпроси. По официални данни през 1951 г. съревнованието обхваща над 80%, а през 1952 г. – 97,2% от работниците в производството.

Пропагандният апарат работи с пълна мощ. Непрекъснато се пише и говори за успехи в овладяването на нови, по-прогресивни и по-производителни методи. През 1950 г. броят на текстилките, работещи на повече машини, достига 631. Многомашинното движение, което компенсира недостига на работна ръка за предприятията и донася допълнителни доходи за слабо платените текстилни работнички, е по-масово във фабриките „Марица" – Пловдив, с 63 многомашиннички, и „Първи май" – Варна – с 35. В повечето останали предприятия има 2–3 многомашиннички, а някъде няма. Дори в „Първи май" – Варна, има голямо текучество. Повечето работнички не желаят да се преквалифицират, да следват примера на първенците и дори се отнасят резервирано към тях поради привилегиите

и специалните условия за работа, които им се създават. Съветският майстор-тъкач Ал. Чуткин обикаля из текстилните фабрики през октомври-ноември 1951 г. Той констатира много дефекти, незаинтересованост, лоша поддръжка на машините, липса на резервни части и чистота, лошо качество и дисциплина, много отсъствия, малък асортимент, „сляпа организация" на съревнованието, липса на проверка на обещанията. Изключения правят само две фабрики в София и Сливен.[80]

Всички известни съветски почини: методите за скоростно рязане на материали, за бърза манипулация на тютюна на инж. Ковальов, „носещия кофраж" на инж. Савчев, тежкотоварното движение в транспорта и т. н., имат своите последователи. Повечето от тях са членове на БКП и млади хора. През 1953 г. по официални данни последователите на един от по-масовите почини на Муханов-Левченко са 30 018 души, които дават 44 млн. лв. икономии. В Русе те са 582, от които 198 членове и кандидат-членове на БКП. Най-масово и най-пропагандирано е стахановското движение, особено сред младежките бригади.[81]

Производствените съвещания се смятат за една от най-важните форми за повишаване производствената активност и включване на работниците в управлението на предприятията. През 1951 г. в рамките на 13 профсъюза са проведени 42 420 производствени съвещания с над 870 000 участници. Направени са 8500 предложения за подобряване работата на предприятията, от които 5510 приети и 3369 приложени. Тържествено се приемат колективни и лични обещания пред ЦК на БКП и лично пред В. Червенков за изпълняване и преизпълняване на плановете, внедряване на почини, икономии, обещания на работнически колективи на изоставащи предприятия и т. н.[82]

Разгарянето на съревнованието за изпълнение на производствените планове и обещанията е една от основните задачи, поставена от ЦК на БКП на профсъюзните и партийните организации. Въпреки тоталния обхват на тяхната дейност резултатите не са очакваните. През първото полугодие на 1952 г. от 630 предприятия – текстилни, хранително-вкусови, металообработващи, мини – планът не е изпълнен в 140. Според отдел „Промишлено-транспортен" на ЦК на БКП през 1952 г. повечето предприятия, над 80%, изпълнили плановете и повече трудещи се са се включили в съревнованието. Сведенията са доста противоречиви. Към Министерството на тежката промишленост има 13 отраслови обединения, които са обещали 102,8% изпълнение на плана. От тях само 3 го изпълняват и преизпълняват, като „Металообработване" отчита 189%, но за държавния план – 91,7%. В останалите 10 ДИО изпълнението е между 81% и 96% и средно за министерството – 97,4%[83] И това е по официалните, обикновено внимателно и добре стъкмени отчети.

Докладите и анализите за служебно ползване на ЦК на БКП, министерствата и ЦС на БПС са доста критични, разкриващи редица сериозни

проблеми и причини за неизпълнението на плановете. В тях се говори за познатите язви: липса на работна ръка, текучество, ниска трудова дисциплина и производителност. В съревнованието официално са включени почти всички работници. То се води „стихийно и формално", свързва се с отделни дати, което пречи за ритмичността на производството. Изпълнението на плановете става с голяма „щурмувщина" и не по всички показатели, с преразход на суровини, материали и финансови средства, с голям процент долнокачествена и бракувана продукция. (В текстилното предприятие „Г. Димитров" е бракуван 600 000 м. плат.) Не се вземат сериозни мерки за обучаване на работници и служители в стахановски школи, курсове за квалификация и преквалификация, обмяна на опит. Починът на Муханов-Левченко и др. са слабо разпространени. „Най-често явление е почините да се подемат отначало с голям шум, без да се извърши необходимата организационна и политическа подготовка", без ежедневен контрол, поради което при най-малки трудности се изоставят – пише в доклад до Секретариата на ЦК на БКП.[84]

В доклад на Софийския градски съвет се посочва, че предприятията пристъпват нерешително към новите почини в социалистическото производство и че ръководителите на предприятията имат недопустимо отношение към тях. Според Министерството на тежката промишленост основна причина, затормозяваща съревнованието, е, че редица стопански ръководители го подценяват, не водят борба за изпълнение решенията на партията и правителството, за внедряване на нови почини, а министерството не успяло да организира „широка работа". Първичните партийни и „масовите" организации не провеждат достатъчна политическа работа за изпълнение на плановете. Професионалните съюзи не изпълняват възложената им от партията роля на помощник, агитатор и обществен контрол.[85]

Склонността на ръководните дейци да търсят основната причина за неудачите в слабата организационна и политическа работа съзнателно оставя на заден план един по-голям проблем – за условията на труд на работничеството. В тях не настъпват съществени промени в сравнение с 1950 г. През 1951 г. се приема Кодекс на труда, реорганизира се системата за охрана на труда, за контрол по приложение на трудовото законодателство от професионалните съюзи с участието на 65 000 профсъюзни активисти. Създават се помирителни комисии за разрешаване на споровете по колективните трудови договори. Отпуснати са допълнителни средства, макар да липсват данни за техния действителен размер, за подобряване трудовите условия, медицинското обслужване, безопасността, особено в стари предприятия. Утвърдени са правилници и норми по безопасност на труда.

На своя пленум през ноември 1953 г. ЦС на Професионалните съюзи отбелязва напредък в подобряването на безопасността на труда, но отново констатира наличието на „големи слабости". Някои министерства, специално на тежката промишленост, транспорта и земеделието, не

изпълняват своите планове по безопасност на труда и хигиенизиране на предприятията. „Особено много са нарушенията на правилата по техниката на безопасността и промишлената санитария в минното производство, машиностроенето, машино-тракторните станции и отчасти металния бранш." В много предприятия не се спазва нормалното работно време, „неоправдано се полага извънреден труд". Профсъюзите проявяват търпимост към ръководните фактори, нарушаващи трудовия кодекс и колективните трудови договори.[86]

Официалните документи изискват по-неясна и тежка фразеология. В информациите на профсъюзите до ЦК на БКП деловито се съобщава, че не се полагат грижи по охрана на труда и злополуките постоянно се увеличават. През 1950 г. те засягат 7%, през 1951 г. – 9%, а само за първото тримесечие на 1952 г. – 4% от заетите работници. Отбелязва се, че много ръководни работници от ЦС на професионалните съюзи ходят, констатират недостатъците, но не правят нищо за тяхното отстраняване.[87]

Ръководството на профсъюзите констатира, че „не се воюва достатъчно със заболеваемостта и трудовите злополуки". Профсъюзите слабо се интересували и не упражнявали необходимия натиск за изпълнение плана за комуналното строителство – благоустройство, водоснабдяване, канализация, бани и др. в промишлените предприятия, като особено зле били мините. Крупни предприятия като „9 септември" – София, текстилната фабрика „Съби Димитров" – Сливен, и др. нямат дори една стая за културни занимания и отдих. Редица министерства и ведомства не усвояват средствата за хигиенизиране на предприятията. Държавните индустриални обединения използват през първото полугодие на 1953 г. едва 30% от определените за целта суми. „Чистотата и културната поддръжка са незадоволителни."

Броят на здравните заведения и на медицинските кадри, обслужващи предприятията, расте. През 1953 г. в тях работят 798 лекари, 708 души среден персонал и има 1210 легла. В София се създават специални медицински заведения за работниците в транспорта на гара Искър, Военна рампа и пр. През 1953 г. в столичните индустриални предприятия има 93 лекарски и 8 фелдшерски здравни пунктове. Нараства значително броят на гражданските поликлиники, амбулатории и диспансери. Все пак здравните заведения, столове за лечебно хранене и др. са крайно недостатъчно, не се поддържат добре, а лекарите трябва да проявяват „истински героизъм", за да изпълнят своите задължения.

В местната промишленост, търговията, услугите работниците се приемат без здравни книжки и не се подлагат на редовни медицински прегледи, както в „републиканските" предприятия. Сумата от близо 1 млрд. лв., изразходвана за здравеопазване на трудещите се през 1952 г., е номинално по-голяма спрямо предишните години, но твърде малка с оглед нарастващото число работници и служители – само скромната сума от 600 лв. на човек. По същата причина са недостатъчни планираните за 1953 г.

1 024 000 000 лв., част от които не се усвояват по различни причини, при 1 134 858 списъчен състав на персонала, от които 850 000 се води като „производствен персонал".[88]

Според официалните данни на Централния съвет на профсъюзите за обществено осигуряване, санаториуми и почивни станции през 1952 г. са изразходвани 562 372 000 лв., а за 1953 г. са предвидени 625 023 100 лв. В доклада на председателя на Централния съвет Т. Прахов пред пленума на професионалните съюзи през ноември 1953 г. се посочва, че през 1952 г. в домове за отдих и младежки лагери са „почивали" 265 000 работници и служители. На друго място се казва, че 94 000 работници и служители са прекарали годишния си платен отпуск в професионалните домове, а общо почивали и прекарали санаторно-курортно лечение са 150 000 работници и служители и 115 000 техни деца. Данните са твърде обобщени и неясни, обхващащи всички категории от над 1 млн. работници и служители, включително тези от висшия и средния партийно-административен, военен, профсъюзен и др. апарат, но е ясно, че средствата са крайно малко. Станциите и картите не достигат, а членовете на семействата на работници и нисши служители по правило се ползват от летовищата само при наличие на свободни места, и то за тяхна сметка. [89]

Едва ли повече от 10% от работниците имат възможност да се ползват от предимствата на общественото осигуряване, организирания отдих и възстановително лечение, от увеличения от 7 на 14 дни отпуск, които Кодексът на труда осигурява. От статия с многозначителното заглавие „Какво печели редовният работник и какво губи недисциплинираният", публикувана във в. „Труд" през февруари 1952 г., става ясно, че за това се изискват някои предварителни условия. Кодексът на труда е замислен да насърчава „новото положително отношение" на работници и служители към производството, изпълнението на производствените планове, високата трудова дисциплина. Доколкото текучеството е „зъл враг" на планова работа, Кодексът дава предимства на „съзнателни" и „добросъвестни" работници с непрекъснат трудов стаж в едно предприятие. Право на отпуск работниците и служителите имат при трудов стаж от 11 месеца в едно предприятие. При по-голяма продължителност се дава допълнителен отпуск до 12 дни, повече обезщетение при болест – до 90% от работната заплата, в зависимост от прослужените години. При повече от 5 години непрекъснат стаж се дава право на обезщетение в размер на едномесечна заплата за уволнение по болест, при съкращение на щата и т. н. При бременност се изплаща пълен размер на паричното възнаграждение при 3 години минимален стаж, от които поне две в едно предприятие, и на носителките на орден „Народна република България" – безусловно. [90]

С Постановление на МС № 1129 от 5 май 1950 г. се предвижда значително увеличение на заплащането – от 10 000 до 25 000 лв., на работниците в минитие за продължителна редовна работа над 3 години. През юни 1950

г. Политбюро на ЦК на БКП одобрява проектопостановление за почивките на минните работници, според което с пълно заплащане разходите по летуването, включително пътните разноски, се ползват ударници, първенци в производството и тези, които редовно изпълняват своите производствени норми. Тези категории се ползват с предимства и в други отрасли.[91]

При описаната ситуация в производството – заплащането на труда, масовото неизпълнение на плановете, отсъствието на средства и материална база, тези стимули нямат търсения ефект за стабилизиране и подобряване качествата на работната сила. Работниците имат да се справят с далеч по-важни житейски проблеми, да осигурят жилище, прехрана, облекло за семействата си. Мнозинството от тях продължават да живеят в неугледни и нехигиенични къщи в крайните квартали. Само 30%–40% от работниците в държавните индустриални предприятия живеят в града, предимно в покрайнините, в бедни малки жилища и поради недостиг на транспорт при лошо време отсъстват. Затова търсят работа в предприятия в чертите на града.[92]

В софийските квартали „Орландовци", „Малашевци", „Гео Милев", „Надежда", „Хр. Смирненски", „Модерно предградие", целия Кирковски район над ул. „Емил Марков" няма канализация и отводнителни канали, изхвърлянето на боклука става на непостланите улици и бунища, източник на заразни болести, хората газят кал и т. н. В квартали като „Христо Ботев", „Васил Левски", „Х. Димитър", „Гара Искър" нощем израстват паянтови къщи, бараки, в които се настаняват незаконно 4–5 членни семейства. „Там живее работничеството отрудено и тъне в страшна мизерия – казва К. Кожухаров, член на градската комисия по настаняване, – живее при страшни условия." Безразборно се строят подобия на жилища, макар частният строеж да е забранен. Заграбват се имоти. Селяните роптаят, роптаят и работниците, управляващите недоволстват, но не успяват да променят нещата. При острата жилищна криза в София, когато са задоволени едва 50% от жилищните нужди, хиляди работни хора чакат с години за жилища и квартири. „Сгъстяването" на населението е стигнало до възможната граница, в градовете идват нови работници и служители, млади семейства, нужни на индустрията, строителството, услугите.[93]

Жилищният проблем заема централно място в разискванията на Ноемврийския пленум на ЦС на ПС през 1953 г. В доклада се отбелязва значителният напредък след 1948 г. Жилищният фонд при няколко основни министерства и ведомства в тежката и леката промишленост, транспорта, електродобивната промишленост, земеделието и „Горубсо" достига в края на 1952 г. 757 402 квадратни метра. През 1948 г. те разполагат със 7285 апартамента, а в края на петилетката с 24 753 апартамента и 1447 общежития. Броят на настанените работници и служители във ведомствени и общински жилища нараства от 46 000 през 1948 г. на 192 000 в края на първото полугодие на 1953 г., като 61 447 са в общежития.[94]

Централният съвет на профсъюзите признава, че всичко това е твърде недостатъчно и че жилищният проблем остава болен и неразрешен въпрос. Министерства и стопански ръководители „неудовлетворително съчетават" изпълнението на производствените планове с грижите за подобряване бита на работниците, като не усвояват предвидените средства за жилищно строителство. Министерствата на земеделието и на леката промишленост претърпяват „истински провал", като изпълняват едва 34% от плана за жилищното строителство. Министерството на строежите и неговите обединения отклоняват материали и работна ръка за „прикриване недостатъците" в строителството на промишлени обекти според ЦС на ПС. Но всъщност това пренасочване става в по-голяма степен поради промени в плановете и нови, по-приоритетни задачи, утвърдени от Политбюро на ЦК на БКП и Министерския съвет. Във всеки случай работниците губят ежегодно десетки хиляди квадратни метри жилищна площ и десетки милиона лева, предназначени за това, отиват някъде другаде. От запланираните за 1952 г. 207 777 кв. м. са предадени едва 88 000 кв. м. жилищна площ. Изключително лоши са жилищните условия в ДЗС, МТС, държавната горска промишленост, общинските предприятия.[95]

Строителните организации работят бавно и лошо. Министерството на строежите разполага едва с 62,34% от необходимите работници. На жилищните обекти при ДМЗ „Ленин" вместо 1000 работят 500 души. Няма техника и материали, начините на строителство са традиционни. Предаваните работнически жилища са с лошо качество – криви стени, тесни стълбища, издути трегери, груба мазилка, тъмни помещения, малки и неудобни кухни, без килери и балкони и т. н. Това са плодовете на т. нар. „икономическо начало", наложено с цел по-бързо и по-евтино строителство на работнически жилища. Работниците от държавните строителни предприятия, които се мъчат да получат по-висока надница, поне колкото получаваните в строителни колективи и кооперации, постигат това при съществуващите ниски разценки, като влошават качеството, макар да разхищават материали.[96]

Поддържането на жилищния фонд в работническите райони и селища е „крайно незадоволително". Ведомства и предприятия не правят своевременни ремонти. Няма градинки и добра улична и търговска мрежа. Повечето работници и служители са настанени по 2–3 семейства в комунални и ведомствени квартири, чакат „разширение" и не са загрижени за тяхното състояние. Още по-лошо е положението в повечето общежития, където живее около 25%–30% от градското работничество и настаняват главно хилядите новодошли от селата младежи и девойки. В общежитията на промкомбината „Сталин", на минните работници и др. в Димитровград поради нехайно отношение бравите и стъклата са изпочупени, по стените има „безброй пирони", мазилката се руши и т. н. Дори в наскоро ремонтирани сгради водоснабдяването е лошо и няма бани.

В общежитието при ДИП „1 май“ – Варна, живеят 600 девойки при условия, каквито са били при бившите фабриканти. В две спални живеят по 60 момичета, половината на двуетажни легла. Въздухът е непоносим. Няма никаква възможност за самообразование. Част от девойките спят по две на легло, което освен че е „нехигиенично“ „довежда до извращение на половите чувства“. Подобни са условията в общежитията на леката и металообработващата промишленост, електротехническата, химическата, минната и др.[97]

Според ръководството на ЦС на ПС съществуват „нетърпими недостатъци“ в снабдяването на работниците, особено с плодове, зеленчуци, топливо и т. н. В промишлени центрове като София, Сталин, Бургас, Димитрово (Перник), където условията за самозадоволяване са по-малко, те са принудени да чакат на дълги опашки. Стопанските министерства получават право да създават собствена търговска мрежа, да откриват магазини и заведения за обществено хранене при предприятия и мини. Това води до дублиране на обществената търговия при значителни разходи и загуби, без съществено да се подобри снабдяването на работниците. Общественият контрол, към който са заети 9000 души, е безпомощен да отстрани многобройни недостатъци и нарушения и неговото съществуване в много случаи е формално.[98]

От данните за издръжка на живота на работническо домакинство с 3–4 членове в София и 12 по-големи градове за 1951 г. се вижда, че не е настъпила някаква съществена разлика в структурата на неговата средногодишна консумация спрямо 1939 г. Основна храна остава хлябът – 600,290 кг. в София и 585,205 кг. за 12-те наблюдавани градове. Брашно, боб, картофи, зеленчук, сирене са другите по-важни хранителни продукти. Употребата на месо е скромна – 15,680 кг. говеждо, 13,969 кг. телешко, 6,850 кг. овнешко, 21,307 кг. агнешко, 21,929 кг. свинско, 4,890 кг. шунка. Храна, облекло, дърва, спирт за горене, кибрит, електричество, сапун, цигари III качество, наем, известна сума за образование и 26–30 посещения на кино са основните разходи на работническия бюджет. Индексът на издръжката при база 1939 г. = 100 се покачва през 1951 г., както следва:[99]

Таблица № 3

Работническо домакинство	Храна	Отопление осветление	Облекло	Наем	Всичко	
					С наем	Без наем
София	968,9	627,6	666,5	220,8	719,1	834,1
12 града	1003,6	692,1	–	245,1	771,2	868,6

Официалният индекс на издръжката на живота на работническо домакинство не отразява неговото реално поскъпване. Независимо от това той изпреварва покачването на реалната работна заплата. Нейният средно годишен размер през 1952 г. за работниците от промишлеността по официални данни е с 88% по-висок от този през 1939 г. Те са относително по-добре платени от другите категории работници и обслужващ персонал.[100]

Твърде голямо значение за прехраната на работника при това положение имат столовете. Техният брой се увеличава, но далеч изостава в сравнение с нуждите. Големи предприятия като Химкомбината „Сталин", ТЕЦ „Вълко Червенков", жп завода „Г. Димитров" имат хубави столове, но малки. След 1950 г. се налага тенденцията да се намаляват държавните субсидии за столовете. Първоначално се ликвидира „Рабснаб". Впоследствие ЦК на БКП и правителството решават да реорганизират столовете на базата на стопанска сметка. През 1953 г. те преминават на самоиздръжка, като цената на храната е „чувствително завишена" и дори включва 20–27% надценка. Това води до закриване на редица столове, особено при по-малки и средни промишлени предприятия и отдалечени строителни обекти. ЦС на професионалните съвети констатира, че това предизвиква недоволство в „някои работнически среди", а профорганизациите „се огънали", не разяснили и се „оставили на стихията". Не се разбрало, че по този начин се цели да се подобри храната, да се премахне изравняването и се стимулира труда на работническата класа с оглед нейните трайни интереси, а не ненужна „благотворителност".

Но за работниците е трудно да проумеят „трайните" си интереси, след като дори партийните комитети признават, че поскъпването е твърде голямо за средно заработваните малки надници. При това ЦС на профсъюзите отново констатира, че има „безобразия, кражби, липси в столовете", че много от работниците, а в някои предприятия – мнозинството, не се хранят в столовете поради лошо приготвената и скъпа храна. Напрежението и недоволството сред работничеството е повод за Постановление на МС и ЦК на БКП от 15 септември 1953 г., с което се предвижда да се подобри и поевтини храната в столовете, като „режийните" – вода, транспорт, ремонти и т.н., се поемат от предприятията. Но това не води до поголямо намаление на цените и отливът на работниците от столовете продължава. През 1955 г. едва 16,6% от работниците и служителите се хранят на стол.[101]

Положението се променя едва след радикалните мерки, предприети през 1956 г., довели до рязко поевтиняване на храната в столовете с 20-30%, но това е въпрос на бъдещето. През 1953–1955 г. държавната политика в тази насока, както при доходите и социалното осигуряване, се ръководи от идеята да се принудят работниците да влагат повече труд за изпълнение на високите норми и планове, за да си осигурят повече заработка при ниските надници. Само преизпълнението на плановете същевременно може да

осигури повече натрупване във фонда на директора, следователно повече разнообразни „културно-битови“ мероприятия за подобряване условията на труд и живот, на „благосъстоянието на работническата класа“.[102] Планът, държавната задача, а не работникът и неговите нужди са водещата идея на този свръх прагматичен подход на държавна експлоатация.

Според документите на пленума на Централния съвет на профсъюзите от ноември 1953 г. много стопански ръководители „забравят, че ръководят социалистически предприятия“, че „народната власт иска от тях безусловно да спазват социалистическата законност“ и я нарушават при нормирането, работната заплата, безопасността на труда и т. н. За кой ли път се констатира „самокритично“, че професионалните съюзи не се отнасят с „необходимата сериозност“, „изпуснали тези жизнени за работническата класа въпроси“, „не се грижат достатъчно“ и „нищо чудно, че на много места авторитетът им е много нисък“.[103] Те са напълно подчинени на партийните организации и администрацията и стават за пореден път изкупителна жертва на политиката на БКП и държавната власт.

Партийните организации по предприятия са с най-големи реални правомощия и възможности за контрол върху административно-техническото ръководство, за изпълнение на колективните трудови договори и въобще за защита на работниците, за чийто „политически авангард“ се обявява БКП. Но тяхната основна задача по това време съгласно решенията на висшестоящите партийни институции е също „мобилизация на масите“ за изпълнение и преизпълнение на плановете и участие в социалистическото съревнование. При нейното изпълнение партийните организации получават похвала от ЦК на БКП и оценка „истински ръководители“ на работническите колективи, като например в ДХК „Сталин“ – Димитровград, ДКЗ „Г. Димитров“, СТЗ „В. Коларов“ – София, и пр. Такива организации не са много. По мнение на ЦК на БКП от юни 1953 г. повечето първични партийни организации недостатъчно изучават и вникват в икономиката на предприятието, не познават техните производствени проблеми и не ги ръководят с вещина и знания, не организират и подценяват съревнованието и внедряването на стахановските методи. Това им пречи да преодолеят основните недостатъци, посочени от пленума на ЦК на БКП от 4–5 юни 1952 г., по-специално за упражняване правото на контрол върху административно-техническото ръководство, търсене отговорност за производствените провали, вдигане работниците срещу нередностите.[104]

По правило партийните организации упражняват правото си на контрол чрез формалната процедура на изслушване периодично на доклад от директора на предприятието. Те проявяват обикновено интерес само към изпълнението на плана по обем, от което зависи заплащането както на работниците, така и на ръководните кадри. В партийните бюра на първичните партийни организации (ППО) преобладават административно-ръководни кадри – директори, началник-кадри, майстори, а работни-

ците са малко. Така е в ДИП „Ернст Телман“ – София, където директорът, който е член на районния комитет на партията, фактически дирижира работата на бюрото, в машиностроителния завод „Г. Димитров“ – Русе, където партийната организация „неправилно разбира указанията на В. Червенков за единоначалието“ и не критикува и т. н. [105]

Всъщност партийните организации са много наясно с въпроса за единоначалието. Директорите на всички по-големи предприятия са номенклатурни кадри на ЦК, окръжни и градски комитети на БКП, не са пряко подчинени и следователно не зависят от съответния партиен комитет, ръководство на ведомство или изпълнителните комитети на народните съвети. Участието на „номенклатура“ от по-горни инстанции в партийните бюра обяснява друг „недостатък“ на голям брой ППО, които „се заемат директно с административно-разпределителни задачи“ и по този начин „намаляват отговорността и авторитета на ръководните стопански работници“.[106] Обикновено това е свързано с нестабилно положение на някои директори, тяхното желание да се прикрият или подсигурят с „партийно“ решение, вътрешни ежби и боричкания, но почти никога не е израз на някакво влияние на работниците.

Партийните организации малко се интересуват от мнението на работниците. Те познават реалните условия, живите работници, действителните работнически интереси и нужди, но трябва да следват определената партийна линия, която им налага да подкрепят директорите, администрацията в нейния ежедневен натиск и принуда върху работниците за изпълнението на плановете. Действителността ги прави скептични към указанията „да се издига съзнанието на работника“, да се увлича той с пример и агитация в борбата за изпълнение на партийните и държавните задачи. Поради това те, както администрацията на повечето предприятия, „недооценяват“ ролята на съревнованието, „не полагат достатъчно грижи“ за разгласяване, пояснявaне и „трайно внедряване на почините“, не провеждат „достатъчно политическа работа за изпълнението на плановете“. По различни поводи ЦК на БКП заключава, че масовата политическа работа на първичните партийни организации е на ниско ниво, агитацията върви зле и т. н.[107]

ЦС на ПС също отбелязва в края на 1953 г., че „голям брой партийни работници“ не си давали сметка за значението на професионалните съюзи, не ги дооценяват и ги игнорират. Окръжните и други комитети на партията, ведомства, администрацията, както и професионалните организации в предприятията „нямат грижа за повишаване на икономическите и политическите знания, за укрепване на социалистическото съзнание на работниците“. Много малко се прави за обзавеждане на зали, читални, библиотеки и пр. Съществуващите 34 културни домове са твърде малко. В Пловдив, Бургас, Габрово, Димитрово и други промишлени центрове няма дори общоградски работнически клубове. Домът „Г. Димитров“ в

София е недостатъчен за хилядите столични работници. Наличната база не се използва добре.[108]

На III партийна конференция в края на 1953 г. В. Червенков прави извод, че „повечето от нашите партийни комитети и организации не са провели решенията на V конгрес за подобряване социалния състав на партията“ и настоява да се вземат решителни мерки. ЦК взема решение да се ограничи и дори да се спре приемането в БКП на други категории освен работници.[109] В края на годината завеждащият сектор „Партиен билет и партийно строителство“ при ЦК на БКП докладва, че “въпросът за регулиране ръста и социалния състав на партията не е стоял на вниманието“ на околийските, градските и районните комитети. Съставът на организациите във важните индустриални центрове и райони и на други места показвал, че е направено „много малко за внедряване на партията в онази среда, която е най-здравата опора на партията“.[110]

Въз основа на проверки отдел „Организационен“ при ЦК на БКП оценява работата на окръжните и околийските комитети на партията по изпълнение решенията за подобряване социалния състав на партията като „незадоволителна“ и „лоша“, най-вече поради приемането на приблизително равен брой работници и служещи. На 31 март 1950 г. в БКП членуват 113 899 работници, което е 25,76% от нейния членски състав, а на 31 декември 1950 г. – 188 943 души – 26,59%, докато служещите са 18%. Тези сведения показват, че в партията членуват около 26% от тогавашните работници. Малко са жените работнички – едва 19,24% от всички жени партийки.[111]

В категорията „работници“ влизат също земеделски стопани с малко земя, наети в МТС, ДЗС, ТКЗС и частни стопанства, член-кооператори в ТПЗК. Редица околийски и градски организации имат „незадоволителен социален състав“. В Софийската градска организация членуват 42,66% работници и 36,06% служещи, във Варненската – 51,67% работници и 27,04% служещи. Плевенската градска организация е 2631 души, от които 1292, или 49,1%, работници и т. н. Някои окръжни, околийски и градски организации влошават своя състав: Видинска, Коларовградска (Шуменска), Врачанска, Благоевградска, Бургаска, Ямболска, Старозагорска, Русенска и др., като в 27 от тях процентът на служещите е над средния за партията.

При чистка на партията през третото тримесечие на 1950 г. са изключени 19,43% от работниците, повечето поради нередовност и по-малка част като „чужди елементи“ – бивши милионери, полицаи, ратници и „социално-битово разложени“. Много работници са изключени в Русе, Плевен, Казанлък, Коларовски район на София и т. н. Все пак поради взетите мерки броят на работниците в партията се увеличава с 5044, но главно общи работници – 2080, и занаятчийски – 1837. Индустриалните са само 565.[112]

„Незадоволителен“ според ЦК на БКП е и социалният състав на редица първични партийни организации в градовете. В жп гара Димитрово от 150 членове 85 са служещи и 58 работници. В началото на 1952 г.

в строителството на ДМЗ „Перник“ работят 686 работници и служители, от които 540 членуват в професионалните съюзи, 68 – в ДКМС, и 51 в БКП, като само 28 са работници. От 1400 работници в ДИП „Ернст Телман“ – София, 59 са членове и 35 кандидат-членове на БКП, като 34 са жени. Масовата политическа работа и агитацията на комунистите, съставящи агитгрупите, върви зле. Тяхната политическа подготовка е слаба, а работниците не проявяват особен интерес към „големи приказки“. В ДИП „Ернст Телман“ се получават само 71 броя „Работническо дело“ при запланувани 250.[113]

Постепенно се извършва ново политическо разслояване на работничеството. Стремежът да се увеличи броят на партийните членове работници и по този начин на партийния актив се ограничава от императива да се предпочитат и приемат ударници, рационализатори, герои на труда или поне съзнателни и постоянни работници, чийто кръг е твърде ограничен.[114] Получавайки партиен билет, те затвърждават особеното си привилегировано положение и още повече се отделят от основната маса работници, формирайки нов, особен тип „работническа аристокрация“, или по-скоро работническа номенклатура. Този слой активисти и „най-съзнателни“ работници попълва „Рабфак“, за да се създадат ръководни кадри.

Но през 1951 г. в официални директиви се проявява нова тенденция, която ще укрепва в бъдеще – „не е разработен въпросът за издигане на работници на отговорни места“. Директори на предприятия и други ръководители от народните съвети и ведомства смятат, че това е „рисковано“ поради липса на организационен опит у работниците.[115] Йерархията на новата власт е формирана и тя не желае конкуренция. Подтиквани да разгръщат класовата борба и от указанията за бдителност, ППО третират много работници като чужди елементи заради нехайно отношение към работата, лоша дисциплина, неизпълнение на плана, като кулашки елементи или свързани с кулаци, ако са частници или от семейства на частни земеделци и т. н.[116] Все пак те са принудени да внимават, тъй като при малко повече старание за „чужди елементи“ трябва да се обявят масата работници.

Мнозинството работници, хора безпартийни, формално членуващи в казионните ОФ и синдикални организации, нямат на практика никакви реални средства за организиран израз на своите интереси, за влияние при решаването на жизнено важните за тях въпроси. Проблемите около заплащането, нормирането, условията на труда и битовото положение на работниците са свързани с изпълнението на колективните трудови договори. Те се сключват между административните ръководства и профсъюзните организации на общи събрания в присъствието на целия персонал и в тях се отбелязват условията и задълженията, които поемат двете страни.

Проверките, направени от централното ръководство на профсъюзите през 1951 и 1952 г., показват, че договорите се сключват и изпълняват формално. В 12 профсъюза са сключени 2232 колективни трудови догово-

ра, но са отчетени само 220. Проверките по изпълнение на договорите се правят от „тесен кръг ръководни другари“ от администрацията и профсъюзите, без да се „довеждат“ резултатите до работниците на общи събрания, както се изисква от правилника. ЦС на Професионалните съюзи констатира на своя ноемврийски пленум през 1953 г., че по правило административните и стопански ръководства не гледат сериозно и не изпълняват поетите задължения особено по заплащането, безопасността, хигиената и бита, докато работниците са длъжни да изпълняват и преизпълняват своите планове.

Производствените съвещания, само през 1951 г. – 42 430 с 870 000 участници, вместо да включват работниците в управлението на предприятията и да стимулират тяхната производствена активност, се превръщат в служебни конференции на ограничен кръг участници или протичащи формално събрания, където се „подтиска“ всякаква критика. Говори се за „хиляди предложения на работниците“ за подобряване технологията, организацията, заплащането, норми и пр. (само през 1951 г. – 8500, от които 5510 приети и 3369 приложени), но се признава, че на тях не се отдава „всякога нужното внимание“.

Много директори и началници, според ръководството на БКП и профсъюзите, имат бюрократично, понякога грубо отношение към работниците, не се отнасят грижливо към техните нужди, не създават условия за по-бърза квалификация на новите работници, за да изпълняват нормите и да увеличават своите доходи. В мини „Г. Димитров“ поради неизпълнение на организационно-технически мероприятия и лоша организация 30%–40% от работниците не изпълняват плана. Фабрика в Лом достига 1/3 от чистото работно време. Неизпълнение на нормите и плановете, неуплътняване на работното време, ниска заработка, лоша дисциплина и качество, безотговорно отношение към работата, непрекъснато преминаване на много работници от едно предприятие в друго са характерни явления. Мнозинството от работниците в държавната, кооперативната и местната промишленост са, по мнение на ЦК на БКП от 1952 г., „недостатъчно приобщени към предприятията и не гледаха на тях като на свои, не бяха възпитани в нов социалистически дух“.[117] Това е така, защото предприятията и благата са собственост не на трудещите се и „ръководната работническа класа“, а на Системата.

Същите са проблемите на властите и реакциите на работниците и в останалите социалистически държави. Комунистическите партии и профсъюзите не са в състояние да „мобилизират“ работниците за увеличаване на производството чрез съревнование, политическа пропаганда, обучение и стимули. През 1950 г. в Унгария се въвеждат тежки наказания за увреждане на социалистическата собственост и самоволна смяна на работа. Ръководителите на комунистическата партия Ракоши и Геро обвиняват работниците в симулации, недисциплинираност, увреждане на продукция

и машини. Положението на огромното мнозинство работници в Източна Европа с изключение на малка част от квалифицираните, тези на „специална работа“ и ударниците, е тежко и се влошава. С общата ревизия на плановете и ускоряването на индустриализацията след 1950 г. пресата върху работниците нараства. Средствата за социално осигуряване и придобивки се намаляват драстично в полза на капиталовите инвестиции. Политиката, насочена към увеличаване експлоатацията на работника от Системата на Партията-Държава комбинира грубостта на британския капитализъм преди фабричното законодателство от 1848 г. с най-модерна техника на тоталитарното полицейско управление.[118]

Този „порочен кръг“ е резултат от придобилата завършен вид система на обществена организация, която по-късно ще бъде наречена сталинска. В нея относително съвременна технология и форми на организация на труда се съчетават с произвол на партийно-административния апарат: пълното обезличаване на работника, на труженика въобще, като личност и човек, с опита да бъде третиран и превърнат във „винтче“ на производствената и държавната машина. „Системата“ е в съответствие със съветския модел на индустриализация, урбанизация, колективизация на селото, държавно-бюрократична собственост и власт на номенклатурата, упражнявана с насилие. Ръководната роля на комунистическата партия чрез тотален контрол на човешките и материалните ресурси е най-важната причина според сталинския възглед за по-малко травмираща, по-хуманна, по-координирана, планова и рационална трансформация в сравнение с капитализма. Сред ръководния партийно-административен апарат се установява високомерното отношение, че единственият начин да се оправиш с тази маса „несъзнателни работници“, които не желаят „да се жертват“, да се борят за бъдещето и търсят начин само да се наредят по-добре и да получат повече, е политическата принуда, административните ограничения и санкции, икономическата зависимост, нужда и експлоатация. През 1950 г. Народното събрание на Народна република България приема закон, с който съдебните органи и прокуратурата могат да предприемат извънредни мерки и да налагат най-строги наказания по отношение на нарушения, неуредици, неспазване на разпоредбите, катастрофи и пр. в железопътния транспорт. Завършилите фабрично-заводски и минни училища младежи трябва да отидат по разпределение под заплаха от глоба до 100 000 лв. и строг тъмничен затвор. Кодексът на труда, различни други закони и уредби изобилстват с наказателни мерки срещу нарушения на дисциплината и трудовите правилници, увреждане на собствеността. Настаняването на работа зависи от отделите „Трудови резерви“ при НС. Всеки работник може да бъде уволнен само по решение на директора и трябва да е доволен, ако това не стане по политически причини, т. е. като „вредител“ или чужд елемент.[119]

Работна заплата, премии, заплащане на извънреден труд, разряди, ползване на отпуск, социални осигуровки, трудова защита, назначение и уволнение – всичко е по волята на „началниците“ от предприятия, ведомства, народни съвети, профсъюзи, партийни комитети. И все пак те не са всесилни. Хроническият недостиг на работна сила, зависимостта на „началството“ от нея, за да изпълни планове и отговорни задачи, с което е свързано тяхното заплащане, благополучие и кариера, дават на работниците възможности да противодействат на принудата, да се приспособяват, да си решават проблемите, да се уреждат на по-добри места чрез близки и познати или просто като търсени специалисти. Те използват негласната конкуренция между ведомства и предприятия и не спазват, заобикалят формалните изисквания. Текучеството се оказва форма на стихийно регулиране на пазара на труда, на неговото търсене и предлагане в една система, която отрича пазарните закони. Съзнателно и по-скоро стихийно текучеството се превръща в основна форма на съпротива на работничеството срещу държавната организация, която ги експлоатира и обезправява, кара ги да дават всичко от себе си и да живеят в мизерия и лишения в името на отвлечени идеи и химерите на блестящи обещания за бъдещия рай. Властта решава да ликвидира „текучеството“ и закрепости работниците като забрани с Постановление № 51 на МС от 3 февруари 1953 г. самоволното напускане на предприятия и учреждения.[120]

Разрушителните последствия на една неестествена система закономерно водят ръководството на БКП към този най-пряк и арогантен акт на принуда срещу тези, от името на които партията идва на власт. Безпомощен да реши същите проблеми, така постъпва и „великият вожд и учител“ Сталин през 1940 г. с въвеждането на закона за установяване на стабилност на работната сила по предприятия и учреждения. Сталин умира и новото съветско ръководство отменя този невероятен за средата на XX век закон. Стреснато от неочаквания ход на събитията, ръководството на БКП също отменя неговия български аналог.[121]

Партийните и държавните органи трябва да се преустроят според новия курс на съветското ръководство, станал известен като „продоволствения курс на Маленков“. Те трябва да разчитат в своята стопанска политика и специално при решаване на работническия въпрос, в борбата срещу текучеството, лошата дисциплина и ниската производителност, незаинтересованост и отчуждение от работата главно на икономически стимули и регулатори. Рязкото повишаване благосъстоянието на трудещите се е обявено за основна партийна и държавна задача, което изисква да бъдат спазвани трудовите закони, по-добри условия на труд и повече социална сигурност. Това е доста трудно за хора и институции, привикнали да се ползват с години от средствата на безнаказана икономическа и главно извън икономическа принуда, упражнявана от могъщ репресивен апарат. Още повече, че мнозинството от тях не желаят и не допускат по-се-

риозни промени в съществуващата система, не могат и не искат да поставят под съмнение правотата на принципите на управление, на които десетилетия ги бе учил великият Сталин.

БКП и държавните органи са принудени да приемат новия политически курс, опасявайки се и от ширещото се, макар и прикрито недоволство в града и селото. Смъртта на Сталин, промените в Съветския съюз, масовите антикомунистически демонстрации в Източна Германия и Полша предизвикват несигурност и едно по-колебливо, по-внимателно отношение от страна на властите. Това се отразява върху настроенията на гражданите, на тяхната склонност към по-открит протест срещу нередностите и тежките условия на живот. Най-яркият известен случай на организиран протест са стачката и вълненията, обхванали неколкостотин тютюневи работници в Пловдив през май 1953 г., насочени срещу новите производствени норми и правила, изискващи повече труд при несъответстващо възнаграждение. Специалният емисар на ЦК на БКП А. Югов щедро обещава на работниците да бъдат отстранени нередностите и съответните обезщетения, с което протестът е прекратен. [122] Остава знаменателният факт, че е дошло друго време, когато силата, бруталното насилие трябва да отстъпят повече място на политическата демагогия и по-рафинирани методи на управление, макар и диктатура.

Точно в това объркано време възниква неочаквано обстоятелство със застрашителни последствия. В градовете се появява отново безработицата, този бич за работничеството, характерен за капитализма, с чието ликвидиране толкова много се хвалят властите след 1948 г. Тя съществува прикрито, тихо през всичките тези години в повечето градове, засегнати от „уедряването“ на промишлеността. Разрушаването на градското и селското дребностоково стопанство, което завършва в края на първата петилетка, съчетано с недалновидната политика на дългосрочни инвестиции в няколко крупни предприятия, стърчащи като пилони на една „самоцелна“ индустриализация, са основните причини безработицата да се възроди към 1953 г. като крайно остър социален проблем в градовете, засягащ голяма част от тяхното работническо население. Трябва да мине немалко време, XX конгрес на КПСС и Априлският пленум на ЦК на БКП през 1956 г., за да излезе специално Постановление на Министерския съвет и ЦК на БКП от 2 юли същата година за осигуряване работа на незаетата в производството работна ръка, с което проблемът получава гражданственост и се набелязват мерки за неговото решаване. От доклада на комисията по държавен контрол с председател Д. Дичев научаваме повече подробности за предишните години и появилата се в средата на 50-те години ситуация.[123]

В периода 1949–1956 г. броят на „свободната работна сила“ се движи около 100 000 души в работния сезон, когато сезонните предприятия са наели временно значителен брой работници. В „мъртвия“ сезон той се увеличава значително, но не може да се установи с точност. В много гра-

дове – Габрово, Кюстендил, Дупница и др., има „незаета работна сила“, която не е регистрирана в бюрата за трудови резерви поради липса на увереност, че те могат да им осигурят подходяща работа. По-голямата част от регистрираните в бюрата, които постъпват на работа през 1954 и 1955 г., правят това без тяхно знание, а останалите продължават да си търсят работа сами. Бюрата работят незадоволително, някъде нехайно, кадрите им са неподготвени и неспособни да правят анализ, да поддържат ред.

Положението с настаняването на работната сила е „най-тежко“ в Дупница, Стара Загора, Враца, Търново, Кюстендил, Пазарджик, където производствената база е най-засегната от „съкращаването“ при уедряването. В Дупница 634 души са в „тежко материално положение“, т. е. мизерстващи, 1482 семейства са с месечен доход до 100 лв. на член, 1913 – с 200 лв., 878 – под 200 лв. Всички те живеят крайно бедно, почти мизерно. В Стара Загора „незаети“ са 3642 души. От тях в „тежко материално положение“ са 795. Според доклада „тежко се очертава положението и в Ямбол, Казанлък, Чирпан, Михайловград, Лом, Видин, Павликени, Бургас, Горна Оряховица, Варна, Толбухин, Пловдив, Асеновград, Плевен, Шумен, Търговище, Разград, Силистра, Хасково, Ихтиман“. През 1956 г. в София са регистрирани 17 389 безработни, а в Русе – 2140, но възможностите за настаняване на работа са сравнително повече поради развитата промишлена база.

Броят на гражданите с „тежко материално положение в страната е голям – 7951 души (без София окръг). В София тези бедняци са 734, в Бургас – 727, в Русе – 625, във Варна – 547, в Пловдив – 464 и т. н. Става дума преди всичко за семейства, в които никой не работи. Те имат предимство при откриване на работни места, но рядко могат да го ползват. Бюрата за трудови резерви работят формално, назначават тези, които са под ръка, когато получат заявки от предприятията, или „свои хора“. Ръководителите на предприятията „подценяват въпроса“, отказват да настанят майки – глави на семейства, а вземат хора с полеки случаи „поради лични връзки“.[124]

От общия брой регистрирана „свободна работна сила“ през 1950 г. 62 583 са жени (62%), като 30 201 (30%) са домакини. На възраст до 30 години са 56 129 (56%). Само 25 191 са служещи, които търсят административна работа. Много са жените домакини и млади хора, които за първи път търсят работа. В Пловдивски окръг такива са 31% от безработните. В 6 окръга 7696 души – 27%, са със средно обрадование, като жените са 5270.[125] Този нов феномен се дължи на няколко причини. Отпадането на градския еснаф (занаятчии, търговци и др.) и традиционното еснафско семейство оставя много хора без доход. Градското население расте и се увеличава броят на младите хора, току-що завършили и недовършили образование, местни и пришълци, които не желаят да се завърнат в селата, в ТКЗС. Може би най-важното обстоятелство е крайно недостатъчният за изхранване на едно семейство доход на повечето работници и дребни слу-

жители, което принуждава жената да изостави традиционното си положение на домакиня и да потърси някаква работа.

Към 1955 г. в народното стопанство са заети вече 329 713 жени, от които 64,9% са в материалното и 35,1% – в извън материалното производство (без МВР, МНО, МС, БКП, БЗНС). През 1946 г. в стопанския живот участват 224 155 жени, от които 81 583 работнички и дребни служители, 36 649 – служещи-чиновници, 52 196 помощници и 53 727 собственици. Промяната в социалния състав и количествения растеж на стопански активните жени е очевидна. Техният брой нараства особено рязко след 1950 г. През 1955 г. броят на жените само в търговията е нараснал със 79% в сравнение с 1951 г., а в транспорта – с 31,7%. Най-много от работещите през 1955 г. жени са между 26 и 35 години и между 20 и 25 години. [126]

Голяма част от младите хора и жените са без квалификация, което „затруднява много нещата". Съгласно разпоредбите в промишлеността се приемат работници с разряд и младежи, получили подготовка и разряд в училищата за трудови резерви (без общите работници). Младежи, завършили средно образование, домакини и др. желаят да се квалифицират, но предприятията не могат да ги приемат, тъй като не им се отпускат средства по Фонд Работна заплата за обучение на неквалифицирани нови работници. Така в София, Русе и други градове има нужда от шлосери, стругари и др. специалисти, а търсещи работа младежи стоят безработни. В много градове няма или са единици предприятия от леката промишленост, услугите, местната промишленост и строителството, в които се използва женски труд, резултат на пренебрежението и мегаломанията на поклонниците на едрата тежка индустрия.[127]

В доклад на Министерството на комуналното стопанство и благоустройството от 1952 г. се казва: „За голямо съжаление обаче на местната промишленост досега се гледаше като на промишленост, която може да съществува и се развива, без за нея да се полагат каквито и да било грижи." Посочва се, че народните съвети не се интересуват, а правителството „едва напоследък" обръща по-сериозно внимание на местната промишленост с оглед нейното развитие и укрепване, за да задоволява изцяло нуждите на населението, като се използват местните суровини и отпадъци.[128] И дума не става за някакъв приоритет, субсидиране от държавата и пр. и местната промишленост продължава на „съвсем ниско ниво" да се третира като средство да се освободят и дори увеличат инвестициите за тежката индустрия.

По същата причина по това време в някои промишлени градове има „значителен брой" квалифицирани индустриални работници, които не могат да намерят приложение на своя труд. Във Варна от регистрираните 5171 безработни, 2453 са работници, от които 2111 с квалификация в промишлеността, 464 – общи работници и 53 инженерно-технически кадри. По силата на инерцията партийните и държавните органи не използват

препоръчаните възможности и мерки за развитие на местни стопански инициативи, ТПК и промкомбинати, не отпускат или нямат планирани или разрешени средства, помещения, щатове и пр. Бюрокрацията не е особено разтревожена от бедствието, сполетяло толкова много хора. Едва в края на 1956 г. в ЦК на БКП и ДПК започват да се обсъждат проекторешения за „по-нататъшен подем на тежката и леката промишленост", която се признава за „особено изостанала", а някои отрасли – за „крайно технически" изостанали. Говори се за въвеждане на нова техника, обвързване производството с науката, повишаване на производителността и редица други мерки в духа на новото време, с което се очертават контурите на нова промишлена политика, нов етап на индустриализацията.[129]

В средата на 50-те години завършва важен период от процеса на формиране на нова, по-съвременна работническа класа в България. Неговите основни тенденции и резултати 10 години след 9 септември се очертаха в хода на досегашното изложение. Докладът на председателя на Централното статистическо управление Евгени Матеев до председателя на Министерския съвет относно разпределението на персонала по пол, групи възраст и непрекъснат трудов стаж към 1 декември 1955 г. допълва характеристиката на работничеството. Работниците и служещите в материалното и извън материалното производство (без тези в МВР, МНО, МС, БКП и БЗНС) са 1 198 044, от които 329 713, или 27,5%, жени. Най-голям брой са на възраст между 26 и 35 години, след това от 36 до 54 години. В сравнение с 1951 г. има намаление на работниците и служещите до 25 години, но техният дял е все още висок – 13,5% при мъжете и 24,6% при жените. Обратно нараства броят на заетите над 55 години, особено в търговията, транспорта и съобщенията, главно за сметка на бивши градски и селски собственици.

В промишлеността две трети – 67,4%, от персонала е от 26 до 54 години (срещу 64% през 1951 г.), 26,4% – до 25 години (при 31,3% през 1951 г.) и 6,2% над 55 години. Това показва известна тенденция към стабилизиране на работната сила след 1951 г. Същевременно работничеството, особено в промишлеността и строителството е все още младо. Това е по-подчертано в транспорта, където работниците и служещите между 26 и 35 години са 38,9%, а в търговията – 40,2%. Този факт се откроява на фона на данните за непрекъснатия трудов стаж на работниците и служещите в страната. Само 7,1% имат над 10 години, като в строителството техният дял е 0,4%, в ДЗС и ТКЗС – 1,3%, в търговията – 1,4%, в промишлеността – 6,0%. С по 5–10 години трудов стаж са 14,8%, а 50,1% са работили непрекъснато от 1 до 5 години. Непрекъснат трудов стаж до 1 година имат 28,0% от работниците, като в строителството такива са 53,5%, в ДЗС и МТС – 39,9%, в промишлеността – 27,1%. По-добри са показателите в транспорта, където само работниците с трудов стаж над 10 години са 29,2%, както и в съобщенията – 17,4%.

Лошите производствени и битови условия, слабостите в организацията на труда, недостатъчните ограничителни мерки се смятат за основна причина за голямото текучество. Над 2,5 пъти са се сменили през 1955 г. работниците при министерството на строежите, а в предприятията на Министерството на комуналното стопанство и благоустройството – 5 пъти. В промишлеността най-голямо е движението в дърводобива. Относително по-голяма стабилност има в топлодобива, машиностроенето и металообработването, текстилната промишленост, където броят на работниците и служещите с трудов стаж над 8 години достига от 10,2% до 14,0%, скромни, но задоволителни за времето показатели. Влияние в промишлеността оказва и по-малкото движение на нарастващия брой жени от персонала. „Това показва, заключава Е. Матеев, че движението на работниците и служещите от едно място на друго е все още голямо", а текучеството в отделните отрасли се отразява върху тяхната квалификация.[130]

* * *

В периода след 9.IX.1944 г., през тези трудни 10 години, работничеството в градовете изживява един от най-тежките моменти в своята история. Преобладава все тази неустановена, подвижна, сменяща професия, предприятия и месторабота маса от бедни, слабо образовани, грубовати и онеправдани труженици. В нея ежегодно се вливат или отпадат десетки хиляди хора, полуселяни и полуграждани, довчерашни земеделци и еснафи, младежи, домакини и пенсионери, „бивши" хора и т. н. Хора, за които преходът към новото положение на работника е окончателен или е само началото на дълъг път, обхващащ цял човешки живот и дори живота на следващите поколения, за да се оформи и утвърди съвременният работник. Залагат се основите на относително модерно организирана промишленост и стопанство, но ще изникнат още много комини и корпуси, за да се види един ден, че тя е отново изостанала, далеч от нуждите на хората.

Работничеството е всестранно обхванато и подчинено на своя „авангард" – БКП, и различните организации „трансмисии". Но тепърва предстои гигантският преход на милиони селяни в градовете, за да се сбъдне мечтата на идеологически фантазьори за многочислена и силна работническа класа, докато един ден това се окаже поредната фикс-идея от XIX век... Засега, в началото на 50-те години, работничеството расте числено и попада във все по-голяма зависимост от нов, непознат и всесилен господар – „Партията – държава", като води „тиха война" да уреди своите най-елементарни човешки нужди. Селото си отива след стария градски еснаф. Който успява да се уреди с власт, става началник, а те – работниците, трябва да издържат, да намерят място под слънцето и да помислят за своите деца в очакване на по-добро бъдеще...

БЕЛЕЖКИ

[1] *Генчев, Н.* Окончателно укрепване на народнодемократичната власт в България, 1947–1948, ИИИ, № 16–17, 1966, 25–64; *Исусов, М.* Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948, С., 1983, 268–286; *Исусов, М.* Работническата класа..., 161–264; The American Policy Towards Eastern Europe, 1978, 278–283, 329–345; *Tomaszewski, J.* Rozwoj Bulgarii w latach 1944–1956, 1980, s. 97–123; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 725, л. 1–14.

[2] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 725, л. 2–11.

[3] Пак там, л. 9–11.

[4] Пак там, а.е. 337, л. 41.

[5] *Беров, Л.* Икономическото развитие..., 202–204, 307; Икономика на България, т. II, с. 20; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 181, л. 1–180; оп. 10, а.е. 25, л. 1–3; ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 14.

[6] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 14, а. е. 36, л. 1–7, 12.

[7] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 10, а. е. 37, л. 17–19.

[8] Пак там, оп. 1, а. е. 181, л. 43–198; оп. 3, а. е. 623, л. 1–22; а. е. 650, л. 1–17.

[9] Пак там, оп. 1, а. е. 181, л. 1–180; ф. 28, оп. 5, а. е. 89, л. 191; ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 50.

[10] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а. е. 227, л. 1–21.

[11] Пак там, а. е. 266, л. 1–9; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 191, 192; ф. 49, оп. 1, а. е. 7370, л. 22–25.

[12] Втори конгрес..., с. 86, 87; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а. е. 1763; а.е. 1764.

[13] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 522, л. 115; а. е. 538, л. 8; ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 194–196.

[14] МИ ГДС, 1948, №12, с. 320; National Archives, Roll 6, 874.50/9–2949, p. 19 – „...хронично мизерните трудови условия за работническата класа в България се влошиха през 1948 г. Ниските заплати и недостатъчни дажби са двете главни причини за недоволството, близко следвани от лошите жилища, липса на условия за възстановяване..." пише в доклад на посолството на САЩ в България от 1949 г.

[15] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 2, а.е. 33, л. 35–61; ф. 28, оп. 4, а. е. 37, л. 11; ф. 49, оп. 1, а.е. 7370, л. 20–25.

[16] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 161, л. 15, 16, 101; оп. 4, а.е. 40, л. 128; оп. 5, а.е. 102, л. 228.

[17] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 5, а.е. 59, л. 10–15, 25, 32; оп. 3, а.е. 29, л. 10–25; ф. 49, оп. 1, а. е. 130, л. 1–70; а. е. 7370, л. 1–46; ф. 47, оп. 1, а.е. 191, л. 2.

[18] ДВ, №50, 2 март 1948; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 1–52; National Archives, Roll 4, 869.00/5–1550, p. 41, 42.

[19] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 311, л. 1–7; ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 14.

[20] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 29, л. 22; оп. 6, а. е. 136, л. 33.

[21] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а. е. 74, л. 1, 2, 62.

[22] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 11, 15, 16.

[23] Пак там, л. 16, 34; а. е. 7370, л. 22.

[24] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 16, 34, 48, 49, 58, 68; а. е. 7370, л. 22, 23; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 74, л. 1–62, 30.

[25] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 69, л. 1–3.

[26] *Харалампиев, И., Йорданов, С.* Машиностроенето в България, С., 1982, 1–26; *Найденов, Н.* Химическата промишленост в България, С., 1983, 1–25; *Дамянов, Г.* и др. Текстилната промишленост в България, С., 1982, 1–51; Материално-техническата база на..., С., 1985; Статистически годишник на НРБ от 1965, 1969, 1970; Ново време, 1950, №3, 1952, №1, 1953, №1; *Tomashewski, J.* Rozwoj ..., s. 140–145; *Lazarcik, G.* Bulgaria: Growth of Industrial Output, 1939–1948–1965, New York, 1968, 1–7.

[27] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 3, а.е. 626, 9–12, 39; оп. 1, а.е. 538, 15–17.

[28] *Беров, Л.* Икономическото..., с. 159; МИ ГДС, 1949, №10, с. 32; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а.е. 27, л. 1 и сл.; ф. 210, оп. 14, а.е. 36, л. 34; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, С., 1949, с. 15; Преброяване на населението в НРБ на 1 дек. 1956, С., 1960, т. IV, с. 100, 320.

[29] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 50, 58, 65; ф. 28, оп. 5, а.е. 8, л. 191.

[30] *Василева, Б.* Бежанският въпрос и миграционните процеси в България след Втората световна война, Векове, 1980, №1, 42–57; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 50–59; ф. 28, оп. 4, а.е. 161, л. 56; ф. 55, оп. 3, а.е. 29, л. 22, 23; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а. е. 266, л. 9.

[31] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а. е. 140, л. 57; ф. 28, оп. 4, а. е. 172, л. 119.

[32] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 311, л. 9; ф. 55, оп. 3, а. е. 27, л. 1 и сл.

33. ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 322, л. 1, 2; а.е. 337, л. 1–34; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а. е. 71, л. 19.

[34] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 57, 62; а.е. 47, л. 1; а.е. 311, л. 1–9.

[35] *Беров, Л.* Икономическото..., с. 306, 307; Отчетен доклад на ЦС на БПС, Труд №298, 17 дек. 1951; Първо национално съвещание на ударниците, Труд, № 294, 13 дек. 1951; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 6, а.е. 141, л. 110; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 74, л. 30, 31, 39; а.е. 195, л. 2; а.е. 138, л. 46.

[36] *Василева, Б.* Проблеми на урбанизацията и миграционните процеси в България през преходния период, ИИИ, № 27, 1984, 85–123; *Златев, З.* Работническата класа ..., с. 160; Работници и служещи в НРБ, С., 1960; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 36, л. 12; а.е. 89, л. 76–83.

[37] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 6, а.е. 136, л. 33, 34.

[38] *Василева, Б.* Организираното набиране на работна ръка за строителството и промишлеността и миграционните процеси в България 1949–1952, ИПр., 1979, № 4–5, 143–154; *Мигев, В.* Колективизацията на българското село (1948–1958), С., 1995, 149–208; ЦДА на РБ, ф. 166, оп. 1, а.е. 60, л. 120; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 74, л. 1–4. Малките „лични“ стопанства (дворове) на кооператорите не променят положението по отношение на паричния доход. *Беров, Л.* Икономическото ..., с. 162, 163.

[39] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 72, л. 12–26.

[40] Пак там, л. 1–62; а.е. 74, л. 1–39.

[41] Пак там, а.е. 71, л. 1–19.

[42] Пак там, а.е. 74, л. 8, 9; а.е. 227, л. 1–21; а.е. 178, л. 15.

[43] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 1–7; ф. 55, оп. 6, а.е. 141, л. 116.

[44] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 28–30.

[45] Правилник за премиране на ръководещите стопански и инженерно-технически работници в предприятията, обединенията и дирекциите, ДВ № 166, 15 дек. 1950; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 5, а.е. 59, л. 91, 110, 111; а.е. 136, л. 1–3; ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 39; ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 8.

[46] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 53, 54, 76, 77.

[47] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 4, 5.

[48] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 31, 52 – ТПК сами решават дали да дават или не отпуски въпреки съветите на ЦКС да се съобразяват с разпорежданията на Закона за трудовите договори, които не са задължителни за тях.

[49] Пак там, л. 6, 7.

[50] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 311, л. 3.

[51] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140,л .52, 54.

[52] Пак там, л. 52, 58.

[53] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 849, л. 1.

[54] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 36.

[55] Пак там, л. 62.

[56] Пак там, л. 32, 36, 39, 53, 58, 61; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 905, л. 2.

[57] ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 140, л. 36; ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 11.

[58] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 1–3, 25, 33, 34, 39, 52; ф. 49, оп. 1, а.е. 7370, л. 26, 53. Според Окр. №4 на МТСГ от 1949 г. кооператорите от ТПК не попадат под закрилата на закона за трудовия договор, макар че те „са на общо основание работници".

[59] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 1–62.

[60] Пак там, л. 33, 65.

[61] Пак там, л. 62, 69.

[62] Отчетен доклад ..., Труд №298, 17 дек. 1951.

[63] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 191.

[64] Пак там, л. 191; ф. 307, оп. 55, а.е. 3, л. 4, 5, 20; а.е. 2, л. 127, 227; оп. 71, а.е. 22, л. 135, 327; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 69, л. 1–3.

[65] ДВ №131, 13 юни 1946, №219, 18 септ. 1948; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 905, л. 1–6.

[66] ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 10, а.е. 25, л. 1–3; а.е. 37, л. 17–19; а.е. 69, л. 58; ф. 55, оп. 8, а.е. 18, л. 5–8; ф. 28, оп. 5, а.е. 89, л. 192; а.е. 161, л. 9, 10.

[67] Отчетен..., Труд № 298, 17 дек. 1951; Бюлетин на ЦС на Професионалните съюзи, 1953, №8–9, с. 2,3; Единство, №5, 20 септ. 1948; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а. е. 29, л. 30, 59; оп. 4, а. е. 4, л. 66; оп. 5, а. е. 59, л. 12, 13, 51, 84, 96; ф. 2, оп. 1, а.е. 138, л. 3.

[68] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 269, л. 15.

[69] Пак там, оп. 6, а.е. 10, л. 15; а.е. 1015, л. 1 и сл.

[70] *Никова, Г.* „Големият заговор" в България 1949–1953 – В: Лица на времето, С., 1997, 69–99; Януарският пленум на ЦК на БКП, С., 1950.

[71] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 73, л. 1–11; а.е. 138, л. 42.

[72] Пак там, а.е. 73, л. 1–3, 13, 14; а.е. 76, л. 6.

[73] Пак там, а.е. 178, л. 12; ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 503, л. 1.

[74] Отчетен..., Труд, цит. бр.; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 3, а.е. 29, л. 1 и сл.; оп. 5, а. е. 59, л. 1–182; оп. 6, а.е. 136, л. 1 и сл.; а.е. 141, л. 1–67.

[75] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 73, л. 1–40; а.е. 74, л. 8.

[76] Пак там, а.е. 41, л. 1–10; а.е. 73, л. 6–11.

[77] Пак там, а.е. 138, л. 16–27, 30, 43–46.

[78] Пак там, л. 8, 15–19, 30, 43–51.

[79] Бюлетин на ЦС на Професионалните съюзи, 1953, №8–9, с. 9.

[80] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 51, л. 1–35; а.е. 178, л. 12, 13; оп. 6, а.е. 1899, л. 5, 6.

[81] Пак там, а.е. 139, л. 1, 2; а.е. 163, л. 1–39; а.е. 41, л. 1–20; а.е. 75, л. 1–9.

[82] Отчетен доклад, Труд, №298, 17 дек. 1951.

[83] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 77, л. 1, 2; а.е. 75, л. 1–9; а.е. 76, 1–8.

[84] Пак там, а.е. 139, л. 8–13.

[85] Пак там, л. 9–16; а.е. 77, л. 1–4; а.е. 76, л. 1–8; оп. 6, а.е. 1899, л. 74, 89–94; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 10, л. 12.

[86] Бюлетин на ЦС на Професионалните съюзи, 1953, №10, с. 2, 3; Известия № 91, 13 ноем. 1951.

[87] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 76, л. 2; оп. 6, а.е. 1899, л. 50.

[88] Петнадесет години народно здравеопазване, С., 1959; Труд №246, 16 окт. 1950; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 45–51; ЦДА на РБ, ф. 49, оп. 1, а.е. 2958, л. 48–52; ф. 210, оп. 14, а.е. 84, л. 1–6; а.е. 36, л. 1 и сл.; СГОДА, ф.65, оп. 1, а.е. 10, л. 14; а.е. 23, л. 6, 9, 24.

[89] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 4, 47; а.е. 905, л. 1, 2.

[90] Труд, №32, 7 февр. 1952.

[91] Пак там; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 905, л. 1, 2, 12.

[92] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 178, л. 14.

[93] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 4, л. 199–212; а.е. 23, л. 33; а.е. 29, л. 12, 13; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 178, л. 1–16.

[94] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 5, 35.

[95] Пак там, л. 35, 36.

[96] *Класанов, М.* За развитието и някои характерни черти в архитектурата на социалистическа България – В: Българско социалистическо изкуство от тридесетте до седемдесетте години, С., 1978, 151–156, 162; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 41; СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 29, л. 6, 10, 20.

[97] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 35–45; оп. 19, а.е. 178, л. 15.

[98] Пак там, оп. 6, а.е. 1899, л. 66–76.

[99] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 6, а.е. 240, л. 5–21. Индексът на цените на едро при база 1939 =100 варира: храни от растителен произход от 610,6 до 3396, храни от животински произход – 75,8 до 388,5, за текстил – от 530,7 до 1436,0, строителни материали – от 323,2 до 1359,2, горива – от 269,4 до 1036,6, разни – от 367,3 до 954,7. Пак там, л. 8.

[100] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л.4.

[101] Пак там, л. 53–61, оп. 19, а.е. 178, л. 14.

[102] Пак там, оп. 6, а.е. 1899, л. 24.

[103] Пак там, л. 6–14, 61, 89–93.

[104] Пак там, оп. 19, а.е. 139, л. 4, 5, 8.

[105] Пак там, л. 5, 6; а.е. 163, л. 14; а.е. 177, л. 5, 6.

[106] Пак там, а.е. 139, л. 6;

[107] Пак там, л. 9–13; а.е. 177, л. 3, 4; а.е. 120, л.7; а.е. 77, л. 38–40.

[108] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, л. 44, 45, 89–93.

[109] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 770, л. 4.

[110] Пак там, а.е. 769, л. 1 и сл..

[111] Пак там, а.е. 770, л. 4, 8.

[112] Пак там, л. 1–21.

[113] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 120, л. 2–7; а.е. 177, л. 3, 4; а.е. 41, л. 1–10; а.е. 178, л. 1–17.

[114] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 770,, л. 16.

[115] СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 10, л. 30.

[116] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 770, л. 16, 17; оп. 19, а.е. 177, л. 5, 6.

[117] Отчетен..., Труд №298, 17 дек 1951; ЦДА на РБ, ф. 53, оп. 6, а.е. 136, 13–84; ф. 188, оп. 1, а.е. 473, л. 61; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1899, 6–27, 75–93.

[118] *Seton-Wotson, H.* The East ..., 277–281.

[119] *Tomaszevski, J.* Rozvoj..., s.139, 140; Social Consequences of Communist Societies, ed. by M. G. Field, 1970, p. 6, 10, 182; ЦДА на РБ, ф.136, оп.7, а.е.30, л.1–9; ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 71, л. 5, 6.

[120] Известия на президиума на НС, №14, 17 фев. 1953.

[121] Пак там, №90, 10 ноем. 1953.

[122] Ново време, 1953, №8, 3–32; № 9, 3–15; Пас там, 1956, № 12, 13–18; *Brawn, J. F.* Bulgaria under Communist Rule, New York, 1970, p. 35,36.

[123] ЦПА, ф. 1, сп. 19, а.е. 266, л. 1–11.

[124] Пак там, л. 1–8.

[125] Пак там, л. 8.

[126] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 696, л. 39; оп. 14, а.е. 89, л. 76.

[127] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 266, л.8–11.

[128] ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 473, л. 61; а.е. 498, л. 57; а.е. 503, л .1.

[129] ЦПА, ф. 1, оп. 19, а.е. 266, л. 8–14; а.е. 267, 1–39.

[130] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 14, а.е. 89, 76–90.

ЧАСТ IV

ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА

ГЛАВА ПЪРВА

БУРЖОАЗНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ ЕПОХИ

Началото на 40-те години на XX в. исторически погледнато е най-зрелият период от развитието на буржоазното общество и в неговите рамки на интелигенцията в България. Тя е сравнително млада и неоформена социална формация със своя конкретна национална физиономия, плод на относително кратка биография, което не пречи в нея да се види общия тип на съвременната европейска интелигенция.[1] Необходимо е да се отбележат няколко по-важни момента, оказали влияние върху нейното развитие и облик до средата на 40-те години.

През втората половина на XIX и особено през първите десетилетия на XX век в буржоазните общества паралелно с напредване на процеса на модернизация бързо се развива и нараства една нова обществена група, наричана „нови средни слоеве“ или „ново средно съсловие“. Тя започва да играе все по-важна роля в икономическия, политическия и културния живот и до голяма степен определя социалните характеристики на съвременния капитализъм. В Западна Европа към нея се отнасят предимно дребни и средни предприемачи в нов тип производства и услугите, всевъзможни специалисти в стопанските предприятия, чиновници от държавни и общински служби, обществени и културни институти, многобройните „свободни“ професии – лекари, адвокати, архитекти, инженери, а също така учени и преподаватели, писатели, артисти и други интелектуалци.[2]

В страните от Източна Европа новите средни слоеве са представени предимно от интелигенция, социално явление, характерно за тази част на Европа. Тя се състои от две основни категории на интелигентските професии – интелектуалци, хора със специални знания, управленческа и творческа изява, което им осигурява привилегировано обществено положение, влияние и присъствие в държавната власт, и многобройните чиновнически и технически изпълнителски кадри, „умствени работници“, които заемат по-ниските длъжности в държавната администрация и общините, стопан-

ските предприятия, пощите, ж.п. транспорта и всевъзможни канцеларии. Те персонално преливат помежду си. Общо за тях е, че изпълняват квалифициран умствен труд, често в едни и същи обществени сфери, но предимно в държавната администрация. Различията са в степента на образованието и квалификацията, в характера и резултатите на умствения труд. Критериите, които отграничават интелигенцията, са исторически променливи, но по правило през първата половина на XX век към нея принадлежат онези категории от населението, които извършват високо квалифициран и творчески умствен труд, изискващ висока степен на образование, предимно висше и по-рядко средно специално, т. е. системно научно знание, и в много случаи талант. Това е свързано обикновено с придобиване на по-престижно и влиятелно обществено положение и особен манталитет.[3]

Този общоевропейски процес намира отражение в развитието на българското общество след Освобождението, когато практически започва формирането на интелигенцията от съвременен тип. Това става на няколко фази, съобразно с особеностите на нашето национално развитие. Въпреки значителния социално-икономически прогрес в периода до началото на 40-те години България се намира в един от началните етапи на т. нар. прединдустриална фаза на процеса на трансформация и модернизация по отношение на страните от развития Запад.[4] Българската интелигенция се развива и възпитава в условията на закъсняващо цивилизовано, организирано търсене на умствен труд – творчески и изпълнителски.

Доскорошната липса на държавност и принадлежност към изостаналата Османска империя определят трудния процес на изграждане на държавните административни, стопански и културни институции, които са материална основа на новата интелигенция. През целия период от Освобождението до Първата световна война продължава преходът от преобладаващия през Възраждането тип интелигент с по-скоро енциклопедично, отколкото системно знание, с полулюбителски интереси и прояви към модерния тип интелигент – професионалист. По това време тон в интелектуалния живот дава малобройната творческа интелигенция, предимно писатели, идеолози, публицисти, по-рядко професори. Основните интелигентски фигури са учителят, свещеникът, недостатъчно образованият чиновник. Във висшата администрация се срещат по-често партийно-клиентелски креатури, отколкото специалисти със служебен и образователен ценз, макар че в състава на народните представители, министрите и други ръководни постове от различни правителства се открояват значителен брой хора, завършили висше образование главно в Западна Европа и Русия, с утвърдено професионално име. Офицерството се създава като високообразована и уважавана, но все още малобройна обществена група. Характерните за напредналите страни интелигентски „свободни“ професии и упражняващите частна практика са малко и слабо представени. Броят на завършилите в европейските образователни центрове и новосъздадените

родни висши училища расте, а още по-голям брой продължават да се обучават. Към Първата световна война интелигенцията е главно първа и помалко втора генерация.[5]

В началото на 20-те години големият български литературен историк и критик Боян Пенев пише великолепното си есе „Нашата интелигенция". „Не се е още оформила и няма история. Условията, при които се създава, не са завидни. На всяка стъпка трябва да се бори с пречки. Ако един ден закрепне и стане действителна сила, тя ще разреши своите задачи и – не се съмнявам – ще извърши истински подвиг в духовния живот на страната. Нейният ден още не е настанал... Може би още дълго ще чакаме, докато из хаоса се роди това, което с право ще наречем българска интелигенция."[6]

През 30-те и началото на 40-те години на XX в. се установява относително завършена и модерна за времето структура и функции на българската интелигенция. Новата, далече по-многобройна генерация, която навлиза в активна дейност в междувоенния период, получава образование и квалификация в една солидна, макар и все още скромна, отечествена мрежа от нарастващ брой средни, полувисши и висши училища. От учениците и студентите, записани в тях в периода 1939–1944 г., се формира значителна част от интелигенцията до 1948–1949 г. В първите години след 9 септември 1944 г. под лозунга за „демократизация" на образованието, основно положение в Програмата на Отечествения фронт, осезателно нараства броят на учащите в средните и висшите учебни заведения.[7] Студентите са своеобразна прослойка на образованото градско общество, упражняват умствен труд, но могат само условно и временно да се отнесат към интелигенцията. Освен постоянно променящият се персонален състав поважно е да се отбележи липсата на определена и трайно практикувана професия, на статус на самостоятелни граждани.

В междувоенния период нараства броят на завършилите висше образование и специализиралите в западно и средноевропейските научно-образователни центрове. До 1944 г. националната образователна система е тясно свързана с европейската и това е от изключително значение за високото ниво на подготовка на специалисти, особено в някои области като медицина, архитектура, инженерни науки, икономика.[8]

Интелигенцията се професионализира. Системното знание, висшето образование или матура стават характерен и дори задължителен белег за принадлежност към интелигентските професии и управляващата администрация, за което спомага цензовата политика на безпартийния режим след 1935 г. Най-представителни стават „свободните" професии. В общественото съзнание и практика интелигентът на 40-те години е вече университетски човек, свързан обикновено с принадлежност към професия, интелигентски обединения, учреждения и организации, създаващи своеобразна професионална културна среда, обществено положение и манталитет. Интелигенцията се състои вече от няколко относително самостоятелни слоя

със свой обществен статус. Те се „еманципират“ напълно социално в междувоенния период, когато не само нарастват числено, но и се организират обществено-професионално, като укрепват стари и създават нови свои обединения – съюзи, дружества, клубове и пр., активно се намесват в обществения живот, водят борба за своите специфични интереси, установяват определени правила и маниер на общуване. Всички тези условности изплуват от неяснота в определени форми през 30-те години, за да се загубят в годините на сталинското преустройство на културата.

Най-представителната и най-типична група на българската интелигенция са т. нар. „академични съсловия“, заемащи особено място в обществената структура на всяко слаборазвито общество. Това са дипломирани висшисти от няколко типично интелигентски професии – адвокати, лекари, зъболекари, художници, музиканти, инженери и архитекти, учени и преподаватели във висши учебни заведения, които заедно с някои близки интелигентски групи – писатели, артисти, журналисти и др., наброяват около 15 000 души. Една част от тях, близо 55%, са частно практикуващи.

Независимо от видимия прогрес през 1946 г. България разполага с относително и абсолютно малоброен кадър с висше, полувисше и средно образование, от чиито среди се формират предимно новите средни слоеве и специално интелигенцията. В страната има 49 491 работещи с висше образование, или едва 1,18% от активно заетото население. От тях 43 535, или 88,5%, са в градовете и това представлява 5,4% от активното градско население. В селата има само 5956 души с висше образование. Незавършено висше образование имат 23 019 души (15 905 в градовете и 7115 – в селата). Със средно образование са 88 732 души в градовете и 54 852 – в селата, общо 143 584, или 3,4% от активно заетите. Работещите с незавършено висше и полувисше образование са 1,96%, а със средно 10,9% от активното градско население. В градовете живеят 69% от активно заетите с незавършено висше и 62% от среднистите.

В средата на 40-те години градското по-високо образовано общество обхваща 148 171 души – 18,3% от активното население на градовете. В селата високо образованите са 67 952, или само 2% от тяхното активно население. Относително стабилно и многочислено културно общество от модерен буржоазен тип има само в София и няколко големи градове, където се намират повечето значими културни средища – университети, библиотеки, театри, музеи, кина и др. В голяма част от градовете, или по-точно градчета, високообразованите граждани са малко, а в селата те се броят на пръсти, там, където ги има. За тогавашното състояние на икономиката и държавата този брой образовани лица не само се оказва достатъчен, но от началото на 30-те години в страната има хронична безработица сред интелигенцията и се говори за „свръхпроизводство на интелигенция“. По данни на Министерството на социалната политика в началото на 1945 г. броят на безработните интелигенти надминава 1900 души.[9]

Далеч по-важно е обстоятелството, че голяма част от образования кадър по това време се е посветил на предприемаческа, промишлена, търговска и други подобни дейности, поради което не може да се отнесе към интелигенцията, а се включва в групата на собствениците – буржоа предимно от новите средни слоеве. От градските собственици в земеделието 425 са с висше образование, но само 38 работят като агрономи и лесовъди. В промишлеността има 1668 собственици с висше образование, докато работещите като самостоятелни инженери и архитекти са 897. Особено фрапантно е положението в търговията, където от 1465 собственици с висше образование 1341 са частни търговци, а от останалите частници 475 са с незавършено висше и 4521 са със средно образование. Общо 35% от завършилите висше образование са самостоятелни стопани.[10]

Още по-сложен е въпросът със завършилите средно образование. Някои автори безусловно причисляват към интелигенцията всички завършили средно специално образование.[11] Първо, не е ясно защо те се отделят от завършилите „реални" гимназии, които дават например голяма част от учителството. Второ, голям брой, ако не и мнозинството, средни техници след 9 септември 1944 г. стават занаятчии и друг тип предприемачи, или работят като майстори-специалисти в предприятията. С подобен тип дейности се занимават голям брой среднисти въобще. От 1996 самостоятелни стопани със средно образование в градското земеделско и горско стопанство само един е посочен в групата на техниците среднисти. В градската преработвателна промишленост има 3577 собственици среднисти, от които 796 са техници.

Характерно за времето е обстоятелството, че много от завършилите средни технически училища не работят по специалността си, а стават чиновници, като обикновено се занимават с нискоквалифициран изпълнителски, канцеларски труд. В своето няколко годишно съществуване керамичното училище е дало само няколко техници за предприятията, а мелничарското около 50–60. В Русенска област 9% от наличните техници са на чиновническа работа. Не е малък броят на гражданите с висше, полувисше и средно образование, които работят като помощници – 3518, и работници – 14 075, или общо 12% от всички с такова образование. В групата на помощниците в селата влизат 19 627 души, главно жени, със средно, незавършено и завършено висше образование.[12]

В средата на 40-те години за работници на умствения труд държавните институции считат всички, които имат завършено висше или средно, включително практическо търговско, образование или без изискваното образование, но работили най-малко 5 години като умствени работници.[13] При съществуващите в страната реални условия към интелигенцията могат да се отнесат предимно среднисти, работещи като учители, аптекари, фелдшери, заемащите ръководни административни служби и длъжности на инженери, проектанти и други висшисти в производството. Всички прослойки на

граждани с по-висок образователен и професионален ценз оформят в края на 30-те години т. нар. образовано, културно общество в градовете. В него преобладават новите средни слоеве от предприемачи и интелигенцията.

Според направените от мен проучвания в средата на 40-те години интелигенцията в България обхваща около 11 000–12 000 частно практикуващи интелектуалци със „свободни професии", мнозинството от 31 964 служещи с висше образование и 95 216 държавни, общински и други служители с незавършено висше, полувисше и средно образование, предимно чиновници, учители, офицери, духовници. Интелигентите в градовете, занимаващи се с високо квалифициран умствен труд, включително творчески, са приблизително 50 000–55 000 души, от които към 43 000 служители. В селата интелигенцията включва около 28 000 души, от които към 22 650 учители, 2000 от „академичните" професии, 2300 духовници и 1500 други служители.

Друга основна група на интелигенцията са хората, изпълняващи ниско квалифициран умствен труд. Тя включва около 90 000 души или към 50% от служещите в градовете със средно и по-високо образование, както и част от среднистите на частна практика. В селата към тази категория могат да се отнесат около 10 000 служещи среднисти и 20 000 с ниско образование (до прогимназиално). При тогавашните условия чиновниците, изпълняващи нискоквалифициран умствен труд, имат обществено-икономическо положение, сходно с това на квалифицираните работници и служители, чийто труд е преимуществено физически, но професионално, по характера на своята дейност и манталитет са свързани повече с интелигенцията.[14]

Към началото на 40-те години се оформя едно макар и скромно по брой „образовано българско общество", обхващащо около 250 000 души с висше, полувисше и средно образование. То трябва да се нарече градско, доколкото близо 90% от образованите хора са в градовете, и има реалните измерения на културна среда само в София, а на културни кръгове в десетина по-големи други градове. Интелигенцията е около 80 000 души, към 2% от активното население. Повечето живеят и работят в градовете, около 5-6% от активно заетите граждани. В София е съсредоточена почти половината от българската интелигенция. Всъщност става дума за особен тип „островно" културно развитие, характерно за всички източноевропейски страни. В градовете-острови се създава наситена на културни елементи среда от съвременен европейски тип. Тя поражда духовен живот и обществена деятелност относително независим, и дори е откъснат и противостоящ на патриархалното и дребнособственическо море от селяни, живеещи при традиционни, понякога примитивни условия.

Особен интерес представлява общественият статут на интелигента по това време. Интелигенцията не е класа, нито надкласова формация. Тя е обществена група от относително самостоятелни слоеве със свои собстве-

ни икономически, професионални и психологически характеристики.. Материалните и духовните интереси на всяка професия и категория са различни и дори противоречиви. Не е приемливо доктринерското разделение на интелигенцията на буржоазна, дребнобуржоазна или пролетарска въз основа на това чии класови интереси изразяват отделните интелигентски среди с техните твърде променливи политически възгледи и симпатии, както правеше марксистко-ленинската „наука". Интелигентът работи с глава, ум, преимуществено сам, продава интелектуален труд и творчество. Личният успех, професионалната и творческа слава, кариерата, казва П. Пондев, са алфата и омегата в живота на интелигента, това, което е печалбата за капиталиста. Стремежът „нагоре" е основна линия в неговото поведение. Затова конкуренцията с колегите е по-силна от необходимостта от обединение. Като умствен работник той има специфично самосъзнание за своята личност, за принадлежност към по-издигната и привилегирована обществена група. Дори нисшите чиновници и по-бедни членове на една или друга интелигентска професия се чувстват „по-горе" в социалната йерархия от работника и селянина. Битието на интелигента е свързано с преразпределението на обществени фондове от принадена стойност, извлечена от производителните класи. Неговият тип е този на модерния буржоазен интелигент, с индивидуалистичен мироглед и болезнено себевживяване, воюващ в условията на конкуренция и съревнование за успешна професионална кариера и житейско преуспяване.[15]

Интелигенцията отразява всички степени на материалното благосъстояние в буржоазното общество, от богатия до бедния несретник. Главно поради различното положение в социалната йерархия едни или други интелигентски среди са свързани с различни класи и групи, без да губят своя специфичен облик и мотивация. По правило заможните интелектуалци, адвокати, лекари, архитекти, ръководен персонал в банки и предприятия са обвързани чрез много обществени и родствени отношения с капиталистическите кръгове и царския двор и са част от елита на буржоазното общество, чиито ценности защитават. Сред по-бедната част на интелигенцията, главно млади хора, са привържениците на радикални, леви и десни тежнения от различен тип, народнически, комунистически, анархо-синдикални, авторитарни и дори фашистки.

На проф. П. Бицилли принадлежи една от най-интересните интерпретации за интелигенцията като „новата обществена класа", но класа „парадоксална", без собствена икономическа база, пръсната между всичките останали класи и поради това несвързана с никоя от тях. Тя е различна от сумата лица „les intellectuels", защото има „главния признак на една класа: изпълнение на определена обществено необходима функция ... да вкарват тенденциите на народните маси в областта на съзнанието, да дават идеологически отговори на въпросите, които налага всяко едно време". Интелигенцията се характеризира с образование, умствен труд, инте-

лектуален продукт, самосъзнание за особеност и многообразен индивидуализъм на интелигента от бедното чиновничество до „свободните професии", авторство на всички идейни и политически конструкции – утопизъм, безкласово общество, социализъм, масонство, национализъм, демокрация и др.[16]

Хората с някакъв имот, що годе приличен за времето доход, образование и социален престиж дават облика на българската интелигенция. Материалното им положение не е особено добро в сравнение с това на техните събратя в развитите европейски страни. Все пак точно през 30-те години основната част от интелигенцията, особено в „свободните" професии, придобива по-солиден материален статус за нашите условия, приобщава се към европейския бит и консумация – жилище, библиотека, радио, дрехи и т.н. По това време заплатите на интелигенти-служители са 2–4 пъти по-високи от тези на работниците, а доходът на частно практикуващите е още по-висок.[17]

Сложните и противоречиви тенденции в социално поведение, настроения и прояви на интелигенцията са свързани с произхода и възпитанието на образованите хора през 40-те години. Интелигенцията, включително студентството, в преобладаващата си част произхождат от семейства на селяни, занаятчии, дребни търговци, чиновници, учители, които често изнемогват, за да осигурят добро бъдеще на синовете и дъщерите си. През учебната 1939–1940 г. 30,9% от учениците в общообразователните гимназии са от семейства на занаятчии, търговци и хора от свободните професии, 34,3% – от семейства на земеделци, и 34,8% – на работници и служещи. През учебната 1947–1948 г. това разпределение е съответно 20,2%, 55% и 24,8%. С интелигентски произход са учениците, идващи от семейства на хора със „свободни професии" и повечето служещи. Много по-висок е делът на студентите, произхождащи от дребнобуржоазни и селски семейства.[18]

Основните източници на формиране на интелигенцията и образованото общество в градовете са, от една страна, дребната буржоазия и селяните и, от друга, „самовъзпроизводството" на интелигенцията и служещите въобще. Но „самовъзпроизводството" при българските условия е доста различно от това в европейските страни. Мнозинството от хората на умствения труд с интелигентско потекло произхождат от семейства на интелигенти първа генерация, т.е. техните дядовци са обикновено дребни собственици, земеделци, занаятчии и пр. Българските интелигенти са свързани с тесни връзки с дребнособственическо, дребнобуржоазно родословие, съседско, житейско обкръжение с неговите схващания, навици и норми на живот, с възпитанието и живота на село или в малките провинциални градове. Тяхното социално положение и поведение са силно повлияни по израза на Ив. Хаджийски от „закона за приспособяването и потъването в неизбежните връзки на дребнособственическия бит".[19] С

това е свързана силната привързаност към частната собственост и индивидуалната свобода, политическата демокрация, стремежът към личен просперитет и независимост и същевременно към кооперативизъм, социална справедливост и социално реформаторство.

Социалният произход е тясно свързан с културната среда, която определя манталитета на българския интелигент. Известният народопсихолог Никола Мавродинов поставя въпроса за липсата на единство в характера и личността на българския интелигент. Той посочва двойствеността на средата, в която българският интелигент израства, или по-точно липсата на единна духовна и материална среда, разните противоречиви влияния и условия при неговото формиране. Географията на софийското културно общество е твърде пъстра – копривщенци, самоковци, кюстендилци, македонци и т.н., а „кореняците" са доста рядко. Животът им в столицата е доста по-различен от патриархалния, традиционен, колективен живот на селото или еснафския дух на останалите градове, където израстват и получават първите степени в образованието си. Съвременната европейска култура се промъква там много бавно, особено в моралните и житейски правила. Стресът при сблъсъка с културата и живота в големия град София, а още повече със западната цивилизация, е силен, приспособяването трудно, връщането болезнено, установяването след започване на работа в новото място с много житейски проблеми.[20]

Най-голяма пречка за развитието и съществуването на българската интелигенция според Боян Пенев е „слабата културност, да не кажем несъмнената некултурност на нашето общество. Със своите твърде повърхностни образователни стремежи, с равнодушието си към всяка духовна проява, нашата среда, която обича понякога да говори реторично за духовен прогрес, всъщност се прекланя само пред материалното благо...Средата е по-силна от онова незначително ядро, което иска да се обособи и да се наложи със своята просветена мисъл и воля. Средата смъква до своя уровен една голяма част от нашата интелигенция до едно „безволно съществуване", в което се забравят „някогашните младежки пориви". Това е делничната трагедия на интелигенцията – по-страшна от всяка шумна и главоломна катастрофа.[21]

Петко Войников казва в началото на 40-те години, че в България няма достатъчно културни люде, за да излъчат културен елит. Той посочва разликите между дарование, специализация и култура, между най-учената титла и културността. Както други свои съвременници социолози, народопсихолози и философи, той забелязва тънкия до прозрачност пласт култура, под който напират първични страсти, грубиянство и жестокост, селска хитрост и пресметливост. Тези полукултурни хора са далече от онова състояние, когато цивилизацията е досегнала не само ума, но и облагородила характера и създава културния човек, за когото културата не е разширена грамотност, безразборна начетеност или събуден вкус към по-комфортен

живот, а е една системна, пълна издигнатост. Недостигът на цивилизованост и култура в този смисъл, според Войников, е причина за интелектуалната леност, непродуктивността на нашата интелигенция, имитацията на чужди и липсата на родни идеи, общата зависимост от тълпата и публиката.[22] При отсъствието на единна социална, морална и духовна среда, „тежката борба за съществуване, материалната несигурност и угнетителното отчаяние от „инертността" на масите" изтощават младата и неоформена българска интелигенция, пише Любен Цветаров. Икономическата и културната изостаналост на страната, кратката „биография" и липсата на традиционни интелектуални ценности, на свобода и сигурност за продължително творчество, беднотията и зависимостта от държавна служба пораждат доста разпространени отрицателни качества сред хората от образованото общество: подражателство, повърхностност, показност, взаимни боричкания и сервилност пред силните на деня, цинизъм и завистливост, разни „филства", политическо „чергарство", лутане и блуждаене в крайности; гражданска пасивност и нагаждане, оправдано с теорията за вътрешните революции на една честна съвест; недостиг на самодисциплина, нравствена издръжливост, на обединяващи ценности и стремежи, неутвърдено историческо самосъзнание, на чувство за културна отговорност. Тези и много други горчиви констатации правят Пенчо Славейков, Боян Пенев, Иван Радославов, Георги Томалевски, Любен Цветаров, Георги Цанев и редица други известни български интелектуалци. Според проф. К. Гълъбов българинът и българският интелигент е с психология на човек от едно преходно време – „дезориентирани сме, защото все още не сме европеизирани".[23]

Трябва да сме предпазливи към подобни емоционални оценки, избликнали от душевните мъки на личности с високи помисли и горди амбиции, отнесени към общата маса интелигенти, които като всички хора са подвластни на различни променливи слабости и страсти. Всъщност тогавашни и по-късни автори като проф. Н. Генчев невинаги си дават достатъчна сметка за изключителната сложност на прехода от едно социално ниво към друго, за „вековете", които трябва да прекосява българинът, за да навакса, и че това е пряко сили в рамките на един човешки живот, при условията на България от средата на XX в., че и по-сетне. „Догонването" – пише Ив. Беренд – е основен белег на източноевропейския тип култури.[24]

Удивително е, че тънкият културен пласт на сиромашка България успя да излъчи в тези години творци, които дават на страната забележителни произведения в литературата, изобразителните изкуства, на сцената, във философията, правото и в други науки – основание да определим това време като един от най-високите моменти в нашата културна история. Произведения, в които модернизмът, европеизмът и българският дух се сливат действително в нещо самобитно, както текстът, музиката и хореографията на „Нестинарка".

По-важна е констатацията, че към средата на 40-те години у нас има оформен солиден, предимно градски културен слой, носител на европейското хуманистично знание и етика, върху които почиват новите, все по-утвърждаващи се норми на обществен и професионален живот на интелигенцията. В нейния горен пласт – творческата интелигенция, се открояват вече не единици, а значителен брой известни имена, достойни за всяко европейско, културно общество. Припомняйки си за своите разговори с Илия Бешков, Атанас Далчев, К. Петканов, К. Константинов, професорите Д. Михалчев, Цеко Торбов, К. Гълъбов, Венелин Ганев, Ал. Балабанов, със Симеон Радев и др. Владимир Свинтила пише: „Тяхната подготвеност, извисеността на тяхната мисъл, боравенето с огромен емпиричен материал, житейският им опит, познаването на библиотеки от книги и тогава, пък и сега ми се струват недостижими." Н. Мавродинов ще забележи, че много интелектуалци в София преодоляват своята раздвоеност, схващат полека-лека високата на столичната култура и морал – на дълга, личната честност и осъзната отговорност към себе си, работата и семейството. Иван Хаджийски говори за утвърждаване на индивидуализма с неговото чувство за историчност и изява, поза и самодоволство. А Иван Радославов ще защитава дори през 1948 г. онзи индивидуализъм на българския интелигент, неговите идеали и нравствени цели, които искаха жертва в името на отвлечени идеи... метафизиката и схоластиката в областта на мисълта. Не случайно през 1939 г. възниква „Клуб 39", който през следващите години обединява около авторитети като Илия Бешков и Никола Мавродинов 180-200 интелектуалци от различни браншове, водени от желанието за съвместен интензивен културен живот, като средище на духовна подкрепа, обмен и плодоносна изява.

В духа на европейската културна традиция възникват ред други средища на българската интелигенция и култура като социологическото общество с председател проф. Венелин Ганев и философският кръжец под патронажа на Атанас Илиев. В София се образуват влиятелни интелигентски кръгове около някои периодични издания като литературните „Златорог" на Вл. Василев, „Литературен глас" на Д. Б. Митов, „Развигор" на Ал. Балабанов, „Изкуство и критика" на Г. Цанев, академичните – „Българска мисъл" на проф. М. Арнаудов, „Философски преглед" на проф. Д. Михалчев, „Известия на българското дружество за социален напредък" под редакцията на проф. И. Янулов (последните две списания са измежду спрените от правителството през 1942 г.), педагогическото „Училищен преглед" и др. В тях се дискутират исторически, философски, социологически, литературни, медицински, общо културни и други. въпроси. Важно културно средище на епохата е кафене „Цар Освободител", описано живописно от К. Константинов в мемоарите му „Път през годините".[25]

Придобиването на особена културна и професионална идентичност е в основата на самосъзнанието и общественото поведение на интелигентите. Широкият умствен кръгозор, нагласата да мислят по-обобщено, не само ги отличава от дребната и по-едра буржоазия, от работници и селяни, но им позволява да надмогнат съсловната и класова ограниченост, текущите и частните интереси и да се ангажират с по-трайни потребности на цялото общество. Произходът, средата, образованието, професионалните интереси, културните традиции и ценности, привилегированото положение на умствени труженици предопределят тяхната защита на буржоазното общество. Но точно поради това те се сблъскват с капиталистическата класа, чийто стремеж към печалба на всяка цена, експлоатацията и обедняването на работниците, разоряването на дребните стопани заплашва основите на буржоазния свят. В стремежа си към неговото съхраняване, към предотвратяване на страшната социална революция и диктатурата на пролетариата, интелигенцията или най-активната част от нея търси начини да реформира обществения ред, да обуздае капиталистическата експлоатация и ограничи жаждата за печалби в определени норми, да преодолее тежкото социално неравенство.

Държавата според буржоазните идеолози трябва да регулира обществените отношения чрез „рационално преразпределение“ като алтернатива на либералния капитализъм, да защити частната собственост и инициатива, индивидуалната свобода, като ги подчини на обществените и общонационални интереси. Буржоазната интелигенция противопоставя културата, религията, гражданския морал и еволюционното развитие на обществото срещу разрушителното действие на материалистичния мироглед и особено неговата комунистическа, болшевишка доктрина. Тези принципи са особено характерни за политически концепции като така наречения „катедър“ социализъм, за социалния реформизъм и още повече за различните направления на „държавния социализъм“.[26] Тази европейска тенденция е твърде силна в Източна Европа поради специалното място на интелигенцията в изграждането и развитието на националните държави след втората половина на XX век.

В България както във всички, закъснели в своето развитие страни, държавата има особена роля за формирането и идейната нагласа на българската интелигенция. В края на 30-те години завършилите висше образование държавни и общински служители са над два пъти повече от тези в частни и кооперативни предприятия, или на частна практика. Само около 15% от интелигенцията в страната и към 22% в градовете са частно практикуващи. Много автори пишат, че интелигенцията е чиновническа, изпълнила канцелариите на държавни учреждения, зависима от една заплата. Но именно генеалогичната връзка, срастването на високообразованите хора с държавата стимулира възникването в Източна Европа на социалния феномен интелигенция, като обществена група с особена

роля във властта, държавното и културното строителство, с особено самосъзнание за водач и арбитър на нацията, стремеж към самостоятелна, нещо подобно на класова, власт и т. н.

Феномен, непознат за Запада (Западна Европа и Северна Америка), където разнообразни групи интелектуалци продават своето знание или културни продукти на свободния пазар, включително като наемници в обществени и частни организации. Социалните условия в Източна Европа и по-специално модернизацията и индустриализацията от горе, чрез целенасочена политика на държавата, отсъствието на капиталистическа класа в същинския смисъл способстват за оформянето на голяма част от интелигенцията като особена „бюрократична класа“ с възможност да упражнява огромна власт, включително за натрупване на капитал чрез преразпределение на държавните средства. Бюрократичният апарат расте, като привлича все повече хора с високо образование като поприще за власт и пари. По-съществено е, че интервенцията на държавата, фактът, че тя остава основният финансист, предприемач и меценат, формирането на нейната политика във всички сфери създава особени възможности за власт и изява на елитната част от интелигенцията – университетски професори, офицери, стопански управленци, юристи, политици. Интелигенцията доминира, формира политическата класа. Интелигенти са начело на политически партии и обществени организации, което се проявява в идеологическа, политическа и културна дейност.[27]

В България, през междувоенния период, на интелигенцията се гледа като на самостоятелна обществена сила, а и тя се изживява като такава. През 1931 г. Елин Пелин пише: „Девети юни беше грешка... Слязоха едни, за да се качат други – това бе всичко! Интелигенцията нема достатъчно време да се покае и прочисти. Същата, която докара катастрофата на България, пое държавата отново и я поведе по старите пътища...“.[28] Групата „Народен сговор“, с голямо идейно и политическо влияние през 20-те и 30-те години, е основана от видни интелектуалци като Александър Греков, Григор Василев, проф. Александър Цанков, проф. Димитър Мишайков, проф. Петко Стайнов, проф. Янаки Моллов, Никола Милев, Тодор Кожухаров, запасния генерал Иван Луков, подполковник Кимон Георгиев и други военни, с участие на политици като Атанас Буров и Андрей Ляпчев, все личности, които играят важна политическа роля в междувоенния период и по-късно. В духа на европейските идеологически и политически тенденции лидерите на Сговора формулират платформата на буржоазията и държавата. Ат. Буров говори за „непоклатимост на принципите на буржоазния строй – частната собственост и политическата демокрация“, за политически свободи и за онзи минимум обществена справедливост, без който няма съзнание за обществена солидарност, за историческата мисия на буржоазията, която да е готова да жертва „лични и класови“ интереси за задоволяване на „широки обществени интереси“.

Според Ал. Цанков демокрацията ще е истинска, ако не водят маси-те, а водачи са „квалифицирани политици – хора преди всичко с морал политически и обществен". Държавата трябва да се намесва като контрольор и ръководител на стопанския живот, да се ограничи „свободата на капиталиста", а работничеството да се протежира. П. Стайнов настоява управленческата система да се реформира и да стане „по-просветена и компетентна" в сравнение с довоенната, но само с „конституционни механизми". Сговористите ратуват за обединение на буржоазните партии, за преодоляване на техните различия в името на общобългарските интереси, модерната европейска държавност и социален реформизъм.[29]

В периода между двете световни войни сред интелигенцията и новите средни слоеве са твърде разпространени възгледите на социалния реформизъм. Тогава се оформят и развиват неговите основни идеи за еволюционно развитие, за примата на държавата, нацията, колектива над личния интерес, за хармонизиране на противоречивите обществени интереси чрез вмешателство на държавата, за корпоративна обществена организация, за ограничаване властта и печалбите на капитала, за поощряване на кооперативното дело, за социално законодателство и подобряване положението на работниците, за стабилизиране и защита на дребната собственост, за запазване на индивидуалната свобода, частната собственост и личната инициатива и не на последно място идеализация на интелигенцията, създаваща култура.[30]

Доколкото редица от идеите на социалния реформизъм намират място в идеологията на фашизма, някои марксистки автори твърдяха, че част от българската интелигенция била фашизирана и реакционна. Всъщност, като се изключат малочислените поклонници на фашизма от различни обществени групи, става дума за една част от интелигенцията и новите средни слоеве, която се обявява за радикална социал-реформистка програма и за поддръжник на политическия авторитаризъм, изхождайки от своите специфични интереси и патриотични чувства. Това се отнася за повечето уволнени и политически репресирани като „фашисти" чиновници и специалисти след 9 септември 1944 г. В същото време основни идеи на социалния реформизъм за ролята на държавата, единството на народа, защитата на социално слабите слоеве и пр. залягат в програмата на Отечествения фронт и някои ОФ партии, преди всичко на интелектуалния политически кръг „Звено".

Немалко са интелигентите, които приемат за очевиден знак на времето прехода от либералната демокрация към авторитаризма. Самите създатели на авторитарните и фашистки режими известяват, казва П. Войников, че изграждат истинска демокрация, упражнявана пряко от народа, който изразява волята си чрез общи допитвания и постоянен допир със своите управници, управляващи в името на колективната воля, всеобщия интерес и организирания труд.[31] На мнозина допадат идеите за обединение на гражданите

във „великото единство нацията", за социален мир между класите, за социална политика в полза на работниците, дребните стопани и служещите, за съсловно-корпоративна организация и представителство в съчетание с кооперативни сдружения и религиозно-просветни съюзи, за правото на държавата да защитава обществото с намеса и принуда от всякакви опасности – от капиталистическата експлоатация до комунистическата диктатура.

На 9 март 1933 г. в Градското казино в София Ал. Цанков представя своето движение, в което основни участници са представители на интелигенцията и средните слоеве. Той го нарича „национално-социално", „народно движение" и говори за „авторитарна и надкласова държавна власт, за стопанска демокрация" в полза на средните съсловия, за сътрудничество между труда и капитала, държавна интервенция в полза на работничеството, за опасността, надвиснала над човешката култура. Тези и редица други идеи за безпартийно, компетентно управление, за възраждане на България, на националните идеали и култура привличат широки интелигентски среди в подкрепа на режима след 19 май 1934 г., при който цар Борис III постепенно става главният и единствен ръководител на държавната политика, „главният фактор в политическия живот без редовните ограничения, предвидени в Конституцията". Безпартийното управление осигурява възможности за още по-голямо участие на интелигенцията в управлението и използването на държавната власт.

Същевременно, според Д. Пешев, „голямото болшинство" на гражданите от най-различни среди, които посрещат добре военния преврат на 19 май 1934 г., са против „порочните прояви на политическите партии", но в „никой случай" не мислеха за някакъв нов политически режим, отричащ основните принципи на Конституцията, почиващ на лична власт от какъвто и да е вид, а най-малко диктаторска". За демокрация и против всяка диктатура се обявява Ат. Буров. Критиките срещу партиите според него са много полезни и уместни. Но „Партията е един инструмент при всяко конституционно и парламентарно управление. Да се отрекат партиите, то е равносилно да се отрече демокрацията в управлението, да се отрече парламентаризмът... Партиите на един народ в дадена епоха са изразители на моралното и на политическото ниво на същия този народ през тази епоха." Задачата на един „добър лоялен гражданин" е да „спомогне със своите лични усилия да се подобри този партиен и обществен инструмент..."[32]

Либерализмът е мъртъв, шумно обявяват много интелектуалци, представители на „безпартийния режим", „звенари" и националистически организации, както и такива с леви убеждения, земеделци, социалисти, комунисти, които са впечатлени от успехите на Съветския съюз. Особено интересен факт от предвоенния и военния период е решителният отказ на лявата интелигенция в цяла Европа да види нещо грешно в това, което се случва в Съветска Русия, нейната идеализация въпреки немалкото информация. В това отношение влияние окозват както гражданската война

в Испания и борбата срещу фашистка Германия, така и теориите за края на европейската цивилизация в периода на капитализма и империализма и характерното за широки интелектуални кръгове чувство за справедливост, желанието за общество без експлоатация, обвързването със социалистическите идеи. Разграничаването от теорията и практиката на комунизма в Съветския съюз и неговите следвоенни сателити започва години след войната, може би към 1949 г., когато Джордж Оруел публикува своята знаменита книга „1984“ и се засилва с разобличаването на сталинизма, и след съветската интервенция в Унгария през 1956 г., когато Жан-Пол Сартър пише „Призракът на Сталин“.[33]

В своето съзряване повечето интелектуалци, включително ляво ориентирани, остават предани на демокрацията като обществена система и култура, в центъра на която стои човекът. Те не приемат „научния социализъм“ на К. Маркс и Ф. Енгелс, особено неговата революционна „болшевишка“ форма, идеята за диктатурата на пролетариата, на една партия, насилието под какъвто и да е претекст. В средата на 30-те години проф. П. Бицилли пише за кризата на съвременната демокрация, която от средство за обезпечаване свободното развитие на човешката личност става цел, вместо свободно състезание на волите на всички, се отъждествява с волята на ония, които се схващат като въплъщение на народа, на едничката легална партия. „Как частта може да се отъждествява с цялото? Абсолютизирането на партията има един смисъл: от една страна партията поглъща цялото, от друга – собствените си съставни части. Човекът е обезличен. Режимът на диктатурата е антидемократичен, но диктатурата има своите интелектуални поддръжници.“

„Контрол от обществото, контрол от печата, контрол от народното представителство, което на свой ред също трябва да бъде контролирано – ето сърцевината на съвременната демокрация. Само с контрола може да се парализират предполагаемите лоши качества на властниците. Неконтролираното управление може да е всичко друго, но не и народовластие: то може да е абсолютизъм или диктатура, анархия и деспотия“ – пише пламенният апологет на демокрацията Данаил Крапчев. „Защото демокрацията е медал с две лица: от една страна господство на мнозинството, а от друга осигуряване и задълбочаване на личните свободи и права, личната неприкосновеност.“ За парламентарен и конституционен режим, еволюция, демократична култура срещу болшевизма, който превръща обществото в стадо и „човешката личност се затрива“, срещу демагогията на полуинтелигенцията, на хора от улицата, които се издигат до управлението, срещу терора на „самозвани народовластници“ – призовава Д. Крапчев и предупреждава „Не търсете нови модели, дейността на които е несъвместима с българския дух и трайността на които не е проверена от историята“.[34]

Полукултурността и полуинтелигентността на мнозина ражда оня тип, който Петко Войников нарече капитан Матаморос и комуто бе съдено да стане централна фигура 3–4 години по-късно, след 9 септември 1944 г. Необуздан дърдорко, който пролива потоци тържествени слова и патетични фантасмагории, страхлив и жесток, Матаморос вярва като примитивен човек в магическото значение на думите. Веднъж изречени те стават действителност и затова той е убеден, че най-добрият начин да стори нещо е да издаде категоричен императив в неясни, общи, абстрактни изрази. Той се мисли за средище на вселената, и безмилостно нетолерантен, не позволява другимо да има различно мнение от неговото, заканва се и се подиграва, докато сам промени довчерашното си мнение...[35]

Александър Вутимски, смятан за поет на пролетариата, на бедния и отруден град, малко преди смъртта си през 1943 г. прави блестяща и пророческа характеристика на тези „вестители и приложители на безусловното човешко равенство". „Тази идея зарази, както знаете, мнозинствата в нашия свят. При това заразата се разпространяваше с чудна бързина. Всички повярваха изведнъж, че са призвани да уреждат света на политиката, на мисълта и на изкуството. Тяхното единодушие беше за тях нещо като доказателство за непогрешимост. Нещастните човешки същества, мъчени и потискани така жестоко до наши дни, бяха пренебрегнати. С бодри усмивки те поемаха в трудния път на човешкия напредък, ненавиждайки всяка самостоятелна мисъл. Те съзерцаваха захласнати чудната своя цел – и още какво благородство откриваха те в своите съкровени мечти за власт. Те искаха да управляват света – наистина всички заедно – по някакъв неизвестен начин. Но преди всичко трябваше да се разправят най-сетне, веднъж завинаги с омразните самозвани творци на велики неща, с тези неотстъпчиви застъпници на човешката самостоятелност. По-късно обаче, успокоени от радостното откритие, че мнозинството и силата са тъждествени величини, те проявиха едно мило снизхождение: Да – казаха те, – има велики хора, но те винаги са били създавани и вдъхновявани от нас.

Много често на своите събрания те съветваха поетите как да пишат, философите как да мислят и изобщо – учението за средата ги докарваше във вдъхновен захлас.

Най-любопитното е, че те наистина вярват от сърце в своето равенство и вече се приготовляват за бъдещата си задружна служба в света. Живеят според предписанията на науката, за всеки човешки проблем имат готова формула, непременно научна – нещо като разковниче за мисълта.

Аз мисля, че те са най-отмъстителните отрицатели на живота.

Ще заживеят ли един ден тези нещастници според законите на човешкото тяло? Ще се отдадат ли един ден с радост на здравите жизнени пориви, които почти са се зародили в нас? Ще разберат ли веднъж завинаги, че човешкото равенство се състои в намирането и спазването на естествените различия между човешките същества?"[36]

Демократичните и хуманистични възгледи на българската интелигенция са естествен резултат от нейната принадлежност към евроатлантическата цивилизация и култура. Ако разлистим бегло една нейна история от XX век и се спрем на втората половина на 30-те години, виждаме колко богата и разнообразна е тя. Единен център на изкуството – Париж. Най-всеобхватно движение в изкуството – сюрреализма с имената на Мак Ернст, Салвадор Дали, Джакомети. В музиката – Британ, Ламберт, Прокофиев, Стравински, Шостакович, американския джаз. В литературата – Хемингуей, Стайнбек, Оруел, Джон да Пасос, Дашиел Хамет. Пиеси на Пристли, Елиът, Сартър, Брехт, Самюел Бекет. Филми на Жан Реноар, Рене Клер, комедиите на братя Макс, Холивуд. Ера на радиото, рекламата, фотографията, нови технологии и архитектурен конструктивизъм. Джон М. Кейнс и Й. А. Шумпетер в икономиката, Зигмунд Фройд, В. Зомбарт, П. Сорокин и К. Ясперс във философията, социологията, психологията и още интуитивизма на Андре Бергсон, екзистенциализма и феноменологията на Хусерл и Жан-Пол Сартър, нови теории за правото и държавата. Предизвикателства, плашещи висоти за съвременника, български интелектуалец, който научава всичко това пряко чрез образование и специализация в западните научни центрове, абонамент на списания и специализирани издания, знание на езици, от бързи и добри преводи, от издателска дейност, в която господства „Хемус", от концерти и сказки на знаменити изпълнители, учени и писатели, чрез киното и театъра.

Разбираемо е защо П.Войников говори за липса на оригинални идеи, а Ат. Илиев негодува срещу практиката да се цитират само чужди имена и научни гледища. Боян Пенев, Цветан Минков, Петко Войников, Любомир Цветаров и много други критикуват интелигенцията за нейното ниско самочувствие, говорят за преклонение пред чужд език, култура и интереси, за превзети идеи, за липса на българско виждане и същевременно за разочарование от европейското, модерното, страх от града. „Урбанистичният динамизъм" в творчеството на Чавдар Мутафов, определен от проф. Д. Аврамов като „опасно подранилия пионер всред една сънлива култура", с неговите естетически идеи за машинизация, ценност на моментното, на производствената типизираност, универсалност и уеднаквяване на творец и зрител, за стандартното и масово изкуство на големия град – кино, радио, грамофон, плакат, площади, хотели, фабрики, за безличния човек-машина, станал космополит, остава неразбран и чужд за широката публика и дори за интелигенцията.[37]

Илия Бешков смята модернизма и абстракционизма, които безусловно господстват в междувоенния период, за „израз на богат народ, обръгнал на изкуство, можещ да посегне към недопустимото ... техен процес, резултат на тяхната историческа революция". „А искаме ли да кажем нещо и да оставим някаква диря, трябва да го кажем само като българи – не да вървим по опашката на чуждото." Кирил Цонев, принадлежащ

към дружеството на новите художници, пише: „Благодарение на редица сложни връзки, произтичащи от условията, които създават съвременната цивилизация и култура, българското изкуство ще се намира винаги в известна зависимост от това на останалите народи в Европа. Тази зависимост обаче не трябва да стои в разрез с онази същност на нашия художник, която е строго обусловена от народното ни творчество и живописната традиция през вековете. Съзряването и самосъзнанието на българската интелигенция предизвиква през 30-те години широка дискусия за нейната обществена роля и задачи.

Повикът за създаване на самобитна българска култура става основна тема в българското културно общество през 30-те и началото на 40-те години на XX в.. Да погледнем на нашата действителност под ъгъла не на чуждата култура, а на народа, казва Ат. Илиев, на българското национално светоусещане, според проф. Петър Динеков. И. П. Йорданов призовава към пълно проникване на собствената ни култура с духовните ценности на напредналите страни. Връщане към духа на възраждането, провъзгласяват мнозина, воглаве с историка П. Мутафчиев. Но това е невъзможно, възкликва философът Д. Михалчев. Една от най-големите опасности за културата – предупреждава изкуствоведът Андрей Стоянов – е системното изостряне на народностното чувство и подхранването на национален егоизъм. През 30-те години търсенето на самобитност е характерна както за „авангардистите“ и „новите художници“, привърженици на конструктивизма и модерния реализъм, така и за устремилите се – по думите на проф. Д. Аврамов – към национален стил художници от кръга „Родно изкуство“.[38]

Точно по това време Хосе Ортега-и-Гасет пише, че на испанската култура ѝ е нужно да се европеизира и европейската да се испанизира. Англичаните живеят с комплекса за провинция. Америка започва да търси своята културна идентичност чрез Гершуин и Дюк Елингтън. Но в богата Америка правителството трябва да организира и субсидира специалния Федерал Арт Проект, за да могат американските творци да работят при някаква сигурност. Войната прокужда в Америка почти всички знаменитости на Европа и ги събира под покровителството на богати меценати от кръга на г-жа Гугенхайм в Ню Йорк и в Калифорния, на правителството и университетите, за да изненадат след войната Париж с абстрактния експресионизъм и новото американско изкуство, а света – с атомната бомба и американските технически чудеса.[39]

По време на войната в България проблемът за създаване на самобитна национална култура отива на заден план. Не само поради бомбардировките... „Ние – пише П. Войников, – като че днес сме изцяло улисани от един предварителен въпрос, какво ще успеем въобще да опазим в тоталното сътресение и какви възможности ще имаме за самостоятелно развитие, когато замлъкнат оръдията...“ По приеми и домове през 1943 и 1944 г. се говори, че след войната България ще бъде в съветската сфера

на влияние и ще има ляво правителство с комунисти... Мнозинството от интелигенцията очаква, че все пак русите ще бъдат толерантни към нежеланието на по-голямата част от българския народ да бъде установен комунистически режим и диктатура.[40]

Различните слоеве на българската интелигенция имат разнообразна съдба в бурните години след 9 септември 1944 г. Историческият развой на събитията налага да се обособят две групи, чиято история се проследява в две отделни части на тази книга. От показаното в част I – „В служба на държавата", се вижда, че много скоро след като Комунистическата партия овладява държавната власт, промените, мащабното „прочистване" в персоналния състав на политиците, административните, военните и други служители създават нова обществена група служещи, различни по своите най-важни характеристики от буржоазната интелигенция. Интелигентските слоеве – „академичните", артистичните, „свободните" професии, учителите и духовниците имат друга, незавидна участ, която е съдено да преживеят хората, наричани буржоазни интелигенти.

БЕЛЕЖКИ

[1] По-съществени изследвания по темата от български автори са: *Пенев, Б.* Нашата интелигенция. – В: Изкуството е нашата памет, 1978; *Пондев, П.* Интелигенцията, Архив за стопанска и социална политика (АССП), 1940, № 3; *Агънски, Н.* Трите поколения, АССП, 1937, 362–368; *Цветаров, Л.* Пътищата на българската интелигенция, Философски преглед, 1939, № 1; *Мавродинов, Н.* Личности и характери, пак там, 52–73; *Генчев, Н.* Българската култура XV–XIX, С., 1998; *Генчев, Н.* Интелигентът, Социологически преглед, 1985, № 2 и № 3; *Генчев, Н.* Очерци – социално-психологически типове в българската история, С., 1987; *Радкова, Р.* Българската интелигенция през Възраждането, С., 1986; *Манафова, Р.* Култура и политика в навечерието на Балканската война, С., 1987; *Радева, М.* Културната политика на българската буржоазна държава, С., 1982; *Димитров, К.* Българската интелигенция при капитализма, С., 1974; *Грънчаров, Ст.* България на прага на двадесетото столетие, С., 1986; *Беров, Л.* Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни, Исторически преглед (ИПр), 1988, № 12; *Чочов, В.* Характеристика на социалистическата интелигенция. Трудове на ВИИ „К. Маркс", 1960, № 1; *Аврамов, П.* БКП и формирането на социалистическата интелигенция, С., 1976; *Аврамов, П.* Културната революция в България, С., 1980; *Обретенов, А.* Културната революция в България, С., 1968; *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция, С., 1995; *Чичовска, В.* Българската интелигенция в народнодемократичната революция 1944–1948 г. – В: Великият октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа; *Луджев, Д.* Българската интелигенция през 40-те години на XX век – В: ГСУ, Катедра по история и теория на културата, т. 79, С., 1988.

[2] *Кинкел, И.* Икономическият строй и социалната структура на съвременното европейско общество, АССП, 1930, № 1, 183–236; *Кинкел, И.* Обществено-политическият смисъл на фашизма, АССП, 1933, № 1, 9–13.

[3] *Каутски, К.* Интелигенцията и социалдемокрацията, С., 1907, 9–25; *Пондев, П.* Интелигенцията, с. 205; *Szacki, J.* Tezy o inteligencji polskej, Collognia Communia,1982, p. 5.

[4] *Кенеди, П.* Възход и падение на великите сили, т. I и т. II, С., 1997; *Хънтингтън, С.* Сблъсъкът на цивилизациите, С., 2000, 73–108; *Braudel, F.* A History of Civilizations, New York, 1993; *Quigley, C.* The Evolution of Civilizations, New York, 1961, p. 333– 422; *Berend, I., G. Ranki,* East Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Budapest, 1977.

[5] *Стателова, Е., Грънчаров, Ст.* История на нова България, 1878–1944, С., 1999, с. 25, 156; *Казасов, Д.* Улици, хора, събития, С., 1968, 227–280; *Агънски, Н.* Трите..., 362–366; *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция, С., 1987, 224–265; *Попов, Р.* България и Русия 1894–1898, С., 1985, 160–237; *Селимински, И.* Избрани съчинения, С., 1979, 146–400; *Генчев, Н.* Българската култура..., 199–291; *Радкова, Р.* Българската интелигенция ..., 174–386.

[6] *Пенев, Б.* Нашата интелигенция..., с. 117; *Чакалов, А.* Стопанство и администрация, Списание на Българското икономическо дружество (СБИД), 1942, 590–593; *Пондев, П.* Интелигенцията..., 203–206; *Цветаров, Л.* Пътищата ..., 44–50.

[7] *Пирьов, Г.* Кадри, рационализация и стопански план, Социални проучвания, 1949, № 1; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, С., 1949, с. 294; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл.

[8] *Чичовска, В.* Политиката срещу ..., 7–23; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 4, л. 108, 109; ф. 126, оп. 1, а.е. 22, л. 1–152; ф.2, оп. 1, а.е. 127, л. 110–115.

[9] АССП, 1936, № 3, 239–242; Месечни известия на Главна дирекция на статистиката (МИ ГДС), 1949, № 5, с. 132, 133; ЦДА на РБ, ф. 210, оп.1, а.е. 698, а.е. 699.

[10] *Пондев, П.* Интелигенцията ..., с. 215; Индустриален преглед, 1939, № 2, с. 31; Изгрев, № 261, 11 авг. 1945; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1–6.

[11] *Аврамов, П.* Културната ..., 84–95.

[12] Техническите кадри в Русенска област, Икономически преглед, Русе, 1947, № 6; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 1, а.е. 40, л. 36–40; оп. 2, а.е 12, л. 25–28; ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 80–89; ф. 210, оп. 1, а.е.698, а.е.699.

[13] Изгрев № 261, 11 авг. 1945.

[14] *Луджев, Д.* Българската интелигенция..., 114–156; *Беров, Л.* Материалното положение ..., 4–7.

[15] *Хаджийски, И.* Бит и душевност на българския народ, т. I, С., 1974, с. 304; *Пондев, П.* Интелигенцията, с. 215; *Ликов, А.* Ролята на интелигенцията..., Изгрев № 250, 6 авг. 1945; *Цветаров, Л.* Пътища..., с. 39; *Мавродинов, Н.* Личности и ..., 52–57; *Кауцки, К.* Интелигенцията, 19–21.

[16] *Бицилли, П.* Увод в изучаването на новата и най-новата история, С., 1927, 227–235; *Пондев, П.* Интелигенцията, с. 214, 215; *Цветаров, Л.* Пътищата..., 39–50.

[17] *Беров, Л.* Материалното положение..., 8–20.

[18] *Ангелов, В.* Земеделският въпрос..., с. 125; *Аврамов, П.* Културната революция ..., с. 132, 133; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 423, л. 3; ф.36, оп.1, а.е. 2, л. 1 и сл.; ф. 68, оп. 1, а.е. 8, л. 1–12.; ф. 126, оп. 1, а.е. 9, л. 5, 43–45, 53.

[19] *Хаджийски, И.* Бит и душевност..., т.II, с. 303, 304.

[20] *Мавродинов, Н.* Личности и ..., 52–57.

[21] *Пенев, Б.* Нашата интелигенция..., с. 118, 119.

[22] *Войников, П.* Култура, цивилизация и демокрация, Балкански преглед, 1946, № 1, 1–9.

[23] *Пенев, Б.* Нашата интелигенция..., 117–135; *Радославов, И.* Спомени, дневници, писма. С., 1983, 213–285; *Цанев, Г.* Нашият литературен живот, Изкуство и критика, 1938, № 1, 4–15; *Томалевски, Г.* Интелигенцията, Изгрев № 508, 5 юни 1946; *Цветаров, Л.* Пътищата.., 31–50; *Гълъбов, К.* Изток-Запад, Стрелец, 1927.

[24] *Berend, I., G. Ranke.* East Central ..., p. 11–15.

[25] *Радославов, И.* Спомени..., 213–285; *Богданов, И.* Неизбледняващи спомени, С. 1981, с. 24,25; *Хаджийски, И.* Бит и душевност, .т. II, 241–266; *Мавродинов, Н.* Личности..., с. 56; *Пондев, П.* Така ги видях, С., 1982; *Игов, С.* История на българската литература, С., 2001, 625–637.

[26] *Шатле, Фр., Дюамел, О. Пизие, Е.* История на политическите идеи, С., 1998, 199–249; *Кауцки, К.* Интелигенцията, 30–41; *Пондев, П.* Интелигенцията..., 208–215; The Intelligensia and the Intellectuals, Ed. by Al. Gella, London, 1976.

[27] *Konrad, G, Szeleny, I.* The Intellectuails on the Road to Class Power, New York and London, 1979, 85–142; *Vincent, A.* Modern Political Ideologies, 1992, 84–113; *Кинкел, И.* Обществено-политическата..., 14–25.

[28] Пелин, Елин, Йовков, Й. Тяхното слово, 1977, с. 186.

[29] *Цанков, А.* Моето време, С., 2003, 146–151; *Стателова, Е., Грънчаров, Ст.* История ..., 377–379; *Георгиев, В.* Народният сговор 1921–1923, С., 1989; *Стайнов, П.* Компетентност и народовластие. Политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията, С., 1994.

[30] *Кинкел, И.* Икономическият ..., 200–213, 222; Обществено-политическият..., 9–32; *Кожухаров, К.* Държавата според земеделската идеология, С., 1946; *Янулов, И.* Социалната политика на Рузвелт, Известия на БДСН, 1937, № 1–2, пак там, № 3–4, 1–5; Изгрев, №№ 278 и 286, 1945; ЦДА на РБ, ф. 68, оп. 1, а.е. 188, л. 43; а.е. 244, 12–54.

[31] *Войников, П.* Култура, цивилизация..., с. 59, 91, 92.

[32] *Кинкел, И.* Обществено-политическият..., 15–25; *Кинкел, И.* Настоящето и бъдещето на фашизма, АССП, 1933, 91–111; *Янулов, И.* България и международната организация по труда. Известия на БДС, 1945, № 1, 3–12; *Янулов, И.* Революция и култура, пак там, 1946, № 1, 1–6; *Цветков, Ж.* Атанас Буров..., с. 336, 337; Вж: *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934–1939. С., 1976; *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939, С., 1981, 70–346; *Грънчаров, С.* Размисли за българската икономическа мисъл 1915–1944, ИПр., 1999, № 5–6, с. 181; *Пешев, Д.* Спомени, С., 2004, 272–280.

[33] *Михалчев, Д.* Избрани съчинения, С., 1981, 544–591; *Богданов, И.* Неизбледняващи ... с.320, 336, 342; *Сартр, Ж.* Призракът на Сталин, С., 1992; Изгрев № 248, 28 юли 1945 (Лейбъристите в Англия), № 242, 19 юли 1945 (Н. Бл. Екзарх Стефан в СССР); *Lucie-Smith, E.* Cultural Calendar of the 20th Century, New York, 1956, p. 81; ЦДИА, КМФ 04, оп. 6, а.е. 43, л. 28, 29; оп. 5, а.е. 1, л. 9.

[34] *Бицилли, П.* Кризата на демокрацията, Просвета, 1940, № 10; *Бицилли, П.* Уводъ..., 235–292; *Крапчев, Д.* Изминат път, С., 1992, 7–29, 225–292.

[35] Избрани български есета, С., 1981, с. 218, 219.

[36] *Вутимски, А.* Избрани произведения, С., 1979, с. 294, 295.

[37] *Аврамов, Д.* Диалог между две изкуства, С., 1995, 307–310.

[38] *Мутафчиев, П.* Днешна България и духът на нашето Възраждане, Просвета, 1940, № 10; *Илиев, А.* Философия и изкуство, Българска мисъл, 1934; *Илиев, А.* Народност и култура, пак там, 1935; *Томалевски, Г.* Илия Бешков. В: Избрани български есета, с. 289; *Балкански, Д.* Идейно-художествени насоки на българската революционна живопис през 30-те години, – В: Българското социалистическо изкуство от 30-те до 70-те години; С., 1978, 7–34; *Аврамов, Д.* Диалог ..., 58–79, 211–245; *Цонев, К.* Път в изкуството, С., 1969, с. 146; *Божков, А.* Българско изобразително изкуство, С., 1988, 463–532; *Маринска, Р.* 20-те години в българското изобразително изкуство, С., 1996, 53–58; *Пондев, П.* Така ги видях, С., 1982; *Пондев, П.* Интелигенцията ..., с. 215; *Богданов, И.* Неизбледняващи..., с. 320, 321; *Богданов, И.* Поглед напред към самобитна родна култура, Изгрев № 475, 20 апр. 1946;

[39] *Ортега-и-Гасет, Х.* Бунтът на масите, С., 1939, 42–50; *Lucie-Smith, E.* Cultural..., p. 80–89.

[40] *Войников, П.* Култура, цивилизация..., с. 68; *Богданов, И.* Неизбледняващи..., 328–330; *Огнянов, Х.* Срещи през годините, С., 2002, с. 88; ЦДИА, КМФ 04, оп. 5, а. е. 1, л. 17, 18, 48, 85–87.

ГЛАВА ВТОРА

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ ОТ „АКАДЕМИЧНИТЕ СЪСЛОВИЯ“ И „СВОБОДНИТЕ ПРОФЕСИИ“

„Прогресът на цивилизацията, промените, извършени през вековете налагат властта да зачита навиците, чувствата, независимостта на индивидите. Над всички тези неща тя трябва да протегне ръка леко и внимателно.“

Бенджамин Констан

Най-представителната група на българската интелигенция са дипломираните висшисти от няколко типично интелигентски професии – адвокати, съдии, лекари, зъболекари, инженери, архитекти, учени и преподаватели във висшите учебни заведения, които са известни в обществото като „академични съсловия“, както и художници, музиканти, артисти, журналисти, писатели и преводачи. През първата половина на XX век тези слоеве заемат особено място в модернизиращите се общества на страните от Източна Европа. Една част от интелектуалците в „академичните съсловия“ и останалите споменати интелигентски професии са частно практикуващи, а други са служещи в държавни, общински, кооперативни, обществени и частни предприятия. В България в средата на 40-те години тези интелигентски групи имат професионален състав както е показано в таблица № 1[1].

Към „академичните слоеве“ трябва да се отнесат, по данни на статистиката от 1946 г., и 699 преподаватели във висши и 112 – в полувисши учебни заведения, 112 души с висше образование, работещи в научни институти, музеи и библиотеки, 94 „частни“ учени и писатели (т. е. на свободна практика – *бел. авт.*). Към тази група на интелигенцията по това време е прието да се отнасят също 882 актьори и режисьори в театъра и киното, 196 писатели и преводачи, повечето от 624 журналисти в градовете, макар че голям брой от тях нямат „академично“ образование.[2] Обратно, въпреки че голяма част от учителите и духовниците са с висше образование, те не се третират като „академични“ слоеве, поради особеностите на професията и общия за тях статут на държавни служители.

Академичии слоеве в България към 31 декември 1946 г.
Таблица № 1

Професия	Градове					Села		Общо
	Частно практикуващи		Служещи	Общо	От всички в страната	Служещи	Частно практикуващи	
	брой	%	брой	брой	%	брой	брой	брой
Адвокати	3977	99,3	26	4007	95,0	246	–	4253
Съдии	–	–	831	831	97,0	26	–	857
Лекари	1132	32,4	2361	3493	81,3	640	154	4287
Ветеринарни лекари	–	–	530	530	66,0	261	14	805
Зъболекари	919	82,2	199	1118	80,3	40	111	1269
Архитекти	311	69,4	137	448	99,0	6	2	456
Агрономи	30	9,1	389	429	66,3	217	–	646
Лесовъди	9	4,5	193	202	50,0	200	–	402
Инженери	317	35,1	586	903	87,0	106	25	1034
Художници и скулптори	282	48,7	297	579	93,0	46	3	628
Музиканти и певци	126	24,2	395	521	100,0	–	–	521
Всичко	**7112**	**54,5**	**5947**	**13061**	**87,0**	**1788**	**309**	**15158**

Онази част от „академични слоеве“ и другите посочени интелигентски професии, която упражнява частна практика, се отграничава в категориите, известни у нас, както и в цяла Европа, като „свободни професии“. „Касае се за интелигентски труд – казва Прокопи Киранов, – упражняван самостоятелно, на собствен риск и собствена сметка“. „Групата е сборна“ и твърде разнородна по „характеристиките и положението на отделните професии, както и по положението на отделните участници във всяка една професия“.[3] Според д-р Асен Чакалов свободни професии и услуги е по-широка категория, но основно са лица, които „със своите знания услужват обществото“, но „не са на държавна служба“ – лекари, адвокати, архитекти, инженери, художници, артисти и др. След 1936 г. техният брой се установява от публикациите на съответните професионални организации. Броят на частно практикуващите от „свободните професии“ в страната през 1939 г., според Ас. Чакалов, е 9801, а през 1945 г. – 10 870 души. Според данъчната статистика през 1943 г. те са 7951, през 1945г. – 7463, и през 1946 г. – 8948 души, като огромното мнозинство, около 85%, са в градовете (респективно за 1943 г. – 6745, през 1945 г. – 6242 и през 1946 г. – 7604 души).[4]

„Свободните професии“ са най-представителната част на буржоазната интелигенция, чието социално положение е подобно на това на интелектуалците в Западна Европа. През военните години отделните „свободни професии“ имат относително устойчива численост вж. таблица № 2.[5]

Таблица № 2

Години	Свободни професии (частно практикуващи) – брой					
	адвокати	инжетери и архитекти	лекари	зъболекари	писатели, художници, музиканти, журналисти и други	всичко
1939	2 665	1 130	3 127	1 206	1 740	9 868
1941	2 911	1 185	3 203	1 104	1 786	10 189
1944	3 323	1 219	3 409	865	1 857	10 673

По-голямата част от „академичните слоеве“ и почти всички частно практикуващи от „свободните професии“ са през 1946 г. в градовете, и то по-големите, а около 70% от повечето професии са в София. Журналисти, писатели, артисти и режисьори живеят само в градовете, предимно в София. Мнозинството са българи. От друга народност са 11% от художниците, 8,7% от лекарите, 7,5% от журналистите и към 4% от артистите, главно евреи, каквито са и 2,5% от адвокатите. В градовете са ро-

дени 59% от лекарите, 61% от зъболекарите, 74% от архитектите, 57,5% от строителните и 62% от машинните инженери, 63% от художниците и 61,4% от адвокатите, 76% от актьорите и режисьорите, а също така 89% от самостоятелните и 68% от служителите журналисти. От селата произхождат от една пета до една трета от градските интелигенти в отделните „академични слоеве".

„Академичните" професии са равномерно разпределени по възрастови групи с лек превес на по-младите, главно при инженерите. Техният състав е преимуществено мъжки. При адвокати и съдии има само 19 жени, при архитектите – 12, при строителните инженери – 4, сред електро- и минните инженери жени няма. Повече жени има сред лекарите – 17,8%, зъболекарите – 39%, и агрономите – 12,6%. Най-много в селата са агрономите, лесовъдите и лекарите. Мнозинството са мъже, по правило служители, като 70% от агрономите и лесовъдите и около половината от лекарите са родени в селата.[6]

„Академичните слоеве" и снвободните професии през 40-те години са реално съществуващи обществени групи със свои професионални, академични и творчески, организации и издания, традиции и етика, проблеми и интереси. Тяхното професионално и житейско битие е свързано с особеностите на историческата им съдба и поведение след 9 септември 1944 г. За целите на изследването историята и характеристиката на интелигентските професии в културата, включително някои „академични" като учени, артисти, художници до края на 1947 г. е предмет на отделна глава.

Адвокатурата

Адвокатите са най-голямата и най-влиятелна група на българската интелигенция, граждани, упражняващи „свободна професия", въплътила духа и принципите на буржоазната демокрация и хуманизма, и преди всичко правото на защита, на независима защита за всеки човек, утвърдено от Великата френска революция.[7] През 1940 г. в реферат „История на българската адвокатура" по повод 20 години от създаването на Съюза на българските адвокати (СБА), неговият председател проф. д-р Йосиф Фаденхехт казва: „Българската адвокатура не може да не бъде връстница на българската нова държава" ... и нейната история е „част от историята на правосъдието" в България.[8]

Поради липса на лица с необходимата квалификация първоначално адвокатството е занятие, което се упражнява от хора с различно, главно средно образование, и професионална подготовка, получили правоспособност въз основа на упражнявана практика. Между тях има много недобросъвестни и безотговорни, които злоупотребяват със съдебната защита. Законът за адвокатите от 1888 г. регламентира професията на ад-

воката и според неговия вносител д-р Константин Стоилов – министър на правосъдието (бивш адвокат, по-късно министър-председател), „той има за цел да отнеме възможността адвокатската професия да се упражнява от личности, които нямат необходимите морални качества и подкопават репутацията на цялото адвокатско занятие.“ Възникват адвокатски съвети в София, Пловдив, Варна, Русе, Бургас и други градове, които се стараят с правилници и норми да издигнат адвокатурата на по-високо обществено и професионално ниво.[9]

Новият закон за адвокатите (ЗА) от 1925 г. определя професионалните изисквания към адвокатската професия и нейната корпоративна организация, система от норми и институции, които действат в продължение на 27 години до приемането на Закона за адвокатите през 1947 г. и формират модерната буржоазна адвокатура. Според чл. 1 на ЗА адвокат може да бъде всеки дееспособен български гражданин, ползващ се с граждански и политически права, завършил правни науки в страната или в чужбина, изкарал предвидения двегодишен стаж при адвокат или в съда и положил съответните изпити пред магистрати. Не могат да бъдат адвокати лица, осъждани за престъпления и такива, които са на платена държавна или обществена служба, търговци, управители и членове на управителни съвети на фирми и т. н. Изключение се прави за народни представители, окръжни и общински съветници, както и за адвокатите – практици, без необходимото образование и стаж, придобили право да адвокатстват преди приемането на закона от 1925 г.

Статутът на адвоката се определя до голяма степен от организацията на адвокатурата, която според ЗА от 1925 г. се изгражда въз основа на принципа на самоуправлението и самоконтрола. Задължително условие за упражняване на адвокатската професия е членуване в адвокатските колегии, 26 през 1941 г., които са корпоративни организации на адвокатите, вписани в техните списъци. Общото събрание на адвокатската колегия, при задължително присъствие на всички адвокати избира адвокатските съвети, чиито членове са с най-малко 5 години адвокатска практика. Мандатът на адвокатските съвети е две години, като всяка година се подменя половината от състава. Те избират дисциплинарен съвет.

Адвокатските съвети, изградени към всички райони на окръжните съдилища – 22 през 1940 г., са основните институции на самоуправление и самоконтрол, за ръководство и решаване на проблемите на адвокатурата. В съответствие със Закона и решенията на Общото събрание на колегията те подбират и приемат адвокати, защитават техните професионални права и интереси, управляват имотите и делата на колегиите, грижат се за стажант-адвокатите, издават задължителни наредби и правилници, които влизат в сила след одобрение от Висшия адвокатски съвет (ВАС). Адвокатските съвети упражняват дисциплинарен контрол върху професионални и нравствени качества и санкционират провинилите се адвокати.

В периода 1925–1940 г. в адвокатските съвети са постъпили 3185 дисциплинарни дела, включително спорове между адвокати. От тях 2993 са решени, като 105 адвокати са „заличени" в срок до 6 месеца, а 16 – завинаги. Адвокатските съвети строго контролират спазване на законово определени възнаграждения на адвокатите, за да бъдат защитени интересите на клиента и обществото.

Висшият адвокатски съвет (ВАС) упражнява контрол върху дейността на адвокатските съвети. Състои се от 15 редовни и толкова допълнителни членове, избрани на Общо събрание на председателите на адвокатски съвети в страната. Негови членове могат да бъдат адвокати с най-малко десетгодишен адвокатски стаж, като не могат да се избират членове на софийския адвокатски съвет. Мандатът на ВАС е четиригодишен, като на всеки две години се сменя половината състав. ВАС е втора инстанция за постановленията на адвокатските съвети, при оспорване на техния избор, одобрява издадените от тях правилници и наредби, води списък на адвокатите, изготвя правилник за стажант-адвокатите, издава общи наредби в духа на закона. Неговият дисциплинарен състав се занимава с провиненията на председатели и членове на адвокатските съвети и жалбите по техните дисциплинарни постановления.[10]

Важно значение за развитието на адвокатурата има професионалното сдружаване на адвокатите. Слабо развитата държавност, индивидуализмът и меркантилността, отсъствието на норми и институции са причина адвокатското съсловие да бъде твърде дълго време неорганизирано, в състояние на „разнебитеност" – според обръщението на Плевенския адвокатски съвет в началото на 1920 г., в което се апелира към организирана борба в защита на професионалните интереси на адвокатурата. Атаките срещу интелигенцията и особено срещу адвокатите по време на управлението на БЗНС, когато те са квалифицирани от Ал. Стамболийски и други ръководители на Земеделската партия като „хищници и обществено зло", като „отговорници за нашето минало... за всички политически дела на България" в положението си на ръководители и деятели на буржоазните партии, ограниченията на техните права и на съдебната защита, става причина да учредяване на Съюза на българските адвокати (СБА) на 27 ноември 1920 г.

Един от ръководителите и идеолозите на съюза, д-р Борис Вапцаров, председател на Софийския адвокатски съвет, посочва, че „българската адвокатура, която представлява един грамаден умствен и нравствен капитал, из чиито среди излизат най-първите хора на страната, се отнася безразлично към професионалните си задачи и едва след като са извършени посегателства върху правата и интересите на адвокатите се сеща, че има нещо за пазене и да се почувстват достойни членове на своята професия". Като казва, че адвокатът не е орган на „тази или онази партия", той призовава да „напуснем егоистичното съществуване и да се издигнем до ед-

но професионално схващане на своите права и интереси"...,"да издигнем нашата професия високо в очите и доверието на обществото".[11] Проф. Й Фаденхехт казва пред отчетното събрание на СБА през 1921 г.: „Нашата гнилост се състои в липсата на съзнание за високия обществен дълг, който упражнява адвокатурата, когато упражнява своето занятие. Има поквара, но аз не съм песимист... Ниското адвокатско ниво е във връзка с ниското ниво на обществото. Липсата на интелигентски сили е наложило голямото участие на адвокатите в политическите борби. Ниският морал в политиката се пренесе и в адвокатурата."[12]

СБА се развива и действа като „неутрална професионална организация", в която членуват адвокати с различна политическа принадлежност. Той обединява нарастващ брой адвокати в името на техните професионални права и интереси, самоуправление и самоконтрол, автономност на адвокатурата, другарски отношения, солидарност и строга професионална етика, независимост и достойнство на българските съдии и правосъдие, неговото подобрение чрез законодателство и практика, достойни за една демократична правова държава. СБА е инициатор на закона за адвокатурата от 1925 г. и води успешна борба за премахване ограниченията върху адвокатската защита, наложени от режима на БЗНС, за нейното допускане пред духовните съдилища и пр. Той се противопоставя на авторитарните тенденции за промяна в правосъдната система след преврата на 19 май 1934 г. и се обявява в защита на Търновската конституция, на гражданските и политическите права, срещу политическите репресии по време на управлението на Ал. Цанков и през 30-те години. СБА и Софийският адвокатски съвет имат голяма заслуга за спасяване на българските евреи, противопоставяйки се срещу тяхното изпращане в лагерите на смъртта. По време на войната огромното мнозинство от адвокатурата е против прогерманската политика на правителството.

През втората половина на 30-те години дейността на СБА е свързана предимно с чисто професионални въпроси, организация на адвокатурата, материално положение, възнаграждения, данъчно облагане, пенсионно осигуряване, права и свободи за адвокатите. Съюзът е инициатор за създаване на Дом на българските правници и фонд „Съдебни сгради" за изграждане на съдебни палати в София и други градове. СБА е инициатор и член на Международния съюз на адвокатите, учреден през 1927 г. в Брюксел, и поддържа широки връзки с влиятелни правни среди в Европа и САЩ. Той участва в учредяването на Общия съвет на българските правници, създава Взаимно-спомагателния фонд на адвокатите, фонд за безплатните адвокатски защити, библиотека. Списание „Адвокатски преглед" се утвърждава като авторитетно и демократично издание с 1480 абонати през 1939–1940 г. (то е спряно през 1944 г.).[13]

Четвърт век след приемането на Закона за адвокатите (ЗА) от 1925 г. и създаването на СБА адвокатската професия е коренно променена,

добре организирана, професионално и нравствено усъвършенствана и се ползва с признание от обществото, държавата и съдийството, като основен стожер на модерна, европейска правосъдна система и на демокрацията. През 1890 г. адвокатите са 280, от които само 32, или 11,43%, са завършили правни науки, а останалите 248 са практици. През 1912 г. от 833 адвокати 655 (78,65%) са с юридическо образование, а 178 – практици. През 1939 г. броят на адвокатите достига 2742, а през 1941 г. – 2954 и 30 помощник-адвокати. Всички са юристи и адвокати – „практици" няма. В началото на 40-те години (1941–1944) най-много са адвокатите в София – 1122, Пловдив – 250, В. Търново – 113, Русе – 121, Ст. Загора – 114, Враца – 113, Варна – 90, Бургас – 87. В останалите по-големи и средни градове те са между 20 и 60.

Значително се увеличава броят на завършващите право в чужбина, както и в Софийския университет (СУ). От 1895 до учебната 1917–1918 г. в СУ са завършили 1288 юристи и в чужбина – 599. След 1918 до 1930 г. завършват 3204 юристи, от които 3074 в СУ и 130 – в чужбина. Жените с юридическо образование са 81.[14] В спомените си Иван Богданов пише, че да бъде завършен Юридическият факултет е „още половин работа". Следва две годишен безплатен стаж и „церберовски държавен изпит пред неумолими висши магистрати". От 800 души, с които той започва следването, до държавен изпит в редовния срок достигат към 20 негови колеги.[15]

Адвокатите, обикновени или професори в Университета, са сред най-активните участници в обществения живот, национални и местни дейци на партиите от целия политически спектър, министри, народни представители, общински съветници, висши държавни служители. Младите адвокати, завършили в Русия, Франция, Германия, Швейцария и други западноевропейски страни, носят политическите идеи на своето време, застават начело на обществения и културния живот още след Освобождението. Изброяването само на някои имена дава представа за ролята на хората от адвокатската професия в историята на българската държава: Драган Цанков, водач на Либералната партия, министър и министър-председател; д-р Константин Стоилов, министър-председател, водач на Народната партия; д-р Никола Генадиев, ръководител на Народно-либералната партия, министър, убит през 1923 г.; Димитър Греков, водач на Консервативната партия, министър и министър-председател, първи председател на адвокатския съвет в София; Александър Малинов, председател на Демократическата партия, министър-председател; д-р Васил Радославов, водач на Либералната партия, министър-председател; д-р Теодор Теодоров, ръководител на Народната партия, министър-председател; д-р Стоян Данев, Прогресивна либерална партия, министър-председател. И още д-р Александър Гергинов, Никола Мушанов (демократи), Найчо Цанов, д-р Йосиф Феденхехт (радикали), Вергил Димов, д-р Михаил Геновски, Никола Петков (земеделци), Гритор Чешмеджиев, Кръстьо Пастухов, д-р П. Джидров (соци-

алдемократи), Петър Попзлатев, Иван Харизанов от политическия кръг „Звено", Никола Габровски, Христо Кабакчиев, Тодор Луканов, Тодор Страшимиров, Васил Коларов, Асен Халачев, Васил Мулетаров, Станке Димитров и редица други видни социалисти и комунисти.

По време на управлението на Народния блок от общо 273 народни представители 103 са адвокати. Министър-председателят Кимон Георгиев в своето изказване пред годишното събрание на СБА през 1934 г. казва, че няма среда, която да има по-голямо обществено значение от адвокатите, които като най-близко до хората са изразители на техните нужди и болки, допринасят за укрепване на правното чувство на народа и поради това са „най-естествен ръководител и носител на политическите и обществени тежнения сред народните маси".[16]

Мнозинството от адвокатите са убедени привърженици на буржоазната демокрация и хуманизъм. Същевременно значителен е броят на адвокатите, свързани с комунистическото движение, повече отколкото неговите привърженици в другите интелигентски професии. В политическите борби до 1944 г. са убити 175 адвокати комунисти и леви земеделци, голям брой са изпратени в лагери и затвори.[17]

Много адвокати са творци на буржоазната култура – писатели, публицисти, журналисти и др., сред които се открояват Стоян Михайловски, Алеко Константинов, д-р Иван Селимински, д-р Генчо Негенцов (Ран Босилек), литературният критик – комунист Борис Делчев, театралният критик проф. Гочо Грозев, Димо Кьорчев, Никола Ланков, Иван Хаджийски и т.н. Адвокати и съдии и техните организации допринасят много за създаване през 20-те и 30-те години на модерната правна уредба на буржоазната държава. „Когато се мери висотата, до която в духовната култура е достигнал един народ, от не малко значение е и висотата на неговата правна култура", пише Й. Фаденхехт.[18]

Свързани непосредствено с действителността, адвокатите са съпричастни с периодите на възход и упадък на нацията. Мнозина демонстрират идеализъм и нравствени ценности, но има времена, в които надделяват егоизма и слаба морална отговорност. До голяма степен това е свързано с материалното положение на адвокатите, което през 30-те години и по време на войната за мнозинството от тях, особено за младите, е „крайно незадоволително". Смята се, че броят на адвокатите е прекалено голям и професията е „очевидно задръстена". През 1939 г. на един адвокат се падат 2500 души. Спрямо 1890 г. броят на адвокатите е нараснал 10 пъти, а на населението – 2 пъти. Известно облекчение на кризата в адвокатурата донася премахването на общинското самоуправление след 19 май 1934 г., когато за кметове и други длъжности се предпочитат юристи, а след 1940 г. това става практика в цялата администрация на държавата. На 9 септември 1944 г. много адвокати се оказват свързани със старата „антинародна" държавна власт. През 1941 г. Й. Фаденхехт казва с надежда: „Нека се на-

дяваме, че близкото бъдеще ще създаде по-благоприятни условия за живота и развоя на българската адвокатура"...[19] Но съдбата бе решила друго.

* * *

Адвокатите са интелигентското съсловие с най-драматичната и противоречива съдба след 9 септември 1944 г. Сред тях е най-голямата група политически репресирани интелигенти, попаднали под удара на „революционната мъст" на народа. Адвокати – политически дейци на буржоазните партии, народни представители, общински съветници, обвинени заедно с други правници – съдии, прокурори, като „фашистки" и „прогермански" агенти, са арестувани, изпратени в затвор, интернирани. На другия полюс са „прогресивните" адвокати – комунисти, земеделци, социалдемократи, звенари, които са ангажирани в изпълнение на важни партийни и държавни дейности. Тези две противоположности и други житейски роли, които съдбата определя на адвокатите, намират драматичен израз по време на процесите на така наречения Народен съд.

Специално учреденият Народен съд се състои от „народни съдии", избрани от областните комитети на ОФ и назначени от министъра на правосъдието д-р Минчо Нейчев – и от „народни обвинители", набирани измежду най-изтъкнатите „прогресивни" адвокати и съдии в страната. От 240 назначени обвинители 238 са адвокати, един съдебен изпълнител и един нотариус. От София са 60 адвокати, начело с главния обвинител Георги Петров – комунист. „Прогресивни" адвокати, т. е. комунисти или техни „симпатизанти", са почти всички председатели и членове на 14-те съдебни състава като Богдан Шулев, Светослав Караджов, Борис Лозанов, Георги Патронов, Никола Бронзов, Борис Илиев, Нейко Нейков и др. Създадената на 5 януари 1945 г. секция на правниците – партийци, в която членуват адвокати, съдии и други юристи, членове на БРП/к), е „в услуга на Министерството на правосъдието по подреждане съставите на Народния съд".

Д. Пешев, адвокат, съден от Народния съд като бивш министър и депутат в XXIV и XXV Народно събрание, пише в своите спомени: „Съставите на народните съдилища бяха подбрани открито между привържениците на правителството, при това такива, които имаха лични мотиви да бъдат недоволни от миналото и озлобени да търсят отмъщение, безразлично кои са лицата, върху които ще се излее това отмъщение. По състава си Народният съд не даваше никаква гаранция за безпристрастие и обективност." Съдии и обвинители „изпълняват своя дълг". Постановени са 8768 присъди, от които 2850 смъртни, 1266 – на доживотен затвор, 4652 – на временен затвор, което превръща процеси-

те в най-жестоката политическа разправа в историята на България и дори в цялата „съветска зона“ на Източна Европа.

Голяма част от софийските адвокати отказват да вземат доброволно участие като защитници в тези очевидно политически процеси. Адвокати оспорват процедурата по назначаване на служебни защитници от Адвокатския съвет в София, смятат за „безпредметна“ и невъзможна защитата, особено на отсъстващите обвиняеми, но съдът отхвърля възраженията. Адвокатският съвет в София, чието ръководство е заменено с отечественофронтовско с председател Никола Бронзов, член на Радикалната партия, назначава служебни защитници, по-известни от които са проф. д-р Н. Долапчиев, Любен Данаилов, проф. Й. Фаденхехт, Б. Ерусалимов, Анто Бояджиев, Иван Байданов, Димитър Търкаланов, д-р Х. Орошанов, и др. С Окръжно № 78 от 06.02.1945 г. ВАС постановява, „че на подсъдимите, привлечени да отговарят по Закона за народния съд, следва да бъдат назначени безплатни защитници и че последните са длъжни да приемат възложената им защита“ чрез адвокатски съвети.

При крайно ограничените възможности, които има защитата, проф. Фаденхехт, д-р Константинов, Б. Ерусалимов и други правят опит да засегнат принципни правни и политически въпроси, пледирайки срещу презумпцията за колективна отговорност и обратната сила на закона, което превръща в престъпление действия, извършени в съответствие със съществуващото законодателство. Те пледират за необходимост от доказване на вината за конкретни деяния, а не за определена политика и посочват смекчаващи вината обстоятелства. Речите на защитата не постигат особено въздействие и още по-малко резултат в „студената атмосфера“ на съд, създаден с цел – разправа с политически противници в нарушение на основните принципи на правата на човека.[20] Девети състав на Народния съд в София разглежда обвинителния акт и произнася присъди срещу главния прокурор, председателя, прокурори и съдии от Военно-касационния съд, 29 съдии и прокурори от Софийския военно-полеви съд, още 34 съдии и прокурори от Плевенския, Шуменския и Пловдивския военно-полеви съд и 22 съдии от областните съдилища.[21]

В Министерството на правосъдието е създадена 10-членна комисия „по чистката и подреждане персонала на съдебното ведомство“ от новоназначени комунисти – юристи, включително бивши адвокати, която с помощта на ОФ комитети извършва прочистване на съдебната система. За „проявена груба фашистка дейност“ са уволнени от министър М. Нейчев 145 съдии и прокурори и други 82 в „интерес на службата“. Това става въз основа на измененията в Наредбата-закон за устройство на съдилищата, извършени след държавния преврат на 19 май 1934 г., с които се променят процедурите за служебното положение и уволнение на съдии и прокурори и се отменя несменяемостта на тези при Върховния административен съд. Създава се възможност за кадрови промени в съдебната си-

стема по усмотрение на правителството. Това се оказва удобно средство и за новата обявила се за демократична власт.

Същевременно правителството предприема мерки за обновяване състава на съда и прокуратурата, където са привлечени голям брой адвокати с „прогресивни убеждения", привърженици на БРП/к/ и по-малко на други партии от ОФ. През пролетта на 1945 г. Софийският областен комитет на БРП/к/ констатира, че „почти всички комунисти-юристи са в момента на служба". Със специални наредби през есента на 1944 г. се отменят всички ограничения за евреите, включително за упражняване на адвокатска дейност. Съкращава се на шест месеца стажът на студенти юристи с „леви убеждения", партизани, политзатворници, фронтоваци. С Указ № 30 на регентите от 12 октомври 1944 г. влиза в сила Наредбата-закон за изравняване правата на лицата от двата пола, с което окончателно се урежда правото на жените – юристи да стават съдии и прокурори и да упражняват адвокатска дейност.[22]

В периода 1944–1947 г. адвокатското съсловие продължава да работи при заварените на 9 септември 1944 г. нормативни и институционални условия на адвокатурата и на съдебната система, основани на ЗА от 1925 г. и на действащите закони за гражданското, наказателното и административното съдопроизводство. С Наредба-закон за отмяна на някои закони от 12 октомври 1944 г. се отменят 15 изключителни, наказателни и комплексни закона, обявени за „антинародни" и „фашистки" като Закона за защита на държавата, Закона за запазване моралната и материалната сила на войската, Наредба-закон за разтуряне на партийно-политическите организации и др. Създадени са някои нови законови норми по Закона за защита на народната власт, Закона за конфискуване на придобитите чрез спекула и по незаконен начин имоти и др. Без да изменят съществено общите правни и институционални условия за адвокатите, тези промени се отразяват върху характера на съдебната защита и адвокатската клиентела. Увеличава се броят на делата по обвинения за незаконна политическа дейност срещу властта, за икономически саботаж, за спекула, за спорове във връзка с конфискации, отчуждаване, пълна и частична национализация по Закона за държавния застрахователен институт, за морския транспорт, за военно-временни престъпления и пр.[23]

Адвокатите като интелигентско съсловие и професия продължават да имат „извънредна обществена тежест" и влияние в страната и чужбина, според оценката на ръководните среди на Комунистическата партия. Веднага след 9 септември 1944 г. са извършени промени в ръководствата на СБА, Софийския и други адвокатски съвети. Макар че остават някои от видните членове на старите управителни съвети като председателят на УС на СБА Симеон Петков и неговия член Й. Фаденхехт, от Радикалдемократическата партия, ръководствата на тези организации попадат под контрола на нови членове – адвокати комунисти. Те, заедно с

представители на други ОФ партии осигуряват формална подкрепа за ОФ власт, на политиката на БРП/к/ и по-скоро представителни функции на тези организации. СБА, ВАС и адвокатските съвети фактически не функционират до лятото на 1945 г. Много от техните членове са репресирани, интернирани, не могат или не желаят да участват в каквато и да е дейност на адвокатските сдружения. „Адвокатски преглед“ не излиза от 1944 до 1 октомври 1945 г.

Политическата криза от лятото на 1945 г. води до обособяване на влиятелна група адвокати, открити привърженици, активисти и ръководни дейци на създаващата се опозиция. Това е повод, по внушение на БРП/к/, след петгодишно прекъсване на 22 и 23 юли 1945 г. да се свика XXIV отчетно събрание на СБА. То е открито от председателя Симеон Петков, но двата основни доклада се изнасят от адвокати комунисти – „Отечественофронтовска законност“ от Върбан Ангелов и „За адвокатурата“ от Г. Станкулов. Те очертават насоките на развитие на адвокатурата и СБА в духа на програмата и политиката на ОФ. Общото събрание изпраща поздравителна телеграма до Г. Димитров. Представителите на БРП/к/ изготвят листа за УС, без да се съобразяват с предложенията на БРСДП и другите партии от ОФ. Избрано е ново „отечественофронтовско“ ръководство на СБА с председател Й. Фаденхехт. Според Областния комитет на БРП/к/ цялото ръководство е в ръцете на партията. От 15 членове на УС 9 са от БРП/к), по един от БЗНС и БРСДП и останалите са от стария Управителен съвет.[24]

На 1 октомври 1945 г. започва да излиза отново „Адвокатски преглед“ с нов отечественофронтовски редакционен състав: Найден Райчев, д-р Несим Меворах и Неделчо Бранев. В уводната статия на първия брой, озаглавен „По нов път“, проф. Н. Меворах се спира на значението на политическите промени, станали в страната, и на необходимостта адвокатурата да поеме нов път на развитие в организационно и професионално отношение. Неговите насоки са очертани в следващите броеве в статии за „ОФ законност“, „За участие в политическия живот“, „Съветската конституция“ и др. Но същината на изискваната промяна се съдържа в поздравителната телеграма на Г. Димитров „До съюза на българските адвокати“, публикувана в първия брой на „Адвокатски преглед“. Според Г. Димитров адвокатите са призвани да защитават „интересите и правата на народа, а не на шепата спекуланти, хищници и готованковци“, които живеят и богатеят на гърба на трудовия народ. Народната интелигенция „и в частност адвокатите са длъжни с всички сили да помагат за укрепване на патриотичното единство на българския народ, възглавяван от ОФ. Да дават най-решителен отпор срещу всички, които работят за разединение на народните сили...“[25]

Новите идейни насоки и призиви, напътствените слова на Г. Димитров намират прием само сред групата леви „прогресивни“ адвокати, пре-

ди всичко сред комунистите. Повечето от тях отиват на държавна служба, в съда, прокуратурата, администрацията, или заемат ръководни платени постове в организациите на ОФ, Комунистическата и други ОФ партии. Като съдии-следователи по прилагане на Закона за конфискуване на придобитите чрез спекула и незаконен начин имоти са привлечени група адвокати комунисти от София – Борис Илиев, Георги Петров, Исак Каталан и др. В продължение на девет месеца са издадени заключителни постановления за конфискуване имущество на стойност над 30 милиарда лева (по тогавашен курс).[26]

Адвокатите в своето мнозинство остават верни на принципите на буржоазното право и демокрацията, на традициите на своята професия в защита на правата на гражданите, независимостта на съдебната защита, свободата и самоуправлението на адвокатурата. Те не могат да приемат комунистическата доктрина и практика, според която държавата „прониква във всички пори на живота" и чиито резултати в Съветския съюз са им добре известни: съдът и адвокатската професия са поставени в служба на държавата и обществото, но всъщност на ръководството на Комунистическата партия. След 9 септември 1944 г. комунистическите дейци открито говорят, че адвокатската професия е „отживяла времето си", а адвокатите ограбват работния народ. Материалното положение на адвокатите по това време не е добро и доходите им намаляват поради политическата ситуация и по-малкото клиентела, общото обедняване и поскъпването на живота, доколкото те се снабдяват с всичко на свободни цени, от „черния пазар". Но най-важното за преобладаващите, открито опозиционни и антикомунистически настроения сред адвокатите са тяхното образование, култура, произход от предимно градски буржоазни, интелигентски семейства, дългогодишна, понякога потомствена политическа и партийна обвързаност с консервативни и либерални буржоазни организации, като Демократическата партия, или с идеологията и традициите на БЗНС и Българската социалдемократическа партия. Докато адвокатите комунисти и отечественофронтовци отиват на държавна служба, много от уволнените съдии, прокурори, следователи, полицейски и административни служители с юридическо образование стават адвокати. През есента на 1945 г. в София и други градове се завръщат много от интернираните, освободени от лагери и затвори адвокати, които подновяват своята професионална дейност и често се включват в политическия живот на страната на опозицията.[27]

Адвокатските колегии и адвокатските съвети са от малкото организации, в които БРП/к/ не може да установи траен контрол. През август 1945 г. председателят на адвокатския съвет в София Б. Вапцаров, съмишленик на Комунистическата партия, заявява в разговор с журналисти, че имало няколко проекта за нов закон за адвокатите. Специално този на Министерството на правосъдието предвиждал създаването на 40-50 адво-

катски консултации в страната със задължително членуване, в които на адвокатите ще се определят клиентите и заплащане по определени от държавата тарифи (това е заимствано от Съветския съюз – *бел. авт.*). Тези проекти катализират недоволството сред адвокатите. Висшият адвокатски съвет се произнася, че не е време за такава реформа.[28]

На 11 декември 1945 г., в навечерието на годишните отчетно-изборни събрания на адвокатските съвети, Областният комитет на БРП/к/ в София обсъжда положението в адвокатската колегия. Според направената оценка масата адвокати в „болшинството си не е фашистка". Около 700 нови млади адвокати били „недостатъчно ориентирани". Сред адвокатите не се работело. В софийската адвокатска колегия „изпуснахме влиянието" и имало опасност опозицията да спечели изборите за адвокатски съвет.[29]

На общото събрание на Софийския адвокатски съвет, състояло се на 2 декември 1945 г., се разгаря остра дискусия за бъдещата организация на адвокатурата и редица други въпроси. Мнозинството делегати са открито против позицията и дейността на ръководството, доминирано от привърженици на ОФ. На изборите за членове на Софийския адвокатски съвет, проведени на 16 декември 1945 г. опозиционната „ОФ листа", водена от Ангел Държански, доскорошен министър и един от водачите на БЗНС – Н. Петков, печели с 889 гласа срещу 388 гласа, подадени за листата на ръководството, водена от Върбан Ангелов. Около опозиционната листа се обединяват открито опозиционни и враждебни на властта адвокати, хора с либерални и консервативни възгледи, земеделци, социалдемократи и „звенари" от ОФ партиите, политически неутрални и индиферентни, които не желаят промени в професията от социалистически тип.[30]

Законността на избора на адвокатския съвет в София е оспорван пред ВАС от загубилите представители на Отечествения фронт. В подадените четири „еднообразни" контестации се казва, че „през време на избора се водеше недопустима и незапомнена досега агитация" срещу стария адвокатски съвет. „Политическата опозиция" твърдяла, че ако спечели неговата листа, съветът ще бъде доминиран от комунисти, ще се прокара закон за колективното упражняване на професията, и ще се намалят хонорарите. Водела се агитация срещу Министерството на правосъдието. Преди в Софийската колегия членували около 1000 души, но към момента на избора, който се произвежда само от едно бюро, нейният състав бил почти удвоен. „През целия ден в канцеларията на съвета и бюрото имаше тълпи от колеги, блъсканица, кавги и пр. Никой от постоянното присъствие на съвета не можеше да доближи канцеларията и проконтролира...дали се спазва допускането до избора само на редовно отчетени адвокати". В контестациите се твърди, че 400 от участвувалите в избора адвокати са нередовни към Взаимоспомагателната каса. ВАС разглежда кон-

тестациите на своето заседание на 3 януари 1946 г. и се произнася, че изборът не е опорочен, бележките са редовни, агитацията допустима и резултатите са действителни, напълно законосъобразни.[31]

На 16 декември 1945 г. се провеждат избори за адвокатските съвети в другите градове. Навсякъде печели опозицията. Адвокати комунисти подават контестации до ВАС срещу редовността на избора в редица градове, като се позовават предимно на нарушения на закона и правилниците. От постановленията на ВАС се вижда остротата на сблъсъка между опозицията и комунистите, антикомунистическата нагласа в адвокатските колегии. ВАС утвърждава редовността на изборите в Ловеч, Ст. Загора, Плевен, Г. Оряховица и приема за „нищожни" резултатите в Бургас, Пазарджик и Пловдив, където са насрочени нови избори за 10 февруари 1946 г. В Пловдив за нередовни към касата са признати само 5 души, но това повлияло върху резултатите, тъй като надвишава разликата в броя на бюлетините, подадени за получилите мнозинство адвокати в „едната или другата" листа. Повторните избори завършват отново с победа на опозицията и ВАС ги признава за редовни, въпреки че отново са оспорвани.[32]

Победата на опозицията в изборите за адвокатските съвети кара ръководството на Комунистическата партия да направи критична преоценка за своето отношение към адвокатската колегия и професия. В анализ на отдел „Масов" на ЦК на БРП/к/ от пролетта на 1946 г. се казва: „Ние след 9 септември смятахме, че е отживяла времето си и не обръщахме достатъчно внимание и се получи така, че ние ядохме небивал бой в адвокатските съвети". Някои подценявали адвокатското съсловие, защото били няколко хиляди души и можело „и с тях и без тях". Но адвокатите поддържали връзки с хиляди хора, клиенти и др., имали международни връзки, обществено влияние и „могат да бъдат в известна полза или вреда на ОФ власт".[33]

Отрезвяването е в основата на една по-реалистична и внимателна политика към адвокатите до средата на 1947 г. Адвокатурата е оставена да работи според закона от 1925 г. като независима и самоуправляваща се институция. Адвокатските съвети и ВАС се занимават и решават стотици дисциплинарни дела относно спорове с клиенти, спазване законността и етиката в професията, адвокатските възнаграждения и пр. Те се разпореждат с помощите на адвокатските каси за вдовици, деца, пострадали колеги от войната и бомбардировките, осигуровки и много други материални и морални въпроси на колегията.[34]

Съюзът на българските адвокати фактически престава да функционира. Единствено централното ръководство съществува формално с напълно представителен характер в подкрепа на ОФ власт и под контрола на Комунистическата партия. Всъщност това е причината мнозинството адвокати да се оттеглят от дружествата на съюза, още повече че по закон те не са самостоятелни. Дружествата прекратяват всякаква организационна и

професионална дейност.[35] Професионалният и съсловен живот на адвокатската колегия се съсредоточава в адвокатските съвети и ВАС като последни крепости на нейната независимост и достойнство. Много адвокати се ангажират с обществена дейност и в политическите борби извън адвокатурата, в неравната битка на политическата опозиция с властта на Комунистическата партия, която трябваше да реши тяхната съдба.

„Хуманните" академични съсловия

Лекарите са от най-влиятелните и уважавани интелигентски професии. Те имат в българското буржоазно общество сравнително солидно материално положение и обществен престиж. В началото на 1945 г., по данни на Министерството на народното здраве (МНЗ), в страната има 4460 лекари, от които 1376 са в София. През 30-те години лекарите са добре професионално организирани в Българския лекарски съюз (БЛС). Членуването в него е задължително по Закона за народното здраве и това е условие за упражняване на лекарски права. Според устава, утвърден от МВР на 19 май 1941 г., БЛС е професионална организация, която работи за създаване на солидарност и другарски отношения между лекарите, в защита на техните морални и материални интереси, за усъвършенстване на санитарното дело и пр. Лекарският съюз чрез своите клонове и дисциплинарни съвети контролира дейността на лекарите, особено на частно практикуващите, следи за спазване на медицинските и етични норми, на регламентираните от държавата хонорари и такси, решава всекидневни спорове с населението, а също така между лекарите и т. н. Към съюза работи фонд „Лекарска взаимопомощ при болест, инвалидност и смърт", създаден през 1941 г., и кооперация за доставка на необходими инструменти, лекарства и материали. БЛС има собствени печатни издания, сериозен бюджет и имоти. Лекарите са организирани и в академични дружества по специалности – интернисти, хирурзи, гинеколози и др., които имат главно научно-просветна дейност.[36]

Военните години донасят значителни промени за лекарското съсловие. Неговото материално положение се влошава поради поскъпването на живота и затрудненото снабдяване с медицински потреби. Увеличените разходи на частните клиники и кабинети за лекуване на един болен не могат да се компенсират от неколкократната промяна на лекарските такси след 1940 г. Заплатите на лекарите на държавна служба изостават значително от индекса на поскъпване на живота. Много лекари са мобилизирани в армията или от Дирекцията за гражданска мобилизация за работа в предприятията, мините и селата. Тяхното заплащане се увеличава с редица добавки, които са недостатъчни. Въпросът за военно мобилизи-

раните се урежда по-цялостно през есента на 1944 г. с някои извънредни мерки на Военно-санитарната служба.[37]

През октомври 1940 г. се провежда XXV събор на БЛС. В неговата дейност доминират опозиционно настроени буржоазни и най-вече ляво ориентирани групи делегати. Конгресът приема национален здравен план и избира ръководство, с мнозинство от политическата левица. Някои от членовете на УС, като д-р Рачо Ангелов, д-р К. Куситасев и др. са свързани с Комунистическата партия. УС на БЛС се противопоставя на участието на съюза в някои мероприятия на властта като антиболшевишката изложба, посещението до Виница, организирано от германците за разобличаване на Съветския съюз, обвинен в масова екзекуция на полски офицери. (Председателят на БЛС д-р И. Койчев участва и в двата случая, но като частно лице.) Правителството подлага на репресии някои членове на УС и на БЛС, които са интернирани, затваряни и уволнявани от служба. Мнозинството от лекарите, членове на съюза, са привърженици на неговата аполитичност и чисто професионално сътрудничество с държавата. През 1944 г. дейността на БЛС замира поради бомбардировките в София и промяната на политическата ситуация.[38] Наличието на влиятелна група лекари- комунисти, земеделци и социалдемократи има голямо значение за развитието на БЛС и медицинската колегия въобще след 9 септември 1944 г.

На 18 септември 1944 г. в София се провежда среща на актива на лекарите „отечественофронтовци", главно комунисти, която се обявява за национална конференция. Тя избира временен ОФ комитет, който на 28 септември съставя временната ОФ управа (УС) на БЛС и на неговия клонов съюз в София. В УС преобладават комунисти, начело с председателя д-р Асен Павлов. Заместник-председателят д-р Вл. Вампирски е от БЗНС. Има представители на БРСДП и НС „Звено". Временният Управителен съвет провежда чистка на „фашистките елементи" в БЛС и започва смяна на ръководствата на клоновете в провинцията, на Взаимоспомагателната каса, на кооперацията, на списание „Народно здраве" с нови, „отечественофронтовски", практически съставени от комунисти и техни симпатизанти. Този процес се подпомага от партийните групи на БРП/к/ в МНЗ и по-големите здравни заведения, създадени през октомври същата година и здравните комисии при ОФ комитети в София и страната. Комунистическата партия установява своето влияние в БЛС, твърде отслабено след 1935 г. В края на 1944 г. се създава специална комисия при отдел „Масови организации" на ЦК на БРП/к), която поема ръководството на работата в професионалните организации на лекари, зъболекари, фармацевти, ветеринари, здравния сектор. Комунистите овладяват ръководството в новия УС на Българския червен кръст и имат влияние в медицинските служби на военното министерство.[39]

Новото отечественофронтовско ръководство на БЛС работи съвместно с партийния актив, и с партийната група на БРП/к/ към МНЗ, създадена на 7 ноември 1944 г. като някои от нейните членове като д-р К. Куситасев са и в УС на лекарския съюз. Партийната група фактически решава „всички назначения на отговорни места", включително околийските лекари, всички административно-организационни въпроси в министерството и определя в голяма степен неговата политика. Според комунистическия ръководен кръг много лекари били с „фашистка идеология", участвали и подкрепяли мероприятия на фашистката власт. От БЛС са изключени за „фашистка дейност" само осъдените от Народния съд като професора хирург Александър Станишев, министър на вътрешните работи в правителството на И. Багрянов. Управителният съвет се въздържа от изключване на други лекари от БЛС, тъй като това означава автоматично отнемане на лекарските права. Освен това „чистката" не се подкрепя в лекарските среди. С много усилия тя се провежда в Работническа болница, отчасти в Първостепенна болница, но претърпява „почти пълен неуспех" в Медицинския факултет въпреки намесата и на НК на ОФ. Напъните, дори „увлеченията" на актива, според ЦК на БРП/к), не са подкрепени от „честните демократични доброволни лекари и асистенти", от студентите и други „заинтересовани обществени слоеве". В провинцията само 30 от 76 клона на БЛС сменят своята управа, като това става твърде трудно в Пловдив, Варна, Русе и други големи градове.[40]

Основна насока на чистката е уволнението на стари служители в системата на МНЗ и свързани с него ведомства като Дирекцията за трудова и професионална дисциплина, медицинските служби към Министерството на войната, БДЖ, пощите и др. Това създава проблеми през октомври-ноември. ЦК на БРП/к/ констатира, че много от ръководните служби са вакантни. Специалисти, при това лоялни на властта не се намират лесно във военните условия, а „другарите" лекари бягат от административна работа и предпочитат клинична. Някои от тях са недоволни от начина, по който ставали назначенията на „най-отговорните места" в министерството,от действията на неговото ръководство и пр. Под предлог, че трябва да се подготвят „доверени лекари за лекуване на отговорни другари" се „затваря вратата за редица другари" за министерството, смятат в ЦК на БРП/к/. Възниква неразбирателство, конфликти, съперничество между различни групи от новите управляващи в здравеопазването, предимно комунисти.[41]

Боричканията за позиции и власт се пренасят в ръководството и актива на БЛС. Те се проявяват като различия между отделни групи лекари комунисти за характера, дейността и бъдещето на организацията, главно по въпроса за отношенията между БЛС и Общия работнически и професионален съюз (ОРПС). В много провинциални градове лекарите „партийци" (комунисти) се насочват към Съюза на здравните работници

(СЗР) в ОРПС. Редица клонове на БЛС „престават да живеят". Лекарите на държавна и общинска служба се насърчават да влизат в СЗР. В други градове, включително в София, лекарите комунисти държат на БЛС, работят в неговите клонове, не гледат сериозно на СЗР и не участват в създаване на неговите дружества.

В Окръжно от края на 1944 г. ЦК на ОРПС „изяснява въпроса". Според него професионалната защита на лекарите се поема от СЗР, където те ще членуват заедно с помощния медицински персонал и всички здравни работници. БЛС остава като „научно-обществена" организация. Бившите академични дружества по специалности престават да съществуват и стават секции при клоновете на съюза, като работата им се ръководи от нови лица – „активни отечественофронтовци". Някои ръководители на БЛС поставят въпроса за закриване на съюза. Позицията за преминаване към ОРПС не се приема добре и поражда „злокачествени" критики в лекарските среди. Мнозинството лекари държат за самостоятелна съсловно-професионална организация, която да пази и поддържа престижното положение на лекарската професия.[42]

Противоречия и недоволство предизвикват и редица други въпроси. По решение на Управителния съвет БЛС участва в Заема на свободата с 1,5 млн. лв. от фонд „Д-р Ст. Сарафов" и 2 млн. лв. от фонд „Лекарска взаимопомощ" от общо 6 млн. лв., събрани в софийския клон. В същото време помощите, които се изплащат за смърт, болест, инвалидност до май 1945 г., са 633 хил. лв. и няма пари за възстановяване на разрушените при бомбардировките имоти, за издателска дейност и пр. Лекарите участват в здравните комисии към ОФ комитети, в акции на ОФ като здравните походи в София и други градове, беседи по медицински теми пред обществеността, в дейността на Помощната организация и пр., но се дразнят от действия, които стават без тяхно съгласие и знание. Такъв е случаят с проекта за нови лекарски такси в МНЗ, където работят представители на БЛС, с „пет годишния план" на МНЗ, с лекарската кооперация, която се „масовизира" с нови членове чрез кампания за записване на всички лекари комунисти.[43]

През периода ноември – януари се провеждат пет големи събрания на Софийския клон на БЛС при „небивало" посещение, на които се обсъждат редица въпроси. Все по-активно участие в дейността на съюза вземат представители на ОФ партии, особено на БЗНС, които имат голям брой привърженици сред лекарите. ЦК на БРП/к/ препоръчва да се „привлекат на ръководна работа лекари от други ОФ партии", което да разшири кръга кадри, да „допринесе за изграждане на Отечествения фронт" и за отговорност на съюзниците в здравеопазването.

В края на февруари 1945 г. се извършват промени в УС на БЛС. Председателят д-р Попов е сменен с д-р Ст. Димитров, комунист, член на Областния комитет на ОФ във Враца. Секретарят и още 5 членове на УС са от БРП/к/. Подпредседател остава д-р Вл. Вампирски от БЗНС,

който е представен с още двама души. По двама са и представителите на БРСДП и НС „Звено“. Новият УС приема „ударна“ програма: смяна на всички ръководства с отечественофронтовски, чистка на „лекарите-фашисти“, борба с „великобългарския шовинизъм“, изпращане „най-добрите лекари“ като доброволци на фронта и в Здравните комисии, помощ за военните семейства и т. н.

Според новите указания на ЦК на БРП/к/ БЛС трябва да се укрепва като самостоятелна професионална организация на лекарите отделно от ОРПС. Повечето лекари са на частна практика и са несъвместими с работниците. Инцидентите и споровете между лекари и население относно лечението, хонорарите и пр. станали твърде много, а те могат да се решават по закон само от дисциплинарните съвети при БЛС. Съюзът единствен можел да контролира „лекарите на свободна практика“ и да изразява техните професионални и материални интереси, нещо невъзможно за Министерство на народното здраве.[44] Така през пролетта на 1945 г. новата власт формално признава съсловното представителство на лекарите чрез БЛС, което е свързано с промяната в политическата ситуация и поведението на самите лекари.

През пролетта и лятото на 1945 г. мнозинството лекари все по-открито показват своето отрицателно или в по-добрия случай „индиферентно“ отношение към ОФ власт, по оценка на съответната комисия при ЦК на БРП/к/. Те нямат доверие в ръководството на БЛС и на МНЗ. Основна причина е деклариранията от комунисти на ръководни постове стремеж да се развива обществеността, държавно здравеопазване и тяхното негативно отношение към частната лекарска практика, която се упражнява и като свободна професия и от лекарите на служба. Министърът на здравеопазването д-р Рачо Ангелов публикува статия в списание „Медицински летописи“ срещу частната практика, за „гешефтите“ на частно практикуващите. По това време сред тях е категорията на най-авторитетните лекари с голяма клиентела, с академична и университетска кариера, с обществено влияние. Всички уволнени от служба лекари преминават на частна практика и са враждебно настроени към властта. Повечето лекари комунисти и част от активистите на други отечественофронтовски партии са назначени на държавна и общинска служба. Те стават ревностни радетели на обществеността начало и държавното ръководство в здравеопазването, макар че немалък брой също практикуват частно, в извън работно време. Един от тях, д-р Иван Василев от София, в своето изказване пред XXVI събор на лекарския съюз, проведен в края на декември 1945 г., казва: „След 9 септември всички лекари, особено политически непросветените, бяха изпаднали в паника по въпроса за частната практика. Всички казваха – новото в медицината това значи премахване на частната практика. Всички лекари ще ги направят държавни чиновници без инициатива.“[45]

Частната практика осигурява на лекарите материална, професионална и гражданска независимост. През 1944 и 1945 г. лекарите на частна практика се оказват в доста трудно положение и не могат да посрещнат своите обичайни материални и културни нужди. Частната практика намалява поради стопанската криза. Данъците „много тежат", но Министерството на финансите отказва да ги намали. Представителите на клоновете на БЛС настояват „да се защитят колегите, притежатели на частни клиники", с реален ценоразпис и реални такси за медицинските услуги. С определените 2000 лв. на легло е невъзможно да се посрещнат разходите за храна, бельо и прочие при „тази скъпотия". Таксите и цените за прегледи и легла в частните клиники са повишени само веднъж след 1935 г. повече от от 25%, което е крайно недостатъчно при трицифрената инфлация. Цените за лекарства, превръзки и всичко друго, потребно за частните кабинети и частния преглед на лекарите, свободно практикуващи и служители, не се променят дълго време. Това принуждава много лекари да работят на „черноборсови" цени.

През 1945 г. МНЗ изготвя проект за промяна на лекарските такси въз основа на становището на УС на БЛС. Лекарите ги смятат за „незадоволителни", но те били съобразени със стопанското положение и нуждите на държавата в момента. Комисията по цените иска дори да намали още действащите такси, но УС на БЛС протестира „енергично". Лекарското съсловие, особено частно практикуващите, е недоволно от политиката на държавата към тях относно данъци, такси, снабдяване и от проправителствената позиция на УС на БЛС, който според мнозина се занимава повече с обществени проблеми и не се грижи за съсловно-професионалните, за подобряване положението на лекарите.[46]

Независимо от неблагоприятните обстоятелства лекарите на частна практика получават едни от по-високите доходи за това време. Техният среден годишен размер, според Пр. Киранов, за 1944–1945 г. е около 260 000 лв., от два до три пъти по-висок от доходът на работниците и чиновниците (приблизително две заплати на началник отделение в министерството). Обществениият сектор в здравеопазването е крайно недостатъчен да посрещне нуждите на населението. Болниците, по думите на министър д-р Рачо Ангелов, са в „печално състояние", постройките са „невъзможни", а вътре е „отвратително". Не достигат лекари, сестри, болногледачки, лекарства, храна и всичко друго. Фонд „Обществено осигуряване" (ФОО) поема само част от разноските на повечето категории работници и служители.

Лекарите на административна служба изпадат в тежко, „невъзможно" положение, ако не практикуват частно. Повечето го правят след работно време, но възможностите им са ограничени, особено за по-младите. Лекари-служители искат да получават „извънредно възнаграждение за извънреден труд", но това не става. Затова мнозина от тях напускат службите в министерства, ведомства и общини и започват частна практика. Също-

то правят и повечето демобилизирани от войската или с изтекъл срок на гражданска мобилизация. Броят на лекарите нараства от 3127 през 1939 г. на 3409 през 1944 г. и 4460 през 1945 г., но редица служби остават незаети. Много са незаетите места за фабрични лекари в предприятията с медицински служби, чийто брой нараства от 361 до 9 септември 1944 г. на 720 в края на 1945 г. Лекарите в селата са крайно недостатъчни.[47]

Министерството на здравеопазването предприема административни мерки, за да осигури медицински персонал в обществените болници и служби. През 1945 г. са мобилизирани и изпратени главно в селата, мините и индустрията 750 „санитарни служители". От тях 435 са лекари със свободна частна практика. Лекарите на държавна, общинска и „въобще щатна служба" са освободени от мобилизация. Това по думите на министъра на здравеопазването д-р Р. Ангелов предизвиква „извънредно голямо недоволство" в съсловието, сред частно практикуващите, които се смятат за несправедливо третирани в сравнение със служещите.[48] Въпреки всичко частната практика е по-привлекателна и по-престижна от службата.

Лекарите смятат по-високите доходи от свободно упражнявана дейност за естествени и дори недостатъчни с оглед на своето образование, квалификация и отговорността на професията. Те не могат да приемат идеологическите предпочитания и материални преференции на новата власт, по-специално на БРП/к), към „работническата класа" и „трудещите се" въобще. В обществото, включително сред селяните и работниците лекарската професия е с много голям престиж и е привлекателна за младежите. Възприетата от правителството политика на „широко отворени врати" след 9 септември 1944 г. води до приема на „извънредно много студенти" в медицинските факултети в София и Пловдив. През 1939–1940 учебна година в медицинския факултет на Софийския университет има 139 студенти, в чужбина учат 203, а завършилите са 138. През 1943/1944 учебна година новите студенти в СУ са 228, в чужбина – 244, а завършилите – 233. През 1944–1945 учебна година 2337 студенти учат медицина в България и 600 – в чужбина. През учебната 1945–1946 г. техният брой е 1751 в България и 150 – в чужбина. През 1945 г. медицина завършват 340 души, а през 1946 г. – 95 души. Увеличеният брой студенти води до „големи мъчнотии" според министъра д-р Р. Ангелов: липса на помещения, лаборатории, места в институтите за занятия, преподаватели и пр. В лекарската колегия се ширят основателни опасения за нивото на подготовка на новите медици и тяхната бъдеща дейност, за възможностите да се намери работа за всички нови лекари и от там за възможна „нелоялна" конкуренция в частната практика или обществените служби.[49]

Комунистическата партия се опитва чрез МНЗ, ОФ комитети и най-вече чрез БЛС да осигури подкрепата на лекарското съсловие за своята политика и ОФ власт. Отечественофронтовският актив на лекарския съюз участва във всички мероприятия на новата власт – Народния заем,

събиране помощи за армията, за Червен кръст, за помощната организация, участие в здравни и хигиенни комисии, трудово-културни бригади по селата. Но мнозинството лекари остават пасивни, държат на своята „аполитичност" и чисто професионални интереси. Дейността на клоновете на БЛС е слаба. Само 22 от 74 изпращат отчети, като сравнително по-активна е дейността на клоновете в Русе, Пазарджик, Пловдив, Плевен, Ст. Загора и Г. Оряховица.[50] Лекарите, особено частно практикуващите, демонстративно не приемат използването на техните съсловно-професионални организации за политическите цели на управляващите, още по-малко на една партия, от която се страхуват.

През пролетта на 1945 г. в лекарските среди се пораждат силни опозиционни настроения срещу властта. Първоначалните сблъсъци между комунисти и привърженици на БЗНС, който има традиционно влияние сред лекарите, преминават в открита политическа борба. Част от земеделците, активни дейци на БЛС, поддръжници на д-р Г. М. Димитров, начело със зам.-председателя на УС д-р Вампирски, са обявени за противници на Отечествения фронт и са атакувани в кампанията срещу „гемето-вците". През лятото на 1945 г. д-р Вампирски, членове на централното, софийското и други ръководства на БЛС в страната, заедно с голяма група лекари съмишленици преминават към опозицията, главно в БЗНС – Н.Петков и БРСДП.[51]

Борбата за политическо влияние в лекарското съсловие и неговата организация става особено напрегната през есента на 1945 г., когато се провеждат първите редовни избори след 9 септември 1944 г. за управителни съвети на клоновете и на делегати за XXVI конгрес на БЛС. В края на август в ЦК на БРП/к/ констатират, че лекарският съюз води „широка отечественофронтовска здравна политика, но ако не привлечем лекарите, ще се провалим". Партийните функционери смятат, че „при добра разяснителна работа... голямата част от лекарското съсловие ще ни разбере". Но наред с агитацията се препоръчва да се вземат мерки за подобряване снабдяването с медицински материали, облекло, храна и пр. и да се направят някои корекции на таксите.[52]

В публични изказвания през следващите месеци и в речите, произнесени от министър д-р Р. Ангелов, ръководители на БЛС и СЗР при ОРПС на XXVI редовен административен лекарски събор, проведен на 23–25 декември 1945 г. във Военния клуб в София, се откроява новата политическа и правителствена линия, основните пунктове на „разяснителната" дейност. Признават се редица „допуснати грешки", но в твърде условна форма. Грешка било, че „вкарали тази тълпа във висшите учебни заведения", в медицинския факултет – казва д-р Рачо Ангелов, – но то било резултат на революционната буря, и на желанието на масите. Няма да се ограничава приема на нови студенти, а ще се откриват нови факултети и ще строят учебни сгради, тъй като страната се нуждае от лекари. „Най-голя-

мата грешка“ била, че лекарите на служба са освободени от мобилизация. Министърът обещава, че всички мобилизирани ще бъдат освободени до Нова година. МНЗ готви проект за мобилизация на лекари – частно практикуващи и на служба, но за срок от 3 месеца и до 40-годишна възраст.

Според д-р Р. Ангелов „щом хората искат“, частната практика не може да се премахне. Д-р Василев от Съюза на здравните работници при ОРПС подчертава необходимостта от съществуване на БЛС. Частната практика, според него, е полезна и „играе грамадна роля в здравното дело“. Те не я отричат и не искат да я премахнат, а да се направи „обществено полезна“ и „достъпна за широките трудови маси... до оня момент, когато полето й ще бъде до такава степен стеснено, че тя ще бъде без значение, когато обществените заведения, обществеият сектор ще бъде напълно достатъчен да обезпечи медицинската помощ за населението и да гарантира материално и научно здравния кадър, преди всичко лекарите“.[53]

Организациите на БРП/к), на ОРПС, ОФ комитети, а също така МНЗ и всички държавни медицински служби са ангажирани по изборите в клоновете и подбора на делегатите за конгреса на БЛС. Влияние оказват някои особености в състава на БЛС. През пролетта на 1945 г. в неговите 76 клона членуват 3455 лекари, 2854 мъже и 232 жени. В края на 1945 г. БЛС има 74 клона, в които редовно са приети 3605 лекари от всичко 4460, като 2979 са мъже и 626 – жени. Нараснал е броят на членовете служители, които са 3160. Частно практикуващите са към 1300, като голям брой не членуват в БЛС. За това спомага фактическото приемане на доброволно членство и отпадането на някои функции на БЛС, като дисциплинарните съвети. Много лекари служители, които не са членували в БЛС по причини от различно естество, биват „мобилизирани“ да станат членове с административен натиск и контрол. Броят на членовете на БЛС е с 1336 по-голям от този през 1940 г., когато те са 3124 души. В провинциалните клонове на БЛС доминират лекари от различните държавни служби. В Русе членове на БЛС са 92 лекари, от които 51 са към МНЗ, 8 към МВР, 13 – към Министерство на търговията и труда, 3 – към Министерство на народната просвета, 5 във военно-санитарната част, 2 – в БДЖ, 2 – във ФОО, а на частна практика са 17 лекари в града. В Търново от 59 членове на лекарския съюз само 17 са на частна практика. В Ямбол от 50 членове на БЛС 10 са частно практикуващи. Подобно е положението и в останалите клонове в провинцията и това позволява те да избират предимно делегати „отечественофронтовци“. От лекарите служещи – членове на БЛС, на служба в МНЗ са 1984, в Министерство на просветата – 431, в общините – 433, в Министерството на войната – 352, при ФОО – 398, в Министерството на търговията и труда – 46, и в други ведомства – 268 души.[54]

В София работят 1376 лекари, около една трета от всички. В Софийския клон на БЛС членуват 991 лекари – 759 мъже и 232 жени. Малко са тези на служба към МНЗ, общината и другите ведомства. Голям брой ле-

кари на частна практика има в Пловдив и Варна. Изборът на делегати за конгреса в тези градове е най-оспорван. По оценка на ЦК на БРП/к/ резултатите в софийския, пловдивския и някои други клонове са неблагоприятни, със силно присъствие на опозиционно настроени лекари. Все пак БРП/к/ и нейните съюзници постигат солидно надмощие на своите привърженици на конгреса. Това е причината група „господа делегати от Софийския клон – да не окажат чест на лекарското съсловие да посетят конгреса", по ехидния израз на делегат – комунист. По мнение на ЦК на БРП/к/ лекарите „партийци" (т.е. комунисти – *бел. авт.*) надценяват ролята на тактиката и комбинациите с листата за сметка на организационно-политическата работа.[55]

Конгресът на БЛС протича в дух на цялостна подкрепа на политиката на ОФ и определя „пътя и насоките", които УС и съсловието трябва да следват. Наличието на „противоречиви идеологически тенденции" на конгреса се изразява с 2-3 умерено критични изказвания и опит да се защити миналото и авторитетни имена с „бели коси" от квалификации като „фашисти" и „реакционери". Въпреки многословните уверения на министър Р. Ангелов, че колегите с разни идеологии и убеждения имат право и свобода на мнение, тези различни позиции са подложени на остра критика в изказванията на мнозинството. Конгресът гласува допълнение към член 1 на устава, според което БЛС трябва да се „бори против всякакви фашистки и други реакционни тенденции и прояви в медицинската наука и практика".[56]

С изменение на устава БЛС се променя от „полуказионна", „съсловна, професионална" в „професионална академична организация" с обществено-демократичен характер и тясна връзка с широките народни маси. Същевременно тази демократична организация е задължена да сътрудничи с МНЗ и да подпомага активно неговата здравна политика. След много угоднически изказвания уставът се променя, за да може в УС да влизат министърът и други лица на висши държавни постове, които се ползвали с доверието на ОФ и на народа.

Конгресът решава БЛС да поеме защитата на „лекарите в частната им практика", включително чрез представителство във Висшия медицински съвет към МНЗ. В специално Окръжно № 5 от 9 януари 1946 г. новият УС на БЛС заявява: „Частната практика на лекарите ще бъде един от най-главните обекти на БЛС. Напълно се признава значението на частната практика, като тя се съгласува правилно с обществената медицина." За да няма съмнение какво означават тези нови постановки, един от ръководните служители на МНЗ, комунистът д-р Куситасев уточнява, че лекарите „ще вървят към етатизация и социализация".[57]

Гаранция за провеждане на политика в подкрепа на ОФ власт и на Комунистическата партия е УС на БЛС, избран от конгреса на 25 декември 1945 г. За „единствената листа" на ОФ гласуват 295 делегати, от кои-

то 250 са „за". „Различните идеологически тенденции" се проявяват в 45 нередовни бели и със зачеркванията бюлетини. Управителният съвет е от 9 души, като двама – председателят и организационният секретар, са от БРП/к/. Земеделците претендират за председателския пост, което води до „дрязги" с комунистите „стари партийци".

В спора са ангажирани ръководителите на БЗНС Ал. Оббов и д-р Геновски и ЦК на БРП/к/. Земеделците заплашват да напуснат конгреса, но се стига до компромис. Те получават три места (1 допълнително) в УС, между които неясната длъжност секретар. НС „Звено" и БРСДП имат по двама представители, които работят добре с комунистите. Изключение донякъде прави д-р К. Чолаков, социалдемократ и главен редактор на списанието, който се колебае между БРСДП/о/ на К. Лулчев и отечественофронтовския на Д. Нейков. Като цяло УС е подходящ да изпълнява конгресните решения, които засягат не само лекарите, но и цялата политика в здравеопазването. Най-важната задача е осъществяването на петгодишния план за развитие на здравеопазването, приет от МНЗ, за което от изключително значение е да се „привлече" подкрепата на „колкото се може по-голям брой лекари".[58] Това се оказва доста сложна, дори трудно осъществима задача.

Обстоятелствата, при които лекарите живеят и упражняват своята професия, на частна практика или на служба, не се променят съществено през следващите 1946 и 1947 г. Лекарският съюз, и по-специално неговият отечественофронтовски и комунистически актив, развива разностранна дейност за „организационно затягане и единство", за "приобщаване на всички честно мислещи лекари" към политиката на ОФ власт. Повечето клонове участват във „всички по-важни обществено-политически акции" през тези години: трудово културни, здравни и санитарни бригади в селата, хигиенни комисии и нощно дежурство по градовете, благотворителни акции на Червения кръст, Помощната организация, общините, публични сказки и реферати на здравни теми и пр. През 1946 г. клоновете на БЛС за пръв път се включват в чисто политически мероприятия в полза на властта – от първомайски манифестации до събрания за референдума за република и изборите за ВНС. Съюзът следва политически курс в подкрепа на властта, преодолявайки стремежа към аполитичност и независимост у мнозинството лекари.

БЛС и неговите клонове отделят голямо внимание за решаване на професионални и непосредствени материални проблеми на лекарското съсловие. Чрез събрания на научни теми и сп. „Медицински летописи" се подпомага „научното усъвършенстване на лекарите". Стабилизира се фонд „Лекарска взаимопомощ", взаимоспомагателната и посмъртна каса. Създава се нов фонд „Социални мероприятия", който подпомага нуждаещи се лекари, като набира парични средства от специални таксови марки. БЛС прави усилия да влияе върху „съсловната етика", но поради

спирането на дейността на дисциплинарните съвети „редица санкции не могат да бъдат прилагани“.[59]

Твърде незадоволителни са резултатите от опитите да се решат най-важните за лекарите въпроси, преди всичко на частно практикуващите. С въвеждането на прогресивно-подоходния данък те са поставени при „тежки условия“, „наравно“ в една категория с индустриалци, търговци и други предприемачи. Лекарите настояват да се премахнат квитанциите и касовия наръчник и да се въведе дневник за прегледаните болни и получените хонорари, което ще ги освободи от една тежка процедура. УС на БЛС се среща с новия финансов министър в кабинета на Г. Димитров, проф. Ив. Стефанов, който признава, че „упражняването на лекарската професия действително се натъква на особени трудности“ и обещава да проучи въпроса за облагането и касовите книги, но той остава нерешен до края на 1947 г. Постъпките, които прави НК на ОФ за премахване на „несъобразностите при събирането“ на прогресивно-подоходния данък при лекари и зъболекари, също остават без последствие.[60]

Лекарите продължават да настояват за повишаване на лекарските такси поради поскъпването на живота, но това не става въпреки уверенията, че такива се разработват. С много трудности представителите на БЛС успяват да издействат от комисарствата крайно недостатъчно количество престилки, кърпи, сапун, въглища, облекло и други необходими лекарски потреби. Лекарите протестират срещу опита да се въведе „амбулаторно“ упражняване на частна практика чрез посещения и прегледи по селата. Някои клонове на БЛС се застъпват доста плахо, като обясняват какви трудности среща лекарят, ако трябва да работи извън своето местожителство и кабинет. Мнозинството лекари са против гражданската мобилизация, макар че конгресът на БЛС услужливо дава право на МНЗ да мобилизира до две години и да изпраща лекари там, където намери за нужно по села и градове.[61]

Ограниченията, утежненията и неясностите в политиката на държавата, многото нерешени „болни“ въпроси обясняват недоволството и силната опозиционна нагласа сред частно практикуващите лекари, повечето от които са безпартийни и политически необвързани. Основна причина за това е продължаващата неяснота за бъдещето, двойнственото и по-скоро негативно отношение към частната практика. Безпокойството и напрежението сред лекарите относно съдбата на частната практика нараства въпреки успокояващите изявления на ръководителите на БЛС и на политически и държавни органи. Становището на НК на ОФ, изразено в Окръжно № 615 от 20 февруари 1947 г., че „ОФ и неговото правителство в своята политика имат отношение на напълно зачитане на интересите на лекарската професия, че не са против частната практика на лекарите, напротив считат я за необходима и полезна“, няма особен ефект. Обяснението, че въвеждането на държавна „здравна застраховка“ на населението,

което било едно „обществено искане, не премахва частната практика", не звучи убедително.[62]

През 1945 г. МНЗ приема Наредба-закон за обединение на всички медицински служби при министерства, общини, автономни ведомства, БДЖ, мини Перник, БНБ, Народния театър и пр. под ръководството на министерството с изключение на военно-санитарната служба. Това става през 1946 г., когато се създава и фонд „Здравна застраховка за служители, пенсионери и техните семейства". Той започва да изгражда мрежа от поликлиники и кабинети в градовете и участъкови медицински служби за селата. Разширява своята дейност фонд „Обществено осигуряване", където през 1945–1947 г. са осигурени към „1,5 млн. работници" и техните семейства. През 1945 г. фондът има здравни служби в 15 града, а през 1946 г. – в 30. През 1947 г. се извършва постепенно обединяване на двата фонда и всички ведомствени здравноосигурителни фондове във фонд „Всенародна застраховка", който трябва да има 100 застрахователни центрове и голям брой здравни служби, кабинети, амбулатории. Там се назначават десетки лекари, със заплата около 7000 лв., за безплатно обслужване на работници, служители, чиновници, пенсионери и техните семейства, както и на жителите на селата. В някои градове като Пловдив и Г. Оряховица се създават здравни кооперации, където лекарите вземат по 15 000–20 000 лв. и обслужват населението от околиите. На тази инициатива не се гледа с добро око от МНЗ, което е привърженик на „всенародната" държавна здравна служба.[63]

Лекарите на частна практика са разтревожени не толкова от намаляване на клиентелата. Практиката показва, че хората се отнасят с недоверие към обществените лечебници и отбягват да посещават новооткритите поликлиники и диспансери поради недоброто посрещане и обслужване. Гражданите продължават да се лекуват и преглеждат в частните клиники, където плащат, но са посрещани добре и получават качествена медицинска помощ, още повече, че голяма част имат лични, семейни лекари от години. Същевременно общественото здравеопазване може да се развива и да обслужва осигурените от фондовете работници и служители, без да навлиза в „територията" на частния сектор. Това, което плаши частно практикуващите лекари, е засилващите се признаци, все по-откровените изказвания на комунистически и държавни функционери, че създаването на всенародния фонд и медицинска служба са предпоставка за „етатизация" за одържавяване на здравното дело или най-малкото за драстично ограничаване на частната практика за сметка на обществения сектор.[64]

По повод предстоящите годишни събрания на клоновете на БЛС през 1946 г. отдел „Масов" на ЦК на БРП/к/ констатира, че „част от неутралната маса" сред частно практикуващите лекари се поддава на „опозиционната демагогия", че „мнозина" от тях „не са приобщени към ОФ", като най-голяма тревога предизвиква въпросът дали частната практика ще остане. Мнозинството смятали, че лекарският съюз не защитава техните

непосредствени интереси. Доколкото БЛС е единствената легитимна професионална и академична организация на съсловието, броят на членуващите в нея нараства. През 1946 г. в съюза членуват 4460, т. е. почти всички лекари в страната. Техните очаквания да намерят официална защита и подкрепа при решаване на съществуващите проблеми не се оправдават. Към споменатите вече се добавят неизяснените въпроси около пенсионирането, застраховането, почивните домове и летовища за лекарите, високия според тях членски внос от 3% от прихода за БЛС и пр.[65]

Ръководителите на БЛС, функционери на Комунистическата партия, са склонни да обясняват недоволството и подкрепата за опозицията в лекарските среди с действията на „хора с остарял манталитет", с „рутина от миналото фашистко време", с „кастовия" характер на съсловието в миналото и неговото „себично" отношение към професията и нуждите на трудовите маси. Според ЦК на БРП/к/ се подценява и не върши необходимата организационна и разяснителна дейност. ЦК на БРП/к/ смята, че положението „в редица клонови съюзи не е по-добро от миналата година" и че при съществуващото положение не може да се очаква успех в изборите във всички клонове, а в Софийския, Пловдивския и някои други са възможни „миналогодишните резултати". Указанията на ЦК са да не се преговаря с опозицията, но на съвещанията за подреждане на листите да се изхожда от „професионална, а не партийна база". Представителство по партии щяло да се отрази неблагоприятно върху „безпартийната, неутрална маса лекари".

ЦК на БРП/к/ препоръчва да се посочат лекари с авторитет и влияние, които биха защитавали най-добре съсловието. Това предполага допускането на опозиционери в листата, но „търпими опозиционери", а не „врагове на ОФ". Ако „петковистите" и „демократите" (членове на БЗНС – Н. П. и Демократическата партия – *бел. авт.*) не се съгласят с листата, да бъдат разобличени като „разколници, рушители, врагове на съюза и професионалната защита на лекарското съсловие", да бъдат „изолирани от безпартийната маса". Необходими били мероприятия по снабдяване на лекарите, агитация чрез прикрепване на „неутрални" към всеки „партиен" лекар член на БРП/к), разяснителна работа за решаване на „болните въпроси", „перспектива" за лекарското съсловие. Спечелването на безпартийните лекари не било въпрос на „кампания", а „дело тежко", което изисква дълъг и упорит труд".[66] В хода на политическите събития събранията на клоновете на БЛС се отлагат и сблъсъкът с опозицията не се състоява.

Амбициозната програма на правителството на Г. Димитров за социалистическа модернизация на страната с изпълнение на двегодишния стопански план и реализацията в неговите рамки на плана за развитието на общественото здравеопазване на МНЗ влизат във все по-остро противоречие с действащата система на медицинско обслужване и най-вече със сво-

бодното упражняване на частна практика от лекарите. Според властта „големият обществен въпрос" е за разпределението на кадрите в здравеопазването. Повечето от лекарите специалисти са на частна практика и нямат желание да постъпят на служба в новоизграждащите се болници, поликлиники, обществени медицински служби. След премахването на гражданската мобилизация има „грамаден отлив" на лекари и друг медицински персонал от селата, не само на временно мобилизираните, но и на тези, които се задържат там поради „страх от мобилизация". Новите опити за частична мобилизация нямат ефект и не могат да решат проблема. В началото на 40-те години в градовете на един лекар се падат 570, а в селата – 7443 души. През 1945–1946 г. в София има 1376 лекари от общо 4460 в страната с тенденция за увеличение, и то на частно практикуващите.[67]

Големият обществен въпрос, който „много живо интересува лекарите – според отчета на ръководството на БЛС, клон Плевен, от май 1947 г., с който въпрос напоследък се много спекулира и внася голямо раздразнение и е от естество да наруши единството и сплотеността сред българските лекари, това е въпросът за частната практика на лекарите и отношението на днешното правителство към нея. Ще остане ли тя да съществува? Ще бъде ли тя премахната? Ето вълнуващият всеки лекар въпрос, бил той на частна практика, бил той на служба."[68]

По същество става дума за сблъсък между старото буржоазно устройство на здравеопазването и новата държавна политика на социализация и етатизация, заложена не само в плановете, но и в проекта за нова конституция. Това същевременно е сблъсък на различни идеологии, което прави проблемът политически. Резолюцията на XXVI лекарски събор констатира наличието на „идеологическа пропаст между лекарите на служба и лекарите на частна практика" и необходимост да се привлекат последните в подкрепа на отечественофронтовската здравна политика.[69] Разгромът на политическата опозиция отваря пътя за премахване на лекарската частна практика като професионална, икономическа и идеологическа алтернатива и като източник на буржоазни, индивидуалистични, културни разбирания в лекарското съсловие.

* * *

Зъболекарите са другото значимо „академично" медицинско съсловие, типично интелигентска „свободна професия". Всички зъболекари са получили образование в чужбина, на собствени разноски, докато в останалите клонове на медицината и в други науки има доста държавни стипендианти. Най-голям брой са завършили във Франция (предимно Нанси), Германия (Берлин, Мюнхен), Русия (Одеса, Киев, Харков). Първият випуск от 25 завършили специалност зъболекарство в медицинския фа-

култет на СУ е през 1945–1946 учебна година. Поради традиционното отношение към зъболечението като към второстепенен, специализиран клон на медицината, зъболекарите са гледани с недоверие, „от високо“ от лекарите. Лекари на ръководни държавни служби, професори в СУ и други влиятелни лица дълго време не допускат зъболекарите в държавните и обществени институции на здравеопазването, включително във Висшия медицински съвет (ВМС).[70]

Българският зъболекарски съюз (БЗЛС) е създаден през 1904 г. от малкото зъболекари в София и големите градове. Съсловният живот и професионалната организация са възпрепятствани от твърде силния индивидуализъм в труда, професията и поведението на зъболекарите. През 40-те години на своето съществуване зъболекарският съюз и неговите дружества се ангажират само със защита на професионалните интереси и не се занимават с обществени въпроси като други академични организации. Основната дейност на БЗЛС е свързана с придобиване правото на представителство във Висшия медицински съвет, където биват допуснати след много борби, но само при обсъждане на зъболекарски въпроси. Другият основен проблем, е незаконно практикуваното зъболечение от зъботехниците, които зъболекарите наричат „зъбовадци“. БЗЛС настоява за по-справедливо данъчно облагане, за актуализация на тарифите за услугите, регламентирани от държавата след 1939 г., за правото на зъболекарите да пишат специални рецепти, за училищно и фабрично зъболечение, за решаване на други професионални въпроси, повдигани в документи до Дирекция на народното здраве преди 9 септември 1944 г. и МНЗ впоследствие, както и в съюзния орган „Зъболекарски преглед“, който излиза от 1911 г.[71]

След 9 септември 1944 г. ръководството на БЗЛС, избрано на конгреса през 1942 г., е отстранено и съюзът се оглавява от „Акционен комитет“ на ОФ, създаден от петима души комунисти. На 15 октомври 1944 г. той свиква събрание на група съюзни членове, главно съмишленици на БРП/к), на което се избират временни управителни съвети на БЗЛС и зъболекарската кооперация, доминирани от комунисти. Споровете и претенциите на съюзниците на БРП/к/ в ОФ са причина на 14 декември 1944 г. да бъде свикана конференция на БЗЛС, която избира „легитимен“, „временен“ УС от 6 души – трима комунисти, включително председателят, 1 от БЗНС, 1 от НС „Звено“ и 1 неутрален. В управителния съвет на кооперацията, една от най-големите в страната, са петима комунисти, включително председателят, по един представител от БЗНС и НС „Звено“ и един „независим“. В края на годината в БЗЛС формално членуват около 1000 зъболекари (членството на всички зъболекари е задължително по закон), от които около 350–400 са в Софийския клон. Ръководството на организацията е овладяно от актива на БРП/к), около 100 души в страната и 35 – в София.[72]

Управителният съвет на БЗЛС декларира пълна подкрепа на ОФ и правителството. Въз основа на решенията на конференцията той се обявява за развитие на общественото зъболечение, за прочистване на системата на здравеопазването и БЗЛС от фашистки елементи, против „фашизираните професори" в зъболекарския институт към Софийския университет, за уволнението на всички асистенти с изключение на един и тяхното заместване с нови, прогресивни. В духа на времето са формулирани и професионалните задачи: нов ценоразпис на услугите на зъболекари и зъботехници в полза на трудещите се, поощряване на „амбулаторното" зъболечение по селата под строг контрол, разкриване към мините, индустриалните предприятия и по-големите учреждения на зъболекарски кабинети към фонд „Обществено осигуряване" (Ф.О.О.), като всеки регистриран работник и чиновник да има право на зъболекарска помощ и т. н. УС на БЗЛС поставя въпроса за премахване на задължителния стаж на новозавършилите зъболекари, но те да работят на село най-малко една година, „за да получат право на частна практика".

Активът на БЗЛС се включва в акциите в полза на „бойците на фронта", бедстващи деца, събиране помощи „за загиналите антифашисти" и пр., но те нямат почти никакъв ефект в провинцията и протичат много зле в София. Събраните средства, само от 17 клона са малко. Същото става с акцията по Заема на свободата. УС очаква да се съберат 200 млн. лв. от 1400 зъболекари, но записаните суми са едва 26 млн. лв., от които в София – 15 млн. лв. Зъболекарите се въздържат, а в някои големи клонове като Пловдив, Ст. Загора, Варна и др. участието им е символично. В акцията за подкрепа на колегите си в Югославия изпращат „най-негодното" от своите кабинети. Малко са и участниците в бригадите по селата. Съсловието на зъболекарите посреща доста сдържано инициативите на властта, а повечето зъболекарски дружества нямат организационна, професионална и обществена дейност.[73]

Разбиранията и настроенията на огромното мнозинство от зъболекарите са твърде различни, дори противоположни от идеите и ентусиазма на отечественофронтовския актив на БЗЛС, особено на комунистите. Поголямата част, над 80% от зъболекарското съсловие са на свободна, частна практика, каквато упражняват и почти всички зъболекари на служба или в медицинските факултети. През 1946 г. в страната има 1269 зъболекари, от които 1130 са частно практикуващи. В градовете 919 зъболекари са на частна практика, от които към 600 са в София.[74] Най-важният въпрос за всички зъболекари естествено е за съдбата на частната практика и около него се проявяват най-острите идеологически и политически противоречия между съсловието и властта.

След 9 септември 1944 г. и до края на 1945 г. комунистическият актив на БЗЛС и представителите на МНЗ шумно афишират своето убеждение за необходимостта от „пълна етатизация" на зъболечението. УС на БЗЛС

се изявява като „убеден привърженик на ОФ идеология“, която намира израз в плана на МНЗ за реформи в здравеопазването и изграждане на обществено зъболечение. Основната идея на плана е, че „само правилно организираната обществена медицина“ – специализирани служби, болници, поликлиники, родилни домове, санаториуми, аптеки и пр. може да задоволи здравните нужди на народа, особено на слабите икономически слоеве от работници и селяни. През 1945 г. общественото зъболечение е слабо развито и представено от кабинети към Ф.О.О. в 15 градове, служба с 15 зъболекари към БДЖ и кабинетите в мини Перник, пощите и телеграфите и няколко други ведомства. Според плана на МНЗ броят на кабинетите към Ф.О.О. през 1946 г. трябва да достигне 30 и се увеличава съставът на службите към ведомствата и общините.

През първата половина на 1946 г. започва разкриването на зъболекарски кабинети към фонд „Здравна застраховка“ за служители, пенсионери и техните семейства, където се привличат 40 зъболекари в София и 47 – в провинцията. Поради липса на помещения се прибягва към наемане на частни зъболекарски кабинети. Разширява се мрежата от зъболечебни участъци в селата, които по бюджета за 1946 г. са 100, а през 1947 г. трябва да станат около 500. В МНЗ се създава отдел „Зъболечение“ с отделения, инспекторат и областни служби, които трябва да реализират плана, да контролират и регламентират дейността на частния сектор.[75]

Зъболекарското съсловие е силно разтревожено от политиката на МНЗ и мерките за развитие на общественото зъболечение. Разширяването на безплатната зъболекарска помощ за населението чрез фондовете и службите се схваща като „удар, насочен изключително против частния сектор“, като заплаха за „икономическата стабилност“ на зъболекарите. Те се опасяват, че работата и клиентелата ще намалеят и че застраховките ще отидат в кабинетите на фондовете. Опасенията се подхранват, според УС на БЗЛС, от „вредителската агитация“, че „Отечественият фронт, респективно комунистите ще насадят пълна етатизация у нас“, която се засилва с възникването на политическата опозиция. Опитите на УС преди изборите за 26 ОНС и след това да разсее „неоснователните страхове на колегите“ от плана на МНЗ, да обясни, че няма опасност за „личното съществуване“ на зъболекаря, че политиката на ОФ и развитието на държавното здравеопазване ще донесат подобряване на положението, „материален и духовен възход“ на съсловието се натъкват на „консервативно отношение“ и нямат особен ефект. Зъболекарите настояват да се гарантира частната собственост и практика.[76]

В професионален план интересите на зъболекарите се сблъскват с политиката на държавата и УС на БЗЛС по почти всички, други важни за съсловието въпроси. УС изработва, а МНЗ одобрява в средата на 1945 г. „новите тарифи при заплащане хонорара на зъболекаря“. Ценоразписът е съобразен с ОФ политика за поевтиняване на живота, но „реалните“ за

момента такси много скоро, след няколко месеца, се оказват „остарели“ поради инфлацията, покупката на необходимите материали и инструменти, особено вносните на цени на „черната борса“, общото поскъпване на живота. Тарифите остават непроменени до средата на 1947 г. Предложенията на зъболекари за двойни цени – ниски по тарифата за бедните и свободни за заможните, остават без последствие. Нямат „конкретни и благоприятни резултати“ постъпките пред данъчните власти за облекчаване на налозите и формалностите при водене на отчетните книги, пред комисарствата за снабдяване с необходимите артикули, пред военно-санитарната служба за отпускане на материали от ненужни запаси в полза на частния сектор и т. н.[77]

До края на 1946 г. остават нерешени спорните въпроси между зъболекарите и зъботехниците. Последните са малко градско съсловие, което упражнява частна практика. Зъботехниците имат претенции да бъдат причислени към свободните професии, но са по-близки до занаятчиите поради отсъствие на академично, висше образование и характера на своята дейност. По мнение на отдел „Масов“ на ЦК на БРП/к/ от 1945 г. в Съюза на зъботехниците членуват „90% крайно дребни собственици“. Те били настроени срещу ОФ власт поради „провокаторската“ позиция на отдел „Зъболечение“ при МНЗ. Негови ръководни служители, зъболекари-комунисти открито говорят, че трябва „да бъдат отнети правата и собствеността на зъботехниците над техните дребни лаборатории“. Според тях зъботехническа дейност трябва да имат само дипломирани зъболекари, а зъботехниците могат да бъдат техни помощници и наемници, положение, залегнало в Закона за народното здраве.[78]

Мнозинството зъботехници смятат, че ОФ комитет, който оглавява Съюза на зъботехниците и новооснованата кооперация „Възход“, утвърден през януари 1945 г. от министъра на здравеопазването за Управителен съвет, е продал техните интереси. Според ЦК на БРП/к/ той е съставен главно от комунисти, служители в министерството. Зъботехниците се противопоставят открито на ръководството на съюза и неговите клонове и поддържат „фашистките елементи“, а в последствие опозицията, която се обявява за независимост и самостоятелност на зъботехническата дейност, за защита на частната собственост и за изгонване на комунистите от съюзната управа. Последната не смее да предприеме чистка на „фашистките елементи поради страх от брожение“ сред зъботехниците. Тяхното недоволство се засилва след като председателят на съюза и член на управата на кооперацията отива на работа като помощник-командир на дивизион в Сливен, като задържа за себе си значителна сума от встъпителните кооперативни вноски. На изборите за настоятелства на най-големите сдружения на Съюза на зъботехниците в София, Варна, Русе и в други градове, проведени през януари 1946 г., побеждават листите на политическата опозиция БЗНС – НП и БРСДП (о). Новите управителни тела се

състоят от опозиционни дейци, които бламират отечественофронтовското ръководство на съюза и политиката на МНЗ.[79]

По указания на ЦК на БРП/к/ МНЗ смекчава своята позиция към зъботехниците и допуска те да упражняват самостоятелно своята дейност, дори когато упражняват зъболечение. УС на БЗЛС продължава да се противопоставя срещу признаване права на „дентисти" за зъботехниците, но декларира, че не води „техноядска" политика. Той призовава зъболекарите да спрат нападките срещу зъботехниците и проблемите да се решават в дух на разбирателство и другарство, съгласно политиката на МНЗ. Министерството не бърза с решение на въпроса с оглед перспективата за обобществяване, „етатизация" на дейността и на двете съсловия – зъболекари и зъботехници.[80]

Зъболекарите смятат условията, които предлага фонда „Здравна застраховка" като заплата на зъболекар и наема за помещения, за „крайно неприемливи". Според тях разходите са много по-големи, а преминаването към фонда ще доведе до загуба на частната клиентела. УС на БЗЛС заявява, че условията не могат да се променят, доколкото възнагражденията са в съответствие с таблиците за работни заплати на работниците и държавните служители. „Може да е малко – казва председателят на съюза д-р Б. Иванов по време на конгреса през юни 1946 г., – но държавата намира за уместно толкова да плати, както плаща на своите чиновници... Нищо не може да се направи." И за успокоение добавя: „С обществените кабинети, пръснати по частните кабинети, ще се ликвидира. Ще се намери начин. Тогава зъболекарите ще получават заплата както в клиники и поликлиники. С този начин ще се прекрати."[81] Това не само е ясен израз на перспективата, която очаква зъболекарите, но е показателно доколко могат да разчитат на разбиране от властта, държавата и защита от своята професионална организация.

Ситуацията, в която попадат зъболекарите поражда активна и пасивна съпротива срещу действията на властта и позицията на УС на БЗЛС. Комунистическият актив в съюза се сблъсква с „индиферентното" според тях отношение на безпартийната, „политически неоформена маса", каквито са 80% от зъболекарите. Поради своя „дребнобуржоазен произход" те били с „полуеснафски манталитет", загрижени само за „личната задоволеност" и благополучие, не се ангажират с „обществено-полезна работа" и борби, остават чужди и не желаят да правят жертви в името на „известни народни идеи". Нещо повече, „болшинството" от зъболекарите, според комунистически функционери, „имат вражеско отношение спрямо всички движения с напредничав характер" и се страхуват от „революционните преломи", от „неизвестното", от „евентуално изгубване на придобивките на действително упорит труд". Според анализа от „социална и психологическа гледна точка на отделния зъболекар", направен в отчета на УС пред конгреса на БЗЛС, проведен от 30 юни до 1 юли 1946 г., той

е „убеден, че буржоазно-капиталистическият строй в различните си нюанси защитава дребнособственическите му интереси“.[82]

Ръководството на БЗЛС и функционерите от отдел „Масов“ на ЦК на БРП/к/ смятат, че „такъв е обликът на 80% от членската маса на съюза“ и това е причината за „организационната разхлабеност“, „малкото функционери“ обществеици, крайно незадоволителната дейност на клоновете, което поставя БЗЛС „в последните редици на масовите организации“. Съюзът буквално се разпада. През 1944 г. дейност, членски внос и плащания към взаимоспомагателната каса отчитат 43 клона, през 1945 – 32, а за конгреса през лятото на 1946 г. се отчитат едва 12 клона, от които 5–6 – имат някаква дейност. Начело на нередовните клонове е Софийският.

По оценка на УС 50% от зъболекарите са „съвсем дезинтересовани“ от съюза, а 30% от формалните членове не са внесли своя членски внос към дружествата и касата. Една значителна група въобще не членува в съюза въпреки изискванията на Закона за народното здраве. Нейният брой нараства и през февруари 1946 г. достига 500–550 души, около 40% от зъболекарите в страната, но има основание да се смята, че той е по-голям. През пролетта на 1946 г. в ЦК на БРП/к/ констатират, че клоновете на зъболекарския съюз „не проявяват през 1945 г. абсолютно никакъв живот“, че списанието на съюза не излиза, защото няма абонати и се засилва влиянието на опозицията сред недоволното мнозинство зъболекари на частна практика.[83]

В своето встъпително слово на конгреса на БЗЛС неговият председател д-р Б. Иванов посочва като съществена причина за незаинтересоваността на зъболекарите от съюза, особено в „последно време“ обстоятелството, че „известни среди в нашия съюз след 9 септември взеха враждебни позиции срещу дейността на отечественофронтовската власт и там тази враждебност се прехвърли в съюза“. Зъболекарите смесвали политическата и професионалната дейност и „не разбират, че със своите деяния вредят на собствените си интереси“. Те обвиняват съюза, че не защитава професионалните им интереси, но тяхното поведение, отказът да се приобщят към политиката на ОФ власт били причината за нейното негативно отношение към съсловието и не решаването на неговите проблеми. С подобни аргументи, с характер на политически шантаж, ръководството на Зъболекарския съюз прави опит да осигури подкрепата на неговите членове за властта на ОФ.[84]

В навечерието на конгреса УС на БЗЛС се опитва да получи сведения за „идейно-политическия характер“ на членовете на съюза. Само десетина клона се отзовават, поради което УС набавя необходимата информация за около 1000–1100 зъболекари от ОФ комитети и организациите на БРП/к/. По негова оценка 20% се определяли към ОФ партии, 7–8% са „враждебни на ОФ власт“, а останалите били „неопределени идейно“. С тази „политически неоформена маса“ не можело да се постигне дисцип-

лина и участие в „общонародни акции“. Зъболекарите отказват да се „изградят като граждани с политически мироглед“, да влязат в кооперации, читалища, в Червения кръст и други организации с „народностен характер“. Мнозинството държат за „аполитичност“ на своите професионални организации, но УС продължава линията на „политизиране на членската маса“, което не означавало „опартизяване“.[85]

Комунистическите функционери се сблъскват с факта, че няма членска маса и техните последователи са малко, а „враждебните към ОФ власт“ се оказват много повече. В края на 1945 г. се провежда „национална конференция на БЗЛС“, всъщност събрание на отечественофронтовския актив на съюза, която решава неговият конгрес да се проведе през април 1946 г. Клоновете се активизират около събранията за нови редовни управителни тела и делегати за конгреса. При драматично протеклия избор на настоятелство на най-многобройния и влиятелен клон на БЗЛС в София „отечественофронтовската листа“ губи с 16 гласа от тази на „политическата опозиция“. Това е крайно неприятна изненада за Комунистическата партия. Нейният апарат по места, активът на БЗЛС, службите на МНЗ, отечественофронтовски и профкомитети са мобилизирани в подготовката на конгреса. Той е отложен за края на юни и са взети всички мерки при неговото провеждане и на предстоящите избори за нов УС на зъболекарската кооперация да не се допусне „подобен блам“ като в софийския клон.[86] Конгресът на БЗЛС се провежда при подходящ за БРП/к/ състав на делегатите, повечето от които са формално избрани от фиктивни събрания или пряко от отечественофронтовските УС на клоновете.

Комунистите и административните власти в МНЗ се оказват в трудна ситуация. Огромното мнозинство от зъболекарите твърдо отстоява своите разбирания и ценности, своята икономическа и политическа независимост. Те са индивидуалисти, но дори по думите на техен колега, известен отечественофронтовец, д-р В. Ханджиев, това е индивидуализъм на хора, работили денонощно да създадат „собствен трон, замък, собствен суверенитет“. *Суверенитет* е принципът, който обединява стремежите, възгледите и моралните норми на зъболекаря. Той е в основата на личното им самочувствие, гражданска и политическа позиция. Затова те понасят завистта на хора от други „неакадемични съсловия“ – занаятчии, работници, чиновници, и негодуват срещу публичните нападки на комунистически активисти-доктринери, че нямат обществено и съсловно съзнание, че работят само за пари, че се превръщат в „сръчни занаятчии“, които са далеч от обществени и научни интереси, че не искат да правят жертви в полза на народа, че саботират държавата и МНЗ, като не приемат условията, които им се поставят, и общественото зъболечение. Тяхното професионално и гражданско достойнство на високо образовани и интелигентни хора не приема самодоволната убеденост на комунистите в своята правота, амбицията им да променят психологията на зъболекаря, да го

принудят да стане дисциплиниран член на „масова организация“, в която организирано да изпълняват „големите задачи, които държавата, респективно Министерството на народното здраве, си поставя за осъществяване на общественото здравеопазване.“[87]

Здравеопазителите много добре разбират, че единствена гаранция за техния суверенитет е съхраняването на частната собственост, инициатива и дейност. В хода на конгреса председателстващият д-р В. Ханджиев, народен представител от ОФ в 26 ОНС, заявява, че „етатизацията“ имала малко ентусиазирани привърженици „левосектанти“, които искат 100% обществено здравеопазване, визирайки членовете на стария УС на БЗЛС. Делегати от залата, в която почти всички присъстващи са лоялни на ОФ и БРП/к), а много са служители на МНЗ и други държавни ведомства, потвърждават с възгласи: „Не много“, „Няма такива“. Уверенията на д-р В. Ханджиев, че „ОФ работи за етатизация постепенно, но частният почин, личната инициатива, частната практика“ ще остане, защото дори в Съветския съюз не е премахната, се посрещат с ръкопляскания и възгласи „Браво“.[88]

По време на конгреса на БЗЛС има само 2–3 критични изказвания срещу „фалшивостта“ на ОФ здравна политика, неприемливите условия и недъзите на общественото здравеопазване, лошата организация на трудовите бригади от страна на ОФ комитети, липсата на инвентар и елементарни възможности за работа в селата по време на „гражданската мобилизация“ и т. н. Малкото делегати и гости с опозиционни настроения се въздържат от изказвания поради опасения, че ще бъдат мобилизирани и репресирани по някакъв начин. Д-р Ханджиев призовава да критикуват „свободно“, но добавя: „За фашистката агентура има разобличение, жестоко разобличение“. Той директно и брутално изразява позицията на властта: „Ако цялото лекарско съсловие, ако цялото зъболекарско съсловие се изправят срещу нашата власт и саботират здравната политика на тази власт, бъдете сигурни, че в името на народа и въз основа на широките народни маси тая власт може да прибегне и до твърде чувствителни мерки, които да отсекат ръцете на ония, които я саботират.“ И призовава: „Дайте с резолюциите на конгреса да покажем, че зъболекарското съсловие възприема политиката на ОФ и ще работи за нея.“[89]

Това се случва на конгрес на академичната професионална организация на съсловие, което се гордее със своята „хуманна“ професия. Комунистите гарантират бъдещото поведение на БЗЛС с промени в устава, според които той „поставя своите организации в услуга на здравната политика на народната власт“, със санкции срещу нередовните членове, с ангажимент да се построи почивен дом за зъболекарите и преди всичко с избор на напълно лоялен към властта и БРП/к/ Управителен съвет. Като знак на лоялност конгресът гласува резолюция, с която одобрява политиката на ОФ за отстраняване остатъците на фашизма и реакцията от обществено-политическия живот в страната, чистката на „такива елемен-

ти“ в администрацията, армията и университета и се обявява за прокламиране на България като „народнодемократична република“.[90]

БЗЛС се влива в „стройните“ редици на „масовите организации“ под ръководството на Комунистическата партия. Той не е последван от мнозинството зъболекари, които продължават да бранят своя суверенитет, да упражняват частна практика и да оцеляват още година време при същите трудни условия. Въпреки това и обидните квалификации на комунистическите функционери, въпреки неясното бъдеще престижът на професията е висок и тя е привлекателна с материалните и културни възможности, които предоставя. В периода 1939–1944 г. в Медицинския факултет на СУ се приемат годишно между 50 и 77 студенти зъболекари. През 1944/1945 учебна година техният брой скача на 789, а през 1945/1946 – на 965 души. Няма условия за подготовка, но има очаквания за добро бъдеще.[91] Но то се оказва доста по-различно...

* * *

Към академичните, медицински, „хуманни“ съсловия се отнася и прослойката на **фармацевтите-аптекари**. През 1944 г. в частния сектор, изключително в градовете, има 383 аптеки, от които 285 с „постоянна концесия“ и 98 взети „на концесия“ временно. В обществения сектор са 85 общински аптеки, 18 – към фонд „Обществено осигуряване“ (ФОО), 15 – към БДЖ, 84 – към болници, 35 участъкови, завеждани от помощник-аптекари и 5 други. През 1945 г. в аптечната сфера и в производството и снабдяването с лекарства са заети около 4000 души – 383 собственици аптекари, 68 – собственици дрогеристи, упражняващи търговия на едро, 1180 помощник-аптекари, 800 – стажанти, 1812 наемници – фармацевти и 700 физически работници.

По други данни от средата на 1946 г. само за снабдяването с лекарства, аптекарите – притежатели са 242, от които 66 в София, дрогистите са 81 (40 в София). „Дипломираните наемници“ са 2500, а стажантите 1864, като в София са респективно 350 от „наемниците“ и 454 от стажантите. С изменението на чл. 254 от Закона за народното здраве в началото на 1945 г. само държавата, ведомствата и общините имат право да отварят аптеки чрез получаване на нови концесии или като вземат аптеки, които се освобождават. За една година са открити голям брой държавни и общински аптеки, изключително в градовете, което води до рязкото увеличаване броя на „дипломираните наемници“ и приемането на 1844 стажанти. Наемниците и стажантите в обществения сектор се оказват в положение на служещи с много малки заплати, които са „недостатъчни и за едно най-скромно преживяване“. Те нямат право и възможност за частна практика, от която лекари, акушерки и медицински лица на служба полу-

чават значителен допълнителен доход, Поради това както и липсата на квартири, допълнително възнаграждение за нощен труд и пр. няма достатъчно фармацевти по образование и стаж, желаещи да станат управители или служители в държавните и общински аптеки.[92]

Аптекарите-фармацевти, частни собственици са организирани в Съюза на аптекарите. През 1944–1945 г. в него членуват около 380, т.е. почти всички фармацевти със „свободна професия". Те имат по правило специално и в много случаи висше образование. В защита на своите интереси като дребни търговци още през 1914 г., те създават Българското аптекарско кооперативно дружество за внос на едро. Свое професионално сдружение имат и дрогистите. В Съюза на фармацевтите членуват 1212 наемници-фармацевти. Членството не е задължително. В София от 350 дипломирани наемници в съюза са около 150. В повечето случаи наемниците имат образование като това на собствениците и се стремят да станат самостоятелни стопани. Фармацевтите от трите групи имат самосъзнание за принадлежност към интелигентска професия. Техните организации издават научно-просветни списания, съответно „Аптекарско дело", „Дрогист" и „Фармацевт".[93]

След 9 септември 1944 г. активисти на БРП/к/ създават Национален комитет на аптекарите при Отечествения фронт. Той прочиства трите организации на фармацевти от „фашистки и реакционни елементи" (няколко аптекари са осъдени от Народния съд) и съставя нови ОФ ръководства, одобрени от министъра на здравеопазването. От аптечното ведомство към МНЗ са уволнени много служители, повечето обявени за „фашистки елементи", и ръководните служби се заемат предимно от комунисти. В партийните групи на БРП/к), по данни на Градския комитет на партията, членуват 97 комунисти фармацевти, от които 84 са наемници (служители, членове на Фармацевтичния съюз) и само 15 са частници. През април 1945 г. фармацевтите комунисти в София са към 36 аптекари и 5 дрогисти. Те се ръководят от партийна комисия с отговорник С. Фридман. В организацията на РМС членуват 60 души наемници и стажанти.[94]

Министерството на народното здраве и специално Дирекцията по лекарствоснабдяване предприемат редица мерки да преодолеят недостига на лекарства поради войната и разрушенията от бомбардировките. Установен е пълен контрол на държавата върху вноса, износа, производството и разпределението на лекарства. Поставят се „в известност" и се „мобилизират" за нуждите на армията голяма част от наличните ограничени количества лекарства. Води се борба срещу „черната борса" и спекулата, в която са обвинени частните аптекарски заведения. През 1945 г. е установен фактически монопол на държавата върху вноса на лекарства и фармацевтични материали и те се разпределят главно към държавните, общинските и ведомствените аптечни служби.[95]

Основна насока в политиката на МНЗ и на комунистическите функционери в здравеопазването е разширяване и насърчаване на обществения сектор и т. нар. „стопанска автономия“ на лекарствоснабдяването. Министър д-р Рачо Ангелов и неговите помощници не крият своето съжаление, че не могат да направят веднага аптеките държавни, да „минат към пълна етатизация“ дори след провъзгласяване на новата стопанска политика на БРП/к/ за сътрудничество между държавния и частния сектор през есента на 1945 г. През пролетта на същата година с нарочна Наредба-закон за промяна на член 254 от Закона за народното здраве МНЗ забранява да се дават лицензи и концесии на частни лица за откриване на аптеки. Тези, които се освобождават по едни или други причини, се дават на концесия на общините. Лекарствоснабдяването е включено в петгодишния план на министерството и за неговото приложение, както и за цялостната държавна политика в този сектор на здравеопазването, се грижи дирекцията по лекарствоснабдяване. Ръководството на МНЗ и отговорни представители на БРП/к/ заявяват, че аптечното дело е национален приоритет, изключително важно за народното здраве, поради което не може да бъде обект на частна дейност.[96]

Провежданата политика предизвиква силно недоволство сред аптекарите-притежатели, дрогистите и дори част от наемниците, особено срещу забраната за частни концесии и държавния контрол върху лекарствопродаването. ЦК на БРП/к/ и МНЗ вземат необходимите мерки за провеждането на конгреса на Аптекарския съюз през пролетта на 1945 г. Със специално писмо областните и околийските комитети на БРП/к/ се приканват да „убедят аптекарите отечественофронтовци“ да отидат на конгреса, където се очакват много недоволни от политиката на ОФ. Десетки управители и аптекари от държавни и общински аптеки временно се освобождават от длъжност, за да участват като делегати на конгреса. Той протича под контрола на БРП/к), която запазва решаващо влияние в новоизбраното отечественофронтовско ръководство.[97]

Политическата криза през лятото и промените в политиката на Комунистическата партия през есента на 1945 г. с оглед особеностите на „ОФ ера“ се отразяват и в отношението към частния сектор в аптекарството и фармацевтиката. МНЗ продължава своята политика на обобществяване на лекарствоснабдяването, но е принудено да направи някои корекции в нея. Проведената през пролетта на 1946 г. конференция на аптекарите-комунисти отново изразява единодушно позиция за „цялостна етатизация на аптечното дело“, като единствен начин за осигуряване на „навременна, бърза и евтина лекарствена помощ на населението“. В същото време участниците „съзнават, че на ОФ етап поради външни и вътрешни причини“ е необходимо сътрудничество с частния сектор за „даден най-кратък период от време“. Временно можело да се направят отстъпки и да се дават кон-

цесии и на частни аптекари, когато държавата и общините не могат да вършат тази дейност.[98]

В МНЗ и в ЦК на БРП/к/ признават, че са направени някои „грешки", които предизвикват недоволство в аптекарското съсловие. Най-голямо е „негодуването" от забраната на частните концесии, трудностите в стопанската дейност на частните аптеки поради ограничения в снабдяването с лекарства, високите данъци и нереално регламентираните цени. Това е свързано с намаляване на доходите на частните аптекари и дрогисти, скъпотията при снабдяването на „черния пазар", липсата на ред за пенсиониране и пр. Държавните органи не се допитвали до организациите на съсловието при решаване на въпроси, които го засягат.[99]

Политиката на привилегироване на обществения и ограничаване на частния сектор създава сериозни проблеми в снабдяването с лекарства на лекари, зъболекари, болници, медицински служби и населението. Обществените аптеки към общините, Институтът за обществено осигуряване и фонд „Здравна застраховка" по мнение на лекарите са „неконкурентни", защото чакат да им бъдат доставени лекарства и материали и имат лоша отчетност. В същото време аптекарите „частни концесионери" търсят и намират лекарства, често на по-добри цени, водят необходимите книги и дневници, и най-важното обслужват добре своите клиенти.[100]

През целия период до 1947 г. аптекарите в своето мнозинство не приемат и са противници на инициативите на ОФ власт в аптечното дело, а също на нейните действия в политическата и стопанската сфера. Те остават твърди поддръжници на запазване на частната собственост и инициатива, против намесата на държавата и разширяването на обществения сектор. Тази позиция се поддържа в техните организации от привърженици на опозицията, а също така от звенари, социалисти и земеделци. Според становище на ЦК на БРП/к/ от средата на 1946 г. „аптекарите притежатели, дрогистите и част от наемниците са с реакционни и дребнособственически настроения, без всякаква идейна позиция. По-голямата част са против политическата и стопанска програма на ОФ и приобщаването им в духа на времето ще бъде трудно." За целта се предлага да бъде създаден единен академичен фармацевтичен съюз по подобие на лекарския, в който да членуват заедно притежатели дрогисти и наемници.[101]

„Приобщаването" към „народната власт" става след въвеждането на държавния монопол в аптечното дело през 1947 г. и експроприацията, одържавяването на частните аптеки и дрогерии с различни актове на национализация през 1947 и 1948 г. Фармацевтите от различни категории стават само наемници, служители в държавни и общински предприятия. Съюзите на аптекарите, дрогистите и фармацевтите прекратяват своята дейност и се създава обща професионално-академична, отечественофронтовска организация – „Български фармацевтичен съюз".[102]

„Академици“ – служещи

Академичните слоеве на **ветеринарните лекари, агрономите и лесовъдите** са три интелигентски професии, свързани със селското стопанство и с държавните ведомства, занимаващи се с него, преди всичко в Министерството на земеделието. Различни по образование и професионална дейност, те имат сходни социални, политически и професионално-организационни проблеми след 9 септември 1944 г.

Ветеринарните лекари са уважавана професия, макар и не толкова влиятелна като своите хуманитарни колеги. За разлика от тях, през 1944–1945 г., огромното мнозинство, от около 800 ветеринарни лекари, са служещи в министерства, дирекции, околийски, общински, кооперативни и други обществени служби. Една част упражняват частна практика, но те са много малко, главно в селата. Броят на ветеринарните лекари намалява и през 1946 г. в градовете те са 530 – всички служещи, много от които чиновници. В селата служещите са 261, а частно практикуващите – 14.[103]

Подобно е положението с агрономите и лесовъдите, които по правило са на държавна служба. В края на 1944 г. само 25 от около 420 лесовъди, членуващи в „Дружеството на лесовъдите“, са на частна практика, както и още малък брой нерегистрирани в професионалната организация. Според статистиката през 1946 г. лесовъдите са 402, от които в градовете 202, като сред тях са 9 души частно практикуващи. По същото време агрономите с висше образование са 646, в градовете – 429, от които 30 упражняват частна практика. Мнозинството от агрономите, лесовъдите и ветеринарните лекари са получили своето образование в България, в Агрономо-лесовъдния и Ветеринарно-медицинския факултет на Софийския университет. Някои от тях работят в институтите към тези факултети – по земеделие, скотовъдство, лозарство, лесоустройство и лесополване, за болести, хранене, лечение на домашните животни и пр. Това дава основание тези три интелигентски групи да се отнесат към академичните съсловия, но не и към „свободните професии“.

Положението и поведението на ветеринари, агрономи и лесовъди се определя от събитията и от промените в Министерството на земеделието и във ведомствата, където са на служба, и в техните професионални организации. Съюзът на ветеринарните лекари е професионална културно-просветна организация, която преди 1936 г. е научно дружество. Той има областни и околийски клонове и членуването в него е задължително. След 9 септември 1944 г. министърът на земеделието Асен Павлов – от БЗНС, одобрява нов временен отечественофронтовски управителен съвет, съставен от комунисти и земеделци. Ново временно настоятелство има и най-влиятелният и многоброен клон – в София. В него надделяват земеделци и независими, които настояват за провеждане на редовен конгрес на Съюза на ветеринарните лекари. Един от ръководните дейци, д-р Ганев,

определян от комунистите като „отявлен фашист“ и „идеолог на частната практика“, настоява да бъде създаден Съюз на ветеринарните служители в противовес на искането на представителите на „актива“ на БРП/к/ за членуване в структурите на ОРПС.

В Съюза на ветеринарните лекари, в софийския клон и в съюзния орган „Ветеринарна сбирка“ голямо влияние имат професори и други преподаватели от Ветеринарно-медицинския факултет при СУ, предимно такива, свързани с БРП/к/. По тази причина земеделците се противопоставят на участието на професорите в управителния съвет на другата важна организация за съсловието – ветеринарно-медицинската кооперация, макар че част от преподавателите членуват и в Земеделския академичен съюз. Кооперацията, в която членуват 450 „прогресивни“ ветеринарни лекари е с „прогресивно“ ръководство, съставено след 9 септември 1944 г. от комунисти и земеделци.[104]

На двете общи събрания на софийския клон и многобройните сбирки на актива на съюза в края на 1944 и пролетта на 1945 г. се сблъскват позициите и амбициите на земеделци и комунисти. По същество това е борба за служби. В дирекциите и отделите на министерството, в областните и околийските служби, които се занимават с ветеринарното дело, новоназначените началници и чиновници са предимно земеделци, а голям брой от старите служители стават членове на БЗНС или са безпартийни, лоялни към новото ръководство. В стремежа си да овладеят ветеринарната администрация комунистите привличат много нови съмишленици и подкрепата на по-голямата част от ветеринарните лекари. Това се дължи и на тяхната категорична позиция против частната практика, която ощетявала селяните и се защитавала от администрацията в полза на малка група ветеринарни лекари на свободна практика или на служба с възможности за допълнителна дейност на частно. Според комунистите, държавата трябва да заплаща труда на всички ветеринари – лекари и техници среднисти, в извънработно време и да се пристъпи към цялостно одържавяване на ветеринарното дело. Министър Асен Павлов полага усилия да помири враждебните групировки и да ги принуди да преговарят по горните въпроси.[105]

Агрономите са организирани в едно национално дружество, което има групи по околии, но без официални представителни функции. Най-голямата група е софийската – с 240 членове, която всъщност определя дейността на дружеството на агрономите. Повечето от агрономите са членове и на Съюза на българските агродеятели, в който членуват 1200 висшисти и полувисшисти, и 4000 души със средно образование. През 1939 г. министър Янаки Моллов се опитва да отдели висшистите, но впоследствие министър Иван Багрянов отново възстановява организацията. За разлика от други сдружения в съюза на агродеятелите няма остри противоречия и разделения, свързани с различното образователно равнище. Дружеството на агрономите и неговите групи работят фактически като част от Съюза

на българските агродеятели (СБА). След 9 септември 1944 г. се възстановява неговият „прогресивен“ Управителен съвет от 1938 г., съставен главно от комунисти и земеделци. Изграден е ОФ коми-тет, който прекратява своята дейност през пролетта на 1945 г.[106]

БРП/к/ има най-голямо влияние и фактически ръководи СБА. Нейният актив в София е 55 души. Партийната комисия е от 7 души, 4 от които са членове на УС на СБА, а така също секретарят на софийската група и редакторът на вестника. Групата на БРП/к/ и ОФ комитет провеждат „решителна чистка“. От 240 агрономи в софийската група 50 са изключени като „фашисти“ и освободени от заеманите държавни служби и на техните места се назначават „отечественофронтовци“. Комунисти и „прогресивни“ земеделци ръководят „Земеделското дружество“, което е кооперативно сдружение за доставки на земеделска техника и материали, създадено преди 50 години. Ръководството на СБА оказва влияние върху промените в образователните програми на агрономическия факултет и земеделските училища.[107]

Дружеството на лесовъдите е създадено през 1910 г. и съществува като културно-просветна организация. В началото на 1945 г. в него членуват близо 420 души, от които около 80 са в София. Освен дружеството съществува организация на всички лесовъди с висше, полувисше и средно образование, от които само 25 са на частна практика. След 9 септември 1944г. към Дружеството на лесовъдите се образува ОФ комитет от 16 души, представители на 4 отечественофронтовски партии, който задълго време то ръководи. Комитетът на ОФ поема издаването на вестник „Горско дело“ и редакцията на списание „Горско стопанство“. Всички членове на ОФ комитет са назначени на служба в Дирекцията на горите, която единствена от дирекциите към Министерството на земеделието се оглавява от член на БРП/к/. Действащи като ОФ комитет към ведомството на горите, те провеждат неговото „прочистване“ и уволняват 60 лесовъди – чиновници, от които 40 като „фашисти“. Повечето от тях стават частни земеделци, предприемачи или започват частна практика.[108]

Опитите за смяна на „фашистките елементи“ по места с „предани на народната власт“ лесовъди и други горски служители (лесничеи, горски стражари и др.) предизвиква конфликт между комунистите, по-специално директора на горите, и земеделците в неговото ведомство, подкрепяни от ръководството на министерството. Първоначално министър Асен Павлов е на становище, че службите в министерството трябва да се разпределят по равно между земеделци и комунисти, „без да има право една от групировките да се меси при подбора на хората от другата групировка“. Впоследствие той е принуден да издаде заповед, според която персоналът в горското ведомство може да се назначава само с негово нареждане, а не от областните началници или лесничеите, каквато е практиката, поради натиска за подмяна на кадри с хора на БРП/к/ от страна на ОФ комитети.

По същата причина, за да се спасят от уволнение, много чиновници-лесовъди към Дирекция на горите, както и агрономи, ветеринари и други специалисти се записват за членове на другите ОФ партии, главно в БЗНС.[109]

В началото на 1945 г. партийните групи на БРП/к/ в Министерството на земеделието, в професионалните организации на ветеринарни лекари, агрономи, лесовъди и други подемат ожесточена борба срещу „геметовците" – привържениците на д-р Г. М. Димитров (Гемето) от антикомунистическото крило в БЗНС. Те са обявени за врагове на ОФ и народната власт, каквито били повечето земеделци на ръководни служби в министерството и в провинцията. Контролираните от БРП/к/ комитети на ОФ протестират пред НК на ОФ, като обвиняват министъра на земеделието и ръководството на министерството в партизанщина, „вербуване" за членове на БЗНС или „толериране" на стари служители, между които много „бивши фашисти". Министерството водело „скандална" политика, като преследвало и отстранявало служители, „симпатизанти на Работническата партия", агрономи, ветеринари и други, изпращало ги на фронта, командировало ветеринарни лекари за борба със заразни болести, но не ги допускали до ръководни длъжности и прочие.[110]

Под натиска на НК на ОФ министър Асен Павлов прави някои отстъпки, като отмяна на заповедта за реда за назначения във ведомството на горите, но продължава да противодейства на опитите за кадрови промени от страна на БРП/к/ и да поддържа своите съпартийци от БЗНС. През пролетта на 1945 г. комунистите агрономи, лесовъди и ветеринари водят открита борба със земеделците „геметовци", които окачествяват като „група хулигани с ръководни лица от Министерство на земеделието". Те настояват кандидатите за служба да се одобряват не по „аритметика", като се съблюдават интересите на двете партии, а по целесъобразност. Но земеделците вече настояват за всички ръководни места.

Борбата се пренася в професионалните организации, които се готвят за конгреси през втората половина на май 1945 г. Комунистите провеждат събрание в дружеството на лесовъдите с реферати на теми „Отношението към ОФ власт", „Реорганизация на горската служба", „Горската кооперация и ОФ" и др. Извършва се презаписване на членовете на дружеството с оглед определянето на делегати за предстоящия конгрес, където трябва да се избере ново настоятелство и да се реши въпросът за присъединяването към ОРПС. Земеделците, които са против присъединяването към Съюза на земеделските, горските и селскостопанските служители при ОРПС, увеличават своите привърженици, като за членове на БЗНС се записват някои от уволнените като „фашисти". През април-май в колегията на лесовъдите нараства влиянието на опозиционно настроените среди. Подобно е положението в Дружеството на агрономите и Съюза на ветеринарите, където представителите на БЗНС събират

пълномощия за предстоящите конгреси, като използват често служебно административен натиск.[111]

Политическата криза на ОФ през лятото на 1945 г. води до разцепление в БЗНС, до оставката на министъра на земеделието Асен Павлов и на редица ръководни служители в министерството, негови привърженици. Министерството се оглавява от Ал. Оббов, ръководител на БЗНС в ОФ. През есента на 1945 и през 1946 г. се извършват множество уволнения на служители – агрономи, ветеринарни лекари, лесовъди, и назначения на отечественофронтовци, предимно комунисти и земеделци. Повечето служители от тези категории са в държавната и общинска администрация. Увеличава се броят на агрономите, ветеринарните лекари и лесовъдите в земеделски и горски кооперации. От 1946 г. нараства особено много търсенето на агрономи за ТКЗС.[112]

„Академично" професионалните организации на ветеринарни лекари, агрономи и лесовъди избират нови отечественофронтовски ръководства на добре организираните от БРП/к/ и нейните съюзници годишни събрания – конгреси. Те вземат решение за присъединяване към Съюза на горските и селскостопански служители към ОРПС, който през август 1946 г. се влива в Профсъюза на селскостопанските работници. Конгресът на ветеринарните лекари, проведен на 8 юли 1946 г., взема решение да се проведе „повсеместна чистка на провинените във фашистка дейност ветеринарни лекари", като създадената за целта централна комисия изиска необходимите сведения от местните ОФ комитети. През декември 1947 г. в Профсъюза на селскостопанските работници към ОРПС се вливат Съюзът на българските агродеятели и Дружеството на агрономите, които все още съществуват формално като културно-просветни организации.[113] В края на 1946 г. трите „академични" групи на агрономи, лесовъди и ветеринарни лекари напълно преминават в категорията на административните и стопански служители в държавния и кооперативния сектор, загубвайки основните белези на интелигентски съсловия с професионална и културна самостоятелност.

В името на свободата, творчеството и достойнството

На 3 януари 1893 г. 35 **инженери и архитекти** създават Българското инженерно-архитектурно дружество (БИАД), което по-късно прераства в Съюз на българските инженери и архитекти (СБИА). Това е академична, културно-просветна организация, чиято цел е да популяризира техническите науки и изкуство, да развива специалната терминология, юриспруденция, технически норми и условия за строителство, да сближава и насърчава солидарността между своите членове и да защитава техните интереси. Петдесет години по-късно в България има стотици инженери и

архитекти, заети в държавната администрация и стопанството. През 1942 г. само в София има 991 инженери и архитекти, членуващи в 9-те дружества на СБИА. В средата на 1945 г. в СБИА членуват 1725 инженери и архитекти, служещи и упражняващи частна практика, а също така професори и други преподаватели от Висшето техническо училище (ВТУ).[114]

През 20-те и 30-те години бързо нараства броят на инженерите и архитектите на свободна, частна практика. Не са малко и тези, които стават индустриалци, строителни предприемачи, търговски и технически представители, дори тютюнотърговци. В духа на авторитарно-корпоративната политика на държавата с Наредба-закон от 7 октомври 1937 г. е учредена Инженерно-архитектурната камара (ИАК), в която задължително членуват всички инженери и архитекти на свободна, частна техническа и проектантска практика. За да упражняват такава дейност инженерите и архитектите трябва да имат диплома за завършено висше техническо образование, разрешение от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството (МОСПБ) и да членуват в ИАК.

Инженерно-архитектурната камара е обществено-професионална или както някои я определят „полудържавна" организация. Тя трябва да подпомага правителството при формиране на неговата политика по всички въпроси на техническо и стопанско развитие, по които има компетентност. Това става чрез становища, специални разработки и чрез нейни представители във Висшия технически съвет към МОСПБ. Същевременно ИАК следи за спазване на колегиалната етика, нормите на техническата компетентност, защитава професионалните интереси пред държавните органи. Организацията се управлява от Съвет (настоятелство), който се избира на годишното отчетно събрание и от Бюро и секретар, назначени със заповед на министъра (МОСПБ) за срок от 3 години. В средата на 1945 г. в ИАК членуват 1317 инженери и архитекти на частна практика, от които 868 са в София.[115] Но дотогава се случват много събития, които радикално променят ситуацията в СБИА, ИАК и колегията на инженерите и архитектите въобще.

След 9 септември 1944 г. се създава Централен комитет на инженерите и архитектите при ОФ. Той има 16 члена – по 4 от БРП/к), БЗНС и НС „Звено", 2 от БРСДП и 2 независими. ОФ комитет поема за известно време фактическото ръководство на СБИА и ИАК, дори след като по предложение на комитета със заповед на министъра на МОСПБ Борис Бумбаров от 30 септември 1944 г. са назначени временни отечественофронтовски управи на двете организации. С Указ на регентите от 6 октомври 1944 г. е назначен нов секретар на ИАК – инж. Н. Дачев. ОФ комитет предприема „идейна и организационна реорганизация", „привличане на прогресивните среди", „прочистване на фашистките елементи" от СБИА, ИАК, държавния и общинския „технически апарат" и тяхната замяна с „верни на новата власт лица". Значителен брой инженери и архитекти са уволне-

ни от служба, подложени на политическа репресия, а някои арестувани и дори изправени пред Народния съд като инж. Христо Петров, кмета на София инж. Иван Иванов, починалия инж. Васил Радославов и др. Във „фашистките" кабинети имало „маса министри инженери", а също така в централната и в местната администрация. Дружествата и секциите на СБИА и повечето на ИАК са с „временни настоятелства" от инженери и архитекти, „отговарящи на условията на областните ОФ комитети".[116]

Повечето членове на ОФ комитет, които впоследствие стават директори или заемат важни служби в МОСПБ и други ведомства, настояват за закриване на ИАК, тъй като бил ненужен, представлявал „реакционните" среди на частно практикуващите инженери и бил „трибуна на разни милионери", индустриалци, търговци и пр. Съставът на камарите се влошил поради това, че в тях членуват уволнените „фашисти", включително инженери, отстранени от индустриалните и други предприятия. Същевременно назначените на служба „антифашисти" са в СБИА, където комунистите държат временната управа и повечето дружества и местни организации. Централното ръководство на ИАК, според комунистите, се оказало несполучливо съставено и те се мъчат да работят в дружествата на камарата.[117]

ОФ комитет и управата на СБИА, и по-специално комунистическият актив, не само обсъждат разтурването на камарата, но предлагат да се образува нова „доброволна" организация, в която заедно да членуват инженери, архитекти и средни техници и тя да се присъедини към ОРПС. Тази постановка се поддържа от Съюза на българските техници (със средно образование). Неговият ОФ комитет, а след 23 декември 1944 г. ново настоятелство е изцяло в ръцете на БРП/к/. Още в тези първи месеци съюзът, който обединява над 10 000 техници, лансира идеята за „единна техническа организация с индивидуално членуване в секциите по специалност" на висшисти, среднисти и дори нисши техници, завършили практически технически училища и подготовка за майстори, наричани практици, идея, която ще се реализира след няколко години.[118]

Започват преговори и през пролетта на 1945 г. се провежда общо събрание на представители на СБИА, ИАК и средните техници с цел създаване единна организация на техниците. След дълги спорове по редица въпроси събранието се отлага, а второ така и не се провежда. Основният спорен въпрос, който има драматично развитие през следващите години е за техническата компетентност, т. е. за правата за изработване на технически и строителни проекти от инженери, архитекти и техници. Средните техници – строителни, минни, машинни, текстилни, електротехници и др. са завършили в средните технически училища, които през 1945 г. са 23 с 8000 ученици. Те получават диплома след държавен изпит и едногодишен стаж, но могат да постъпят на служба в държавно, общинско и частно предприятие или да упражняват частна техническа практика само с разрешение, издадено от Върховния технически съвет при Министер-

ството на благоустройството. Разрешението е само в границите на квалификацията или за определена стойност на строителните обекти. Със закона за техническите ръководители от 1941 г. се ограничава заемането на длъжности в индустриалните предприятия. След 9 септември 1944 г. средните техници отхвърлят с „възмущение“ различните ограничителни разпоредби, които били продукт на „фашисткото законодателство и практика“ в полза на инженерите и архитектите. Съюзът на българските техници (СБТ) изготвя законопроект за техническа компетентност, в който се предвижда техниците да получават права на инженери и архитекти след 3-5 години практика и „съответен изпит“.

Представителите на СБИА и ИАК са категорично против и при разискванията, според областния комитет на БРП/к), „80% от комунистите се обявили заедно с крайните реакционери“, особено инженери, които порано са били началници във фабриките. ОФ комитет на инженерите и архитектите заедно с временните управи на СБИА и ИАК изработват свой законопроект, който минава през Министерски съвет през пролетта на 1945 г., но е спрян от министър А. Югов поради „известни пречки“. Те са свързани главно с това, че многобройната група техници и техният съюз изцяло подкрепят Комунистическата партия, докато нейното влияние сред инженерите и архитектите е далече по-ограничено. От 967 инженери и архитекти в София в началото на 1945г. само 80 са членове на БРП/к/. Не случайно техниците, които по думите на инж. Л. Парашкеванов, главен директор в МОСПБ, „воюват“ по този проекто-закон, действат пред регенти, министри и пр., и обявяват за фашист всеки, който им се противопоставя в Министерството на благоустройството. Законопроектите са спрени, компетентността се определя по „неписани правила“, положение, от което изгода по политически причини имат средните техници и малка група инженери-чиновници. Образованието на „своите“ е един от проблемите на комунистическите ръководители. Тр. Костов настоява с новия закон да се даде „възможност на кадрите да растат“.[119]

Въпросът не е само идеологически и образователен, а е свързан с доста материални интереси – от заемане на служби в държавния апарат и предприятията до право на участие и извършване на различни проекти в строителството, благоустройството, електрификацията, индустрията и т. н., следователно с много пари. Един от основните въпроси, които по това време обсъждат софийските дружества на СБИА и ИАК е възстановяването на София. Чиновници и началници, ръководители и членове на СБИА, подкрепяни от МОСПБ, настояват, че по закон градоустройствените задачи са изключително от компетенцията на инженери и архитекти. Според тях решаващото мнение е на академичните дружества, а проектирането и строителството да се извършва от дипломираните членове на колегията. Средните техници също искат да участват в изработване на градоустройствените планове и да ръководят обекти в София, Пловдив,

Русе и други градове, за което им е необходимо право на компетентност. Те получават подкрепа от НК на ОФ. И докато текат споровете околностите на София, пък и централната част се застрояват от средни техници.

По същото време Министерството на земеделието постановява в Наредба – закон, че частно практикуващи архитекти и инженери не могат да проектират комбинати, фурни, перални, бани и пр. Министерството на народното здраве (МНЗ) издава постановление, според което проектите на частно практикуващите за здравни домове и др. се „обгербват" (облагат с такса) с 1000 лв., а ако са от държавни институти – не се облагат. Подобен сблъсък на интереси, с тенденция за елиминиране на частно практикуващите инженери и архитекти, на толериране по политически причини на техните колеги на държавна служба и на средните техници, заемащи все повече места в администрацията, се констатира по повод градоустройствените и благоустройствените проекти в Пловдив, Плевен, Русе и др., в системата на БДЖ, Министерството на войната и т. н.[120]

Напрежението и недоволството сред инженерите и архитектите, особено тези на частна практика, започва да се изразява по все по-открит начин. Те се отърсват от първоначалния шок, когато от едно от най-уважаваните академични градски съсловия, започват да ги третират като съмнителни буржоазни, интелигентски елементи, като заможни хора, които се интересуват само от своите материални интереси, но не и от нуждите на народа и общото благо. Частно практикуващите са „реакционери" и дори „фашисти" според „класово-партийния подход" на новите власт имащи. Техническите ръководители в предприятията не могат да членуват в ОРПС, защото били нещо средно между работодатели и наемници. Те трябва да са в добри отношения с работници и майстори, с ОФ и профкомитети, което пък ги прави неудобни за работодателя. Покъсно, по време на конгреса на ИАК, един инженер от София ще каже, обърнат към комунистите :"Кой даде право на нашите колеги да ни наричат реакционери, защото нямаме политическо убеждение" като тяхното. Арх. Генчев, избран през 1946 г. за председател на бюрото на ИАК ще припомни как с минаване на времето колегията постепенно се опомня и „атмосферата се избистря". Частно практикуващите започват да се събират по секции и да обсъждат наболелите въпроси.[121]

В края на март 1945 г. трима членове на бюрото и секретарят на ИАК си подават оставка. Министър Б. Бумбаров назначава ново бюро. Двамата комунисти от старото бюро отказват да признаят заповедта, тъй като не е съгласувана с централния ОФ комитет. Министърът назначава ново бюро, предложено от комитета, което започва да работи от 24 април 1945 г. По това време започва политическата криза в Отечествения фронт. Министър Б. Бумбаров е изключен от БЗНС на 1 юни за „противоотечественофронтовска дейност" и като един от водачите на създаващата се опозиция подава оставка. Новото бюро на ИАК решава да изчака успоко-

явването на политическата обстановка, за да пристъпи към провеждането на редовен конгрес на камарата.[122] В ръководството на БРП/к/ се опасяват с основание от силните опозиционни настроения в средите на частно практикуващите инженери и архитекти.

От 29 до 31 юли 1945 г. в театър „Балкан" в София се провежда Първият свободен конгрес на СБИА. Делегатите – 115 от 23 дружества, са внимателно подбрани измежду инженери и архитекти служещи, активисти на БРП/к/ и други „отечественофронтовци". Приветствие произнася новият министър на благоустройството Георги Драгнев от БЗНС в ОФ. Той говори за плановост, индустриализация и използване на подземните богатства, за строителство на училища, болници, почивни домове, ясли и пр., за модернизация на електрическата и водоснабдителната инсталация, за благоустройство на градовете и селата, за необходимостта от специалисти, които да работят за държавата и народа. В този дух са приветствията, докладите, резолюциите, рефератите по технически въпроси, изказванията на делегатите. Заклеймява се фашисткото минало и великобългарския шовинизъм, поддържани от една „по-малка част" от съсловието. Осъждат се реакционните елементи като министъра на финансите П. Стоянов и служители в МОСПБ, които саботирали народната власт. Декларира се пълна подкрепа на Отечествения фронт и неговото правителство. Възхваляват се Съветският съюз, „другарят" Сталин и „другарят" Георги Димитров.[123]

В отчета на Управителния съвет се посочва, че съюзът и неговите дружества са участвали активно в изпълнение на задачите и мероприятията на правителството, на ОФ комитети и синдикалните съюзи. Активните организации, като тази в Русе, не са много. Повечето провинциални дружества в Пловдив, Варна, Добрич и др. имат слаба дейност, а някои като тези в Казанлък, Ловеч, Пазарджик – никаква. До голяма степен, по мнението на ръководството, това се дължи на пасивността на частно практикуващите, които през 1945 г. са близо половината от членовете на СБИА. В началото на 1947 г. в СБИА членуват 1782 инженери и архитекти, от които 845 са на частна практика.

Ръководството на СБИА има крайно отрицателната позиция към частната практика. Конгресът взема решение да премахне от устава на СБИА всички положения, създадени във връзка със закона за ИАК и приема резолюция с искане за неговата отмяна и разпускане на камарите. Мнозинството делегати, чиновници и служещи, настояват на частно практикуващите да не се дават проекти поради техния отказ да отидат на служба в държавни ведомства, където се чувствала остра нужда от квалифицирани специалисти. Новоизбраното отечественофронтовско ръководство прави официални постъпки и предложения до МОСПБ и МС за закриване на ИАК и ограничаване на частната практика.[124]

Негативното отношение и мерки на държавни органи и ръководството на СБИА към частната практика и частно практикуващите са главна-

та причина за опозиционните настроения в тяхната среда. За тежестта и влиянието на инженерите и архитектите на свободна практика може да се съди по данните за членуващите в СБИА и ИАК в средата на 1945 г.[125]

Таблица № 3

Специалности	София		Провинция		Всичко	
	ИАК	СБИА	ИАК	СБИА	ИАК	СБИА
Архитекти	211	239	87	78	298	317
Строителни инженери	202	335	98	153	300	488
Електроинженери	149	186	76	86	225	272
Машинни инж.	135	155	67	124	202	279
Инж. землемери	24	87	13	36	37	123
Инженери химици	78	73	73	47	151	120
Минни инженери	35	54	15	30	50	84
Култур инженери	–	26	–	14	–	40
Разни специалности	34	2	20	–	53	2
Всичко	**868**	**1157**	**449**	**568**	**1317**	**1725**

Секции на ИАК има в 11 града в провинцията, като най-големи са в Пловдив – 87, Русе – 54, Варна – 53, Ст. Загора – 41, Плевен – 37, Бургас – 32, и останалите между 20 и 30 членове. СБИА има 16 провинциални дружества: Пловдив със 76 членове, Варна с 63, Перник – 62, Бургас – 58, Русе – 52, и най-малките – Добрич и Хасково с по 11 членове.[126]

На 23 декември 1945 г. след изборите за 26 ОНС Бюрото на ИАК изпраща разпореждане до секциите да произведат избори на ръководни органи – бюра, които да заменят назначените от ОФ комитети временни бюра, а също така на делегати за редовния конгрес. ЦК на БРП/к/ преценява, че обстановката след изборите е благоприятна и ще може да се запази контролът върху организацията и нейното „отечественофронтовско" ръководство. Резултатите от изборите в секциите са тежко поражение за официалните кандидати на ОФ и специално за БРП/к/. В някои секции изборите са повторени поради нарушения на закона за ИАК, но резултатите са същите. Министърът на благоустройството одобрява окончателните резултати и свиква VI общо годишно събрание на ИАК (V годишно събрание е проведено през 1942 г.).[127]

Притеснени от събитията в инженерната колегия, отговорните апаратчици в отдел „Масов" на ЦК на БРП/к/ спешно изработват нова линия на поведение. Преди конгреса излизат статии на председателя на ИАК инж. Гергов във в. „Изгрев" и на инж. Божков, член на УС, във в. „Сво-

боден народ". В тях се призовава да се ликвидират „случайните настроения и увлечения" в отношението към частно практикуващите с уточнението „непосредствени изпълнители на технически обекти". Камарата, като „професионална организация на българските инженери и архитекти" не може да си поставя „чисто политически задачи" – твърдят авторите, – тъй като това не е „в интерес на колегията". Ръководството на ИАК се обявява за конструктивно техническо сътрудничество с държавните органи, за обща работа със СБИА. Това е отговор на основния повик на опозиционните среди в колегията за аполитичност и безпартийност на организациите на инженерите и архитектите, които трябва да се занимават с професионална защита и усъвършенстване и да осигуряват независима експертна подкрепа на стопанските начинания на властта.[128]

Новите постановки прозвучават в речи и приветствия на официални гости от МОСПБ, Министерството на труда и социалните грижи, в доклади и реферати на Шестото общо годишно събрание на ИАК, проведено на 28–30 април 1946 г. в София. В своето приветствие инж. М. Калбуров, председател на СБИА и директор на електрификацията в МОСПБ, казва, че в ИАК и СБИА няма място за политически схващания, че между „чиновниците – инженери" и „частно практикуващите", изпълнители на технически обекти, няма преграда. Той не пропуска да отбележи, че последните преживявали морална криза и били на „кръстопът" между „тежненията на новата държавна политика" и техните интереси. Представителят на Камарата за наука и култура (КНК) дори заявява, че от „създаването си до днес" ИАК се намира в „непрекъснато смущение, което идва от домогванията на ония управляващи фактори, които искаха да използват този институт за свои лични политически цели". Думите му са изпратени с ръкопляскания.[129]

Мнозинството делегати на конгреса смятат, че камарата води „крайно анемичен живот", защото тя не действа като професионална организация, която да защитава преките професионални интереси на частно практикуващите инженери и архитекти. Отечественофронтовското ръководство и печатният орган на ИАК „Техническо дело" се занимават с „големи технико-стопански въпроси" на държавната политика, което „не изхожда спонтанно" от колегията. Многобройните професионални и материални интереси, „живите нужди" – хелиографска хартия, изгорели помещения на проектантски бюра, пенсиите, данъците, надниците и таксите, неуреденото положение на около 500 технически ръководители в предприятия, премахване на пречките за участие в държавни и общински проекти, въпросът за техническата компетентност, снабдяване и много други – се смятат „за дребни работи" и са оставени без достатъчно внимание.

Изборите за Управителен съвет протичат спокойно, но в листата са задраскани почти всички предложени комунисти и по-изявени отечественофронтовци. Според ЦК на БРП/к/ „нашите другари инженери" са „изо-

лирани“ и „бити“. Новото ръководство на ИАК е от хора обществени, някои репресирани при предишния режим, земеделци, звенари, независими, безпартийни. През целия следващ период до април 1947 г. те остават верни на своето разбиране, че камарата е „аполитична“ и „надпартийна“ професионална организация на „висшите техници“, които трябва да работят „честно и отговорно“, да се отърсят от всякакви политически предразсъдъци и подозрения, да се издигнат над себичното и кариеристичното, като служат преди всичко на „интересите на българския народ“. И по тази причина не се ползват с доверието на властите, и по-специално на БРП/к), от което впоследствие ще дойдат големи проблеми.[130] Инженерите и архитектите със свободна практика избират независимостта и всички нейни последствия през тези години.

* * *

През 1946 и първата половина на 1947 г. мнозинството от инженерите и архитектите, особено частно практикуващите, живеят и работят в някакъв раздвоен, противоречив, изпълнен с промени и неизвестност за тях свят. Те са със самочувствието на академици, на „голям и ценен капитал“ и са готови да работят рационално, да дават компетентни становища и своя труд за благото на българския народ, но тяхната „колегиална етика“ не позволява „да се пригаждат към който и да е режим“. Те искат да са свободни, да не са чиновници на държавна служба. Разликата между чиновника и частно практикуващия според някои е малка, „но за нас е съществена – казва председателят на ИАК арх. Кръстан Генчев. – Ние искаме да се гарантира свободата на творчеството.“ Според него не може да се каже на художника, на писателя, на техническия творец, да му заповядат с принуда да прави стихове, художествени и архитектурни творби.[131]

Хора с идеали, те не могат да приемат, че министри наричат техните ценности „наслоения“ от миналото, които трябва да бъдат изкоренени. Нито приемат твърдението, че държавната служба е по-доброто и по-рационалното. Те се възмущават от профсъюзния стенвестник на министерството на благоустройството, където изобразяват и наричат инженерите на частна практика „Райето панталони“, и негодуват, когато „другарите“ ги наричат господата реакционери. Дори министър-председателят, вождът на комунистите Г. Димитров подчертава значението на техническите инженерни кадри и необходимостта да бъдат използвани независимо от политическите убеждения и грехове. Тези думи са от негово изказване през декември 1946 г. по повод помилването на политическите затворници специалисти.[132]

Ръководството на ИАК работи активно и хвърля много усилия за решаване на проблемите на частно практикуващите инженери и архитекти.

Камарата се утвърждава като институция и авторитетно представителство на интересите на колегията. Становищата на нейните ръководители се приемат с подчертано уважение от министри, началници на ведомства, в Народното събрание, във ВСС, КНК, Висшия технически съвет и пр. Новият министър на строежите в кабинета на Г. Димитров инж. Манол Секеларов, комунист, е внимателен и добронамерен към частно практикуващите и ИАК. Някои текущи въпроси се решават, но най-важните проблеми на колегията не само се протакат и не намират разрешение в духа на исканията на ИАК, но се случва точно обратното. Най-фрапантен и показателен пример е историята със законопроекта за техническата компетентност. СБИА и ИАК изработват заедно свой законопроект, който е подкрепен от Държавната политехника и КНК. Според него, на техниците се разрешава частна практика само в кръга на познанията, придобити в средното училище. Те могат да повишат квалификацията си в съответното висше учебно заведение по съкратен курс от 2 години, след 8 години практика в производството и като положат изпити да получат дипломи за архитекти и инженери. Средните техници и техният съюз се противопоставят и започват ожесточена борба срещу законопроекта. Те изработват свой законопроект и благодарение на „своите връзки“ го налагат като официален законопроект на Министерството на благоустройството. Председателят на СБИА инж. Калбуров, комунист и висш служител в същото министерство, заявява пред конгреса на организацията през 1947 г., че законопроектът не отговаря на тенденциите в стопанското строителство и отразява „жаждата на средните техници за високи постове“, за „неограничени възможности за частна практика“, за нейното използване с прекалено високи хонорари.[133]

Делегация на ИАК и СБИА се среща с министрите А. Югов, Д. Казасов, с министъра на благоустройството, с председателя на ВСС Д. Терпешев, които казали, че подкрепят техните виждания за техническата компетентност. По разпореждане на зам.-председателя на МС и член на ПБ на БРП/к/ Тр. Костов, който одобрява позицията на ИАК и СБИА, се създава комисия с представители на двете организации и на съюза на средните техници под ръководството на председателя на парламентарната комисия по благоустройството. Комисията изработва законопроект за техническата компетентност в духа на препоръките на СБИА и ИАК, който с известни доработки е утвърден от Министерството на благоустройството. Той е одобрен от МС и минава на първо четене в Народното събрание. „Но нашето учудване беше голямо – казва инж. Калбуров, – когато на второ четене беше приет закона, изработен от Съюза на техниците.“ Ръководителите на ИАК и СБИА не знаят как е станало това, но се догаждат, че е „по друг път“, чрез ЦК на БРП/к/.[134]

Инженери и архитекти са недоволни, „огорчени“ от приемането на този закон, тъй като той засяга най-непосредствения им интерес. Разширяването на правата за свободна практика дава възможност на техници-

те при добрите позиции, които имат в централната и местната власт, да вземат все повече обществени и частни поръчки. Ръководителите на ИАК констатират, че в „провинцията цялата работа е взета от техниците“ и районните технически служби са „в ръцете на средните техници“. Дори София, където, според тях, се знае какво е инженер, архитект и техник, се застроява, особено периферията, „изключително от средни техници“ и пораженията, които „те ще направят, са завинаги“. Същевременно се намаляват обектите и доходите на инженерите и архитектите в една твърде тежка стопанска конюнктура.[135]

Според отчета на УС пред Втория конгрес на СБИА, проведен на 19–21 май 1947 г. в София, „възнаграждението, което получава нашата колегия, е все още недостатъчно“ за посрещане на материалните и културни нужди. При приемане на новите щатни таблици Управителният съвет настоява за по-високи заплати на инженерите и архитектите служители и по-високи надници, по 1000–1200 лв. за тези в стопанските предприятия. Въпросът остава нерешен дълго време През 1947 г. във ВСС смятат, че надницата на инженера трябва да е 700 лв., на майстора – 550 лв., а на квалифициран работник – 400–450 лв. Според инженерите и архитектите това е неприемливо, дори обидно с оглед тяхната квалификация и значение. Те не могат да възприемат политиката на сближаване на доходите на работници, техници и инженери, провеждана от Комунистическата партия по идеологически съображения.[136]

Ниските заплати и надници са основната причина инженери да напускат службите в министерства, ведомства, общини, предприятия, БДЖ, мините и пр. и да започват „частна практика“, където независимо от пречките и трудностите си докарват по-високи доходи. През април 1945 г. в ИАК членуват 1265 инженери и архитекти на частна практика, от които само 27 – в селата. Над половината са в София. В началото на 1947 г. инженерите и архитектите – служещи в градовете са 725, а в селата – 112, или в страната – 837. Това прави общо 2419 души, но според анкетата на ВСС, проведена в началото на 1947 г., в страната има 3365 „регистрирани“ инженери и архитекти. Една част са индустриалци, търговски представители, строителни предприемачи, директори и технически ръководители в частни предприятия.[137]

Това разпределение на техническите специалисти висшисти не съответства на разчетите за двегодишния народностопански план, приет в началото на 1947 г., – първата амбициозна планова програма за стопанско развитие в духа на комунистическата доктрина за управление на държавата. В своето изказване пред Втория конгрес на СБИА, Тр. Костов казва, че за осъществяване на плана е нужно да бъдат „впрегнати“ в работа около 3000 инженери и архитекти. Те трябва де се използват по специалността и да се „проникнат със съзнание, че основното строителство е по линия на държавата, кооперациите и общините“. До средата на 1947 г.

според ВСС са осигурени около 2000 инженери и архитекти, но една част, включително комунисти, са мобилизирани граждански. Ръководството на БРП/к/ си дава сметка за значението на инженерите и архитектите като „високо квалифицирано съсловие, от което до голяма степен зависи изпълнението на плана за индустриализацията“ и необходимостта да бъдат „привлечени“ с разяснителна работа и други мерки.[138]

Желаещите да отидат по строителни обекти и предприятия са малко, дори при по-високи възнаграждения. Главна дирекция на труда констатира осезателна липса на инженерно-технически персонал във фабриките. В Министерството на благоустройството в началото на 1947 г. има нужда от 108 инженери. ВСС предприема мобилизации на специалисти. Нежеланието на инженери и архитекти да се ангажират с държавни обекти е свързано с битовите неудобства, лошите перспективи за кариера, негативното отношение към инженерите от страна на профорганизациите, ниската дисциплина сред работниците, липсата на творческа работа по чиновническите служби и пр. Много важна е традиционната нагласа на инженера и архитекта към независима, самостоятелна дейност. Идеята да бъдат поставени в „точно определена рамка“, да бъдат вкарани всички в един „калъп“, да станат чиновници е противна на тяхната академична и гражданска природа. „Ние най-напред сме си индивидуалисти като инженери – заявява инж. Пенчев от бюрото на ИАК, – защото самата професия е такава.“ Ръководителите на ИАК твърдят, че членовете на камарата искат да сътрудничат за изпълнение на плана, но не могат да отидат да си „клатят краката“, или да се „пролетаризират“ в държавните служби и предприятия.[139]

В началото на 1947 г. в ръководството на БРП/к/ и в правителството няма яснота как да се реши въпросът с инженерно-техническите кадри. ВСС подготвя законопроект за организация и използване на техническите кадри. Той предвижда създаване на ведомствени и териториални колективи. По него работят специалисти инженери, които са били „доста дълго време“ в Съветския съюз. Представителите на ИАК и СБИА са поканени веднъж във ВСС, но без да се иска официалното им становище. Те имат много възражения срещу закона, приет „по спешност“ в последните заседания на 26 ОНС. Министри и други високо поставени правителствени лица твърдят, че пропуските ще се поправят с правилниците за приложение на закона. С тях трябва да се изяснят най-важните за инженерите и архитектите въпроси: как ще се изграждат колективите и каква ще е съдбата на частната практика. Изготвянето на правилниците се забавя до края на 1947 г. поради различните мнения в ръководните държавни среди.

До средата на 1947 г. министърът на строежите инж. М. Секеларов още е склонен да дава проекти на частни колективи, ако предложат поевтина цена. Той търси „компромис“ за статута на новите териториални и ведомствени колективи, които да бъдат на самоиздръжка, с доброволн-

но членство, под ръководството и контрола на държавата, за да не се чувстват техните членове „чиновници“. Обсъжда се и идеята за изграждане на колективите на кооперативни начала, каквито опити се правят в софийската община. Най-много поддръжници в ръководния кръг на БРП/к/ и специално ВСС, където се одобряват правилниците, има схващането те да бъдат държавни организации, както е в Съветския съюз и Югославия. Може би затова делегатите на конгреса на ИАК, проведен в края на април 1947 г. в София, посрещат със смях и ръкопляскания думите на своя колега, който казва, че е против колективите, „защото те са друга форма на нашата бюрокрация“.[140]

Представителят на ВСС Шабански безцеремонно и директно излага становището на ръководните комунистически среди. „Ние комунистите“, казва той, сме против „една закостеняла система“. Според него за съществуването на ИАК и частната практика „няма обективни условия“. Инженерът можел да бъде творец само в колективната организация. Една част от членовете на ИАК безсмислено се съпротивляват „да направят жертва“ и да влязат в „държавния апарат“, който може да осигури „екзистенц-минимума“ на около 1600 инженери и архитекти, които сега са „вън от опека“. Те били длъжни „да върнат на народа“ част от това, което той „похарчил“ за тяхното образование, да се притекат на помощ на ОФ власт. Трябвало да се простят с настроенията, че ИАК е аполитична, че „не се занимават с политика“. „Няма такива хора сега – казва др. Шабански. – Да се разбере. Или, или...“[141]

След последното „или, или“ залата избухва в продължителни протести, тропане с крака, викове „А, а, а“, възражения. Става скандал. Председателят арх. Генчев успокоява аудиторията с обяснението, че всеки от тях може да принадлежи към политическа партия, но ИАК е аполитична и който влиза в „тази аудитория“ трябва „да свещенодейства“, да служи на българската техника и в този смисъл на правителството и държавата. Думите му са изпратени с „продължителни и оглушителни ръкопляскания“.[142]

Следващото заседание на конгреса преминава в драматичен сблъсък между ръководството на ИАК, подкрепяно от огромното мнозинство делегати, и групата на комунистите. Явно инструктирани след инцидента от предишния ден, 6-7 души от последните говорят организирано в един и същи дух. Те критикуват дейността на ръководството, „реакционните статии“ и реферати на негови членове, тяхната „мания за аполитичност“ и т. н. Основното е заплашителното твърдение, че колегията на частно практикуващите инженери и архитекти, ИАК и неговото ръководство, в което няма комунисти, не се ползват с доверието на „политико-обществените и административни власти“, смятани са за противници на ОФ и народната държава и поради това не могат да бъдат „легализирани“. Частнопрактикуващите, според делегатите комунисти, искат много па-

ри, не желаят да сътрудничат с държавата и затова не ги търсят за мнение по стопанския план и други въпроси и „ще ги закрият".[143]

Ръководителите на ИАК и други делегати дават отпор на този според тях „организиран опит" да се смути и, ако е възможно, да се превземе камарата. Инж. Миков от София декларира от името на групата на електроинженерите, „че сме на разположение на отечественофронтовската власт, но не може да ни накарат политически да ги подкрепим". Той бил земеделец и е за частната инициатива, защото смята, че „тя е единствената, която ще подпомогне културното преуспяване на нацията". Съгласили се с ОФ платформа и й служат. „Защо ще ме карате да имам вашите политически убеждения – пита той – и ако ги нямам да кажете, че съм реакционер." „Честно искам да работя", но „няма да позволим никой да ни командва" – патетично заявява г-н Миков, съпроводен от ръкопляскания.[144]

Редица делегати говорят в подкрепа на ръководството, на неговата дейност в защита на материалните и професионалните интереси на инженерите и архитектите на частна практика, за необходимостта от съществуване на камарата като независима организация и против идеята на комунистите за обща организация на техническите кадри в състава на ОРПС. Други настояват за критичен подход и конкретни усилия за изпълнение на двегодишния стопански план, за свободно творчество, а не „ураджийство", показност и пригаждане към властта. Инж. Радев от УС казва, че комунистите искат да превземат управлението на ИАК, но да не си правят илюзии, че ако успеят, както в много други организации, ще могат и тях да ги поведат с плакати в полза на властта. „Няма да бъде това нещо", заявява решително той. Не помалко решително от залата се чува – „Ще бъде ".[145]

Инженерно-архитектурната камара е единствената съсловна, професионална и академична организация, която не може да бъде превзета от Комунистическата партия с нейната добре отработена тактика на „организирането и пращането на отечественофронтовци за делегати на конгресите и конференциите, които се свикват от централните ръководства" на масовите организации. Това, с което най-много впечатлява дискусията на конгреса на ИАК през април 1947 г., е достойнството и откровеността на отстояваните позиции, противни на официалните, на тези на силните на деня. Това не е лесно във време, когато, както казва същият инж. Радев, „не смея да критикувам, защото не зная утре какво ще стане с мене".

Всички си дават сметка, че съдбата им тепърва ще се реши с новата Конституция – до каква степен ще остане частният сектор, ще го бъде ли ИАК и частно практикуващите или всички ще бъдат принудени да влязат в колективите. С голямо мнозинство конгресът гласува доверие на ръководството на ИАК (от 132 делегати само 16 са против), с което му дава мандат да представлява колегията и да води същата политика през следващите две години в разрез с идеите и намеренията на управляващата Комуни-

стическа партия. Мандат на бюрото, избрано от Управителния съвет на ИАК още на 12 декември 1946 г., но още неутвърдено от правителството.[146]

Хора със самочувствие и морал на „академици", мнозинството от инженерите и архитектите отстояват своята гражданска и професионална свобода далече по-смело и откровено от повечето представители на „свободните професии", с което защитават традициите и достойнството на българската интелигенция.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Луджев, Д.* Българската интелигенция..., 120–131; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. №№ 696, 699; ИАК, 1947, № 5–6, с. 29.

[2] *Беров, Л.* Материалното положение..., 5–7; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, С., 1949, с. 312. През 1947 г. броят на преподавателите във ВУЗ се увеличава рязко на 1012, а в полувисшите училища на 157 души; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл.

[3] *Киранов, Пр.* Националният доход на България 1939–1944–1945, С., 1946, с. 63.

[4] *Чакалов, А.* Националният доход..., 100–102; Статистически годишник на НРБ 1947–1948, с. 224, 243.

[5] *Киранов, Пр.* Националният..., с. 64. Разминаване в данните за числеността на свободните професии има поради различните методики. Асен Чакалов и Пр. Киранов включват и лица, които получават доход от частна практика, но се облагат като занаятчии с данък патент или процентно. При данъчната статистика според Наредбата закон за преките данъци от 1945 г. с патент за упражняване на „свободно занятие" се облагат „адвокати, лекари, зъболекари, архитекти, инженери, лесовъди, агрономи, артисти на частна практика, музиканти, преподаватели на частни уроци, преводачи на книги и съчинения, кореспонденти и журналисти, техници и кондуктори, землемери, помощник-адвокати, просбописци, ходатаи, акушерки, фелдшери и др. подобни", ОФ № 112, 16 ян. 1945. Някои от категориите като акушерки, ходатаи и землемери са свободно занятие, но не и интелигентска свободна професия.

[6] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. №№ 696, 698, 699.

[7] *Терзиев, В.* Съдебната защита и адвокатурата, С., 1987; *Добчев, П.* Българската адвокатура, С., 2003, 11–170.

[8] 20 години Съюз на българските адвокати, С., 1940, 54–57.

[9] *Терзиев, В.* Съдебната..., с. 48, 47–74.

[10] *Петков, С.* Българската адвокатура – В: 60 години българско правосъдие, 1871–1941, С., 1941, 242–282; *Терзиев, В.* Съдебната..., 99–102; 20 години..., 1–65, 120–124, 297; *Добчев, П.* Българската..., 11–170; *Токушев, Д.* Съдебната власт в България, С., 2003, 265–274.

[11] *Терзиев, В.* Съдебната..., 75–83; Адвокатски преглед № 1, 1 февр. 1921.

[12] Адвокатски преглед, № 10–11, 1921.

[13] 20 години..., с. 38, 56–68, 138, 294–298, 308–314, 333–338; *Терзиев, В.* Съдебната..., 83–118; *Пешев, Д.* Спомени. С., 2004, 164–176, 205–254.

[14] *Добчев, П.* Българската...., 120–125, 162, 167–170; Адвокатски преглед № 1, 1930–1931.

[15] *Богданов, И.* Неизбледняващи спомени, С., 1981, с. 28.

[16] *Терзиев, В.* Съдебната..., 105–144; Адвокатски преглед № 1, 1934.

[17] *Терзиев, В.* Съдебната..., 80–93, 119–146, 187–195; 20 години..., 338–346; *Ангелов, В.* Живот за партията, С., 1972, 25–30.

[18] *Терзиев, В.* Съдебната..., 209–216; Адвокатски преглед № 11, 15 февр. 1937.

[19] 20 години..., с. 65; Адвокатски преглед № 4, 1931, № 14, 1933, № 20, 1937, №№ 1 до 8, 1939.

[20] *Терзиев, В.* Съдебната..., с. 149, 150; *Пешев, Д.* Спомени, 295–339; ОФ № 92, 20 дек. 1944; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 122; ЦДА на РБ, ф. 168, оп. 1, а.е. 3, л. 45, 46.

[21] *Токушев, Д.* Съдебната власт..., 294–297.

[22] *Токушев, Д.* Съдебната власт..., 294–297; *Добчев, П.* Българската..., 158–168; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 121, 122.

[23] *Милкова, Ф.* История на българската буржоазна държава и право през периода 1918–1944, С., 1976, с. 214, 215, 220.

[24] *Терзиев, В.* Съдебната..., с. 94, 95; Адвокатски преглед №№ 1,2,3 от 1945; ЦДА на РБ, ф. 168, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 60; а.е. 51, л. 1; ОПА София, ф. 1, оп. 2, а.е. 2, л. 156.

[25] Адвокатски преглед №№ 1, 2, 3, 4 от 1945 и № от 1 до 12 от 1946.

[26] *Терзиев, В.* Съдебната..., с, 150, 151.

[27] ЦДА на РБ, ф. 168, оп. 1, а.е. №№ 1, 2 ,3; а.е. 7, л. 1–30; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 60, 61; КМФ, 04, оп. 5, а.е. 1, л. 1–10; СГОДА, ф. 61-к, оп. 1, а.е. 210, л. 1 и сл.; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 121.

[28] Адвокатски преглед, 1946, № 5–6, с. 41, 42.

[29] ОПА София, ф. 1, оп. 2, а.е. 2, л. 153–156.

[30] Отчет на софийския адвокатски съвет за 1944–1945. Покана за Общо събрание на 2 декември 1945 и за избиране на адвокатски съвет на 16 декември 1945., С., 1945; Адвокатски преглед, 1946, № 5–6, с. 31, 32; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 64; а.е. 194, л. 4.

[31] ЦДА на РБ, ф.168, оп. 1, а.е. 3, л. 60, 61.

[32] Пак там, л. 33, 34, 45, 46.

[33] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 60.

[34] ЦДА на РБ, ф. 168, оп. 1, а.е. 3, л. 1–54; а.е. 4, л. 1–100.

[35] *Терзиев, В.* Съдебната..., 93–96.

[36] *Киранов, Пр.* Националният..., с. 63, 64; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 42, 105, 106, 115; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 1–4, 14.

[37] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 48, 49.

[38] Пак там, л. 42–50.

[39] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 54; а.е. 2, л. 13–17, 50, 95–115; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 1, 2; а.е. 6, л. 1–5; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 126.

[40] *Пауновски, И.* Възмездието..., с. 522, 523; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 6,7; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 126; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 54.

[41] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 6, л. 4, 5; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 1–17; а.е. 1, л. 109.

[42] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 157; а.е. 2, л. 51; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 3, 4, 9.

[43] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 1–4; а.е. 6, л. 4, 5.

[44] Пак там, а.е. 50, л. 3, 9–14; а.е. 6, л.3, 4; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 36; а.е. 3, л. 1, 4; ОПА София, ф. 1, оп.1, а.е. 1, л. 126, 127.

[45] *Куситасев, К.* Здравното строителство на ОФ, С., 1945; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 93–100, 246; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 1–9.

[46] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 55, 56, 81–89, 109, 129; а..е. 2, л. 52–54, 212.

[47] *Киранов, Пр.* Националният..., с. 63, 64; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 17, 56, 62, 108, 109; а.е. 2, л. 9, 94; а.е. №№ 33 до 42; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 7–9.

[48] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 19, 20, 112.

[49] Пак там, л. 10–13, 141; а.е. 2, л. 109; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 7–9.

[50] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 49–54; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 1–10.

[51] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 5–8.

[52] Пак там, а.е. 10, л. 65.

[53] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 10–36.
[54] Пак там, л. 140; а.е. 4, л. 7, 10, 303; а.е. 3, л. 10–138; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 5–8; а.е. 82, л. 1, 2.
[55] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 383; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 82, л. 1, 2; оп. 12, а.е. 194, л. 4.
[56] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 10, 136, 141–144, 172; а.е. 4, л. 227.
[57] Пак там, а.е. 1, л. 98, 99, 106, 157, 160–165, 172; а.е. 4, л. 228, 231.
[58] Пак там, а.е. 2, л. 264, 276; ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 65; ЦПА, ф.1, оп. 12, а.е. 194, л. 104.
[59] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 4, л. 10–356; а.е. 5, л. 4, 5.
[60] Пак там, а.е. 4, л. 228, 231.
[61] Пак там, л. 82, 83, 228, 353, 354; ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 9.
[62] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 4, л. 200–214, 231, 353.
[63] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 91–100, 126–164, 210; ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 60–65.
[64] Доклад пред Втори редовен конгрес на профсъюза на здравните работници, 21–23 юни 1947, С., 1947, с. 20; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 126–169, 210–212.
[65] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 50, л. 5–8; а.е. 82, л. 1.
[66] Пак там, а.е. 50, л. 3–5, а.е. 82, л. 2, а.е. 10, л. 65, 66; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 8, 9.
[67] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 95, 115, 116.
[68] Пак там, а.е. 4, л. 231.
[69] Пак там, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 383.
[70] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 6, л. 1–10; ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 110.
[71] ЦПА, ф. 1, оп. 2, а.е. 7, л. 1–4; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 6, л. 1–10.
[72] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 4; оп. 2, а.е. 7, л. 5–7; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 6, л. 1–2; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 126.
[73] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 6, л. 1–10; а.е. 1, л. 45–57, 68; ОПА София, ф. 1, оп.1, а.е.1, л. 126.
[74] *Киранов. Пр.* Националният..., с. 63; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 73.
[75] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 7, 22, 57–67.
[76] Пак там, л. 21, 22, 46, 68; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 4, 5.
[77] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 23, 24, 32, 33, 37.
[78] ЦПА, ф.1, оп. 2, а.е. 83, л. 1, 2.
[79] Пак там, л. 2–6.
[80] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 24, 235.
[81] Пак там, л. 38, 39, 51.
[82] Пак там, а.е. 1, л. 15–18.
[83] Пак там, л. 18, 19, 26, 30; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 4, 5.
[84] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 4.
[85] Пак там, л. 20, 26.
[86] ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 4.
[87] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 7, 35, 43, 45, 57–60, 74, 81.
[88] Пак там, л. 45–47.
[89] Пак там, л. 77–85, 102, 103.
[90] Пак там, л. 113–236, 239, 424.
[91] Пак там, л. 231; ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 110.
[92] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 1–4.
[93] Пак там, л. 3, 8–12; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 127; Аптекарски преглед, 1938–1942.
[94] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 7, 47, л. 1, 2; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 127.
[95] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 3–5; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 25.
[96] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 25, 93–97; ф.36, оп. 1, а.е. 1, л. 67, 68; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 3, 4.

[97] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 3, 4; а.е. 47, л. 1, 2.

[98] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 24, 25; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 47, л. 1, 2; а.е. 81, л. 14.

[99] ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 81, л. 2–14.

[100] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 1, л. 110.

[101] ЦПА, ф. 1, оп.25, а.е. 81, л. 3–6, 14; а.е. 17, л.1.

[102] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 5, л. 13; а.е. 172, л. 1–37.

[103] *Чакалов, А.* Националният..., 100–102; История на Софийския университет „Климент Охридски", С., 1988, с. 251, 253, 254; ОПА – София, ф.1, оп.1, а.е.1, л. 124–126; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, а.е. 699; ф. 143, оп. 1, а.е. 69, л. 1–45.

[104] ОПА – София, ф.1, оп.1, а.е. 1, л. 125.

[105] Пак там, л. 125; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 282, л. 1–26; а.е. 131, л. 251, 252.

[106] ОПА – София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 124.

[107] Пак там, л. 125.

[108] Пак там, л. 124; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 282, л. 17, 18.

[109] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 282, л. 24–26; а.е. 131, л. 1–252.

[110] Пак там, а.е. 131, л. 1–251, 252 и сл.; а.е. 182, л. 24–26.

[111] ОПА – София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 124, 125.

[112] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 115–183; а.е. 29, л. 1 и сл.

[113] История на профсъюзното..., с. 357; Р.Д. № 15 9 юли 1946.

[114] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 12, 13, 181; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 5, л. 1–3.

[115] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 53, 176, 267, 268, 269; ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 12, 93; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 122.

[116] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 176; ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 268; а.е. 14, л. 2; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 5, л. 1–3.

[117] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 189; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 122.

[118] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 268; ф.28, оп. 1, а.е. 607, л. 80–82; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 122–124.

[119] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 80–87, 89–93; ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 126; а.е. 2, л. 176–178, 189, 269; а.е. 14, л. 4; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е.1, л. 124.

[120] ЦДА на РБ, ф. 1, оп. 1, а.е. 6, л. 11, 12; ф. 28, оп. 1, а.е. 607, л. 88–94; ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 61; ОПА София, ф. !, оп. 1, а.е. 1, л. 122, 182.

[121] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 61, 62, 157, 162; а.е. 2, л. 113, 189.

[122] Пак там, а.е. 1, л. 53, 266, 268; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 123; *Исусов, М.* Политическият..., с. 68, 100.

[123] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 1–148.

[124] *Грозев, Г.* Правилната кадрова политика и нейното значение, Ново време, 1947, № 7, 619–626; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 79–99, 113, 136, 147, 150, 160, 177–182; а.е.14, л.1–4.

[125] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 181; ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 267.

[126] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 181; ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 267.

[127] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 266; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 60.

[128] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 11.

[129] Пак там, л. 9, 10, 15, 20, 24–27.

[130] Пак там, л. 59–63, 121–128, 214, 219, 243, 255–259, 274; а.е. 2, л. 5–7, 111, 112, 118, 129, 137, 158, 200; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 60.

[131] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 21, 23, 112, 118, 126, 171.

[132] Пак там, л. 6, 9–20, 23, 129, 172.

[133] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 5, 6; ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 176–179, 186.

[134] Изгрев № 564, 9 авг. 1946; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 6; ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 164, 165, 179, 180.

[135] Техническите кадри в Русенска област. Икономически преглед (Русе), 1947, № 6, с. 37; ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 21, 26, 195.

[136] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 7; ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 133, 145.
[137] ИАК, 1947, № 5–6, с. 29; ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 1, л. 267.
[138] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 3, 28, 189; ЦПА, ф. 1, оп. 25, а.е. 10, л. 65.
[139] *Грозев, Г.* Правилната..., 619–626; ЦДА на РБ, ф. 77, оп. 1, а.е. 85, л. 7; ф. 126, оп. 1, а.е.2, л. 108, 138; ф.127, оп. 1, а.е. 2, л. 114, 126.
[140] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 7, 36, 192, 193; ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 19, 20, 142, 185, 275.
[141] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 2, л. 30–34.
[142] Пак там, л. 37.
[143] Пак там, л. 77–111.
[144] Пак там, л. 112–117.
[145] Пак там, л. 117–138, 192.
[146] Пак там, л. 145, 201–205, 260, 264.

ГЛАВА ТРЕТА

ИНТЕЛИГЕНТСКИТЕ ПРОФЕСИИ В КУЛТУРАТА

„Артистичната“ интелигенция

Художници, артисти, писатели, музиканти, журналисти с или без „академично“ образование, на държавна служба или на частна практика са интелигентски професии, които включват най-разнообразните и творчески интелектуални кръгове в градовете. Театри, библиотеки, книги, списания и вестници, кина, изложби, концерти, артистични и бохемски места са техните средища, а произведенията им са сърцевината на културния живот.

Театърът и театралите

Българският народен театър е основан на 4 декември 1888 г., когато субсидираната от младата българска държава театрална трупа „Основа“ дава първото си представление в дъсчения театър „Основа“, мястото, където по-късно е построена величествената сграда на Народния театър. Пак в края на XIX век се създава за кратко „Оперна драматична група“. През 1908 г. група ентусиасти организират трупа „Българска оперна дружба“, която през 1922 г. се одържавява с името Народна опера – София.

Десетилетията след Първата световна война се оценяват от изследователите като преломно време за българския театър. В Народния театър, театър „Ренесанс“, театър „П. Стойчев“ и други столични театри, включително народната опера и куклення театър, основан през 1927 г., се поставят най-популярните и модни пиеси, които не слизат от европейските сцени. Пиеси на автори като Ибсен, Стриндберг, Хауптман, Метерлинк, Брехт, Чехов, Достоевски, Леонид Андреев. В репертоара на българския театър модерното съжителства с класиката (Софокъл, Шекспир, Молиер и пр.) и с българската драматургия – И. Вазов, П. Ю. Тодоров, Р. Стоянов, Й. Йовков и др. Големите театрални реформатори – Рейнхард в Германия, Мейерхолд и Вахтангов в Русия, различните школи като класическата руска – МХАТ, сецесионно-символистичното направление на Бакет, Беноа, Добжински, авангардът – конструктивизъм, футуризъм и т. н., имат своите последователи у нас. През 1925 г. главен режисьор на Народния театър става големият театрал Н. Масалитинов, който стабилизира и утвърждава театъра като сцена на големи постановки, класика и авангард. Българският театър, главно в столицата, става средище на талант-

ливи режисьори, артисти, литератори, драматурзи, сценографи, художници, музиканти, които творят в руслото на европейското изкуство.[1]

До 1944-1945 г., когато се закриват или не подновяват своята дейност всички частни театри, в градовете има 13 театъра, от които 5 държавни с общо 564 актьори. През 1945 г. театрите са 17, през 1946 г. – 20, а през 1947 г. – 23, включително 3 цирка – най-големият е „Европа“ с 900 места. От тях 14 са държавни, включително двете новосъздадени опери в Стара Загора и Варна, останалите са общински и 3 частни. Осем театри, между които Народният театър и Народната опера, Художествено-оперетният театър при Радио София, кукленият „Хопче – Тропче“, Театралната школа, Театърът на младежта, общинският, са в София.

Само за две години броят на актьорите нараства от 781 през 1945, на 897 през 1946 и 1034 през 1947 г., според статистиката, и 1176 според Съюза на артистите и театралните служители (САТС) в България. Тук се включват 491 оперни (певци, музиканти и пр.) и 60 циркови артисти. Отделно в театрите са заети 134 души административен и 659 технически персонал. В Народната опера – София са 311 артисти и 59 души персонал, а в Народния театър – 97 артисти и 326 души персонал. Към 31 декември 1946 г. в градовете има 882 театрални и филмови режисьори и актьори, от които само 102 са с висше, 117 с полувисше и 329 със средно образование. Мъжете са 625, а жените 409 от всички актьори. В групата на артистите влизат 25 композитори, 9 музиколози, 66 концертиращи артисти (диригенти, инструменталисти и певци). Артистите музиканти, 137 по един списък, са в състави като Академично трио, Квартет Личев, радио София, Музикална академия, хор „Гусла“ и Държавна филхармония и др.[2]

При основната и рязка промяна, която настава след 9 септември 1944 г., естествено е „за такъв сложен институт като Народния театър през първите няколко месеца да се появят смущения в нормалния ход на работата“, казва писателят Трифон Кунев, назначен за директор на театъра през есента на 1944 г. Ремонтират се повредите в театралната сграда и разрушените ателиета, и поради това театралният сезон се открива едва на 17 декември 1944 г. в театър „Балкан“. Народният театър продължава спектаклите си в своята възстановена сграда на 17 март 1945 г. с обновен репертоар и значителен брой млади артисти. Богат сезон има Народната опера, включително спектакли за предприятия.[3]

Народният театър и театрите въобще не могат да не бъдат повлияни от развоя на политическата ситуация. Тр. Кунев се изявява като противник на Комунистическата партия и се присъединява към опозиционната групировка на Н. Петков, създаваща се през лятото на 1945 г. Управителният съвет на Съюза на артистите изпраща в първата половина на юни искане до министъра на пропагандата и НК на ОФ за назначаване на нов директор на Народния театър, като препоръчва Петър Димитров, до момента директор на Народния театър в Пловдив. Артистичният колектив на

Народния театър поддържа предложението, доколкото по „констатация на други обществени и културни фактори целият организъм на Народния театър се намира в латентно състояние и вън от обществения кипеж на новото време". Промени на директори по препоръка на акционния ОФ комитет към Съюза на артистите се правят в театрите във Варна, Пловдив и други градове още през есента на 1944 г. На XIX си редовен конгрес, проведен на 24-26 юли 1945 г., Съюзът на артистите, създаден през 1919 г., се превръща в нещо различно – Съюз на артистите и театралните служители (САТС) към ОРПС. В него членуват всички работещи в театрите – режисьори, артисти, сценични работници и друг персонал по така наречения „производствен принцип", налаган от БРП/к/. Ръководството на съюза, с председател Петър Димитров, изцяло е под контрола на комунистите.[4]

В периода 1945–1947 г. в театрите стават големи промени. Извършва се „творческо преустройство" към реалистично изкуство, съвременно по съдържание, „изкуство родено непосредствено от народа, близо до вкуса и интересите на същия народ". Репертоарите на театрите се променят: включват се творби на руски и съветски автори за „героизма на съветските хора" („Женитба" на Гогол, "Далечен път" на Ал. Арбузов, „Руски хора" на К. Симонов), пиеси на Камен Зидаров, Андрей Гуляшки, Крум Кюлявков и други за новия герой и живот, за антифашисти, трудови подвизи и др. В операта – произведения „Фуенте Овехуна" от Лопе де Вега и „Коварство и любов" от Шилер, които са в съзвучие с борбата срещу монархията и фашизма.

В репертоара на театрите все още има пиеси като „промонархическата" „Царица Теодора" или като „Целувка пред огледалото", „Мариус", „Вражалец" и др., които не само не хармонират с „подема на трудовия народ", но и носят „вражески елемент". Ръководните фактори като ЦК на БРП/к), театралните отдели на Камарата за наука и култура (КНК) и Министерството на информацията и изкуството (създадено през 1946 г.) препоръчват подборът на репертоара да се прави така, че да отразява: 1. Труда като основен обществено-стопански фактор, ТКЗС, бригадирство и пр.; 2.Разобличаване на кариеризма, бюрократизма, черногледството; 3. Славянското единство; 4. Разобличаване на империалистическите домогвания; 5. Коренното обществено-политическо преустройство; 6. Съветският съюз „вдъхновител на демократичното преустройство на народите". От гледище на този войнствен примитивизъм се осъждат нови произведения като „Земя" на Илия Волен и „Наши хора" от Ст. Савов и се обявяват за „ретроградeн битов реализъм".[5]

Най-големият проблем за преустройството на театъра е „липсата на квалифицирани кадри". В повечето театри „квалифицираните добри артисти са малко", особено в провинцията. Голяма група талантливи актьори са в Народния театър и в столицата – утвърдени артисти като Кр. Сарафов, Вл. Трендафилов, И. Димов, К. Кисимов, З. Йорданова, както и по-млади възпитаници на театралната школа. Българският театър стра-

да от „голям процент артисти на щампата“, „занаятчии“ и „немалък процент съвсем неподготвени“ полусамодейци в полупрофесионални театри като тези в Кюстендил, Оряхово, Павликени. Естествено е желанието на младите артисти да останат в София, в реномираните театри, и една група от тях образуват новия Студиен театър. За ръководителите на САТС обаче не е приемливо десетки „самозабравили се млади артисти“ да се въртят в столицата, за да се появят веднъж в годината в някаква малка роля, а провинциалните театри да изнемогват. Новият Закон за висшето театрално училище, според тях, ще го направи по-модерно и ще даде необходимите „кадри“ (през 1944/1945 г. випускът е само 31 студенти), като те трябва да бъдат „принудени“ с убеждение да отидат поне в големите театри в Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Габрово.[6]

Режисьорите също са недостатъчно, особено по-подготвените. В някои театри няма режисьори и пиесите се поставят от по-добри актьори. Освен това дори на най-добрите режисьори като Ал. Иконографов предстои – по меродавното мнение на специалисти-комунисти като Гочо Гочев, секретар на САТС, да извървят сложния път на творческо преустройство на „естета формалист“ към художествения реалист, като се учат от съветските майстори. Постижения се считат постановките на млади режисьори като Кр. Мирски, Ст. Сърчаджиев, Ф. Филипов, утвърдили се след 9 септември 1944 г.[7]

Според авторитетните ръководители на КНК, МИИ, САТС българското оперно изкуство е във възход. Софийската народна опера разширява своя репертоар, прави повече и по-добри спектакли като „Княз Игор“, „Дама пика“, „Евгени Онегин“, „Бохеми“ и др. Новото в тези спектакли, както и в творческата дейност на операта е художественият реалистичен метод, който гостуващият заслужил артист на РСФСР Павел Румянцев използва в своите постановки. По мнение на същите меродавни инстанции оперетата продължава да върви по стария утъпкан вече път на задоволяване на похабения вкус на старата своя публика. А тя – буржоазната публика – напускала театъра, защото той вече не бил приятно зрелище, а „горчива плесница“ за техните политически грехове и паразитен живот. Идвала нова, жизнерадостна, оптимистична публика – трудовият народ, който според статистиката проявявал „небивал досега интерес към театъра“. Въпреки това като една от важните задачи се смята „още по-тясното приобщаване на работниците и селяните към театър“ не само с художествени средства, но и „организирано, на ниски цени, чрез специални спектакли“ с надеждата, че „отговорните правителствени фактори“ ще помогнат да се преодолеят бюджетните затруднения чрез субсидии и платени зали. Залите и касите на театрите продължават да се пълнят от буржоа, интелигенция, чиновници, студенти.[8]

В своето изказване на IV пленум на САТС, състоял се на 22-24 декември 1947 г., Г. Кръзов признава, че „уклоните“ в репертоара, посочени в доклада, по-специално пиесите за „отпочивка“ на публиката, са факт. Той задава

въпрос: „Кой може да плаща високи цени?“, след като е изгонена „богатата публика“. „Средното еснафско съсловие“ идеологически не е подготвено за новата борческа тематика. То идва за „някакво удоволствие и развлечение“, а някои театрали искат да напълнят салоните. Г. Кръзнов подкрепя постановката в доклада на Г. Гочев, че не трябва да се правят компромиси, но посочва, че е необходимо да се „привлекат, превъзпитат, подпомогнат новата класа, новата публика“, за която са достъпни „бойки пиеси“.

Животът в театралния свят през тези години е твърде странна смесица от старо и ново. Артистите са търсени и стотици участват „доброволно“, с „високо гражданско съзнание“, но срещу заплащане, в нарастващия брой агитки, културни бригади, манифестации, концерти, вечеринки, избори, първомайски манифестации и пр. обществена и просветна работа. Това не допринася особено да се преодолеят личните дрязги и разправии, които независимо от политическите промени, продължават да тровят атмосферата в театрите. Макар че формално са преодоляни редица предразсъдъци в отношенията между артисти, режисьори и технически персонал, възниква нов „пакостен антагонизъм“. Работниците в редица театри смятат артистите не за свои по-квалифицирани другари, а за „привилегировано съсловие“, което незаслужено получава повече пари и за които се полагат повече грижи от властта. Профръководствата, в които доминират работници и служители, дълго време се бъркат в ръководството на театъра, нарушават единоначалието, разпалват конфликти, които се отразяват зле върху творческата работа. С промяната на политиката на ОРПС и новоприетия закон за театрите, който урежда редица въпроси, профсъюзните ръководства са принудени постепенно да приемат ролята на помощници на упълномощените с много права художествени съвети.[9]

САТС извършва значителна дейност за уреждане на важни за своите членове въпроси: формено облекло, пенсии, заеми, помощи за болест и погребение, назначаване на стари артисти на работа, честванията на заслужили артисти, въвеждане на почивен ден, курсове за артисти и служители, снабдяване с театрални материали, библиотеки, читални и беседи, „довеждане на съветски режисьори“, и най-важното – изготвяне на Закона за театрите и театралната академия, разпределяне на субсидиите и изготвяне на новите щатни таблици. Според П. Димитров, председател на САТС, „без камарата (Камара на народната култура – *бел. авт.*) нашият съюз не можеше да осъществи нито едно от своите най-крупни мероприятия, за които са необходими по-големи средства“, включително издръжката на сп. „Театър“. Всяка седмица театралната секция към КНК устройва „театрални вечери“ с участие на театрали, писатели и критици. С помощта на КНК и МИИ ръководството на съюза постига добри заплати по новите щатни таблици, макар че някои членове на съюза са недоволни.[10] Затова САТС осигурява официална подкрепа на артистите и театралните служители за правителството на ОФ, за „любимия народен вожд“ Г. Димитров

и гарантира за тяхната „отговорност към просветата и възпитанието на своя народ“ така, както го повелява комунистическата идеология. Ръководители на САТС, солидни имена като П. Димитров, Хр. Брумбаров, Г. Гочев, Г. Костов, Б. Дановски, Ив. Димов и други вярват и работят в името на тази идеология, докато не са малко тези, които само се приспособяват.

На 22–24 декември 1947 г. се провежда конференция на директорите и режисьорите на театрите в страната, организирана от Съюза на артистите. Доклад за състоянието и задачите на театъра изнася Г. Гочев. Конференцията се превръща в последната дискусия по проблемите на театъра, в която българските театрали изказват свободно своето мнение по всички важни въпроси и преди всичко за необходимостта от нов, творчески метод на художествения реализъм. По това време в българските културни среди са известни решенията на ЦК на ВКП/б/: „За списанията „Звезда“ и „Ленинград“, „За репертоара на драматичните театри и за мерките за неговото подобрение“, „За кинофилма „Большая жизнь“, свързаните с тях т. нар. „дискусии“ и последствията от тях.[11] Но ако в Съветския съюз тези решения имат „ръководно значение за целия политически фронт“, в България те се приемат от артистичните среди само като знак за политическата тенденция в културата. През 1947 г. Комунистическата партия все още провежда своята идеологическа линия като партийна пропаганда, натиск с всички средства на своето влияние, но не и като задължителна държавна политика.

По време на конференцията главният режисьор на Народния театър Б. Дановски изнася доклад върху своята постановка на съветската пиеса „Млада гвардия“. Тя е обявена за пример за новия прогресивен театрален метод от отдел „Култура“ при ЦК на БРП/к/ и ръководството на САТС. Писателят-драматург К. Зидаров определя постановката като „събитие в театъра“, критерий за драматургия и режисура. Б. Дановски е по-внимателен и откровено заявява, че в българския театър няма, не е намерен „установен творчески метод“ и режисьорите и актьорите срещат много големи трудности в това отношение. Той самият е принуден да внесе поправки в постановката след критиката в съветския печат към романа на Ал. Фадеев „Млада гвардия“ и неговата драматизация на съветска сцена. Въпреки това е подложен на критика. За актьорите, според Дановски, е трудно и проблематично да претворят на сцената непознати изживявания. Те знаят какво са отношения мъж–жена, любовник–любовница, баща–дъщеря, „но ние не знаем по същия начин дълбоко да се вълнуваме от отношенията ни с партията...“ Основният въпрос бил за „границите на театралния реализъм“. Това, което наричат реализъм, е ограничено, погрешно, в „тесния смисъл на думата“, както не е ясно какво критиците наричат „формализъм“. Имало много да се спори...[12]

В своето пространно изказване известният режисьор Хершкович посочва, че от три години поставя съветски пиеси, някои с успех, но други –

не допадат на зрителя. Според него тридесет години в театъра се играят репертоари по вкуса на публиката и са редки случаите на високо идейни пиеси. Докладът на Г. Гочев, според него, е хубав като „на книга", но действителността е друга. Говори се за „издържан, борчески, организиран, свеж и пр. репертоар", за „голямо изкуство" и други „високопарни слова", но няма нито режисьори, нито актьори, нито български пиеси, подходящи за това, особено в провинцията. „Вие ще ни пожелавате, ние ще се тюхкаме и ще си караме по старому", само дето ще гледат да не „сгазят лука".[13]

От направените изказвания на конференцията се вижда, че театралите не са наясно с това, как да реализират изискванията за колективно творчество, за творчески колективи и обсъждания, че не приемат мнението на Г. Костов за „идеологическия елемент, като най-важен в творческо отношение", че в музикалните театри и цирковете продължава да господства „безидейното естрадно-художествено слово", че няма кадри, че се работи занаятчийски, което е неизбежно при лошото материално положение на повечето театри, най-вече в провинцията. Г. Кръзов защитава формализма като творческо направление, което въздейства със самата форма.

Според Н. Масалитинов критиките в „Правда" са позиция на партиен вестник (в-к „Правда" е орган на ВКП/б/ – *бел. авт.*). Въпросът за формализма по негово мнение е „много тъмен, всеки го разбира по своему". Режисьорът Немирович-Данченко казвал, че „цени реализма, който е изострил до символ". В театралната школа преподавателите били хора от различни творчески направления. Представител на варненския театър иска литература, за да научат какво е формализъм и какво социалистически реализъм. Б. Дановски предупреждава: „Бихме били слепци, бихме спрели развитието на театъра, ако не съзнавахме колко още много път ни предстои напред, докато всичкото това получи най-хубавата си, най-ярката, най-изразителната форма".[14]

Думите на Н. Масалитинов и Б. Дановски, както и цялата дискусия свидетелстват за политическата наивност на много театрални дейци у нас. Те не подозират, че само няколко месеца по-късно не ще могат да си позволят да говорят по този начин. Резолюцията, прочетена от Г. Гочев, се приема за пожелание и препоръка в неопределено бъдеще. В нея се говори за „незадоволителното професионално, организационно и художествено-творческо равнище на ръководния театрален кадър", за недостиг на културна и идейна подготовка на кадрите въобще и необходимост от преглед на „старите" кадри. Като основни задачи на театъра се поставят репертоар, който да отразява вярно „прогресивно-демократичното развитие на народа", да мобилизира антифашистките и антиимпериалистически сили, да се създадат „целеустремени колективи", да се възприеме нов творчески метод. Пророчески са думите на П. Димитров, че не вярва да дойде време, в което да се каже, че са подготвени, усъвършенствани, че предстоят още много конференции, обсъждания и

промени, колкото и да не им се иска на театралите, участвали в тази конференция.[15]

Малко преди края на конференцията влиза председателят на новосъздадения Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) В. Червенков. Всички стават на крака и го посрещат с продължителни ръкопляскания.

Художниците

На 19 септември 1944 г. в Народния театър се провежда извънредно общо събрание на Съюза на художниците в България (СХБ). На него присъстват около 50 души от бившия Съюз на дружествата на художниците в България, към които принадлежат близо 300 живописци, графици, скулптори, художествени критици. Избира се временна управа с председател Николай Райнов, подпредседател Илия Бешков, секретар Илия Петров. Създава се политическо бюро в състав: Стоян Сотиров – председател, Ценко Бояджиев, Васил Стоилов, Кирил Цонев, което по-късно става ОФ комитет с още няколко членове, представители на партиите „фракции, съставляващи отечественофронтовската власт". Решава се членството в съюза занапред да бъде индивидуално. Дружествата, в които членуват художници според идейни и творчески различия, престават да бъдат членове на СХБ. С това се ограничава творческата и организационната автономия на художниците и започва изграждането на нов тип централизирана професионална организация. Ал. Жендов, член на управата, прочита резолюция, в която се декларира пълното приобщаване на Съюза към демократичния дух на новото време и че ще използват дадената им свобода да творят културата на своя народ.[16]

Основната дейност на новата управа се насочва към прочистване на СХБ и Художествената академия от „фашисти" и реформирането на последната. Началникът на служба „Професионално движение на свободните професии" при Министерството на пропагандата Константин Хр. Пунев пише във в. „Отечествен фронт", че 9 септември заварил СХБ в „бездействие и упадък", монополизиран от 6 години от дружеството на новите художници, и много негови членове се поставили в услуга на националната пропаганда, на реакцията и фашизма. Много даровити художници били вън от съюза. СХБ трябвало да избие от главите на някои художници, че изкуството служи само на изкуството.[17]

В съответствие с Наредбата-закон за Народния съд са арестувани и затворени именитите творци Александър Божинов, Борис Денев, Никола Танев, Александър Добринов, Константин Коцев (Коста Каменов), Райко Алексиев, като „лица, които със своите действия, писания, слово или друг начин, са допринесли" за въвличане на България във войната, подпомагали Германия и увредили отношенията със Съветския съюз. Става дума за карикатури и илюстрации в националистически и антисъветски издания,

„свръхфашистки“ картички и пр. „тежки престъпления“. На 18 ноември 1944 г. в затвора загива от инквизиции Р. Алексиев, чийто най-голям грях са сатирични статии и карикатури, които допринасяли за нарушаване неутралитета със СССР и за „гонения срещу партизаните“. Материали по обвиненията услужливо се доставят от Управата на СХБ с председател Н. Райнов, ОФ комитета и партийната група на БРП/к/ в съюза.

На редовното общо годишно събрание на 10 декември 1944 г. присъстват 140 редовни членове на бившия Съюз на дружествата на художниците в България. С акламации те одобряват списъка на ОФ комитет за изключване на 16 членове, уличени в профашистка дейност. Това става по предложение на специална ОФ комисия, която проучва всеки, за когото има улики и доноси. Между изключените са: Ал. Божинов, Б. Денев, К. Щъркелов, проф. Н. Михайлов, Ив. Вълчанов, проф. Н. Кожухаров и т. н. На други 7 художници, между които К. Каменов, К. Тодоров, К. Буюклийски е забранено да станат членове на СХБ. Всички са порицани за „открита фашистка дейност“. Някои, като А. Добринов, Б. Денев, Ч. Мутафов, ще бъдат затворени в последствие в затвори и трудово-възпитателни общежития (лагери – *бел. авт.*). В началото на 1945 г. от Художествената академия са уволнени професорите Н. Кожухаров, В. Захариев, Н. Ганушев и преподавателите М. Михайлов, Н. Аръшев, набедени като „фашисти“ и „неблагонадеждни“ елементи от комунистическия актив на СХБ, студентския отечественофронтовски комитет и други „революционни“ фактори.

Общото годишно събрание извършва цялостна промяна на устава на СХБ, който става „масова професионална организация“. Това се приема с „явно“ гласуване, за което са 70 делегати, срещу – 65, държащи за „тайно гласуване“. В съюза вече могат да членуват „демократично“ всички художници, независимо от това дали са завършили Художествената академия или не, въз основа на художествена продукция, оценявана от Художествен съвет при СХБ. Междувременно специална комисия, оглавявана от Ал. Жендов, подготвя схема за нововъведенията в програмата и дейността на Художествената академия и списък на професорите, които трябва да се отстранят като фашисти или „неподходящи“. За председател на съюза е избран Александър Жендов – комунист.[18] Тези събития и промени бележат не само ограничаване на творческата свобода на българските художници, но също така и небивало политизиране и партизиране на изобразителното изкуство.

Министърът на пропагандата Д. Казасов на среща с делегация на СХБ изразява пълна подкрепа за всички начинания на съюза и иска списък на художници, които да заемат служби в министерството, а също на бедни и нуждаещи се от парична помощ. Ръководството на СХБ е на мнение, че българските художници ще бъдат най-полезни за изграждане на нова България чрез установяване на щатни служби в Министерството на пропагандата, Министерството на социалната политика, в тези на войната, на просвеще-

нието и други, като бъдат освободени от армията и получават повече поръчки от новите меценати – държавните учреждения, партиите и органите на ОФ. За да не стават грешки, да се превъзмогне стихийността и индивидуалната разпиляност на художниците, управата на СХБ решава всички поръчки и участия в конкурси да минават през специално ателие за обществени художествени поръчки и през Художествения съвет на СХБ, който ще излъчва журита и комисии, ще контролира художествените издания (табла, портрети, календари, карикатури, картини), независимо кой ги издава, ще осигури „най-добро художествено и идейно обслужване“ и ще решава художествени въпроси съвместно с Министерството на пропагандата. В началото на 1945 г. към министерството се учредява художествен съвет със същите цели и се приема правилник за закупуване на художествени произведения от държавни, общински и обществени заведения и институти.[19]

В началото на 1945 г. се прави опит да се възстанови Съюзът на дружествата на художниците в България, но той няма подкрепата на властите и достатъчно възможности да конкурира СХБ. Мнозинството от художниците са бедни, „изнемогват“, „живеят на кредит, работят в неудобни жилища, зимници, работилници, мечтаят за ателиета, изложби, каквито имат малцина и преди всичко за поръчки“. СХБ получава възможност да осигурява добре платена работа вследствие на многократно нарасналите средства за пропаганда, агитация, паметници и др., които новата власт отделя. Но това поражда вътрешни и обществени конфликти. За 1 май 1945 г. художниците, организирани от първомайски акционен комитет при СХБ, правят украса, за която били изразходени 4 360 000 лв. при план 3 360 000 лв. Националният първомайски комитет ги похвалил за „отечественофронтовското“ вдъхновение, но било отправено обвинение за умишлено раздуване на цените, за удвояване на средствата, за „черноборсаджийско хищничество“. Специално назначена комисия свалила дневната надница от 1000 лв. (надницата на дърводелец) на 580 лв., което е над средната за страната. Ръководството на СХБ смята това за „крайно опасно подценяване“ на художника, което „отрича ентусиазма“, засяга неговите професионални интереси и води до враждебно отношение към ОФ институти. Същевременно се „удря“ по авторитета на СХБ и се пречи за общественото превъзпитание на художника.[20]

В Съюза на художниците, според отдела за „Агитация и пропаганда“ при БРП/к), има „творческа неразбория“ и борба „кой да набере повече печалби“. В центъра на неразбориите и липсата на единодушие бил Ал. Жендов и макар че нямало по-добър от него, се решава да се свика партийният актив и да се търси обединителна личност.[21] В своя доклад пред XV редовно общо събрание на СХБ, състояло се през декември 1945 г., председателят Ал. Жендов подчертава, че материалните средства са насочвани в подкрепа само на „годното в нашето изкуство“, това, което от-

говаря на новата обществена роля на художниците в подкрепа на народния подем и ОФ власт, а не е плод на „индивидуалистични увлечения".[22]

Общото събрание, наричано конгрес, на СХБ извършва радикални промени в устройството и дейността на съюза, прилагайки комунистическия организационен принцип на „демократическия централизъм". Дружествата, които като основна форма на сдружаване на художниците до тогава се ползват със значителна самостоятелност, се заменят със секции по видове изобразително изкуство и с групи на СХБ по градовете, подчинени изцяло на неговото ръководство. За целта се създава нов механизъм за вземане на решения, при който Управителният съвет на СХБ с новия председател проф. Иван Пенков има решаваща дума по всички творчески и професионални въпроси. С него се реализира основната тенденция, прокарвана от Комунистическата партия в масовите, професионални и творчески организации. Според ръководството на СХБ: „Интересите на ОФ в България налагат в настоящия момент всички творчески-демократични сили да бъдат затегнати в единни творчески професионални организации, чието здраво единство да позволява лесно и резултатно провеждане на ОФ линия, отговаряща на висшите народни интереси." Изграждането на пет секции по специалности дава „възможност на съюзната управа да проникне чрез техните ръководства до единичния творец, да опознае всекидневните му занимания, живота му, идеите му, творбите му, нуждите му, да му помага непосредствено, да го ръководи правилно съгласно съюзните и народни интереси".[23]

Този най-откровен манифест на тоталитаризма, наречен „народна демокрация" определя режима, в който трябва да работят художниците през следващите години, ако искат да разчитат на одобрението и подкрепата на СХБ и властта. Организацията е „здраво централизирана, качество, изключващо изненадващи отклонения... от общия творчески план". Според приетия правилник новият художествен съвет се избира от кандидати, посочени от секциите, за да не се нарушава тяхната автономност. През юли 1945 г. УС на СХБ изпраща писмо до Съюза на съветските художници, в което се изразява желание за братско сътрудничество и се иска подкрепа в борбата срещу остатъците от „гнилото" наследство. Ръководителите на СХБ питат как да обслужват със средствата на изобразителното изкуство пропагандата на ОФ идеи и да служат на народа – цели, затруднявани от „липсата на достатъчно идейно подготвен кадър" сред българските художници и непознаване на „постиженията на съветското изкуство".[24]

През 1945–1947 г. членовете на СХБ в София са 321, от които 217 живописци, 43 скулптори, 20 графици, 22 приложници, 13 декоратори. Съюзни групи се създават в 13 провинциални градове. В Пловдив, Бургас, Русе, Варна, Плевен има по 12–17 членове и кандидат-членове, а в другите градове по няколко. От членуващите в СХБ 55 души имат навършени 55 години и са на свободна практика или пенсионери, включително Вл. Д. Майсто-

ра, Бинка Златарева, Асен Белковски и др. В края на 1947 г. в СХБ има 734 редовни и кандидат-членове, от които 199 в провинцията.[25] През 1946–1947 г. за членове на съюза се приемат всички, които са завършили Художествена академия – 332 души художници на свободна практика и служещи.

През март 1945 г. новият директор на Държавната художествена академия в София проф. Илия Лазаров изпраща да министъра на просвещението изложение и проектозакон за преустройство и модернизация на академията с оглед приобщаване на нейните възпитаници към световното изкуство и новите обществено-политически условия. Възприетата политика на „демократизация", на разширяване достъпа до художественото образование се обяснява с необходимостта от повече художници за страната, но всъщност те са потребни за нуждите на новата масова държавна и партийна пропаганда.[26]

Промените в СХБ стават преди Общата художествена изложба (ОХИ), „най-крупният факт в нашия живот", за да може при нейното провеждане, при нарастващия брой други художествени изложби, конкурсите и при всички останали мероприятия да се провежда „идейно-творческата линия на съюза" и на БРП/к/. На извънредно събрание на съюза през май 1946 г. се вземат решения за начина на ползване на градската галерия и за възстановяване на съюзната изложбена галерия, което става през 1947 г. с 3 млн. лв. помощ от държавата. Приема се реда за функционирането на новосъздадените взаимоспомагателна каса и благотворителен посмъртен фонд, за връщане капитала на художествената кооперация, за разпределение на работата и дори материалите, за удовлетворяване на „големия куп заявления за парични помощи, дърва, платове, обувки, бельо и пр. Тези въпроси се уреждат със серия правилници, приети от конгреса, проведен в края на 1946 г. През пролетта на 1947 г. се утвърждава правилник за „другарския съд", който да разрешава спорове и да налага различни наказания от временно отстраняване до заличаване от членство в съюза при неизпълнение на негови нареждания и противопоставяне на съюзната дейност, както и правилник за приемане и изключване от СХБ.[27]

Идеите са добри. Художниците вече няма да подават „оскърбителни заявления" за подкрепа до банки, институти, търговци и други капиталисти, за да устроят някоя изложба. Още повече че през 1945–1947 г. такива рядко се намират. В най-добрия случай художниците могат да разчитат на дейността на малкото частни галерии. Новият „меценат" е народът, но понеже хората са бедни, това може да бъде само народната държава. Нейните министерства, особено на външните работи, на пропагандата, на съобщенията, на войната, стопански предприятия и учреждения, а също така ОРПС, НК на ОФ, управляващите партии, т. е. техните ръководители и отговорни чиновници стават основен поръчител и купувач на художествени произведения. През 1947 г. е създадена Държавна комисия за художествен контрол при откупуване на художествени творби

от държавни и общински предприятия, но, по мнение на УС на СХБ, тя работи безпринципно и безотговорно.

Художници и скулптори могат да участват в изложби на СХБ или в такива, финансирани от Камарата на народната култура (КНК), ако техните произведения отговарят на някои условия. През май 1947 г. КНК организира конкурс за произведения на изобразителното изкуство на „свободно избрана художествена тема", за който е изразходвана значителната сума от 5 млн. лв. В своето изказване по време на творческото обсъждане председателят на КНК Ал. Обретенов посочва „едно единствено условие" – темата да има обществено-политическо значение, да бъде „непременно образ на живота", на бита или на историческото минало на българския народ, неговите борби за освобождение, участието му в Отечествената война и антифашистката съпротива. Към това се добавя и задачата на конкурса да поощри българските художници да използват нови реалистични изразни средства, да „се обърнат с лице към голямата картина, фигуралната композиция" и пр.

Журито в състав: Ал. Обретенов, професорите Дечко Узунов, Илия Бешков, Иван Лазаров, Кирил Цонев, художниците П. Младенов, Ст. Сотиров, Г. Попов, „единодушно" застава на становището, че ще бъдат „реални културни политици". „Ние няма да изхождаме от някакви абстрактни картини, които не съществуват в нашата действителност", заявяват те, и ще предпочитат опити, колкото и да са несъвършени спрямо „един реален идеал", но с „практически резултат", за да подкрепят няколко талантливи художници, които са се отнесли сериозно към конкурса. Първа награда измежду 33-мата участници е присъдена на Стоян Венев за картината „Човекът с трите ордена" и на Н. Петров за „Миньори", на скулптурната композиция „За свободата" на В. Радославов, на графиките „Разстрел", „Девети септември" и „Септемврийските събития 23 г." на Д. Драганов.[28]

Председателят на КНК Ал. Обретенов отбелязва със съжаление, че в споменатия конкурс, организиран от камарата, участват главно млади творци и той е „пренебрегнат от значителна част от художниците". Те нямали желание и ентусиазъм за участие и не за пръв път показвали недоверие към големите конкурси, както и „недостатъчно доверие" в собствените си сили да създадат произведения на изкуство, което да бъде достояние на целия народ. Много художници са на мнение, че на XIX обща художествена изложба (ОХИ) на СХБ, както и при всички предшестващи изложби на съюза, група художници около ръководството упражняват „монопол в изкуството". През 1947 г. художниците от групата в Самоков (всички завършили Художествената академия) предлагат предстоящият конгрес на СХБ да разреши не само теоретически с общи идейни постановки за художествения реализъм, а конкретно въпросът за подбора на художествени произведения при общите изложби. Подобни предложения идват от Пловдив, Варна, Бургас, Сливен, Ст. Загора и други градове. Този въпрос е много важен за художниците, тъй като се отнася и за изиск-

ванията за плакати, лозунги, портрети, тържества, бригадирско движение и др. украси, които стават основна практика и източник на доход на художниците в София и провинцията.[29]

В периода 1945–1947 г. художниците на частна практика и държавни служители могат да се въздържат от участие в съюзните и други официални художествени изложби, ако журито оценява представените творби „с оглед на известни художествени тенденции и разбирания, на които художникът не отговаря поне за момента". Някои могат да си уредят самостоятелна изложба, което се смята „за подвиг в сегашно време и при сегашните условия", но повечето се занимават с халтура, лекции в училища и винаги са изложени на риска да бъдат заличени от списъците на членовете на СХБ поради неучастие и липса на „заслуги към нашето изкуство и художествена народна култура".[30]

В частните изложбени галерии в София и страната също личи стремеж към предметност, окачествен от критика Иван Попов като „груб реализъм". Според него работите на повечето художници показват приемственост с познатите художествени видове: пейзаж, мъртва природа, повърхностен формализъм, подражание на „международния интелектуализъм" и не отговарят на изискванията на художествения реализъм. По това време все още могат да се прочетат и чуят други мнения и естетично-художествени възгледи, предимно в сп. „Балкански преглед". Никола Мавродинов с уважение и тънък усет анализира импресионизма и неокласицизма в българската живопис, Кирил Кръстев – балканските живописни традиции, а д-р Любен Русев отстоява разнообразието и стойността на всеки от стиловете в българската живопис и настоява за оценка на новото и старото в изложбените зали от художествена, а не от идеологическа гледна точка. През 1946 г. се организира изложба под покровителството на НС „Звено", в която мирно съжителстват различни направления в живописта с художествения реализъм, творби на автори от различни поколения и стилове.[31]

На общото годишно събрание на Съюза на художниците, проведено на 9 февруари 1947 г., се разгаря остра дискусия по въпроса за определението и значението на художествения реализъм, на модернизма и формализма. По думите на академик Тодор Павлов, който приветства конгреса, изразявайки възгледите на Комунистическата партия, делегатите, разделени на „групи и групички", се „хванали за косите" в „безсмислени спорове", които заплашвали единството на съюза. Ако Т. Павлов смята спорът за безсмислен, за делегатите той е от жизнено значение. От неговия изход зависи кой е изразител на „правилната" художествена и политическа линия и творчеството на кои автори отговаря на нейните изисквания с всички последствия за творчески изяви, работа, поръчки, хонорари и служба. Стреснат от развоя на дебата, Т. Павлов отива при министър-председателя Г. Димитров и се връща на конгреса

с писмо от него. Той прочита писмото, което по неговите думи „с класическа яснота, точност и категоричност разрешава споровете".[32]

Писмото на Г. Димитров е чудесен пример на комунистическо доктринерство и демагогия. Изкуството е определено като „мощен духовен и културен фактор за разгръщане на всички творчески сили на народа". На художниците е отредена „голяма роля", но за да я изпълнят, те трябва да отговарят на няколко условия. Главното е „дружна работа" на художниците и подчинение на индивидуалистичните стремежи и тенденции на „общите интереси на народното изкуство". Другите условия са „свобода на художественото творчество", „здрава градивна критика и самокритика", "най-широко поощряване на духовните деятели на изкуството" и „безпределна преданост към отечественофронтовската родина". Ясно и не се нуждае от коментар, по думите на Т. Павлов. Свобода на творчеството, но общите политически задачи на народа са най-важното и СХБ не може да бъде аполитична организация.[33] Това казва Г. Димитров, това е волята на народа и повече спорове не може да има. В своя годишен отчет за 1947 г. УС на СХБ заключава, че художниците се освобождават от упадъчния западноевропейски формализъм и решително преминават към идейно-реалистическо пресъздаване на живота.[34] Поне става ясно, че всичко западно е упадъчно и че художественият социалистически реализъм е този, който господства в Съветския съюз.

Принципите и критериите, които се налагат в СХБ и съответните държавни институции за оценки и подбор на произведения на изобразителното изкуство, са политически, заимствани от идеологията и практиката на Комунистическата партия в Съветския съюз. Тяхното възприемане се налага политически с агитация, засилваща се заплаха да бъде заклеймен творецът като реакционер, формалист, чужд на народа с всички произтичащи от това последствия. Стилът и произведенията на мнозина художници са отречени и квалифицирани като „декадентски", „буржоазна отживелица", „формализъм", „салонна живопис". Между тях са утвърдени имена като Ал. Мутафов, Н. Маринов, Хр. Йонков Крискарец, Ел. Карамихайлова. Вл. Рилски, Ал. Белковски, Е. Консулова-Вазова и редица други. Като „великобългарски шовинисти" са набедени Ари Калъчев, Е. Ракаров, Ст. Баджов, П. Морозов и т. н. Най-тъжното в случая е, че гръмките идеологически, политически и „естетически" принципи на новото време се използват от група художници „отечественофронтовци" да монополизират поръчки и субсидии, да отстранят от художествения живот и Художествената академия свои събратя, честно отстояващи творческите си възгледи и предпочитания.

До 1948 г. средствата за натиск и „убеждение" в предимствата на художествения реализъм от социалистически тип са преди всичко икономически, свързани с възможностите да се участва в изложби и мероприятия, където се разпределят все по-големи суми пари. Министерството на

външните работи откупува от XX ОХИ през 1947 г. картини на 11 художници като Д. Узунов, Зл. Бояджиев, Б. Обрешков, В. Стоилов, Ил. Петров, П. Славов и т. н. Всяка картина е между 200 000–250 000 лв., т. е. от два до три пъти повече от годишния доход на работници и чиновници. ЦК на ОРПС откупува портрет на своя председател Р. Дамянов, бюст на ударник от Перник и пр. Бургаската галерия откупува произведения на стойност 370 000 лв. Започват конкурси за изграждане на паметници на съветската армия, на партизани и др., в които се влагат много пари. От докладите на секциите и групите в Габрово, Варна, Сливен, Бургас и други градове става ясно, че „никакво начинание" с участие на художници не е възможно извън организациите на СХБ. По тази причина много стари художници, които стоят настрана или членуват в някои дружества, се записват като членове и дори кандидат-членове на СХБ.[35]

В периода от 9 септември 1944 до 1948 г. творчеството, професионалният и личният живот на художниците са подложени на постоянно, непознато в предишните години въздействие на държавата, на политически и масови организации, преди всичко на засилващата се идеологическа експанзия на Комунистическата партия. Това става в границите на възприетата от нея, особено след лятото на 1945 г., политика на търпимост към художествените творци от различни направления, внимание към техните проблеми и дори ухажване на по-изтъкнати представители на изкуството. В доклада „Задачи на изобразителното изкуство в днешно време", изнесен от името на УС на СХБ пред неговия конгрес през 1947 г., се казва с подчертана категоричност: „Ние може да изхождаме от различни направления, от различни школи, можем по различен начин да гледаме на живота, може да имаме различни политически убеждения, можем да принадлежим на тая или оная партия, можем да бъдем безпартийни, антифашисти или демократи, но ние всички безусловно трябва да сме единни в грижата си за създаване на един здрав съюз и на едно голямо българско изкуство." В устава на СХБ е записано като цел на съюза да сътрудничи активно на „държавната художествена политика" и да работи за прогресивното развитие, за „разцвет на образните изкуства" и изграждане на „национална художествена култура".[36]

Председателят на КНК Ал. Обретенов, виден функционер на БРП/к), заявява по това време: „Ние искаме разнообразни художници, не искаме унификация... Ние искаме изкуство, в което да има широка амплитуда, различен стил, различни акценти, различни похвати, като, разбира се, това изкуство стои на широка народна основа."[37] Трудно някой художник би възразил срещу правото да си различен, срещу национална самобитност, към която мнозина се стремят в десетилетията преди 9 септември 1944 г. и срещу необходимостта от държавна политика, покровителстваща и подкрепяща изобразителното изкуство. Но мнозина си задават въпроса за цената, която трябва да платят, когато държавната политика става партий-

на и разбират все по-определено, че цената ще бъде тяхната творческа и лична свобода.

Писателите

Писателите са особена група на българската интелигенция. В началото на 40-те години те нямат качеството на самостоятелен интелигентски слой или професия. Те не са еднороден „академичен" слой, доколкото една част нямат висше образование, а други имат, но по различни хуманитарни и природни науки. Повечето писатели получават доходи от различни професионални занятия, като най-много са служещите. Част от писателите и литературните критици са педагози и филолози, упражнявали доста време учителската професия като Николай Лилиев, Георги Цанев, Малчо Николов, Петър Динеков. Владимир Василев, Димитър Митов, Георги Константинов, Иван Мешеков и други изхождат от свободните професии, което оказва влияние върху тяхната култура, стил, идейни и естетически наклонности. Пр. Киранов определя средните им доходи за периода 1936–1944 г. в размер на една работна заплата на началник отделение в държавната администрация. Твърде малко са тези, които живеят само от писателска, преводаческа, журналистическа, публицистична и сходна дейност, за да бъдат определени писателите като „свободна професия". На общото събрание на Съюза на българските писатели през 1937 г. Орлин Василев казва, че положението на българския писател е „обидно" и „сиромашията" пречи на писателската работа.[38]

Съюзът на българските писатели (СБП) е създаден през 1913 г. с цел защита на професионалните интереси, но неговото съществуване до 9 септември 1944 г. е твърде формално. По своя характер съюзът е по-скоро обществена организация, дружество, ръководено от настоятелство, което има само случайни прояви. СБП дълги години е потвърждение на обстоятелството, че писателите не са склонни към организационен професионален живот. Според Орлин Василев дейността на СБП в миналото се свеждала често до това да се събират и да си кажат всичко за една вечер. На годишното събрание през 1937 г. Д. Пантелеев казва, че виновни за лошото материално и обществено положение на писателите са самите те със „своята липса на чувство към нашия живот и нашия професионален съюз". Те трябвало да решат дали са културна или професионална организация. Асен Разцветников също смята, че „ние като организация сме един затворен кръг. Нямаме сила." Други посочват за пример съюза на журналистите, които били „мощна сила ... здраво застанали в защита" на своите професионални интереси.[39]

Повечето писатели предпочитат неформалните кръгове, свързани с определени естетически виждания, обикновено около някое литературно издание, като сп. „Мисъл" на д-р Кръстев, сп. „Хиперион" – проводник на мо-

дернизма, сп. „Изкуство и критика“ на Г. Цанев с поклонниците около него на новия реализъм, с техния краткотраен опит да се противопоставят на авторитетния литературен кръг около сп. „Златорог“ на Вл. Василев. В края на 30-те и началото на 40-те години със сп. „Златорог“ и отчасти със сп.“Изкуство и критика“ са свързани, според критика комунист Б. Делчев, „официалните“ литературни среди, които включват всичко „голямо и кадърно у нас по това време“. В тези среди като първо условие за творчество се смята политическата независимост, непартийност, което не означава винаги политическа и гражданска неангажираност. Животът на много писатели е свързан с друга професия, с лични приятели, опоненти и врагове, със семейството и литературни кафенета, със собственото творчество и по-рядко с писателските среди и сдружения. Те са толкова житейски разнообразни, с толкова индивидуални биографии, че не подлежат на описание като група.[40]

Казаното до тук се отнася и за най-организираната и партийно-политически ангажираната група писатели и критици от т. нар. пролетарско течение от 20-те и 30-те години, на които е съдено да играят важна роля в литературата, културата и обществения живот след 9 септември 1944 г. Мнозинството идват от село, нямат добро системно образование и са повлияни повече от съветски автори, отколкото от подценяваната и дори отричана от тях българска и чужда класика. Изкуството фактически се разглежда като частен случай на идеологията и по-точно на комунистическата идеология, на която те стават пропагандатори, отхвърляйки всякакви буржоазни възгледи за света, културата и творчеството. Когато след 1934–1935 г. е ликвидиран „пролетарският“ литературен печат и издания като РЛФ и в. „Кормило“ спират да излизат, а финансирането, идващо по линия на Комунистическата партия, е затруднено и ограничено, левите „напредничави“ и „пролетарски“ кръгове се разпадат и участниците в тях поемат различни пътища. Хр. Радевски, който заема ръководно място в пролетарската литература, преживява творческо развитие от „опростителството“ на програмното стихотворение „Партиец“ до романтичната съзерцателност и хуманизма на зрялата си поезия, публикувана в сп. „Изкуство и критика“ в края на 30-те години.[41]

Някои ляво ориентирани, включително анархисти, се приобщават към официалните литературни среди. Част от писателите комунисти участват в „единични организационни прояви“ на нелегалната дейност, провеждат прикрита антифашистка дейност в културните среди, служейки си с „езоповски“ език, и само някои като Яко Молхов са изпратени в лагери. „Мнозина писатели комунисти“, се казва в доклад на отдел „Пропаганда и агитация“ при ЦК на БРП/к/ от 1945 г., „отсъстват от бойния литературен фронт“, други „стояха на страна от борбата“ или макар да вземат някакво участие, „дезертираха в решителния момент“.[42]

В рамките на това изследване е възможно само да се посочат, и по-скоро да се маркират, някои съществени моменти, условия и характеристики

на случващото се в писателските среди след 9 септември 1944 г. Решаващо влияние има обстоятелството, че писателите и литературата заемат особено важно място в идеологическата и пропагандната схема на Комунистическата партия като най-мощно средство за агитация, за внедряване сред „масите" принципите и ценностите на „комунистическия мироглед", както и конкретните цели на нейната политика. Й. В. Сталин нарича писателите „инженери на човешката душа", което много допада на писателите комунисти. Ръководството на БРП/к/ разглежда Съюза на българските писатели като „най-важната организационна форма", чрез която ще се ръководи „литературната общественост" и дори „културният сектор". Съюзът трябва да бъде овладян чрез писателите комунисти под контрола на ЦК на БРП/к), за да му бъде осигурен монопол, наречен „ръководна роля" в литературата и културата, и да разполага с „всички пропагандни средства и културни институции", включително с най-мощното средство – „държавната власт".[43]

Първото последствие на революционната промяна след 9 септември 1944 г. е политическата разправа с писателите, обявени за поддръжници на прогерманския „фашистки" режим и „великобългарския шовинизъм". Осъдени от Народния съд и убити са писателите Райко Алексиев, Димитър Шишманов, Борис Йоцов, Йордан Бадев. Други като проф. Михаил Арнаудов, Димитър Талев, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Йордан Стубел, Владимир Свинтила, Змей Горянин, Дамян Калфов са изпратени в затвор, интернирани, изключени от писателския съюз. Репресиите са по конюнктурно-идеологически причини, лишени от каквото и да е сериозно правно основание, и се използват да бъдат отстранени политически неудобни на Комунистическата партия автори, някои от които по-късно са реабилитирани. Репресиите прекъсват творчеството, увреждат здравето, а понякога предизвикват преждевременната смърт на някои от пострадалите. Те имат много силен и умишлено търсен ефект – всяват страх и създават нагласа за творческо и физическо оцеляване в литературните среди и сред дейците на културата въобще.[44]

Непосредствено след 9 септември 1944 г. бързо се оформя добре организирана група писатели комунисти, „партиен актив", който извършва преустройство и осъществява множество дейности в духа на политиката на БРП/к/ в „литературния сектор" – литература, литературен и въобще периодичен печат, книгоиздателство и книгоразпространение, СБП и организациите на българските журналисти и пр. „Партийният актив" се превръща в институция, която решава за известно време всички проблеми на „тясно партийна основа" и прави формално съществуването на СБП. По-голяма част от времето и усилията на „партийния актив", включително на мнозинството членове на избраното от него отечественофронтовско ръководство на СБП, са посветени на „партийна работа", приемане на нови членове, организационни въпроси, мероприятия в подкрепа на ОФ власт като посещения на войскови части и „писателски бригади", съставени предим-

но от писатели – комунисти. Комунисти са и повечето писатели, които заминават на фронта през есента на 1944 и пролетта на 1945 г. като Младен Исаев, Павел Вежинов, Радой Ралин, Веселин Ханчев и др.[45] Правителството приема специална наредба-закон за признаване права на висшисти на писатели без висше образование, за да могат представители на комунистическия актив и други отечественофронтовци да заемат важни държавни служби и директорски постове, ключови в сферата на културата.[46]

Ръководството на БРП/к/ дава възможност на „значителна част от писателската маса да се пригоди към новите условия". Термините „маса" и „пригоди" са особено показателни за отношението на висшите партийни функционери към писателя и интелигенцията. До есента на 1945 г. в Комунистическата партия се приемат „много писатели, които стояха порано вън от нашите редове". Според официалното становище на ръководни функционери от ЦК на БРП/к/ от края на 1945 г., „колкото и искрено да са дошли в партията", тези писатели не са успели да преодолеят докрай „интелигентско-индивидуалистичните си схващания", поради което „идейно-теоретическата подготовка и моралът на писателя не е на необходимата висота", като това се отнася и за „по-стари партийни членове". Идейно-политическото издигане на писателя се подценява.

ЦК на БРП/к/ императивно определя какъв трябва да бъде писателят въобще: „Нашият писател не само трябва да мисли, а и да действа като марксист-ленинец. Това значи, че той трябва да насити с партийност цялото си произведение, отношението си към близките, към хората и към самия себе си", т. е. да си „изработи партиен морал", което е възможно в „среда на взаимно контролиране и търпимост", като „самокритиката" е в основата на взаимоотношенията между писателите.[47] Още в началото на „социалистическата революция" ясно са посочени критериите за „правилен" творец и „правилно" творчество. Трудно можем да си представим как се пригаждат към тях новоприети членове на Комунистическата партия, големи творци като Н. Мавродинов, но можем да разберем защо на общото годишно събрание на писателския съюз през май 1945 г. се изказват с малки изключения само комунисти, както и да си обясним редица други явления.

„Тясно партийният" подход на комунистическия актив намира отражение в оценката на литературното наследство. В духа на „сектантската" традиция на „пролетарската" литература всичко извън Ботев – Смирненски – Вапцаров, спрямо които също има различни мнения и резерви, е определено като „буржоазна литература". Редица класици като Вазов и Йовков попадат в рубриката проводници на „великобългарския шовинизъм". Трифон Кунев, който до май 1945 г. е председател на СБП и директор на Народния театър, ще опише през април 1946 г., вече като главен редактор на опозиционния вестник „Народно земеделско знаме", времето след 9 септември 1944 г. като „период на мрачни затъмнения, каквито съществуват винаги след тежко пиянство. Слабите глави бяха допус-

нали в помрачените си мозъци, че историята на българската култура започва от септемврийски ден на 1944 г., че отец Паисий бил само един смахнат калугер, че целият политически живот на България е минал под знака на великобългарския шовинизъм, че Вазов и сума български писатели от миналото били реакционери, че няма живопис и живописци у нас, освен живописта на плакатните партийци, че драматическата премъдрост на България започва от „Борбата продължава" на Крум Кюлявков..." Добре че дошъл академик Державин, за да разясни на комунистите, че Иван Вазов и Елин Пелин са големи писатели, Андрей Николов, Цанко Лавренов и други – са класици на живописта.[48] През юни 1946 г. Тр. Кунев е арестуван по Закона за защита на народната власт.

Дали поради оценките на съветския академик Державин, или по-скоро поради политическата криза в ОФ коалиция, през лятото и есента на 1945 г. се извършва съществена промяна в позицията на ЦК на БРП/к/ по въпросите на културата. Партийните идеолози, отговорни за агитацията, пропагандата и идеологическата работа въобще: В. Червенков – секретар на ЦК на БРП/к), и членовете на културната комисия при ЦК Рубен Леви, Крум Кюлявков, Борис Делчев, Кирил Лазаров, Карло Луканов, Жак Натан, Кирил Драмалиев и др., подлагат на анализ и преоценка политиката на партията в литературния сектор, спрямо писателите и журналистите. За да се преодолее „индиферентното" отношение, пасивността или мълчаливото несъгласие на значителна част от писателите и протестите на онези от тях, които са свързани с другите партии от ОФ, се смята за необходимо да се намерят „гъвкави организационни форми" за осъществяване на отечественофронтовско единство на всички „честно мислещи, демократични творчески сили".

Партийният актив се „разтурва" и цялата работа с писателите се пренася в СБП, подценен до този момент. Старите и новоизбраните членове трябва да се приобщят към съюза като защитник на техните професионални интереси, като инструмент за осъществяване на културната политика на писателите и за „издигане" на тяхната „идейна и професионална квалификация". Според ЦК на БРП/к/ са необходими „най-строги мерки за промяна и подобряване на личните отношения между писатели комунисти и останалите", като всички са с еднакви права. В журитата по различни поводи да се избират „най-опитните и подготвени членове". Отечественофронтовската, а не тясно партийната линия започва да се прокарва в литературните издания и мероприятия (четения, сказки), в Комитета за наука и култура (КНК), с привличането на писатели от други ОФ партии и безпартийни „на държавна работа", така че „цялата отечественофронтовска и демократична писателска маса" да бъде използвана за активна подкрепа на ОФ власт.[49]

Важни промени настъпват в оценките и позициите на Комунистическата партия за литературното творчество. Те са дефинирани в статията на Тодор Павлов „Със перо и мечъ" и в неговия доклад пред партийния актив за теорията на отражението и художествения образ, както и в други пар-

тийни документи. Най-важните теми продължават да са „героичното партизанско движение“, Отечествената война, „трудовите подвизи на работници и селяни“, младежта (разбира се, прогресивната). Но се настоява това да не става плакатно, а с творческо реалистично разкриване на същността, бита, личностите. Трябвало да се разобличават по-настойчиво „германските агенти на идеологическия фронт“, реакционните писатели, да се провежда „строга кадрова политика“, да се вземат „решителни мерки“ писателите „да се обърнат с лице към живота на трудова България“.

В същото време ръководството на БРП/к/ възприема по-толерантна позиция за „диференциране и конкретно провеждане на борба срещу формализма и естетизма“, за създаване на „достъпна и понятна на широките читателски слоеве, наситена със здраво идейно съдържание“ масова литература. Според комунистическите идеолози изискванията на социалистическия реализъм не бива да се налагат задължително на всички български писатели през „периода, който преживява сега нашата политическа и културна общественост“. Комунистическата пропаганда трябва да се съчетава с „гъвкаво“, „грижливо съчувствие“ към творбите на демократичните писатели, не отрицание, а „положително отношение към общите идеи за свободата, демокрацията и антифашизма“. Прави се „цялостна преоценка“ на литературното наследство, на делото на възрожденските писатели, „буржоазните класици и техните следовници“, на пролетарските писатели. Големите политически задачи от „ОФ ера“ налагат да се използват „всички достижения на българската литература.“[50]

На 21 май 1945 г. се конституира новият Управителен съвет, избран на общото събрание на СБП. Показателен за промяната е изборът на безпартийния Константин Константинов за председател на съюза, макар че почти всички останали членове на УС са комунисти. Демонстрация на „новите постановки“ и новото отношение на Комунистическата партия към писателите и литературното наследство е Първата писателска конференция, проведена в края на септември 1945 г. В президиума на конференцията, редом с Крум Кюлявков, комунистически функционер, работил дълго време за Главно политическо управление в Съветския съюз, са почетните гости – класиците Е. Пелин, К. Петканов, Г. Райчев, Д. Габе, Е. Багряна, А. Каменова, Д. И. Полянов, Ст. Загорчинов, Р. Стоянов, М. Николов. Като гости са поканени още регентът-комунист Т. Павлов и оплюваният доскоро като буржоазен декадент и формалист Николай Лилиев. Кр. Кюлявков чете доклад „Основни линии на българската литература“, където излага тезите на Т. Павлов (и съветската литературоведска мисъл) за изкуството като организиращ фактор и отражение на живота, на новата действителност, свободен творчески процес, в който има място за всички видове литературни школи. П. Динеков анализира българската поезия, като подчертава, че от своето зараждане тя се свързва със съдбата на народа и така отхвърля обвиненията срещу много поети „модернисти“ и „формалисти“

като Пенчо Славейков, П. К. Яворов, Н. Лилиев и др., че са откъснати от реалния живот и народните маси. Цв. Минков говори в същия дух за българската драма, а Людмил Стоянов – за критиката, която трябва да сочи пътя към бъдещето. На конференцията е прочетена Декларация на ЦК на БРП/к/ за политиката и отношението към хората на интелектуалния труд в отечественофронтовския период.[51]

В така наречения „отечественофронтовски период" до края на 1947 г. писателите живеят и творят, по сполучливия израз на литературния историк и критик Св. Игов, в условия на „затихващ политически и културен плурализъм".[52] Той се проявява в юбилейните тържества в чест на буржоазните класици-реалисти Елин Пелин и Иван Вазов и на „патриарха" на пролетарската поезия у нас Д. И. Полянов (също отричан в предишния период след 9 септември 1944 г.). На 21 юли 1946 г. УС на СБП взема решение да се отпечатат ликовете на П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов, А. Страшимиров, А. Константинов, З. Стоянов, П. П. Славейков, П. К. Яворов, Й. Йовков, Хр. Смерненски и Е. Пелин. Това е не само своеобразна реабилитация на редица големи български автори, но и утвърждаване на техния творчески принос. По обясними причини ударението се поставя върху реалистичните творби и периоди на тези автори.[53]

В своята реч пред общото редовно годишно събрание на СБП, проведено на 17 февруари 1947 г., Т. Павлов говори за свобода на художественото творчество, като уточнява, че става дума за „всяко истинско народно, демократично и прогресивно творчество". Комунистите не се отказват от социалистическия художествен реализъм, на който принадлежи бъдещето. Но те не искат да го налагат политически и като условие за членство в Съюза на писателите. „Кой ще победи социалистическия реализъм, критическия реализъм, натурализма или модернизма е ... въпрос на самото творчество." Социалистическият реализъм ще постигне победа, като създава произведения, които да се „наложат". Според Т. Павлов „върховният съдия" е народът, който е доказал, че разбира изкуството. И все пак, за да няма недоразумения, комунистическият ръководител, академик и писател, пояснява, че свободата не трябва да се разбира като свобода да се разрушава републиката, за възхваляване на старото фашистко минало, за „реставрация" и „монархо-фашистка" конспирация. При тези условия може да има състезание между разните методи, стилове и школи и комунистите ще се борят за победата на социалистическия реализъм. Междувременно народните интереси изискват от писателите, както казал Г. Димитров, безпределна преданост към отечественофронтовската родина и да помогнат на правителството в борбата срещу „предателската" опозиция, „реставраторите" и „реакционерите".[54] Това е повелята на Г. Димитров, на Комунистическата партия и следователно на правителството и народа.

Писателите активисти, комунисти, членове на СБП, усвояват добре партийните постановки. На споменатото събрание от февруари 1947 г.

Марко Марчевски казва, че винаги е имало различия между писателите по творчески въпроси и е „глупост“ да изработят определени рамки, „калъп“, в който да вкарат цялата литература. Писателят имал право да избере тема, но е „длъжен“ да прецени дали тази тема и неговото произведение са от полза или против интересите на народа. Това бил основният въпрос: „желае ли един писател да служи на своя народ, или желае да служи на неговите врагове?“[55] Отговор на този въпрос при всеки конкретен случай дава ОФ правителство ... и Комунистическата партия, които си присвояват правото да представляват „истинските“ интереси на народа.

Този, макар и твърде ограничен, плурализъм и идейна толерантност, смятани за допустими от Комунистическата партия, дават възможност за известно разнообразие на творчество и литературно-културни институции. Наред със злободневната литература (химни, оди, агитки, фейлетони, политическа публицистика и пр.) се появяват ред значими творби като „Осъдени души“ на Д. Димов, „Белите извори“ на К. Петканов, „Синият залез“ на П. Вежинов, „Крадецът на праскови“ на Ем. Станев, „Диви души“ на Ил. Волев, „Боеве“ на Й. Вълчев, поезията на В. Петров, Хр. Радевски, Тр. Кунев и т. н., интересни литературоведски трудове на Ив. Радославов, Ив. Мешеков, Г. Константинов и други произведения на „свои“ „отечественофронтовци“, безпартийни или на автори на „чужди идейни позиции“. Литературни произведения на български и чужди автори се печатат в държавни, кооперативни, партийни и частни издателства и в разнообразни издания. Редом с комунистическите като в. „Литературен фронт“, сп. „Септември“, сп. „Съвременник“, в. „Народна култура“ литературно творчество, творби и критика има във вестниците „Изгрев“ на НС „Звено“, в опозиционните „Народно земеделско знаме“, „Свободен народ“ и „Знаме“, в списания с по-широк и по-свободен обхват като „Изкуство“ на Г. Цанев и Тр. Кунев и „Балкански преглед“, под редакцията на К. Петканов.[56]

Редица писатели „отечественофронтовци“ поставят въпроса за тежкото положение на „пазара“ на книгата, наситен с долнокачествена българска и главно преводна литература. Разни издателства като „Книгопечат“, оплаква се Асен Босев, издавали книги за деца на хора, извън съюза. В началото на 1947 г. Димитър Спространов, главен секретар на Министерството на информацията и изкуствата, говори за „анархия в преводната литература“.[57]

През декември 1945 г. комисията по културата при ЦК на БРП/к/ решава да използва влиянието на партията в държавните институции и да спре „поглъщането“ на хартията от всевъзможни „непотребни“ и дори „вредни“ издания, особено преводна литература, която била оставена „без надзор“. Комисията смята, че има „либерално отношение по този въпрос“ и че трябва да се направи „план на изданията“ не само за намиращите се под „наше влияние“ издателства (на БРП/к/ – *бел. авт.)*, но и за останалите. „Нашето мнение се цени подчертано и едно конкретно внушение или

предложение едва ли ще бъде отхвърлено" – се казва в нарочен доклад на комисията. Според него чрез „напътствие", а не чрез намеса в частната търговска дейност и цензура можело да се следи за качеството, да се проверяват и препоръчват издания, да се избягва спекула с цените и хонорарите, да се упражнява надзор върху публикуването на чужди преводни книги. През 1946 г. към МИИ е изграден преводачески институт, който изисква планове от всички издателства за преглед на издаваните книги и разрешение за хартия. Но до средата на 1947 г. няма особена промяна в пазара на книгата и той продължава да се подчинява на търсенето на публиката и възможностите за по-добра печалба. През 1946 г. са издадени на български език 2057, а през 1947 г. – 2424 книги с разнообразно съдържание.[58] Все по-целенасочено, същевременно се използват средства като разпределението на хартията, поръчки, регулация и контрол от държавата върху съдържанието и тематиката на изданията и др., чрез които Комунистическата партия си осигурява фактически възможност за политическа цензура.

Дирекцията по печата при Министерство на пропагандата, която се ръководи от комунистическия функционер Вл. Топенчаров, следи и напътства периодичните издания и издателските къщи. Правят се ежемесечни прегледи на грешките в печата. Редакцията на в. „Изгрев" отказва да получава напътствия, позовавайки се на „свободата на печата" в България. Опозиционните издания се спират неколкократно по различни обвинения въз основа на Закона за печата, Закона за защита на народната власт, Споразумението за примирие със съюзниците и др. Техните редактори, като писателите Тр. Кунин и Цвети Иванов, са репресирани. На 24 декември 1946 г. е спрян в. „Знаме" въз основа на Закона за допълнение на закона за печата от април 1946 г., поради „тенденции за компрометиране на СССР" и за „влошаване отношенията с Югославия".[59]

Съгласно разпорежданията на Постановление № 12 на МС от 6 октомври 1944 г. са иззети 701 заглавия на „фашистка" и „антисъветска" литература. До края на 1946 г. са иззети 382 085 броя книги. Всичко, което се публикува за Комунистическата партия, подлежи на контрол и разрешение от ЦК на БРП/к/. ЦК упражнява пряк кадрови контрол върху журналистите, прочиства всички с „фашистки", „шовинистични" и „антикомунистически" прояви. БРП/к/ слага под свой контрол съюзите на журналистите, на кореспондентите и на преводачите и разпространителското дружество „Стрела".[60]

Взаимоотношенията на писателите с институциите на държавната власт също са белязани с характерната за тези години противоречивост и разнообразие. Централно място в това отношение заема Министерството на пропагандата, ръководено от независимия интелектуалец Димо Казасов. Сериозни позиции в министерството имат представители на НС „Звено" – писателят К. Петканов, оглавил дирекцията за киното, а също така безпартийни интелектуалци като големия поет Атанас Далчев, работещ в дирекцията за литература. Това обяснява преценката на ЦК на

БРП/к/ от края на 1945 г., че ръководните среди на Министерството на пропагандата „не са осъзнали достатъчно промените в културния сектор и запазват до голяма степен старото, чиновническо, в основата си реакционно отношение по различни проблеми. Влиянието на БРП/к/ в министерството чрез писателите комунисти и пряко чрез ръководни фигури на ЦК на партията като В. Червенков, Р. Леви и др. не е достатъчно.

Повече надежди се възлагат на възстановената през 1945 г. Камара на народната култура (КНК), чиито ръководни дейци според закона се назначават с „демократичен избор", „обличане във власт" на хора на културата, без да придобиват чиновнически статут. Председател на КНК става известният интелектуалец и функционер на ЦК на БРП/к/ Ал. Обретенов. Комитетът и неговите клубове по градове се превръщат в основни средища на културни прояви, на общуване и дейност на много писатели в руслото на политиката, провеждана от Комунистическата партия.[61]

Министерството на пропагандата, а от 1946 г. нататък главно КНК са институциите, които финансират в невиждан до тогава размер писателите чрез контракти, заплащане на договорена продукция, хонорари за участие в различни политически и културни мероприятия на властта, за произведения по поръчка за различни поводи, творчески командировки, награди от конкурси и т. н. На 31 май 1946 г. УС на СБП решава да бъдат подпомогнати със средства, отпуснати от КНК, писателите Георги Райчев, Елисавета Багряна, Гьончо Белев, Ангел Каралийчев, Николай Зидаров, Петър Славински, Павел Вежинов, Асен Разцветников, Атанас Далчев, Илия Волев и други. Парични помощи, а също така плат, бельо, въглища и пр. се отпускат и в редица други случаи.

СБП успява да издейства нова таблица за авторските хонорари, по-високи с 15% от тези, установени до края на 1945 г. „За пръв път в историята на България писателите получават такива сносни и прилични хонорари" – констатира Иван Руж. Същевременно хонорарите водят до поскъпване на книгите на членовете на СБП, тъй като книгоиздателствата ги калкулират в цената. Това води до известно „убиване интереса към българската книга". УС на СБП успява частично да реши въпроса за пенсионирането и здравното подпомагане на писателите, за творчески отпуски в почивни домове. МИИ започва превод на български автори на чужди езици. Със специална наредба библиотеките се задължават да вземат по две книги на автори от СБП. Писателите от СБП се радват на особена благосклонност от страна на политици и държавници от управляващия ОФ.[62]

Завършва организационно-политическото преустройство на СБП. Съюзът е „непрекъснато действаща организация" с идейна и просветна цел, с грижа за професионалните въпроси, със свои списания и печат, с платен секретар, секции, комисии. СБП, според отчета на УС за 1946 г., става помощник на правителството на ОФ, „посредник", със съдействието на КНК, на близо 200 писатели да намерят място „долу в живота", в

градове и села, при трудовите хора по фабрики, бригади и пр. През 1946 г. организираните в СБП писатели „дават своя принос“ в борбата за република, за мир и срещу „противонародните прояви“. СБП участва в изборната кампания за ВНС. На 7 октомври 1946 г. в театър „Балкан“ се провежда литературно четене с участието на К. Петканов, А. Каменова, Д. Габе, Св. Минков, М. Грубешлиева и други писатели в подкрепа на ОФ. На 5 август 1947 г. се свиква извънредно общо събрание на съюза, което приема план за участие в тържествата по повод двете велики дати – 9 септември и 30 години Октомврийска революция.[63]

Настъпват промени в състава и поведението на писателите, организирани в СБП, като членството в съюза става признание за придобиване статута на писател. До септември 1944 г. в съюза членуват 150 писатели, някои от които са изключени впоследствие. През следващите години са приети група млади писатели от комунистическия писателски актив. През 1945 г. своето формално съществуване преустановява Съюзът на писателите от провинцията. До 1944 г. той има 57 членове, повечето от които стават членове на СБП. В края на 1946 г. писателският съюз има 196 членове, от които 92% работят „самостоятелно“, т. е. не са на чиновническа заплата. Мнозинството работят на хонорар към вестници, списания, издателски къщи като редактори, журналисти, преводачи, а също към разни ведомствени, кооперативни и професионални организации. Повечето, 89%, от членовете на СБП са със средно и висше образование, включително тези с признат образователен ценз.[64]

Много писатели членуват в Съюза на журналистите, който през 1945 г. има 230 членове и 54 стажанти, през 1946 г. – 243 членове и 36 стажанти, а през 1947 г. журналистите са 277, а стажантите 86. В края на 1946 г., според статистиката, в градовете има 624 журналисти, които работят в 198 вестници и 225 списания. От тях 145 се водят като „самостоятелни“, а 479 са служещи. По образование само 36,7% от журналистите са с висше, 54,3% – са с незавършено висше и средно, и 9% – с по-ниско образование. До декември 1947 г. освен Съюзът на българските журналисти (СБЖ) съществуват и Съюз на публицистите със 180 членове, Съюз на периодичния печат с около 500 членове и Съюз на кореспондентите на чуждестранния печат.[65]

След 9 септември 1944 г. много от старите журналисти са отстранени от професията. По сведения на чужди дипломатически представители от предвоенния и военния период част от журналистите не са на особено професионално равнище и не рядко са корумпирани. Значителен брой журналисти, включително измежду най-известните и способни, са репресирани за „прогермански“ и „профашистки“ прояви. Мнозинството от новите журналисти са млади хора, обикновено без необходимата подготовка, привлечени от управляващите леви партии в ОФ в различни партийни и професионални издания. През 1945–1947 г. броят на периодичните издания е значително по-малък от този до 1942–1943 г., като по-голямата част, особено ве-

стниците, са основани след 1944 г. Приливът на нови журналисти, особено съмишленици' на БРП/к), е свързан, според отечественофронтовското ръководство на СБЖ, с проблеми за тяхната квалификация, за подобряване на професионалното ниво в централния и провинциалния печат.[66]

Тази голяма група нови хора, привърженици на ОФ, в журналистиката и периодичния печат въобще позволява на Комунистическата партия и нейните съюзници да доминират в професионалните съюзи на журналисти, публицисти и други. Най-трудно това се оказва в Съюза на публицистите, където членуват доста политици, общественици и писатели, свързани с опозицията. Годишното събрание на дружеството на публицистите в София, проведено на 6 юли 1946 г., протича твърде бурно. Поддръжниците на ОФ, главно комунисти, критикуват настоятелството, в което влизат писателите И. Мартинов и Г. Михайлов, ген. Хр. Стойков и К. Григоров, за слаба организационна и обществена дейност и настояват за публична декларация в печата в подкрепа на ОФ. При избора на ново настоятелство отечественофронтовската листа, водена от министър Димо Казасов и главния комисар по снабдяването д-р Ячо Кабаивански (комунист), която обединява „честните и патриотични публицисти", печели с 31 гласа срещу 18 за листата на опозиционната група около Никола Петков и Никола Бронзов, дотогавашен председател на дружеството.[67]

В писателските среди има хора с различни политически и художествени възгледи и разнообразно обществено поведение. Комунистическата партия е принудена да бъде търпелива в известни граници към „идейно неустановените български писатели", т. е. към тези, които не манифестират шумно привързаност към нейната идеология и към ОФ. Те са предмет само на критични оценки на „партийната" литературна критика. Прокомунистически писатели като Д. Б. Митов и Ст. Каракостов продължават да правят критични изказвания за Н. Лилиев, Й. Йовков, П. Славейков и други големи имена в българската литература. Комунистическото ръководство дълго време се сблъсква с „инертността" и нежеланието за обществено-политическа дейност на по-голямата част от членовете на СБП.

През 1946–1947 г. секциите на съюза водят „анемичен живот", събират се рядко и присъстват малко хора. Според Асен Босев членовете на съюза нямат навик да посещават събрания на секциите поради „неизживян индивидуализъм" и нагласа към „аполитичност" Те не обичат да бъдат обсъждани, а още повече критикувани техните творби и нямат „чувство за самокритика". По-чести участници в работата на секциите са стари писатели като Ел. Багряна, Д. Габе, Калина Малина, Ран Босилек, Ас. Разцветников, които явно държат да покажат активност и лоялност към съюза. ЦК на БРП/к/ настоява да се обръща по-голямо внимание на организационната и политическата дейност и да се полагат повече грижи за младите „кадри", чието „идейно-творческо издигане", т. е. възпитаване в духа на комунистическата идеология, е от „първостепенно значение".[68]

Сред писателите комунисти започват междуличностни интриги и борби, свързани с кариеристични амбиции за по-високи партийни и държавни постове, за места в ръководствата на професионални и творчески организации, в редакции, в КНК и пр. Тези користни противоречия и сблъсъци се обличат в идейно-политически, творчески и организационни тези и обвинения с претенции за „притежание“ или съгласие с „правилната“ политическа линия. Единствен съдник на спорове и постановки са „отговорните другари“ от ЦК на БРП/к/ и „все повече“ секретарят по пропагандата и агитацията В. Червенков. Това води до изтласкване на заслужили партийни деятели, като литературния критик Б. Делчев, поради „идеологическа неустойчивост“, и до израстване на приспособенци без партийно минало като Г. Караславов, Ст. Ц. Даскалов, П. Зарев и др., които започват да търсят „противници“ в редовете на партията. Във връзка с изземването на книгата „Въоръжената съпротива“ Гьончо Белев казва, че това е оскърбление за писателите, че „отговорните партийни другари не познават и не ценят нашите писатели. Затова се спират на тези, които им се навират в очите. Ако върви така, един ден може да им кажа – ето ви моето членство.“[69]

Не са много писателите като Трифон Кунев, Асен Христофоров, Славчо Красински, Цвети Иванов, Йордан Вълчев, които открито критикуват властта, свързват се с политическата опозиция или публично отстояват своите естетически и демократични възгледи. Те заплащат обществената си доблест с репресии по затвори и лагери. Една група писатели, като Н. Лилиев, К. Петканов, Вл. Полянов, Д. Калфов, Д. Сяров, Б. Савов, Ат. Далчев, С. Радев, по-късно К. Константинов и други, отблъснати и подтиснати от обществената атмосфера, наситена с политическа демагогия и принуда, предпочитат да запазят „достойно мълчание“, а някои да работят върху творби, които по-късно ще намерят своето публично признание.

Н. Лилиев само веднъж се опитва да защити своя възглед за поезията като песен, съчетаваща въображение и чувствителност, оспорвайки възгледите на съветските литератори в статия за Н. Й. Вапцаров от 1947 г. С огорчение и болка от нападките и повече от мълчанието около името му Симеон Радев ще каже: „Аз съм изтекла вода“. Той неслучайно е причислен към „бившите хора“, след като си позволява да твърди: „За мене нямат значение политическите разбирания на твореца. Интересуват ме преди всичко творческите му възможности.“ Владимир Василев мълчи настрана въпреки „твърде бедственото му положение“, както пише в изложение на секция „Литература“ при СБП до КНК с искане за парична помощ.[70]

Много други достойни писатели не могат да бъдат толкова издръжливи и се мъчат да се пригодят. Дора Габе пише едноименна поема за героинята-партизанка Вела, Ангел Каралийчев, Николай Райнов и други пишат по „нови теми“ с присъщото си майсторство. Христо Радевски със срам си спомня как Александър Балабанов тича „почервенял от пот и умора“, „смешен и жалък“ заедно с писателската група на една първомай-

ска манифестация. „За какъв дявол изкарвахме такива стари хора да манифестират... – казва Радевски. – А може би самият той е излязъл доброволно от страх да не го обвинят, че е пренебрегнал нашия боен празник."[71]

Константин Петканов описва един свой разговор през лятото на 1947 г. с известния политик от НС „Звено" и ОФ Иван Харизанов, който е много показателен за атмосферата в този период на някакъв плурализъм. „Ние писателите сме малко останали назад от политиците – казва Петканов. – Вие чертаете нови пътища, изграждате нова стопанска България, стараете се да реализирате мечтите си, а ние сме длъжни да стоим в художествения реализъм и да рисуваме живота такъв, какъвто не е. Вие не сте доволни, сърдите ни се и ние чакаме..." да видят доколко е любовта на политиците към народа. Ив. Харизанов му казва, че талантливите ги спасява само таланта, защото говорят право в очите. К. Петканов отговаря: „Спасява, но само талантливите. А талантливи са само умрелите, живите всеки миг може да ги натоварите на каруца и да ги изхвърлите на бунището, щом не ви вървят по угода."[72] Иван Харизанов – противоречива личност на своята любима противоречива „ОФ ера", умира скоро след това и не може да се убеди колко точни и пророчески са думите на неговия приятел.

Българските учени в лапите на политиката

Българските учени, професори и преподаватели в Софийския университет „Св. Климент Охридски" и другите висши учебни заведения (ВУЗ), най-авторитетните между които са академиците – действителни членове на Българската академия на науките и изкуствата (БАН), заемат особено престижно място сред интелигенцията, в културата и обществото. Според анализ на българското общество, направен от външното министерство на Великобритания (Foreign Office) през 1943–1944 г., университетският професор, наред с офицера, е „може би най-важната обществена фигура". Чрез своето влияние в държавните и културните институции и чрез хилядите млади хора, техни студенти, професорите имали силно влияние върху живота на страната.[73] Това е сред най-важните причини за особеното внимание, което новите властници след 9 септември 1944 г. отделят на тази група от интелигенцията, на Университета, на БАН и висшите училища.

Политиката на правителствата на Отечествения фронт, и специално на Комунистическата партия, и проблемите, които възникват в научно-преподавателската колегия до 1948 г., са изследвани задълбочено в монографията на В. Чичовска „Политиката срещу просветната традиция". Историята на СУ „Климент Охридски" и на други висши училища, на БАН, въпроси на науката и научната интелигенция са предмет на други научни трудове.[74] В това изследване вниманието е насочено към характеристика на промените в социалния и научния статус и поведение на интелектуалците от акаде-

мичните институти и техните отношения с различни политически и обществени фактори в процеса на преустройство или по-точно на социална ликвидация на буржоазната интелигенция след 9 септември 1944 г.

През 1944 г. в България има 8 висши учебни заведения (ВУЗ), от които шест са в София – СУ „Климент Охридски", Висшето техническо училище, Държавното училище за финансови и административни науки, Висшето училище за телесно възпитание, Музикалната и Художествената академия. Във Варна е Държавното висше училище за стопански и социални науки и в Свищов – Висшето търговско училище. В тези ВУЗ и в университета в Скопие през учебната 1943/1944 г. има 15 360 студенти и 554 редовни преподаватели (през 1939/1940 г. във ВУЗ има 11 127 студенти и 493 преподаватели).[75]

СУ „Климент Охридски" е най-голямото висше учебно заведение не само в България, но и в Югоизточна Европа. Неговата научна значимост се допълва от утвърдения престиж на най-влиятелен обществено-културен център. Повече от половината студенти и преподаватели в периода 1939–1944 г. са в Университета – единственият в България по това време. Политиката на „демократизация" на висшето образование, възприета от правителството на ОФ в духа на популистките обещания в неговата програма от 17 септември 1944 г. за „широко отваряне на вратите" на ВУЗ и „общодостъпна университетска наука", води до увеличение броя на студентите във ВУЗ и най-вече в Университета. През учебната 1944–1945 г. броят на студентите в СУ се удвоява и достига 13 627 при 25 180 общо за страната.

През учебната 1944/1945 г. се увеличават студентите и в Държавното висше училище за финансови и административни науки. През учебната 1946/1947 г. в него се обучават около 2700 студенти при 1650 в Стопанския факултет на СУ (преди тяхното сливане по Закона за закриване и откриване на ВУЗ). Увеличава се броят на студентите и в Софийската политехника (Висшето техническо училище), а броят на студентите в другите ВУЗ остава почти същия. На този фон се откроява почти непроменениият брой и състав на преподавателската колегия. През учебната 1945/1946 г. редовните, извънредни и хоноровани професори и доценти в Университета са 211, редовните асистенти са 303, а доброволните – 91. Всички преподаватели във ВУЗ по същото време са 552 души. Най-много преподаватели и студенти има в юридическия, медицинския, агрономо-лесовъдния и историко-филологически факултет на Софийския университет.[76]

Увеличеният брой студенти при същата учебна база, чието състояние е значително влошено през годините на войната поради бомбардировките, намалените бюджетни средства за материални придобивки и заплати на преподавателите, обезценени от инфлацията, създават голямо напрежение и редица проблеми в организацията на учебния процес. Но демократизацията на висшето образование е свързано преди всичко с полити-

ческия въпрос за характера и съдържанието на обучението на многобройното студентство, което трябва да даде специалистите, строители на нова България. Според идеологическата програма на ръководството на Комунистическата партия те трябва да бъдат „антифашисти", предани на Отечествения фронт и народа, което негласно се тълкува като създаване на нова народна интелигенция, обучена в духа на „марксистко-ленинската наука". Според ръководителите на БРП/к), заварения състав на професори и преподаватели в своята основна част не е годен да реализира тези задачи. Мнозина от тях, а също и ръководни дейци на другите леви партии в ОФ – БЗНС и БРСДП, споделят убеждението на главния секретар на НК на ОФ Цола Драгойчева, че: „Университетът не е нищо друго освен гнездо на явни и прикрити фашисти..."[77]

Този конфликт е породен от „ниското ниво на знание" и култура на повечето функционери на Комунистическата партия, усвоили сталинските догми на „марксизма", най-често в различни партийни курсове. Това „знание" и целият им живот на революционери или партийни активисти ги изпълва с недоверие и дори омраза срещу всичко буржоазно, срещу буржоазната наука и учени.[78] За по-голямата част от комунистическата, партийната интелигенция в страната и още повече за комунистическите ръководители и функционери, дошли от Съветския съюз, обучавани в съветските учебни заведения и школи на Коминтерна, българската образователна система, изградена по съвременен европейски образец, е „реакционна". В. Червенков, човекът, който определя политиката на БРП/к/ в културната сфера, категорично настоява „да се посочи, че прогресивната учебна система е съветската", независимо че не могат да я приложат поради „българската действителност сега".[79]

В изпълнение на програмата на ОФ и клаузите на примирието БРП/к/ и нейните съюзници предприемат първата си атака срещу буржоазната наука под формата на „дефашизация", отстраняване, чистка на учени-преподаватели с „прогермански" и „фашистки" прояви. Нейни преки изпълнители стават общоакадемичният ОФ комитет и неговите анкетни комисии по факултети и временните ОФ комитети в останалите ВУЗ. Те започват „проверки" и пишат изложения до НК на ОФ с искане за отстраняване на голям брой преподаватели. НК на ОФ се самообявява за органа по провеждане на чистката във ВУЗ. Тази демонстрация на сила и власт от една политическа, партийна, недържавна институция се налага поради нежеланието на министъра на просветата Ст. Чолаков и на Академичния съвет на СУ да проведат чистката и по-точно да изпълняват исканията на ОФ комитети.[80]

Професорите и управителното тяло, по-специално Академичният съвет на СУ, начело с ректора проф. Д. Силяновски, посрещат резервирано новите насоки на демократизация в образователната политика и апелите за „дефашизация". В Академичния съвет и избраната след 9 септем-

ври 1944 г. дисциплинарна комисия преобладават авторитетни професори с „десни“, буржоазнодемократични политически възгледи като Ян. Моллов, П. Венедиков, А. Клисуров и други. Университетските професори са по правило възпитаници и специализанти на престижни европейски университети и са повлияни или са преки последователи на различни школи в хуманитарните и природонаучните клонове на науката. Много от тях имат съвместна научна дейност, четат лекции, издават трудове и членуват в различни академични институции на Западна Европа и САЩ. Учени със самочувствие и висока култура, те не са склонни да се поддадат на политически натиск.

Това се отнася и за значителната група професори, особено в Юридическия и Историко-филологическия факултет – К. Бобчев, Л. Чакалов, Ив. Странски, Д. Иванов, Д. Баларев, П. Венедиков и други, чието уволнение се иска, като се спекулира с обстоятелството, че са учили и специализирали в Германия. Малцина са тези, които са привърженици на някои авторитарни идеи, но не и на „авторитарни режими“, пише Иван Богданов. Научната подготовка и хуманистичната култура дават отражение върху научната програма и стил, както и върху университетския дух. Те са свързани и с традиционната академична свобода. Университетът и другите висши училища се ползват с „автономия“ и се самоуправляват съгласно Закона за народната просвета от 1924 г. и свои правилници. В десетилетията преди 9 септември 1944 г. политическото и партийното вмешателство в работата на Университета и в преподавателската дейност се смятат за недопустими.[81]

На 3 ноември 1944 г. е публикувана Наредба-закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал в народните основни и средни училища, учителските институти, в университета, висшите училища и академии. Тя е изготвена от Министерството на народната просвета (МНП) с цел да се даде някаква законова основа и критериите за чистката на обвинени във „фашистки“ деяния. На 22 ноември, по доклад на министър Ст. Чолаков, МС взема решение за уволнение поради фашистка дейност на 42 преподаватели. Завинаги са уволнени 25 души – 16 професори, 6 доценти и 3 аспиранти, между които професорите Б. Филов, Л. Владикин, В. Бешевлиев, Ст. Консулов, Г. Генов, Б. Йоцов и други. Останалите са отстранени за време от един до четири семестъра. Повечето от наказаните, както отбелязва В. Чичовска, са „утвърдени учени, доказали с обществените и професионалните си качества своя демократизъм“. От уволнените завинаги 8 са от медицинския факултет, 6 – от юридическия, 6 – от историко-филологическия, 2 – от физико-математическия, 2 – от агрономо-лесовъдния.[82]

През ноември и декември в Университета се провеждат факултетни събрания на студенти, служители и преподаватели с представители на ОФ комитети и обществени организации, главно комунисти и ремсисти, които обсъждат политическата дейност и искат уволнения и на други пре-

подаватели. На 30 ноември 1944 г. в Агрономо-лесовъдния факултет се провежда събрание на студенти и служители „отечественофронтовци". То изразява недоволство, че са уволнени само професорите Кантарджиев и Платиканов и изпраща искане до НК на ОФ да бъдат освободени деканът Я. Моллов, проф. Д. Хлебаров и други. Тези „спонтанни" прояви и искания на антифашистката младеж дава основание на НК на ОФ да настоява за продължаване на чистката.

На 30 декември същата година Министерски съвет приема ново постановление, с което са наказани 30 преподаватели от всички ВУЗ, като 20 са уволнени „завинаги", включително професорът историк Ив. Дуйчев, проф. Ив. Странски и проф. Г. Манев от Физико-математическия факултет, проф. Д. Василев – от Висшето техническо училище, професорите Н. Кожухаров, В. Захариев от Художествената академия, проф. В. Спасов от Музикалната академия и други.[83] Шестима от уволнените още на 22 ноември 1944 г. професори – Б. Филов, Б. Йоцов, М. Арнаудов, Ст. Загоров, Ал. Цанков и Ал. Станишев – са наказани заради тяхната политическа дейност като министри, поради което са подведени под отговорност по Наредбата-закон за Народния съд.[84] Първите трима са действителни членове на БАН и освен тях пред Народния съд са изправени академиците професори Л. Диков, Ив. Генов от СУ, Ал. Божинов от Художествената академия, инж. Иван Иванов – кмет на София.

Със Закон от 27 януари 1912 г. Българското книжовно дружество, създадено през 1869 г., се преименува в Българска академия на науките (БАН). През 1940 г. Академията получава за кратко време името Българска академия на науките и изкуствата. През 1942/1943 г. в нея има 48 редовни, 19 извънредни и 28 дописни (чужди граждани) членове. Въпреки военновременните трудности и евакуацията след 10 януари 1944 г., Общото академично събрание оценява през 1944 г. нейната дейност като „повече от задоволителна".[85]

През октомври 1944 г. Елин Пелин като член на Академията изпраща писмо до нейното ръководство с искане за проверка на членовете на академията и наказания, включително изключване за тези, които по някакъв начин са съдействали на фашистка Германия. От документите не може да се установи по чие внушение е тази постъпка на големия писател, към когото по това време се отправят упреци и нападки като личен приятел на цар Борис III. Писмото се разглежда в Историко-филологическия клон на БАН. Проф. Ст. Романски казва деликатно, че то е написано с оглед „създаденото настроение към Академията", с цел да се заздрави положението на БАН и за да се предотврати възможно посегателство върху нея. Общото събрание на БАН, проведено на 22 декември 1944 г., отхвърля предложенията на Ел. Пелин с мотива, че подведените под отговорност пред Народния съд първо трябва да получат присъди и че няма закон, по който могат да се изключват членове на академията.

В хода на общото събрание ръководството на БАН информира своите членове, че обществените и управляващите среди отправят „тежък упрек към Академията, че се е отчуждила от живота на страната". Необходима била „реорганизация" и „нови периодични издания", които да отговарят на духа на времето, което преживяваме. Тези критики изцяло съвпадат с мнението, изразявано от В. Червенков, Ц. Драгойчева, Т. Павлов, К. Драмалиев и други ръководни дейци от ЦК на БРП/к/. Под натиска на „общественото мнение", главно на НК на ОФ и ОФ политически партии, БАН решава да освободи временно от участие в работата на Академията подсъдимите до произнасяне на присъда. Б. Филов и Ал.Цанков са осъдени на смърт и заедно с Б. Йоцов са изключени от БАН. Същевременно Академията се застъпва официално за помилване на професорите Л. Диков, получил присъда 32 години затвор, Г. Генов – 7 години, М. Арнаудов – „до живот", и за И. Иванов – 25 години затвор, с оглед техните изключителни заслуги. Те са изключени от БАН и само Ал. Божинов, който получава 10 години затвор условно, остава член на Академията.[86]

В драматичната, изпълнена с политически страсти и заплахи ситуация около чистките в Университета и БАН, се проявяват най-характерните черти на академично-професорската колегия. В своето мнозинство нейните членове не приемат и се противопоставят по един или друг начин на чистката, уволняването и отстраняването на свои колеги по политически причини от политически фактори. Академичният съвет на СУ и Общото събрание на БАН нито веднъж не се произнасят за наказание на учени. Уволненията в СУ се извършват от МС въз основа на изменение в Закона за държавните служители от времето на първия кабинет на Б. Филов, което е в нарушение на университетската автономия по закона за просветата, но се оказва удобно за чистката, провеждана от новата власт. Министърът на просветата проф. Ст. Чолаков е против запазването на тази процедура с авторитарен характер и неведнъж изразява несъгласие с наказанията на свои колеги, които смята за несправедливи и основани на неверни или изопачени факти. Той е съгласен и солидарен с исканията на мнозина професори, ректора и деканите за проверка и отмяна на наказанията, дори назначава съответните комисии, но се оказва безсилен пред натиска на НК на ОФ, Съюза на работниците в просветата (СРП) при ОРПС и мнозинството от своите колеги от МС.[87]

Решенията за уволнения на професорите се вземат в разгара на сблъсъка на Комунистическата партия с нейните съюзници около отмяната на Постановление № 4 на МС, на митингите и демонстрациите срещу лидера на БЗНС Г. М. Димитров и за по-сурови присъди на Народния съд срещу поддръжниците на „фашисткия режим". Както в случая с Постановление № 4, трактувано като опит да се спасят провинени офицери, съветските представители в СКК насърчават ръководителите на БРП/к/ да продължават чистката на фашистки елементи. Тази позиция е извест-

на на министър-председателя К. Георгиев и министрите. К. Драмалиев, завеждащ сектор „Народна просвета“ при „Агитпропа“ на ЦК на БРП/к), по повод искания за връщане в СУ на проф. Д. Яранов и други уволнени преподаватели през пролетта на 1945 г., съобщава, че ходил при съветския представител в СКК Яковлев да изясни тяхната позиция и че той му казал „да си правят чистката“.[88]

Професорите, към които са отправени обвинения и които са уволнени, се държат изключително достойно. Отговорът на проф. Я. Моллов, декан на Аграрно-лесовъдния факултет при СУ, до НК на ОФ е характерен не само за поведението на обвинените буржоазни професори, но и за цялата атмосфера, в която протича чистката. Той посочва, че обвиненията към него и колегите му са направени от ОФ комитет, който е образуван след 9 септември 1944 г., когато голям брой преподаватели отсъстват от София. Негов председател е проф. Борис Стефанов и членове – един асистент, счетоводителят, техникът по отоплението, секретарят на кооперацията към СУ и домакинът, като БЗНС, БРСДП и НС „Звено“ нямат представители.

Проф. Моллов потвърждава своето участие заедно с „мнозина другари“ в превратите на 9 юни 1923 г. и 19 май 1934 г., като ясно намеква за участието в тях на членове на правителството на ОФ като К. Георгиев, Д. Велчев, П. Стоянов, Д. Казасов и други ръководни фигури в Отечествения фронт. Като заявява: „фашист не съм бил никога, фашистки убеждения не съм имал...“, той опровергава твърденията, че е противник на кооперациите, че Българското земеделско дружество, в което членувал министър-председателят К. Георгиев, е фашистка организация, че „поощрявал хора с фашистки убеждения“. Със самочувствието на голям учен Я. Моллов посочва, че направил всичко за откриване на Аграрно-лесовъдния факултет, за построяване на неговата сграда с американски средства, че винаги е подкрепял „всички надеждни и кадърни като Дончо Костов, съмишленик на комунистите“, на когото издействал американска стипендия. Той не приема срещу него да интригува и да му прави научна оценка проф. Б. Стефанов, „един ботаник, два пъти провалян като кандидат за редовен професор“.

Проф. Г. Хлебаров, един от обвинените колеги на проф. Моллов, казва в своя отговор до НК на ОФ, че докладът на анкетната комисия на ОФ комитет съдържа „изопачени“, „неверни“ и „клеветнически“ факти, че това е „опасна практика“, на която трябва да се сложи край. Въпреки това, а може би поради достойната си позиция, той е уволнен и остава за дълго време извън Университета заедно с други именити преподаватели като проф. В. Бешевлиев, проф. Н. Платиканов, проф. Ив. Странски, доц. Ив. Дуйчев. Подобно достойно поведение имат и професорите от ветеринарния факултет Б. Начев и Г. Ненков, от медицинския – проф. Ив. Москов, доц. К. Чилов и др., проф. д-р Р. Радков – директор на Държавното висше училище за телесно възпитание, и т. н.[89]

Политически репресираните професори получават подкрепа от своите колеги от академични дружества като това на „Академиците – икономисти", ръководено от министъра на финансите П. Стоянов, положителни референции от някои министри и политически дейци на ОФ като Д. Казасов, П. Стайнов, Гр. Чешмеджиев, от регента проф. В. Ганев, от видни учени общественици като проф. Д. Михалчев, председател на БАН и пълномощен представител на България в СССР, от изпълняващия длъжността председател на академията проф. Н. Долапчиев, от митрополит Стефан и редица други. Те използват своето влияние в МС, НК на ОФ, ЦК на БРП/к/ и СКК, в съветската, американската и английската мисия.

Агресивната партийност на някои учени, отечественофронтовци, комунисти като М. Димитров, Д. Йорданов, М. Геновски, Ст. Каракостов, Др. Прокопиев не се споделя от комунисти преподаватели и интелектуалци като Д. Костов, М. Попов, Л. Пипков, Ал. Обретенов и др., които не са съгласни с изфабрикуваните обвинения към уважавани техни колеги, че са „видни и явни агенти на фашизма" или „яростни пропагандатори на великобългарския шовинизъм" и не желаят да участват в режисираната кампания срещу тях. През май 1945 г. К. Драмалиев констатира, че проф. М. Попов има големи заслуги, особено в борбите срещу расизма, но „сега категорично отказва да вземе участие" в провеждането на политиката на БРП/к/ по „чистката". Професорът комунист Жак Натан, член на комисия към Агитпропа на ЦК на БРП/к), настоява внимателно да се проучва „научната ценност" на всеки обвинен учен. Регентът Т. Павлов изказва становище, че чистката на трябва да хвърли във въздуха Университета и Академията на науките и изкуствата, на която той става действителен член. Според него трябва да се наказват само учени, които са „злостни и активни фашисти", а на останалите с известни провинения да се даде „възможност да се поправят".[90]

През пролетта на 1945 г. анкетни комисии, съставени от учени „отечественофронтовци", неведнъж опровергават обвинения срещу свои колеги. Комисия, избрана от ОФ комитет при Медицинския факултет с председател проф. Д. Каданов и членове д-р Ив. Василев от СЗР, д-р П. Дертлиев от БРСДП и други, преглежда всички съдебни аутопсии след 1931 г. и прави заключение, че обвиненията към проф. Ив. Москов, че прикривал истината при политическа съдебно-медицинска експертиза и правил „услуги на фашистката власт" не отговарят на истината. Ректорът на СУ проф. Баламезов подкрепя в Академичния съвет избора на Ат. Москов (антикомунистически настроен деец на БРСДП) за доцент и той е избран въпреки „разобличенията" от страна на ОФ комитет „след първата чистка".[91]

След първата вълна на уволнения през ноември-декември 1944 г. в СУ и столичните ВУЗ се назначават 46 нови професори, доценти и асистенти, главно „добре подготвени" учители и училищни инспектори, комунисти или „прогресивни отечественофронтовци" като Туше Влахов,

Димитър Косев, Асен Киселинчев. В Университета това става при изборите за нови преподаватели през пролетта и лятото на 1945 г., когато са избрани и марксистки учени като Жак Натан, Евгени Каменов и др. В края на януари 1945 г. се избира и конституира новият Академичен съвет и управление – ректор и декани на СУ. В Академичния съвет влизат „прогресивни" професори като Вл. Георгиев, Г. Пирьов, Ж. Сталев, Ст. Романски, Г. Наджаков и др. За ректор е избран професорът по конституционно право Ст. Баламезов, а впоследствие през юни 1945 г. – професорът медик Д. Ораховац, почетен член на БРСДП. Той е одобрен от ЦК на БРП/к), тъй като по мнение на К. Драмалиев минава за „демократичен", има „съчувствено отношение" и се „нагажда много" към комунистите и е харесван от преподаватели и студенти.[92]

Новото управление на СУ не променя откритата тенденция за противопоставяне на политическото вмешателство в работите на Университета. Още през пролетта на 1945 г. Академичният съвет, позовавайки се на своето автономно право, започва да възстановява като преподаватели не само отстранените временно, но и някои от уволнените завинаги, като повечето от тях са върнати в Университета до края на 1945 г. Той не се поддава на натиска от НК на ОФ, от Съюза на работниците в просветата (СРП) и от създадения на 13 декември 1944 г. Съюз на научните работници (СНР), нито на организираната от РМС и ОФ комитет при СУ студентска демонстрация – стачка през март 1945 г. От изложение на Общоуниверситетския комитет на ОФ до НК на ОФ от лятото на 1945 г. става ясно, че той е загубил всякакъв авторитет в Университета и Академичният съвет се отнася към неговите предложения „без внимание" и с „насмешка". Възстановяването на уволнени преподаватели, включително на „фашист и враг" като проф. Д. Яранов, свело дейността на ОФ комитета по чистката до „жалко доносничество". Министърът Ст. Чолаков провел „пародия" на чистка, един „фарс", като нито той, нито ректорът и управлението зачитат ОФ комитет и „отечественофронтовските демократични принципи". Това окуражило реакционните среди в Университета, който остава едно „реакционно гнездо", и унищожило и „малкото останал авторитет" на университетския ОФ комитет. Но най-голямата болка на ревностните отечественофронтовци е, че „университетската реакция" става все по-агресивна и организирана и при изборите на преподаватели с тайно гласуване прави невъзможно избирането на „прогресивни кандидати". За комунистическите активисти – асистенти и доценти, достъпът до катедрата става „невъзможен".[93]

През май 1945 г. се свиква Висшият учебен съвет (ВУС), възстановен с Наредба-закон на МС (ВУС прекратява своята дейност в средата на 30-те години). Това става по инициатива на намиращия се под ръководството на БРП/к/ Съюз на просветните работници. Делегатите на Учредителната конференция са главно комунисти и внимателно подбрани отечест-

венофронтовци, предимно учители, а също така служители от МНП и ведомства, имащи отношение към образованието, представители на културно-масови, професионални, научни и обществени организации, група преподаватели от ВУЗ. Съставът на ВУС се окачествява от К. Драмалиев от ЦК на БРП/к/ като „силно левичарски". Негов председател става известният просветен деец и комунистически функционер Тодор Самодумов. В миналото ВУС е съвещателен орган към МНП. С Наредба-закон на МС неговите решения получават задължителен характер и трябва да се приемат от министъра на просветата. БРП/к/ иска да превърне ВУС в основен инструмент за прокарване на своята политика в образованието.

Висшият учебен съвет приема 16 резолюции за преустройството на образованието като обществено-държавно и демократично, с неприкрития стремеж това да стане съгласно „единствено правилния, научен мироглед" на комунистическата доктрина и според теорията и практиката в Съветския съюз. ВУС приема специална оценка и програма за преустройство на висшето образование. Направен е извод, че то е засегнато от фашизма в значителна степен, а сред преподавателите в СУ и другите висши училища имало много поддръжници на „великобългарския шовинизъм", расизма, идеалистични, схоластични и ненаучни исторически, философски, литературни и други възгледи, а природонаучните дисциплини били откъснати от живота. ВУС препоръчва промените да се реализират в посока на научно изясняване (разбирай марксическо – *бел. авт.*) на обществените и природни явления, чрез диалектическия материализъм. Преустройството на факултети, катедри, учебни планове трябва да стане в този дух, като се прочистят програмите от „схоластични, реакционни елементи" с предимство на природонаучните дисциплини във връзка с предстоящата модернизация и индустриализация на страната.

ВУС препоръчва да бъдат възприети нови методики за по тясна специализация и да се отстранят дисциплини, „несъответни на прогресивния дух на новото време", да се свърже науката с практиката, като се използва съветският опит, съобразен с българските условия. Предлаганите промени са основание да се продължи чистката, да се отстранят от СУ и ВУЗ професори, преподаватели и студенти, ангажирани с „фашистка" и „реакционна" дейност, да се привлече нов „прогресивен" преподавателски кадър, да се демократизира висшето образование чрез широк достъп на „прогресивни" студенти от народа и да се децентрализира с откриване на нови висши училища и прехвърляне на специалности от София в други градове. Предвижда се Богословският факултет да се отдели от СУ в самостоятелно духовно училище.[94] Решенията на ВУС са връхна точка в ляво екстремистката политика на комунистическия пристъп в образованието, последвал превратa на 9 септември 1944 г.

Тези основни постановки за преустройството на висшето образование остават като цел на БРП/к/ до 1947–1948 г. През 1945 г. те не могат да

бъдат осъществени. След политическата криза и възникването на опозицията през лятото на същата година планираното от БРП/к/ и ВУС ново идейно-политическо настъпление срещу академично-университетската колегия се проваля и отлага. Въпреки силния натиск, министър Ст. Чолаков се противопоставя на създаването на комисия по преустройство на висшето образование, която да реализира решенията на ВУС. Той смята, че академичната колегия е автономна и трябва самостоятелно да решава въпросите за броя и вида на факултети и дисциплини, за подбора на преподаватели и предмети. В този смисъл министърът е против отделянето на Богословския факултет от СУ.

Министър Ст. Чолаков не само отказва да продължи чистката и кадровите анкети, но отменя част от наложените наказания на университетски преподаватели в края на 1944 г. Това се одобрява дори от някои ОФ комитети във ВУЗ, където представители на БЗНС, БРСДП и НС „Звено" отказват да подкрепят предложенията на БРП/к/ за чистки, за промени в ръководствата на катедри и факултети. Академичният съвет на СУ отхвърля всички опити да му се наложат решения по политически път, срещайки одобрение от мнозинството преподаватели. Академичната колегия подкрепя решението на министър Ст. Чолаков да премахне т. нар. „ОФ бележки", които кандидат-студентите трябва да представят, и изпитните комисии да се съставят само от университетски преподаватели, без предлаганото участие на политически лица.[95]

През пролетта на 1945 г членовете на БАН обсъждат насоките на нейната бъдеща дейност и устройство. Всички са единодушни, че БАН трябва да остане „независим, самостоятелен център на науката" въпреки критиките и препоръките, които идват от ръководните среди на БРП/к/. В своя доклад пред Общото събрание на Академията, проведено на 12 юни 1945 г., проф. Ст. Романски набляга на необходимостта от нейното поскорошно преустройство, за да не бъде тя само „едно просветно дружество", а да развие „системна и колективна дейност" и да изпълни „дълга" си в строителната дейност на държавата. Академиците Ал. Балан, Йордан Иванов и други решително възразяват, изказват недоумение и протестират срещу подценяването и укорителното отношение към дейността на Академията. Според тях тя винаги се е отзовавала на нуждите на държавата. Те напомнят за конфликта с министър-председателя Б. Филов през 1942 г., който настоява, че държавата трябва да контролира дейността на Академията, след като субсидира нейната дейност. Академиците отхвърлят това искане с мотив, че нарушава научната автономия и независимост на Академията, нещо, към което отново се стреми властта на ОФ. На събранието се избират нови членове на Академията, включително учени „марксисти-ленинци", начело с Тодор Павлов. По това време той значително променя своята позиция и твърди, че в „ерата на ОФ

имат право на самостоятелно, свободно развитие всички идейни, научни и естетически школи, които не са повлияни от фашизма".[96]

Голямо въздействие върху поведението на академичната колегия, политическите и държавните фактори оказва кризата и разцеплението в ОФ и възникването на легална демократична опозиция през лятото на 1945 г. В опозиционния печат и в хода на предизборната кампания за насрочените на 26 август същата година избори открито прозвучават възгледи, които дотогава се говорят скрито, на ухо. Те са критични по отношение на дотогавашната политика на правителството и са изказани от хора, които не могат да бъдат обвинени за „фашисти", след като до вчера са били съюзници, доказани демократи антифашисти. Тези критики отразяват вече открито възмущението на служители в МНП, преподаватели във ВУЗ и широки среди от интелигенцията, безпартийни и свързани с некомунистическите партии в ОФ от грубото, агресивно вмешателство и разпореждане на БРП/к/ в образованието, от незаконните и несправедливи гонения и уволнения на честни и признати учени, от опитите да се прекрои университетското образование по чужди образци и една-единствена идеология, като се осакати и се примитивизира под лозунга за „приближаване към живота" и се отрича десетилетната българска и европейска традиция, многообразието и постиженията на науката в Университета и в другите български учебни заведения.[97]

При реконструкцията на правителството на ОФ след излизането в опозиция на Н. Петков, проф. П. Стоянов и други министри Министерството на просвещението е поверено на д-р Ст. Костурков, водач на крилото от Радикалната партия, което преминава към ОФ. Още с встъпването си в длъжност той се обявява срещу реформите в образованието, предлагани от ВУС, респективно от БРП/к), отменя приложението на редица приети правителствени актове и прекратява дейността на комисията по обследване на преподавателите и програмите във ВУЗ. Човек умерен и демократичен, той е категоричен противник на политическото вмешателство и уволнения в Университета и ВУЗ, и твърд поддръжник на академичната автономия. По негово предложение МС отменя наказанията на много от уволнените професори и те се връщат на работа в СУ и другите ВУЗ въпреки протестите на НК на ОФ и студентски прокомунистически организации като Общия студентски народен съюз (ОСНС).[98]

Академичният съвет на СУ не допуска нови чистки и уволнения по политически причини през учебната 1945/1946 г. Дейността на комитетите на ОФ е значително ограничена. Някои преподаватели напускат „доброволно" Университета поради така наречените „комплексни оценки" на факултетните съвети и на общоуниверситетския ОФ комитет, доколкото смятат, че техните възгледи са несъвместими с предявяваните в оценките методологически и методически изисквания. Това снижава нивото на учебния процес и не може да се компенсира от заместващите ги по-мла-

ди преподаватели. Набирането на нови преподаватели чрез конкурси е затруднено поради строгите, традиционно „консервативни" изисквания в Университета и малкия брой кандидати. Академичният съвет на СУ извършва известно преустройство в учебния процес и програмите, като въвежда изучаването на историческия и диалектическия материализъм, курсове по марксистка политическа икономия и пр. Като цяло учебните програми в Университета се запазват в границите на традицията, високото ниво и разнообразие на преподаваните дисциплини на толкова мразената от комунистите буржоазна наука. За кратко време се установява известен стабилитет на преподавателската колегия във ВУЗ.[99]

Специални комисии при Министерството на просвещението и НК на ОФ предлагат и МС приема Наредба-закон за откриване на университети в Пловдив и Варна, държавно-стопански факултет, катедри по журналистика и дипломация, зоотехнически факултет в СУ (за 1947/1948 г.), хранително-вкусов факултет в Пловдив, двегодишни курсове към Висшето стопанско училище в Свищов за подготовка на ръководни кадри за ТКЗС, ново висше техническо училище в Русе (за учебната 1946/1947 г.). Въпреки исканията на ректорите за ограничения в приема на студенти политиката на „широко отворени врати" във ВУЗ продължава. В хода на учебната 1945–1946 г. учебните заведения и най-вече Софийският университет, Държавната политехника, Варненският и Пловдивският университет са претрупани със студенти. Техният общ брой нараства от 26 553 през 1944–1945 г. на 42 540 през 1945/1946 и на 46 579 през 1946/1947 учебна година, когато само студентите в Юридическия факултет на СУ са над 7000, в Медицинския са към 6000, в Историко-филологическия са над 4000. Ректорите на ВУЗ нееднократно обясняват, че за такъв голям брой студенти няма аудитории, библиотеки, лаборатории, научно-изследователски институти и преди всичко достатъчно преподаватели, а преподавателската работа е крайно затруднена и тези обстоятелства влошават качеството на учебния процес.

Според ректора на Държавната политехника А. Квартирников подготовката на студентите е далече от елементарната компетентност. Техният брой е нараснал от 275 през 1944 г. на повече от 4500 през 1945/1946 г. и при липсата на преподаватели на самия ректор се налага да чете лекции и да изпитва курсове с по 1000 души. Подобно е положението в Художествената и Музикалната академия, като в последната се обучават пет пъти повече студенти от предишните години. Субсидиите от държавния бюджет са намалени и са недостатъчни да покрият най-насъщните нужди на ВУЗ и заплатите на преподавателите. Техният брой се увеличава от 552 през учебната 1944/1945 г. на 669 – през 1945/1946 г., за да скочи на 1012 – през 1946/1947 г., но остава крайно недостатъчен.[100]

Независимо от промените, мнозинството преподаватели в Университета преподават, като се придържат към обективно, критично изложение на различни теории, методи и практики, утвърдили се като достижения в

европейските хуманитарни и природо-технически науки. Професорите П. Бицилли, П. Стоянов, Хр. Тодоров, Д. Михалчев (след завръщането си от СССР), И. Янулов, С. Демостенов и др. спокойно подлагат на критика марксистките икономически, философски и социологически възгледи. Професори по физика, химия и математика добросъвестно се придържат към съвременните постижения на световната наука, които често са в противоречие с пропагандираните научни образци от Съветския съюз. Юридическият факултет на СУ е характеризиран от ръководители на БРП/к/ като „най-голямо опозиционно сборище".[101]

Преподавателите в СУ и ВУЗ поддържат високо ниво на обучение и на научни изследвания в научните институти и лаборатории на СУ независимо от неблагоприятните условия, големия брой студенти, политическите заплахи и затрудненото си материално положение. Ръководствата на СУ, ВУЗ и СНР непрестанно поставят въпроса за „лошото и нестабилно" материално положение на научните кадри, за ниските заплати, липсата на жилища и пр. През 1945–1947 г. заплатите на преподавателите са между 5800 и 7200 лв. от асистенти до професори, според щатните таблици на МНП. В СУ те са по-високи, но остават в границите на 8000–10 000 лв. за професори, което се равнява на заплащане на средно ниво началници в министерството. Правят се предложения за промяна в щатните таблици, като ръководители на катедри, факултети, институти и други университетски длъжности да се приравнят към съответните категории директори, началници и служители в държавната администрация. Социалният статут на преподаватели и учени започва все повече да се определя от заеманата административна длъжност, а не от научната титла, дейност и признание. Да си служител на държавата става по-изгодно от достойното доскоро положение на интелектуалец на длъжност в автономни учебни заведения.[102]

Политиката на „умереност", повече внимание и търпимост, която Комунистическата партия възприема преди и след изборите за 26 ОНС, се изразява в противоречиви декларации и действия, смес от демагогия, заплаха и ухажване, „привличане" на академичните среди. В речта на Г. Димитров при откриване на Народното събрание на 15 декември 1945 г. се говори за преустройство на „учебно-възпитателната работа", за да се подготвят необходимите за страната кадри с висше образование, „възпитани в демократичен дух". Какво означава това, се вижда от състава на парламентарната комисия по образованието, в която доминират депутати комунисти, начело с В. Червенков, Т. Павлов (председател) и К. Драмалиев. Те не само контролират МНП и ВУЗ, но и диктуват характера на законодателството. С утвърждаването от Народното събрание на всички наредби-закони, приети от МС след 9 септември 1944 г., остава в сила като предупреждение и възможност да се използва Наредбата-закон за чистката в МНП. Но за известно време БРП/к/ се задоволява само с инспириране на обвинения срещу университетски професори, искания за чистка на студен-

ти и преподаватели, обявени за „реакционни елементи“, подкрепящи „фашистите от миналото“, каквито са всички опозиционери или симпатизанти на опозицията, без да се предприемат ефективни действия.[103]

Комунистическата партия се опитва да разшири своето влияние сред учените и преподавателите във ВУЗ и БАН чрез тяхното привличане в контролираните от нея масови организации на лекари, инженери и архитекти, агрономи, лесовъди и ветеринари, в научно-просветни дружества, СРП и пр. Особена роля в това отношение е отредена на Съюза на научните работници (СНР). Създаден през декември 1944 г. от 69 души предимно комунисти, през 1946 г. съюзът има вече към 600 членове. СНР се стреми да обхване в своите 10 секции всички категории учени и да спомага за решаването на техните материални, професионални и научни проблеми. Той е определен от БРП/к/ да представлява научните среди в КНК, което дава възможност на неговото ръководство да стане посредник при подпомагане на научни организации, издания и отделни учени с парични средства, специализации, командировки, поръчки от държавни ведомства и политически организации, платени лекции и пропагандни материали, публикуване на научни трудове и т. н. СНР не допуска колективно членство на научните дружества, още повече, че ръководствата на някои от тях като историческото, на „академиците икономисти“ и др. не са сменени от „отечественофронтовски“.

СНР се обявява в подкрепа на Народния съд, взема участие в изборната кампания за 26 ОНС в подкрепа на ОФ, изготвя обстойно изложение на 4 езика за политическото и стопанското положение, състоянието на науката и образованието, озаглавено „Думата на българските учени“, което се изпраща до научни институти в чужбина след отлагане на изборите на 26 август 1945 г. Делегация на съюза заминава за Москва за участие в тържествата по случай 120 години на Академията на науките в СССР и установява контакти със съветски научни организации. Членовете на СНР участват в трудово-културни бригади, в „народния университет“ и вечерни училища, лекционни курсове, „народни четения“ в читалища, публични сказки и редица други мероприятия в подкрепа на ОФ власт.[104]

Научните дружества и институти са другото място, където протича научно-професионалният живот на българските учени и преподаватели от СУ, БАН, ВУЗ, библиотеки, музеи, държавни учреждения, на учители и др. Повечето са основани след Първата световна война, но някои като Българското природоизпитателно дружество, Българския археологически комитет, Българското естествено-научно дружество и др. са създадени по-рано. Научни институти има към БАН, Министерството на народното здраве, Министерството на търговията и 9 при Министерството на земеделието. Ръководствата на повечето от 11-те научни дружества са сменени след 9 септември 1944 г. и при „реорганизацията“, проведена съвместно със СНР през първата половина на 1946 г. Председатели и членове на

ръководствата обикновено са „отечественофронтовци“, комунисти като М. Димитров на Философското дружество, А. Мениджикова, Д. Костов, Игнат Пенков в Географското дружество, проф. Ив. Леков, д-р Л. Андрейчин, Цв. Минков в Дружеството на филолозите-слависти, Даки Йорданов в Природоизпитателното дружество, проф. Г. Наджаков на Физико-математическото дружество и т. н. Членове на ръководствата са и доста безпартийни солидни учени. По правило дружествата и техните издания се занимават със специализирана научна дейност – сказки, конференции, обсъждания, статии и пр. Някои от тях като Природоизпитателното стават място за пропаганда на съветската наука, разобличаване на расизма и други дейности с политическа окраска. Дейността на дружествата се подпомага от МНП и другите министерства и КНК.[105]

По сведения на ЦК на БРП/к/ в страната имало към 8000 комунисти преподаватели и студенти, като 6700 са в София. По политически път се насърчава хабилитацията, получаване на професорско звание за все по-голям брой преподаватели, асистенти и доценти комунисти. Чрез НК на ОФ ръководството на БРП/к/ лансира така наречените професорски двойки – „стар“, „неблагонадежден“ академичен капацитет и неговия „възпитаник“, нов, марксист-ленинец, професионално неподготвен. По този повод солиден учен като Д. Костов, станал член на БРП/к/ през 1944 г., настоява пред Агитпропа на ЦК на БРП/к/ за по-голяма взискателност при хабилитация, „защото кариеризмът и нахалството сред учения свят са вече неокачествими“.[106] По-съществено е, че още през 1945–1946 г. започва да се оформя партийно-политическият механизъм за разрешаване и регламентиране на научната кариера на учени и преподаватели във ВУЗ.

Ръководството на БРП/к/ внимателно следи поведението и настроенията в академичната колегия. По сведения на Държавна сигурност групата на симпатизанти и открити привърженици на опозицията непрекъснато се увеличава. Към нея се причисляват проф. П. Стоянов – една от видните фигури на опозицията, професорите Ив. Саръилиев, В. Ганев, Св. Георгиев, П. Бицилли, К. Бобчев, С. Демостенов, Н. Ганушев, В. Христофоров, П. Венедиков и други. През лятото на 1946 г. на заседание на Политбюро на ЦК на БРП/к/ с участието на Т. Павлов, И. Емануилов, Ж. Натан, Р. Леви и Д. Далев се определят категориите учени, които трябва да бъдат отстранени при първа възможност – ангажирани политически с режимите преди 9 септември 1944 г., представители на „великобългарския“ шовинизъм (особено тези, които отричат съществуването на македонска нация), опозиционери, преподавали по схоластика и мистика (предимно философи и богослови).[107]

През пролетта и лятото на 1946 г. Комунистическата партия предприема масирана пропагандна атака срещу „буржоазно-реакционните среди“ в науката. „Нашите висши училища и професорското тяло в тях, академията на науките и други образователни институти и досега имат в своята

среда врагове на нова България“ – казва Г. Димитров пред пленума на Съюза на жените (БЖНС). Във в. „Работническо дело“ излизат материали с призив да се отстрани „фашистката четворка“ от СУ – професорите Ив. Батаклиев, Д. Яранов, Св. Георгиев и Ат. Илиев. Войнстващият комунист проф. Туше Влахов обвинява във „великобългарски шовинизъм“ почти всички университетски професори – историци, филолози, литературоведи, географи и етнографи, защото обслужвали „фашистките идеи“ за „обединение на целокупното българско племе“, на българските земи и като не признават „независима Македония и македонската националност“, създават атмосфера на омраза на Балканите. Д. Терпешев, член на ПБ на БРП/к/, човек необразован, обявява с присъщото за комунистическите функционери самочувствие „кои професори трябва да бъдат изгонени“ от Университета и изброява десетина авторитетни имена.

По време на дебатите в Народното събрание по бюджета за 1946 г. Ст. Каракостов, социалдемократ, близък до БРП/к/, прави злостно изказване за „фашистките професори“, които са в университета, че в БАН „владее старият дух на Филов“ и нейните членове пишат, печатат, получават хонорари, а народът не ги знаел. Т. Черноколев от БРП/к/ му приглася и настоява БАН да се реорганизира и да приеме за нови членове „прогресивни учени“. К. Драмалиев припомня становището на ВУС за недъзите на СУ и БАН, които се свеждат до „откъснатост на нашата наука от живота“, от неговите задачи и нужди. Той квалифицира техните програми, организации и методи на работа като негодни и настоява за реорганизация – „задача сложна и отговорна“, която не е от „компетенцията на професорите“. При Министерския съвет според него трябва да се създаде специална комисия от „специалисти“ от висшите училища, МНП, ОФ партии и други политически органи. К. Драмалиев иска да се сложи край на „досегашната система висшето образование да бъде привилегия на синове и дъщери на заможното съсловие“.[108] Тези и много други изказвания са показателни за настроенията във влиятелни комунистически и „леви“ среди, за голямата завист и злоба, натрупана в ръководители, активисти и функционери на БРП/к), срещу академичната колегия, за тяхното чувство на обида, че те „преданите на народа синове“ са онеправдани, лишени от възможност да станат учени.

Принципът на академична автономия се превръща в основен прицел на нападките и подготвяните промени от комунистически ръководители и „научни корифеи“. Според Т. Павлов, принципът на автономията се разбирал абстрактно и с него се „злоупотребявало“ като „фактическо прикритие“ на реакционерите и опозицията „срещу суверенитета на българския народ и неговата народна държава“. Същото важало и за „лошата установена традиция“, поддържана от повечето професори и академици, образованието да е в духа на „чистата академична наука“, което всъщност я отдалечава от демокрацията и живота.[109]

През пролетта на 1946 г. ПБ на ЦК на БРП/к/ създава комисия за преустройство на науката и висшето образование с участието на Т. Павлов, Р. Леви, К. Драмалиев, проф. Р. Балевска, проф. И. Емануилов и проф. Далев и с председател секретарят по идеологическите въпроси В. Червенков. Комисията трябва да предложи в кратък срок проекти за промяна на дейността, структурата и организацията на ВУЗ и БАН, за характера и съдържанието на учебните програми, броя на студентите и за подмяна на преподавателския състав. Критериите за отстраняване, за чистка на учените, които се възприемат от БРП/к/ и НК на ОФ, са „професионални". Дългогодишни и сериозни учени биват обвинявани в некомпетентност, липса на професионализъм и научен метод, като поддръжници на реакционни теории и пр.[110]

В хода на политическото настъпление на БРП/к/ срещу опозицията и „реакционните десни среди" в ОФ през лятото на 1946 г. в МНП се създават специални комисии за изработване на законопроекти за просветата, включително за висшето образование и за БАН. Комисията за БАН се ръководи от Т. Павлов. Според изготвения от нея проектозакон, внесен в Народното събрание през есента на 1946 г., Академията се обявява за държавно учреждение със свой „самостоятелен" организационен, административен и творчески живот, но под върховния надзор на МС. С ирония на властник Т. Павлов отбелязва, че този надзор „страшно разтревожил", „наплашил" „почитаемите академици". За чест на БАН мнозинството от нейните членове отстояват правото на академична свобода до приемането на закона в началото на 1947 г. Опозиционните партии критикуват и отхвърлят законопроекта, а повечето ръководители на НС „Звено" са открито резервирани.[111]

Академичният съвет на СУ, ректорът Д. Ораховац и деканите на факултети се опитват също аргументирано да оспорят готвените промени. Те възразяват срещу фактическото премахване на университетската автономия и пълната финансова зависимост от МНП, срещу разделянето на Агрономо-лесовъдния и Ветеринарно-медицинския факултет, преминаването на изследователските институти на СУ към БАН, промените в учебните планове и програми. В изложенията до ЦК на БРП/к/ и МНП се обяснява, че устройството и статутът на Университета са резултат на десетилетия развитие и законодателство, че факултетите са свързани със своята изследователска база и съответна културна среда, че научно-преподавателската дейност в СУ е организирана съобразно световната университетска практика.[112]

През лятото и есента на 1946 г. в преподавателската колегия на СУ се сблъскват две тенденции, което намира израз при ежегодния избор на ректор. Една част от преподавателите са склонни да подкрепят реформите при определен компромис, свързан с тяхното научно оцеляване. Те се групират около професори, свързани с Комунистическата партия, като Г. Наджаков, Д. Костов, М. Димитров, И. Емануилов и подкрепят кандидатурата на Д. Ораховац за втори мандат. Друга група, твърди привърженици на акаде-

мичната автономия и традиция, противници на политическото вмешателство на БРП/к/, подкрепят кандидатурата за ректор на проф. Ив. Саръилиев, издигната от Историко-филологическия факултет. (Той е декан на факултета по това време.) При първия кръг на избора проф. Саръилиев получава повече, но недостатъчен брой гласове. Т. Павлов определя резултата като победа на опозицията. Само натискът, оказан от ЦК на БРП/к/, НК на ОФ и МС, осигурява победа на Д. Ораховац при балотажа на избора. Скоро след това Софийският университет става арена на ожесточен сблъсък между управляващи и опозиция по време на изборите за ВНС. По факултети гласуват 5 391 студенти, от които за кандидатите на ОФ – 2639, или 48,95% (за БРП/к/ – 2403), а за опозицията – 2423, или 44,9%. Предимството на ОФ е незначително, а във факултета по финанси и администрация и юридическия печели опозицията.[113] Битката за ръководството на Университета и резултатите от изборите още веднъж показват колко опасна е автономията за плановете на Комунистическата партия. С необходимото мнозинство във ВНС и правителството, ръководено от Г. Димитров, Комунистическата партия може да предприеме решителни действия за овладяване и подчиняване на науката, на нейните институции и служители.

През март–юли 1946 г. и по-късно СНР обстойно разисква „необходимостта от реформиране на Академията, Университета и висшето образование с оглед нуждите на живота“, от създаване на нови институти и премахване на отживели времето си. Изработеното „мотивирано искане“ до МС, КНК и Народното събрание, представено като инициатива на СНР, е солидна подкрепа на проектозаконите, прокарвани по инициатива на БРП/к/. На общото събрание на 14 октомври 1946 г. д-р Игнат Пенков, член на ръководството на СНР, заявява, че „в университета голяма част от преподавателите тъпчат на едно място, без да преподават наука“. За членове на СНР се приемат все повече учени от Университета и ВУЗ в София, Пловдив, Варна, Свищов, Русе. В замяна на активната подкрепа СНР получава право да разпределя средства от бюджета на КНК, заедно с неговата научна секция, за помощи, подкрепа на научни изследвания, хонорари за публикации, научни трудове и учебници, награди, кредити, задгранични командировки, да снабдява членовете си с облекло и материали, да се грижи за подобряване условията за работа и почивка, да участва при изработването на Заповед № 1105 на Министерството на търговията за хонорарите на научния труд и т. н. Още повече, че негови членове са високопоставени държавни служители, директори на издателства като Ж. Натан, влиятелни комунисти като К. Драмалиев, Т. Самодумов.[114]

На общото годишно събрание на СНР на 4 април 1947 г. съюзът получава похвали за дейността си от отговорните фактори. В приетата резолюция се декларира пълна подкрепа за правителството на Г. Димитров, за двегодишния народностопански план, за КНК и промените в БАН и висшето образование, готовност за борба с всяка реакционна идеология, за сътруд-

ничество със СССР, Югославия и другите народни демокрации и т. н.[115] Поведението, подчинението на ръководната роля на партията, умението да изпълняваш поставените от нейните ръководители задачи, извличането на изгоди от връзките с властта, отказът от научна и гражданска съвест са образецът, наречен СНР, който трябва да се наложи в академичната колегия.

Новият закон за БАН е приет от ВНС, въпреки че народните представители от опозицията гласуват против този, според тях, „реакционен акт", който ограничава „човешкия разум" и свободата на науката и учените. Законът е утвърден с Указ от 11 февруари 1947 г. Веднага след това започва бърза реорганизация на БАН. На 27 и 28 февруари нейното Общо събрание приема нов устав, изработен още по времето докато трае приемането на закона, и избира нов Управителен съвет с председател акад. Т. Павлов. Преустройството на БАН, по думите на новия научен секретар проф. Спиридон Казанджиев, е в съответствие с „мъдрите внушения на нашия министър-председател Георги Димитров" за „тясна и взаимна връзка между теорията и практиката", за голямото значение на академията за изграждане на стопанския и културния живот. Те са отразени в закона, който изисква БАН да се превърне от книжовен институт във висша научноизследователска организация, да напусне „своята изолираност и затвореност в полза на непосредствена служба на народа", да организира членовете си за планова и колективна работа, като привлече за целта голям брой научни сътрудници. Изпълнението на новите задачи се гарантира с промяната в статута, с премахването на автономията на БАН, поставянето ѝ "под върховенството на Министерски съвет".[116] Науката е подчинена на политиката, на министър-председателя, който е пръв ръководител на Комунистическата партия. Така се създава още един елемент от тоталитарната конструкция, наречена народна демокрация.

В рамките на една година, до началото на 1948 г., БАН се променя коренно. Бюджетът на Академията се увеличава от 3 млн. лв. средно годишно на 120 млн. лв. за 1947 г. Броят на академиците, по новия закон, става 72, а на член-кореспондентите – 80, срещу 48 академици и 20 член-кореспонденти по закона от 1940 г. Това е свързано с приетото по настояване на Г. Димитров нормативно положение, с което се гарантира пожизнено участие на академиците в дейността на Академията и нейните институти, включително при избора на нови действителни и дописни членове на БАН. Г. Димитров налага този ред под влияние на Д. Михалчев и против желанията на Т. Павлов и функционерите на ЦК на БРП/к/ с идеята за приобщаване на старите академици към властта и смекчаването на вътрешни и международни усложнения от евентуална тяхна опозиция.[117]

За обновяване на Академията с „нови хора, носители на нови идеи", през юли 1947 г. се провеждат избори за попълване на увеличения брой места за членове на БАН. Междувременно клоновете на Академията от 4 стават 7, но след изборите започват да функционират 5. Два от природонаучните клонове не могат да се формират персонално, доколкото избраните

нови членове са главно учени „марксисти“ в 3 хуманитарни клона на Философско-обществения отдел. В началото на 1947 г. в БАН работят 8 асистенти, а след реорганизацията – 75 научни сътрудници плюс 68 души административно-технически персонал. В началото на 1948 г. към БАН има 24 института – новоосновани, предадени на Академията от СУ и бившите царски природонаучни институти. Те се ръководят от новоизбрани директори, „прогресивни“ стари и нови учени – Ст. Романски, Ив. Снегаров, Кр. Миятев, Т. Павлов, Ст. Баламезов, В. Коларов, Ил. Янулов, Н. Райнов, Ив. Лазаров, Л. Чакалов, Г. Наджаков, Ив. Бурин, Д. Костов, М. Попов и др.

Според ръководството на БАН в преходния период на реорганизацията научната работа се върши все още „индивидуално“ поради липса на условия – помещения, персонал, намаляване на предвидените средства от бюджета и пр. Научна работа се провежда в 2–3 стари, по-добре обзаведени института на Академията и в институтите към СУ, което е свързано с „множество неудобства“ и служи като мотив за прехвърлянето на последните към БАН. През 1948 г. в Академията се изработва план за научната дейност като първи опит да се премине към планова и колективна научноизследователска работа. Той е обсъждан дълго и представен от Т. Павлов на тържествено събрание, проведено на 4 януари 1948 г., след което е изпратен за одобрение в МС. С това завършва административната и устройствена реорганизация и се слага началото на научното и идеологическото преустройство на БАН.[118]

На 11 юни 1947 г. във ВНС е внесен законопроект за висшето образование, изготвен от комисия на ЦК на БРП/к/ и на МНП, оглавено от министър М. Нейчев, ръководен функционер на БРП/к/. В духа на „ОФ ера“ законопроектът е обсъден в академичния съвет и факултетите на СУ и другите ВУЗ. Някои от направените предложения дори са взети под внимание и отразени в окончателния вариант. По това време факултетите в СУ и другите ВУЗ приемат промени в учебните и изследователски програми, насочени към съдействие за изпълнение на двегодишния стопански план. Академичната колегия се стреми да се нагоди към изискванията на силните, на Комунистическата партия с надежда да съхрани своята автономия и научна свобода.

При обсъждането на проектозакона във ВНС опозицията критикува най-вече тези членове в закона, които забраняват избор на професори, преподавателска дейност и прием на студенти, обвинени в „противонародна фашистка дейност“, и дават възможност за политически произвол. Д-р П. Дертлиев, Св. Даскалова, П. Братков категорично се противопоставят на въвеждането на марксистката философия като задължителна дисциплина във всички ВУЗ. Законът е приет от мнозинството във ВНС и влиза в сила на 5 юли 1947 г. Той не предизвиква някакви сериозни промени в организацията и съдържанието на висшето образование. Към СУ са създадени нови самостоятелни факултети – Зоотехнически, Агрономически, Лесовъден и Стопански. Въз основа на съветския опит се въвежда

нова процедура за „кандидат“ и доктор на науките и някои други нововъведения. Диалектическият материализъм, марксистката философия не се въвежда във висшите технически училища.

Най-важното за БРП/к/ са възможностите, които законът създава, за ограничаване на академичната автономия, свободата на преподаването и за отстраняване на неудобните преподаватели и студенти от Университета и ВУЗ. Във факултетните съвети на СУ се допускат 256 представители на асистентите, лекторите и частните доценти, което разширява влиянието на комунистите в тях. Още на 25 юни 1947 г. е избран нов ректор на СУ – проф. Г. Наджаков. Комисии, доминирани от преподаватели комунисти като Д. Йорданов, Е. Каменов, Ат. Попов, Ж. Гълъбов и др., изготвят нови правилници за дейността на Университета, насочени към разширяване влиянието на МНП.[119] Промяната на политическата обстановка, курсът към „строителство на социализма“, възприет от БРП/к/ и ОФ през есента на 1947 г. правят Закона за висшето образование „остарял“. Според него ВУЗ имат за цел да разпространяват научни знания и да развиват научна дейност в „прогресивно-демократичен дух“..., а сега е необходимо те да обслужват социализма.

Разгромът на политическата опозиция в България през лятото на 1947 г. създава атмосфера на страх и примирение в академичната колегия, в която се извършват кадрови промени и чистки. От Университета се отстраняват професори, големи научни авторитети като П. Стоянов, К. Бобчев, С. Демостенов, Ю. Трифонов, В. Ганев (той е интерниран), обявени за „стари“, изостанали от нуждите на времето и пр. На други като Ив. Дуйчев, В. Бешевлиев, Ив. Странски, А. Протич е осигурено място за научна дейност в институтите на БАН, но без право да преподават в Университета.[120]

Научната и гражданската съвест, представите за чест и достойнство на много учени са причина за тяхната мълчалива или открита съпротива срещу партийно-политическия диктат на Комунистическата партия. На 25 септември 1947 г. УС на СНР приема резолюция, която осъжда Н. Петков, одобрява произнесената срещу него смъртна присъда като „справедлива“, заявява подкрепата на учените за народната власт. Резолюцията е подписана от 83 „прогресивни“ учени, от които 15 академици и 48 професори, като М. Димитров, Ал. Бурмов, Д. Ангелов, Хр. Гандев, Г. Цанев, Ем. Георгиев, И. Леков, И. Пенков, К. Попов, Н. Агънски, К. Григоров, Б. Начев и др. За изненада на организаторите трима учени – професорите Генчо Пирьов, Найден Чакъров и Христо Данов, отказват да подпишат „демонстративно“, а имената на други като Т. Владигеров, Ат. Бешков, Пр. Киранов – отсъстват от подписката.[121]

През 1947 г. Комунистическата партия постига своята политическа цел да превърне БАН в инструмент за провеждане на своята политика. Академията осигурява пълна и авторитетна подкрепа на всички основни

мероприятия на властта. Създават се научни комисии по изпълнение на различни направления от двегодишния народностопански план. Декларацията на НК на ОФ от 26 октомври същата година за ускоряване на революционните преобразувания е одобрена публично, а новата конституция на НРБ е предмет на „възхвала". Ръководството на БАН приветства национализацията на частните предприятия и изразява готовност Академията да се включи в единната политическа организация на ОФ. Учените се „отзовават" за участие в събрания, беседи с обществеността и дори трудово-културни бригади. Но тази показна подкрепа не е достатъчна.

„Идеологическата реорганизация" на БАН трябва да обхване най-съществено – научната дейност. „Не можем ние, членовете на Академията – се казва в годишния отчет на нейното ръководство, – да оставаме инертни, вътрешно спокойни и духовно затворени за онова, което става в живота, не можем да капсулираме нашата научна съвест и да смятаме, че е възможно да отвличаме проблемите на науката в някаква асоциална и аполитична сфера..." Учените трябва да са „в първите редици" на народа, на неговото „прогресивно войнство", да участват не само „съзнателно", но и „ентусиазирано" в строителството на новото общество, „въодушевени" от „социалистическия идеал".[122] За комунистическите „вождове" на партията и държавата не е достатъчно мълчаливото съгласие и покорство. Те искат акламации и манифестации на вяра и ентусиазъм, „научно" потвърждение на тяхното право и величие. Те искат да превърнат учени и творци в екзалтирано и предано „войнство".

Учителите между светлината и мрака

През Възраждането и след Освобождението учителството заедно с духовенството са двете основни групи на интелигенцията в България. Дълго време учителската професия продължава да се нарича с възрожденския израз „даскалска". В своето изследване за интелигенцията Л. Цветаров отбелязва, че интелигентността на по-голямата част от учителството по това време е чужда на по-високи културни интереси и се изчерпва само с „елементарна книжовна грамотност" и идейни стремежи, оформени под влиянието на руската културна общественост.[123]

В периода от 1878 до 1944 г. с развитието на образователната система учителите от всички категории увеличават своя брой 23 пъти и в края на 30-те години са към 40% от хората, упражняващи умствен труд. Някои автори като Кр. Димитров отнасят всички учители към интелигенцията, главно поради тяхната значима роля в образователното дело и културния живот на населението.[124] В своя труд за материалното положение на интелигенцията Л. Беров се ограничава до категориите с висше образование като условие за интелигентски статус, включително за учителите. Той от-

белязва тенденцията към феминизиране на професията в контекста на развитието на по-привлекателни и доходни интелигентски професии като „свободните“ и тези в модерната държавна администрация.[125]

В периода между двете войни така наречениият учителски въпрос става един от най-острите социални проблеми. К. Драмалиев, ръководен деец на БРП/к/ и Съюза на работниците в просветата (СРП), говори за „бягство“ от учителската професия след Първата световна война, което според всевъзможни изложения и резолюции на учителските организации се дължи на „тежките материални и трудови условия“, при които работят учителите. Този проблем остава въпреки известното стабилизиране на заплащането на учителите и през втората половина на 30-те години. Това е причината по време на безпартийното управление след 19 май 1934 г. голям брой учители да станат кметове и държавни служители, длъжности, за които се изисква образователен ценз, включително в присъединените към България земи след 1940 г.[126]

През 1946 г. известната интелектуалка Мара Кинкел, народен представител от НС „Звено“, с горчивина отбелязва, че преди 30-40 години най-способните младежи стават учители, които просвещават, създават дружества, читалища, театрални групи, участват в политическите борби като защитници на буржоазната и социалната демокрация. Както Иван Кинкел, учен – социолог от 30-те години, тя констатира, че повечето учители вече не са „ратници на духовната и политическа просвета“ и са загубили своя някога борчески дух, че много учители бягат от професията и търсят работа, по-добре платена и с по-малко отговорности. Мнозинството учители са в нисшите степени на таблиците за чиновническите заплати и са безпомощни да се издържат при нарастващата през военните години скъпотия и черна борса. Просветният деец комунист К. Драмалиев казва през февруари 1946 г. в Народното събрание, че „някога почетното звание „даскал“, днес е станало прозвище на незачитане и пренебрежение“, а авторитетът на професията е „силно спаднал“.[127] Все повече стават учителите, предимно жени, завършили специалните педагогически или средни училища, намалява броят на висшистите, особено с различно от педагогика и филология образование, спада културният уровен и според някои автори от 30-те години учителството се „пролетаризира“ и приема статута на умствен работник.

След 9 септември 1944 г. се случват много събития, често драматични, които значително променят условията за работа и живот на учителите и водят до съществени изменения в техния социален статус. Тези въпроси, както и състоянието на образователната система, по-специално на основното и средното училище, са изследвани от В. Чичовска в цитираната вече монография. Тя разработва най-различни аспекти на темата за образователното дело, включително традицията, европейското влияние, политиката на Комунистическата партия и нейната интервенция в

образованието, прави впечатляващи портрети на главните участници в събитията и т . н.[128] В тази книга се стремя да покажа някои важни черти, събития и моменти от историята на учителското съсловие в градовете като обществена група и нейното поведение главно в годините на установяване на комунистическата система.

Основното събитие, което определя професионалните и житейски условия на учителите от есента на 1944 до пролетта на 1945 г., е кампанията на БРП/к/ за прочистване, уволняване, принудително отстраняване или оттегляне на набедените в обслужване на „фашистката власт". Мотивацията за това действие е противоречива. В пропагандните клишета на Комунистическата партия учителството е наименовано „народно", „прогресивно", в своето „болшинство" враждебно на фашизма и фашистката просветна политика, като стотици са пострадали от политическите репресии на бившия режим. Същевременно ръководните кръгове на БРП/к/ правят оценка, че през „фашисткия период" „част от учителството се поддаде на фашистките и великобългарски идеи, друга част се уплаши и се сви". Политическото следствие на тази оценка е решението за „ликвидиране на фашисткото наследство".[129]

Каква част и кои от учителите са се поддали на фашизма и великобългарския шовинизъм, какво значи да ликвидираш „фашисткото наследство" определят политическите кръгове и личности, които имат решаваща дума при новата власт. Според В. Чичовска „част от комунистите" подкрепяли мнение, изразено в „средите на българското учителство", че антифашисткото преустройство трябва да бъде „акт на справедливост, на далновидност, а не акт на отмъщение". Като оставим настрана демагогския и неопределен характер на тази позиция, наличната историческа документация не дава сведения кои точно по-влиятелни комунисти имат този „по-хуманен" подход не само в случая с учителите, но и при другите категории от интелигенцията. Затова пък групата на комунисти-функционери и културни дейци, които са на „ожесточени позиции", че цялата българска култура е поразена от фашизма, че трябва да се създаде напълно нова „прогресивна" култура с нови хора, е многобройна и налага агресивно своите възгледи. Тя включва всички идеологически ръководители на БРП/к/ начело с Г. Димитров и В. Червенков, просветни дейци като К. Драмалиев и дори Т. Самодумов (въпреки неговата по-мека позиция), министри като А. Югов, д-р Р. Ангелов, Д. Терпешев, Ц. Драгойчева, председател на НК на ОФ, неговите членове комунисти и ръководните дейци на местните комитети на ОФ.[130]

Постановката за несъгласието на министъра на просветата Ст. Чолаков с предложенията на БРП/к/ и СРП за „ударна акция" за прочистване на учители за „профашистки" прояви, е добре обоснована от В. Чичовска. Но същевременно е факт, че министърът допуска в просветното министерство най-мащабната чистка след МВР и на практика прави много малко в срав-

нение със свои колеги министри от БЗНС, БРСДП, НС „Звено“ и с министъра на финансите П. Стоянов, за да спре политическите амбиции и действия на комунистите. Когато неговите колеги влизат в ожесточен сблъсък с БРП/к/ по въпроса за ведомствените комитети на ОФ и критериите за чистката, министър Ст. Чолаков прокарва единствената по рода си, крайно сурова Наредба-закон за чистката в системата на просветното ведомство, издава Наредба-закон за разтуряне на „Бранник“, която засяга редица учащи се и млади хора, и приема всички „несправедливи“ предложения на доминирания от комунистите Временен комитет за ръководене на учителите и Съюза на работниците от просветата.

Това дава основание на К. Драмалиев, завеждащ сектор „Просвета“ в ЦК на БРП/к), да каже през март 1945 г. по повод реорганизацията и чистката в образователната система: „Самият министър знае много добре, че ние ще свършим това“.[131] Ст. Чолаков не само не си подава оставката и не излиза в опозиция, но в края на юли 1945 г. в. „Изгрев“ публикува отчет на Министерство на просветата за изминалата учебна година, в който като едно от най-големите постижения се изтъква „прочистването на тинестите наслоения на фашизма“, отстраняването и наказанията на всички, провинени за фашистки прояви.[132] Проф. Ст. Чолаков остава при своите „другари“ от НС „Звено“ К. Георгиев, Д. Велчев, Ив. Харизанов заедно с комунистите и получава като знак за доверие и благодарност поста министър на финансите.

Политическата чистка в системата на просветата, включително в училищата към други министерства и ведомства, е свързана с дейността на ОФ комитети, т. нар. „граждански комитети“, анкетни комисии, които по данни на МНП преценяват делата на повече от 30 000 учители. По данни на статистиката учителите във всички видове училища (без висши и полувисши) през учебната 1942/1943 г. са 34 606, а през 1943/1944 – 29 708, като около половината са в градовете. Първоначално са уволнени всички главни инспектори към МНП и на тяхно място са назначени нови „прогресивни“, главно комунисти. Впоследствие областните комитети на ОФ и новите училищни инспектори започват обследване на директорите на гимназии. От 135 директори 128 са уволнени и са назначени 135 нови, „отечественофронтовци“. От тях 92 са членове на БРП/к), 13 – на БЗНС, 2 – на БРСДП, 1 – на НС „Звено“, и 27 са безпартийни, но по правило подбрани от комитетите на Комунистическата партия. ОФ комитети искат уволненията и на 257 от 3494 учители в гимназиите.

Административният съвет на МНП, чийто нов състав е само от отечественофронтовци, преди всичко комунисти и техни съмишленици, уволнява завинаги 197 гимназиални учители, шестима за две години, а 208 са преместени в училища с по-ниска степен. Уволнени и наказани са 1970 основни учители, 414 – гимназиални, 35 инспектори. Министър-председателят К. Георгиев смята, че независимо от някои грешки на ОФ комитети, чи-

стката е успешна и до март 1945 г. са наказани към 2500 от над 26 000 учители. Според революционната позиция на СРП, респективно на ЦК на БРП/к/ и НК на ОФ наказанията са за „фашистка", а понякога за „недоказана антифашистка" дейност. Съгласно решенията на Административния съвет част от учителите и служителите на МНП са уволнени поради напреднала възраст или в „интерес на службата". Това им спестява политическото клеймо и последствията за уволнените като фашисти, които според Наредбата-закон се лишават от пенсии и други права.[133]

Политическата чистка в образованието има няколко важни последици. Тя засяга преди всичко най-подготвеният, високо културен, опитен и уважаван слой учители и просветни служители. Инспектори, гимназиални директори и учители са сред най-ерудираната част на българската интелигенция в градовете. Документи като молби за обжалване, доклади на инспектори, решения на МНП и НК на ОФ представят драмата на стотици хора с висока култура, завършили в чужбина и в Софийския университет, с демократични възгледи и дългогодишен професионален стаж в различните нива на образователната система. Материалите показват също ниски страсти, неморални и угоднически деяния и писания на многобройни новопроизведени отечественофронтовски активисти, ремсисти, възмутени родители и ученици, представящи се за жертви на учители „фашисти". Много по-страшен е съзнателният стремеж на властимащите с всички средства да овладеят и да реорганизират основното и средното образование, да поставят подходящи служители и учители, за да се провежда „учебна политика", която по думите на В. Червенков трябва да дава „здраво знание и възпитава в ОФ дух" и да е изградена по подобие на „най-прогресивната учебна система... съветската".[134]

Учителите са объркани, разтревожени, а мнозина – уплашени. По-голямата част от тях до 9 септември 1944 г. са аполитични, безпартийни, което е важно изискване за упражняване на професията. Сега от тях се иска правилна политическа позиция, „здрав мироглед", който трябва да е одобрен, следователно да отговаря на идеите на комунистите в ОФ комитети и СРП. Старите учебници са отречени и отхвърлени, нови няма и няма да има дълго време, до края на 1945 г. Учителите по история, география и литература са в най-тежко положение, защото не е ясно какво не е фашистко наследство и великобългарски шовинизъм, след като дори Ив. Вазов е отречен. Говори се за промяна в програмите и учебния процес, но не е ясно какви ще са те.

Първата конференция на СРП през януари 1945 г. не дава отговор на въпросите. Част от делегатите се изказват срещу политизацията в просветата и необоснованите чистки, това са главно земеделци, които скоро ще бъдат нарочени за врагове, фашисти и „геметовци". Но някои комунисти също посочват, че при чистката се допуска произвол, злоупотреба с обвинението „фашист". Т. Самодумов иска чистката да се смята за завърше-

на. Тя довела до смущения в учителската колегия, до „отчаяние“ при едни и разчистване на лични сметки – при други. Според него, ОФ комитети действат с максимализъм и по техните разбирания за „здрав“ мироглед могат да бъдат репресирани 80–90% от учителите, включително комунисти. Той призовава към успокоение сред учителската професия, като от нея отпаднат само онези, които са се престаравали при изпълнение разпорежданията на старата власт. Министър Ст. Чолаков също констатира „прекаленост“ в чистката и „амбиции тя да се раздува“ и настоява пред НК на ОФ за нейното ограничаване.[135]

През март-април 1945 г. „Агитпропа“ при ЦК на БРП/к/ констатира, че чистката някъде е завършена, другаде – не. Дисциплината в училищата била „закрепена“, но има още много прояви на неуважение към учителите, политически акции, конспирации на „вражески“ настроени ученици, бивши легионери и др. Според К. Драмалиев „гимназиите гъмжат от фашисти“, каквито има и в МНП. За „учителската маса“ била характерна „очаквателна позиция“, като се забелязвало „в последно време“ желание да им се четат лекции и се провеждат беседи по професионални въпроси. „Агитпропът“ решава да се ускори издаването на учебници и да се извърши чистката в просветното ведомство.[136]

Все по-голяма роля в професията и живота на учителите играе СРП. Създаден като професионална организация, той бързо придобива политически характер, с ясна идеологическа насоченост към БРП/к/. Съюзът е първата масова организация с тоталитарен характер, която обхваща част от българската интелигенция. През март 1945 г. в него членуват над 25 000 души. При провеждането на Учредителния конгрес от 30 септември до 2 октомври 1945 г. членовете на СРП са 29 470, при 31 024 учители в България. Членуването в съюза се превръща в доказателство за лоялност към властта, в условие учителите да получават някои професионални и материални облаги и на практика да упражняват професията. СРП е, според своите ръководители, една от двете най-големи организации на „държавни служители“ в ОРПС. Това бележи съществена промяна в статуса на учителите. Те са третирани като „работници“, „служители“, но не и като интелигентска група.[137]

В средата на 1945 г. в СРП и в неговото ръководство има членове на други ОФ партии – земеделци, социалдемократи, звенари, със собствени схващания и позиции. Комунистите се опитват да диктуват, да насочват чрез СРП, чрез „просветна работа“ поведението на учителите, но „голямата част от тях“ може да си позволи да членува формално, да бъде „пасивна“ и да не проявява интерес към политико-просветни мероприятия.[138]

Под натиска на СРП Министерството на просветата предприема редица мерки в изпълнение на програмата на ОФ. Извършен е преглед и прочистване на учебните програми и просветното законодателство. Въведени са предимства за пострадалите „бойци срещу фашизма“. Премахна-

ти са приемните изпити и други ограничения за постъпване в гимназиите и се откриват много нови гимназии и вечерни курсове. В резултат на политиката на демократизация, „на широко отворени врати“ през учебната 1944/1945 г. са приети „почти 50 хиляди повече ученици в гимназиите“ в сравнение с предишни години.[139]

Съюзът на работниците в просветата и Министерството на просветата смятат за свое „най-значително дело“ свикването на Висшия учебен съвет (ВУС), за пръв път след 1934 г., и извършената от него работа, което се определя като „факт от историческо значение“. Според специално приетата Наредба-закон за ВУС, от съвещателен орган той става „институт“, вземащ решения, задължителни за МНП и други министерства с училища. Неговият състав в мнозинството си се комплектува от избрани, а не назначени членове. Това позволява на БРП/к/ да си осигури чрез СРП, ОФ комитети и други организации мнозинство от комунисти във ВУС, подкрепяни от „независими“ и съмишленици и повечето представители на другите ОФ партии. ВУС се открива тържествено на 28 май 1945 г. в Народния театър и заседава 15 дни до 13 юни, като излиза с решения по всички основни въпроси на образователната система.[140]

Документите и решенията на ВУС се подготвят в ЦК на БРП/к/, отдел „Агитация и пропаганда“. Те оформят образователната политика на Комунистическата партия, която според К. Драмалиев трябва да „даде основите на съвременната наука“, „правилно ориентиране в обществения и културния живот“ и създаване на „дисциплиниран съзнателен гражданин“ с „правилен обществен мироглед“ чрез обновения учебен материал, активна училищна и извънучилищна работа. Той оценява работата на ВУС като успешна, поставяща здрави начала на реформата в образованието, но възниква въпросът дали не са отишли „много под съветско влияние“.

Основните насоки на реформата са: отхвърляне на фашизма, великобългарския шовинизъм, схоластичните и ненаучни елементи, научно обясняване на обществените и природните явления (съобразно марксистката, съветска „наука“), превес на природо-техническите науки за нуждите на народното стопанство. Основното образование става задължително до 15 години и се премахва вероучението. Създава се „еднотипна“ гимназия с намален на 4 години курс и се премахва задължителното изучаване на латински и гръцки език и т. н. С няколко наредби-закони МНП прилага решенията на ВУС, включително „изменение целта на образованието“, програми, часове на учители, брой на ученици в паралелките, уредбата на вечерните училища и гимназии за възрастни, училищните такси, преминаването на частните училища в държавни, създаване на централен учебен комитет при МС за „единно ръководство и обща просветна политика“ и т. н. Резултатите от реформите се очакват след десетина години, но се смята за необходимо да се ускорят, като се използва съветският опит.[141]

Удовлетворението и самочувствието сред ръководните среди на БРП/к/ от добре свършената работа и устремът за реализиране на реформите е възпрян неочаквано от събитията, свързани с политическата криза в ОФ и създаването на опозицията. Обществената атмосфера се променя. В просветните среди открито се излагат становища, които оспорват реформите в полза на българската учебна традиция. Наред с пасивността и апатията в учителските среди се появяват групи, които не са съгласни с образователната политика на ОФ и поддържат опозицията. Различните и противни на комунистите възгледи и оценки намират публичен израз по време на Учредителния конгрес на СРП през септември 1945 г. Някои делегати поставят въпроса за преразглеждане на наложените наказания по време на чистката и отмяна на несправедливите, критикуват новия правилник за подреждане на учителския персонал от август същата година като „по-реакционен от фашисткия", честото нарушаване на правилото учителите да се местят само от „малко към голямо селище", като изпращането в по-малки населени места има характера на политическа репресия.

На критика е подложена общинската политика към училищата, неоправданите различия в заплащането на отделните категории учители, „което ги разединява", подчертава се отсъствието на служебен стабилитет и тежкото материално положение на учителите. ЦК на БРП/к/ реагира, като стоварва вината за брожението сред учителите върху К. Драмалиев, а Т. Самодумов заема неговото място като председател на СРП.[142] В съответствие с новия политически курс на БРП/к), съобразен с идеологическите построения на т. нар. „ОФ ера", се налага реформите да се забавят и отложат за неопределено време. Комунистическата партия, СРП и МНП се сблъскват с необходимостта да решават конкретни, все по-сложни и дълго пренебрегвани проблеми на образователната система и на учителската колегия.

По това време започва публично обсъждане на неблагополучията в образователната политика на ОФ и по-специално на така наречения учителски въпрос. Най-големият проблем, с който се сблъсква МНП, е „липсата на учители". ЦК на БРП/к/ поставя задача за по-бързо решаване на въпроса за „острата нужда" от учителски кадри. През учебната 1944–1945 г. незаетите места за учители са 1053, а над 5000 преподаватели в първоначални и прогимназиални училища са „нередовни", т. е. не отговарят на изисквания образователен ценз и стаж в определени училищни степени. Почти половината гимназиални учители са нередовни и то не само в новооткритите гимназии.[143]

През учебната 1945/1946 г. положението се влошава. Училищата от всички видове са 8719, от които 728 нови, с 1 333 900 ученици. Учителите са 31 317, но от тях 11 533 са нередовни, т. е. повече от една трета. В първоначалните училища много учители не са завършили гимназии или педагогическите училища. Без съответния ценз са мнозинството от 1235 учители

в 626 училища за малцинства, предимно турски. В 2346 прогимназии (458 нови) има 8917 учители, от които 5755 редовни и 3162 нередовни. В 250 пълни и непълни гимназии, от които 113 са открити след 9 септември 1944 г., има 5600 учители. Редовните са 2100, а нередовните – 3500, към 60%, като не достигат 700 учители (незаетите учителски места са 623). За учители в гимназиите са назначени много прогимназиални и първоначални учители, висшисти без педагогическа специалност, „волнонаемни" стажанти, студенти, пенсионери, младежи със средно образование.[144] Нуждата от учителски кадри нараства още повече с откриването на вечерни училища и поради нарасналия брой професионални училища. Възстановяването на работа на голям брой „реабилитирани" учители не променя нещата.

Учителският въпрос възниква не толкова от нарасналия брой училища, колкото от „голямото бягство" на учители. В своето изказване при обсъждането на бюджета в Народното събрание в края на февруари 1946 г. д-р К. Драмалиев заявява, че липсата на учители „се явява днес най-болният въпрос на нашето училище. Учителската професия обезлюдява. Всичко, което може, бяга и търси поприще другаде." Според него, без необходимият брой подготвени учители реформите в училището са невъзможни, а „неквалифицираният" преподавателски състав има „най-пагубно отражение върху учебния процес, училищната дисциплина и авторитета на учителите".[145]

Политици, просветни дейци, учители от всички партии или безпартийни са единодушни за тежките условия, „окаяното", „крайно лошото – според МНП – материално и социално положение на учителя". Причината за продължаващия „упадък" на учителската професия според народния представител от НС „Звено" Мара Кинкел е запазването на „старото" икономическо положение на учителите. При индекс 100 за 1939 г. надницата за физически работник се увеличава през 1945 г. с 634%, на „свободния" работник – с 880%, а месечната заплата на чиновника – само с 232,2%. „А учителят е най-ниската рубрика на чиновническата таблица – казва г-жа Кинкел. – Кантар не го лови." Повечето учители получават обикновено 5000 – 6000 лв., заплата, която се смята за спомагателна в бюджета на градското домакинство през 1945-1947 г.[146]

От МНП твърдят, че многократните опити, които са правили през 1945 г. за повишаване на заплатите на учителите, винаги са се сблъсквали с отказ поради затрудненото финансово положение на държавата. От „учителя не може само да се иска, трябва и да му се дава", смятат в министерството. На неговия гръб била цялата политика на демократизация на образованието, с претрупаните паралелки, стигащи понякога до 55 ученици, с вечерните училища и курсове, с липсата на помещения и добри условия за преподаване, с огромната обществена заетост и т. н. Учителите, според министерството и народни представители, заслужават заплащане, приравнено към по-високи категории чиновници, по-добро възнагражде-

ние за извънредните часове, командировъчни и облекчения при снабдяването, като същевременно се намалят преподавателските часове.

Големи надежди се възлагат на новите щатни таблици, които така и не влизат в сила през 1946 г. Ръководството на Комунистическата партия не приема прекомерното, според него, увеличение на бюджета на МНП, предложено от министъра на финансите Ст. Чолаков. По решение на Политбюро на ЦК на БРП/к/ се отпускат определени суми за увеличение на заплатите, командировките и пр., които са крайно недостатъчни, но са приети от Народното събрание. Трудно е да се разбере към кого се обръща К. Драмалиев по време на дебата, като казва, че на „такова пакостно отношение към учителската професия трябва да се тури край".[147]

През 1946 г. не настъпват особени промени в материалното положение на учителите. Те остават една от категориите на градското население с нисък материален уровен, а в селата тяхното положение е още по-лошо. Социалният престиж на професията спада. Бягството на учители продължава. Министърът на търговията Г. Попов в специален доклад до министър-председателя поставя въпроса за учителите инженери и други специалисти в разните видове професионални училища. Те напускат главно поради ниската заплата, а нови кандидати няма. Нещата не се променят с извършената реорганизация на професионалното образование и одържавяването на частните професионални училища.[148]

В началото на учебната 1946/1947 г. се оказва, че 467 преподавателски места в средните училища не са заети. От 5310 гимназиални учители 39% са нередовни, като повечето са в провинциалните гимназии. Усилията на СРП да компенсира ниските доходи на учителите чрез снабдяване по нормирани цени, чрез кооперациите, обслужващи училищата, общините и ОРПС с храни, облекло, обувки и т. н. нямат осезателен резултат. Отговорните фактори не предприемат нещо по-съществено за подобряване положението на учителството. Това предизвиква разочарование сред учителите от управляващите и недоверие в перспективите на професията при ОФ власт.[149]

При тези обстоятелства надеждите на ЦК на БРП/к/ и МНП за преодоляване на „острия недостиг" на учители чрез увеличаване броя на нови преподаватели не се оправдават. Педагогическите институти, подготвящи учители за първоначални училища и детски градини, стават 12, като 3 са открити след 9 септември 1944 г., но се оказва, че няма достатъчно кандидати за тях. Наличните 2100 курсисти са крайно недостатъчни. Броят на студентите във факултетите на СУ, които подготвят учители – Историко-филологическия и Природо-математическия, намалява в сравнение с учебната 1944/1945 г., което свидетелства за бързото спадане на социалния престиж на учителската професия.[150]

Сведенията за състоянието и състава на учителството в края на 1946 г. свидетелстват за засилен процес на изменение на неговия социален статус. В градовете има 15 891 учители, от които 14 588 – в общообразовател-

ни, 966 – в професионални, 22 – в музикални и 315 – в частни училища. От тях 5439, или 34,2%, са с висше, 3539 (22,3%) – с полувисше и 6543 (41,2%) – със средно образование. Мнозинството, 65,8%, от градските учители са жени, а 96% са българи. В градовете са родени 64% от градското учителство, а в селата – 25,4%. То се разпределя относително равномерно по възраст с превес на по-младите – 25% са до 30 години, а 14% – от 30 до 35 години. Фактът, че учителите с висше и полувисше образование са около 55% в градовете, говори за значително намаляване на категорията учители, с най-характерния за интелигенцията белег – системното образование и професионална квалификация. В селата едва 5% от 22 319 учители са с висше и 17,5% с незавършено висше образование.[151]

Учителите все повече се оформят като слой от държавни служители или „работници" от сферата на просветата, както е прието да се казва според новата комунистическа терминология. Опозиционната преса с основание констатира, че управляващите принуждават учителите сами да извършат пътя на своето „социално низвержение", че учителят престава да бъде „общественик и борец", интелигент като учени, писатели, артисти и от пиедестала на възрожденец стига до нивото на „черноработник", на когото е отредено мизерно материално положение, политическо унижение и културна деградация.[152]

През лятото и есента на 1946 г. учителите все още имат разнообразни политически позиции. Голяма част, по думите на К. Драмалиев, имат „резервирано и изчаквателно" поведение, което е по-скоро враждебно към ОФ и специално към БРП/к/. Според някои приблизителни оценки на СРП 20% от учителите са на ОФ позиции, 20% – са реакционни и 60% се колебаят. Поради това редица функционери на СРП препоръчват по-голяма тактичност, „по-внимателно и топло отношение на всички ръководни другари" към учителството и повече политическа и просветна работа. Осъждат се „сектантските" действия на редица местни дейци, които не разбират необходимостта от „отечественофронтовското сцепление" и принуждават учителите да участват в различни мероприятия, събрания, пропагандни акции и пр., организирани изцяло в комунистически, доктринерски стил.[153]

В НК на ОФ и ЦК на БРП/к/ взема връх друга, по-силна тенденция – да бъде сплашено учителството с нови чистки и да бъде обхванато и въвлечено в обществено-политическа дейност чрез политически и масови организации. В програмно изявление за трите големи национални задачи в средата на месец август Г. Димитров призовава за прочистване на Министерството на просветата и други ведомства от „профашисти, саботьори и вредители" по подобие на чистката в армията. НК на ОФ изпраща Окръжно №6 до комитетите на ОФ и до организациите на СРП да съставят политически анкетни комисии и да завършат чистката до 16 октомври 1946 г., т. е. дни преди изборите за ВНС. Дават се указания да

бъдат наказани учители, които проявяват „враждебни настроения към новата власт“ и „липса на готовност да работят с нея“, резервираност и колебание. Чистката се ръководи пряко от НК на ОФ. За разлика от 1944 и 1945 г. тази акция среща много възражения в ОФ комитети и организациите на СРП, от страна на комунисти и представители на други ОФ партии, от министъра Ст. Костурков и ръководни служители на МНП.

Чистката не може да се проведе в предвидения мащаб. К. Драмалиев смята това за голяма грешка, тъй като дава възможност на „реакционерите“ учители да влияят със своя авторитет върху родители, ученици и избиратели въобще. Той подкрепя исканията на многобройната група нередовни учители да получат правоспособност, без да се явяват на държавен изпит, доколкото това са предимно поддръжници на властта. В седмиците преди изборите за ВНС БРП/к/ и СРП мобилизират целия свой актив сред учителите за работа сред колегията, в читалища, масови организации и пр. Много от безпартийните учители също се включват в обществена дейност и мероприятията, организирани от ОФ, с надежда да укрепят своето служебно положение и да избегнат санкции от страна на властите.[154] Друг е въпросът, доколко искрени са били в своето поведение тези нови поддръжници на властта. Съществото е, че мощната комунистическа организационна машина успява да осигури значима подкрепа за БРП/к/ и ОФ в безпартийните учителски среди.

Победата на Комунистическата партия на изборите за ВНС и съставянето на правителството на Г. Димитров променят нагласите в учителската колегия. Новият министър на просветата М. Нейчев, комунист, бивш министър на правосъдието, извършва бърза чистка в МНП и назначава на всички ръководни длъжности комунисти, привърженици на радикални преобразувания в образованието. МНП се превръща в най-важната и решаваща институция, чрез която БРП/к/ започва да реализира своята политика в духа на решенията на ВУС от 1945 г. Подготвя се нова чистка, която трябва да завърши до началото на 1947 г. За повечето учители става ясно, че тяхната съдба и тази на образователната система изцяло е в ръцете на БРП/к/.[155]

На първия конгрес на СРП, проведен през април 1947 г., се отчита, че в съюза има 38 291 членове, или 98% от всички учители, преподаватели във ВУЗ и служители в просветното ведомство. В СРП работят 3 000 активисти, а неговите профгрупи са провели за по-малко от две години 21 084 събрания с 32 500 доклади, реферати и пр. Към това се добавя съвместната дейност с МНП за „повишаване идеологическата и педагогическата подготовка на учителите“. През 1945-1947 г. са проведени 20 учителски курса с 3800 курсисти, 345 околийски конференции и повече от 11 000 участници, национални конференции и пр.

От втората половина на 1946 г. и особено през 1947 г. се проявява „нов факт“ – повсеместно увличане в обществена работа на учителски среди с

„резервирано“ поведение след 9 септември 1944 г. Хиляди учители взимат участие във вечерни огрaмотителни курсове, в дейността на Читалищния съюз, на кооперациите, българо-съветските дружества, туристическия съюз, вечеринки, кино представления на съветски филми, беседи и т. н.; 18 056 са дружинни ръководители в детската организация „Септемврийче“ и още няколко хиляди в ученическата организация ЕМОС. Ръководството на СРП заявява, че е „преодоляно в основни линии“ колебанието и резервираността на политически и идеологически заблудените и дезориентирани от фашисткия режим учители.[156] Изброяването тук на огромния набор от дейност на СРП и други организации е направено, за да покаже каква идеологическа и политическа преса се стоварва върху българските учители през 1946 и 1947 г., как те са вкарани в механизмите на създаващата се тоталитарна машина и как се обработва тяхното съзнание, за да бъдат изтрити наследствените петна на буржоазния интелигент и да се роди новият, социалистически работник по просветата.

В края на 1947 и началото на 1948 г. след ликвидирането на опозицията се извършва поредната политическа чистка в училищата. Отстранени са 334 учители като противници на народната власт, а други могат да бъдат уволнени всеки момент. През учебната 1947/1948 г. започват ускорено да се прилагат решенията на ВУС от 1945 г. с промени в учебните програми и в целия учебен процес. С новите щатни таблици са дадени известни, макар и недостатъчни, увеличения на заплатите, възнагражденията за извънреден труд, средства за безплатно облекло, за обувки и пр. Учителите не очакват повече от властта и които могат, напускат професията. Недостигът на учители продължава да е голям, но това не тревожи особено властите. Броят на нередовните преподаватели нараства в първоначалните училища, прогимназиите и гимназиите.[157] МНП не се тревожи за образователен ценз и квалификация. Важното е новите учители да са предани на народната власт и добре да усвоят марксистко-ленинските изисквания за преподаване на учебния материал по новите учебници и указания на министерството. Учителите трябва да са подготвени да изпълнят новите големи задачи, които Комунистическата партия ще им възложи през следващите години. Те са работници по просветата, но предстои да станат служители и дори „войници на Партията“.

Духовенството и църквата

На 21 януари 1945 г. в историческия храм „Св. София“ се провежда Екзархийски избирателен събор. В тържествената церемония участват 96 избиратели: митрополитите, 77 духовни и мирски представители на 11-те епархии и 8 представители на „народната власт“ и държавата, между които проф. П. Стайнов, министър на външните работи и изповеданията,

Н. Николов, председател на Върховния касационен съд, проф. Н. Долапчиев, председател на БАН, Ив. Харизанов и д-р Ив. Пашов от НК на ОФ. С 84 гласа от 90-те присъствали членове на събора за трети Екзарх Български е избран софийският митрополит Стефан. Министър П. Стайнов отива при регентите и се връща с Указ, с който се утвърждава канонически избраният Български Екзарх Стефан I.[158]

Това събитие има особено значение за българската църква и държавата. Почти 30 години след смъртта на Екзарх Йосиф I църквата няма свой канонически предстоятел. По различни причини българските правителства не дават съгласие за такъв избор. На 18 декември 1944 г. Светият синод обсъжда въпроса и се обръща към новото правителство на ОФ с молба да разреши избора. В знак на съгласие правителството приема Наредба-закон за изменение и допълнение на Екзархийския устав, с която се уреждат процедурите по избора, и по-специално участието на представители на властта. Одобрена е и кандидатурата на митрополит Стефан като човек с прогресивни, антифашистки прояви, съмишленик при създаването на ОФ. Той се обявява против присъединяването на България към Германия и нейното участие във войната, против „тевтонската агресия срещу славянския свят" и „човечеството". Митрополит Стефан прогласява политическия по своя смисъл завет „Православие и Славянство" в разгара на военните действия. В своя дневник митрополитът пише: „...Отечествена война. Там сме и ние. Няма болшевики, няма черни, зелени, червени и пр. Има руски народ, има герои на свободата... Хитлер ще бъде сразен...".

В своето първо слово екзарх Стефан призовава пълно одобрение и възхвала на ОФ власт като проява на „българския дух, проведен свободно, мощно, народностно". Според него ОФ възстановява хармонията и единството между църквата и държавата и декларира, обръщайки се към министри, генерали, дейци на ОФ: „Ние сме с Вас и искрено вярваме, че никога няма да правите спънки в нашето дело." Екзархът смята, че Отечественият фронт е открил нова епоха за църквата, в която тя ще прояви своя „народностен характер" в „социална служба" за издигане на духовния уровен и материалното благосъстояние на работници и селяни, за творческа изява на интелигенцията. Новото време налагало енорийското свещеничество да се отърси от „недъзите на фанариотското наемничество", обредната формалност и чиновническа сухост, на бюрократизъм и егоизъм, за да стане водач и другар, пастир на своите енориаши. Екзархът декларира „неразривна връзка с великата православна руска църква и чрез нея с народите на Съветския съюз", в името на правдата и мира. Той заявява, че Московската патриаршия има всички основания да бъде „водач на православния славянски свят". Неговите възгледи и идеи се подкрепят от Светия синод, от Съюза на свещениците и от представители на професорското тяло в Богословския факултет на СУ „Кл. Охридски".[159]

Ситуацията, в която се намират църквата и църковният клир в началото на 1945 г., е доста противоречива, с редица вътрешни и външни проблеми. В хода на политическите промени непосредствено след 9 септември 1944 г. „във вихъра на гонението" по думите на екзарх Стефан, много църковни служители и свещеници стават обект на „революционните" страсти и атеистичните пориви на ОФ комитети, местни функционери и активисти на Комунистическата партия, „леви" социалдемократи и земеделци, ремсисти, милиционери, новоназначени общински кметове и служители. Те са обявени за поддръжници на „фашистката власт", „народни изедници" и пр. Неизвестен брой свещеници и по-висши църковни санове, като пловдивският митрополит Кирил, са арестувани, бити, унижавани, не са допускани до служба и т. н. Правителството забранява и разтурва Всебългарския младежки съюз „Отец Паисий" като организация с ретроградни, фашистки и шовинистични идеи. Негов почетен председател е софийският митрополит Стефан, а в съюза членуват негови приятели, именити интелектуалци и патриоти, и много православни духовници. Ръководителите на съюза са арестувани и съдени от Народния съд.[160]

Политическата пропаганда срещу църквата намира основание в някои разпоредби на правителството. То отменя водосвета при откриване на учебната година и молитвата преди и след учебни занятия. НК на ОФ и правителството декларират своето намерение да се отмени религиозното обучение. С решение на Административния съвет при Министерството на просвещението от 6 ноември 1944 г. се премахва вероучението, по 1 час седмично, от учебните програми и четенето на молитва преди учебните занятия. На 26 ноември 1944 г. Светият синод се обръща с изложение до НК на ОФ, в което посочва, че действията на правителството са в разрез с неговата декларация за „пълна религиозна свобода". Митрополитите молят да се разреши изучаването на вероучението по свободен избор от ученици, които желаят това, в училище или в уредени в църквата неделни училища. Посочва се, че децата в католическите, протестантските, турските, еврейските и чуждите училища започвали учебната година с молитва, която не е разрешена на учениците от православни български семейства.

През януари 1945 г. МНП приема Наредба-закон, с която разрешава вероучението да се изучава като факултативен предмет от деца, чиито родители са съгласни. Това решение, което според Светия синод и Съюза на свещениците е в „духа на днешното демократично време", практически не се прилага в повечето места поради съпротивата на ОФ комитети, новите „отечественофронтовски" директори, училищни настоятелства и учители „атеисти", комунисти, активисти на СРП. Висшият учебен съвет, без да се е консултирал със Светия синод, както е направил с други представители на други вероизповедания, взема решения, с които „окончателно затвори вратата на българските народни училища за молитвата и вероучението", се казва в изложение на УС на свещеническия съюз до ре-

гентите, МС, МНП и НК на ОФ. През май 1945 г. МНП издава окръжно, с което отново се забранява преподаването на вероучение в училищата.[161]

На 2 октомври 1944 г. в София се събира голяма група свещеници от столицата, околията и някои епархии, за да извършат промяна в Съюза на свещениците. Според тях „мнозина от членовете на настоящата управа са неудобни и невъзможни, поради своите недемократични настроения и дейност". Избран е „временен Централен комитет при ОФ" от „по-съвременни, проникнати от духа на новия живот" хора („безпартийни" съмишленици на БРП/к/ и БЗНС), които поемат управлението и защитата на делата, интересите и имуществата на съюза. Комитетът се поставя на разположение на НК на ОФ, в подкрепа на „революцията" и иска да бъде одобрен и да поеме ръководството и реформирането на църквата. НК на ОФ решава да се изчака правителството „да се занимае с проблемите на църквата".[162]

Реформаторските планове на новото ръководство на Съюза на свещениците са изложени в „Послание към българския народ", което по мнение на НК на ОФ е „много характерно за настроенията в някои свещенически среди". Основните положения, които остават непроменени до 1948 г., са свързани с „демократично" преустройство на църквата чрез изборни съвети в енории и епархии, право на ръкополагане в епископски сан на женени духовници с богословско образование и доказана „нравствена обществена дейност", свикване на църковен събор, който да ревизира „опорочените" избори за митрополити, да премахне тяхната „пожизненост" и да даде възможност да се освобождават по болест и други причини, „както и за по-бърз напредък на свещениците в йерархията", да се съкрати богослужението, да се приеме нов устав на църквата, с който тя да стане съборна и Светият синод да бъде под реален контрол. „Честното, демократично и прогресивно свещеничество" вярва, че след 9 септември 1944 г. е настъпил краят на униженията и „своеволията на архиереите" и ще се гарантират неговите „права и стабилитет".[163]

Светият синод е крайно разтревожен от събитията в държавата и църквата. В неговото окръжно от пролетта на 1945 г. до митрополитите се порицават „някои по-слаби и по-неустановени клирици", които, „увлечени от събитията" след 9 септември 1944 г. и поради неправилно разбиране на политическата и културна революция в страната, сметнали, че трябва да се произведе „революция" и в църквата. Без да виждат съществените и важните задачи, поставени пред нея от „новото време", те възприемат „непослушанието и неподчинението на висшата църковна власт и на архиереите" като основен белег на промяната. „Революционната дейност" на тези клирици, подкрепени от УС на свещеническия съюз и някои местни органи на властта, се изразила в желанието да бъде отстранена висшата църковна управа, надзора върху делата на свещеническите организации и околийските свещенически братства, в непризна-

ване устава на свещеническия съюз, самоволно свикване на събрания и неподчинение на епархийските власти. Според Светия синод тези "печални" прояви не се споделят от мнозинството от свещеничеството и той приканва целия клир да спазва устава и каноните на църквата.[164]

Светият синод предприема редица бързи мерки, за да спечели доверието на новата власт. В началото на октомври Българската православна църква (БПЦ) дарява 2 млн. лв. за войската, включително по 200 хил. лв. от 11 митрополии и по 1 месечна заплата на всички митрополити. В църквите се поставят специални кутии, дискуси за събиране помощи за войската и бедните семейства. На 17 октомври 1944 г. митрополит Стефан Софийски отправя благодарствено послание до руския народ. На същата дата Светият синод взема решение за „пълно демократизиране" на българската църква чрез свободен избор на игумени на манастири и на енорийския свещеник от енориашите според Екзархийския устав, дава се избирателно право на жените християнки. Митрополит Стефан е избран за нов наместник-председател на Светия синод и посещава министър-председателя К. Георгиев, за да декларира подкрепата на църквата за ОФ власт и независима, демократична България.[165]

Като използва своите лични връзки и престиж в правителството и ЦК на БРП/к/ митрополит Стефан стабилизира политическото положение на висшата църковна управа, израз на което е и неговият избор за Екзарх Български. Същевременно правителството се стреми да реши някои важни външнополитически въпроси, като демонстрира едновременно зачитане на принципите на демокрацията и правото на свобода на вероизповеданията, за което настояват представителите на САЩ и Англия в Съюзната контролна комисия (СКК), а също така да намери мотив за особените отношения и топлата дружба със Съветския съюз. Българската православна църква и нейните служители се оказват необходимият, крайно подходящ за целта съюзник.

Веднага след своя избор на 22 януари 1945 г. екзарх Стефан свиква Светия синод, който решава да изпрати послание до негово светейшество Вселенския патриарх Вениамин II в Цариград с искане да се възстанови редовната каноническа връзка между Светата Вселенска патриаршия и Българската православна църква, нарушена от осъждането (схизмата) на Българската православна църква през 1872 г. На 22 февруари Светият Патриаршески синод на извънредно заседание под председателството на Н. С. Патриарх Вениамин решава да се отмени осъждането (схизмата), да се възстановят каноническите връзки с БПЦ и да се провъзгласи нейната автокефалия, за да се причисли и тя към другите автокефални православни църкви. Историческият документ, „Томоса", за автокефалията на БПЦ е връчен на 13 март 1945 г. и провъзгласен на тържествен молебен в храма „Св. Александър Невски". Вселенският патриарх благославя

Българската православна църква, екзарх Стефан I, Н. В. цар Симеон II и българското народно правителство и държава.

Решаваща роля за това историческо събитие има руската църква и Московският патриарх Алексей. На 6 април в София пристига делегация на Руската православна църква, водена от Негово Високопреосвещенство Григорий Архиепископ Псковски. В своето приветствие на тържествения прием в залата на Екзархията Негово Блаженство Екзарх Стефан I нарича срещата исторически акт, „начало на нова ера" на братски отношения между двете църкви, за което голяма заслуга има „великият вожд на Съветския съюз" (Й. В. Сталин – *бел. авт.*), способствал Руската православна църква да заеме „първенствующе място в голямото семейство на славянските народи". В друга реч Екзархът обявява Русия за вековна опора на българския народ, когото освобождава два пъти – в 1878 и през 1944 г. от „фашистко иго".

В своите речи-отговор архиепископ Григорий говори за дружбата между „Руската, Българската и Сръбската църква", за славянското единство и благодарност към българския народ, за обособилото се от Православието католичество, което чрез Ватикана изказало съчувствие на фашизма, за антифашистките възгледи на Екзарх Стефан, за силата на Съветския съюз и подкрепата, която оказва съветската власт и великият Сталин за Църквата и Православието. На 12 април делегацията на руската църква посещава паметника на връх Шипка, градовете Казанлък, В. Търново и Плевен, навсякъде посрещната от многохилядно множество, представители на властта и ОФ комитети. Проф. Илия Бешков озаглавява своя рисунка „Още една победа на Шипка" и я посвещава на двамата владици. Екзарх Стефан заявява, че България никога няма да напусне съюза на славянските народи.[166]

Изборът на Екзарх и премахването на схизмата нормализират и стабилизират Българската православна църква. През 1945–1947 г. тя има 11 епархии, 51 архиерейски наместничества, към 3000 енории с около 3000 духовници от всички рангове. През 1947 г. градските енории са 538, с 427 църкви и параклиси. В края на 1946 г. в страната има 2954 източноправославни духовни лица, от които 825 са в градовете. Малка част, към 12%, са родени в градовете. Духовниците с висше богословско образование са 528, включително известен брой с незавършено висше образование, т. е. към 18% от целия православен клир. Това всъщност е основният интелигентски слой сред православното духовенство, като почти всички са в градовете. По-неопределен е социалният статус на свещениците със средно образование, които са главно в селата. По традиция и поради характера на службата те се причисляват към т. нар. „селска интелигенция".[167] Източноправославната вяра и църква са официално признати за основни в българските земи. Православната църква се управлява от „екзархийски устав", изработен през 1871 г. и допълван по-късно. Тя има автономно самоуправление, но е под върховното ръководство и надзор на държавата.

Правителството, чрез специален отдел на Министерството на външните работи, утвърждава избора на митрополити, епархийски съвети, контролира бюджетите и възнагражденията на църковните служители.[168]

През пролетта на 1945 г. настъпват събития, които твърде бързо влошават привидно прекрасните отношения между ОФ власт и БПЦ. Правителството приема Наредба-закон за задължителен граждански брак и разграничение между гражданската и църковната страна на брака, в противоречие с многовековната традиция на съществуване само на църковен брак. Светият синод издава в началото на юни 1945 г. послание за „тайнството" на брака. Той не отрича правото на държавата да урежда гражданския брак, но не приема да бъде задължителен и да е пречка за църковния. Според Светия синод, бракът не е обикновен договор, а „Божествено установено и велико свещено тайнство", „свят съюз", благословен от църквата и Бог. Затова БПЦ изисква от православните „християнски брак", което означава спазване на християнските норми и добродетели. „В смутни времена", се казва в посланието, „бракът и семейството са изложени на разлагащи зловредни влияния", на лекомислено сключване и разтрогване на брачния договор, което застрашава с „разлагане" обществото. Светият синод призовава своите чада, родители и деца, да останат верни на „родната Църква – Майка". Местни ОФ комитети алармират НК на ОФ за посланието с „крайно реакционно съдържание", насочено срещу гражданския брак, тъй като тези, които нямат църковен брак, са обявени за антихристи. Освен това БПЦ искала да събира повече пари с крайно големи такси за венчаване – от 2000 лв. Всъщност таксата, която се внася при свещеника, е 480 лв. и е важен източник за издръжката на църквата, чийто бюджет по това време е крайно орязан.[169]

Наред със забраната на вероучението в училищата през май 1945 г. ВУС решава Богословският факултет да се извади от СУ и да се създаде отделно висше училище по богословие. Деканът на факултета проф. Хр. Гяуров протестира и обяснява значимостта на богословието като част от „духовното богатство на народа", неговата научна значимост за археолози, историци, философи и пр., важността на връзките с 16 учебни заведения в Европа и Америка и други причини Богословският факултет да остане в СУ. През 1944/1945 учебна година във факултета се записват 136 студенти, с 14 повече от 1944 г. Но политическите събития водят до намаляване общия брой на студентите във факултета от 321 през януари 1944 г. на 122 през зимния семестър на учебната 1944/1945 г. Много студенти се прехвърлят в други специалности. Професорите, които имат важно присъствие в църквата, са недоволни, но протестите им срещу решението на ВУС са оставени без внимание. Св. Синод обжалва решението в МС, МНП и НК на ОФ.[170]

Разцеплението на Отечествения фронт и формирането на опозицията катализира недоволството в църковните среди срещу властта и политиче-

ската интервенция в делата на БПЦ. Светият синод открито оспорва забраната на вероучението и призовава гражданите да сключват църковен брак, като отстоява правото на църквата да бди за морала и „чистотата на семейството". На 27 юли 1945 г. Светият синод обсъжда в пълен състав действията на клирици и ръководители на свещеническия съюз в нарушение на Устава и каноните на БПЦ и приканва „непокорните" към подчинение и разкаяние. Синодът решава тези, които не се вслушат в „гласа на църквата", да бъдат предавани на църковен съд, упражняван от епархийските съвети, и наказвани, за да настъпи мир и единство в църквата. Синодът нарежда да се спазва уставът на Съюза на свещеническите братства. На епархийските духовни съвети се нарежда да не допускат никакво своеволие в църквата „от където и да иде", а който нарушава реда и единството, да бъде „отсечен от клона на общото дърво на Църквата". Решенията се известяват на целия клир и се съобщават в МС и НК на ОФ.[171]

През септември 1945 г. Министерството на външните работи (Дирекция по вероизповеданията) алармира МВР и НК на ОФ, че митрополитът на Русе е свикал околийска конференция на свещениците, където говори, че им се забранява да общуват с ОФ власт и да влизат в организации, подкрепящи властта, особено ОРПС, под заплаха за изхвърляне от църквата. Председателите на свещеническите организации в Русенската и други епархии са сменени. Според тях „прогресивното свещеничество" останало без подкрепа и се страхува, че ще бъдат съдени и уволнени. Активисти на Съюза на свещеническите братства, свързани с БРП/к), донасят на властите, че са обвинявани в предателство поради контактите с ОФ власт, че са се „предали в чужди ръце", че са принудени да подпишат декларации за отказ от досегашната си дейност и не могат да работят за ОФ. От МВнР заключават, че „реакционното свещеничество е надигнало глава и върши подмолно своята противоотечественофронтовска пропаганда, особено в селата". В навечерието на изборите се води агитация за откриване на празнични християнски училища и други действия с антиотечественофронтовски характер.[172] Колкото и тенденциозни да са тези твърдения, те показват настроенията, които вземат връх в църковния клир, и резултатите от действията на Светия синод.

В поверителни документи на Държавния департамент на САЩ за ситуацията в Българската православна църква се казва, че през май 1945 г. Екзарх Стефан е обявил, че ще води борба срещу „дяволските тенденции" в ОФ, но през август същата година Българското радио съобщава, че Екзархът смята Отечествения фронт като „политическа необходимост за създаването на новата българска държава". Според американските анализатори, тази промяна в отношението на Светия синод и архиереите към светските власти става след срещите на екзарх Стефан I с Всерусийския патриарх Алексей по време на неговата визита в Съветския съюз. На 27 юни 1945 г. екзарх Стефан I пристига в Моск-

ва. Посрещането и цялата визита са тържествена демонстрация на братските чувства между двете църкви и двата народа. Екзархът се среща с акад. Державин и някои високопоставени съветски официални лица. Водената от него делегация посещава Ленинград и Киев, където е посрещната изключително радушно и тържествено.[173]

Съветските власти използват Руската православна църква, за да окажат влияние върху другите ортодоксални църкви, по-специално в България и Югославия, с цел да подкрепят създадените и покровителствани от Съветския съюз политически режими. Съветското ръководство приема, че Православната църква, която до войната е обвинявана в шпионаж и предателство към народа, преследвана и подложена на репресии, разрушения и унижения, може да бъде полезен инструмент в постигането на целите на вътрешната и външната политика. Същото отношение към църквата и религията е внушено и на преданите ръководства на братските комунистически партии.

През есента на 1945 и първата половина на 1946 г. отношенията между БПЦ и държавното ръководство остават хладни въпреки жестовете на подкрепа, които Светият синод прави към ОФ власт. Църквата се въздържа от участие в изборната кампания за 26 ОНС, като декларира своята надпартийност и аполитичност. Това прави впечатление на фона на ярката възхвала на ОФ власт от екзарха и други църковни дейци в началото на 1945 г. В края на октомври 1945 г. екзарх Стефан е на официално посещение на Цариградския патриарх Вениамин II. В своята реч по време на обеда в Екзархийската палата на 28 октомври същата година Стефан I казва: „И сега вътрешните и външни врагове са се опълчили против Църквата". Духовенството и „множеството вярващи" гледали в този „съдбоносен момент" към Патриарха с надежда, че той ще обедини православните църкви за обща борба срещу „враговете на нашата вяра".[174]

По-активно в политическите борби се включва Съюзът на свещеническите братства (ССБ), чието ръководство е изцяло „отечественофронтовско", с председател свещеник Г. Георгиев, който е член на БРП/к/. В периода 1945-1948 г. съюзът има около 2600 членове от близо 3000 духовници в страната от всички рангове. Наред със свещениците на действителна служба в съюза членуват към 150 свещеници пенсионери, чийто общ брой през 1947 г. е 362. Към ССБ има две взаимоспомагателни каси, които са твърде важни за свещениците, повечето от които са в тежко материално положение. Обществената дейност на съюза и неговите издания в. „Народен пастир" и сп. „Православен пастир" са изцяло в подкрепа на ОФ.[175]

В началото на септември 1945 г. новият министър на просветата Ст. Костурков поставя пред правителството въпроса за отмяна на Наредбата-закон от юли същата година за забрана на вероучението и възстановява неговото факултативно, по свободен избор, изучаване в училищата, като разрешава преподаването да става в извън учебно време, дори от све-

щеници и други духовници. Въпреки разпоредбите на МНП на много места в страната се пречи по различен начин на свещениците да преподават вероучение, към което се добавят редица неудобства като липса на училищни стаи, трудности при използване на църковни помещения и пр. Учители, активисти на СРП, водят открита антирелигиозна пропаганда, поддържани от ОФ комитети, училищните настоятелства и общинските власти. В изложение до МС, НК на ОФ, Народното събрание, министъра на просветата и ръководствата на ОФ партии Свещеническият съюз посочва, че по този начин се внася „бацил на разложение" в българския народ и иска да се въведе вероучението като редовен предмет в първоначалните и прогимназиални училища и да се позволи молитвата, като се освободят децата, които са против. Така според свещениците ще се възстанови „едно легитимно право на по-голямата част от българските граждани" и Църквата ще може да провежда религиозно възпитание, както е във всички християнски държави, включително в съседна Румъния.[176]

Надеждата за разрешаване на този изключително важен за църквата и свещениците въпрос е попарена, когато министърът на народното здраве д-р Р. Ангелов, заместващ временно болния Ст. Костурков, издава на 15 януари 1946 г. заповед да не се допуска религиозно обучение в училищата. Това предизвиква протести и негодувание в Светия синод, начело с Екзарх Стефан, в свещеническите братства и техния съюз и опозиционните партии. Свещениците от Врачанската и други епархии искат допитване до българския народ. Със съгласието на Светия синод духовниците и гражданите в епархийските съвети и църковните настоятелства започват да създават детски ученически организации „Християнче" в противовес на официално утвърдената от МНП организация „Септемврийче", ръководена от Комунистическата партия. Църквата разгръща кампания за религиозно обучение в неделни празнични училища, в дружествата „Християнче", в читалища и пр. Масовата подкрепа сред населението и включването на хиляди деца в тези начинания на църквата опровергават твърденията на комунистическите ръководители, че българите били „по принцип" за отделянето на църквата от държавата и за „освобождаване училищата от религията".[177]

Ръководството на БРП/к/ и НК на ОФ обсъждат създалата се ситуация и въпреки че потвърждават своето „принципно становище" за премахване на религиозната пропаганда в училищата, решават да направят временни отстъпки и да разрешат факултативното изучаване на вероучението по „политическа целесъобразност", главно поради международния аспект на проблема. В. Коларов, Ц. Драгойчева, Ив. Харизанов, Г. Трайков дори порицават „сектантското" отношение в някои ОФ среди и МНП по въпроса за вероучението и църквата въобще. Възприемането на по-гъвкава и политически целесъобразна позиция става под влияние на съветското правителство. На 10 януари 1945 г. Екзарх Стефан I провежда разговор

със зам.-министъра на външните работи на Съветския съюз Ан. Вишински по време на приема в негова чест, даден в съветската легация.[178]

На 1 февруари 1946 г. Министерският съвет приема наредба, с която разрешава факултативното обучение по религия в училищата. Преподаването може да става само от „наличния учителски персонал" или други „светски лица", ако „учителите поради схващанията си", не желаят. Стремежът на БРП/к/ е да не се допусне „реакционна" пропаганда в училищата. В ситуацията, при която служебното положение на учителя зависи, според БРП/к/и СРП, от неговия обществен мироглед, а не от професионалните качества по преценка на органите на Комунистическата партия и ОФ комитети, е естествено много от учителите, подходящи за преподаване на вероучение, да се въздържат. В края на март Съюзът на свещениците предлага липсата на учители да се компенсира с назначаване на свещеници за преподаватели, тъй като православните духовници са с народа за демокрацията, и опасенията, че могат да се ориентират на страната на реакционните сили, са напразни.[179] Напразни са и клетвите за вярност към властта от страна на ръководителите на ССБ. Техните предложения, подкрепени от Светия синод, не се приемат и въпреки официалното разрешение обучението по вероизповедание не се провежда или е крайно затруднено в повечето училища.

В началото на 1946 г. Министерството на земеделието изготвя законопроект за трудовата поземлена собственост (ТПС), според който църковно-манастирските имоти се изземват от държавата. Светият синод и Съюзът на свещеническите братства възразяват, като посочват, че православната църква за разлика от католическата е бедна и с такава мярка нейното материално положение ще бъде „твърде много застрашено". Те дори са съгласни църковните имоти, манастирски и на епархийски храмове, да влязат в „модерни кооперативни стопанства". По това време БПЦ разполага с 22 947,3 дка ниви, 151 513,9 дка гори, 10 350 дка ливади, зеленчукови градини, лозя, няколко хиляди овце и друг добитък. Това е основен източник за „материалното подсигуряване" на свещеници, монаси и църквата въобще. Новата власт определя църковните имоти като нетрудови и те се конфискуват в полза на държавата с приетия на 12 март 1946 г. от Народното събрание Закон за ТПС.[180]

Ръководните среди в БРП/к/ и ОФ пренебрегват предупреждението на Св. Синод и Свещеническия съюз, че църквата и духовенството ще участват в „изграждането на нова демократична България" при „категоричното условие" да се уважат техните искания за религиозното обучение и молитвата в училищата и за църковните имоти.[181] Нещо повече, комунистическите ръководители демонстративно показват своето отрицателно отношение към църквата и религията. Когато народната представителка М. Кинкел от НС „Звено" се обявява от трибуната на Народното събрание в защита на свободата на вероизповедание и правото на религиозно възпи-

тание и говори, че атеизмът не може да бъде задължителен за всички граждани, че религията не е мистика, а „прибежище“, „психологическа нужда на средния български гражданин“, особено при „жизнени затруднения“, комунистите, начело с Г. Димитров, шумно и грубо протестират.[182] Впоследствие М. Кинкел, която е атеистка, ще бъде порицана сурово от своите съпартийци в НС „Звено“ и в ОФ.

Политиката към църквата предизвиква остра реакция и протести на митрополити, свещеници, епархийски съвети и пр. срещу действията на властта и в защита на БПЦ. Твърде характерно за настроенията сред духовниците е словото на йеромонах Василий, произнесено на 23 март 1946 г., при богослужението по случай патронния празник на Девическата гимназия „Баба Тонка“ в Русе. В своята проповед той защитава религията и заявява, че „преподаваната днес“ в училищата наука е „лъже наука“, а хората на науката – „лъже просветители“. Обръщайки се към гимназистките Йеромонах Василий казва, че не им пожелава да станат народни представителки, защото по-добре обществото да се лиши от „30 злополучни депутатки“ и „посредствени политички“, отколкото от добри майки. Жената била създадена за „нежност и любов“, а не да участва в политически борби и груби страсти, в които се „окаляли политическите мъже“. Баба Тонка била истинска християнка, Левски – „честен и религиозен човек“, а Ботев – атеист.

Областният директор, ръководствата на ОФ, БЖНС, СРП и ЕМОС изпращат протест до НК на ОФ и МВР, като окачествяват проповедта на йеромонах Василий като „груба политическа противоотечественофронтовска реч“. НК на ОФ уведомява Светия синод и под влияние на русенския митрополит йеромонахът дава обяснения във в. „Дунавски отечествен фронт“, че не искал да прави оценка на политическия режим на ОФ. На 17 юли същата година йеромонах Василий е арестуван и въпреки застъпничеството на БПЦ не е освободен.[183] Напрежението между църквата и ОФ власт нараства през пролетта на 1946 г., но открита конфронтация е избягната отново с посредническата и помирителна роля на Руската православна църква и стоящото зад нея ръководство на Съветския съюз.

На 20 май 1946 г. на официална визита в София пристига Московският и на цяла Русия патриарх Алексей. Той е посрещнат на летище „Враждебна“ от Екзарха, „Св. Синод, официални лица и свещеници и народ“. В своето приветствие при тържествения молебен в храм-паметника „Св. Александър Невски“ екзарх Стефан говори за великата спасителна мисия на Руската църква като обединител на славянството. Той посочва заслугите на патриарх Алексей и неговите сподвижници, които „разтопихте леда в отношенията на Съветската власт към Вашата Църква, разсяхте предубеждението против църквата, че тя спъва свободното културно развитие на народите – достигнахте до благословената свобода в изпълнение

на своя свещен дълг". След като по този начин изповядва своята болка, екзархът отново прогласява „неразривните и вечни връзки" между руския и българския народ и между двете братски църкви.[184]

Патриарх Алексей произнася реч по време на тържествения обяд в Екзархийския дом (Синодалната палата – *бел. авт.*) в присъствието на Г. Димитров, регентите, членовете на съветската легация, архиереите и други официални лица. В нея той призовава българското духовенство и църква да покажат по-голямо разбиране на политическите реалности, както направила Руската църква след революцията през 1917 г. Генералният секретар на БРП/к/ Г. Димитров използва случая да посочи Алексей като „пример, който трябва да се следва от всички представители на българската църква". На 26 май в Рилския манастир се откриват юбилейните тържества по повод хиляда годишнината от смъртта на Св. Иван Рилски. На тържествения обяд произнасят речи регентът проф. В. Ганев, патриарх Алексей, министър-председателят К. Георгиев, Г. Димитров, екзарх Стефан, ген. Черепанов, съветският представител в СКК, игуменът на Рилския манастир архимандрит Калистрат и др. Всички речи са възхвала на делото на Рилската обител и заслугите на Православната църква. Заедно с присъствието на Г. Димитров на два официални обяда това може да се разглежда като знак на добра воля от страна на БРП/к/ и правителството към Българската православна църква. За пореден път съветското правителство използва отношенията между българската и руската църква за своите цели в региона. През декември 1946 г. в Белград ще се проведе I Панславянски конгрес, а през 1947 г. – Всеславянски конгрес в София, където двете църкви трябва да играят важна роля.[185]

Следващите месеци до края на 1946 г. преминават под знака на нещо като негласно споразумение за ненападение между държавната власт и Светия синод. Българските архиереи не са се помирили напълно с Отечествения фронт и понякога показват това по свой начин, като публичното споменаване в молитви на цар Симеон, принуден да емигрира след провъзгласяването на България за република. Екзарх Стефан се разболява и е опериран през лятото на 1946 г. На 1 ноември той отслужва литургия и произнася дълго и емоционално слово в Рилския манастир, в което възхвалява Църквата и Св. Иван Рилски като пазител на народа, когато „нравственото разпадане на оная епоха, богомилството и източните разлагащи ереси" заплашвали да „завлекат младата държава към пълно изчезване". Той се моли Св. Иван Рилски да не оставя българите, които идват със съкрушени сърца, да падат духом, да им вдъхва вяра и надежда.[186] Тъжните слова на Екзарха контрастират на неговите благословии за Отечествения фронт през 1945 г., от които вече няма дори и намек. След тази литургия здравословното състояние на екзарх Стефан отново се влошава.

Една част от висшия клир и учените богослови в църквата са се примирили с необходимостта да се подчинят на изискванията на властта. Проф. Ив. Снегаров, декан на Богословския факултет при СУ, пише в края на 1946 г., че „вече е време" църквата да се замисли по-сериозно върху „най-съществения проблем в най-новата църковна история в България – пригодяване на църковния клир към духа на новото време".[187] На 30 март 1947 г. русенският митрополит Михаил казва по повод 25-годишнината от архиерейската служба на екзарх Стефан, че нему се е паднала грижата да „консолидира Българската Православна Църква в рамките на новата държава". Той успял да покаже ценността на църквата и да ѝ извоюва „съответно място в нова България" в „тревожни дни", когато „не всички" оценяват нейната вечна значимост. Още много предстояло да се направи в това направление.[188] Но историята не дава такава възможност на Екзарха и на църквата.

Политическата целесъобразност и външнополитическите съображения са в основата на отношенията между българската държава и другите „чужди" вероизповедания, църкви и техните служители. В средата на 40-те години в Царство България официално са признати следните вероизповедания: католическо с два деоциза – източен със седалище Русе и южен с център София; униати; арменогрегорианско, обединени евангелски църкви – евангелска, петдесетна и баптистка; лютеранско; израилтянско, мохамеданско. Свещенослужителите на признатите църкви могат да бъдат само български поданици. Изключения за чужди поданици се правят със специално разрешение на Дирекция по вероизповеданията към МВнР. Духовниците чужденци са обикновено учители в частни чуждестранни училища за определен срок от време. В страната има 445 католически и протестантски (само 28 в селата), 271 мохамедански, от които 97 в градовете, 41 израилтянски и 30 други свещенослужители. С висше образование, богословско и друго, са 133 католици и 63 служители на други църкви, главно християнски. Те представляват малка, но влиятелна прослойка на българската интелигенция, която включва доста уважавани хора, професори, инженери, адвокати, финансисти, особено сред пастори протестанти, преподавателите в 8 френски училища, от които 5 в София и по 1 в Бургас, Варна и Ямбол.[189]

Най-големите религиозни общности, след мохамеданската, са католическата с около 60 000 души и 50 храма, протестантската с близо 15 000 членове, като Обединените евангелски църкви имат 55 религиозни домове (църкви, салони, къщи) в градовете, и еврейско-израилтянската с 37 синагоги само в градовете. Католическата църква и свещеници се издържат от църковните имоти и подаянията на енориашите. Протестантските църкви и духовници получават приходи от вноски на членове, наеми, дискуси, волни пожертвования, дарения от братските църкви в чужбина. Еврейските духовни лица, равини и храмове се издържат от фонд „Еврейски

общини“ и държавна субсидия от Дирекция на вероизповеданията. Средства от държавния бюджет получава и Главното мюфтийство.[190]

В междувоенния период в страната съществуват полуофициално няколко религиозни секти и общества – Христовата църква, Божията църква, руските баптисти, назарети, групата Христов комунизъм, Христовите братя, йерусалимската горница, обществото на Кръстников, дъновисти, свободната църква, адвентистите на седмия ден. До 9 септември 1944 г. те са действащи въпреки периодичните забрани на властта по настояване на Светия синод, който смята, че пропагандата на тези секти смущава духовната цялост на българския народ. Сектите нямат духовни служители, но в тях се включват редица интелектуалци. След 9 септември 1944 г. те остават непризнати и практически престават да съществуват, категорично отречени от новата власт. Същевременно ОФ правителство поддържа коректни отношения с официално признатите неправославни религиозни общности и църкви. Протестанти, католици и израилтяни се ползват с особено внимание от представителите на САЩ и Англия в СКК, които ценят тяхното мнение за политическия режим в страната. До края на 1947 г. тези три религиозни общности нямат особени проблеми с властите и в някои отношения техните свещенослужители се ползват с повече свобода и внимание от православните. Ръководните институции на еврейски и протестантски религиозни и светски организации изпращат изложения до влиятелни фактори в САЩ и Западна Европа с добри отзиви за ОФ власт и в подкрепа на българската кауза при приемането на мирните договори и следвоенната уредба.[191]

След изборите за ВНС духовенството в своето мнозинство разбира, че трябва да се нагажда към властта, ако иска да оцелее в прекия смисъл на думата. В изложение на Свещеническия съюз до НК на ОФ се казва, че „енорийското свещеничество са в смут от лошото материално положение, в което се намира църквата“. Те смятат, че цялата издръжка на църковните служби и свещениците ще стане грижа на бедната БПЦ след отделянето на църквата от държавата с приемането на новата конституция от ВНС. Енорийските свещеници са загрижени за „своята и на цялата Българска Църква материална подсигуровка в утрешния ден“. Те молят да се предвиди в бюджета на държавата кредит за БПЦ, да се добави в конституцията, че държавата подпомага издръжката на църквата; да се върнат част от църковните имоти, одържавени по Закона за ТПС; да се гарантира със закон производството и продажбата на свещи, църковни утвари, одежди и др. само за БПЦ; да се уреди участието на духовниците в пенсионния фонд за служители и пр.[192] Вече няма и дума за вероучение и молитва, а всичко се свежда до материалното оцеляване на църквата и нейните служители.

Свещениците от Съюза на свещеническите братства развиват активна дейност в подкрепа на ОФ – многобройни събрания, сказки, беседи и т. н. Мнозина стават активисти, дори ръководители на масови и културно-про-

светни организации по селища и квартали. През 1947 г. в българо-съветските дружества членуват 912 свещеници, в ръководствата на читалищата – 1343, в различни кооперативни сдружения – 1213 „братчици". Хиляда свещеници се включват в младежкото бригадирско движение през 1947–1948 г., организирани в свещенически бригади като софийската „Поп Грую" на строежа на линията Перник-Волуяк, русенската „Дякон Левски" и др. След многозначително изчакване, на 10 октомври 1947 г. Светият синод изпраща окръжно до епархийските съвети и свещеническите братства, с което ги приканва да подпомагат изпълнението на двегодишния стопански план, да участват в бригадите, есенната сеитба и всички държавни и стопански мероприятия. Подобни призиви отправят и Обединените евангелски църкви, Католическата екзархия и Главното мюфтийство.[193]

Активното приспособяване към „народната власт" не променя съществено нейното отношение към църквата и нейните служители. Църквата продължава да получава бюджетни субсидии от държавата, но те са намалени много и не стигат за посрещане на нуждите ѝ. Заплатите на свещениците и на други църковни служители от нисък ранг са много малки и не се изплащат редовно. Служебното и финансовото положение на свещениците е нестабилно и в пълна зависимост от властимащите. През април 1947 г. Светият синод се обръща към Министерството на външните работи – Дирекция вероизповедания, по повод „твърде нерадостни прояви на административни органи и фактори из средата на ОФ комитети". Областни директори, околийски управители, ОФ комитети и други органи на властта зачестили със свикване на събрания и конференции на енорийски свещеници и игумени на манастири без знание и разрешение на църковните власти, които дори са подлагани на тези събрания на „несправедливо охулване". Това нарушава каноните и устава на БПЦ, пречи за нормалните отношения между църквата и държавата, „накърнява престижа" на властта и създава настроения срещу нея, което е „пакостно" за единството на народа.

Митрополитите молят МВнР да се застъпи пред МВР и НК на ОФ за прекратяване „пакостното вмешателство на държавните органи в автономията на църквата" и свикването на събрания да става с тяхно разрешение. МВнР поддържа исканията. НК на ОФ предава въпроса на учредената преди време Комисия за уреждане отношенията с църквата. Същевременно НК не пропуска да отбележи, че църковната автономия не може да бъде прикритие за нападки и пропаганда на църковни служители против ОФ, „Септемврийче", стопанския план и пр. Те не са съгласни за събранията да се иска винаги разрешение от митрополитите под претекст, че свещениците са равноправни български граждани. Според НК на ОФ Светият синод е виновен и за лошото материално положение на свещениците, тъй като не използва своите материални и финансови възможности и така създава условие за „разединение и недоволство".[194]

Игнорирането на църковната автономия, атаките срещу Светия синод като закостеняла и ретроградна институция, насърчаването на борбата на активисти на Свещеническия съюз срещу „църковния абсолютизъм“, за демократизация на църквата чрез свикване на църковно-народен събор, реформи и нов устав в духа на времето, всякакъв род атеистична пропаганда са основните направления на политиката на БРП/к/ и властта към Православната църква. Светият синод е обвиняван, че не желае да отстъпи част от своята власт, която „упражняват в пълнота, игнорирайки клира и миряните от участие в нея“. Тази демагогия е съпроводена с политически натиск, който принуждава Светия синод да назначи специална комисия за нов проектоустав с участието на отечественофронтовски свещеници, ръководители на съюза на свещеническите братства. Към политическия натиск се добавят и директни посегателства от страна на властите върху църковни имоти и служители. ОФ комитет в Брезник иска да вземе новопостроена сграда на църква за склад за жито. Врачанският комитет на ОФ иска да открие летовище в сградите на Пастирско-богословския институт в Черепиш, където се провеждат летни курсове за обновяване на богословските познания. Възникват проблеми с горското стопанство на Рилския манастир, което е национализирано впоследствие. Ликвидирането на политическата опозиция е съпроводено с репресии срещу свещеници с опозиционни прояви, някои от които са изпратени на принудителна работа в мини Перник и други обекти.[195]

При тези политически и материални условия е обяснима тенденцията, която възниква през 1946–1947 г., новоназначените свещеници да са по-малко от починалите. Мнозинството от завършилите богословско образование не желаят да приемат свещенически сан поради лошите житейски перспективи, а не толкова поради недемократичното устройство и порядки на църквата, които според комунистите отблъскват „прогресивните“ младежи. През учебната 1947–1948 г. в Богословския факултет на СУ постъпват нови 276 студенти, но една част от следващите богословие са отстранени от университета при чистките през 1948 г. за противонародна дейност, други напускат при отделянето на Богословския факултет в самостоятелно висше духовно училище.[196]

В края на 1947 г. Българската православна църква загубва напълно своята автономия, а духовенството се „пригажда“ все повече към нормите на обществено поведение, налагани от Комунистическата партия. В това „лукаво време“, по израза на екзарх Стефан, могат да се вършат „деяния, за които съществуващите закони нямат никакво значение, а произволите, чеда на лукавщината, добиват правата на закон... Такава е действителността на приспособлението.“[197] Църквата и религията са получили присъда, но нейното изпълнение предстои.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Попов, И.* Миналото на българския театър, С., 1960, т. I–V (т.V, 7–20); *Саев, Г.* Пътища и просветление. Критика и театър 1879–1915, С., 1986; *Маринска, Р.* 20-те години в българското изобразително изкуство, С., 1986, 189–194, 207–213; ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. №№ 7, 8, 29, 30; ф. 768, оп. 1, а.е. 168, л. 1–5; а.е. 170, л. 1 и сл.

[2] ЦДА на РБ, ф. 2, оп.1 ,а.е.105, л. 12–15, 30–71; а.е. 94, л. 162–164; а.е. 13, л. 3, 4, 75; ф. 123, оп. 1, а.е. 14, л. 20, 21; ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 153–155; ф. 768, оп. 1, а.е. 48, л. 1 и сл.; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 1 и сл.

[3] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 153; ф. 2, оп.1, а.е. 135, л. 34–87.

[4] Изгрев, №№ 244 и 249 от 1945; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 610, л. 2–10; ф. 123, оп. 1, а.е. 14, л. 17–20; ф. 2, оп. 1, а.е. 102, л. 38, 70, 93, 94; а.е. 105, л. 12.

[5] *Зидаров, К.* Народният театър след 9 септември, Съвременник, 1946, № 10, 585–589; ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 14, л. 39–47, 55–57; а.е. 29, л. 7, 8; а.е. 32, л. 2–10.

[6] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 14, л. 47–50; а.е. 32, л. 1–44.

[7] *Георгиев, А.* Конференция на театралните директори и режисьори, Балкански преглед, 1946, №4, с. 74; ЦДА на РБ, а.е. 19, л. 24, 44–50; ф. 2, оп. 1, а.е. 102, л. 156; ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 107, 126.

[8] Изгрев, №244, 24 юли 1945; ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 14, л. 40, 67; ф. 768, оп. 1, а.е. 114, л. 1 и сл.

[9] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 32, л. 46.

[10] Пак там, а.е. 14, л. 18–24.

[11] Пак там, л. 20, 21, 26, 27; а.е. 32, л. 69–71.

[12] *Гак, Г.* Политиката и идеологията в съветското общество, Ново време, 1947, № 1, с. 63; ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 32, л. 1 и сл.

[13] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 32, л. 131–134, 136–154.

[14] Пак там, л. 54–57, 92, 99, 124, 143, 144, 156, 159, 178, 192; а.е. 37, л. 8, 176.

[15] Пак там, а.е. 32, л. 219–245, 246, 249, 250.

[16] *Генов, Г.* Погромът над творците на изобразителното изкуство след 9.IX.1944 г., С., 2004, с. 6, 7; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, л. 1, 2; а.е. 4, л. 55.

[17] ОФ, №85, 12 дек. 1944.

[18] *Генов, Г.* Погромът..., 7–12; *Маринска, Р.* 20-те години ..., с. 18, 146, 160; ОФ, №85, 12 дек. 1944; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а.е. 2, л. 1–6; а.е. 4, л. 1–3, 42, 42; оп. 6, а. е. 42, л. 1, 2.

[19] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а.е. 3, л. 1 и сл.; а.е. 4, л. 9–87; а.е. 10, л. 12; оп. 2, а. е. 5, л. 1–11; а.е. 3, л. 1, 2; а.е. 8, л. 129.

[20] Пак там, оп. 1, а.е. 61, л. 14, 15; оп. 2, а.е. 8, л. 76.

[21] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 46.

[22] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а.е. 3, л. 14–17.

[23] Пак там, оп. 2, а.е. 1, л. 22; оп. 4, а.е. 2, л. 3–33.

[24] Пак там, оп. 2, а.е. 1, л. 22, а.е. 5, л. 1.

[25] Пак там, оп. 1, а.е. 10, л. 1–7; а.е. 7, л. 1–8; а.е. 8, л. 1–53; оп. 5, а.е. 4, л. 69.

[26] Пак там, оп. 2, а.е. 1, л. 1–3; оп. 5, а.е. 4, л. 69.

[27] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 3, а.е. 2, л. 1–4; а.е. 4, л. 1–4, 15; оп. 4, а.е. 6, л. 3, 4; оп. 5, а.е. 24, л. 120–123.

[28] Пак там, оп. 3, а.е 2, л. 3, 4; оп. 4, а.е. 5, л. 1–17; а.е. 8, л. 13, 14; а.е. 18, л. 37–40; а.е. 14, л. 16, 24; а.е. 26, л. 40; а.е. 22, л. 109; оп. 5, а.е. 5, л. 28; а.е. 1, л. 67–71.

[29] Пак там, оп. 4, а.е. 5, л. 10–17, 45; а.е. 8, л. 1–20.

[30] *Попов, И.* Деветнадесетата ОХИ, ОФ, бр. 416, 10 ян. 1946; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 4, а.е. 8, л. 8, 12, 21; а.е. 11, л. 10, 30, 47.

[31] *Мавродинов, Н.* Едно поколение художници, Балкански преглед, 1946, №7, с. 22; *Кръстев, К.* Балкански традиции в живописта, пак там, №6; Първите изложби, пак там, № 9–10, с. 135; *Коцев, Б.* Изложба под покровителството на НС „Звено“, пак

там, № 5, с. 127, №8, с. 115; Русев, Л. Последните изложби, пак там, 1947, №2, с. 81; №9–10, с. 105.

[32] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 4, а.е. 2, л. 1–36; оп. 5, а.е. 1, л. 1–46; ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 39.

[33] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 39, 40.

[34] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 4, а.е. 2, л. 1–11; оп. 5, а.е. 1, л. 50–60.

[35] *Генов, Г.* Погромът ..., 14–19; ЦДА на РБ, ф. 33, оп. 4, а.е. 8, л. 1–10; а.е. 22, л. 109, 135, 136; оп. 5, а.е. 5, л. 28–34.

[36] Пак там, оп. 4, а.е. 2, л. 2.

[37] Пак там, а.е. 5, л. 47.

[38] *Киранов, Пр.* Националният ..., с. 63, 64; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 1, л. 1–87; а.е. 2, л. 2, а.е. 5, б. 1–50.

[39] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 2, 3, 32; а.е. 5, л. 1–50.

[40] *Богданов, И.* Неизбледняващи..., 40–42; *Делчев, Б.* Избрани статии, С., 1970, с. 90, 91; *Цанев, Г.* Нашият литературен живот, Изкуство и критика, 1938, №1, 3–43.

[41] *Делчев, Б.* Избрани..., 75–93; Литературни въпроси. Есета и критика, С., 1941; *Пондев, П.* Познавах..., с. 22.

[42] *Богданов, И.* Неизбледняващи..., с. 41, 42; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 6.

[43] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 6, 21; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 10.

[44] *Игов, С.* История на българската литература, С., 2001, с. 791; *Христова, Н.* Българският художествен елит през втората половина на XX век между идеите и идеологията – В: Двадесети век. Опит за равносметка, С., 2003, 58–60; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 10, л. 3, 4.

[45] *Игов, С.* История ..., с. 790. За фронта заминава и Йордан Вълчев, който впоследствие е репресиран като опозиционер. ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 7, 8 (1–264).

[46] ДВ, № 234, 24 ноем. 1944.

[47] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 15–17.

[48] *Игов, С.* История ..., с. 793; *Делчев, Б.* Дневник, С., 1985, 26–28; *Христова, Н.* Българският художествен...с.66; Свободен народ №83, 25 апр. 1946.

[49] *Делчев, Б.* Дневник, с. 30; ЦПА, ф. 1, оп. `15, а.е. 10, л. 8, 21, 22, 44.

[50] *Зарев, П.* Задачи пред българските писатели, Съвременник, 1945, №11–12, 489–498; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л.4, 5, 10, 13, 14.

[51] *Павлов, Т.* С перо и меч, С., 1945; *Стоянов, Л.* Национална конференция на българските писатели, Съвременник, 1945, № 19, 819–824; Национална конференция на българските писатели, С., 1945; Изгрев № 300, 25 септ. 1945; РД, № 345, 25 септ. 1945; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 4, л. 16, 33, 34; Вж. *Христова, Н.* „Отечественофронтовският реализъм“ и съдбата на българските творци (средата на 40-те – средата на 50-те години) – BHR, 1998, 1–2, с. 156.

[52] *Игов, С.* История..., 789–792.

[53] *Делчев, Б.* Дневник, 29–48; *Радевски, Х.* Поезията ни след 9 септември, Съвременник №17–18, 1945, 766–770; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 4, л. 102, 113, 120, 121.

[54] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 40–44.

[55] Пак там, л. 11.

[56] *Игов, С.* История..., 782–792; *Делчев, Б.* Дневник, 29–48; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 4, л. 78, 79, 117–119.

[57] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 18, 25, 30, 34.

[58] *Топенчаров, В.* За политическия контрол на БРП/к/ над средствата за масова информация, РД №285, 21 авг. 1945; Статистически годишник на НРБ 1947–1948, с. 308; ЦПА, ф. 1, оп. 1, а.е. 10, л. 19; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 34–36.

[59] Изгрев, № 508, 4 юни 1946; ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а.е. 67, л.61, а.е. 50, л. 3, а. е. 69, л. 1–110; а. Е. 76, л. 53, 54, 208–228.

[60] ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а.е. 92, л. 47; ф. 136, оп. 1, а.е. 13, л. 12; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 19, 41, 45; ДВ, №225, 13 окт. 1944.

[61] *Чичовска, В.* Българската интелигенция в народнодемократичната революция 1944–1948 – В: Великият Октомври..., 222–242; *Делчев, Б.* Избрани ..., 75–93; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 21–25.

[62] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 18, 19, 30, 68, 72–78; а.е. 4, л. 25–30, 132, 138.

[63] *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970), С., 2001, 9–55; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 4, 32, 33, 68; а.е. 4, л. 129.

[64] Пак там, а.е. 2, л. 22; ф. 2, оп. 1, а.е. 94, л.162–164; а.е. 132, л. 58–60, 69,70; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 5.

[65] Съюз на журналистите. Отчет на УС, С., 1948; Съюз на кореспондентите на чуждестранния печат, С., 1948; Статистически годишник на НРБ 1947–1948, 305–307; ЦДА на РБ, ф.2, оп. 1, а.е. 68, л. 89; а.е. 128, л. 23–30; а.е. 94, л. 163; ф. 158, оп. 1, а.е.10, л. 1–12; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 32, 33.

[66] *Топенчаров, В.* Да повишим квалификацията и да координираме усилията на кадрите, Народен журналист, 1947, № 1, с. 11; *Димитров, Г.* Състояние и задачи на професионалния печат, пак там, 1947, № 2, с. 10; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е 10, л. 45, 124.

[67] РД № 15, 9 юли 1948.

[68] *Делчев, Б.* Дневник, с. 31, 34; *Мигев, В.* Българските писатели ..., 9–37; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 27, 28, 68; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 13–15.

[69] *Делчев, Б.* Дневник, с. 31, 36, 37–40.

[70] *Игов, С.* История ..., с. 791, 792; *Константинов, Г.* Николай Лилиев, С., 1963, с. 255; Александър Балабанов, Симеон Радев в спомени на съвременниците, С., 1986, с. 218, 400; *Вълчев, Й.* Дневниците на писателя десидент. В. Търново, 2004; ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а.е. 132, л. 7; ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 16.

[71] Александър Балабанов..., с. 219.

[72] *Петканов, К.* Иван Харизанов, Балкански преглед, 1947, №7, 75–77.

73. ЦДИА, КМФ 04, оп. 5, а.е. 1, л. 1–12.

[74] *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция, С., 1995; *Димитров, К.* Българската интелигенция при капитализма, С., 1974; *Аврамов, П.* Културната революция в България, С. 1980; *Беров, Л.* Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни. ИПр., 1988, №12, 3–21; *Атанасов, Ж.* Социалистическото преустройство на образователното дело в България, ИИИ БКП, т. 24, 1973, 2–39; История на Софийския университет „Климент Охридски“, С., 1988; Спомени за Софийския университет „Климент Охридски“, С. 1988.

75 Статистически годишник на НРБ 1947–1948, С., 1949, с. 294; Училищен преглед, 1945, №35, 341–345; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 10, а.е. 36, л. 10.

[76] История на Софийския..., 241–245, 250–256; Алманах. Университет за национално и световно стопанство, С., 2000, с. 10, 11; Изгрев, № 285, 8 авг. 1945, №399, 23 ян. 1946; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 24, л. 25; а.е. 27, л. 215; ф. 146, оп. 1, а.е. 36, л. 10.

[77] *Чичовска, В.* Политиката ..., с. 86, 87; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 78–91.

[78] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 56–58, 135.

[79] Пак там, л. 78–80.

[80] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 1, 2, 45, 46.

[81] *Чичовска, В.* Политиката ..., с. 93, 104–106; *Богданов, И.* Неизбледняващи..., с. 28; История на Софийския ..., с. 235, 236.

[82] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 112; История на Софийския..., с. 237.

[83] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 7–17; ф. 136, оп. 1, а.е. 67, л. 12–14.

[84] *Чичовска, В.* Политиката..., 113–124.

[85] Документи за историята на БАН 1911–1944, С., 1974; Закон за БАН и изкуства, С., 1940; Летопис на БАН, т. 23, с. 40; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 4, л. 69.

[86] Документи за историята на БАН 1911–1944, С., 1974; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 81–91.

[87] *Чичовска, В.* Политиката..., 124–127; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 1, 2; а.е. 234, л. 1–14; ф. 143, оп. 1, а.е. 34, л. 194–196; а.е. 135, л. 1–194.

[88] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 77.

[89] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 20, 30–45, 65–75, 95–112, 156–190, 206.

[90] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 72, 73; ф. 143, оп. 1, а.е. 34, л. 194–196; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 77; а.е. 6, л. 1–15; Спомени за Софийския.., 31–35.

[91] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 136, л. 2, 156.

[92] История на Софийския..., 237–241; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 77, 78.

[93] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 135, л. 12; История на Софийския..., 237–241.

[94] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 115; История на Софийския..., 237–241; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 33, 81–91, 142–145; а.е. 58, л. 15–21.

[95] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 58, л. 20, 21; ЦДА на РБ, ф. 136, оп. 1, а.е. 190, л . 1–18, а.е. 218, л. 25–32; ф. 146, оп. 5, а.е. 734, л. 1–7.

[96] Документи за..., 35–37; Българската академия на науките след 9 септември 1944, С., 1958, с. 7, 8; *Чичовска, В.* Политиката ..., с. 219.

[97] Свободен народ №№ 232, 236 от 1945; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 143–146; а. е. 14, л. 1 и сл.; а.е. 15, л. 1–40; а.е. 17, л. 21, 22.

[98] *Чичовска, В.* Политиката ..., 257–260, 337, 338; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 195–199.

[99] *Чичовска, В.* Проблемы просвещения в Болгарии 1944–1945, Etudes Historiques, т. 10, 303–305; История на Софийския..., с. 247, 248; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 77.

[100] История на Софийския..., 241–246, 263, 264; *Игнатов, М.* За приемането на нови студенти, РД, №150, 8 юли 1946; Държавните университети в Пловдив и Варна, Изгрев, № 253, 2 авг. 1945; Статистически годишник на НРБ..., с. 294; СД 26 ОНС, 1 раб. Сесия, 31 з., с. 291, 292; 32 з., с. 306; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 215–130.

[101] *Демостенов, С.* Теоретическа политическа икономия, С., 1991; *Натан, Ж.* Преподаването на политическа икономия в Университета, Съвременник, 1945, № 11–12, с. 499; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 199–230; ф. 994, оп. 2, а.е. №№163–402 (Лични досиета на преподавателите в СУ „Кл. Охридски"); ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 92, л. 8.

[102] История на Софийския..., с. 245–255; ЦДА на РБ, ф. 136, оп. 1, а.е. 69, л. 28, 29; а.е. 261, л. 27, 28; ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 1 и сл.; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 35, 75; оп. 25, а.е. 6, л. 2; СД 26 ОНС, I рс, 32 з., с. 290, 291, 304.

[103] СД 26 ОНС, – р.с., кн. 1, С., 1946, с. 19, 20, 34, 39, 102, 103, 294; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 196–203, 225–245.

[104] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 1, л. 1–18, 30–49; а.е. 4, л. 14, 18, 29, 32, 78, 86; оп. 11, а.е. 43, л. 8–43; оп. 10, а.е. 6, л. 33; а.е. 19, л. 39–45; оп. 8, а.е. 8, л. 12–20; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 33.

[105] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 4, л. 1–88.

[106] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 343; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 92, л. 7, 8, 29.

[107] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 351, 352.

[108] *Влахов, Т.* Великобългарският шовинизъм и македонският въпрос, Съвременник, 1946, № 13, с. 751; РД, №172, 2 авг. 1946; Изгрев, №562, 7 авг. 1946; СД 26 ОНС, I р. с., 31 з., с. 246, 290, 292, 293.

[109] *Павлов, Т.* Науката и Отечественият фронт, Съвременник, 1946, № 17, 995–1003; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 77.

[110] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 92, л. 9; оп. 15, а.е. 116, л. 11. По-подробно вж: *Чичовска, В.* Главлит (Формиране на единна ценностна система в България), ИПр. 1991, № 10.

[111] *Павлов, Т.* Науката..., 995–1003; Свободен народ №№ 137, 139, 142, 154, 203 от 1946; Народно земеделско знаме №№ 125 и 134 от 1946.

[112] *Чичовска, В.* Политиката ..., с. 349, 359; История на Софийския..., с. 257; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 115, л. 12.

[113] История на Софийския..., с. 257, 429, 430; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 117, л. 1, 3.

[114] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 1, л. 39–106, 139–143; оп. 4, а.е. 15, л. 1–31; оп. 5, а.е.7, л. 15.

[115] Пак там, а.е. 1, л. 111–119.

[116] Доклад за дейността на академията на науките през 1947, С., 1948, 3–5; ДВ, 19 февр. 1947; СД, ВНС, дял II, кн. I, 351–356.

[117] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 428; Доклад за дейността..., 3–15.

[118] Доклад за ..., 3–50; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 5, л. 1, 3–60, оп. 10, а.е. 16, л. 20, 41, 81; а.е. 6, л. 30–39; оп. 8, а.е. 8, л. 13–20; а.е. 19, л. 39; ф. 143, оп. 1, а.е. 34, л. 23, 261.

[119] История на Софийския..., 257–264; СД ВНС, дял II, кн. I, 332–390; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 271, л. 1 и сл.

[120] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а..е. 27, л. 33, 36; а.е. 562, л. 1 и сл.; ф. 146, оп. 8, а.е. 8, л. 10–30.

[121] Пак там, ф. 146, оп. 1, а.е. 18, л. 20, 29, 30.

[122] Доклад за ..., 48–51.

[123] *Цветаров, Л.* Пътищата на..., с. 31–36.

[124] *Димитров, К.* Българската интелигенция при капитализма, С., 1974; *Радева, М.* Културната политика на българската буржоазна държава, С., 1982.

[125] *Беров, Л.* Материалното..., 3–21. Това становище е възприето в моята студия за интелигенцията: *Луджев, Д.* Българската интелигенция...С., 1988.

[126] *Беров, Л.* Материалното..., 91–18; СД 26 ОНС, дял I, 31 з., с. 290; СД ВНС, I дял, кн. 1, с. 135.

[127] *Кинкел, М.* Реч в народното събрание, Изгрев, 28 февр. 1946; СД 26 ОНС, I с., 31 з., с. 291, 292, 303, 304.

[128] *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция, С., 1995; Вж. Също: *Драмалиев, К.* Просветната политика на Отечествения фронт, С., 1947; *Атанасов, Ж.* Социалистическото преустройство..., 2–39.

[129] *Драмалиев, К.* Конгресът на работниците по просветата, Ново време, 1947, №5, с. 482; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 91, 92.

[130] *Чичовска, В.* Политиката..., 35–52, 129, 132–135; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 1–19; а.е. 561, л. 1–25.

[131] *Чичовска, В.* Политиката ..., 52–74; *Аврамов, П.* Българската комунистическа..., 30–32; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 561, л. 19; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 34; ДВ, №245, 3 ноем. 1944.

[132] Дейността на Министерството на просветата през изтеклата учебна година, Изгрев № 276, 26 юли 1945.

[133] Пак там; ЦДА на РБ, ф. 1, оп. 1, а.е. 35, л. 122, 123; а.е. 134, л. 33, 34; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 294; ДВ, №245, 3 ноем. 1944.

[134] *Чичовска, В.* Политиката..., с. 60, 61, 90–99; ЦПА, ф.1, оп. 15, а.е. 10, л. 78–80; оп. 6, а.е. 15, л. 1, 2; а.е. 58, л. 15; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 44, л. 20–25; а.е. 135, 1–194.

[135] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 35; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 791, л. 1–7.

[136] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 35–37, 59, 60.

[137] *Стоянова, П.* Дейността на Съюза на работниците по просветата за преустройство на учебно-възпитателната работа на марксистко-ленински основи, 1944–1950, Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при ВУЗ, 1981, № 1, 269–338; Ново време 1947, №5, с. 483; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 35.

[138] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 64; оп. 8, а.е. 37, л. 1,2.

[139] Изгрев № 246, 26 юли 1945; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 88, л. 1–15. По-подробно вж. Чичовска, В. Политиката ...,с.145–200.

[140]. Изгрев № 246, 26 юли 1945; ЦПА, ф. 146, оп. 5, а.е. 791, л. 1; По-подробно вж. *Чичовска, В.* Политиката ..., 195–243.

[141] Изгрев № 246, 26 юли 1945; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 81–92, 142–144, 160; а. е. 58, л. 1–11; а.е. 56, л. 1, 2.

[142] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 14, л. 1–19; а.е. 15, л. 15–37; а.е. 21, л. 12–14, 35, 36; а.е. 18, л. 62; оп. 8, а.е. 37, л. 1, 2; Вж. *Исусов, М.* Политическите партии..., 183–211; *Чичовска, В.* Политиката ..., 265–271.

[143] *Драмалиев, К.* Една година народно образование, Съвременник, 1945, №17–18, 571–575; Изгрев №246, 26 юли 1945; ЦПА, ф. 1 оп. 15, а.е. 10, л. 93.

[144] СД 26 ОНС, 1 р. с., 32 з., с. 290, 299, 300, 306; ЦПА, ф. 146, оп. 5, а.е. 795, л. 1, 2.

[145] СД 26 ОНС, 1 р.с., 32 з., с. 290.

[146] Пак там, с. 290, 299, 303, 304, 306; Изгрев №№ 316, 319, 326, 334, 339, 355 от 1946; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 99, л. 1–18.

[147] СД 26 ОНС, 1 р. с., кн. 2, 24 з., 230–231; 31 з., с. 291, 292, 300, 301; РД № 76, 9 дек. 1944; Изгрев № № 246, 355 от 1945, №№ 494, 505 от 1946; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 99, л. 1–18.

[148] Изгрев, №500, 26 май 1946; СД, 26 ОНС, 1 р.с., 31з, 759–765.

[149] Ново време, 1947, №5, с.482, 483;ЦПА, ф.1, оп.15,а.е.14, л.10–18; а.е. 17, л.24–26; а.е.57, л.1–6; ф.146,оп.5, а.е.795, л.1–3.

[150] *Чичовска, В.* Политиката.., 253–255; СД, 26 ОНС, 1р.с., 31з, с. 290, 300.

[151] *Панев, А.* Резултатите от една анкета, Икономически преглед, Русе, 1947, № 3, с.20,21;ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 31–33; а.е.697, л. 30; а.е. 699, л. 1–30.

[152] Свободен народ, №№154, 164, 184, 193, и 198 от 1946г.

[153] *Драмалиев, К.* Конгресът..., с. 484, 485; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 19, л. 11–20; а.е. 90, л. 1–27; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 134, л. 1–14.

[154] *Драмалиев, К.* Конгресът..., с. 136, 137; *Димитров, Г.* Трите големи национални задачи, Съвременник, 1946, №16, с. 903; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 44, л. 21–25; а.е. 134, л. 1–15, 136, 137; а.е. 135, л. 22–30, 130–132; ЦПА, ф. 1, оп. 1, а.е. 119, л. 1–10.

[155] *Чичовска, В.* Политиката..., 400–421; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 134, л. 10–15.

[156] *Драмалиев, К.* Конгресът ..., 483–485.

[157] *Чичовска, В.* Политиката..., 437–448; ЦПА, ф.1 ,оп. 15, а.е. 62, л. 1–3; а.е. 89, л. 1–4, 50–56; а.е. 127, л.1 – 13.

[158] *Лазов, Д.* Екзарх Стефан I, С., 1947, 258–165.

[159] Пак там, 248–254; 263–279; Български екзарх Стефан I Сборник. С., 1998, с. 8, 143, 144; Църковен вестник, № 4–6, 27 ян. 1945.

[160] *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 401; Български екзарх..., с. 542; *Попов, К.* Защо сме в опозиция, С., 1946, с. 11; Български младежки съюз „Отец Паисий", С., 2002; Свободна и независима България, №2, 15 февр. 1949; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 21, 86–92; National Archives, Roll 6, 869–413/2–1252, p. 1–3.

[161] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 84, 85; а.е. 604, л. 1,2.

[162] Пак там, а.е. 549, л. 79; а.е. 604, л. 7; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 94, л. 20.

[163] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 82; ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 27, 28.

[164] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 21, 22.

[165] Пак там, л. 107, 108; Свобода, №34, 15 окт. 1944; №36, 18 окт. 1944; Народен воин № 26, 13 окт. 1944.

[166] *Лазов, Д.* Екзарх..., 131–335; National Archives, Roll 6, 874–404/1–2645, p. 5,6.

[167] *Цанков, Ст.* Българската православна църква от Освобождението до настоящето време. – ГСУ, БФ, Т–XVI, 6, 1938/1939. С., 1939; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 322; ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 32–34; а.е. 699, л. 13, 14; ф. 165, оп. 1, а.е. 23, л. 73.

[168] Административно развитие, 1943, №1, с. 6.

[169] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 87–92.

[170] История на Софийския ..., с. 244, 250; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л.90–95; а.е. 58, л. 15–21.

[171] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 21, 22.

[172] Пак там, л. 20.

[173] *Лазов, Д.* Екзарх ..., 336–340; National Archives, Roll 6, 874–404/1–2645, p. 1, 7.

[174] *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 352.
[175] ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 5, 6.
[176] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 604, л. 1; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 94, л. 23.
[177] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 105; а.е. 604, л. 5; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 92, л. 25–28.
[178] *Чичовска, В.* Политиката..., 302–306; *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 387; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 27, л. 63–69.
[179] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 511, л. 44; а.е. 560, л. 55–57; а.е. 604, л. 5.
[180] *Исусов, М.* Политическият живот в България 1944–1948, С., 2000, 204–206; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 17, 18; а.е. 604, л. 2, 6.
[181] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 604, л. 2.
[182] СД 26 ОНС, I р. с., 32 з., с. 302.
[183] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 102–104.
[184] *Лазов, Д.* Екзарх..., 357–359, 363, 364; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 97.
[185] *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 367, 376; National Archives, Roll 6, 874.404/7–1248, p. 7, 8.
[186] *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 379, 380.
[187] Църковен вестник, 1946, № 9–11, с. 3.
[188] *Лазов, Д.* Екзарх..., с. 387.
[189] ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 1, а.е. 23, л. 73; ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 2–4, 11, 12; ф. 210, оп. 1, а.е. 698, л. 32–34; а.е. 699, л. 13, 14; Свободна и независима България, № 10, 17 авг. 1949, №11, 27 авг. 1949; National Archives, Roll 6, 869.413/2–1252, p. 1–4.
[190] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 1–31; а.е. 550, л. 1 и сл.; а.е. 624, л. 1–24.
[191] Пак там, а.е. 624, л. 1–46; а.е. 549, л. 1–40; ф. 165, оп. 1, а.е. 23, л. 30, 45, 53, 194, 218–226; National Archives, Roll 6, 874.404/7–1248, p. 1–10; Вж: *Василева, Б.* Евреите в България 1944–1952, С.,1992.
[192] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 604, л. 6.
[193] Пак там, а.е. 549, л. 107; ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 10, 11, 26, 45–51, 56–66.
[194] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 34–37; ф. 1165, оп. 3, а.е. 156, л. 13, 14.
[195] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 549, л. 18, 68–70, 97, 98; ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 12–14, 26–29; Свободна и независима България №2, 15 февр. 1949.
[196] История на Софийския..., с. 257, 264–267; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 7.
[197] Български екзарх..., с. 547.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПРЕЛОМНО ВРЕМЕ

„Да искаш да спреш демокрацията, би означавало да се бориш със самия Бог."

Алексис дьо Токвил

Съдбата на обществото и интелигенцията е политически въпрос. Няма закономерности, естествени процеси и развитие, няма дори спонтанни явления. Има политически решения на Комунистическата партия, която завладява все повече власт. Исторически това става възможно поради присъствието в България на армията на Съветския съюз, на правото, което съветското правителство има, да се разпорежда с България съгласно споразуменията с неговите съюзници. В случая е важно, че Комунистическата партия завладява властта и налага нова политическа, а впоследствие икономическа система и нова култура по определен модел – съветското общество. Ръководна роля на партията, власт от и в името на работническата класа и трудовото селячество, държавно-обществена собственост, ръководена по план от най-преданите на народа синове и дъщери, комунисти и „отечественофронтовци". Това изисква да се ликвидират политическата и всяка друга опозиция, частната собственост, капитализмът и всички групи, свързани с неговата икономика и култура. Комунистическата партия придобива идеологически монопол, тя знае как и какво е необходимо и който не е съгласен, подлежи на репресии. Интелигенцията няма място в тази система със своята претенция да има монопол върху знанието, идеите, управленческите и творческите умения и дори да бъде надкласова и народна.

Интелигенцията трябва да стане „народна", т. е. да служи на своя народ, представляван от единствената прогресивна сила – Отечествения фронт. В ОФ всичко зависи от БРП/к/. На 18 септември 1946 г. НК на ОФ провежда изключително важно заседание за утвърждаване избирателната система за Велико народно събрание/ВНС/. Според министъра на вътрешните работи и член на ПБ на БРП/к/ Антон Югов всяка партия трябва да се яви сама на изборите, „народът да я оцени". В своето изказване Ив. Харизанов откровено признава: „След като не можахме да разгърнем партиен живот в нашите партийни организации (останалите четири партии в ОФ – *бел. авт.*), след като в много отношения ние станахме, нека си го кажем, фигуранти в управлението, вие сега искате да ни заколите без присъда, публично да ни ликвидирате и развенчаете в изборната ни борба... искате да укрепите вашата хегемония формално, след като я има-

те фактически." Според него, комунистите са „динамична сила", която разполага с „ръководни места, стегнат и изпитан партиен апарат".[1]

На 9 септември 1944 г. Комунистическата партия е типична ленинска, болшевишка организация на професионални революционери и малка група партийни интелигенти, независимо че се „нарича работническа". Ръководното ядро на партията, „изпитаният" партиен актив, хората, които заемат „ръководни места" в държавната власт, са политически дейци, бивши политически затворници и „лагерници", партизани, активисти на нелегални и полулегални организации, на комунистическото движение от междувоенния и военния период. Особено място заемат завърналите се от Съветския съюз партийни кадри. Ръководният актив на БРП/к/ е обучен и е възприел догмите на В. И. Ленин и Й. В. Сталин за интелигенцията като обществена група в нелегалните партийни кръжоци, в Централната партийна школа след 9 септември 1944 г. или в съветските партийни и други учебни заведения.[2] Основните оценки и квалификации за интелигенцията, които се ползват масово от „кадрите" на БРП/к/, са „буржоазна", „дребнобуржоазна", „гнила". Определенията са в зависимост от произхода и имотното състояние, а също така от интересите на „класата", обслужвана от съответния слой интелигенти.[3]

Според интерпретацията на комунистическите дейци в условията след 9 септември 1944 г. по-голямата част от интелигенцията в България е „заразена от великобългарския шовинизъм, от фашизма", обслужвала „монархизма", „най-едрата буржоазия" и „хищническо-капиталистически елементи". По тази причина, заявява П. Кунин, член на Политбюро на ЦК на БРП/к/, в Народното събрание през 1946 г., интелигенцията, особено техническата, инженери и архитекти, имат „манталитета, привичките и психологията на предприемачи-капиталисти, а не на строители, на истински народни интелигенти". Г. Димитров обявява в типичния си маниер на „вожд и учител", че интелигенцията се нуждае от продължително и упорито „превъзпитание", за да стане „честна, патриотична интелигенция", чиито знания, опит и сили били изключително необходими за строителството на нова България ... докато се създаде „своя интелигенция".[4] В тези постановки ясно са формулирани основните принципи на отношението на управляващата Комунистическа партия към интелигенцията – недоверие, „превъзпитание" с всички средства и използване по предназначение за нуждите на комунистическата политика.

През 1945 г. някои независими интелектуалци, свързани с некомунистическите управляващи среди, като Ат. Ликов, характеризират това отношение като плод на „сектантското" възпитание на кадрите на БРП/к/. Интелигенцията, особено свободните професии, учените и духовенството, не са гледани с добро око не само от комунистите, но и от голяма част от ръководители и активисти на БЗНС, БРСДП и дори „левите" в НС „Звено". В Земеделския съюз дълго време битува „необяснимо враждебно от-

ношение към учените и интелигентите", което е „непростимо заблуждение", пише Ат. Ликов. Политически дейци от управляващите среди, включително интелигенти, спекулират с „предразсъдъка на земеделските селски маси", които „виждаха в грамотния човек, в интелигента, някакъв свой враг, даже експлоататор".[5]

В своето изследване от 1939 г. „Личности и характери" големият народопсихолог Н. Мавродинов, политически обвързан с Отечествения фронт и БРП/к/, дава проникновено обяснение на този социален феномен – традиционното отношение на предпазливост и недоверие на българския селянин, на хората на физическия труд в села и градове въобще към интелигенцията и начина, по който това се пренася в политическия живот. Според Н. Мавродинов, „българското село е един затворен кръг със своя собствена култура. За селянина с традиционен морал и манталитет човек може да печели без тежък физически труд „само когато краде". Дори провинциалният гражданин, в малките градове, чийто морал не е традиционен, но повече колективистичен – „какво ще кажат хората" – е настроен предпазливо към индивидуализма на интелигентите, завършили в Западна Европа и в София.

Интелигенцията е съсредоточена главно в София и по-малка част в няколко големи градове на страната. Само в София има културна среда, присъща на голям западноевропейски град, с наука, литература и изкуство, институции, интелигентски професии, повлияни от Запада. От нейните 240 000 жители едва 93 000 са родени в София, а от тях в активна възраст са „смешно ниска цифра". Мнозинството са мигранти от село и малките провинциални градове, станали работници и дребни служители. Дори получилите известно образование, понякога и университетско, запазват своята селска нравственост и манталитет. За тях търговецът краде, чиновникът не работи, а се „излежава на държавната трапеза", граждани като адвокати, инженери и др. „дембелуват" и са „егоисти и мошеници", а ако са добре облечени и живеят по-„охолно" за техните представи са разсипници и развратници. Софийската среда е жестока и чужда за тях – „Содом и Гомора", както казвал Ал. Стамболийски. Те трудно могат да схванат, пише Н. Мавродинов, „висотата на столичната и западна култура" на интелигентите, „на дълга и личната честност и отговорност".[6] Културата на индивидуализма, това най-крупно явление на европейското развитие, влиза в противоречие и е отхвърлена от колективистичната, традиционната нагласа на мнозинството българи, на селяните и работниците.

Според редица автори от междувоенния период и първата половина на 40-те години, в съзнанието на народа интелигенцията има огромна вина за националните катастрофи и погубените идеали за обединение, за братоубийствените кървави сблъсъци и изтребления след Първата световна война, за превратите на 9 юни 1923 и 19 май 1934 г., за обвързването с фашистка Германия и новия национален провал. Л. Цветаров пише, пак през 1939 г., че с провала на народните идеали интелигенцията „из-

губва и без това не особеното си влияние над масите“, че доколкото има някакво влияние, тя го използва да „служи на интернационални химери и съмнителни домогвания“, за „тържество на разрушителната стихия и грубото партизанство... най-голямото зло, което е сполетявало Третата българска държава“. Той припомня факта за писма и документи от архива на министрите от падналия на 9 юни 1923 г. кабинет на БЗНС, в които фигурират художници, писатели, висши чиновници, учители, професори и представляват свидетелство за „низост и раболепие“, в което е потънала интелигенцията. Л. Цветаров говори за „отчуждаване“ на интелигенцията от народа, за непосредствено „враждебна“ реакция на селската душа, което „изби в политически форми“. Според него въпросът за българската интелигенция стои открит и в двете му страни – материална и морална, и неговото разрешаване е свързано с големия въпрос за „преустройване на обществения ни живот върху по-справедливи начала“.[7]

В изложените съждения може да има неточност, преувеличение, непълнота, но те са ярко свидетелство за обществените настроения, за широко разпространени нагласи сред селяни, работници, дребнособственически групи като занаятчиите, служители в пощи, железници, здравни заведения, в държавни ведомства и общини, и пр. по отношение на „академичната“ интелигенция, приемана като част от градската буржоазия. Това намира израз в чувствата, демонстрирани от хиляди граждани, войници, партизани, работници, трамвайни служители, от активисти на Комунистическата партия, на БЗНС и БРСДП по улиците и площадите на София на 9 септември 1944 г. и през следващите дни. „София прилича на кошер – пише в своя дневник литературният критик, комунистът Б. Делчев. – Възторзите и манифестациите нямат край“. „Навред лозунги за Отечествения фронт – спасител на България, за Червената армия, за нова Югославия... Нестихващи одобрения. Гора от юмруци.“ Министърът на вътрешните работи А. Югов, „засмян и приятен“, заявява на митинга пред съветската легация: „Тази власт е ваша...“.[8]

Власт, тази дума дава отговор на много от случващото се през тези дни, месеци, години. Хиляди обикновени хора, селяни и граждани, виждат довчерашните властници паднали, гонени, арестувани, съдени; виждат господата инженери, адвокати, лекари, професори, гимназиални учители безпомощни, подложени на унизителни обвинения, преследвания и чистки. Те са заклеймявани като предатели, слуги на фашизма, на монархизма и на капитала, но всъщност са „виновни“, защото са по-заможни, имат по-високи доходи, хубави жилища, кантори и кабинети, престижна служба и обществено положение. Естественият порив на хиляди към по-добър живот е подхранван от пословичната завист на българина, на по-бедния към по-заможния, за която говори финансистът протестант Ст. Бочев, и от една идеология на „класовата омраза“, която открива пътя на „труде-

щите се“ към службите, народната милиция, висшите училища и властта.[9] Това е голям шанс, исторически, само да си с победителите.

За да завладее цялата власт, Комунистическата партия се нуждае от „войници“. На 17 ноември 1944 г. завеждащият организационния отдел на ЦК на БРП/к/ пише до Г. Димитров в Москва: „Нашата партия порасна главно за сметка на селото. В градовете сред работниците сме все още слаби.“ На 15 януари 1945 г. в работническата партия членуват 131 908 селяни, т. е. 56% от всички членове, 65 252 работници, 16 298 занаятчии, 20 400 служещи, учители, „интелигенти“ или общо 254 140 души. За четири месеца Комунистическата партия е увеличила своята членска маса 20 пъти. До края на 1947 г. нейните членове ще нараснат двойно спрямо 1945 г., главно за сметка на селяни и работници.[10] Тези хиляди борци за нов живот образуват актива на комитетите – на Отечествения фронт, на ОРПС, на БРП/к/. По един странен, парадоксален начин идеологическите догми и политическите потребности на Комунистическата партия се съединяват с мирогледа и морала на селянина и работника-полуселянин. Хилядите нови функционери и активисти на Комунистическата партия, според нейния Централен комитет, са с ниско ниво на идейно и професионално знание, самоуки, някои с краткосрочни „партийни курсове“ са на „по-отговорните“ места, но всички те са „свои“ и по необходимост ще управляват.[11] Те ще определят съдбата на интелигенцията, на която комунистическите ръководители нямат доверие.

Политически дискредитирани, интелигентските слоеве продължават да бъдат пречка за авторитета на властта и нейните функционери, за реализация на политическите намерения на БРП/к/. Интелигентските професии запазват своя обществен престиж и по-добро имотно положение независимо от различията в размера на дохода и в служебното положение. През 1945–1947 г. около 70% от упражняващите свободни професии, служителите в индустрията, търговията и частните кредитни институти, професорите и чиновници от по-висока категория имат доходи около 135 000 лв., над и около средните, получавани от градските занаятчии, дребни търговци и други дребни предприемачи. В най-добро положение са свободните професии, където според д-р Ас. Чакалов средно на лице през 1944 г. се падат 151 500 лв., а през 1945 г. – 193 190 лв. Държавните и общинските служители, включително от същите професии, получават средно по 82 114 лв. за 1944 г. и 116 326 лв. – за 1945 г. Средните доходи на работниците са по-ниски – 63 565 през 1944 г. и 97 794 лв. – през 1945 г. Улесненията в снабдяването на служители и работници по линия на ОРПС и кооперациите не могат да компенсират разликата в доходите. Това, както и авторитетът на интелигентските професии, е причина за наплива на децата на работници, служители и селяни към Университета и ВУЗ, към дисциплини като право, медицина, инженерни науки, агрономство и пр., докато индустриалните предприятия, стопанските обекти и кооперациите се нуждаят от квалифицирана и постоянна работна ръка.[12]

Огромното мнозинство, над 95%, от хората с „академични“ професии са граждани със скромни за европейските стандарти приходи, които им осигуряват сносен живот за времето, професионален суверенитет и в някаква степен възможност за свободно творчество. Богатите са рядкост. Повече са тези, които се радват на собствен кабинет, чертожно бюро, кантора, ателие. Мнозинството, особено в София и големите градове, притежават прилично жилище и могат да си позволят живот, наподобяващ този на културния европейски гражданин. Държавното и културното развитие на България, според Л. Цветаров, не може да осигури трайна свобода и сигурност за професионално творчество. Две основни предпоставки, които, „предавайки се от поколение на поколение, да се въплътят в нрави, обичаи, изкуства и наука“. Българската интелигенция създава с упорит труд дом, семейство, просперитет при нестабилни и понякога лоши за професионална и творческа работа условия, в една икономически и културно изостанала страна. Въпреки това тяхното положение предизвиква завист и недоволство сред широки среди на градската и селската беднота, от която се формира голямата част от политическата номенклатура и новата държавна администрация на отечественофронтовската власт.[13]

Доходите и професионалните възможности на частно практикуващите интелигенти са значително по-добри от тези на техните колеги на служба. През 1945–1946 г. лекари, инженери, архитекти, адвокати, зъболекари, фармацевти на частна практика получават средно 23 000–25 000 лв. на месец, докато служителите от същите професии вземат обикновено 8 000–10 000 лв. и само началници и директори получават около 15 000 лв. месечно. Това е основната причина за постоянния отлив на служители, особено след премахване на мобилизацията, и за недостига на специалисти от тези професии за държавните служби и особено за производството. Частната практика се приема като свидетелство за успех, за поприще на по-талантливите и по-предприемчивите. На държавна служба след 9 септември 1944 г. са главно комунисти и отечественофронтовци, а също безпартийни специалисти, за които се смята, че са неспособни да излязат на частна практика в условията на остра конкуренция.[14]

Нуждата от специалисти, особено инженери, архитекти, икономисти, медици, агрономи, се превръща в голям проблем, когато правителството на Г. Димитров приема двегодишен стопански план, амбициозен опит за преминаване към ръководено от държавата планово стопанство. Ръководството на БРП/к/ смята за неудовлетворително дори разпределението и заетостта на специалистите комунисти с висше образование. През 1947 г. от 1426 комунисти инженери, архитекти, агрономи, лесовъди и ветеринарни лекари 1221 са чиновници на държавна служба, 75 са служители в кооперативни организации, 17 са на обща „партийна работа“, 35 са в частни предприятия и 39 – на свободна практика. В своята реч пред XXVI събор на инженерите и архитектите Тр. Костов говори за спешната нужда от привличане в производството

на всички инженерно-технически кадри, но едва ли има предвид началниците от държавната администрация и функционерите в апарата на БРП/к/.[15]

В тази ситуация естествено възниква конфронтация между специалистите служители, комунисти, социалдемократи, земеделци и техните колеги на частна практика. Частно практикуващите открито ратуват за свобода на частната инициатива, за професионална независимост и творческа самостоятелност. Те са противници на етатизацията или приемат развитието на обществения сектор, но при запазване на условията за частна практика. Това е водоразделът, основното противоречие с колегите на служба в министерства, ведомства, в ЦК на БРП/к/, ОРПС, ОФ, които са идеологически поддръжници на обобществяването и свързват своята съдба, кариера, власт и просперитет с нарастване ролята на държавата, на административно-плановата организация и социалистическата система. Министър-председателят Г. Димитров заявява, че е необходимо да се преодолеят „груповите стремления и домогвания" за постигане на единство сред техническата и цялата интелигенция.[16] Единство е приемливият израз, с който комунистическите ръководители изискват еднаквост, подчинение на техните разбирания и воля, и предопределят решението на всеки обществен проблем.

До края на 1947 г. интелигенцията е далече от желаното от Г. Димитров и комунистическото ръководство „единство". Поддръжници на „отечественофронтовската" политика са комунистите и техните съмишленици в средите на другите партии в ОФ, главно служещи и партийни функционери. Това е нарастваща по численост и влияние група, включваща интелектуалци „идеалисти" и симпатизанти на комунистите сред „малоимотната" интелигенция, участвали в борбите на левицата срещу буржоазното управление, в установяване и укрепване на новата „народна" власт.

След 9 септември 1944 г. при своето „масовизиране" Комунистическата партия се стреми да привлече „всички най-ценни елементи" от „работническата класа, трудещите се селяни" и „трудовата интелигенция". През ноември 1944 г. партийните членове, определяни като „интелигенция" в отчетите на ЦК на БРП/к/, са още малко. В Софийска област такива са 628 (408 – в София), от които 361 служещи и 198 „интелигенти". През януари 1945 г. при членски състав на БРП/к/ от 254 140 души в категорията „служащи" са посочени 20 400 души. От тях в Софийска област са 6274, Старозагорска – 2001, Русенска – 1588, Пловдивска – 1277, Врачанска – 2800, Варненска – 1655, Бургаска – 1939, Плевенска – 1975 и в област Г. Джумая – 891 души. Основната част са държавните и общинските служители от всички категории с основно до висше образование, учители, служещи в армията, в кооперациите и т. н. В партийните отчети от 1946 г. насетне категорията „интелигенция" е заменена със „служещи", където според комунистическите ръководители е мястото на „трудовата интелигенция" заедно с всички останали служители, независимо от техния образователен ценз и професионален статус.

По този начин на 1 януари 1947 г. групата на служещите достига 73 943 и 75 501 – на 30 юни 1948 г. Същевременно в средата на 1948 г. комунистите с висше образование са 9675 души, или 2,31% от всички членове на БРП/к/. Това е сравнително малка част от интелигентите от „академичните" слоеве, особено от „свободните" професии и университетските професори. По-голям брой, около 37%, са комунистите агрономи, лесовъди, ветеринарни лекари и инженери, като 93% от тях са служещи в държавни, кооперативни и обществени организации.[17]

Една по-малка група интелигенти до 1947–1948 г. остава свързана с БЗНС, БРСДП, Радикалната партия и НС „Звено" в рамките на Отечествения фронт. Те имат противоречиви възгледи, но приемат общите принципи на т. нар. „ОФ идеология" за „народното добруване", „националните интереси", модернизация, социална държава, „хармонично" съчетаване на частния и обществения интерес и пр. Идеолозите-интелектуалци на тези партии дават различни тълкувания на споменатите общи постановки. Земеделците говорят за народовластие, икономическа демокрация, социална, кооперативна, трудова частна собственост. Идеолозите на социалдемокрацията от Я. Сакъзов насетне обосновават необходимостта от съюз между работници, селяни, интелигенция и дребна буржоазия за осъществяване на социализъм съобразно конкретните български условия.

Според ръководителите на НС „Звено", обявен за партия на „гражданската и военна интелигенция", народната демокрация е особен вид буржоазна демокрация със „засилено присъствие" на „общонародното" и обществено начало и „социалреформаторска" политика в полза на „народните маси". Тези конформистки идеи на нагаждането като че ли са в съответствие с концепцията на комунистите за „особения характер" на „ОФ ера", за народната демокрация като специфичен български път към социализма. С тази разлика, че комунистите в своите практически действия не скриват намеренията си да създадат обществена система по образец на Съветския съюз, от която се страхуват мнозинството интелектуалци, включително „отечественофронтовци".[18]

Организирани от партийните организации и групи на БРП/к/, от ОФ комитети и синдикалните сдружения на ОРПС, от 45 „масови" организации „на отчет" в ЦК на БРП/к/, включително „академичните" и професионални организации на интелигенцията, хиляди специалисти с висше образование и интелектуалци, комунисти, отечественофронтовци и голям брой безпартийни, се включват в мероприятията на ОФ власт. Според официалните отчети само от 1 януари до 30 юли 1946 г. в трудово-културните бригади участват 2282 „културни работници" – писатели, журналисти, артисти, учители, 882 лекари, 377 зъболекари, 165 ветеринарни лекари, много агрономи и др. В отчетния доклад на СХБ за 1947 г. се констатира: „...нашата практика на художници друг път не се е съсредоточавала така остро по по-

сока на тематиката (търсене на новия герой в духа на новото време и пр.) и активното ни участие във всички акции на Отечествения фронт".[19]

Особено активни поддръжници на ОФ власт са значителен брой преподаватели във ВУЗ, писатели, журналисти, артисти, художници и музиканти, в това число едни от най-ярките творци на времето. Министерството на информацията и Камарата на народната култура, а също така други държавни ведомства, подкрепят тази група художествено-творческа и научна интелигенция с контракти, награди, командировки, материални и други поощрения за творческа дейност в духа на ОФ политика. Конгреси и пленуми на съюзите на писатели, художници, артисти, музиканти, лекари, агрономи и др. манифестират „единство" на творческите среди и тяхната „единодушна" подкрепа на политиката на Отечествения фронт.[20]

„Единодушната" подкрепа и „единството" на „народната" интелигенция е само в пропагандата на Комунистическата партия. По-голямата част от „академичните" слоеве са хора безпартийни, които имат „резервирано" политическо поведение към властта. Те предпочитат да се обявят за „аполитични" и „надпартийни", да се ангажират обществено само в сферата на професионалните интереси, но не и политически. Малка част се стремят да бъдат лоялни, да се приспособяват към властта и понякога се отзовават на проправителствените инициативи на ОФ комитети и своите професионални сдружения. Един от ръководителите на СБИА констатира, че по разните акции се явява само активът, а „90% от членовете бягат и си закриват главата и очите пред всичко това, което става, като смятат, че ще преживеят някакъв сън и след този сън ще дойде някакъв нов ден".[21] Според ръководителите на СХБ мнозинството художници дават приоритет на професионализма пред обществената ангажираност поради недостатъчна гражданска и творческа отговорност. До 1947 г. основен проблем за лекарския съюз е привличането на частно практикуващите лекари в подкрепа на ОФ здравна политика. Отстраняването, бягството от активен обществен живот е широко разпространено поведение в „академичните" среди и артистичните кръгове, и придобива характер на вътрешна, духовна „емиграция".[22]

П. К. Чинков, директор на Дирекция на националната пропаганда до 9 септември 1944 г. и коментатор на Националното радио, е арестуван на 17 септември същата година и прекарва дълго време по затвори и лагери. Според него 9 септември е границата между две епохи, която е „цял един период, по-къс или по-дълъг за всеки човек и за всеки интелектуалец в зависимост от тяхната способност да се ориентират и да се приспособяват към новата власт. За някои „този синор беше само един или два месеца широк, за други бяха потребни няколко години да се ориентират", пише Чинков. Много са, според него, тези, които като „интимните приятели" на цар Борис проф. Ал. Балабанов и Елин Пелин, след няколко месеца тръгват с „културните" бригади по страната. „Стотиците и хилядите" се колебаят или „хитруваха... изчакваха".[23] През лятото на 1946 г. Г. Тома-

левски пише, че интелигенцията отдавна е трябвало да се отърси от „съня на забравата“ и призовава за „повече обич, по-малко завист и още по-малко озлобление“.[24] През двете години след 9 септември 1944 г. се случват толкова много събития, които не всеки може да проумее, а още по-трудно е за интелектуалеца да намери своя отговор.

Политическата промяна на 9 септември 1944 г. поражда надежди за по-добър живот и общество у мнозина почтени интелектуалци и творци. През 1945 г. поетът Атанас Далчев пише в един от своите „Фрагменти“, озаглавен „Девети септември“: „През 1944 година ние направихме едно голямо откритие: открихме земята и народа си. Никое откритие не се ражда от охолство. Трябваше да дойдат войната, бомбардировките, да загубим домовете, библиотеките, удобствата си, за да можем, освободени сякаш от някаква магия, да се върнем към тези, които ни бяха дали живота, които бяхме забравили... Девети септември не е завършен, той продължава още и неговото значение ще зависи от събитията, които ще го последват, от съдържанието, което ще сме способни да вложим занапред в него.“[25] Оценка, очакване, отрезвяване и предупреждение на деликатен и културен човек, който все още се надява, че няма да бъде излъган в своите надежди.

Публичните заявления, че Отечественият фронт създава нова народна демокрация, че с отстраняването на „фашизма“ се открива „нова светла ера“ на изграждане на модерна и демократична България като общо дело на всички трудови и творчески сили – работници, селяни, занаятчии, интелигенция, са твърде далече от революционната ярост, политическите чистки, разделението на „свои“ и „чужди“, на „прогресивни“ и „реакционни буржоазни елементи“, които донася напорът на комунистите към властта. Управляващата коалиция се разцепва. Ражда се политическата опозиция. Довчерашните „бойни другари“ на Комунистическата партия са обявени за врагове и предатели. На този фон твърденията, че отечественофронтовските недостатъци в схващанията на комунисти, земеделци и социалдемократи към интелигенцията се преодоляват и че се възстановява „скъсаната връзка между народ и интелигенция“, звучат гротескно и фалшиво.[26]

Писателят К. Петканов, поддръжник на Отечествения фронт, критикува остро опозицията, но същевременно е категоричен, че ОФ трябва да се върне към своята „историческа мисия“. Той, заявява Петканов, трябва да даде простор на творческия дух, „да престане да използва мрачната сянка на преследването и заплашването“ и да се премине от думи към дела. Според големия интелектуалец, българският народ няма да „влезе в мира“ без разбирателство и ако не му се осигурят „свобода на словото, свобода на вероизповеданието, свобода от страха и сигурност за хляба“.[27] По повод годишнината от 9 септември 1944 г. регентът Цв. Бобошевски отправя призив за конституционна, парламентарна демокрация, с разделени и независими законодателна, изпълнителна и съдебна власт, чието взаимодействие и контрол ще гарантира основните свободи на българ-

ските граждани и правния ред, мира и стопанския разцвет, устройство, отговарящо на „духовната и стопанска структура на нашия народ".[28]

Този своеобразен манифест на ценностите на буржоазната интелигенция е израз на нейните желания и страхове от провежданата политика и действията на „революционните елементи". „Съдии, адвокати, чиновници, офицери, лекари, инженери и пр. с известни изключения виждаха накъде води тази политика – пише литераторът-публицист Ат. Ликов, – но не всеки е роден с лъвско сърце... не можеха и да обявят война открито, защото интелигенцията не е организирана обществена сила, не е класа с исторически задачи".[29] Общественото поведение на мнозинството от интелигенцията в тези опасни времена е проява, ако не на „лъвско сърце", то на достойнство и демократична култура. През 1945 и 1946 г. тази сравнително малка обществена група се превръща в организираща сила на съпротивата на буржоазното общество, на стотиците хиляди недоволни дребни стопани в селото и града срещу настъплението на комунизма.

На заседание на НК на ОФ през октомври 1945 г. един от идеолозите на НС „Звено", интелектуалецът-политик Иван Харизанов, заявява, че „социално-демократичната политическа същност на ОФ ера" не е осъзната, а „за мнозина такава отечественофронтовска ера няма". Левите забежки, от законодателни инициативи до конкретни действия, насочени срещу частната собственост и подхранвани от „наивната вяра" за бърз принудителен преход към планово, социалистическо общежитие, плашат буржоазните и дребнобуржоазните среди, било то земеделци, занаятчии, индустриалци, търговци или интелигентски професии. Ив. Харизанов казва, че фактите от „революционното време" показват заимстване от други държави (Съветския съюз – *бел. авт.*), „невярване в буржоазния човек, дух на класова ненавист, надигане на стихията, недостатъчно осъзнаване на ОФ ера". Не може, според него, да се държи обществото в състояние на „перманентно напрежение, което не може дълго да се издържи". Всичко това подронвало опозицията, заключава Ив. Харизанов. Подобни думи и предупреждения, че всички буржоазни сили се обединяват срещу комунистите, той ще произнесе една година по-късно, преди изборите за ВНС, без думите му да повлияят върху политиката на сила, водена от комунистите.[30]

Политиката на „умереност", повече внимание и търпимост, която възприема Комунистическата партия към интелигенцията преди изборите за 26 ОНС през ноември 1945 г., се изразява в противоречиви действия, смес от демагогия, заплаха, ухажване и „привличане" на академичните среди. В своята реч при откриване на Народното събрание на 15 декември 1945 г. Г. Димитров говори за „реакционни вътрешни сили", които поддържат фашистките елементи от миналото. Става ясно, че реакционери са всички, които не са отечественофронтовци. Според Г. Димитров, трябва да се цени високо интелигенцията със заслуги за делото на 9 септември и страната се

нуждае от много нови инженери, архитекти, лекари, учители, но възпитани в „демократичен дух", за да заместят старата буржоазна интелигенция.[31]

През пролетта на 1946 г. Народното събрание и новото правителство на К. Георгиев възприемат постановката на БРП/к/, че държавни служители не могат да бъдат специалисти, „настроени срещу народната власт". През лятото се развихрят чистки във всички министерства и ведомства, управлявани от министри, представители на некомунистическите партии в ОФ. В устроените показни политически процеси са осъдени известни интелектуалци като Кр. Пастухов, Тр. Кунев, Цвети Иванов. Комунистическата партия подема кампания в Университета и ВУЗ да се приемат само „честни младежи антифашисти с доказана вярност към великото дело на Отечествения фронт".

Ръководните функционери на БРП/к/, отговорни за стопанската политика, като П. Кунин и Д. Терпешев, демонстрират стремеж към установяване на „пълен централизъм", планово, държавно стопанство, към „социалистически мерки" от съветски тип. Те отхвърлят идеите на своите съюзници от НС „Звено" да се води икономическа политика по „средната линия между частното стопанство и социализма". Комунисти и земеделци като М. Геновски говорят за „редуциране" на частната собственост до „трудова". Предимствата в снабдяването с храни и други стоки за работници и чиновници предизвикват голямо недоволство сред гражданите със свободни професии, учените, артистите и множеството пенсионери интелигенти в София и големите градове, за които е „невъзможно да свържат двата края със своята пенсийка" – по признание на ръководни дейци на БРП/к/.[32]

Изборите за ВНС са конфронтация на комунистите с „целия буржоазен свят", който, по думите на Ив. Харизанов, се „мобилизира" да спре тяхното настъпление към властта. В подкрепа на опозицията действат и повечето активисти на „съюзните" партии на БРП/к/ в ОФ, които по мнение на комунистическото ръководство „завиждат" за апарата, за властта, за силата, „страхуват се" или „ненавиждат" комунистите. Стотици интелигенти, най-вече адвокати, инженери, лекари, зъболекари, фармацевти, служители в частни предприятия, се ангажират активно с опозицията в името на свободата, демокрацията, професионалния суверенитет, частната собственост и практика в обстановка на открити и прикрити заплахи и репресии.

Ръководителите на БРП/к/ дават указания, че на „всички развилнели се фашисти под прикритието на Н. Петков... трябва да се даде да се разберат, че комунистическата партия и правителството на ОФ" ще им „търсят сметка" и „няма да минат ненаказани" онези, които агитират и гласуват за опозицията. Тези хора трябвало да бъдат предупредени „на ухо", че „не ще има връщане назад". Активистите на опозицията водят

агитацията главно „на ухо“, по къщи, работни места и заведения, между колеги, приятели, съседи и пр.[33]

Въпреки „бляскавата победа“ ръководството на БРП/к/ не може да скрие своята изненада и огорчение от големия брой гласове, към 1 200 000, подадени за опозицията. Д. Ганев, член на Политбюро на ЦК на БРП/к/, в доклад пред областния актив на БРП/к/ оценява изборните резултати като „временен успех, но не и победа на опозицията“. София е едно от малкото места, където комунистите печелят под половината, 45%, от гласовете. В центъра на София, в „буржоазните“ райони, опозицията има повече гласове от ОФ. Това са секции, в които живеят главно хора от интелигентските професии, занаятчии, дребни търговци, пенсионери.[34]

В този акт на върховно напрежение по-голямата част от българската интелигенция намира сили да се противопостави в последните относително демократични избори срещу установяването на комунистическа диктатура. Това е и една от последните големи битки, които привържениците на демокрацията водят в страните от Източна Европа, попаднали в „сферата на влияние“ на Съветския съюз.[35] Половин година след изборите за ВНС и създаването на първото комунистическо правителство на Г. Димитров представителите на опозиционните партии в Народното събрание, в мнозинството си „интелигенти“, и техните активисти продължават своята дейност в защита на демокрацията. До разгрома, който комунистите и техните съветски покровители устройват на опозицията в България през лятото на 1947 г., както и в другите източноевропейски страни с „народна демокрация“. Зад „желязната завеса“, която се спуска между Източна и Западна Европа, привържениците на демокрацията са обречени. Пътят към социализма е открит.

До средата на 1947 г. интелигенцията работи и живее при икономически и социални условия, произтичащи от все още буржоазно по своя характер общество. Въпреки някои съществени промени основните видове частна собственост, обществени групи и интереси, правни норми, традиции и житейски стереотипи на буржоазно-икономическата система се запазват. Политическата революция, която по-късно определиха като „социалистическа“, протича в обстановката на относителен и „затихващ“ политически, стопански и културен плурализъм, на остра конфронтация между Комунистическата партия и привържениците на буржоазната демокрация.

Интелигенцията запазва своята численост и състав от буржоазния период, около 50 000–55 0000 специалисти с висше образование. Ясната тенденция за увеличаване броя на упражняващите частна практика, които достигат 11 000–12 000 души, е за сметка главно на политическото „прочистване“ и „бягството“ от държавната и общинската администрация. Все пак през 1947 г. служещите с висше образование са значително повече – 31 964 на 31 декември 1946 г. С интелигентските професии на учите-

ли, духовници, художествени творци и др. са свързани част от 95 216 служещи със средно, полувисше и незавършено висше образование.

Продължават да функционират професионалните и „академични" организации на всички интелигентски слоеве, независимо от промените, които настъпват в тяхната дейност. Интелектуалците разполагат с възможности за професионална и обществена изява в съответствие със своите възгледи в печата, партиите, различни стопански и културни организации, макар и силно ограничени и свързани с рискове поради политическия режим. Те могат все още да общуват с колеги от Западна Европа, да ползват западна литература, да гледат американски филми, предпочитани пред съветските, да ходят на църква и още много неща, които скоро ще бъдат невъзможни.

Обществено-политическият климат позволява на голяма група интелигенти да се приспособяват, дори да бъдат лоялни към властта, като запазват своите разбирания, навици, ценности и не се ангажират в активна партийна дейност. Показателно за обществените нагласи по това време е обстоятелството, че политически свързаните с ОФ интелектуалци, включително повечето комунисти, приемат и започват да пропагандират идеята на Г. Димитров за „собствен български път към социализма", който да бъде изграден „не в борба против селяните, занаятчиите и интелигенцията – а заедно с тях, като общонародно историческо дело". В един кратък период от есента на 1946 до пролетта на 1947 г. Г. Димитров, В. Червенков, В. Топенчаров, Ж. Натан, ръководители и функционери на комунистическата партия говорят за „особен път", „органическо развитие" на народната демокрация към социализъм, без диктатура на пролетариата и съветска власт, за преход към социализма, който да протича в зависимост от „степента на съзнание на народа – работници, занаятчии, селяни, народна интелигенция", от тяхната „доброволна готовност" да преминат към „по-висока форма на обществен живот", като „общо дело", „обща работа", „сравнително най-безболезнено" в съответствие с българските условия.[36]

Дали това е било искрено намерение или демагогия, е трудно да се докаже, доколкото склонността към самостоятелност и толерантност изчезва твърде бързо след решението за „ускоряване на революционния процес", наложено на комунистическите партии в Източна Европа от Комунистическата партия на Съветския съюз ВКП/б/, през октомври 1947 г. Още повече, че политическите решения, включително за съдбата на интелигенцията, се вземат от ръководителите и функционерите на Комунистическата партия в България, които не могат да бъдат определени като интелектуалци. След 9 септември 1944 г. те демонстрират недоверие и враждебност към „буржоазната интелигенция", отстраняват и „прочистват" нейни представители от държавния апарат, от образователните и културните институции. Те разпореждат мерките за „превъзпитаване" на

„старата“ интелигенция, за уреждането на професионалното й положение по съветски образец, за създаване на нова, подготвена в духа на марксизма-ленинизма категория от „работници на умствения труд“. Система от мерки, наречена „социалистическо преустройство“, с която животът и дейността на хората на интелектуалния труд е изцяло, „тотално“ подчинен на държавата под ръководната роля на Комунистическата партия.

„Започна трагедията“
(из глава 8 на поемата „Септември“ на Гео Милев)

На 23 септември 1947 г. е изпълнена смъртната присъда на водача на българската демократична опозиция, адвоката Никола Петков. На 16 октомври същата година Великото народно събрание приема закон за адвокатите, с който адвокатурата се преустройва от буржоазна в социалистическа.[37] Според мотивите на Министерството на правосъдието „действащият закон за адвокатите искаше да постигне издигането на адвокатската професия на нужната висота чрез индивидуалното усъвършенстване на всеки адвокат посредством поставяне на морални изисквания към него“, но това се оказало непостижимо. „Ние сме свидетели на ежедневните прояви на отделни адвокати... несъвместими с общественото предназначение на адвокатската професия.“

Целта на новия закон е да въздейства върху адвокатурата „с други методи на работа и други средства... от обществен характер“. Той поставя преди всичко нови изисквания за получаване правоспособност на адвокат, като гаранция за наличие на професионални и морални качества за упражняване на „важната обществена функция на адвокат“. Д-р Иван Пашов, народен представител от БРП/к/, говори за много прояви на адвокати, несъвместими с професията, която много повече от други професии е свързана с обществото и поради това е необходим „обществен контрол“. Според него имало адвокати „идеолози на фашизма“, които не могат да бъдат „помощници на правосъдието в епохата на Отечествения фронт“. Депутатът от БЗНС, адвокатът М. Геновски изрича злобни оценки за адвокатите, наричайки ги дори „хайдукат“[38]

В залата на Народното събрание няма кой да защити честта на адвокатската професия. Дебатите по новия закон се провеждат след забраната на опозиционния БЗНС и касирането на неговите народни представители със специален закон в края на август 1947 г.[39] Н. Петков би могъл да повтори думите на адвоката Робеспиер, когато Учредителното събрание на революционна Франция премахва с декрет адвокатурата: „Аз съм принуден най-малкото да призная, че адвокатурата е носела в себе си последните дири на свободата, изгонена от останалата част на обществото... Вие няма да видите вече в светилището на правосъдието тези възприем-

чиви и способни хора да се възпламеняват от интереса на нещастните и затова достойно да ги защитават; тези люде, безстрашни и красноречиви, са опора на невинността и бич на престъпленията... вие затваряте тази школа на граждански добродетели, гдето талантите и доблестта са се научили, като защитават гражданите пред съдилищата, в един прекрасен ден да се явят в защита на народа пред законодателите."[40]

В своето изказване министърът на правосъдието Ради Найденов отговаря не толкова на някои критични бележки на социалдемократа опозиционер П. Братков, колкото на възраженията, които знае, че би чул от депутати на опозицията, незаконно отстранени от Народното събрание. Според него правителството има „един единствен грях" с внасянето на законопроекта и той е, че „ние искаме да имаме нова отечественофронтовска адвокатура... Адвокатурата трябва да бъде преустроена" така, че адвокатът да обслужва както държавните учреждения и организации, така и гражданите. Той трябва да подпомага държавните органи в утвърждаване на правовия ред в Народната република, като се установят „здрави" и „правилни" връзки между адвоката, съда и клиента. Същевременно е необходимо „правилно" да се оцени и заплати трудът на правника-адвокат. Министърът посочва, че законопроектът е съобразен с дотогавашния закон за адвокатурата и със закони на „напреднали демократични страни, наши приятели..."[41]

Новият закон за адвокатите (ЗА) реформира, преустройва една от най-индивидуалистичните интелигентски професии чрез съчетаване на „държавното и общественото начало в ръководството на адвокатурата". Според него тя се състои от адвокатски колегии, адвокатски колективи, адвокатски съвети (АС) и Висш адвокатски съвет (ВАС). От изключително значение за състава на адвокатите в България са новите политически изисквания за „придобиване право на адвокат". От адвокатската професия се отстраняват или не се допуска нейното упражняване от лица, осъдени по Закона за народния съд, Закона за защита на народната власт, Закона за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените от 1940 г., Закона за снабдяването и цените от 1945 г., и въобще от лица с „фашистки и реставраторски прояви".

Най-съществената промяна в организацията на адвокатурата е създаването на адвокатски колективи, с което се прокарват „социални начала". Според ЗА „адвокатът не може да упражнява професията, ако не е член на адвокатския колектив, с което индивидуалният начин на упражняване на адвокатската професия, характерен за буржоазно-демократичното общество, се заменя с принципа на колективизма. Адвокатите сами избират колективите, в които да членуват. Колективът е юридическа личност и се представлява от секретаря, който определя адвоката по всеки случай и уговаря възнаграждението според таблица с тарифи, утвърдена от министъра на правосъдието. Заплащането става в касата на колектива и част от средствата, до 20%, се отделят за негови нужди. Колективът приема правилник

за своята дейност. Законът за адвокатите въвежда засилен надзор върху дейността на адвокатските колективи, адвокатските съвети и адвокатите. Правата на адвокатските съвети и ВАС са орязани в полза на Министерството на правосъдието. Министърът има право да контролира и ревизира чрез инспектори дейността на адвокатските колегии, съвети и колективи. Промените в организацията на адвокатурата са заимствани от уредбата на адвокатурата в СССР, и по-специално от институцията на „юридическите консултации", а също от адвокатските задруги в Югославия.[42]

След обнародването на закона се образуват комисии в състав: председателят и член на Областния съд, областният прокурор, представители на адвокатския съвет, на областния и околийския комитет на ОФ и председателят на околийския народен съвет. Те решават кои от адвокатите, вписани в колегията, отговарят на изискванията на закона и кои трябва да бъдат заличени от списъците и отстранени от професията. Последните получават право на обжалване в двуседмичен срок пред „централна комисия", която включва първия председател и главния прокурор при ВКС, председателя на Върховния административен съд, представители на Министерство на правосъдието, НК на ОФ и ВАС. Решенията на Централната комисия са окончателни. Заличените адвокати могат да поискат да бъдат вписани в адвокатските колегии пред същите комисии след 3 години.[43]

Цялостното приложение на закона се забавя главно поради проточилата се твърде дълго, до април – май, а в редица случаи и до края на 1948 г., проверка на политическата благонадеждност на адвокатите, преди всичко в многобройната софийска колегия. Проверката предизвиква голяма тревога и несигурност в адвокатската професия. Комисиите трябва да решават много дела, което изисква време и е свързано с различни пречки, борби, настроения, ходатайства, проблеми в съдебната система. Десетки преписки, нуждаещи се от допълнителни сведения, стоят неразгледани с месеци поради неразборията и бюрократичната мудност на преустройващите се в този момент учреждения и народни съвети.

През март 1948 г. влиза в сила Законът за устройството на народните съдилища и междувременно се създават новите 26 адвокатски колегии. Прокуратурата възразява против заличаването на някои адвокати. „Отечественофронтовци" ходатайстват в полза на „неправилно" заличени. Някои адвокати са възстановени, срещу което възразяват други органи на властта. Политическата чистка в адвокатурата е драстична. От адвокатската професия се отстраняват стотици адвокати с опозиционни прояви, обявени за „фашисти", „реакционери" и пр. През 1948 г. в юридическите колективи работят само 2400, а през 1949 г. – 2473 адвокати, при 4253 в началото на 1947 г.[44]

Министерството на правосъдието уточнява въпросите около начина на работа на адвокатите в новите условия. На 30 юни 1948 г. излиза заповед на министъра за разместване на адвокатските колективи и избори на

нови адвокатски съвети и ВАС, което става до края на юли. В средата на август с негова заповед се въвежда таблица за размера и образците на разписките за възнагражденията. През октомври се определят тарифите за заплащане на услугите на адвокатите.[45]

Със социалистическото преустройство на съдопроизводството през 1948 г. коренно се променя правният порядък и системата на правораздаване, положението, ролята и методите на работа на съдии, прокурори и адвокати. През февруари 1948 г. Министерството на финансите издава наредба, с която защитата на национализираните частни индустриални и минни предприятия се поема от държавните адвокати като представители на държавата, чиито интереси са в „противоречие" с тези на бившите собственици с оглед задължението по закона да им се плати обезщетение. През 1949 г. държавните адвокати са упълномощени да се явяват на дела „на дружества, в които държавата има участие", на Държавния институт по обществено осигуряване и пр.[46]

Изборите за нови адвокатски съвети на 25 юли 1948 г. показват настъпилата промяна в адвокатурата. На общото годишно събрание на Софийската адвокатска колегия, според доволните коментари в „Адвокатски преглед", изцяло владее духът на новото време и липсва „онова вавилонско разноезичие", плод на разнообразни „индивидуалистични интереси" и опозиционни настроения, характерен белег на миналите събрания. Според авторите, адвокатската професия излиза от „хаоса на индивидуалистичните отношения" и коренно променя своята същност.[47] Адвокатите и всички юристи, членове на колективи, юрисконсултации, съдебни институции придобиват положение, сходно с това на държавните служители и усвояват идейния мироглед, изискван от Комунистическата партия.

Указът за адвокатурата от 1952 г. завършва одържавяването на адвокатската професия по съветски образец. Колективите стават „консултации". Министърът на правосъдието получава право да нареди „отписването" на адвокати с право на пенсия за старост, което води до масово пенсиониране на адвокати от „буржоазните" генерации, за да се освободят места на млади, социалистически кадри. Броят на адвокатите се определя по план, одобрен от министъра. ВАС е премахнат.[48] Българската адвокатура загубва последните остатъци на самоуправление заедно с хората, които държаха на своята независимост като адвокати.

* * *

През 1948 г. бързо се разширява обществеият сектор в медицината. Със Закона за задължителната служба на санитарните лица лекарите и зъболекарите са задължени да постъпят на работа в обществени здравни заведения.

Към тях се създават научни лекарски колегиуми като форма на колективна работа. През 1948 и 1949 г. се откриват много нови държавни поликлиники, болници, балнеосанаториуми, лекарски консултации към Държавния институт за обществено осигуряване (ДИОО), предимно в градовете.[49]

Развитието на общественото здравеопазване става за сметка на постоянни ограничения на частния сектор и „експроприация" на собственост на лекари, зъболекари, фармацевти и зъботехници. След влизане в сила на Закона за национализиране на едрата покрита градска собственост и по чл. 9 от Закона за наемите са иззети и отчуждени частните болници и зъботехнически работилници, много кабинети, и други помещения на лекари и зъболекари фармацевти. По настояване на лекарския и зъболекарския съюз Министерството на народното здраве (МНЗ) и Камарата за народна култура (КНК) приемат становище, че лекари и зъболекари трябва да имат собствени кабинети. Известен брой от иззетите се връщат и се спират съдебните искове за други. Впоследствие държавните органи започват дела и повечето от отнетите помещения не се връщат на техните собственици.[50] В хода на различните национализации са конфискувани рентгенови апарати, зъболекарска техника и друга медицинска апаратура. Ръководни служители комунисти от МНЗ – д-р Куситасев, д-р Захариев, д-р Киркоров, са обвинени, че са провели без съгласие на ЦК на БКП акция за национализиране на рентгеновите апарати. Според тях, национализацията е проведена съгласно предварително решение на ЦК и министерството. Те, както и редица местни ръководители, са наказани за самоволни действия с предупреждения и други условни санкции, но апаратите остават обществена собственост.[51] През април 1949 г. се одържавяват всички останали частни санитарно-аптечни предприятия. Специални комисии определят обезщетения за техните лекарства, помещения и инвентар, които се изплащат частично през следващите години главно чрез облигации.[52]

Министерството на народното здраве предприема мерки да „поощри" преминаването на лекари и зъболекари в общественото здравеопазване. Със заповед на министъра от 4 май 1948 г. се променя наредбата за фонд здравни застраховки, като се намаляват вноските на лекари, зъболекари и други медицински лица с 20% и на аптекарите с 10%, ако работят за сметка на фонда. С друга заповед министърът задължава лекарите и зъболекарите, които „упражняват професията, да се запишат в съответната колегия"на БЛС и БЗЛС под заплаха от висока глоба. Министерството на финансите облага с данък оборот, в размер на 65% от стойността, благородните метали, използвани от зъболекари на частна практика.[53] Към различните форми на икономическа принуда се добавят политически и репресивни мерки за осигуряване поддръжката на лекарското и зъболекарското съсловие към властта. МВР провежда акция за издирване, сплашване и наказание на лекари и зъболекари, свързани с опозицията и участвали в

нейните листи при национални избори или при избор на ръководства на БЛС и БЗЛС. Двете организации, Съюзът на фармацевтите, СЗР към ОРПС и ОФ комитети упражняват натиск за „привличане“ на всички лекари, зъболекари и фармацевти към Единната обществено-политическа организация (ЕОПО) и за участие в различни мероприятия на властта.[54]

В средата на 1948 г. 80% от лекарите и зъболекарите са ангажирани в обществения сектор. Броят на лекарите, останали само на свободна практика, намалява осезателно и това са главно по-възрастни специалисти. Всички лекари и зъболекари имат право на частна практика в извън служебно време, но се въвеждат нови таблици за хонорарите със значително намалени такси. Много лекари и зъболекари укриват реалните си доходи и протакат плащането на своите данъци. Общият брой на лекари, зъболекари и зъботехници, които по това време упражняват частна практика самостоятелно или като служители в обществени организации, намалява от 3197 на 1 януари 1948 г. на 2483 на 31 декември 1948 г. и 2193 на 31 декември 1949 г. Лекари и зъболекари евреи заминават за Израел.[55]

От 1950 г. частна практика могат да упражняват по правило само лекари и зъболекари над 55 години, които не работят в държавни медицински заведения, жени, бременни или с деца под 3 години, професори от Медицинска академия, чиито такси са доста високи, и малък брой на държавна служба със специално разрешение, при условие, че ползват собствена апаратура и помещения извън работно време. В края на 1949 г. мнозинството лекари и зъболекари са служители в държавни поликлиники и болници. Те работят планово, като дневната норма за прегледи е около 30 пациенти. Тяхната заплата е твърда и не се влияе от броя на прегледаните и качеството на медицинската услуга. Разликата в заплащането между младите и по-опитните и старши лекари не е голяма и варира от 800 лв. до 1200 лв. на главен хирург на болница. Допълнително заплащане лекари и зъболекари получават за задължителни прегледи в училища, учреждения и фабрики. Месечният доход на лекарско семейство е достатъчен за скромен живот без излишни разходи или някакъв лукс.[56]

През лятото на 1949 г. ЦК на БКП взема решение за прекратяване съществуването на професионалните организации на лекари, зъболекари и фармацевти. Според комунистическото ръководство развитието на здравното дело и „гигантският“ стопански растеж при народната власт „не са вече по силите на разединените тясно съсловни, едва ли не кастови организации“ на БЛС, БЗЛС и Българският фармацевтичен съюз и изисква „обединение усилията на всички здравни работници – лекари, зъболекари, фармацевти, медицински сестри, акушерки, лаборанти, техници, хигиенни работници“.[57]

В началото на октомври специално свикани национални конференции на БЛС, БЗЛС и БФС вземат „единодушни“ решения за прекратяване на своята дейност като професионално-академични организации и за преминаване на техните членове към Съюза на здравните и хигиенни работни-

ци (СЗХР) при ОРПС. Към СЗХР се предават имуществата и фондовете на трите организации, въпреки явното нежелание и възражения на голяма част от делегатите лекари и зъболекари. Взаимоспомагателните каси преминават към ДЗИ. Списанията на трите организации продължават да излизат, но като издания на научния комитет към СЗХР. Лекарите само на частна практика получават право да членуват в профсъюза със специално решение на ЦС на ОРПС индивидуално или в самостоятелни профорганизации. Като утешение за лекари, зъболекари и фармацевти е тяхното право да имат свои научни секции, но те също са открити за членуване по „производствен принцип".[58] Така в края на 1949 г. интелигентските слоеве в медицината прекратяват своето самостоятелно академично и организационно съществуване. Лекари, зъболекари и фармацевти придобиват статут на „трудещи се" – работници и служители на народната държава.

* * *

На 19 януари 1948 г. в София се провежда извънредно общо събрание на Инженерно-архитектурната камара (ИАК). Министърът на строежите и пътищата инж. Манол Секеларов прави изложение на тема „Формиране на техническите и строителните организации", разисквана преди това на конференция с представители на СБИА и ИАК. Министърът посочва, че в границите на двегодишния стопански план е предвидено „голямо строителство" на стойност 61 млрд. лв., от които за частни строежи са заделени едва 3,5 млрд. лв. Той заявява откровено, че плановото начало изисква строителството да се извършва от държавата и нейните органи. Към министерството се създава проектантска организация, отговорна за всички „крупни" държавни обекти. Те ще се изграждат от държавни строителни организации. Секеларов призовава колегите, да напуснат частните бюра и кантори, където „влачат жалко съществуване", и да отидат в намиращите се в „регистрация" териториални и ведомствени проектантски и строителни организации, да работят като ръководители на строежи и в производството. Той препоръчва на частно практикуващите инженери и архитекти да се поставят в услуга на държавата и предупреждава: „Никой не ви гарантира, че ще продължава частната практика".[59]

От отговорите на министър Секеларов в последвалата дискусия става ясно, че частните предприятия едва ли ще бъдат допускани и до незначителни обекти, че трудно ще се снабдяват с материали, че кооперациите също нямат бъдеще, че въпросът за пенсиите на инженерите и архитектите от ИАК ще намери разрешение, когато преминат на държавна служба. ОРПС отказва да приема частно практикуващи инженери и архитекти, както допуснал членство на адвокатите.[60] Възможностите за частна практика действително намаляват драстично през 1948 г. в резултат на

тези и редица други причини. От всички 18 411 проекти през годината 5 294 са на архитекти и 3811 – на строителни инженери, по правило работещи в държавни организации. Повече от половината – 9306, са правени от строителни техници, работещи предимно към общински технически служби, и това са предимно малки, местни обекти. Държавните органи „оставят без последствие" искането на електро- и други инженери да останат технически и външнотърговски представители на наши и чужди частни предприятия и прекратяват този вид частна дейност.[61]

Ръководството на Съюза на българските инженери и архитекти (СБИА) посреща с големи надежди национализацията на частните индустриални и минни предприятия. То препоръчва за ръководни технически служби в реорганизираните предприятия „предани" на народната власт инженери и архитекти. За тяхна изненада и огорчение на ръководни места – директори, началници служби и пр., в държавните индустриални обединения (ДИО), организации и предприятия са „издигнати" работници и техници. Заварените инженери, технически ръководители, са освободени, а малцината нови са назначени като помощници на началниците, бивши работници и техници.[62] През 1949 г. само 4% от всички директори са с висше техническо образование, 10% – с друго висше, 9% – със средно техническо, 27% – със средно, и 50% – с начално и средно образование. При това 96% са комунисти, главно с работнически и селски произход и едва 11% произхождат от интелигентски среди. По думите на активен деец на СБИА „неутралните безпартийни колеги" са „смутени" от този кадрови подбор. Те трябвало да разберат, че „работническата класа" искала „верни до смърт свои ръководители", „сляпо привързани към социалистическата държава", а не инженери и архитекти, които „служили в миналото на буржоазната държава".[63]

Инженерите и архитектите разбират, че управляващата Комунистическа партия е решила да ги направи наемници, служители на държавата и не им остава особен избор. Въпреки това те намират начин, или по-скоро смелост, да протестират, да критикуват и дори да се съпротивляват на оказвания икономически и идеологически натиск. В отчета на УС пред III редовен отечественофронтовски конгрес на СБИА през март 1949 г. се казва, че „реорганизацията на техническите министерства" и ведомства в „контролноръководен апарат" поставял „неотложно" въпроса за организиране на проектантството и строителството в „нови обществени форми", чрез „ликвидиране на частно практикуващите проектантски и строителни бюра и обединяването им във ведомствените и териториално-технически организации". Това срещнало „противодействие" на „реакционната" част от частно практикуващите инженери и архитекти, членуващи в СБИА и ИАК, но УС успял да „мобилизира колегите" за изграждане на новите организации.[64]

УС на СБИА констатира, че през 1948 г. се наложило да води борба с „бездействието и липсата на организационен живот" в някои дружества в

София и всички в провинцията. Причините за „тежкото състояние“ и „общата организационна слабост на съюза“ са „известна апатия и съзнателно отдръпване“ на една част от „членската маса“, резултат на „вражеската пропаганда“ срещу ОФ политика. „Мнозина“, особено архитектите в София, се придържали към „аполитичността“ и „академичността“ на СБИА като „основна линия на поведение спрямо ОФ власт“. Делегати, активисти – комунисти, се оплакват, че противниците на Отечествения фронт и социализма, макар и малко на брой използват всички средства да „чернят властта“ и влияят силно върху безпартийните, възпитани в „дребнобуржоазна среда“, с „особена представа“ за ролята на инженерите и архитектите в обществото. Тези колеги трябвало да бъдат приобщени за строителството на социализма, но членовете на УС и активистите на СБИА били затрупани с „оперативна работа“ в държавните ведомства, а много от „активните, идейно-политически издигнати другари“ бягали от живота на дружествата.[65]

През първата половина на 1948 г. създаването на проектантските и строителните организации се затруднява от отсъствието на „точни“ и „установени“ правила и от бъркотията при формирането на службите при министерства и ведомства, околийски и общински съвети. На Третия конгрес на СБИА през март 1949 г. инж. Г. Димитров казва, че строителството отново, както през 1948 г., е „безпланово, без сметки, без програма, без планова организация на работа, без подготвени кадри“. Създадените със закон и правилник ведомствени и териториални организации не били в състояние да се справят с работата. Нямало ред и взаимодействие между тях и ведомствата. „Разните ведомства“, според него, се „пържат в собственото си масло“ и „не знаят как да разрешат въпросите“. Правилникът за цените и възнагражденията не стимулирал нито количеството, нито качеството на работата в строителството и производството.[66]

Противниците на промените сред инженерите и архитектите основателно изтъкват, че причината е в компетентността на новите началници, пренебрегването на професионализма и образованието. „Къде е стимулът за образование и творчество“, питат те и твърдят, че т. нар. „колективно творчество“ противоречи на „самото творчество“. Хиляди инженери и архитекти имат самочувствието, че са добре подготвени да решават техническите задачи и като не могат да приемат случващото се, предпочитат да се държат като „неутрални“, отколкото да изпадат в унизителното положение на предани и ентусиазирани поддръжници на властта, на нейната политика, както правят техни колеги комунисти и други активисти.[67]

Обстоятелствата принуждават мнозинството инженери и архитекти да постъпят в проектантските и строителните организации, в държавни учреждения, в отделите по благоустройство и други служби към народните съвети, в държавни и кооперативни предприятия. На ръководните места в новите ведомствено-териториални организации се назначават авторитетни инженери и архитекти. От близо 2000 членове на ИАК остават

около 350 инженери и архитекти на частна практика, повечето от които по-възрастни и пенсионери, занимаващи се главно с жилищно строителство. Почти всички инженери и архитекти са ангажирани според УС на СБИА като „служещи в обществения сектор".

Бегъл поглед върху уредбата, условията на работа и заплащане в една от най-големите държавни проектантски организации „Машпроект", където работят около 200 инженери, конструктори на машини от всички категории, показва, че техният статут е на държавен наемник, служител, който няма нищо общо със самостоятелната дейност на специалиста, упражняващ „свободна професия" и „частна практика". Използването на организационни форми като „стопанска сметка", „конкурс" и пр. не променя нещата. Същото се отнася за инженерите на работа в големи заводи, като този за електрически машини и материали „Кл. Ворошилов" в София, в малки фабрики, мини, предприятия на местната промишленост, строителни организации, кооперативи и пр.[68] В края на 1948 г. поради промените в икономическото и професионалното положение на по-голямата част от инженерите и архитектите те престават да бъдат самостоятелен академичен слой на буржоазната интелигенция. Остава последното действие, формалният епилог на неговия исторически път.

В средата на 1948 г., преди V конгрес на БКП, ръководството на Комунистическата партия поставя като „непосредствена задача" пред „техническите" професионални съюзи създаването на общ научно-технически съюз. Въпросът се обсъжда в дружествата на СБИА, които се произнасят положително с изключение на Дружеството на строителните инженери. Според УС на СБИА то „застанало на реакционно опортюнистично становище", че въпросът не е навременен и няма условия за създаване на единната организация. Това становище съвпада с позицията на ИАК, която точно определя идеята за създаване на научно-техническия съюз, като начин за ликвидиране на частната практика и нейното обществено представителство. Провеждат се няколко събрания на СБИА, където „единодушно", с изключение на „неколцина реакционни инженери и архитекти", решават да бъде създадена новата организация. С одобрението на ЦК на БРП/к/ се взема решение да „се елиминира" ИАК от новата организация като „реакционна" и „изпразнена от съдържание професионална организация" на бившите частнопрактикуващи инженери и архитекти, която трябва да бъде закрита.[69]

През декември 1948 г. се провежда съвместно заседание на 7 организации: Съюз на българските техници, Съюз на химиците, Съюз на морското машинно училище, Съюз на техниците с полувисше образование, Съюз на морските техници, Съюз на приравнените техници и СБИА, което определя инициативен комитет за създаване на Научно-техническия съюз (НТС) и подготовка на неговия проектоустав. Всички организации свикват свои годишни събрания през март 1949 г. да „дискутират въпроса" и да вземат решение. Ръководителите на СБИА обясняват закриване-

то на организацията на „дипломираните“ инженери и архитекти, на „хора с висше образование“ с факта, че новосъздаденият НТС „открива широко възможностите за всички, които се интересуват от техниката“. Новата „единна“ организация, която ще обединява към 15 000 членове, трябва да „сплоти инженерно-техническите кадри“, да ги възпитава, насочва и издига „идейно-политически и културно“, да осигурява тяхното участие в „държавните мероприятия“, свързани с техника и строителство. Улавяйки настроението в залата, председателят на СБИА инж. М. Калбуров казва: „Вие сте тук не за погребение на БИА, разтурване, не – раждане на нова (организация – *бел. авт.*) на мястото на БИА.“[70]

Независимо от бодрите и високопарни изказвания в подкрепа на създаването на НТС почти всички изказали се на годишното събрание на СБИА констатират липса на интерес у делегатите, унилост и „ликвидационна“ нагласа, „погребално настроение“. Делегат от Перник казва, че прави впечатление „голямата незаинтересованост“ на колегите на конгреса и че „не можем да преодолеем буржоазните предразсъдъци“. „Четири пети“ от столовете в залата са празни. Инженерно-архитектурната колегия е отписала СБИА като организация, която може да защитава нейните интереси. В нейните среди ясно се разбира, че създаването на НТС означава „загубване“, „претопяване“ в масата техници. Първият конгрес на НТС се провежда на 27–28 март 1949 г. По решение на годишното събрание на СБИА организацията се саморазпуска, всички нейни членове стават учредители на НТС. Към новия съюз преминават имуществата, фондовете, списанието и пр. активи на бившия съюз на българските инженери и архитекти.[71] За мнозинството инженери и архитекти закриването на СБИА и създаването на НТС е политическо решение, с което управляващите комунисти си разчистват сметките и ликвидират възможностите за изява, за поддържане на професионално и интелектуално самочувствие, на самосъзнание за различно и по-високо обществено положение у една от най-непокорните групи интелигенти. Те трябва да бъдат поставени в еднакво положение, а на практика под политическата опека на представителите на „господстващата“ работническа класа.

На 8 май 1949 г. се провежда заседание на Съвета на ИАК. Председателят арх. Кр. Генчев казва, че е радостен от „възможността и този път да се съберем“ като „законни представители на свободно практикуващите инженери и архитекти в страната“. Той обяснява, че не може да се свика конгрес на ИАК поради „реорганизацията на техническите кадри“, намалелия брой частно практикуващи и негативното отношение на властите. Според Кр. Генчев и неговите колеги лошото отношение към ИАК е неоснователно, а искането за нейното разтурване като „отминала времето си организация“ е преждевременно. Те смятат, че съгласно чл. 10 от новата Конституция частният сектор има право на съществуване и докато има частна практика на инженери, архитекти, лекари, адвокати и други професии ИАК

трябва да съществува. Инж. Б. Радев казва, че някои ще „работят частна практика, защото няма друго", а други не могат да търпят условията на работа в държавните организации. „Има хора, които си ценят своята свобода и независимост повече от всичко друго. Нима всички трябва да бъдем еднакви" – възкликва този уважаван дългогодишен общественик.[72]

Ръководни хора от властта, от министерствата, предишни ръководители на СБИА, инж. Квартирников и други дейци на НТС искат да бъде закрита Камарата като „място за реакционни схващания". Инж. Радев заявява, че, ако искат нещо ново, те трябва да спечелят „сърцата ни" по пътя на разума, а не по пътя на свършените факти и заклеймяването им като „реакционери" и „реакционни оръдия на подпалвачите на нова война".[73] Съветът решава, че докато има частна практика и закон за ИАК, тя трябва да продължи да съществува и възлага на Бюрото на ИАК да изпълнява своя дълг по запазване на Камарата, макар че в решението е записано: „Съдбата на Камарата не зависи от Бюрото."[74] Съдбата на Камарата е предрешена. Няколко месеца след този впечатляващ със своето достойно поведение съвет, на 24 август 1949 г. Бюрото на ИАК е принудено да вземе решение за закриване на Камарата. Краят на ИАК бележи края на историческото време на онази част от българската интелигенция, която се е посветила на поприще, носещо гордото название „свободна професия". Трябва да се отдаде дължимото признание на малцината интелектуалци инженери и архитекти, които в това опасно време отстояват своята свобода и независимост.

* * *

В края на 1947 г. се създава Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК). Негов председател става В. Червенков, един от първите ръководители на Комунистическата партия. Самонадеян, арогантен, с претенции да бъде идеолог на БРП/к/, смятащ себе си за верен ученик и последовател на Й. В. Сталин, той се налага като един от преданите на Съветския съюз „вождове" в страните с народна демокрация след 1948 г. В. Червенков си поставя амбициозната цел да извърши социалистическо преустройство в цялата сфера на културата, науката, изкуството, висшето образование, да наложи марксистко-ленинската идеология и по-скоро „сталинското" учение за ръководната роля на комунистическата партия в духовната дейност, да превъзпита идеологически интелигенцията, работниците и селяните, подрастващите, комунисти и безпартийни, целия народ.

КНИК придобива монополно положение като държавен орган на властта в културата. Министерството на информацията и изкуствата е закрито. Дирекцията за висшето образование преминава от Министерството на просветата към КНИК. Министър на просветата става К. Драмалиев, който е подчинен в йерархията на ЦК на БРП/к/ на В. Червенков. С реди-

ца закони, по инициатива на КНИК, през първата половина на 1948 г. в държавна собственост и под държавен контрол, чрез комитета, преминават радиото, филмовата и книгоиздателската дейност, частните театри, периодичният печат, библиотеки и т. н. И фактически се ликвидира частната инициатива в областта на културата.[75] През пролетта на 1948 г. КНИК извършва подготовка за установяване пълно ръководство в науката, висшето образование, изкуството и културния живот в страната.

Преустройството на висшето образование, Университета и БАН, на статута на учени, преподаватели и студенти са от най-неотложните задачи в дневния ред на КНИК. Според В. Червенков не може да се приеме за нормално, че въобще не е известно с какво се занимават нашите научни работници, кой и как съставя учебни програми, след като партията „трябва да знае това и да контролира тази дейност".[76] По указание и под непосредствения надзор на КНИК Българската академия на науките изработва първия план за своята научна дейност. В Университета и другите висши учебни заведения (ВУЗ) се преработват учебните планове и програми в духа на марксизма-ленинизма и се изграждат катедри по научна (марксистка) философия и политическа икономия. Започва ускорена идеологизация на учебния процес. Въвежда се аспирантурата като форма на подбор и подготовка на научни кадри за ВУЗ и БАН, като нормативите и правилникът за нейната уредба се вземат от Съветския съюз.[77]

На 4 септември 1948 г. ВНС гласува новия Закон за висшето образование. Той е изработен от КНИК с личното участие на В. Червенков. В мотивите на закона се посочва, че той се налага поради „ускореното движение на страната към социализма", че държавният контрол, предвиждан в Закона от 1947 г., е неефикасен и запазва университетската автономия, че е необходим по-ефективен механизъм за подбор на студенти – само „синове и дъщери на трудещи се" и за прочистване на лица с „фашистки" и антинародни прояви. Новият закон утвърждава марксизма-ленинизма като основа за обучението във ВУЗ. Създава се централизирана система на висшето образование. Председателят на КНИК има пълното право да ръководи учебната и научната дейност, да предлага да бъдат откривани и закривани ВУЗ, факултети и катедри, да определя броя на студенти по специалности, да решава всички кадрови въпроси относно назначаване и уволняване на хабилитирани преподаватели, утвърждаване на научни звания и степени, да контролира учебните програми, изследователската и преподавателската дейност и т. н. Всички ВУЗ в страната, без тези за подготовка на военнослужещи, са под ведомството на КНИК.[78]

Най-съществено последствие на новия закон е реорганизацията на Софийския университет. С Постановление № 6 на МС от 17 септември 1948 г. се създава Селскостопанската академия в София от Агрономическия, Лесовъдния, Ветеринарно-медицинския и Зоотехническия факултети на СУ.[79] На 25 септември същата година са избрани новият ректор

проф. Г. Наджаков, декани и зам.-декани, членове на Академичния съвет – комунисти или доказали своята лоялност към властта професори и доценти. Новото ръководство се заема със „социалистическото" преустройство на университетското образование чрез въвеждане на плановото начало в преподавателската и научно-изследователската работа и възпитаването на учащите се в „социалистически дух". След известна дискусия всички научни институти на СУ в началото на 1949 г. преминават към БАН. По този начин от Университета излизат редица водещи учени, които според КНИК са негодни за преподавателска дейност поради своите остарели и „ретроградни" научни схващания.[80]

Законът за висшето образование от 1948 г. ликвидира напълно академичната автономия на ВУЗ и ги поставя под прякото ръководство на държавата, на КНИК и ЦК на БРП/к/. Повечето преподаватели приемат безропотно промяната, още повече че тя е съпроводена с повишение на заплатите и подобряване финансирането на ВУЗ от държавата, награди за научно творчество и други форми на материално поощрение от страна на КНИК, СНР и т. н. През 1948–1949 г. се извършва „сливане" на фондовете, образувани от дарения на частни лица и предназначени за подпомагане на студенти, премиране на научни трудове, обзавеждане на библиотеки и друг вид подкрепа за научна дейност. Тези фондове преминават в разпореждане на КНИК и осигуряват значителна част от парите, с които „народната" държава се грижи за учени, преподаватели и студенти.[81]

Преустройството на БАН превръща Академията в институция, изцяло подчинена на държавата, на КНИК и пряко на ЦК на Българската комунистическа партия (БКП). Нейният бюджет се увеличава от 96 млн. лв. през 1947 на 115 млн. лв. през 1948 и 236,5 млн. лв. през 1949 г. Това позволява да се развият 25 нови института към БАН, в които работят 77 академици и 113 научни работници. Всички институти се оглавяват от „прогресивни" учени – академици, по правило членове на Комунистическата партия, които са номенклатура на ЦК на БКП и КНИК. Подборът и назначаването на новите академици и научни сътрудници става с одобрението на кадровите служби на съответния районен комитет на БКП в София.[82]

Заедно с развитието на БАН през 1948-1950 г. по съветски образец се преустройват научно-изследователски институти, центрове, лаборатории и пр. към министерства и ведомства. През 1948 г. в тях са заети 1551 души, а през 1955 г. – 3686, главно в технически и производствени направления. Те са подчинени на министрите, респективно на началниците на съответни служби, които одобряват наредби, правилници, щатове, ред на назначения и уволнения, аспирантури, хабилитации, публикации, налагат наказания за „фашистка и противонародна" дейност и пр. Цялостната работа и състав на тези институти е под контрола на КНИК.[83]

Промяната на обществения статут на БАН, СУ и ВУЗ, на цялата академична общност, се илюстрира от изказвания, резолюции и призиви в

подкрепа на Комунистическата партия и правителството на големи политически мероприятия като общото гражданско събрание, свикано по инициатива на БАН, СУ и СНР в Народния театър на 28 декември 1948 г. в подкрепа на борбата за мир, тържественото предизборно събрание, проведено в аулата на СУ на 12 май 1949 г. и Общото събрание на 30 ноември 1949 г. в подкрепа на обвинителния акт срещу Тр. Костов.[84]

Пред Петия конгрес на Българската комунистическа партия (БКП), състоял се в края на 1948 г., В. Червенков изнася доклад за марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт. В него се констатира, че въпреки постигнатите успехи положението в областта на идеологията и културата е крайно незадоволително, че в науката, изкуството и обществения живот са широко разпространени, дори преобладават, враждебни на марксизма-ленинизма теории и възгледи, че мнозинството от заварената интелигенция, която работи честно и добросъвестно, все още не са преодолели своите буржоазни разбирания и предразсъдъци, включително не малка част от комунистите. В. Червенков говори за необходимост от „поврат на идеологическия фронт", за превъзпитаване на старата интелигенция в „духа на марксизма-ленинизма" и за създаване на нова социалистическа интелигенция. В духа на провъзгласения курс на „идеологическо настъпление", резолюцията на конгреса „По марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт" постановява, че без „решителното преодоляване на капиталистическата идеология в областта на науката, изкуството и културата и замяната ѝ с марксистко-ленинската идеология, не е мислима победата на социализма."[85]

На 14 февруари 1949 г. в Клуба на културните дейци се провежда събрание на повече от 500 души научни работници. Проф. Сава Гановски изнася доклад „Резолюцията на Петия конгрес на БКП за марксистко-ленинската просвета, борбата на идеологическия фронт и задачите на научните работници". Единодушно се одобряват поставените задачи от „Партията" за „последователно научно и решително разобличаване на остатъците от упадъчните и реакционни идеологически възгледи и влияния, останали почти във всички области на нашата наука". „Особено непримирима борба" трябва да се води срещу „упадъчните реакционни влияния на империалистическия запад", да се разобличава „увлечението и поклонничеството към западната буржоазна наука", като се „поучим от блестящата организация и постиженията на съветската социалистическа наука". Това, както и изпълнението на пет-годишния народностопански план, приет от V конгрес на БКП, налага всеки учен да усвоява марксизма-ленинизма като „единствен метод на работа, колективна и лична". Необходима е основна преоценка на научната дейност в БАН и ВУЗ, на научни програми, учебни планове, „окончателно разчистване на гнилото буржоазно наследство" и т. н.[86]

Идва времето в България да се приложат доктринерските възгледи за културата, науката и изкуството, господстващи в Съветския съюз. По

време на т. нар. дискусия на съветските философи през есента на 1947 г. А. А. Жданов, член на ПБ на ВКП/б/, отговарящ за идеологията и културата, произнася войнствена реч и призовава за безпощадна борба срещу буржоазната идеология, наука и изкуство на упадъчния Запад, за приложение на марксистко-ленинската теория на познанието.[87] Започва „студената война" в идеологията и културата.

През 1949 г. продължава „коренното преустройство" на науката и висшето образование в духа на решенията на V конгрес на БКП. В отчетния доклад на Софийската районна партийна организация на БКП във ВУЗ за 1949 г., изнесен от нейния първи секретар Н. Папазов, се посочва какво „съдействие" е оказано на „управите" на висшите училища за поставяне науката на „нови социалистически основи" и за прочистването им от преподаватели „реакционери" и студенти „фашисти". Чистките се провеждат от партийните организации, в които, след XVI пленум на ЦК на БРП/к/ през 1948 г., също започва прочистване, като се изхвърлят „чужди и вражески елементи". Чистката следва указанията на В. Червенков за „преодоляване на капиталистическата идеология", която „е пуснала дълбоки корени в съзнанието и досегашното творчество на българските научни работници". Според него „върховете" на интелигенцията не само са „попили" „истините" на буржоазната наука, но сами участват във внедряването на тази идеология в съзнанието на младите. За да се преодолее това опасно положение, се създават и се укрепват голям брой идеологически катедри по марксистко-ленинска философия и политическа икономия, които трябва да са „водещи" в научните заведения.[88]

Една част от старите авторитетни професори, особено в СУ, възразяват и оспорват редица промени в учебните програми, особено рязкото увеличаване на преподаването на идеологически дисциплини във всички специалности през учебната 1948/1949 г. Това е повод в СУ и другите ВУЗ до края на 1949 г. да се извърши „обновяване" на преподавателския състав чрез съкращаване на някои предмети, промяна в съотношението на преподаваните специалности и дисциплини, пенсиониране, преминаване на научна работа и т. н. [89] През 1950 г. заварената „буржоазна" научна интелигенция е по-малката, изтласквана от научния живот група от нарастващата по численост категория на „научните работници".

От началото на 1948 г. започва прочистване на състава на студентите във ВУЗ, което става на няколко вълни. Съгласно изискванията на Закона за висшето образование от 1947 г. в СУ и другите висши учебни заведения се създават дисциплинарни комисии по факултети, които трябва да отстранят студентите с „реакционна" и „противонародна" дейност. С помощта на студентските организации, комитетите на БРП/к/ и ОФ в съответните градове и райони на София комисиите предлагат за изключване стотици студенти. През март 1948 г. се създават кадрови служби към всички ВУЗ с „кадровици", назначени със заповед на председателя на КНИК В. Червенков.

„Кадровиците“, опитни партийни функционери и активисти, стават двигателя на чистките на студенти, а също така и на преподаватели.

Комисия, ръководена от В. Червенков, с участието на представители на Държавна сигурност, Разузнавателния отдел на МНО, Съюза на народната младеж и Районния студентски комитет на БРП/к/ – София, утвърждава списъците на студентите, подлежащи на изключване. Това са младежи с „буржоазен“ произход, синове и дъщери на осъждани от Народния съд, на „национализирани“ индустриалци и търговци, лица с „лоши политически прояви“, където влизат всички, свързани с опозицията, бивши офицери, легионери. До 31 май 1948 г. първата вълна на политическата чистка на студенти и преподаватели засяга към 1800 души. До края на учебната 1948 г. от ВУЗ са изключени 3464 студенти. В началото на 1949 г. 250 студенти са изключени и изпратени в „трудови бригади“, с което броят на засегнатите от чистката достига около 4000, включително членове на Студентския съюз, обявени за „прикрили се врагове“. От СУ са изключени 1378 студенти. От Стопанския факултет на университета във Варна са отстранени 101, а от Медицинския факултет в Пловдив – 108 студенти. Вестник „Народна младеж“ гръмко декларира, че в университетите не трябва да остане нито един „враг на народа“, че там трябва да се подготвят само „синове и дъщери на трудовия народ“, готови да посветят живота си за народа и народната власт.[90]

БКП последователно прокарва политика на промяна на „социалния състав“ на студентите и социалния произход на хората с висше образование, упражняващи интелигентски професии. През учебната 1948/1949 г. студентите от „беден и среден“ произход в СУ са 7195, а от „работнически“ – 3816, което е над една трета от следващите в Университета. През януари 1950 г. е обнародвано постановление на ЦК на БКП и МС за създаване на вярна на партията и народната власт социалистическа интелигенция, с което се създават работническите факултети – „рабфак“. През тях преминават няколко хиляди ударници, рационализатори, участници в антифашисткото и бригадирското движение. С „ускорено“, силно идеологизирано, марксистко-ленинско обучение се създава значителна част от новата група служещи и работници на умствения труд. През 1948-1950 г. най-много се увеличава броят на следващите технически науки, агрономство, педагогика, медицина и икономика.[91]

Политическата чистка на „враговете“ и усилията за формиране на „нова интелигенция“, нови кадри по „социален произход“, „строг класов подбор“ и „идеен облик“, готови за „борба за социализъм“, са съпроводени с „превъзпитание“ и „преориентация“ на старата интелигенция. Дипломираните 200 висшисти през 1949 г. са „крайно недостатъчно“. Идеологическите доктринери на Комунистическата партия приемат като аксиома, че „по силата на класовите икономически връзки с българската буржоазия“, а също така поради образованието, получено на Запад, ста-

рата интелигенция е носител на „буржоазния космополитизъм“ и преклонението пред западната цивилизация. Но при „стеклите се обстоятелства“, според В. Червенков, мнозинството от интелигенцията, някои порано, други след дълги колебания, се приобщило към ОФ и Комунистическата партия. Поради това „старите кадри“ не трябвало да се обявяват за „непоправими“ и „вредни“, а да им се помогне да преодолеят буржоазните възгледи и предразсъдъци, за да могат да се отдадат на „честна служба“ на народа и народната власт.[92]

Комунистическата партия създава система за „партийно-просветна работа“ – семинари, кръжоци, курсове, конференции и пр. – за „марксистко-ленинска подготовка“ и изучаване достиженията на „съветската наука“, в която през 1949 г. е обхваната цялата интелигенция. В тази мрежа са включени 2300 комунисти и 1250 безпартийни от научните институти и ВУЗ. Политико-просветната работа, пропагандата, средствата за масова информация, книгоиздаването, масовите организации, културно-просветната дейност се преустройват в гигантски апарат с многобройни служители. Той работи за „ефикасното превъзпитание на обществото в достиженията на марксизма-ленинизма и сталинизма, и преди всичко на теорията и практиката на Съветския съюз.

Идеологическите катедри и преподавателите комунисти в тях трябва да играят „ведуща роля“, да бъдат „образец“ за другите катедри. Според ЦК на БКП в началото на учебната 1949/1950 г. те все още не отговарят на тези изисквания. По тази причина в „много катедри“ в Юридическия и Историко-филологическия факултет на СУ, Селскостопанска академия, Художествена и Музикална академия „не са проведени на дело“ решенията на V конгрес на БКП за борба срещу буржоазно-реакционната идеология, гнилия космополитизъм и поклонничеството пред буржоазната наука, а преподаването на редица дисциплини не „служи за формиране на диалектико-материалистичния възглед у студентите“.[93] За да се превърнат преподавателите в истински проповедници и пазители на новата вяра, трябва да се извършат някои сериозни идеологически и организационни промени.

Много важно значение има уточняването на съдържанието и същността на „правилните“ марксистко-ленински възгледи за науката, философията и изкуството. Според комунистическите ръководители, учението на Ленин и Сталин е „великото средство“, което прави съветската интелигенция политически „най-съзнателната интелигенция в света“ с „действително научен, обществен и политически мироглед“. „Указанията“ на ЦК на ВКП/б/ за ръководната роля на политиката на партията са основата на „теоретичното съдържание“ и „новите закономерности“ в съветската идеология и общество. Науката трябва да се ръководи от партията и да бъде „партийна“. Партийните решения, т. е. постановките на партийните вождове, са гаранция за научност, истина, „правилно и вярно отражение на действителността“.[94]

Разясняването и „превъплъщаването“ на решенията и постановките на ръководството на Комунистическата партия е основна задача на интелигенцията при социализма. Задача на културните дейци, по думите на Д. Терпешев, член на ПБ на БКП, председател на Държавната планова комисия през 1948–1949г., човек без сериозно образование, е „да превъзпитат нашия народ, да всадят дълбоко в неговото съзнание, в неговата душа и сърце идеята за светлото бъдеще“, което ще донесе социализмът, и преди всичко материален просперитет като условие за „здрави тела, здрав дух, здрава култура, здрав морал“. Училищата и университетите ще „всадят“ у младите поколения „новата прогресивна наука и техника, изградена върху материалистически мироглед и диалектически метод“.[95]

В началото на 1948 г. КНИК създава комисии за „критичен преглед“ на състоянието на отделните области на науката, образованието и изкуството със задача да посочат „реакционните извращения, шовинистичните фалшификации, расистките теории, формалистични уклони, упадъчните прояви, декадентските влияния и пр. в нашата история, социология, наука, литература, живопис..“ Те трябва да установят „здравото зърно в дотогавашните работи, като за критерий послужат научната философия и художественият реализъм“. След V конгрес на БКП се разгръща политическа кампания за разобличаване всички форми и прояви на буржоазната идеология и култура, „космополитизма“, „нископоклонничеството“ пред буржоазната наука и изкуство. Марксистко-ленинският диалектически и исторически материализъм е обявен за основа на всички научни клонове, на целия културен и обществен живот.[96]

Механизмът на „превъплъщаването“ на политическите решения на Комунистическата партия в науката и изкуството е отработен в Съветския съюз и пряко приложим в страните с „народна демокрация“. През август 1948 г. Т. Д. Лисенко, председател на Всесъюзната селскостопанска академия, изнася доклад на тема „За положението в биологическата наука“ на редовна сесия на академията, с който слага началото на борбата срещу „западното буржоазно“ учение на Вайсман-Мендел и неговите привърженици в Съветския съюз. Дискусията в Академията на науките на СССР завършва с „пълна победа“ на биологичните схващания на привържениците на учението на Мичурин-Тимирязев. В характерния „съветски стил на работа“ последват конкретни решения, промени в научни и учебни програми, „снемане“ от ръководна работа на „морганисти“ и „издигане“ на научни работници от „Мичуриновото направление“. Основният смисъл на този научен, но всъщност политически дебат, е да се утвърди удобната за съветското ръководство теза на Мичурин, че наследствеността е органично свързана с външните условия и може чрез подходящо вмешателство да се постигне желано изменение в растенията и животните и, разбира се, в обществото.[97]

През 1949 г. БАН и СНР организират т. нар. „Биологична конференция“, която приема решения в духа на тези в Съветския съюз за утвърждаване на

учението на Мичурин. От дискусиите се вижда, че все още има последователи на „идеалистическите схващания". Районната партийна организация на ВУЗ приема резолюция за „коренно преустройство на биологичните катедри и институти в духа на решенията на биологичната конференция" и за преустройство на идеологическите катедри във ВУЗ и институтите, за да прилагат същия модел на „внедряване на марксизма-ленинизма във всички дисциплини". Широк и много поучителен отзвук сред интелигенцията и обществото има продължилата три месеца „дискусия" в историческата наука, насочена главно срещу „великобългарския шовинизъм" и „обективизма".[98]

В края на 1949 и през 1950 г. в хода на „съветизацията" на българската наука се уточняват правилните научни възгледи във всички направления – на акад. Вавилов и други съветски учени в математиката и физиката, на Д. И. Менделеев и Н. Зелински – в химията, учението на Павлов в медицината, на Макаренко – в педагогиката, постиженията на съветската строителна техника, колхози, астрономия, металургия, философия, сталинската конституция като връх в световното право и демокрация и т. н. СНР и останалите научни дружества членуват или желаят да членуват и да имат контакти само със съветски организации. През 1950 г. по решение на ЦК на БКП се извършва „реорганизация" на научните дружества, те губят своята формална независимост и преминават към СНР. Специална комисия извършва прочистване на библиотеките от вредни, буржоазни, упадъчни, западни издания. Връзките на научната общност в България с „капиталистическия свят" са преустановени.[99]

Преустройството на науката и ВУЗ завършва в годините на „култа", на най-мрачния период от комунистическата диктатура през 1950–1953 г. Светила на науката са марксисти, партийни функционери като Т. Павлов, С. Гановски, Ж. Натан, Т. Самодумов, К. Попов, М. Марков, Г. Наджаков и др. „Голямото мнозинство" от учените според СНР са „държавни чиновници" на държавна заплата, с публикации в държавни печатници, ангажирани в колективи, колективна работа и проекти, скромни „научни работници", проповедници и поддръжници на властта, които се срамуват или се страхуват да се наричат интелигенти.

* * *

През лятото на 1948 г. ВНС приема Закон за народната просвета, внесен от министъра на просветата К. Драмалиев. Основна цел на училищното обучение е възпитаването на граждани „строители на социалистическата държава". Учебните програми и организацията на училищата са унифицирани и съобразени с идеологическите изисквания на марксизма-ленинизма и съветската педагогическа наука. Системата на просветата е под ръководството на МНП и Върховен комитет към МС. Към народните съвети се създават от-

дели „Народна просвета“, които се натоварват с връзки и контрол върху учители, училища, програми, дисциплина и т. н. В закона са отразени основните положения от образователната система в Съветския съюз.[100]

В периода 1948–1950 г. началното и средното образование се преустройват, като се разделят с българската и западноевропейската учебна традиция и все повече наподобяват образователната система в Съветския съюз. Постановления на МС, окръжни, правилници и заповеди на МНП и други ведомства създават напълно нова учебна система, към чиито изисквания се приспособяват заварени „стари“ преподаватели от „буржоазното“ училище и нарастващият брой нови учители, завършили след 9 септември 1944 г. висше и друго образование. Мнозинството от последните са обучени в разширяващата се мрежа от педагогически институти и центрове, където след 1947 г. подготовката изцяло се базира на съветски педагогически методи и програми.

Броят на учителите расте заедно с увеличаването на всички видове училища, особено професионалните. Тяхното материално положение се стабилизира и професията става относително по-привлекателна. Учителските заплати след 1948 г. са на равнището на средните заплати за българските служещи. През 1949 г. редовен гимназиален учител получава 10 500 лв. основна месечна и 13 775 лв. брутна заплата. Същевременно отпадат много възможности за друго занятие, било в частния сектор или свободните професии. През 1951 г. във ведомството на просветата работят 8039 специалисти с висше образование, 10 374 са завършили учителски институти, 11 890 – педагогически училища за начални учители и 1916 – за детски учители и дружинни ръководители в пионерските организации. Около 45% от тях са в градовете, като само висшистите са над 60% от всички в градските училища.[101]

Промените в положението на учителя и общите условия в страната привличат към професията голям брой млади хора, главно от селата и градските работнически, „бедни и средни“ слоеве. През учебната 1948/1949 г. продължава „бягството“ на учители със специално, особено инженерно, и друго висше образование и учителската професия продължава да бъде непривлекателна за завършилите ВУЗ. Много специалисти от тези категории се насочват към чиновнически служби или работа в политически организации. В училищата има остра нужда от подготвени педагогически кадри. През учебната 1948/1949 г. 2521 от 4749 учители в средните училища са нередовни. През учебната 1951/1952 г. 20% от учителите от долните класове и 45% от пети до седми клас нямат необходимото образование. Съществуват сериозни проблеми при набиране кандидати за педагогическите училища и специалности в СУ, при подготовката на студенти във ВУЗ, в учителските институти и на учители, следващи задочно.

Според МНП и СРП по-голямата част от заварените учители са с „ниско идейно-политическо равнище“ и техните педагогически умения и знания не отговарят на новите изисквания. Основа за тяхната професионал-

на квалификация остава полученото в миналото образование в университетите и други учебни институти от „буржоазната“ епоха. Част от учителите се отнасят формално към своите професионални и обществени задължения, което е свързано с нежеланието или неспособността на мнозина да приемат и привикнат към новите програми, методи, начини на преподаване, към ежедневието, изпълнено с политически мероприятия в полза на властта. Мнозинството от старите и нови учители са хора, които с желание и трудолюбие, с пословичната за българския учител всеотдайност и търпение вършат своето дело и се стремят да съхранят достойнството си в условията на нарастваща политическа принуда.[102]

В духа на комунистическата демагогия в документите на V конгрес на БКП се говори за „огромната“ роля на „народния учител“ в политическата и общата просвета на народа и в протичащата „културна революция“ в страната. Същевременно той трябва да бъде подпомогнат политически, морално и материално, за да бъде „издигнато“ неговото значение в културния живот.[103] Какво означава това, става ясно от Постановлението на МС за „социалистическото образование“ от 29 август 1949 г. То е резултат на обсъждането на състоянието и задачите на народната просвета, направено от ЦК на БКП, МС и НК на ОФ. В постановлението се казва, че след 9 септември 1944 г. са постигнати значителни успехи в образованието и неговото идейно-политическо преустройство. Много по-важно място заема критиката на недостатъците на образователната система, като се подчертава, че темпът на нейното социалистическо преустройство, подготовката на нови и преквалификацията на старите учителски кадри, както и възпитанието на младежта в „социалистически дух“ изостават от общото развитие на страната по пътя към социализма.

На Третата национална конференция на БКП в началото на 1950 г. е направена сериозна критика на работата на Министерството на просветата. Министър К. Драмалиев е обвинен от председателя на ПБ на БКП В. Червенков, че „робува на старата гнила просветна традиция“ и иска само да „закърпи българската образователна система със съветски опит“, докато според ЦК на БКП е необходимо да се въведат всички елементи на съветската образователна система като „най-ефективна и прогресивна в света“.[104]

С постановлението от 1949 г., с последвали решения на МНП и мероприятия на СРП се осъществяват редица промени в българското училище според педагогическата теория и практика в Съветския съюз. През учебната 1950/1951 г. се преминава към т. нар. единно училище – административно обединение на всички училищни степени от начално до гимназиално ниво. Предприемат се мерки за превъзпитание и преквалификация на действащите учители (всякакъв вид курсове, конференции, семинари, кръжоци, самообразование и т. н.). Набират се нови учителски кадри „чрез правилен класов подбор“, т. е. с политическа проверка и препоръки от ОФ, партийни и профсъюзни организации, кадрови служби и пр. Извършва се проверка на

учащите се в педагогическите институти и центрове и се отстраняват тези с „нездрав буржоазен произход“ или „с вражески прояви в миналото“. Учителите са принудени да участват във всички политически и стопански акции на властта – избори, движение за мир, бригади и какво ли не, доколкото обществената активност става най-важната атестация за запазване на учителското място и спасение от административни и политически репресии.[105]

Вълната от чистки и проверки около процеса срещу Тр. Костов, и особено след януарския пленум на ЦК на БКП през 1950 г., обхваща голям брой учители и преди всичко учителите комунисти. Наложени са много административни наказания, редица учители са уволнени и изключени от БКП. Ръководството на СРП и неговият председател Т. Самодумов се противопоставят на „необоснованите“ според тях чистки и наказания, основани на неверни и изфабрикувани сведения. Те са против „безразборното зачисляване“ на партийни кадри към враговете или тяхното третиране като левосектанти само защото са били в партията през т. нар. „левосектантски“ период от 30-те години. В отговор на този опит за собствена позиция на дисциплинирани и верни на партията функционери ЦК на БКП налага обединението на СРП със съюза на печатарите и съюза на работниците в политическите и обществените учреждения, което става в средата на 1950 г.[106] Най-старото интелигентско съсловие остава без свое самостоятелно професионално представителство. Учителите загубват качеството на хора от една интелигентска професия, за да станат служещи, част от пропагандно-агитационния апарат на комунистическата държава.

* * *

„България с безбожна власт и наемна духовна власт“
Екзарх Стефан I

Съдбата, която БКП отрежда на църквата и духовенството, е далече по-тъжна и жалка от тази на учители и други интелигентски групи. Това естествено произтича от отношението, което комунистите имат към религията. В книга на съветския професор П. Н. Теодосиев, публикувана в България през 1948 г., се казва: „Всяка религиозна идея... всяко кокетиране с бога е неизмерима мерзост... По отношение на партията на пролетариата религията не е частно дело, партията не може да се примирява с религиозните предразсъдъци и трябва да води антирелигиозна пропаганда.“ И комунистите действително водят най-мощна и необуздана пропагандна кампания срещу всички религиозни учения и църкви и нещо повече... В началото на 1948 г. Св. Синод нарежда с две окръжни писма „свещениците да не членуват в единната обществено-политическа организация на ОФ и да не заемат длъжности председател на общински народен съвет...“ През август екзарх Стефан пише до министъра на външните работи и ве-

роизповеданията В. Коларов, че Св. Синод намира за целесъобразно „да не взема участие в политическия и партиен живот на страната“ и предвид „моралната дисциплина на Църквата – свещениците да не се отклоняват от своите преки задължения и да не се обременяват със странични грижи“. Тази смела и независима позиция е немислима за комунистическото ръководство и то взема решение за отстраняване на екзарх Стефан, замислено още през 1947 г. Екзархът е принуден да подаде оставка на извънредно заседание на Св. Синод, на 6 септември 1948 г. На 10 септември Политбюро на ЦК на БРП/к/ в присъствието на Г. Димитров, Тр. Костов, В. Коларов, А. Югов, Г. Чанков. Г. Дамянов приема оставката. Тя е утвърдена с Постановление № 29 на МС от 17 септември 1948 г.

Митрополитите Паисий, Кирил и Филарет изпращат докладна-декларация до правителството, че Св. Синод приема „участието на свещенослужители в ОФ, за сътрудничество с държавната власт...“ Всички свещеници с опозиционни прояви са арестувани, изпращани в „трудови лагери“, преследвани. Съюзът на свещениците е превърнат в „масова“ организация, ръководена от „прогресивни“ свещеници – комунисти и агенти на Държавна сигурност. Светият синод е „демократизиран“ с въвеждането през октомври 1948 г. под натиска на правителството и НС на ОФ на промени в управлението на финансите, стопанството, администрацията, назначенията и уволненията на служителите на БПЦ, което става при решаващото мнение на съответните държавни органи. Така, според екзарх Стефан „биде суспендирана автономията на Светата ни църква, и на кормилото ѝ се възцари псевдопрогресът, безверни и наемни мирски и духовни люде...“[107]

На 24 ноември 1948 г. екзарх Стефан I е изселен от София и поставен фактически под „домашен арест“. Той живее до смъртта си през 1957 г. в бившата вила на фабриканта Багаров в с. Баня, като не му се позволява да поддържа връзки с църковни служители и вярващи, които продължават да се обръщат към него като към глава на православната църква и говорят, че „екзархът никога няма да се оттегли“. Негови открити привърженици като йеромонах Григорий и архимандрит Александър са подложени на гонения. Архимандрит Калистрат, игумен на Рилския манастир, е арестуван, съден за шпионаж и изпратен в Софийския централен затвор за 15 години, а традиционните шествия на поклонници до манастира са забранени. Митрополитът на Неврокоп е убит през 1950 г., а много свещеници в Пиринска Македония са репресирани, защото продължават да се смятат българи, принадлежащи към БПЦ, а не „македонци“, за каквито ги обявява комунистическото правителство.

Главното последствие от натиска, пропагандата и репресиите на властта е деморализацията в Светия синод и духовенството. Синодалните старци се отказват от каквито и да е сблъсъци с властите, дори по черковни въпроси. Когато главният секретар на Светия синод архимандрит Дамаскин и близо 300 свещеници сключват с разрешение на дър-

жавните органи брак, те са отлъчени, но властите отказват да изпълнят молбата на синода за тяхното отстраняване от служба с мотив да не се нарушават правата на гражданите. Светият синод възприема политика на „пригаждане“ към властта. Митрополит Паисий Врачански, действащ председател на БПЦ през 1950 г., който няма симпатии към властта, вярва, че църквата, дори под юмрука на властта, може да направлява и утешава вярващите. Отец Серафим, главен секретар на Светия синод, е типичен представител на опортюнистите в църквата. Според него всички правителства идват от Бога и Бог е дал сегашното правителство, поради което то е най-доброто. Д-р Л. Наследников, адвокат, юридически консултант на Светия синод, антикомунист, поддържа мнението за „коректност“ към правителството. Пловдивският митрополит Кирил, арестуван и бит през 1944 г., през 1948–1950 г. демонстрира все по-топло отношение с властите и често се явява на различни публични церемонии с партийни и държавни ръководители.[108]

Комунистическата партия и нейното правителство продължават политиката на „прагматизъм“, на цинична употреба на православната църква за външнополитически и вътрешнополитически цели. От 8 до 17 юли 1948 г. в Москва, по инициатива на Московския и Всерусийския патриарх Алексей се провежда „всеправославно съвещание“ с представители на „почти всички“ православни църкви. То демонстрира „единство“ на православието в борбата за мир и демокрация, ръководена от „великия Съветски съюз“. Като част от международната акция в защита на мира, организирана фактически от съветското ръководство и сателитните комунистически партии, на 3 април 1949 г. в София се провежда Национален конгрес за мир, в който участват много представители на висшия църковен клир и свещеничеството. Съюзът на свещеническите братства със съгласието на Светия синод подкрепя „всички инициативи и мероприятия“ на властта, провежда политически събрания, включва свещениците в обществени акции, младежки бригади и т. н., демонстрира „лоялно отношение и искрено сътрудничество между църква и държава“. Много важно значение за БКП и правителството има официалната защита, която Светият синод и Съюзът на свещеническите братства осигуряват срещу „злонамерените“ обвинения в липса на религиозна свобода и нарушаване религиозните права на гражданите, повдигани в западния печат, в ООН и други международни институции.[109]

На Петия конгрес на БКП се констатира, че православната църква се ползва още със значително влияние сред всички слоеве на народа, дори сред комунисти. Чувствително е влиянието на протестантството, католицизма, ислямизма, юдейската и арменската църква. В градовете продължават своята дейност религиозни братства и секти, свързани с чужди сили. Всичко това е неприемливо за БКП и в резолюцията на конгреса се отбелязва необходимостта де се засили борбата срещу различните култови учения.[110]

През лятото на 1948 г. се извършват масови арести на видни протестантски деятели, пастори и проповедници. Между тях са Янко Н. Иванов, ръководител на Методистката мисия, петдесетническите проповедници Ангел Димитров и братя Манолови (единият умира по време на предварителния разпит), З. Базлов – богослов, Г. Цветанов – доцент от Стопанския факултет на СУ, евангелист и др. Всички са задържани по обвинение за незаконно притежаване на валута, „черна борса" и т. н. През ноември 1948 г. последва втора вълна от арести на десетки пастори и миряни – протестанти, главно евангелисти от Конгрешанската църква, най-многобройната протестантска група в страната. До този момент тя е толерирана от властта, а пастор Васил Зяпков, наричан „червеният пастор" заради добрите отношения с комунистическите власти, се застъпва за задържаните колеги евангелисти пред правителството. Той дори използва своите връзки на Запад, за да потвърждава съществуването на религиозна свобода в България. В. Зяпков е арестуван на 4 ноември 1948 г. и доста изненадан, заявява: „С моето арестуване вие арестувате Евангелизма. Аз винаги съм бил коректен и добросъвестен към властта.[111]

Арестуваните са подложени на разпити и инквизиции. Затворени са редакциите на протестантски издания като „Зорница". Иззети са архиви и кореспонденция. Молитвените домове не могат да се ползват. През юли 1949 г. се провежда процесът срещу 15 протестантски пастори и проповедници. Всички са осъдени по обвинение в „шпионаж" в полза на САЩ и Великобритания и изпратени в затвора. Между осъдените са пасторите Н. Зяпков, М. Костов (професор в Техническия университет в София), Я. Иванов, М. Вратчев, С. Попов и др. Техните съпруги са изселени от София и въдворени в с. Долни Дъбник, Плевенско, и други места. Повечето от останалите арестувани през 1948 г. остават в затворите и в концентрационните лагери. Между тях са Л. Цано – индустриалец от Пловдив, Р. Ешкенази, работещ в Американската мисия, Ст. Бочев, известен финансист и т. н. Около 40 протестантски пастори и проповедници са арестувани и репресирани след процеса през 1949–1950 г. Постъпките и декларациите на правителствата на САЩ и Великобритания, на американския сенат, на ООН, религиозни организации и пр. не са в състояние да спрат погрома, устроен от комунистическата власт върху протестантските църкви в България.[112]

През 1948 г. са арестувани и подложени на разпити няколко католически свещеници. Осемте френски католически училища са затворени, техните имоти одържавени, а преподавателите монаси са принудени да напуснат България. Католическата общност, наброяваща около 60 000 души, е крайно затруднена да поддържа своите църкви, манастири и да упражнява религиозни ритуали. Ожесточеното преследване на католическата църква продължава през следващите години. През август 1952 г. около 60 нейни служители и членове са арестувани и подложени на инквизиции по обвинение в заговор срещу държавата. В последвалия процес епископ Босилков и трима свеще-

ници са осъдени на смърт, а останалите подсъдими – на различни срокове затвор. Върху католическата и протестантската църкви, третирани като оръдие на империалистическия Запад е нанесен тежък удар, който прекратява почти напълно тяхната дейност. До края на 1949 г. са принудени да прекратят своята дейност всички непризнати официално общества и секти.[113]

В този „поход срещу религията в България" комунистическото управление получава подкрепа от БПЦ. Специална декларация на Светия синод осъжда антидържавната и „предателска" дейност на евангелистките пастири и потвърждава наличието на религиозна свобода в България. БПЦ от години настоява за забрана на всички секти и религиозни общества, които отклоняват хората от правата вяра. От своя страна режимът осигурява известна, макар и недостатъчна бюджетна издръжка на православната църква. Традиционните тържествени служби на Коледа и Великден се посещават масово от вярващи с мълчаливото съгласие на властите. Всекидневните служби на църквите продължават, въпреки че повечето млади хора и хора на средна възраст се страхуват да ги посещават, за да не бъдат обвинени политически или да загубят своята работа. Властта се отказва от по-сериозна промяна в устройството и реда на БПЦ и разпорежда на актива на Свещеническия съюз да се подчинява и подкрепя Светия синод. Той възнаграждава и повишава бившите бунтари, поради което те са обвинени от свещеническите среди, че са се предали на „маньоврите и съблазните" на Светия синод.

Ръководството на БКП предпочита да разполага с подчинена на властта православна църква, която да бъде използвана за контрол над вярващите и за предотвратяване на възможна опозиция на режима. С приемането на Закона за изповеданията от 24 февруари 1949 г. се определя новият статут на БПЦ. Според член 12 митрополитите и други служители на църквата, който нарушават закона, обществения ред или морал, работят срещу демократичните институции на държавата, могат да бъдат отстранявани временно или уволнявани по предложение на министъра на външните работи. Светият синод се осведомява за предложението и ако виновните не бъдат отстранени това става по „административен ред".

Тези разпоредби, заедно с конституционната забрана за политическа дейност на свещенослужителите осигурява най-широки възможности на властта да управлява БПЦ и слага окончателно край на нейната автономия. БПЦ е фактически подчинена на Дирекция по вероизповеданията при МС и като всички български институции не може да предприеме каквото и да е без разрешение на ЦК на БКП. Връх на тази политика е изборът на първия, след Освобождението, български православен патриарх на 10 май 1953 г., обявен от радио София за „най-важната дата в историята на българската църква през последните шест столетия". Изборът на патриарх Кирил става без съгласието на Вселенския патриарх в Цариград и цели да експлоатира националното чувство, и да се укрепи престижът на

държавната власт. Населението остава индиферентно, новоизбраният патриарх се смята за оръдие на комунистите, кариерист, преминал на служба към режима. Веднага след церемонията по избора той декларира пред В. Червенков, че църквата е преданна на своя народ и „народната власт."[114]

Политическата ситуация, в която се намира БПЦ, запазването на нейното йерархично устройство, поведението на Светия синод на „пригаждане" и подчинение към властта, унизителното положение, в което е поставен православният клир имат негативни последици за православната църква и религия. Все по-голяма част от населението, особено младите генерации, се отчуждава от религията. Увеличава се броят на атеистите. Свещеничеството намалява числено и застарява. Много малко са младите хора, които искат да се посветят на църквата, а още по-малко са завършилите богословие, които стават свещеници. През учебната 1950/1951 г. Богословският факултет е отделен от СУ, като се създава Духовна академия.[115] Този акт завършва процеса на формално отделяне и фактически на пълно подчинение на БПЦ на държавата. Неговият смисъл е в отделянето на църквата от културата и гражданския живот, отричането на традиционното право на нейните служители да са проповедници на обществена философия и морал, да са интелектуални служители, посветени на възпитанието и грижата за човешките души.

Изкуство в червено и сиво

Мирогледът, душите и сърцата на хората, според комунистическата доктрина, трябва да бъдат спечелени преди всичко с помощта на художествените творци – писатели, художници, композитори, артисти. Те трябва да превъплътят комунистическите идеи и политиката на партията в убедителни и привлекателни за народните маси образи, теми и творби. Те трябва да се превърнат в „инженери", „строители на човешката душа, мисъл и чувства", както обичат да се изразяват новите народни водачи. За да изпълнят тази задача, културните дейци трябва да работят „преди всичко върху себе си", да се освободят от влиянието на „фалшивата, гнила буржоазна западна култура, която замъглява съзнанието на масите", да се въоръжат с „всепобеждаващото оръжие на марксизма-ленинизма", да заработят всеотдайно и мобилизират народните маси за изпълнение решенията на партията-ръководител.[116] Важното място на проповедници и изразители на идеологията и политиката на Комунистическата партия определят особеното внимание и „грижи", които нейното ръководство полага за „социалистическото преустройство" на художественотворческата интелигенция.

От началото на 1948 г. КНИК започва радикална „реорганизация" на всички „сектори" на изкуството, както е прието да се говори на бюрократичния жаргон на партийните функционери. В. Червенков лично ръково-

ди и контролира тези най-висши идеологически сфери, което несъмнено ласкае самолюбието на амбициозния партиен лидер. Негов образец за преустройството е теорията и практиката на Комунистическата партия на Съветския съюз и нейния вожд Й. В. Сталин. Това е категорично заявено в изнесената от него сказка пред културните дейци на тема „Ще има ли война", в която представя като принципи на културната политика решенията на ЦК на ВКП/б/ за литературата, музиката и театъра, решения, насочени против безидейността и аполитичността в литературата и изкуството, против откъсването от съвременната тематика и отдалечаването в областта на миналото, против преклонението пред чуждото, за боева болшевишка партийност в литературата и изкуството.[117]

КНИК се изгражда като институция и създава административна организация, обхващаща всички сфери на изкуството, в съответствие с практиката на съветските партийни и държавни органи. До есента на 1948 г. се формират сектори, отдели и служби, и назначените в тях чиновници, началници, референт-ръководители и др. започват да решават всички въпроси в областта на културата. С наредби, правилници и заповеди на КНИК се определят статут, бюджети, заплати, назначения и уволнения, планиране, отчетност и контрол на културните институции. Подборът на ръководните кадри в КНИК, в професионалните „творчески съюзи", в театри, издателства, изложби, оркестри и пр. става след „установеното проучване" в отдел „Кадри" при комисията по култура към ЦК на БРП/к/ и със заповед на председателя на комитета В. Червенков. Той подписва всички документи от законопроекти, правилници, бюджети, назначаване на комисии до командировки, награди, материални помощи за хората на изкуството и културата.[118]

В периода на организационното устройство на КНИК много от въпросите по „традиция" се решават от ръководствата на творческите съюзи. Тяхната роля и влияние сред театрали, художници, писатели и др. е твърде голяма. Към есента на 1948 г. службите на КНИК, в които отиват редица ръководни функционери на СБП, САТС, СХБ и други професионални сдружения, започват да работят пълноценно. КНИК установява „административно" ръководство в областта на културата. Творческите съюзи губят своето значение при решаване на основните професионални въпроси и все повече приемат ролята на „масови" организации, „трансмисии" в политиката на Комунистическата партия. Техните ръководители демонстративно, явно притеснено, повтарят, че съюзите са само сътрудник и помощник на КНИК, че времето, когато са имали самостоятелна и дори водеща роля, е минало. „Всички тези въпроси, свързани с управлението на театрите – казва Г. Гочев пред пленума на САТС през октомври 1948 г., – ще трябва да ги задавате в комитета". КНИК администрира не само изкуствата и културните институции, но и самите творчески съюзи, като определя, „разпорежда" дори кога и за какво да свикват своите общи събрания.[119]

Държавата слага ръка на цялото материално битие на творческата интелигенция. В началото на 1948 г. са одържавени частните театри, циркове, изложбени зали, издателства, печатници, импресарски къщи и бюра и т. н. КНИК назначава нови директори и ръководен състав на театри, опери, издателства, творчески издания. Писателят Г. Караславов е назначен за директор на Народния театър. Културни дейци от други изкуства, предимно писатели и учители „отечественофронтовци", се назначават като ръководители на театри в страната. Това предизвиква недоволство в артистично-режисьорската гилдия. Недоволство предизвиква смяната на ръководството на Народната опера, където на мястото на безпартийния А. Русков за директор е назначен „партиецът" Ст. Пенчев, а за артистичен директор друг „партиец" – Ст. Стоянов. Цирковите трупи се преобразуват в „колективи", които стопанисват държавните циркове. Лазар Добрич, бивш собственик, който става директор, се оплаква, че държавата прибира 50–60% от бруто прихода и това задълбочава упадъка на цирковото дело в България.

Голямо напрежение в артистичните среди предизвиква работата на специалните комисии за „обследване" на театрите и техните кадри. Назначени от КНИК със заповед на В. Червенков, те трябва да обследват софийските и провинциалните театри, опери и циркове. По тяхно решение са освободени значителен брой артисти без необходимите качества. Комисиите извършват прекатегоризация на артисти, режисьори и технически персонал. Много уволнени и прекатегоризирани протестират и обжалват решенията в „търсене на своите права", което според Г. Гочев било израз на инстинкт за самосъхранение и психология на дребнобуржоазен интелигент. Засилва се „бдителността към вражески елементи". Някои, като режисьорите Н. Фол и Черкезов, са уволнени за фашистка дейност.[120]

КНИК одобрява провеждането на изложбите по определен тематичен план. Комитетът и Министерството на финансите осигуряват средства за „контрактации", кредити за изработване по договор на художествени произведения, което става основно средство да се изпълнят „задачите, поставени от КНИК". Специално постановление на МС урежда въпроса за финансиране от държавата на художници и скулптори чрез контракти, конкурси и откупуване на техни творби. През 1948–1949 г. са обявени конкурси от МС, Министерство на народната отбрана и други министерства и ведомства за паметници на Червената армия и загинали борци против фашизма, за бюстове и портрети на Г. Димитров, Хр. Ботев и пр., за честванията на В. И. Ленин и Й. В. Сталин, на 1-ви май, на 9-и септември, за V конгрес на БКП, за Пловдивския панаир, плакати на Балкантурист, за етикети на държавния спиртен монопол и т.н.

По предложение на СХБ КНИК, Столичният народен съвет и други държавни институти откупуват творби на художници с „крайно затруднено" материално положение като Вл. Димитров – Майстора, Н. Танев, Йордан Гешев и др. От СХБ са заличени значителен брой художници, 33

само от секция „Живопис“, за неучастие в творческия и организационен живот на съюза. При тези условия СХБ обединява всички художници графици и скулптори в страната – 793 души, от които редовни членове са 424 и кандидат-членове – 369.[121] В същата ситуация са поставени 212 членове и 33 кандидат-членове на Съюза на българските писатели. Те са изцяло зависими от държавните издателства, най-вече от книгоиздателството на СБП, което печата творби по предварително одобрен от КНИК план за работа. При тях действа система на „контрактации“ и поръчки, подобна на тази при художниците.[122]

От 3 до 5 юли 1948 г. в София КНИК и САТС провеждат национална конференция на директорите, режисьорите и драматурзите в драматичните театри. В нейната резолюция се констатира, че репертоарът на театрите е значително подобрен в сравнение с 1947 г., „главно във все по-цялостното и справедливо изобразяване на съвременните проблеми“ и след премахването, с малки изключения, на „реакционните и безидейни пиеси“. „Българската сцена – се казва в резолюцията – става вече огнище на сериозни жизнени обществени проблеми, театърът все по-уверено става тръбач на новото време и подпомага изграждането на новия човек“. Българската драма отбелязва положителен, но незадоволителен напредък с пиеси като „Тревога“ на Орлин Василев и „Царска милост“ на К. Зидаров. Повечето от класическите в миналото български пиеси имали идейни и художествени недостатъци, а на сцената все още се появяват постановки, „лишени от всякаква идейна проблематика“. Напредъкът в театралното дело се отдава на „колективния метод“ на поставяне и обсъждане на пиеси. Незадоволително е качеството на „повечето продукции в провинциалните театри“, главно поради „слабо подготвен – идеологически и професионално“, режисьорски, актьорски и ръководен директорски кадър. Взема се решение да се съкратят „навлезлите в театрите без артистични данни“ и да се положат грижи за Висшето театрално училище. Към КНИК се създава репертоарно бюро, което определя „идейно-художествените насоки“ на репертоара на театрите.

През следващите години бюрото изпълнява ролята на цензор, който осигурява провеждане на „правилната“ партийна идейно-художествена политика на художествените съвети, създадени към всички български театри. За новия театрален сезон – 1948–1949 г., всички театри получават „репертоарен списък“ от КНИК и поставят „одобрените“ пиеси, макар че някои режисьори и директори смятат, че те са недостатъчни и не са разнообразни. Специална комисия на КНИК, ръководена от зам.-председателя Ал. Обретенов, проучва състоянието на Народната опера и Народната оперета и намира репертоарната политика за „съвсем неподходяща за нашата обществено-политическа обстановка“. Комисията препоръчва репертоарът да се попълни със съветски, славянски и класически западноевропейски оперети. КНИК решава да се подобри художественият и ръководният състав на оперните театри.[123]

През 1948 г. СХБ работи за създаване на „здраво, реалистическо изкуство“ в служба на народа, за подпомагане с художествени средства създаването на новия човек, строител на социализма. Но управата на съюза се сблъсква с липсата на интерес у голяма част от членовете към обществената и идеологическата дейност. Мнозинството, включително „изтъкнати“ художници, се интересуват само от „личната облага“ (материали, наряди и др.), критикуват „безотговорно“, насаме, в близки кръгове, а някои разпространяват неверни слухове. Много малко е направено, според ръководството на СХБ, за марксистко-ленинското възпитание, оформянето на социалистически мироглед и възприемане реалистичния метод в изкуството. Курсът по „История на изкуството“ се посещава слабо. Колективната художествена дейност е слаба. Художниците мечтаят за самостоятелни изложби, а държавата насърчава колективни, и то на определена, възпитателна за масите тематика. Но посещението на изложбите, включително общите художествени, остава ограничено, поради което СХБ настоява пред В. Червенков да се организират колективни посещения на работници и служещи.[124]

Състоянието на литературата и литературната критика през 1948 г. се оценява като недобро по време на общото събрание на Съюза на писателите. В доклада на Л. Стоянов фигурират няколко „стари“ имена с творби от 1945–1947 г. В изказванията се посочва, че малко писатели пишат. Ст. Ц. Даскалов, един от ревностните представители на „социалистическия реализъм“, преднамерено говори, че има „стари писатели, които живеят в миналото и не могат да се преустроят“. След 9 септември 1944 г. станали такива събития, че „писателите са зашеметени“ и не могат да ги изразят, поради което липсват „големи произведения“. Според Г. Караславов, типичен приспособенец и кариерист, (по думите на литературния критик, комунист Б. Делчев), много писатели „некомунисти“ не са се „споили“ с народа в неговия грандиозен подем и ентусиазъм, за да „изгорят остатъците“ от вредните и пакостни индивидуалистични буржоазни настроения. Не били рядкост в писателските среди „безплодни естетически разбирания“ от миналото. Писателите, особено безпартийните, според Караславов, трябва да усвоят марксистко-ленинския мироглед и художествения реализъм по примера на съветските си колеги и в духа на указанията на В. Червенков. Общото заключение на ръководството на СБП и КНИК е, че няма произведения, които да отразяват „нашата нова действителност“ и „великите идеи на епохата“, да служат за демократичното и патриотичното възпитание на народа.[125]

В средите на писатели, художници, артисти, режисьори, композитори продължават да се водят спорове по творчески и идейни въпроси, да се изказват различни мнения във връзка с постановките на БКП и КНИК за задачите и характера на изкуството. Когато на общото събрание на СБП в средата на април Ал. Обретенов обявява формализмът за „главна опасност“ в изкуството, редица писатели и критици възразяват срещу оценките за ре-

алистична и формалистична литература. Литературният критик Ст. Каролев настоява да не се окачват произволно етикети като „реакционер“ и „формалист“. Такъв е случаят с романа „Кръв“ на К. Константинов, обявен от Д. Б. Митов за вреден, писан „в стила на френската формална логика“, на буржоазния обективизъм и хуманизъм. Малчо Николов отхвърля обвиненията в „голям грях“, че е представител на формализма. Писатели и дори Т. Павлов защитават Ив. Мешеков от подобни критики на Ст. Каролев.

Председателят на СБП Л. Стоянов, Л. Стрелков и други членове на ръководството настояват за ясна позиция за и против „империализма“, за повече бдителност и идеологическа „висота“ на критиката. В резолюцията на събранието се казва, че СБП е „единен“ политически, стои на позициите на демократическия, антиимпериалистически лагер. Посочва се, че различията са „главно идейно творчески“ – по въпроса за борбата срещу формализма, „вулгарния социологизъм“, вредните влияния на „упадъчната западна империалистическа литература“ и „непреживените остатъци“ от противонародни възгледи в миналото. Различия има дори за съдържанието на художествения реализъм, който писателите трябва да усвоят като метод, и неговото задължително преминаване в социалистически реализъм.[126] Ръководството на КНИК и ЦК на БРП/к/ не са доволни от това състояние на нещата в писателските среди.

Определените от конференцията на директорите и режисьорите на театри „главни идеологически насоки“ на репертоара не се спазват. Поставят се спектакли като „Хъшове“ на Ив. Вазов, „Тоска“ и „Моралът на госпожа Дулсия“, които според Г. Костов щели да бъдат аплодирани и при „най-реакционните режими“. Съюзът на музиколозите и концертиращите артисти бил „разцепен“. „Нашите хора години наред не са живели политически живот“, казва неговият председател Г. Белев. Артисти, музиканти и режисьори в Народната опера и други колективи нямат правилни идейно-политически възгледи. Представители на провинциалните театри се оплакват, че кръжоците за изучаване школата на Станиславски (обявена за образец на художествения реализъм – *бел. авт.*) и историята на ВКП/б/ не се посещават, че сп. „Театър“ не се чете, че членове на Съюза на артистите „злословят“ срещу властта и предричат неуспехи в строителството на социализма.[127]

В резолюция на пленума на Съюза на артистите от октомври 1948 г. се констатира, че директори и режисьори не се съобразяват с препоръките на КНИК за репертоара, че идеологическата подготовка на сценичните деятели, свързана с усвояването на марксизма-ленинизма, е слаба, че „бдителността към вражеските елементи“ и чуждите упадъчни влияния се подценява. Известен режисьор заявява: „Каквото някога беше естетизмът, след това натурализмът, сега е социалистическият реализъм“. За него талантът е божествен пламък, който е несъвместим с творчески обсъждания и колективна работа.[128] Г. Гочев и други комунистически дейци-театрали смятат, че българският театър винаги е бил реалистичен, че

няма „явни врагове“, а има „сбъркани позиции“, главно сред безпартийните, но те трябва да бъдат спечелени с възпитателна работа, с разобличаването на вражеската идеология и убеждение в правилността на метода на реализма. Според Г. Гочев „театралното изкуство не е казарма, за да се забрани формализмът и да се утвърди реализмът“.[129] Тази позиция на уважавания режисьор и висш служител на КНИК, изказана пред събрание на САТС през март 1949 г., звучи доста своеобразно и в дисонанс със случващото се в културната сфера след V конгрес на БКП.

Постановките в доклада на В. Червенков и резолюцията по идеологическите въпроси на V конгрес определят не само позицията на партията, но и държавната политика в областта на изкуството и културата. Режисьорът Г. Крънзов в своето изказване пред III пленум на САТС през март 1949 г. подчертава, че докладът на В. Червенков и решенията на V конгрес на БКП поставят като главна задача на българския театър да отразява „онова, което вълнува целия български народ“ и задължават творците на изкуството да построят своята работа „върху войнстващата болшевишка партийност в изкуството“. Според указанията на КНИК задачата на театъра е да „вдъхнови силите на народа“ за изпълнение на петгодишния народностопански план, да „участва повече в това огромно напрежение“. Кратко и прагматично.[130] По думите на „другаря Сталин“ усвояването на марксизма-ленинизма създава „особен тип работник и държавен служител“ и е най-голямото отличие на новия човек, достоен да живее и твори в съветското общество. Той е дисциплиниран и изпълнява решенията на Комунистическата партия и нейните ръководители.

През 1948 г. се подготвя проектозакон за театрите. След V конгрес на БКП КНИК преценява, че не е необходим закон, за чието приемане трябва да се свиква ВНС. Наредбата, издадена от комитета и утвърдена от МС, се смята за достатъчна за уредбата на сложните отношения в театралното дело. Изготвя се и правилник за приложение на наредбата и правилници на театрите, по подобие на този на Народния театър, изработен в предишните години. Художествените съвети получават указания за дейността на театрите с окръжни и решения на КНИК. Провеждат се курсове и конференции за квалификация на режисьори, директори и артисти, а значителна група са изпратени на специализация в Съветския съюз. Държавата подпомага щедро театрите – финансово, със сгради и пр. Спектаклите се посещават „масово“ от новата „възторжена“ публика на десетки фабрични и учрежденски колективи.[131]

През пролетта на 1949 г. художественият съвет на Народния театър „отхвърля по указания от КНИК“ пиесите „Всички са мои синове“ и „Великата сила“ като „вредни“. По този повод се води разгорещен спор, в който Б. Дановски оспорва това решение за „снемането“ на пиеса от прогресивен американски автор, защото не е “болшевик“. Председателят на Съюза на артистите Г. Костов категорично заявява, че на художествените институти и тех-

ните първи хора, режисьорите, не е позволено да грешат, че те трябва да се освободят от индивидуализма и са длъжни да следят отношението на здравата съветска критика към либералните и буржоазни пиеси на Запада.[132]

След 1949 г. в театралните среди престават каквито и да е спорове за ролята и характера на театралното изкуство. На III конгрес на САТС през 1951 г. присъства елитът на българския театър. Почти всички делегати режисьори, драматурзи и актьори са членове на БКП. Малцината безпартийни са по-възрастни театрали, като на някои като Васил Кирков е дадено званието народни артисти. Конгресът приема нов устав, подходящ за една социалистическа организация.[133] През 1949 г. Г. Гочев заявява, цитирайки В. Червенков, че ще се пазят като от чума да заповядват, да декретират, да командват. „Ако са майстори – реалисти, режисьори и актьори – казва той, – няма обективни пречки да дойдат на нашата страна, на правото театрално дело".[134] Хората на театралното, драматично, оперно и цирково изкуство сравнително лесно се приспособяват към изискванията на новото време и се превъплъщават в ролята на ентусиазирани служители на Комунистическата партия и държава.

На 5 и 6 март 1949 г. се провежда Общо събрание на СБП. Писателите обсъждат задачите, които следват от указанията на В. Червенков и решенията на V конгрес на БКП. Основна задача на тяхното творчество става социалистическото строителство и „въодушевяването на народните маси". Ангел Тодоров говори срещу „зловредното влияние на реакционната западна цивилизация" и напада Ив. Радославов с обвинението, че възхвалява символизма и индивидуализма, културните принципи на буржоазната реакционна литература. П. Зарев заявява, че „партийността" означава „народност" в литературата. В този смисъл произведенията на Е. Багряна и Н. Марангозов са реалистични, но далече не „партийни художествени произведения", чиято основа трябва да бъде марксистко-ленинската идеология. Г. Караславов и Ив. Мартинов говорят за ръководната роля на БКП. Ст. Каролев изтъква творбите на Ст. Ц. Даскалов и Кр. Григоров като пример за отражение на живота, на новия работник и селянин-кооператор, за партийност в литературата. Общите решения на събранието утвърждават социалистическия реализъм като основен метод в литературата, необходимостта от борба с реакционната западна идеология, с формализма, естетизма и декадентството, превъзпитанието на писателите в духа на марксизма-ленинизма, за да създават творби, годни да служат за социалистическо преустройство на страната и народа.[135] На писателите се отрежда ролята на служители-пропагандатори на политиката на Комунистическата партия.

Януарският пленум на ЦК на БКП утвърждава догмите на сталинизма в обществения живот като основа за „съветизация" на общество и култура. На 18 януари 1950 г. Ал. Обретенов изнася реч пред извънредно събрание на СБП на тема „Значението на марксизма-ленинизма за из-

граждане на социализма и социалистическата култура". Ясно и системно са поднесени всички постановки на Й. В. Сталин за културата, изразени от неговия ученик и „вожд" на народа В. Червенков. В примитивен и назидателен стил се обяснява, че формите на изкуството се пораждат от действителността, че с помощта на марксизма-ленинизма се създават художествени образи с ново съдържание, че партията ръководи културата и я поставя в „хармония" с политика, икономика и други области на живота.[136] Смисълът на тази войнстваща теоретичност е да покаже кой определя какво трябва да бъде изкуството. В България това са ЦК на БКП и председателят В. Червенков.

През 1948 и особено от 1949 г. нататък Съюзът на българските писатели се превръща в типична тоталитарна масова организация, която провежда и бди за политиката на Комунистическата партия. Съюзът изпълнява поръчки за разправа с всички писатели, които идеологическите функционери на ЦК на БКП и КНИК смятат за неудобни, подлежащи на разобличение като нарушители на комунистическата литературно-художествена схема, наречена социалистически реализъм, и класово-партийния подход. Идеологически погроми са устроени на Ив. Радославов, Ив. Мешеков и Н. Мавродинов, К. Константинов и Й. Вълчев, на автори комунисти, обвинени във формализъм, естетизъм, декадентство и пр. като П. Вежинов, В. Петров, Р. Ралин, Б. Божилов, Ив. Пейчев, Ал. Геров и др. Литературата е поставена в административно-партийно определени тематични и жанрови рамки. Възхвала на партията, Й. В. Сталин, Г. Димитров, В. Червенков, Съветския съюз, строителите на социализма и партизаните, заклеймяване на империализма и буржоазното общество, оди, поеми, революционно-героични драми и романи и т. н. Това става „творчеството" на мнозинството писатели, произвеждащи панегерици и конюнктурно-схематични произведения в услуга на властта. В тази отровна атмосфера някои писатели намират достойнство и сила да мълчат – Ат. Далчев, К. Константинов, К. Петканов и малцина репресирани като Й. Вълчев и А. Христофоров са изхвърлени от литературния живот.[137] Литературата и цялата култура потъва в мрачните години на сталинските догми от 1948 до 1956 г. Българските писатели преживяват „съветизацията", драматичен и унизителен за мнозина преход от европейския либерален литературен свят към затворения, унифициран ред на социалистическия реализъм в неговия най-вулгарен сталински, съветски вид.

Резолюцията на V конгрес на БКП за марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт ясно и недвусмислено определя задачите на партийната политика в изобразителното изкуство и на българските художници като нейни изпълнители. Тя предвижда „системна борба против модернизма и символизма в областта на изобразителните изкуства" и „коленопреклонничеството" пред западноевропейското буржоазно изобразително изкуство, подкрепа и развитие на „реалистичното направле-

ние“, за да се създадат творби, които да отразяват „устрема на трудещите се към социализма“ и „героичното“ минало, да „възпитават, мобилизират и вдъхновяват“ народа за борба за „окончателно тържество на социализма“.[138] Тези задачи са в основата на решенията на годишното събрание на СХБ, проведено на 27–28 февруари 1949 г., и са конкретизирани в доклада на зам.-председателя на КНИК Ал. Обретенов. „Буржоазната идеология, проявяваща се чрез формите на импресионизма, модернизма, натурализма, буржоазния романтизъм и други видове на формализма – се казва в резолюцията на СХБ – има все още значително отражение в съзнанието и практиката на нашите художници.“ Предвиждат се мерки за ликвидиране остатъците от буржоазната идеология, формиране на „здрав“ научен марксистко-ленински мироглед и овладяване на метода на социалистическия реализъм от художниците. Това включва изпълнение решенията на КНИК, „прочистване“ на СХБ от неподходящи кадри, творчески командировки при трудещите се, идеологически курсове, работа в „колективи“, изучаване на съветското изкуство, „планомерност“ и внимателен подбор на произведения за общи художествени изложби (ОХИ), конкурси и пр.[139]

Според проф. Ил. Петров докладът на Ал. Обретенов е „програмен документ“, който ликвидира „всички пакостни наслоения“, пречка по пътя на социалистическия реализъм. Той нарича формализма на западноевропейското изкуство и натурализма страшни „врагове“. Този голям художник и дисциплиниран комунист казва: „всички ние трябва да започнем отначало, трябва да започнем да се учим, трябва да влезем в живота...“. Друг известен художник, също комунист, Т. Манчов, заявява, че докладът на Ал. Обретенов ликвидира с „една пакостна практика, с неправилното водене на борбата срещу уклоните“. Той изяснявал понятията и идейните позиции, с което спомага да се прекратят споровете, разногласията, борбите през последните 3 години в СХБ.[140] Самият Ал. Обретенов гледа на своя доклад като на „теоретическа помощ“ за художниците. В него и в отговорите на зададени въпроси той се спира подробно на импресионизма и натурализма като „типично буржоазно отношение“, на съветското изкуство, на отрицателните страни на „днешното“ изкуство, на необходимостта да се създава национално по форма и социалистическо по съдържание българско изобразително изкуство, което да служи като бойно оръжие в ръцете на нашия народ. Това изкуство трябва да се прави от „всички художници, които да образуват здраво ядро“, като се прекратят „безпринципните фракционни борби“.[141]

През цялата 1948 г. в СХБ се водят спорове между различни групи, разделени най-общо на реалисти и модернисти, включително комунисти, членове на УС. Последните се стремят да докажат, че художественият реализъм не изключва модерни похвати, като дават за пример признати за „прогресивни“ художници като Пикасо или Владимир Димитров – Майстора, творби от състоялата се наскоро изложба на френската живопис и

на съветското изобразително изкуство. Посочва се специално импресионизмът в платната на Сергей Герасимов и Александър Дейнека, като изразно средство на ново, социалистическо съдържание. Някои смятат, че през 1947–1948 г. СХБ и КНИК „контрактували творби на художници", ревностни защитници на „западния реализъм" и противници на новия социалистически реализъм. П. Данчев, един от идеолозите на комунистическия възглед за изкуството, пише по повод публикувания през 1946 г. сборник „Ленин за културата и изкуството": „Новото изкуство не може да е друго, освен дълбоко реалистично... Аз не съм в състояние да смятам произведенията на експресионизма, футуризма, кубизма и други „изми" за висша проява на художествения гений. Аз не ги разбирам..."[142]

Докладът на Ал. Обретенов, отразяващ меродавното мнение на ЦК на БКП, и резолюцията на Общото събрание на СХБ, привидно слагат край на идейните противоречия, намерили израз в дискусията за художественото наследство, която започва през есента на 1948 г. В сп. „Философска мисъл", с главен редактор Т. Павлов, е подложена на критика книгата на Н. Мавродинов „Новата българска живопис". Мавродинов е обвинен, че не е наясно с „класовия, партийния характер на изкуството" и макар да дава някои реалистични постижения на българската живопис, по правило „стои на реакционни, формалистични позиции". С подобни аргументи е атакуван и проф. Н. Райнов за неговата „История на изкуствата". Н. Мавродинов и Н. Райнов са уважавани специалисти, членове на БКП и това, че в хода на дискусията са отречени заедно с видни представители на буржоазната мисъл и изкуство като Андрей Протич, Сирак Скитник, Кирил Цонев, Борис Иванов, Мара Цончева и др., е твърде показателно. В резултат Н. Мавродинов е уволнен като директор на Археологическия музей, а Н. Райнов – от Художествената академия.[143]

Споровете по идеологически и творчески въпроси продължават в средите на художниците, но неформално, в клуба на културните дейци или в приятелска среда. Художниците споделят възгледи и критики предимно между съмишленици в различните групировки. Подготовката и провеждането на XXI ОХИ, изложбата на Пловдивския панаир и откриването на Националната художествена галерия през 1948 г. изострят дискусията, водят до задкулисни борби, интриги, сблъсъци. Кой и как ще определя характера и съдържанието на творчеството, тематиката, стила и съдържанието на творбите е от жизнено значение за художниците. Това означава участие, „контрактации", „откупки", пари, добри пари и, разбира се, творческо признание. Президиумът на СХБ свиква събрания, на които поставя конкретни задачи от тематичния план на изложбата, изяснява творчески и идеологически изисквания.

През 1949 г. изложби, общи и индивидуални, конкурси, контракти за паметници и пр. стават по предложение на СХБ и с решение на КНИК. Комитетът организира тези „мероприятия", опирайки се главно на СХБ,

за да „насочи по правилен път развитието на нашето изобразително изкуство по посока на реалистичното изобразяване на действителността в ясни, разбрани от народа и високи по качество художествени творби". За XXI ОХИ художниците трябва да представят „идейно наситени творби, мобилизиращи и вълнуващи новия зрител", реалистично отразяващи антифашистката борба, подема на трудещите се в изграждането на социализма, дружбата на българския народ с народа на Съветския съюз.[144]

Според ръководството на Съюза на художниците „почти всички" художници представят свои работи за XXI ОХИ. По предложение на СХБ КНИК сключва предварителни договори (контракти) и отпуска средства на 50 души. От отчета на СХБ на Общото събрание през 1951 г. и от протокола на обсъждането на XXI ОХИ, проведено на 20 март 1950 г., става ясно, че много художници като проф. Илия Петров, Борис Ангелушев, проф. Дечко Узунов, проф. Илия Бешков, проф. Иван Фунев, Стоян Сотиров, Александър Стаменов, проф. Любомир Далчев, Васка Емануилова, Мара Георгиева, Боян Петров, Бенчо Обрешков, Васил Бараков не участват в изложбата. По време на обсъждането критикът Кр. Белев изказва недоумение, че в изложбата липсват работи на Стоян Венев, Цанко Лавренов, Златьо Бояджиев, Александър Стаменов и други именити художници. „Може би някой ги е обявил за формалисти" – язвително казва Кр. Белев. „Безспорно в техните изразни средства не липсва влиянието на западноевропейските школи, на сезанизма и формализма, но точно за това журито трябваше да ги остави да покажат своите творби. Нека се запомни, когато се пречи на художника да говори на свой език, той може и да замълчи."[145]

Някои от представителите на Президиума на СХБ в журито не се „сработиха" с представителите на КНИК, което пречи, по мнение на съюзното ръководство, на „една правилна, обективна обща оценка" и поражда недоволство в средите на художниците. Ал. Жендов и негови поддръжници са обвинени по-късно, че са „раздухали" това недоволство и критикуват „с оглед да се подценят направените постижения" в изобразителното изкуство, тръгнало по пътя на „партийността", „под ръководството на Партията и Правителството".[146]

Според Кр. Белев „нашите истински народни художници", независимо от влиянието на формализма върху тях, желаят да се „преустроят с нови средства на реалистичното изкуство". Трагикомично звучат неговите думи, че на българския художник е „предоставена пълна свобода" да твори изкуство „близко до народа", видяно с „очите на неговия политически авангард партията", изразено с „мирогледа на комунистическата идеология", сътворено с „метода на социалистическия реализъм". Художници, които са против намесата и ръководството на Комунистическата партия и КНИК в художествения процес, са в плен на „интелигентски болезнени амбиции", „буржоазния национализъм" и „безродния космополитизъм". Все пак Кр. Белев, както и редица ръководители

комунисти на СХБ, мислят, че като се воюва срещу „реакционната теория за свободата на творческата личност, за изкуството за самото изкуство, за вечната красота“, художниците трябва да имат възможност да изживеят буржоазните влияния чрез своите творби и „всякакъв опит за командаджийство и бюрократическо вмешателство в тази област, както и в други области, е особено пакостен“.[147]

УС на СХБ е критикуван от членове на съюза, че не се е превърнал в „обществен фактор“ и „твърде много позволява на КНИК да се бърка в делата на съюза“, да критикува големи български художници като Илия Петров, които правят „честни усилия да се преустроят“. През 1950 г. председателят на СХБ проф. Илия Петров, отговорният секретар Петър Славов, членовете на Президиума Г. Манчов, Б. Ангелушев, проф. Иван Лазаров, проф. В. Стайков и др. са наказани за своята позиция, че по въпроса за изобразителното изкуство единствено компетентен е Съюзът на художниците в България и никой няма право да се бърка в тази „светая светих“. Поради това те не разяснява всемирното значение на съветското изобразително изкуство и не приемат начина на „преустройство“ на българските художници. Според В. Червенков, те съзнателно не повели борба срещу „буржоазния бунт на реакционери“ като Ал. Жендов, които защитават буржоазното упадъчно изкуство, отричат реализма, ръководството на партията и съветското изкуство.[148]

В. Червенков, ЦК на БКП и КНИК не могат да позволят да се оспорва тяхната ръководна роля дори от големи имена в българското изобразително изкуство, някои от които като Ал. Жендов и Илия Петров отдавна са свързани с комунистическото движение. Повечето от критиците на партийното ръководство са преподаватели в Художествената академия, поради което тя става прицел и пример за назидание. В средата на 1949 г. в доклад на комисията по обследване на Художествената академия се правят характеристики на преподавателите, според които Д. Узунов, Ил. Петров, Б. Иванов, Н. Ганушев, Б. Митов, К. Цонев, Н. Райнов, Ив. Ненов, Ил. Бешков, едни от най-големите български художници „академици“, са обявени за формалисти, реакционери или „идеалисти“.[149] В началото на 1950 г. с постановление на КНИК се освобождават от длъжност Д. Узунов като ректор и Илия Петров – зам.-ректор на Художествената академия. През март 1950 г. излиза постановлението на ЦК на БКП за състоянието и най-близките задачи на Държавната художествена академия. Уволнени са Кирил Цонев и Иван Ненов. За ректор е назначен писателят Кр. Кюлявков, функционер на ЦК на БКП, а за заместник-ректор – Л. Белмустаков, съветник и протеже на В. Червенков. С решенията на ЦК на БКП и КНИК Художествената академия е „преустроена“, за да „внедрява метода на социалистическия реализъм“, съветското изкуство и марксистко-ленинската естетика.[150]

Л. Белмустаков и Ал. Обретенов изнасят доклади при обсъждането на XXI ОХИ в края на март 1950 г. И двамата са много критични, дори Л. Бел-

мустаков изтъква повече недостатъци, отколкото постижения на изложбата. Става ясно, че за участие са допуснати главно млади, неизвестни автори, които в много случаи представят някакъв „натурализъм", документалност, творби без композиция и дълбочина, плакатни работи, но по темата. Измежду малкото изказвания твърде странно звучи това на Владимир Димитров – Майстора, за който „пътят е социалистическият реализъм", но за да се направят големи работи, „пречи липсата на дарование". Той пожелава „по-голяма човечност, по-голяма искреност в работата", за да „постигнат живота" и да спомогнат за построяването в целия свят на „единствения спасител на човечеството" – социализма. Ал. Обретенов констатира със съжаление, че обсъждането се провалило, защото художниците нямат желание да дискутират и предпочитат да мълчат. Според него няма разбиране и навик за критика и самокритика. Някои отхвърлени от журито са обидени и огорчени, други се „отдръпнали" след критичните оценки и предпочитат да критикуват зад гърба, на трети пречел неизживян индивидуализъм.[151] Всъщност художниците са стреснати и изплашени от мерките, които Партията и правителството взимат, от наказанията и обвиненията срещу най-видни имена, включително комунисти. Вече се чува за разправата, която се готви срещу доскорошния приятел на В. Червенков Ал. Жендов.

На 9 март 1950 г. Ал. Жендов изпраща лично писмо до генералния секретар на ЦК на БКП В. Червенков, с което се опитва да защити правото на художниците да преценяват стойността, идейната и изобразителна значимост на минали и настоящи произведения на изобразителното изкуство. За съжаление той свързва това право с искането да бъдат отстранени от художествения живот и СХБ творци като К. Щъркелов, Н. Танев, Н. Кожухаров, Д. Гюдженов, Б. Златарева, Б. Денев и други „враждебни на комунизма", „изолирани от партията" „буржоазни елементи". В. Червенков, който има положително и покровителствено отношение към някои от обвинените художници, вижда подходяща възможност да даде урок на интелигенцията и да пречупи всякакви илюзии за собствено мнение, за неподчинение на комунистическото ръководство. С помощта на „съветските другари" партийният и държавен апарат устройва в периода март-юли яростна кампания за разобличаване на Ал. Жендов и „жендовците", която засяга пряко най-вече Съюза на художниците и този на писателите – СБП.

Връх на кампанията е речта на В. Червенков „За партията и против партията в изобразителното изкуство", произнесена и публикувана в средата на лятото на 1950 г. Тя е образец на вулгарния, примитивен и агресивен език, с който комунистическите ръководители клеветят и „громят" своите истински и набедени, както е в случая, врагове. Комунистът Жендов става изразител на „буржоазния отвратителен страх от народа", на „западно-капиталистическата цивилизация", „индивидуалистичен буржоазен бунт", „дребнобуржоазна интелигентщина", естетизъм, „вкусовщина" (!!?). Той е „класов враг", противник на „истинското изкуство, което

иде от Изток“ и т. н., и т. н.[152] Съдбата на Жендов е трагична, а писатели и художници, заклеймени като „жендовци“, са принудени да се критикуват, самокритикуват, да се молят за прошка пред Партията и само посилните могат да издържат, като замълчат. Или като напуснат България, както правят Х. Явашев, Д. Перец, Е. Алшех, А. Калъчев и други, да останат невъзвращенци като Ж. Папазов, Б. Георгиев, Н. Михайлов и т. н.

Ръководствата на СХБ и други творчески организации определят 1950 г. като преломна. Съгласно резолюцията на V общо събрание на СХБ, проведено но 8 юни 1951 г., буржоазната идеология е победена, с „помощта на ЦК на БКП и КНИК“ е овладян методът на социалистическия реализъм и е възприета партийността в изобразителното изкуство, което следва „неотклонно линията на Партията и Правителството“ и „вдъхновяващия пример на съветското изобразително изкуство“.[153] Съгласно тематичния план на КНИК през 1950 г. се провеждат художествени изложби, посветени на мира, на живота и делото на Г. Димитров. Художниците са посещавани в своите ателиета и са свиквани на обсъждания от представители на КНИК и СХБ, които им дават „ценни препоръки“ и „директиви за идейно-политическия характер“ на изложбите, конкурсите и пр. Точно са определени темите, които подлежат на договаряне от типа на: Г. Димитров пред V конгрес на БКП, с младежи, с В. Коларов; партизански бой; Отечествената война; посрещане на Червената армия и т. н.[154]

Всички въпроси на художниците се решават от чиновниците в КНИК и СХБ, чийто устав се променя, за да стане една истинска комунистическа централизирана организация. За преданите на властта художници се осигуряват ателиета лично от др. Червенков и от председателя на Софийския народен съвет, стипендии в чужбина, контракти, които само за ОХИ през 1952 г. достигат 7,5 млн. лв. Материално-битовите въпроси, особено „контрактациите“, стават основен проблем за художниците, както и за писатели, музиканти и театрали.[155]

На Общото събрание на СХБ, състояло се на 6 юли 1956 г., проф. Иван Ненов говори за „държавното подпомагане на българските художници“ и казва: „Кой се интересува днес от нашите творби? В съзнанието на нашата общественост изкуството е една официална проява... Ние станахме доставчици на държавата. Къде са тези хора, които да купуват за собствени нужди художествени произведения. Никога у нас не е било така – да не се купува частно... Ние не намираме темите. Затова нашите произведения не затрогват.“[156] Това изказване е от времето на „размразяването“. През 1950–1951 г. настъпва период, определен от проф. Д. Аврамов като „творческа пустиня“. Художници, артисти, интелектуалци са обгърнати от студената и креслива еднаквост на комунистическата система. Те са служители, „доставчици“ на държавата, „войници“ на партията, освен онези, които остават с миналото, като потъващи останки от буржоазната интелигенция заедно с края на нейното обществено битие.

* * *

През 1949–1951 г. завършва процесът на „социалистическо" преустройство на всички условия за професионално-творческа работа и обществен живот на българската интелигенция. БКП и тоталитарната държава осъществяват ръководство и пълен контрол върху интелектуалната дейност. Този процес се извършва под влияние на теорията и практиката на политическата система на „сталинизма" в Съветския съюз, чийто диктаторски характер намира израз в „култа към личността на Сталин" и неговия български прототип – „култа към личността на В. Червенков". Целият идеен и културен живот е вкаран в „култовската нормативистика", вулгаризъм и догматизъм, които крайно ограничават възможностите за творческа реализация и практически ликвидират с правото на обществено мнение на интелигенцията. Старата буржоазна интелигенция е „превъзпитана", като възприема догмите на марксизма-ленинизма или е отстранена от обществена изява, „прочистена" от държавния апарат – образователни, стопански и културни институции. На нейно място идва нова, подготвена в класово-партийните образци на съветската система, група, наречена „работници на умствения труд". На Шестия конгрес на БКП през 1954 г. е провъзгласено, че социалистическото преустройство на науката и културата са завършили.[157]

Смъртта на Г. Димитров, процесът и екзекуцията на Тр. Костов и възкачването на В. Червенков като генерален секретар на БКП, председател на Министерския съвет и „вожд" на българския народ отварят най-мрачния период от комунистическото управление, свързан с цялостна „съветизация" и русификация на българското общество през 1950-1951 г. Честването на 70-годишнината от рождението на „великия водач на съветските народи и на цялото прогресивно човечество Й. В. Сталин", демонстрира съвършено новото положение, в което се намират интелектуалците или умствените работници в България. КНИК „разпорежда" на всички висши учебни заведения, художествено-творчески съюзи, СНР и други културно-масови организации, на всички техни издания и други „средства за пропаганда" – кино, театър, радио, хорове, оркестри и пр., да проведат от 14 до 21 декември „научни", литературни, музикални и други художествени „мероприятия" в прослава на живота и делото на великия Сталин.[158] И множеството хора на ума, перото, четката и изкуствата въобще изпълняват своя дълг, своята „служба на партията и народа".

В началото на 50-те години настъпват твърде съществени промени в групата на интелигенцията и се очертават тенденциите на нейната по-нататъшна съдба. Бързо нараства броят на хората на умствения труд с висше образование. Към 1955 г. специалистите с висше и средно образование са два пъти повече спрямо 1945 г. По-важно е обстоятелството, че този числен растеж е същевременно процес на обновяване състава и социално-по-

литическия облик на българската интелигенция. През 1952 г. броят на специалистите с висше образование е 48 480, от които 45 580 са активно заети. Близо половината – 23 047, са завършили до 1944 г., а 7595 – от 1945 до 1948 г. За четири години – от 1949 до 1952 г., висше образование завършват 17 838 души, като 6496, или над 36% от тях завършват през 1952 г.

Съществено значение има режимът на подбор и подготовка на новото поколение специалисти с висше образование. Ръководството на Комунистическата партия, следвайки идеологическата презумпция да се „освободи от услугите на буржоазните специалисти", взема „решителни мерки" за създаване на предана на народната власт интелигенция от младежи, набирани „из средите на работническата класа". Това става официална държавна политика със специално Постановление на Министерски съвет от февруари 1950 г. С него се възлага на ЦС на ОРПС и на ЦК на ДСНМ да набират за висшите учебни заведения ударници, рационализатори, ръководители и участници в младежки бригади с не по-малко от две години производствен стаж. Те получават специални стипендии и се обучават по специален режим, известен като „рабфак" (работнически факултет). Съгласно новата наредба за провеждане на кандидат-студентски изпити и приемане на нови студенти от април 1950 г. във ВУЗ се допускат само „трудещи се" или деца на такива, лица без „фашистки и противонародни прояви".[159]

Към 1952 г. са починали и отпаднали по различни причини над 10 000 висшисти, активно заети през 1946 г. Гражданите, които упражняват „свободни професии" непрекъснато намаляват. През 1956 г. след известна „либерализация" на режима те са 7017, от които 6384 са в градовете. С висше образование са 4734, а 73 са с полувисше. Среднистите са 774, а с по-ниско образование са 1436. Според тогавашната статистика в свободни професии се включват частно практикуващи музиканти и певци по ресторанти и сватби, акушерки, превозвачи и други подобни. От висшистите 602 са лекари, по правило пенсионери, 894 са художници, артисти, частни учители, „свободни" журналисти, 109 са в строителството и 3120 са с „други" занятия, но не и в традиционните интелигентски професии. Повечето са по-възрастни хора, работещи на частно. В българската статистика през 50-те години вече няма категория „интелигенция".[160]

През 1955 г. две трети от специалистите с висше образование са завършили след 1945 г., а половината след 1949 г. Те са се оформили като граждани и специалисти при новите условия и са носители на различни професионални, идеологически и социо-психологически характеристики. Те израстват в условията на непрекъснато нарастващо влияние на Комунистическата партия върху младежта, в океан от пропаганда и „информация", ежедневно внедрявана в училища, пионерски и комсомолски дружества, спортни и други организации. Информация, според която всичко най-добро идва от Съветския съюз, а злото е на Запад. Младите хора не желаят да слушат западните радиостанции или мнения на по-възрастни-

те. Много родители предпочитат да оставят младежите да израснат като убедени и лоялни поддръжници на комунистическата власт, отколкото да ги подложат на опасности и да ги направят трудно приспособими към живота, от който не могат да избягат. Съветският съюз изглежда все по-могъщ и неговата империя зад „желязната завеса" – все по-дълговечна.[161]

Твърде съществени са промените в политическата принадлежност и ангажираност на служителите и работниците на умствения труд. От 61 166 активно заети специалисти в страната в средата на 50-те години – 14 597 (24%) са комунисти, 7050 (11,5%) – членове на ДКМС, 1742 (2,8%) – членове на БЗНС и 37 777 (61,8%) са безпартийни, като в тези цифри не влизат около 10 000 души, работещи в системата на МНО, МВР, БКП, БЗНС, ТКЗС.[162] Почти всички безпартийни членуват в Профсъюзите, Отечествения фронт, „масовите" и творческо-професионалните организации, които обслужват Комунистическата партия. Тези обществени ангажименти са задължително условие за упражняване на професията, което е възможно изключително на държавна служба.

В средата на 50-те години основната част от ра́ботниците на умствения труд са хора, произлизащи от работнически и селски слоеве, но твърде голям брой са от семейства на служители, чиновници, учители и други служещи. Във всички интелигентски професии има силно изразена тенденция към подмладяване.[163] Един парадокс на времето е, че върху младите специалисти също пада неприятен оттенък от преднамереното отношение към старата буржоазна интелигенция. Придобивайки интелигентска професия, те губят някои формални идеологически преимущества от принадлежността към основните трудови класи – работници и селяни. Но висшето образование отваря пътя към държавния апарат и към привилегированите прослойки от „номенклатурата", добрите служби, научна кариера и пр. Достъпът до ръководни места и кариера до голяма степен се препречва от ръководния кадър, установен през революционния период след 9 септември 1944 г., но е значително облекчен от масовите чистки в периода 1949–1953 г. Ако перифразираме Дж. Оруел, типичният комунист в началото на 50-те години вече е официалният малък човек с „бяла якичка", на държавна служба, чиновник, скромен и обикновено въздържател, поне на публични места.[164]

В началото на 50-те години на мястото на буржоазния тип интелигент индивидуалист се утвърждава нов тип специалист с висше образование, изцяло подвластен на идеите и нормите на новото време, служещ, чиято дейност е регламентирана от държавата и е под контрола на обществените организации. Опортюнист в живота и службата, той знае кое може, кое се цени, кое е опасно. Една цяла генерация по-млади интелигенти от буржоазния период преживяват мъчителния път на „пригаждането" към новата действителност. За хора́та на изкуството, дори тези с леви убеждения, съобразяването със силата е още по-подтискащо. Критикът-комунист Б. Делчев, който замлъква за дълго след 1947 г., пише за поета В. Ханчев: „В

продължение на много години, както повечето от поетите на своето поколение, В. Ханчев следваше не само своя глас, а и гласа на един вътрешен цензор, когото мълчаливо беше приел за арбитър на своите мисли. Поради това по необходимост той се движеше между пресметливостта и съкровените вълнения и водеше понякога против съвестта и волята си, двойнствен творчески живот..."[165] Раздвоеност, жажда за живот и страх в сянката на смазващата монументалност на култовската архитектура на Партийния дом, което ражда, по думите на Б. Ангелушев, „чернотия и сивотия" в света на художниците като отражение на действителността.[166]

Променя се професионалната и териториалната характеристика на хората на умствения труд. Преобладават специалисти по технически дисциплини, икономика, земеделие, медицина (вж. таблица № 1)[167]

Таблица 1

Брой на специалистите с висше и средно образование към 31 декември 1952 г.

Категории и отрасъл	**С висше образование**	**Със средно образование**
Инженерно-технич. кадри (вкл. архитекти)	5427	16980
В селското и горското стопанство (агрономи, лесовъди, ветеринарни лекари, инженери по мелиорация и механизация)	4732	1435
Стопанско-икономически кадри	9172	6337
Здравеопазване	7589	6678
Просвета	7970	24180
Изкуство	1234	–
Право	5852	–
Други	571	1423
Общо	**42547**	**57033**

Тук не са включени специалистите към МНО, МВР, БКП, БЗНС и ТКЗС

Намалява значително броят на среднистите, които могат да се причислят към интелигенцията. Те са най-вече в учителската професия. Твърде спорно е положението и статутът на някои категории, завършили висше образование – специални инженерни науки, счетоводство, търговия и др., които извършват по същество чисто изпълнителски труд. Възниква тенденция на интелектуална „пауперизация", на понижаване качеството на образованието на умствените работници. Едностранчивото развитие или по-скоро деградиране на образованието и научната дейност, деформирани от идеоло-

гически презумпции и „масовизацията“ на висшето образование, преориентацията към бърза подготовка на тесни специалисти, ограничената информация, стриктното прилагане на „класовия подход“, липсата на достатъчно източници и стимули за усъвършенстване са едни от важните причини голямата част от новата генерация „висшисти“ да са с недостатъчна професионална подготовка и добра съвременна култура. Повечето упражняват чиновнически, а не творчески тип дейност в градовете. Делът на специалистите с висше образование в непроизводствената сфера достига 50–60%. Чиновническият апарат се удвоява спрямо 1946 г.[168] Специалистите в производството и на село трудно се задържат за по няколко години. Това води до деформация на функциите и неефективност на интелектуалния труд, с който се занимава най-способната и енергична част от новите млади поколения.

Социалният престиж на традиционните интелигентски професии остава висок независимо от промените в политическата конюнктура. Същевременно се засилва вътрешната диференциация и различия сред хората на умствения труд, своеобразна обществено-професионална разхвърляност, плод на специализацията, на разликите в служебната йерархия, на притока на хиляди млади хора, получили висше образование в градовете, на разпадане на стари, традиционни връзки и недостиг на нови в скованата от правила, инструкции и норми действителност. Много важно е обстоятелството, че интелигенцията за пореден път обновява персонално своя състав. Това има редица последствия, свързани с трудното приобщаване към духовен живот и създаване на материално битие на специалисти-висшисти според представите, останали от старата интелигенция и съвременните достъпни образци, с ограничени възможности за възприемане и установяване на определени културни традиции.

Всичко това става във време, когато интелигенцията е загубила някои свои традиционни функции и най-съществените белези на самостоятелна обществена група, да изразява и формира обществено мнение, идеи и политики, да дава идеологически, морални и естетически оценки и отговори, да поддържа материален и културен суверенитет, който й създава особено място в обществото на водач и арбитър, на глашатай и защитник на националните интереси. На мястото на буржоазната интелигенция от средата на 40-те години, плод на европейската култура и националната духовна традиция, се образуват различни по численост слоеве образовани хора, за които се узаконява положението на умствени работници и дейци на стопански, културни и други „фронтове“. Те живеят в ситуация на преходност, на социална ферментация, от която тепърва ще се формира обществена група с облик и самосъзнание на интелигенция в новото индустриално и градско общество. Нейните предвестници ще се явят в публични дискусии, творчески експерименти и произведения, в които се възражда хуманизмът по време на първото „размразяване“ в средата на 50-те години, за да минат десетилетия... до свободата.

БЕЛЕЖКИ

[1] ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 109, 110.

[2] *Коен, А.* Интелигенцията в нашата народна република, Ново време, 1951, № 10, с. 65, 67; *Горанова, М.* Начални стъпки в организационното..., 331–363; ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 135–140.

[3] *Сталин, Й. В.* Съчинения, т. 13, 56–59, 174–179; ВКП/б/ в резолюции и решения, т. II, 900–902.

[4] *Павлов, Т.* Отечественофронтовската интелигенция, Съвременник, 1946, № 1, с. 1621; *Стойков, Ат.* Към въпроса за интелигенцията в Отечественофронтовския период, Съвременник, 1946, № 16, 918–928; *Натан, Ж.* Великобългарският шовинизъм в историческата книжнина у нас, пак там, 130–136; *Димитров, Г.* Съч. Т. 11, с. 180, 367.

[5] *Ликов, А.* Ролята на интелигенцията, Изгрев № 256, 6 авг. 1945.

[6] *Мавродинов, Н.* Личности и характери, 52–73; *Цветаров, Л.* Пътищата..., 36–40.

[7] *Цветаров, Л.* Пътищата ..., 40–45, 48, 51; *Кинкел, Ив.* Настоящето и бъдещето на фашизма, АССП, 1932, № 2, 109–112; Философия и социология, 1942, № 2, 41–49, 51–56, № 3, с. 44; *Крапчев, Д.* Изминат път, С., 1992; *Казасов, Д.* Искри ..., 219–222, 289–347.

[8] *Делчев, Б.* Дневник, С., 1995, с. 22, 23.

[9] *Бочев, Ст.* Капитализмът в България, С., 1998, с. 103, 253, 514, 541.

[10] *Горанова, М.* Начални ..., с. 351, 163.

[11] ЦПА, ф. 1, оп. 15, а.е. 10, л. 56–59.

[12] *Чакалов, А.* Националният ..., с.102, 107, 125; Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, с. 242, 243; С. Д. 26 ОНС, I РС, 32 зас., 24 февр. 1946, с. 9.

[13] *Цветаров, Л.* Пътищата..., 38–51; *Меворах, Н.* За адвокатурата. Адвокатски преглед, 1946, № 2, с. 13; *Шангов, Б.* Технически кадри. ИАК, 1948, № 1, 4–6; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 39, 43–47.

[14] *Грозев, Г.* Правилната ..., 619–620; Адвокатски преглед, 1945, № 5, с. 52, 1946, № 3, с. 30; ИАК, 1947, № 3 , с. 5; ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 115, 242–244; а.е. 7, л. 21.

[15] *Грозев, Г.* Правилната ..., 619–626; ЦДА на РБ, ф. 4, оп. 2, а.е. 12, л. 27; ф. 34, оп. 1, а.е. 29, л. 33; ф.77, оп. 1, а.е. 85, л. 7; ф. 126, оп. 1, а.е. 2, л. 4.

[16] *Стойков, А.* Към въпроса ..., с. 926; Резолюция на медицинската секция при НС „Звено", Изгрев № 475, 2 апр. 1946; ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 30–47; ф. 38, оп. 1, а.е. 4, л. 103–106, ф. 126, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.

[17] *Грозев, Г.* Правилната ..., с. 620; *Горанова, М.* Начални ..., с. 337, 348–350, 363; *Кинкел, И.* Настоящето и ..., с. 109; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 947, л. 12, 35; а.е. 468, л. 4–7, 13, 17; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 5, л. 94, 102, 138; а.е. 6, л. 66–71.

[18] *Кожухаров, К.* Държавата според земеделската идеология, С., 1946, 81–85; Реформаторското дело на Александър Стамболийски, С., 1948, 10–19; Земеделско знаме № 2, 2 окт. 1944; Социалистическа борба, 1945, № 1, 37–47, № 2, с. 50; *Трифонов, Тр.* Тенденции в политическото развитие на България, Бразда, 1945, № 10, пак там № 5, с. 86; Съвременник, 1946, № 2, 124–126, № 15, 929–943; Моралните и политически основи на НС „Звено", С., 1947; Изгрев, № 310, 6 окт. 1945, № 511, 8 юни 1946.

[19] Изгрев, № 560, 4 авг. 1946; ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а.е. 134, л. 1 и сл ; ф. 133, оп. 4, а.е. 2, л. 9; оп. 5, а.е. 1, л. 67–95; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 194, л. 1, оп. 25, а.е. 1, л. 1–3.

[20] *Чичовска, В.* Държавни културни институции в България 1944–1948, – В: България 1300 г., т. I, С. 1981, с. 467; Изгрев № 229, 1945; Ново време 1947, № 3, 261–264; *Кюлявков, К.* Изборите и културната самодейност на българската интелигенция, Съвременник, 1945, № 23–24; *Фурнаджиев, Н.* Творческата интелигенция в служба на народа, пак там, 1946, 1161–1163; *Обретенов, Ал.* Камара на народната култура, пак там, 1945, № 19, с. 891, 892.

[21] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 9, л. 80.

[22] *Богданов, И.* Поглед напред, Изгрев, № 475, 1946; *Стойков, А.* Към въпроса..., с. 919; ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 9, л. 55, 65, 67; ф. 36, оп. 1, а.е. 1, л. 56, 81–200; ф. 38, оп. 1, а.е. 2, л. 383, а.е. 4, л. 25; ф. 133, оп. 2, а.е. 1, л. 14, оп. 4, а.е. 1, л. 9.

[23] *Чинков, П. К.* Сега ще чуете нашия коментар, С., 2001, с. 396, 397.

[24] Изгрев № 529, 29 юни 1946.

[25] *Далчев, А.* Съчинения, т. II, С., 1984, с. 38, 39.

[26] *Терпешев, Д.* Какво се цели, Р.д. № 262, 25 юли 1945; Културно пробуждане, Изгрев, № 272, 24 авг. 1945.

[27] *Петканов, К.* Към мира, Изгрев, № 288, 31 авг. 1945.

[28] Изгрев № 286, 9 септ. 1945.

[29] *Ликов, А.* Ролята на ..., Изгрев № 256, 6 авг. 1945.

[30] ЦПА, ф. 1, оп. 17, а.е. 19, л. 44–46; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 109–112.

[31] С. Д. 26 ОНС, I рс, кн.I, С., 1945, с. 38, 39; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 1, а.е. 4, л. 69.

[32] *Игнатов, М.* За приемането на новите студенти, Р. Д. № 150, 8 юли 1946, пак там, №№ 145, 146,149 от 1946; ЦДА на РБ, ф. 132, оп. 1, а.е. 158, л. 39, 40; ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 106–109; ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 99, л. 1–18; а.е. 86, л. 5, 6; ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 5, л. 11–14, 27–29; а.е. 49, л. 6–10.

[33] ЦДА на РБ, ф.28, оп. 1, а.е. 28, л. 109–113; ОПА София, ф.1, оп. 1, а.е. 5, л.32–35, 66; а.е. 49, л. 1–10; СД ВНС, Д. I, кн. 1, 1946, 10 зас. 3.XII.1946, 84–86.

[34] ОПА София, ф. 1, оп. 1, а.е. 5, л. 27–29, 32, 33.

[35] *Бретхолц, В.* Видях сгромолясването им, 266–268.

[36] *Димитров, И.* Деветосептемврийската революция и проблемът за единодействието на антифашистките сили, Социологически проблеми, 1984, № 4, 12–21; Революция и култура, Известия на БДСН, 1946, № 1; *Червенков, В.* Към въпроса за общественото развитие у нас, Ново време, 1947, № 1, 5–12; *Ошавков, Ж.* Първият отечественофронтовец, Съвременник, 1946, № 13, 743–747; *Топенчаров, В.* Новият етап в демократичното развитие на страната, Ново време, 1947, № 1, 15–17.

[37] Д.в. № 257, 5 ноем. 1947.

[38] Дневници VI ВНС, 1947, 104 зас., с. 552, 555–562.

[39] Д.в. № 199, 28 авг. 1947.

[40] Цит. по: *Терзиев, В.* Съдебната защита ..., с. 11.

[41] Дневници VI ВНС, 104 зас., 15 окт. 1947, с. 571.

[42] *Добчев, П.* Българската адвокатура, 176–183; Адвокатски преглед, 1947, № 2, 9–14.

[43] Адвокатски преглед, 1947, № 2, с. 12.

[44] Д.в., № 173, 28 юли 1947, № 70, 2 апр. 1948; Адвокатски преглед, 1948, № 7, с. 6; ЦДА на РБ, ф. 168, оп. 1, а.е. 5, л. 1–4, 14, 15; а.е. 6, л. 3, 23; а.е. 7, л. 34–54, 63–138; ф. 55, оп. 3, а.е. 27, л .144; ф. 210, оп. 14, а.е. 36, л. 32.

[45] *Добчев, П.* Българската ..., 183–190; Адвокатски преглед, 1948, № 7, с. 65, № 10, с. 104.

[46] Адвокатски преглед, 1948, № 6, с. 51, № 7, с. 65, № 9, с. 85, № 10, с. 103; Д.в. № 302, 27 дек. 1947, № 92, 22 апр. 1949.

[47] Адвокатски преглед, 1948, № 6, с. 51, № 7, с. 65, 66, № 9, с. 85.

[48] *Терзиев, В.* Съдебната..., с.157; Известия, № 49, 10 юни 1952.

[49] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 9, л. 232, 233, 244, 248; а.е. 15, л. 12, 19; а.е. 19, л. 26; ф. 36, оп. 1, а.е. 3, л. 20; а.е. 23, л. 15.

[50] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 172, л. 37. Подобна е ситуацията с отнети помещения на инженери, художници, артисти, учени.

[51] Пети конгрес на БКП, т. I, С., 1949, с. 224, 225; National Archives, Roll 5, 769.00/12–154, p.1–5.

[52] Д.в. № 95, 4 апр. 1949.

[53] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 4, л. 1, 8, 10; а.е. 5, л. 4, а.е. 8, л. 1, 2.

[54] Пак там, а.е. 4, л. 8, 25, 26, 32, 33; а.е. 17, л. 13; ф. 38, оп. 1, а.е. 5, л. 1–5.

[55] ЦДА на РБ, ф. 38, оп. 1, а.е. 9, л. 232–248; а.е. 15, л. 12, 19; ф. 36, оп. 1, а.е. 3, л. 19, 20; а.е. 23, л. 15, 16; а.е. 4, л. 25, 26; ф. 210, оп. 14, а.е. 36, л. 32.

[56] National Archives, Roll 5, 769.00/12–154, p.1–5.

[57] ЦДА на РБ, ф. 36, оп. 1, а.е. 5, л. 13.

[58] Пак там, л. 1–15; ф. 38, оп. 1, а.е. 5, л. 1, 2.

[59] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 4, л. 3–32, 32, 38, 40, 43; а.е. 7, л. 15.

[60] Пак там, а.е. 7, л. 10–14.

[61] Пак там, л. 2, 54, 55, 62; а.е. 9, л. 56; ИАК, 1948, № 3, с. 20.

[62] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 7, л. 54, 55; ф. 47, оп. 1, а.е. 322, л. 4–10; оп. 2, а.е. 17а, л. 1–40; а.е. 181, л. 177–179.

[63] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 10, л. 1, 2.

[64] Пак там, а.е. 10, л. 5–7; а.е. 9, л. 45–49; 52, 53, 73, 84, 85.

[65] Пак там, а.е. 9, л. 58, 59; ф. 127, оп. 1, а.е. 4, л. 51.

[66] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 9, л. 56, 67.

[67] *Шангов, Б.* Технически кадри, ИАК, 1948, № 1, 3–6; пак там, 32–35, № 3–4, 17–19; ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 7, л. 3; ф. 126, оп. 1, а.е. 10, л. 4; National Archives, Roll 5, 769.00/12–154, p. 1–14.

[68] ЦДА на РБ, ф. 126, оп. 1, а.е. 10, л. 3–4, а.е. 9, л. 13, 14, 16.

[69] Пак там, а.е. 9, л. 7, 13, 14, 16.

[70] Пак там, л. 34, 48, 49, 62, 68, 69, 166, 167.

[71] ЦДА на РБ, ф. 127, оп. 1, а.е. 7, л. 1–3, 6, 7.

[72] Пак там, л. 7, 9.

[73] Пак там, л. 9–16, 27, 28.

[74] Пак там, л. 27–28

[75] *Чичовска, В.* Държавни културни ..., с. 214, 474, 477; Бюлетин на КНИК, 1949, № 1; ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 57–86; ф. 143, оп. 1, а.е. 7, л. 6, а.е. 110, л. 144–146, 198; ф. 55, оп. 3, а.е. 136, л. 56, 57, 65.

[76] ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 358, л. 3.

[77] История на Софийския. ..., с. 267.

[78] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 28, л. 20 – 100, 194, 217–234; а.е. 31, л. 7; а.е. 110, л. 152.

[79] Пак там, а.е. 30, л. 140–143.

[80] История на Софийския..., с. 268, 269.

[81] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 28, л. 170–178; ф. 994, оп. 2, а.е. 142, л. 1 и сл.; а.е. 119, 120,124, 125, 126, 130, 132.

[82] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 18, 35; а.е. 4, л. 46; оп. 6, а.е.4, л. 50.

[83] Ново време, 1956, № 5, 3–13, № 10, 3–14, 35–53; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 8, л. 43–52.

[84] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 4, л. 46, 47; а.е. 3, л. 18, 44.

[85] Пети конгрес на БКП, т. I, с. 276, 280–304; БКП в резолюции и решения, т. IV, с. 126.

[86] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 30, 31; а.е. 6, л. 5–11.

[87] *Жданов, А.* Положението и задачите на философския фронт, Ново време, 1947, № 9, 809–827; Съвременник, 1946, № 16, с. 929, 940.

[88] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 33–35; оп. 6, а.е. 2, л. 17; ЦПА, ф. 1, оп. 12, а.е. 468, л. 13–19.

[89] История на Софийския...,с.269; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 6, а.е. 9, л. 20–23, 31; а.е. 11, л. 16, 17; ф. 994, оп. 2, а.е № № 163, 402.

[90] *Чичовска, В.* Политиката срещу ...,437–440; История на Софийския ...с. 266, 267; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 152, л. 1 и сл. ; а.е. №№ 593, 594, 595; ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 38,

39; ЦПА, ф. 3, оп. 5, а.е. 121, л. 78; National Archives, Roll 6, 874.4212/2–349, p. 1; 874. 4212/6–548, p. 1.

[91] *Аврамов, П.* Културната революция...,с. 85, 88–91; История на Софийския..., с. 270; БКП в резолюции и решения, т. IV, с. 237; ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 29, л. 2–5; а.е. 28, л. 47–98.

[92] *Коен, А.* Интелигенцията..., 63–69; *Червенков, В.* Отговори на въпроси, Ново време, 1950, № 3, с. 275, 276; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 33, 35.

93 Пети конгрес на БКП, т. I, 246–304; ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 33–37.

[94] *Гак, Г.* Политиката и идеологията в съветското общество, Съвременник, 1947, № 1, 56–63.

[95] *Терпешев, Д.* Ролята на културните дейци при изпълнение на петгодишния стопански план, Септември, 1949, № 8, 3, 4; *Грозев, Г.* Правилната .., 619–626; ЦДА на РБ, ф. 28, оп. 1, а.е. 629, л. 6, 7.

[96] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 115, л. 2–6, а.е. 110, л. 144–146.

[97] *Димитрова, Е.* Мичуринското учение – нов етап в развитието на дарвинизма, Ново време, 1948, № 11, 993–1005.

[98] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 3, л. 34, 35; а.е. 6, л. 9, 10; оп. 6, а.е. 11, л. 20.

[99] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 4, л. 44, 45, 50; оп. 6, а.е. 9, л. 1–17; а.е. 13, л. 19, 140; а.е. 11, л. 16, 46, 47; оп. 8, а.е. 9, л. 9, 10–13, 124–157.

[100] *Чичовска, В.* Политиката срещу ..., 445–448. ЦДА на РБ, ф.55, оп.2, а.е. 22, л. 1–10.

[101] *Пирьов, Г.* Кадри, рационализации и стопански план. Социални проучвания, 1949, № 1, 36–39; ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 5, а.е. 61, л. 16, 29, 30, 69, 150; ф. 210, оп. 1, а.е. 589, л. 5, 55, 88; ф. 47, оп. 1, а.е. 538, л. 17.

[102] *Аврамов, П.* Културната революция..., с. 88, 89; Пети конгрес ..., с. 414; ЦДА на РБ, ф.55, оп.5, а.е.61, л.1 и сл.

[103] Пети конгрес на БКП, ч. 1, с. 272.

[104] Народна просвета, 1950, № 6, с. 34, 35; ЦДА на РБ, ф.55, оп.5, а.е.61, л.5–21, 44, 222.

[105] ЦДА на РБ, ф. 55, оп. 5, а.е. 61, л.3–6, 16–33, 40–46, 60–160.

[106] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 10, а.е.11, л.1–50; ф. 55, оп. 5, а.е. 61, л. 1–15, 29–45, 60–160.

[107] Екзарх Стефан I Български. Документален сборник. Ред. Л. Любенова. С., 2003, 232–264; Български екзарх..., с. 8, 9, 543–546; Свободна и независима България, 1949, № 2; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 12, 13, 29.

[108] *Калканджиева, Д.* Българската православна църква и държавата 1944–1953. С., 1997, 213–221; National Archives, Roll 6, 869. 413/2–1252, p.1–4; 874.404/ 3–1649, p. 1–4; 874. 404/3–2449, p. 1, 2; 874.404/3–2349, p. 1, 2. 874.404/ 10–2549, p. 1–23.

[109] *Калканджиева, Д.* Българската православна църква..., 212–253; Свободна и независима България № 20, 17 авг. 1949; № 11, 27 авг. 1949; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 1–30.

[110] Пети конгрес..., 276–304; БКП в резолюции..., т. IV, с. 126, 127.

[111] Свободна и независима България, № № 9, 10, 11, 12, 20, 1949; National Archives, Roll 6, 874.404/7–2749,p. 1–4; 874.404/3–549; 874.404/2–849; 874.404/2–649; 874.404/4–849, p. 1–4; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 1 и сл. ; а.е. № № 209, 212.

[112] Свободна и независима България, № 2, 15 февр. 1949; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 202, л. 1 и сл; National Archives, Roll 6, 869.413/2–1252, p.1–4.

[113] ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 1, 27–32; а.е. 157, л. 1 и сл; а.е. 172, л. 1–5, а.е. №№ 226, 226, 250; *Seton–Watson, H.* The East European Revolution..., p. 289; National Archives, Roll6, 869. 413/10–2952; 869. 413/11-252; 869. 413/12–1052; 869. 413/7–2654.

[114] ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 7; а.е. 264, л. 1–15; а.е. 267, л. 1–12; а.е. №№ 157, 159, 164, 288; National Archives, Roll 6, 769.00/11–454, p. 7; 869. 413/5–2153, p. 1–6; 869. 413/5–1953, p. 1–15.

[115] История на Софийския ..., с. 274; ЦДА на РБ, ф. 165, оп. 3, а.е. 156, л. 1–14.

[116] *Коен, А.* Интелигенцията в ..., 67–69; *Терпешев, Д.* Ролята на ..., с. 3, 4; Г. Димитров за ролята и задачите на сп. „Философски преглед“, Съвременник, 1946, № 23, 1311–1313; *Данчев, П.* Художествено творчество и политика, пак там № 23, 1 дек. 1946; *Червенков, В.* Отговори..., с. 277; *Грозев, Г.* Правилната кадрова..., с. 3, 4.

[117] Жданов, А. За списанията „Звезда“ и „Ленинград“, Съвременник, 1946, № 23, Положението и задачите на философския фронт, Ново време, 1947, № 9, 809–827; ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 33, л. 26.

[118] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 10, л. 152, 164–187, 198, 199; ф. 123, оп. 1, а.е. 37, л. 10.

[119] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 33, л. 2, 9, 77, 159; а.е. 37, л. 9–11; ф. 551, оп. 1, а.е. 8, л. 19; ф. 133, оп. 6, а.е. 2, л. 5.

[120] ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 152, 198, 199; ф. 123, оп. `1, а.е. 32, л. 29, 30; а.е. 33, л. 5, 12, 115, 181.

[121] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 6, а..е. 2, л. 9 – 27.

[122] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 175–197; а.е. 8, л. 1–7, 19.

[123] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 45, л. 1–3; а.е. 33, л. 2, 9, 81, 90, 115; а.е. 36, л. 194, 195; а.е. 37, л. 14–16; ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л.134, 135, 198, 200.

[124] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 6, а.е. 2, л. 1–21; а.е. 42, л. 1, 2.

[125] ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е. 2, л. 168–173; а.е. 8, л. 19–44.

[126] *Мигев, В.* Българските писатели ..., 53–101; *Митов, Д. Б.* Едно вредно издание, Ново време, 1947, № 4, 384–386; ЦДА на РБ, ф. 551, оп– 1, а..е. 2, л. 171, 172, 344.

[127] ЦДА на РБ, ф. 123, оп. 1, а.е. 33, л. 23–29, 81, 97, 115, 150.

[128] Пак там, л. 181–183; а.е. 32, л. 81–83; а.е. 37, л. 15–17, 23.

[129] Пак там, а.е. 37, л. 24, 25.

[130] Пак там, а.е. 37, л. 17; а.е. 33, л. 15; а.е. 36, л. 191, 192; ф. 55, оп. 6, а.е. 29, л. 64–101.

[131] ЦДА на РБ, ф. 123, оп.1 ,а.е. 36, л. 195, 198; ф. 55, оп. 6, а.е. 29, л. 78, 100, 101.

[132] ЦДА на РБ, ф.123, оп. 1, а.е. 24, л. 1–78; а.е. 57, л. 1–60.

[133] Пак там, а.е. 57, л. 1–56.

[134] Пак там, а.е. 37, л. 17.

[135] ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.8, л.49,52,58,60–63.

[136] *Червенков, В.* За науката, изкуството и културата, С., 1953; ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 1, а.е.12, л.1–28.

[137] *Игов, С.* История на.., с. 792, 793; *Христова, Н.* Българският художествен елит през втората половина на XX век – между идеите и идеологията – В: Двадесети век. Опит за равносметка, С., 2003, 58–62.

[138] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 3.

[139] Пак там, оп. 6, а.е. 2, л. 10–14; оп. 7, а.е. 62, л. 4–55, 94–103.

[140] Пак там, оп. 6, а.е. 62, л. 76, 91.

[141] Пак там, л. 53–55, 94–100.

[142] Пак там, оп. 7, а.е. 62, л. 57, 58, 73, 77–79, 82, 83, 96–101.

[143] *Христова, Н.* Политика на „психотерапията“. Щрихи към художествения живот в България в началото на 50-те години. Лица на времето, 2, 1997, 104–106; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 23, л. 295, 196 (Статии на Б.Райнов и Л. Белмустаков по въпроса на изобразителното изкуство/.

[144] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 6, 7; а.е. 23, л. 30; оп. 6, а.е. 41, л.1–4.

[145] Пак там, оп. 7, а.е. 2, л. 8; а.е. 23, л. 34.

[146] Съвременник, 1948, № 10, 590–592; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 8.

[147] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 23, л. 35; а.е. 62, л. 98–103, 139–143.

[148] Пак там, а.е. 2, л. 41, 42; а.е. 62, л. 110. В УС на СХБ, избран през февруари 1948 г., 8 души са членове на БКП, включително председателят Ст. Сотиров и отговорният секретар П. Славов. Двама са безпартийни и Илия Бешков е от БЗНС, ф. 133, оп. 5, а.е. 8, л. 52.

[149] *Аврамов, Д.* Диалог..., с. 13; *Аврамов, Д.* Равносметка на едно преломно десетилетие, Култура, 1989; *Маринска, Р.* 20-те години..., с. 218; ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 2, а.е. 57, л. 138–141.

[150] *Христова, Н.* Политика на ..., с. 107, 108; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 3; ф.143, оп. 2, а.е. 51, л. 1–143.

[151] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 23, л. 19–51.

[152] *Генов, Г.* Погромът ..., 16–22; *Христова, Н.* Социалистическият реализъм ..., 161–165; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 4, 5; а.е. 62, л. 375.

[153] *Червенков, В.* Реч на съвещанието с партийните, държавните и съюзно-творческите ръководители за работата на културния фронт (30 ян. 1953), Ново време, 1953, № 1, 63–71; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 7, а.е. 2, л. 8; а.е. 62, л. 375–377.

[154] *Червенков, В.* За общата художествена изложба 1952 г., Ново време, 1953, № 2, 38–40; ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а.е. 2, л. 8–11, а.е. 8, л. 23–31.

[155] *Давидов, Н.* Другарят Вълко Червенков за науката, изкуството и културата, Ново време, 1954, № 1, с. 95, 108; *Шмиргела, Н.* За висока идейност и художествено майсторство в изобразителното изкуство, Ново време, 1954, № 4, 50–70; ЦДА на РБ, ф. 133, оп.7, а.е. 62, л. 350–374; а.е. 23, л. 1; оп. 6, а.е. 15, л. 52; а.е. 1, л. 5; а.е. 20, л. 23–26, 100; а.е. 10, л. 1–19,22, 51, 70–75, 112; оп. 9, а.е. 6, л. 1–8.

[156] Пак там, оп. 9, а.е. 6, л. 6; а.е. 37, л. 12.

[157] Ново време, 1954, № 2.

[158] ЦДА на РБ, ф. 146, оп. 5, а.е. 8, л. 62–64.

[159] ДВ. № 50, 1 март 1950, № 102, 30 апр. 1950; Икономика на България, т. II, с. 495.

[160] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 16, а.с. 589, л. 6; а.с. 588, л. 43; Прсброяването на населението в НРБ на 1 дек. 1956 г., кн. IV, Д., 1961, 28–31.

[161] National Archives, Roll 6, 769.00/12–2854, p. 1–4.

[162] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 16, а.е. 589, л. 6.

[163] Преброяване на ... кн.3, С., 1961 , 1–300.

[164] *Williams, R.* Culture and Society, 1780–1950, p. 280.

[165] *Делчев, Б.* Избрани статии, С., 1970, 195–199.

[166] ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 9, а.е. 57, л. 13.

[167] ЦДА на РБ, ф. 210, оп. 16, а.е. 589, л. 1 и сл.; а.е. 588, л. 88–94.

[168] *Беров, Л.* Икономическото развитие..., с. 162; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 1, а.е. 322, л. 4–10.

ИСТОРИЧЕСКОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО

Заключение

Историята на обществените групи в българските градове в средата на миналия XX век е повлияна от два фундаментални световни фактора – еволюционния процес на ***модернизация*** и революционния, насилствен процес на изграждане на ***социалистическа***, ***тоталитарна*** по своята същност, обществено-политическа система в Съветския съюз и попадналите в неговата сфера на влияние след Втората световна война страни от Източна Европа и Азия. В изследването са представени промените в съдбата на различните слоеве от българската буржоазия и интелигенция, на работниците и служещите в края на 30-те и през военните години, и в периода след завземането на политическата власт от Комунистическата партия на 9 септември 1944 г. до началото на 50-те години на века.

Социалните, икономическите и културните характеристики на всяка отделна група от населението на градовете, институциите и дейностите, свързани с тях в началото на комунистическите „революции" в източноевропейските държави са резултат на нивото и особеностите на процеса на модернизация в Източна и Централна Европа. Модернизацията от традиционно, аграрно към промишлено градско капиталистическо общество започва в страните от региона относително късно, през последната четвърт на XIX век. Те се оказват в периферията на световната капиталистическа система и се развиват при твърде неизгодни икономически, политически и културни условия. В средата на 40-те години социално-икономическото развитие на тези страни, оценявано с нормите, критериите и достиженията на развитите капиталистически държави, не е преминало така наречената „прединдустриална фаза" и само Чехословакия, по-точно Чехия, е сравнително напреднала в своето индустриално развитие. Характерно за тях е изостанало, често примитивно селско стопанство и други дребностокови форми като занаятчийството и домашната индустрия, преобладаващо селско население, ниска степен на урбанизация, концентрация на промишлеността и модерното въобще в малък брой градски центрове, което поражда противостоение „град – село" и особен тип „островно" развитие на процеса на модернизация. Създава се порочен кръг от недостиг на капитали и липса на пазари, ниска степен на заетост, производителност и покупателна способност на работната сила, всепроникваща мизерия. Усилията за „догонване" на „развития Запад" чрез активна намеса на държавата в икономиката и социалните отношения нямат по-значим ефект, за

което допринася неблагоприятната стопанска и политическа конюнктура в света, Европа и региона в периода между двете световни войни.

Развитието на капиталистическите отношения в България и другите страни от Източна Европа не достига момента на масово отделяне на дребните собственици от техните средства за производство, след което започва ускорена индустриализация, утвърждаване на капитализма и модерна социална структура на обществото с преобладаващо градско население, буржоазни слоеве и наемничество. Основният социално-икономически конфликт в страните от Източна Европа е между капитала и дребностоковото стопанство, което поставя предела на капиталистическата модернизация. Нейните слаби достижения, поради което някои автори я определят като „полууспешна", създават предпоставки за конфликт между „горните" управляващи слоеве на буржоазията – предприемачество, бюрокрация, офицерство, политици, интелигенция, и мнозинството от населението – селяни, работници, дребни градски собственици и многолюдни категории бедни служители – наемници. Тези обстоятелства са в основата на колапса на парламентарната демокрация и успеха на авторитарните режими в региона (с изключение на Чехословакия), за постоянните социални катаклизми и силните „левичарски" антикапиталистически настроения сред населението. Те подхранват илюзиите на дребнособствениците групи за създаване на общество на равенството, трудовата собственост и социалната справедливост, а също така подкрепата за комунистическите партии сред част от селяните, работниците, служителите и градската беднота. Но това не променя факта, че основната и единствена причина за „социалистическата ориентация" на някои източноевропейски страни, между които и България, е тяхното оставане във военно-политическата сфера на влияние на Съветския съюз след Втората световна война.

Тези общи изводи за резултатите на модернизацията се потвърждават от конкретните исторически сведения и анализи на състоянието на всяка от обществените групи в градовете на България и общата картина на българското общество в средата на 40-те години на XX век. Същевременно се налагат и други важни заключения. Точно поради „островния" тип развитие в градовете, особено по-големите и най-вече София, по това време се постига значителна степен на модерност, на „европеизиране", както пишат редица автори. Капиталистическата буржоазия – индустриалци, банкери и търговци – от втора и трета генерация са усвоили и прилагат, макар в сравнително ограничен мащаб, най-съвременните методи на капиталистическа организация. Увеличава се броят на квалифицираните и постоянни работници в промишлеността и транспорта. Дребната буржоазия се отдалечава от похватите на стария еснаф и придобива състав и структура в занаятите, търговията, превоза и услугите, свързана с потребностите и консумацията на европейския градски човек. Заедно с нарастващата група на образовани служители и чиновници в държавни, об-

щински, кооперативни и частни институции и предприятия дребнобуржоазните слоеве оформят т. нар. „нови средни слоеве“, най-характерното социално явления в междувоенния период в Европа. Към тях се отнася и интелигенцията, която придобива нов състав, като се увеличава делът и категориите на хората с „академично“ образование, на упражняващите „свободни професии“, на интелектуалците в културата, на висшия управленчески слой на държавата и капиталистическите предприятия.

Краят на 30-те и началото на 40-те години е един от историческите моменти с най-високи достижения в българската култура. В стремежа да се модернизира страната е изградена съвременна администрация с подбрани по образователен и морален ценз служители. Законодателната и институционалната уредба, включително трудово-социалната, отговарят на стандартите на европейското държавно устройство и Обединените нации. Значително се увеличава населението на големите и средните градове, в които стават все повече елементите на „европейската“ цивилизация – в архитектурата и благоустройството, транспорта, училища, банки и фабрики, преса, радио, кино, домашно обзавеждане и облекло, всекидневието и начина на мислене.

Изследването свидетелства за висока концентрация на икономическа и културна модерност сред буржоазните градски слоеве, резултат на натрупани знания и опит, материални и духовни придобивки от три поколения българи. Това намира израз в привързаността на мнозинството граждани към демокрацията и хуманизма, в техния страх от насилието и диктатурата, била тя кафява или червена. Все по-устойчиви стават нормите и ценностите на буржоазната етика на индивидуализма, корпоративизма, кооперацията и благотворителността, принципите на свободата, творчеството, чест и достойнство като основа на гражданско поведение.

В капиталистическите, управленческите и научни среди се оформят реалистични и обосновани възгледи за индустриализация и модернизация на страната. Нейни основни направления, според проекти, изработени през 1946–1947 г., са производствена техника и други произведения, необходими на земеделието, преработвателната индустрия за селскостопански продукти и наличните минерални суровини, енергетиката и комуникациите, съответните насоки в образованието и научните изследвания, които да осигурят специализация и конкурентност на България в световното разделение на труда. България разполага с достатъчен брой специалисти, предприемачи, професионалисти, преподаватели и управленци, с европейско ниво на подготовка, резултат на естествен обществен подбор и конкуренция. Те могат да осигурят успешно развитие на страната при новите, по-благоприятни условия на социално-икономическо развитие, в които влизат страните с демокрация и пазарна икономика след Втората световна война. Това заключение е дължимо на поколения българи, които дълго време са свързвани с неуспех, провал, изчерпани възможности и

какви ли не още вини, когато пряко тяхната воля и възможности, съдбата бе решила друго.

Най-важната черта на комунистическия, съветски модел на обществено устройство, свързан с имената на В. И. Ленин и Й. В. Сталин, е неговата ирационалност. Обществото се преобразува и конструира „от горе на долу" от група хора, имащи пълен монопол върху властта, които следват една на пръв поглед проста, ясна и обоснована идеологическа концепция. В централизираната командна система на „плановата държавна икономика", в социалната йерархия с „господство на работническата класа" и нейния „авангард" Комунистическата партия няма място за обществените групи, хора и занятия от „буржоазно-капиталистическото общество". Преустройството и ликвидацията на капиталистическото и дребнобуржоазно предприемачество, на администрацията и интелигенцията се извършват в сравнително кратък период от 5–6 години след 9 септември 1944 г. Този период на социална „трансформация" от буржоазен към социалистически обществен ред преминава през два ясно разграничени етапа.

Времето до края на 1947 г. може да се приеме за подготвителен етап, в който се променя предимно политическата система на властта. Повечето основни елементи на тогавашната социално-икономическа структура на обществото, базирана на частната собственост, се запазват. Същевременно се разместват социалните пластове, главно поради промени в политическата система. Комунистическата партия се превръща в невиждана дотогава в българската история масова партия с централизирана и дисциплинирана организация, многоброен актив, предимно от млади хора, и ръководно ядро от професионални революционери. Тя овладява органите за насилие, милиция, правосъдие, армия, централната и местната власт, Отечествения фронт и масовите организации. Това дава възможност на БРП/к/ да упражнява още на този първоначален етап реалната власт, като направлява все по-директно всички елементи и страни на обществения живот. Неговият ход и ритъм се регулират и насочват чрез „революционното насилие" и всеобхватна идеологизация, чиято цел е пропагандирането и налагането на сталинската система, отъждествявана със социализма.

Все пак икономическите условия и съществуването на политическа опозиция допринасят за съхраняване на важни черти на обществен плурализъм и парламентарна демокрация, сполучливо определяни като „затихващ плурализъм". Обществената организация по това време се свързва с особена „ОФ ера" или се определя като „народна демокрация", които са отрицание на буржоазно-капиталистическия порядък, но същевременно не са съветска власт и диктатура на пролетарията. На тази основа ръководителите на Комунистическата партия в България, подобно на своите събратя от Полша, Унгария, Чехословакия, Румъния, развиват идеята за „особен национален път към социализма", различен от този в Съветския съюз.

Определящо значение за съхраняването на „относителна“, ограничена стопанска и политическа демокрация до 1947 г. имат външнополитическите условия. Същевременно това е резултат на „неподготвеността“, а всъщност нежеланието на мнозинството от българския народ да приеме одържавяването, премахването на частната собственост, практика и инициатива, на демократичния порядък в полза на социализма. Запазването на икономическата и гражданско-професионална самостоятелност е движеща сила в поведението на едрата и дребната буржоазия, на мнозинството от интелигенцията и градското население. С това е свързан дори постоянният стремеж на голям брой работници и служители към частна самостоятелна дейност.

При политическите и икономическите условия до края на 1947 г. буржоазните групи оцеляват, водят трудна за описание борба с властта и надигналите се бедни слоеве за продължаване на своя начин на живот, дейност и самостоятелност. От гледна точка на политическата история това е време на борби и събития, личности и партии. От гледище на житейската съдба на стотици хиляди граждани това са години на оцеляване, на съхраняване достигнатото социално статукво и неговите писани и неписани правила. Снабдяване с материали, стоки, храни и облекло, заплати и доходи, цени и данъци, пенсии и социални осигуровки, регламентация на частната дейност и труда са най-важните въпроси от всекидневието на хората в градовете. През този период се запазва социалната йерархия на буржоазния свят, която е йерархия на доходите, занятията, ценностите и престижа. Промените, които властта прави, са в полза на „трудещите се“, преди всичко на работници и държавни чиновници, но те остават на ниските социални нива. Работниците запазват почти същия състав и произход от буржоазния период, докато групата на служещите в администрацията, армията и милицията, образованието, съдебната система и прочие се променя съществено. Образователният и служебен ценз отстъпват място при персоналния подбор на служещите, на произхода от „народа“, предаността към народната власт и членство в управляващите партии, преди всичко комунистическата.

Особено важна промяна в социалния ред след 9 септември 1944 г. е раждането на политическата, партийна „номенклатура“. Тя се превръща в обществено-политическа група, организирана като пирамидална йерархическа система от ръководители, функционери, служители и активисти на Комунистическата партия в апарата на партията и свързаните с нея обществени организации „трансмисии“, в държавната администрация и стопанските организации (вкл. членове на други партии и безпартийни). Членовете на тази прослойка получават право да упражняват обществените длъжности срещу изискването за вярност към „народната власт“, т.е. Комунистическата партия. Сред тях изпъква категорията на големците, т. е. ръководните кадри „на отчет“ към Политбюро, Централния и

областните комитети на БРП/к/, които стават заместители и изразители на държавната власт.

Овладяването на всички нива на властта от комунистическата номенклатура е причината за непрекъснатите „чистки", прочистването на различни категории служещи, учители, учени и т. н. от набедените като „фашисти", „реакционери", „великобългарски шовинисти", „врагове на народа". Отмъщение и жестоки репресии се стоварват върху политици и управленци от предишните режими, срещу дейци на опозицията и хиляди граждани, индустриалци, търговци, адвокати, бивши офицери, духовници и пр. Нарастващият брой нови служители, възможността да се заема държавна служба, да се упражнява власт, да се постигне по-добро социално положение е основната мотивация на хиляди хора от „долните слоеве", селяни, работници, служители, но също и интелигенти да стават членове на Комунистическата партия.

Колкото и брутална да е властта на Комунистическата партия през тези години, в очите на повечето граждани тя е временна или най-малкото няма да посмее да промени някои „свещени" техни права като частната собственост, придобита с труд, свободната инициатива, избор на политическо и професионално представителство. Градският буржоазен човек все още вярва в неприкосновеността на своята собственост и частен живот, в справедливостта на закона, уважава традицията, семейството, църквата, общественото мнение повече от силните на деня. Той вярва, че новите властници ще уважават неговите права. Малцина допускат, че това е илюзия, която скоро ще свърши.

В края на 1947 г. започва ускорено „социалистическо преустройство" на българското общество. Съветският модел на обществена организация, на ускорена индустриализация и масова колективизация в условията на разгаряне на класовата борба е обявен за единствено верния и по същество задължителен. През 1950 г. социалистическото преустройство придобива характера и формата на „съветизация", т. е. копиране на съветското държавно, икономическо и културно устройство под прякото ръководство на съветските политически фактори.

Разгромът на политическата опозиция, преустройството на Отечествения фронт и държавната организация слагат край на всички остатъци от парламентарна демокрация. Комунистическата партия има „ръководна роля" в новата командно-административна система, която се осъществява от „номенклатурата". Серия от чистки променят състава на „номенклатурата", апарата на БКП и държавната администрация, където към средата на 50-те години преобладават хора от по-младите поколения, предани на комунистическото ръководство, вожда и Съветския съюз.

Вълната от национализации, на различни форми на одържавяване от края на 1947 до средата на 1949 г. променя безвъзвратно българското общество. Капиталистическата буржоазия е ликвидирана като обществена

група. Експроприациите обхващат всяко по-значимо имущество на капиталисти, индустриалци и търговци, но също така и на десетки хиляди занаятчии, полузанаятчии, дребни търговци, автопревозвачи, аптекари, лекари, зъболекари, инженери и архитекти, покрита градска собственост, земя, земеделски машини и инвентар, влогове и частни дарителски фондове и т. н. Комунистическата власт извършва узаконен грабеж на имоти и имущества, с което се стреми да изкорени, да ликвидира частната собственост въобще и свързаните с нея буржоазни слоеве и отношения, условията за тяхното обществено присъствие и поведение. Частната собственост във всичките й разновидности загубва легитимност. Частната дейност се обезценява официално, става осъдителна и неправомерна в създадената идеологическа и обществена атмосфера. Професионалните организации на индустриалци, занаятчии, търговци, инженери, лекари, адвокати и други се ликвидират.

Заграбените средства се „акумулират", „мобилизират" за целите на индустриализацията и изграждането на държавна стопанска организация. В контекста на тази политика протича процесът на кооперяване на дребните собственици в градовете. Той се извършва с идеологическа, икономическа и административна принуда, като добива формата на експроприация на дребностоковото стопанство. Дори стари кооперативни дейци, комунисти, като Илия Бояджиев, Бочо Илиев и други, са отстранени от Централния кооперативен съюз през 1949 г. и репресирани с обвинението, че поддържат дребнобуржоазните илюзии у кооператорите, че кооперациите трябва да обслужват не само интересите на държавата, но и на своите членове. В началото на 50-те години кооперациите са фактически държавни предприятия, каквито са и организациите на превозвачите от автомобилния и коларския транспорт.

Дребнобуржоазните слоеве в промишлеността, търговията и транспорта престават да съществуват като самостоятелни обществени групи. Няколко хиляди частни занаятчии и търговци, главно по-възрастни хора, са „маргинализирани" в задния двор на новото социалистическо общество. Същата е съдбата и на земеделците в градовете след първите вълни на насилствена колективизация, „масовизация" на ТКЗС, през 1949 – 1951 г. Хиляди буржоазни хора – бивши индустриалци, офицери, търговци, адвокати, политици, администратори и техните семейства, изстрадват години от своя живот в трудови лагери, затвори, принудително въдворени в отдалечени райони, където се препитават като наемници в предприятия и ТКЗС-та.

Държавата се превръща в монополен разпоредител на материалните и трудовите ресурси, на социалния и частен живот на гражданите. Това определя характера и устройството на създаващата се по същото време централизирана политико-административна и стопанска организация. В нейните централни и местни органи намират служба всички активисти на

Комунистическата партия. По този начин се извършва процес на институционализация, на бюрократизация, на сраствane на партийния актив, на номенклатурата с държавата. Ражда се и се установява системата на управление на Партията – Държава.

От това време датира масовото присвояване или признаване на образователен ценз чрез постановления и укази, след завършване на ускорени курсове на „рабфак“ и вечерни гимназии, на Висшата партийна школа и т. н., на по-големи и по-малки ръководни кадри на партията и държавата. Заедно с опрощаването на „грешките на нашите хора“ това има тежки последствия за нивото на компетентност при определяне и реализиране на държавната политика. Съдебната разправа с Тр. Костов и други видни комунистически дейци, повечето принадлежащи към по-образования слой на БКП, и последвалите чистки в партията подготвят идването на власт на В. Червенков и онези партийни ръководители, които със съдействието на „съветските специалисти“ трябва да преустроят българското общество изцяло по образ и подобие на съветското.

Групата на държавните служители и чиновници расте изключително бързо, за да достигне в началото на 60-те години до една трета от активното население. Гигантската бюрократизация на обществения живот е причина за ниската ефективност на държавния апарат, на неговите служители, мнозина от които усвояват манталитета на началници, а не на „слуги на народа“. Това са предимно привилегированата „номенклатура“ и редица други паразитни категории чиновници, които населението нарича „чантаджии“. Мнозинството обикновени служещи от „ниските“ многолюдни категории, като счетоводители, касиери, плановици, учители, инженери, техници, лекари, живеят и работят като държавни наемници в сиво и бедно ежедневие с надежда, че децата им ще се изучат за по-добър живот.

В хода на „форсираната“ индустриализация след 1948 г. протича дирижиран от Комунистическата партия процес на класообразуване, на създаване на „истинска“ работническа класа. Зад фасадата на пищните официални декори, отчети за съревнования и ударници, награди и герои на труда работничеството изживява един от най-тежките моменти в своята история. То все още се състои преди всичко от неустановената, подвижна, сменяща професия, предприятие и месторабота маса от бедни, слабо образовани, грубовати и онеправдани труженици. В нея ежегодно се вливат или отпадат десетки хиляди хора, полуселяни и полуграждани, довчерашни земеделци и еснафи, младежи, домакини, пенсионери, „бивши“ хора и т. н. Тяхната „социална адаптация“ протича в условията на екстензивно развитие на производството, където преобладава неквалифициран физически и умствен труд.

Работниците са поставени в изключително трудни условия. Трудовият процес се интензифицира значително чрез полагане на извънреден труд в работни и почивни дни, поради прекомерни планове, високи нор-

ми и ниски възнаграждения, съревнование и ударничество. Условията на труд, неговата безопасност и хигиена се подобряват, но крайно недостатъчно, поради липса на средства и неспазване на трудовите закони. Растат трудовите злополуки. Мнозинството от работниците и служителите живеят в тежки жилищни и битови условия в покрайнините на градовете. Те са напълно зависими от ръководителите на предприятията, партийни и профсъюзни организации, за които е важно единствено поставените от „Партията" задачи. Тепърва предстои гигантският преход на милиони селяни в градовете, за да се сбъдне мечтата на идеологически фантазьори за многочислена и силна работническа класа, докато един ден това се окаже поредната фикс идея от XIX век... Засега, в началото на 50-те години, работничеството расте числено и попада във все по-голяма зависимост от нов, непознат и всесилен господар – „партията – държава", като води „тиха война" за своите най-елементарни човешки нужди.

В началото на 50-те години завършва своя исторически път „старата" буржоазна интелигенция. В хода на модернизацията и социалното преустройство възниква парадоксална ситуация. Бързият числен растеж на традиционни и нови интелигентски професии, чийто състав се обновява изцяло, и нарастването на тяхната роля в резултат на научно-техническия прогрес става в условията на непоследователна и по своята същност ограничителна политика на пренебрежение и идеологическо подозрение към хората от тези слоеве от страна на управляващите партийни и държавни органи. Образованите хора, които са изключително на държавна служба, се трактуват като обикновени работници на някой стопански или идеологически „фронт", обслужващи партийно-административния апарат. Това води до загуба на предишните интелигентски традиции, стериотипи на поведение и самосъзнание, към отчуждение и социално-творческа пасивност, към реално разпадане на интелигенцията като обществена група в различни прослойки от хора на умствения труд, за което способства и неговата засилена диференциация през втората половина на нашия век.

В началото на 50-те години българското общество има нова социална структура. Започва ускорен процес на урбанизация. Все по-голяма част от населението се установява в градовете. Разрушаването на частнособственическите форми е съпроводено с разпадането на традиционната система от ценности, засягащи семейството, общината, съсловните организации, църквата, трудовата етика. Увеличава се многократно нормативната и фактическата зависимост от партийни, държавни и обществени организации. Безотговорната власт и сила, страхът и лицемерието, които доминират в обществото, водят до неговото раздробяване, до отчуждаване и взаимно противопоставяне на хората, до упадък на тяхното чувство за общност, солидарност и граждански дълг. Мнозинството от гражданите са склонни да търсят пътища да се приспособят, макар и за сметка на другите, да измамят държавата и да измъкнат не-

що от нея, да живеят по правилото „спасявай се кой как може“. Всичко това негласно се насажда от „отговорните фактори“, за които е приемливо всяко нещо, което не носи заплаха за тяхната власт и интереси. Деморализацията е най-голямото зло, което социалистическата командно-административна система причинява и което ще остави за десетилетия напред отпечатък в националната психология.

Бързият индустриален растеж превърна източноевропейските страни в преимуществено промишлени държави, но това е свързано с така наречената „самоцелна индустриализация“, със застой и относителен упадък в селскостопанското производство и сферата на услугите, постоянен и остър дефицит на всякакъв вид стоки и ниско качество на производството. Тези недостатъци се възпроизвеждат и се наслагват нови и нови проблеми, като в края на краищата всичко това води до ограничаване жизненото равнище на населението с оглед на критериите и възможностите на държавите от евроатлантическата цивилизация. Недоволството на милиони граждани от Източна Европа от новия обществен порядък и житейските несгоди се изявява в бурните събития, протести и въстания, през 1956 г. Още през първата половина на 50-те години се очертава най-големият проблем на „социалистическия“ тип модернизация. Тя води до превръщане на източноевропейските социалистически държави в развити промишлени и градски общества, но развити „уродливо“, в противоречие с достиженията на модерната цивилизация, основана на принципите на демокрацията, свободния пазар и хуманизма. След много години изстрадалите народи от тези страни ще трябва да преживеят огромни трудности и страдания, за да се присъединят отново към „загубената“ цивилизация.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ИЗТОЧНИЦИ

1. Архивни фондове

Централен държавен архив
(Бивш Централен държавен архив на Република България)

Народно събрание – фонд 117, 1945–1958 г.
Министерски съвет – фонд 136, 09.09.1944–1990 г.
Регентство – фонд 1, 1944–1946 г.
Министерство на информацията и изкуствата – фонд 2, 1944–1947 г.
Министерство на народното здраве и социалните грижи – фонд 160, 1944–1958
Министерство на правосъдието – фонд 88, 1944–1958 г.
Министерство на народната просвета (МНП) – фонд 142, 1944–1956 г.
Министерство на железниците, автомобилите и водните съобщения – фонд 307, 1944–1950 г.
Министерство на земеделието и държавните имоти – фонд 89, 1944–1958 г.
Министерство на труда и социалните грижи – фонд 49, 1944–1951 г.
Министерство на индустрията – фонд 47, 1946–1950 г.
Министерство на търговията и продоволствието – фонд 48, 1944–1948 г.
Министерство на вътрешната търговия – фонд 254, 1948–1957 г.
Министерство на промишлеността – фонд 166, 1948–1951 г.
Министерство на комуналното стопанство, благоустройството и пътищата – фонд 188, 1948–1959 г.
Министерство на електрификацията и водното стопанство – фонд 144, 1946–1949 г.
Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) – фонд 143, 1948–1953 г.
Комитет на Министерството на външните работи по въпросите на българската православна църква и религиозните култове – фонд 165, 1944–1954 г.
Свети Синод на Българската православна църква – фонд 549, 1944....
Централно статистическо управление (ЦСУ) – фонд 210, 1944–1958 г.
Върховен стопански съвет (ВСС) – фонд 77, 1945–1947 г.
Върховна стопанска камара – фонд 113, 1944–1948 г.
Дирекция на автомобилните съобщения – фонд 155
Главно управление на пътищата – фонд 304, 1944–1958 г.
Българска народна банка (БНБ) – фонд 132, 1943–1958 г.
Национален комитет на Отечествения фронт – фонд 28, 1944–1958 г.
Централен комитет на Народен съюз „Звено“ – фонд 68, 1944–1949 г.
Общ съюз на българската индустрия – фонд 4, 1944–1947 г.
Клонов съюз на металната индустрия – фонд 74, 1943–1947 г.
Клонов съюз на вълнотекстилната промишленост – фонд 92, 1944–1947 г.
Клонов съюз на тютюневата индустрия – фонд 424, 1944–1947 г.
Общ съюз на българските търговци – фонд 162, 1944–1949 г.
Централен комитет на Общия занаятчийски и професионален съюз (ОЗИПС) – фонд 53, 1944–1950 г.
Централен съвет на Трудово-производителните кооперации – фонд 409, 1951–1958 г.
Централен съвет на Съюза на българските инженери и архитекти – фонд 126, 1945–1949 г.

Инженерно-архитектурна камара в България – фонд 127, 1944–1949 г.
Съюз на българските писатели – фонд 551, 1944–1960 г.
Български лекарски съюз – фонд 38, 1944–1949 г.
Български зъболекарски съюз – фонд 36, 1944–1949 г.
Съюз на българските художници – фонд 133, 1944–1959 г.
Съюз на научните работници в България – фонд 146, 1944–1958 г.
Български фармацевтичен съюз – фонд 37, 1944–1949 г.
Висш адвокатски съвет – фонд 168, 1925–1952 г.
Централен съвет на журналистите в България – фонд 158, 1945–1958 г.
Профсъюз на артистите и театралните служители – фонд 123, 1944–1953 г.
Централен комитет на профсъюза на музикалните работници в България – фонд 124, 1945–1953 г.
Народен театър „Иван Вазов" – фонд 303, 1944–1956 г.
Народна опера София – фонд 768, 1944–....
Централен кооперативен съюз – фонд 161, 1947–1958 г.
Централен комитет на Общия работнически и професионален съюз (ЦК на ОРПС) – фонд 55, 1945–1958 г.
Централен комитет на профсъюза на шофьорите и автомобилните работници – фонд 157, 1946–1951 г.
Централен комитет на Профсъюза на металоработниците в България – фонд 253, 1945–1951 г.
Централно ръководство на Профсъюза на тютюневите работници в България – фонд 222, 1945–1950 г.
Централно ръководство на Профсъюза на текстилните работници – фонд 452, 1945–1948 г.
Централен комитет на Профсъюза на административните служители – фонд 34, 1944–1952 г.
Централен комите на Профсъюза на работниците от търговията и кредита – фонд 27, 1944–1958 г.
Централен комитет на Профсъюза на миньорите и металурзите в България – фонд 118, 1945–1958 г.

(Бивш Централен партиен архив на БКП – ЦПА)

Отдел „Организационен" – фонд 1Б, опис 12, 1944–1948 г.
Отдел „Пропаганда и агитация" (1944–1989) – фонд 15, опис 15 (Агитпроп, 1944–1948)
Отдел „Масов" (1944–1946) – фонд 1Б, опис 25, 4 окт. 1944 – 5 юни 1946 г.
Отдел „Стопански" (1944–1946; 1949–1950) – фонд 1Б, опис 17, 2 окт. 1944 – 23 дек. 1950 г.
Отдел „Промишлен" (1950–1984) – фонд 1Б, опис 19, 1950 1963
Трета национална конференция на БКП – фонд 1Б, опис 2, 15 окт. 1949 – 15 юни 1950 г.

(Бивш Централен държавен исторически архив)

Министерство на вътрешните работи и народното здраве – Централно управление – фонд 264, 1900–1944 г.
Общ съюз на българските индустриалци – фонд 1013, 1934–1946 г.
Общ съюз на българските занаятчии – фонд 271, 1935–1948 г.
Общ съюз на българските търговци – фонд 6, 1931–1951 г.
Главна дирскция на статистиката – фонд 453, 1900–1944 г.
Общ съюз на българските работници – фонд 412, 1935–1944 г.
Съюз на българските градове – фонд 428, 1915–1944 г.

Съюз на артистите в България – фонд 459, 1922–1944 г.
Public Record Office; Foreign Office – КМФ 04
(Документи за българската история, придобити от Великобритания)

ТД Държавен архив – София
(Бивш Софийски градски и окръжен държавен архив – СГОДА)

Софийска областна дирекция – фонд 40, 1942–1954 г.
Софийско градско общинско управление (Софийски градски народен съвет) – фонд 65, 1929–1990 г.
Софийска областна дирекция – фонд 61-к
Софийско околийско управление – фонд 164-к
Софийска градска организация на НС „Звено" – фонд 38, 1944–1950 г.
Софийска областна стопанска камара – фонд 64, 1944–1947

Държавен архив – Бургас (бивш ОДА – Бургас)

Областна стопанска камара – фонд 4, 1943–1948
Градски народен съвет – Бургас – фонд 627, 1948–1952
Областна дирекция – Бургас – фонд 3, 1944–1947

Държавен архив – Видин (бивш ОДА – Видин)

Градски народен съвет – Видин – фонд 415, 1948–1951
Околийски комитет на ОФ – Видин – фонд 180, 1944–1948
Околийски комитет на ОФ – Белоградчик – фонд 195, 1944–1948
Професионални организации и съюзи – фонд 518, 1944–1949

Държавен архив – Пловдив (бивш ОДА – Пловдив)

Областен комитет на ОФ – фонд 90, 1944–1947.
Областна стопанска камара – Пловдив – фонд 146, 1942–1948
Околийски занаятчийски комитет – Пловдив – фонд 256, 1942–1950
Общ занаятчийски и професионален съюз – фонд 271, 1944–1951
Общинско занаятчийско сдружение, гр. Клисура – фонд 274, 1947
Общинско занаятчийско сдружение, гр. Карлово – фонд 273, 1945–1949
Общинско занаятчийско сдружение, гр. Асеновград – фонд 271, 1944–1949
Архивни фондове на занаятчийски браншове и сдружения – фонд № № 225, 226, 228, 229, 237, 242, 250, 255, 275, 1942–1951.
Съюз за обществен автомобилен транспорт – фонд 653, 1943–1948.

Държавен архив – Смолян (бивш ОДА – Смолян)

Градско общинско управление – Смолян – фонд 43, 1943–1948
Архивни фондове на занаятчийски сдружения и ТПЗК – фонд № № 9, 13, 18, 29, 77, 309, 324, 369, 517 и др.

Държавен архив – Стара Загора (бивш ОДА – Стара Загора)

Градски народен съвет, Стара Загора – фонд 261, 1949–1951
Градски народен съвет, Чирпан – фонд 152, 1949–1951

Областен комитет на Отечествения фронт – фонд 155, 1944–1948
Областна стопанска камара – фонд 59, 1943–1947
Окръжен занаятчийски комитет – фонд 4, 1942–1948

Държавен архив – Ямбол (бивш ОДА – Ямбол)

Градски народен съвет – Ямбол – фонд 56, 1948–1950
Околийско занаятчийско сдружение – фонд 32, 1944–1951
Съюз за обществен автомобилен транспорт – фонд 625, 1947–1949
Задруга „Прснос-прсвоз" – фонд 677, 1947–1949

Държавен архив – Варна (бивш ОДА – Варна)

Архивни фондове – № № 52, 58, 63

National Archives, Washington D. C.

Документи на Държавния департамент, включително доклади по икономически, политически и други въпроси на посолства на САЩ в България и други страни

Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Stanford

Архив на д-р Г. М. Димитров, на Фердинанд Сакскобурготски,
на Атанас Славов и други архивни материали

2. Публикувани документи

Анкета на едрата промишленост през 1946 г., С., 1946.
БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите и Политбюро на ЦК, т. III, С., 1954, т. IV, С., 1955.
Беловеждов, А. Страданието не е етикет, то е достойнство. Документи от католическите процеси в България през 50-те години, С., 2001.
Борби и чистки в БКП, 1948–1953. Документи и материали, съст. Л. Огнянов, С., 2001.
Българската академия на науките след 9 септември 1944, С., 1958.
Бюлетин за индустриалната собственост 1904–1947, 1945, 1946, 1947.
Бюлетин на Комитета за наука, изкуство и култура 1948–1950.
Бюлетин на Министерството на културата 1954–1957.
Бюлетин на Министерството на търговията и промишлеността, 1948–1956.
Бюлетин на Общия съюз на занаятчийските кооперации, 1947.
Бюлетин на ЦС на Професионалните съюзи, 1951, 1952, 1953.
ВКП/б/ в резолюции и решения, т. II, С., 1952.
Втори конгрес на ОРПС, С., 1948.
Втори конгрес на Профсъюза на здравните работници, С., 1947.
20 години по пътя на социализма (цифри и факти), С., 1964.
Доклад за дейността на Академията на науките през 1947 г., С., 1948.
Доклад на УС на СТОП за 1945, С., 1946.
Доклад на УС на СТОП за 1946, С., 1947.
Доклад пред II конгрес на Профсъюза на здравните работници, С., 1947.
Доклад пред Учредителния конгрес на Съюза на ПТТ служители в България, С., 1945.

Документи за историята на БАН, 1911–1944, С., 1974.
Закон за БАН и изкуства, С., 1940.
Известия на ВСК, С., 1943–1944
Известия на Главна дирекция на труда, 1945, 1946.
Информационен бюлетин за партийния актив на ЦК на БРП/к), 1948, 1949.
Материали на III конгрес на професионалните съюзи, С., 1952.
Месечен бюлетин на Министерството на комуналното стопанство и благоустройството 1948–1954.
Месечни известия на Главна дирекция на статистиката, 1946–1949.
Месечни известия на Министерството на индустрията и занаятите 1946, 1947.
Надничният блок, С., 1948.
Национална конференция на българските писатели, С., 1945.
Неизвестни писма на Елин Пелин, Пловдив, 1986.
Окръжни на НК на ОФ, Програма на правителството, декларации на четирите ОФ партии и др., С., 1945.
Организационно и финансово състояние на профсъюза на здравните работници. Доклад пред II редовен конгрес, 21–23 юни 1947, С., 1947.
Пети конгрес на БКП. Стенографски протокол, С., 1949.
Писмата на ЦК на ВКП/б/ до ЦК на ЮКП, С., 1948.
Прeброяване на населението в НРБ, 31 XII 1956 г., кн. 1–4, С., 1961. Промишленост на НРБ, Статистически годишник, С., 1959.
Процесът срещу евангелските пастори – шпиони, С., 1949.
Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група, С., 1949.
Първи пленум на ЦК на ОРПС, С., 1946.
Работници и служещи в НРБ (статистически сборник), С., 1960.
Работници и служещи в НРБ (статистически сборник), С., 1963.
Социално и икономическо развитие на НРБ, 1944–1984, С., 1984.
Статистика на индустрията, 1936–1944.
Статистика на образованието, 1940–1946.
Статистика на работните заплати в индустриалните заведения, 1941–1945, С., ГДС, 1946.
Статистически годишник на Царство България, С., 1939.
Статистически годишник на Царство България, С., 1941
Статистически годишник на НРБ, 1943–1946, С., 1947.
Статистически годишник на НРБ, 1947–1948, С., 1949.
Статистически годишник на НРБ, 1956, С., 1957.
Статистически годишник на НРБ, 1960, С., 1961.
Статистически сборник, 1948–1958, С., 1960.
Стенографски дневници на Великото народно събрание, кн. I, дял I, 1946, кн. I, дял II, 1947, С., 1947
Стенографски дневници на 26 ОНС, кн.I, С., 1945, кн. II, С., 1946.
Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии, 1944–1950. Т. I, С., 1995.
Съюз на журналистите. Отчет на Управителния съвет, С., 1949.
Съюз на журналистите. Отчет на Управителния съвет, С., 1950.
Съюз на кореспондентите на чуждестранния печат, С., 1948.
Трето ОФ общо годишно събрание на ОСБИ, С., 1947.
Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944 – май 1945 г.), С., 1969.
Шести конгрес на БКП. Стенографски протокол, С., 1954.
Януарски пленум на ЦК на БКП, С., 1950.
European Historical Statistics 1750–1975, Ed. B. R. Mitchell, Second Revised Edition, 1981.
The Second World War, Vol. VI, N.Y., 1979,

3. Периодика

Агроном, 1945–1948
Адвокатски преглед, 1921–1947/1948
Административен преглед, С., 1929–1932/1933
Административно развитие, 1943
Администрация, С., 1945–1948
Амбулантна защита, 1941, 1943–1948
Аптекарски преглед, 1938–1942
Архив за стопанска и социална политика – АССП, С., 1925–1944
Балкански преглед, 1945–1948
Банкова борба, 1944/1945
Бразда, 1945–1948
Българска мисъл 1934, 1935
Български търговски вестник, 1936–1949
Държавен вестник, 1933–1950
Единство, 1946–1949
Занаятчийска дума, 1943 1951
Земеделско знаме, 1944
Известия на Президиума на Народното събрание, 1950–1954
Известия на Българското дружество за социален напредък (Известия на БДСН), 1936–1946
Изгрев, 1944–1948
Изкуство, 1945–1950
Изкуство и критика, 1938, 1939
Икономическа мисъл, 1970, 197
Икономически преглед Русе, 1946–1947
Икономически проблеми 1945, 1946
Индустриален преглед, 1938–1942, 1945–1947
Индустрия, 1945–1947
Инженерно-архитектурна камара (ИАК) 1946–1949
Кооперативен служител, 1944–1947
Кооперативен фронт, 1945–1950
Кооперативна просвета, 1944–1947
Кооперативно движение, 1946, 1947
Кооперативно дело 1943
Летописи на Българския лекарски съюз, 1945–1950
Мир, 18 окт. 1944 – 30 дек. 1944
Народен войн, 1944
Народен журналист, 1947
Народна войска, 1944
Народна просвета, 1945–1950
Народно земеделско знаме, 1945–1947
Народно стопанство, 1946, 1947
Народостопански архив, 1946–1949
Ново време, 1948–1956
Отечествен фронт, 1944–1957
Отечествена индустрия и търговия, 1944–1946
План, 1947
Планово стопанство, 1946–1949
Православен пастир (Съюз на свещеническите братства), 1945–1950
Производство, цени, снабдяване, 1946–1948
Просвета, 1940

Работническо дело, 1944–1956
Свобода, 1944
Свободен народ, 1945–1947
Свободна и независима България, 1949
Септември, 1948–1949
Собственик, 1945–1947
Социалистическа борба, 1945–1948
Социалистическа търговия, 1953
Социални проучвания, 1948–1950
Списание и известия на Главна дирекция на статистиката, С., 1945.
Списание на Главна дирекция на статистиката, С., 1944–1948.
Списание на Българското икономическо дружество (СБИД), 1930–1948
Стопанска България, 1947, 1948
Стопански вести, 1943–1944
Стопански преглед, 1944–1945
Стопански фронт, 1945–1946
Стопанство и търговия, 1949–1952
Съвременник, 1946–1948
Съдебен служител, 1945
Съдийски вестник, 1945
Театър, 1947
Транспортен глас, 1946, 1947
Транспортно дело, 1948–1954
Труд, 1950–1954
Търговско-бакалски глас, 1945–1948
Търговско-индустриален глас,1945–1947
Училищен преглед, 1944–1949
Философия и социология, 1941, 1942
Философски преглед (ФПр), 1939
Финансова защита, 1946–1948
Църковен вестник, 1944–1949
New York Times, 1944–1945
Reader Digest, 21, 1945–1947
The Atlantic Community Quarterly, vol. 22, 1983–1985

4. Мемоари

Александър Балабанов, Симеон Радев в спомени на съвременниците, С., 1986
Ангелов, В. Живот за партията, С., 1972.
Богданов, И. Неизбледняващи спомени, С., 1981.
Бочев, С. Белене, С., 1999.
Български младежки съюз „Отец Паисий“, С., 2002.
Груев, С. Моята одисея, С., 2002.
Данаилов, Г. Доколкото си спомням, С., 2002.
Делчев, Б. Дневник, С., 1995.
Делчев, Б. Познавах тези хора, С., 1979.
Знеполски, Д. Посмъртна изповед, С., 1997.
Казасов, Д. Видяно и преживяно, С., 1969.
Казасов, Д. Искри от бурни години, С., 1987.
Казасов, Д. Преживелици, С., 1979.
Казасов, Д. Улици, хора, събития, С., 1968.
Караславов, Г. Близки и познати. Мисли и спомени, С., 1971.
Мирчев, П. Книга за София, С., 1979.

Михов, Н. Дневник, С., 2004.
Муравиев, К. Събития и хора, С., 2004.
Нейков, П. Завчера и вчера, С., 1981.
Огнянов, Х. Срещи през годините, С., 2002.
Пешев, Д. Спомени, С., 2004.
Пондев, П. Така ги видях, С., 1982.
Попов, И. Миналото на българския театър, т. IV, С., 1956, т. V, С., 1960.
Радославов, И. Спомени, дневници, писма. С., 1983.
Рясков, М. Спомени из моя живот, С., 1995.
Семерджиев, А. Преживяното не подлежи на обжалване, С., 1999.
Спомени за Софийския университет „Св. Климент Охридски“, С, 1988.
Филов, Б. Дневник, С., 1986.
Цанков, А. Моето време, С., 2003.
Чинков, И. К. Сега ще чуете нашия коментар, С., 2001.

II. ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Д. Диалог между две изкуства, С., 1993.
Аврамов, Д. Кирил Петров, С., 1975.
Аврамов, Д. Стилови тенденции в съвременната българска живопис. – В: Българското социалистическо изкуство от тридесеттете до седемдесетте години, С., 1978, 36–94.
Аврамов, П. БКП и формирането на социалистическата интелигенция, С., 1976.
Аврамов, П. Културната революция в България, С., 1980.
Аврамов, Р. Неосъществеият консервативен манифест в България – В: Бочев, С. Капитализмът в България, С., 1998.
Аврамов, Р. Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. – Банки. Инвестиции. Пари, 1995
Аврамов, Р. Стопанският XX век на България, С., 2000.
Агъпски, Н. Трите поколения, Архив за стопанска и социална политика (АССП), 1937, № 1, с .236–244.
Алманах на българските индустриалци 1876–1947, С., 1995.
Алманах. Университет за национално и световно стопанство, С., 2000.
Ананов, Р. Колективният трудов договор и трудовият арбитраж, С., 1937.
Ангелов, В. Земеделският въпрос в България, С., 1947.
Атанасов, А. Работническата класа в България 1944–1958, С., 1987.
Атанасов, Ж. Социалистическото преустройство на образователното дело в България, ИИИ БКП, т. 24, 1973, 2–39.
Атанасов, Ж. Училището като институция и ролята на просветната традиция – В: България 1300, С., 1981, 551–574.
Баева, И. България и Източна Европа, С., 2001.
Баева, И. Полша, Чехословакия и Унгария в годините на „униформения социализъм“ 1945–1956 – В: Луджев, Д., Б. Василева, И. Баева, Утопия и реалност, С., 1991, с. 98–112.
Баева, И. Смяна на елита и кадрите в България и Източна Европа (1944–1948) – В: Лица на времето, кн. I, С., 1996, 78–85.
Бауер, О. Класовата борба и съсловното устройство на държавата, АССП, 1934, № 2, 104–119.
Бел, Д. Културните противоречия на капитализма, С., 1994.
Беров, Л. Германският капитал в България през годините на втората световна война – В: Германо-български отношения и връзки, т. II, С., 1980.

Беров, Л. Доходите на различните категории земеделски стопани в България при капитализма, Трудове на ВИИ „К. Маркс“, С., 1962, № 2, с.419–487.
Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974.
Беров, Л. Капиталообразуването в България през годините на Втората световна война, Трудове на ВИИ „К. Маркс“, № 2, 1972, 11–43.
Беров, Л. Материалното положение но интелигенцията в България между двете световни войни, Исторически преглед, 1988, № 12, 3–21.
Беров, Л. Положението на индустриалните и строителни работници в България, С., 1962.
Беров, Л. Положението на работническата класа в България при капитализма, С., 1968.
Беров, Л. Развитие на индустрията в България през периода 1878–1944 г., Икономика, 1990, № 9.
Беров, Л. Селското стопанство в България през периода 1888–1944, Икономика, 1990, № 8.
Беров, Л. Стопанска история, С., 1994.
Бешков, А. Кратък курс по история на търговията в ново и най-ново време, С., 1940.
Бицили, П. Уводъ в изучаването на новата и най-новата история, С., 1927.
Благоев, Б. Новото отношение на работническата класа като фактор за изпълнение на народностопанския план, СБИД, 1948, № 7–8, 285–296.
Благоев, Б. Производство, норми, цени и заплати, С., 1945.
Благоев, Д. Книжка за малоимотните, С., 1919.
Благоев, Д. Съчинения, т. IV, XII, XIII.
Бобчев, К. Индустриализирането на България и неговите предели, СБИД, 1938, № 5, 273–287.
Бобчев, К. Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната, С., 1941.
Бобчев, Н. Състояние и проблеми на българската индустрия, Балкански преглед, 1946, № 8.
Богданова, Р. Политика и стопанство (Някои аспекти на стопанската политика на ОФ септември 1944 – септември 1945), Исторически преглед, 1991, № 12, 19–32.
Божинов, В. Защитата на националната независимост на България 1944–1947 г., С., 1962.
Божинов, С. Проблемата за плановия капитализъм, АССП, 1933, № 2, 116–120.
Божков, А. Българско изобразително изкуство. С., 1988.
Бойчев, К. Стопанство и стопанска политика в България след войната, СБИД, XXX, 1931, № 8, 469–489.
Борилков, Ж. Българската индустрия и нейните следвоенни проблеми, СБИД, 1946, № 1–2, 60–62.
Бочев, С. Капитализмът в България, С., 1998.
Бретхолц, В. Видях сгромолясването им, С., 1994.
Бухарин, Н. Икономика на преходния период, С., 1921.
Бухарин, Н, Е. Преображенский, Азбука коммунизма, Киев, 1923.
Бухарин, Н., Е. Преображенски, Развитие и гибел на капитализма, С., 1930.
Български Екзарх Стефан I. Сборник, С., 1998.
Бъчварова, С. Кооперране на селското стопанство в Плевенски окръг, С., 1986.
Варга, Е. Экономические кризисы; М., 1974.
Варга, Е. Развитието на промишления цикъл след края на войната в Европа, Стопански фронт, 1946, № 5–6, 19–22.
Василев, В. Стопанското положение на България през 1939–1944 г., Списание и известия на ГДС, 1945, № 1.
Василева, Б. Бежанският въпрос и миграционните процеси в България след Втората световна война, Векове, 1980, № 1, 42–57.

Василева, Б. Евреите в България 1944–1952, С., 1992.
Василева, Б. Миграционните процеси в България след Втората световна война, С., 1991.
Василева, Б. Организираното набиране на работна ръка за строителството и промишлеността и миграционните процеси в България 1949–1952, Исторически преглед, 1979, № 4–5, 143–154.
Василева, Б. Проблеми на урбанизацията и миграционните процеси в България през преходния период, ИИИ БАН, т. XXVI.
Вебер, М. Генезис на западния рационализъм, С., 2001.
Владигеров, Т. Ръководеното стопанство – теория и практика, Свищов, 1939.
Войников, П. Култура, цивилизация и демокрация, Балкански преглед, 1946, № 1.
Восленски, М. Номенклатура, Лондон, 1990.
Вутимски, А. Избрани произведения, С., 1979.
Вълчев, Й. Дневниците на писателя десидент. Велико Търново, 2004.
Гагов, Н. Развитие и тенденции на занаятите, Народно стопанство, 1947, № 5–6.
Генов, Г. Погромът над творците на изобразителното изкуство след 9 IX 1944 г., С., 2004.
Генчев, Н. Българската култура XV – XIX век, С., 1988.
Генчев, Н. Изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г., Исторически преглед, 1964, № 2–3.
Генчев, Н. Научни трудове, т. I и II, С., 2003.
Генчев, Н. Национализация на прломишлеността в България, Научни трудове, т. I, С., 2003.
Генчев, Н. Окончателно укрепване на народнодемократичната власт в България 1947–1948, ИИИ БАН, № 16–17, 1966, с.25–64.
Генчев, Н. Очерци. Социално-психологически типове в българската история, С., 1987.
Генчев, Н. Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947–1948 г., Годишник на Софийския университет, Идеологическа катедра, 1962, т. 56.
Георгиев, Б. Полузанаяти, Стопански фронт, 1946, № 7.
Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България, 1934–1939, С., 1971.
Георгиев, В. Към характеристиката на българската работническа класа (1944–1947), Известия на Българското историческо дружество, т. 25, С., 1967.
Георгиев, В. Масонството в България, С., 1987.
Георгиев, В. Народният сговор 1921–1923, С., 1989.
Георгиев, В. Общият работнически професионален съюз в България 1944–1947, С., 1967.
Георгиев, В. Предпоставки и фактори за идейно-политическата еволюция на „Звено", Векове, 1972, № 4.
Георгиев, В. Развитие на политическата система в България 1918–1944. – В: България 1300, С., 1981, 291–318.
Георгиев, В. Ролята на ОРПС в борбата на БРП/к/ за укрепване на народнодемократичната власт 1944–1947, Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ, 1964, кн.1–2.
Георгиев, С. Постижения и слабости на ТПК през 1946 и задачите им през 1947. Кооперативно движение, 1947, № 1, 17–19.
Гешев, Д. Частният и кооперативен сектор в търговията, Производство, цени, снабдяване, 1946, № 1–2.
Говедарски, Н. Нашата вътрешна търгавия, СБИД, 1947, № 9–10, 545–556.
Горанова, М. Начални стъпки в организационното укрепване на БКП (IX. 1944 – II. 1945), ИИИ БКП, т. 21, 348–363.
Григоров, К. Намесата на съвременната държава в стопанския живот, АССП, 1935, № 2, 78–91.

Грозев, Г. Правилната кадрова политика и нейното значение, Ново време, 1947, № 7, 619–626.
Грънчаров, Ст. България на прага на двадесетото столетие, С., 1986.
Грънчаров, Ст. Размисли за българската икономическа мисъл 1915–1944, Исторически преглед, 1999, № 5–6.
Данилов, В. П. Советская доколхозная деревня, т. II, Москва, 1972.
20 години Съюз на българските адвокати, С., 1940.
Деведжиев, М. Някои тенденции в изменения брой на населението в градовете у нас, Планово стопанство, 1972, № 1.
Делчев, Б. Избрани статии, С., 1970.
Делчев, Б. Литературни въпроси. Есета и критика, С., 1941.
Демостенов, С. С. Теоретическа политическа икономия, т. I–III, С., 1991.
Джидров, П. Проблеми на нашия политически живот,АССП,1934,№2, с.85–100.
Димитров, А. Училището, прогресът и националната революция, С., 1987.
Димитров, Г. Георги Димитров за литературата, изкуството и културата, С., 1971.
Димитров, Г. Избрани произведения в 8 т., С., 1972.
Димитров, Г. Съчинения, т. X, XI, XII, С., 1951–1955.
Димитров, И. Българо-италианските политически отношения 1922–1943, С., 1976.
Димитров, И. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, С., 1976.
Димитров, И. Деветосептемврийската социалистическа революция и проблемът за единодействието на антифашистките сили, Социологически проблеми, 1984, № 4, 12–21.
Димитров, И. Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник, С., 1995.
Димитров, И. Миналото като пролог, С., 1993.
Димитров, К. Българската интелигенция при капитализма, С., 1974.
Добчев, П. Българската адвокатура, С., 2003.
Драганов, Д. Комунистическото движение след Втората световна война, С., 1990.
Драганов, Д. Съществувал ли е народнодемократичният модел на социализма, Векове, 1989, № 4, 52–57.
Драмалиев, К. Просветната политика на Отечествения фронт, С., 1947.
Евреите по българските земи (съставител Е. Барух), С., 2000.

Екзарх Стефан I Български. Документален сборник. С., 2003.
Живков, Ж. Кръглата маса на Политбюро, С., 1991.
Живков, Т. Избрани съчинения, т. 35, С., 1984.
Зарчев, Й. Българският земеделски народен съюз (9.9.1944–1948), ИИИ БКП, т. 32, 1975, 107–156.
Златев, З. Проблеми на прехода от капитализма към социализма в България, С., 1982.
Златев, З. Работническата класа в България 1944–1958, – В: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа, С., 1977, с.107–117.
Златев, З, Б. Матеев, В. Мигев. България в епохата на социализма, С., 1981.
Златев, Зл. Нашата търговия, С., 1945.
Иванов, Б. Общото състояние на кооперативното движение, АССП, 1942, № 3.
Иванов, В. Социално-класовата структура на обществото в НРБ. – В: Икономика и политика на социалистическа България, Варна, 1984, с.81–97.
Иванов, М. Политическите игри с външния дълг, С., 2001.
Игов, С. История на българската литература, С., 2001.
Икономика на България, т. I и II, С., 1972.
Илиев, И. Войните и промените в активното население на страната, АССП, 1930, № 3, 236–238.

История на националното и световно стопанство, С., 2002.
История на профсъюзното движение в България, С., 1968.
История на Софийския университет „Климент Охридски“, С., 1988.
Исусов, М. Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948, С., 1983.
Исусов, М. О социальной структуре болгарской деревне после Второй мировой войны, ЕН, 1970, № 5, 589–615.
Исусов, М. Политическите партии в България 1944–1948, С., 1978.
Исусов, М. Политическият живот в България 1944–1948, С., 2000.
Исусов, М. Последните години на Трайчо Костов, С., 1990.
Исусов, М. Работническата класа в България 1944–1948, С., 1972.
Исусов, М. Сталин и България, С., 1991.
Й. В. Сталин за социалистическата икономика, С., 1955.
Йотов, В. Идейно-политическата еволюция на БЗНС, С., 1966.
Калинова, Е. Победителите и България 1939–1945, С., 2004.
Калинова, Е., И. Басва, Българските преходи 1939–2002, С., 2003.
Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата 1944–1953, С., 1997.
Каменов, Е. Българското занаятчийство и неговото стопанско значение в миналото и сега, СБИД, 1947, № 9–10, 514–535.
Кандев, Н. Вътрешна търговия и снабдяване, Народно стопанство, 1947, № 9–10, 21–25.
Каракашев, В. Театрално изкуство – В: Българското социалистическо изкуство от тридесетте до седемдесетте години, С., 1978, 241–284.
Кауцки, К. Интелигенцията и социалдемокрацията, С., 1907.
Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските страни между двете световни войни (1919–1941), С., 1989.
Кемилев, А. Банковото дело в България през 1935 г., СБИД, XXXV, 1936, № 7.
Кемилев, А. Националният доход на България, Народно стопанство, 1946, № 1, 7–14.
Кемилев, А. Проблеми на нашата вътрешна търговия, СБИД, 1940, № 2.
Кенеди, П. Възход и падение на великите сили, ч. I и II, С., 1997.
Кинкел, И. Икономическият строй и социалната структура в съвременното европейско общество, АССП, 1930, № 3, с.183–213.
Киранов, Пр. Националният доход на България 1939–1944–1945, С., 1946.
Киранов, Пр. Националният доход на България, Икономически проблеми, 1946, № 1.
Киранов, Пр. Цените, Списание и известия на ГДС, 1946, № 1, 47–67.
Коен, А. Интелигенцията в нашата народна република, Ново време, 1951, № 10, 65–69.
Коен, Д. Българската индустрия и империалистическа Германия през втората световна война – В: Българо-германски отношения и връзки, т. I, С., 1972.
Кожухаров, К. Държавата според земеделската идеология, С., 1946.
Колев, Б. Икономическата култура, С., 2002.
Константинов, Г. Николай Лилиев, С., 1963.
Корной, Я. Трансформация след социализма, С., 1998.
Костов, Т. Избрани статии, доклади, речи, С., 1944.
Крапчев, Д. Изминат път, С., 1992.
Кръстев, В. Основни проблеми на българското музикално творчество при социализма – В: Българското социалистическо изкуство от тридесетте до седемдесетте години, С., 1978, 187–240.
Кузманов, П. Коста Лулчев. Един живот в служба на социалдемокрацията, С., 1998.
Куков, К. Създаване на Българската народна армия. – В: България 1300, С., 1981, 483–503.
Куситасев, К. Здравното строителство на ОФ, С., 1945.

Лазаров, К. Изменения в стопанската и класова структура в нашата страна, Ново време, 1948, № 11.
Лазаров, К. Нашите градове според преброяването от 1946 г., ОФ, № 1170, 24 юли 1948.
Лазаров, К. Преустройство на държавния апарат, Планово стопанство, 1948, № 1, с. 9–14.
Лазаров, Н. История на БНБ и банковото дело в България, С., 1997.
Лазаров, Н. История на финансово-кредитната система в България, С, 1983.
Лазов, Д. Екзарх Стефан I, С., 1947.
Лалов, И., М. Костадинова, Т. Ташев, Помощник-командирите в Отечествената война, С., 1975.
Лебакова, Э. Опыт КПСС по приобщению мелкой буржоазии города к строительству социализма, М., 1970.
Ленин, В. И. Събрани съчинения, т. 38–45.
Ликов, А. Ролята на интелигенцията, Изгрев, № 250, 6 авг. 1945.
Луджев, Д. Българската интелигенция през 40-те години на XX век, Годишник на Софийския университет, т. 79, С., 1988, Катедра по история и теория на културата.
Луджев, Д. Дребната буржоазия в България 1944–1958, С., 1985.
Луджев, Д. Опит за преход към социализма в страните от Югоизточна Европа, Исторически преглед, 1979, № 1, 67–82.
Луджев, Д. Преустройство на кооперативното движение в България (9 септември 1944 г. – началото на 50-те години), Исторически преглед, 1989, № 2, 3–16.
Луджев, Д., Б. Василева, И. Баева, Утопия и реалност, С. 1991.
Луджев, Д. The Petty Bourgeoisie in Bulgaria in Historical Perspective, Bulgarian Historical Review (BHR), 1987, № 3, 21–33.
Мавродинов, П. Едно поколение художници, Балкански преглед, 1946, № 7.
Мавродинов, П. Личности и характери, Философски преглед,1939, № 1,с.52–73.
Манев, А. Резултатите от една анкета, Икономически преглед (Русе), 1947, № 3.
Маринска, Р. 20-те години в българското изобразително изкуство, С., 1996.
Марков, Г. Българо-германските отношения 1931–1939, С., 1984.
Марков, Г. Българската история вкратце, С., 1992.
Маркс, К. Капиталът, т. I, С., 1968.
Маркс, К., Ф. Енгелс. Положението на работническата класа в Англия, Съчинения, т. II, С., 1974.
Марчева, И. Идеите за индустриализация на България през 1944–1948 г., Исторически преглед, 1992, № 8–9, 77–83.
Марчева, И. Индустриалната политика в България (1944–1948) – В: Страници от българската история, ч. 2, С., 1993, 112–127.
Марчева, И. Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война, Балкански форум, кн. 2, 1997.
Марчева, И. Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване. Исторически преглед, 1996, № 3, 64–82.
Марчева, И. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика на България 1953–1963, С., 2000.
Матеев, Б. За главния удар на Деветосептемврийското въоръжено въстание, Исторически преглед, 1969, № 2–3, 82–105.
Матов, Й. Осем години народнодемократична търговия, Стопанство и търговия, 1952, № 10.
Международни отношения и външната политика на България след Втората световна война, С., 1982.
Мешкова, П., Д. Шарланов, Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд, С., 1994.

Мигев, В. Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970), С., 2001.
Мигев, В. Колективизацията на българското село (1948–1958), С., 1995.
Мигев, В. Организационното развитие на БКП след V конгрес 1949–1951, (ръкопис).
Мигев, В. Основни етапи в развитието на българската социалистическа държава – В: България 1300, С., 1981, 391–414.
Мигев, В. Офицерството и политическото развитие на България от 9 септември 1944 до края на 50-те години, Военноисторически сборник, 1994, № 5,с.135–155.
Мигев, В. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960), С., 1998.
Миланова, С. Законът за конфискуване на имуществата, придобити чрез спекула и по незаконен път, Исторически преглед, 1992, № 6, 26–33.
Миланова, С. Парламентът в политическата система на народната демокрация 1945–1949 (дисертация), 1975.
Миланова, С. Политическа култура във взаимоотношенията правителство – опозиция, Collegium Germania, Sofia, 2003, 150–160.
Милкова, Ф. История на българската буржоазна държава през периода 1918–1944, С., 1976.
Минчев, М. България отново на кръстопът (1942–1946), С., 1999.
Минчев, М. Първото правителство на Отечествения фронт, С., 1988.
Митев, Т. Истината за един от големите удари на сталинизма през 1951 г. върху генералитета на България, Военноисторически сборник, 1993, № 6, 135–155.
Михайлов, С. Сталинският тоталитаризъм, С., 2000.
Михалчев, Д. Избрани съчинения, С., 1981.
Мишайков, Д. Изследване на населението на България в сравнение с някои други страни, С., 1940.
Мишков, Х. Раждането на титовизма, С., 2002.
Модели социализма, С., 1987.
Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров, С., 1992.
Молхов, Я. Съблазните на пътуването, С., 1976.
Мочева, Х. Българското селско домакинство, Известия на БДСН, 1939, № 4.
Мутафчиев, П. Днешна България и духът на нашето Възраждане, Просвета, 1940, № 10.
Мъдров, Н. Банковото дело през годините на войната, Балкански преглед, 1946, № 4.
Найденов, М. Химическата промишленост в България, С., 1983.
Натан, Ж. Великобългарският шовинизъм в историческата книжнина у нас, Съвременник, № 16, 1946, 130–136.
Натан, Ж. Маркс-Ленниското учение за обществено-икономическите формации, С., 1947.
Неделчев, К. Външната търговия на България 1920–1936, С., 1937.
Недков, Б. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие – СИСП СДУ, III, 1937, № 3–4, 1–212.
Недков, Л. търговските обороти в периода 1936–1945, Народно стопанство, 1947, кн.8.
Нейков, Д. Министерството на търговията и продоволствието, С., 1946.
Никова, Г. „Големият заговор" в България 1949–1953 – В: Лица на времето, т. II, 69–98.
Никова, Г. Някои митове за най-новата история на България, Collegium Germania, С., 2003.
Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960, С., 1989.
Никова, Г. The Blow against the State Leadership of Bulgaria, 1949–1953, BHR, 1997, 2–3, p. 108–131.
Никола Д. Петков, Париж, 1988.
Николов, Д. Поглед върху социалните отношения в България, АССП, 1939, № 4, 260–272.

Николчев, В. Професионалното ни образование, Стопански фронт,1945, № 6–7.
Обретенов, А. Културната революция в България, С., 1968.
Обрешков, Т. Населението на град София, АССП, 1936, № 5, 394–402.
Огнянов, Л. Държавно-политическата система в България 1944–1948, С., 1993.
Огнянов, Л. „Студената война" и „шпиономанията" в България – В: Модерна България, С., 1999, 301–306.
Ортега и Гасет, Х. Бунтът на масите, С., 1946.
Остоич, П. БКП и изграждането на народнодемократичната държава 1944–1947, С., 1967.
Остоич, П. Българската работническа социалдемократическа партия 9 септември 1944 – 11 август 1948 г., С., 1980.
Ошавков, Ж. Първият отечественофронтовец, Съвременник, 1946, № 13, 743–747.
Павлов, Б. Основни начала на Демократическата партия, С., 1946.
Павлов, Т. Науката и Отечественият фронт, Съвременник, 1936, № 17 ,с. 995–1003.
Павлов, Т. С перо и меч, С., 1945.
Палазов, И. Занаятчийският въпрос и социалдемокрацията, С., 1923.
Палазов, И, Мястото на кооперациите в стопанския живот на България, АССП, 1938, № 2, 101–112.
Пауновски, И. Възмездието, С., 1988.
Пейков, И. Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България (9,IX.1944–IX.1945), С., 1982.
Пенев, Б. Нашата интелигенция. – В: Изкуството е нашата памет, С., 1978.
50 години мини Перник 1891–1941, С., 1941.
Петков, Й. Следвоенни транспортни проблеми, СБИД, 1947, № 9–10, с.572–577.
Петков, П. Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на България, С., 1965.
Петков, С. Българската адвокатура – В: 60 години българско правосъдие, 1881–1941, С., 1941.
Пиптев, С. България в британската дипломация, 1944–1947, С., 1998.
Пирьов, Г. Кадри, рационализация и стопански план, Социални проучвания, 1949, № 1.
Пондев, П. Интелигенцията, АССП, 1940, № 3.
Попзлатев, П. Същността на Народния съюз „Звено", С., 1947.
Попов, К. Защо сме в опозиция. Различията между БЗНС и РП/к/. С., 1945.
Попов, Н., А. Милошевски, Социално-икономически изменения в НРБ през периода 1944–1974, С., 1984.
Попов, Р. България и Русия 1894–1898, С., 1985.
Преображенский, Е. Новая экономика, М., 1926.
Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в. С., 1984.
Проучвания за историята па еврейското население в българските земи XV–XX в., С., 1980.
Радева, М. Български държавници и политици, С., 2000.
Радева, М. Културната политика на българската буржоазна държава, С., 1982.
Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането, С., 1986.
Радулов, Л. Икономика и политика на социалистическа България, Варна, 1984.
Радулов, Л.. Политиката на НРБ за индустриализация на страната, – В: Икономика и политика на социалистическа България, Варна,1984, 14–23.
Радулов, Л. Проблеми на социално-демографската политика на социалистическата държава. – В: Социално-икономическа политика на българската държава 681–1981, Варна, 1981, 393–403.
Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989, С., 1990.
Саев, Г. Пътища и просветление. Критика и театър 1879–1915. С., 1986.
Сакаров, Н. Практически въпроси на кооперативна България, С., 1938.

Сапунджиев, Д. За образованието на кооперативните служители и за нуждата от специално кооперативно образование, Кооперативно дело, 1943, бр. 1–2.
Сапунджиев, Д. Състоянието на нашето занаятчийство, Кооперативно движение, 1947, № 3, 5–12.
Сарандев, М. Емилиян Станев. Литературни анкети, С., 1977.
Сартр, Ж. Призракът на Сталин, С., 1992.
Свраков, Г. Вътрешна търговска политика, С., 1942.
Селимински, И. Избрани съчинения, С., 1979.
Семерджиев, П. Народният съд в България. Кому и защо е бил необходим, С., 1998.
Славов, А. Българската литература на размразяването, С., 1994.
Славов, П. Българската социалистическа държава, С., 1975.
Славов, П. Ролята на държавата за създаване и укрепване на социалистическата собственост в НРБ, С., 1961.
Социологическата структура на съвременното българско общество, С., 1976.
Стайнов, П. Компетентност и народовластие. Политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията, С., 1994.
Сталин, Й. В. Икономически проблеми на социализма в СССР, С., 1951.
Сталин, Й. В. Съчинения, т. XII, XIII, С., 1952.
Стателова, Е. Биография на българския дух (Родът Паница), С., 1997.
Стателова, Е. Евлоги Георгиев и свободна България, С., 1987.
Стателова, Е., Ст. Грънчаров, История на нова България 1888–1944, т. III, С., 1989.
Стефанов, И., З. Сугарев, Демография на България, С., 1974.
100 години българска индустрия 1834–1937, С., 1937
120 години Българска народна банка, 1879–1999, С., 1999.
Стоилов, П., М. Йонов, Л. Петров. Българската армия като институция 1878–1944 – В: България 1300, С., 1981, с.371–390.
Стойков, А. Към въпроса за интелигенцията в отечественофронтовския период, Съвременник, 1946, № 16, 918–928.
Стопанска история на България 681–1981, С., 1981.
Стоянова, П., Е. Илиев. Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г., С., 1991.
Тапев, С. Помощта на съветското военно командване за политическото укрепване на народнодемократичната власт в България (септември 1944 – 1947 г.), Военноисторически сборник, № 4, 1971.
Ташев, Т., С. Недев. Върховното ръководство и висшето командване на Българската армия (1879–1999), С., 2002.
Терзиев, В. Съдебната защита и адвокатурата, С., 1987.
Терзийски, П. Социалистическа България в дати и събития, 1944–1984, С., 1984.
Тинчева, М. Автомобилен и коларски превоз в района на камарата, Стопански фронт, 1946, № 8.
Тодорова, М. Икономическата мисъл в балканските страни в периода между двете световни войни по въпросите на протекционизма – В: Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в., С., 1989.
Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България 1882–1912, С., 1971.
Токушев, Д. Съдебната власт в България, С., 2003.
Томалевски, Г. Илия Бешков. – В: Избрани български есета, С., 1981.
Топенчаров, В. Да повишим квалификацията и да координираме усилията на кадрите, Народен журналист, 1947, № 1.
Тотев, А. Миграционни и урбанистични процеси в България, Икономическа мисъл, 1971, № 6.
Тотев, А. Населението на България 1880–1980, Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. LIX, С., 1988.

Тотев, А. Урбанизацията и социално-икономическите проблеми на града, Икономическа мисъл, 1971, № 9.
Тошев, Д. Индустриалната политика на България след Първата световна война, Варна,1943.
Тошев, Д. Развитие на едрата промишленост в България при системата на протекционизма, Варна, 1946.
Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939–1944, С., 1985.
Тошкова, В. България и Третият Райх (1941–1944), С., 1975.
Троцкий, Л. Д. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции, М., 1923.
Фанин, М. Българската младеж и университета, С., 1938.
Фанин, М. Студентство и народ, С., 1937.
Филчев, И. Българо-съветската бойна дружба през Отечествената война, С., 1975.
Фичоров, И. Численост и състав на индустриалците в средата на 40-те години в XX в., Исторически преглед, 1993, № 2.
Хаджийски, И. Съчинения, т. I и II, С. 1974.
Хаек, Ф. А. Общество свободных, London, 1990.
Хараламиев, И., С. Йорданов. Машиностроенето в България, С., 1982.
Христова, П. Българският художествен елит през втората половина на XX век между идеите и идеологията – В: Двадесети век. Опит за равносметка, С., 2003.
Христова, П. Политика на „психотерапията". Щрихи към художествения живот в България в началото на 50-те години, Лица на времето 2, 1997.
Христова, П. „Социалистическият реализъм" и драмата на българските творци (средата на 40-те – средата на 50- те години), BHR, 1998, 1–2.
Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите, С., 2000.
Цанев, Г. Нашият литературен живот, Изкуство и критика, 1938, № 1, 4–15.
Цанков, Ст. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. ГСУ, БФ, Т–XVI, 6, 1938/1939. С., 1939.
Цветаров, Л. Пътищата на българската интелигенция, Философски преглед, 1939, № 1, 36–53.
Цветков, Ж. Атанас Буров. Живот за България, С., 1992.
Цветков, Ж. Разпятието. Съдебната разправа с дейци на католическата църква в България през 1952 г., С., 1994.
Цветков, Ж. Съдът над опозиционните лидери, С., 1991.
Чакалов, А. За благосъстоянието на българското село, АССП, 1939, № 1, 1–15.
Чакалов, А. Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946.
Чакалов, А. Нови насоки на нашата стопанска политика, СБИД, 1939, № 8.
Чакалов, А. Стопанство и администрация, СБИД, 1942, № 10.
Червенков, В. За основните поуки от разкриването на трайчокостовата банда и борбата за нейния разгром, С., 1950.
Червенков, В. Резултатите от изборите, С., 1950.
Чичовска, В. Българската интелигенция в народнодемократичната революция 1944–1948 г. – В: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа, С., 1977., 222–242.
Чичовска, В. Главлит (Формиране на единна ценностна система в България), Исторически преглед, 1991, № 10.
Чичовска, В. Държавни културни институции в България – В: България 1300, С., 1981, 459–482.
Чичовска, В. Политиката срещу просветната традиция, С., 1995.
Чичовска, В. Проблемы просвещения в Болгарии 1944–1945, Etudes Historiques, т. 10.
Чолаков, Б. Жилищният въпрос и работническата класа, Социални проучвания, 1949, № 1, 3–16.
Шапиро, Л. КПСС, 1975.

Шапкарев, П. Сезонност в българското народно стопанство, Народно стопанство, 1947, № 9–10, 63–89.
Шарланов, Д. Тиранията. Жертви и палачи, С., 1997.
Шарланов, Д., Р. Дамянова. Мястото и ролята на Отечествения фронт в системата на народната демокрация, С., 1968.
Шатле, Ф., О. Дюамел, Е. Пизие, История на политическите идеи, С., 1998.
Янулов, И. Социалното законодателство в България, С., 1939.
Янулов, И. Социалната политика на Рузвелт, Известия на БДСН, 1937, № 1–2, 6–8.
Яхиел, Н. Тодор Живков и личната власт, С., 1997.

Arendt, H. The Origins of Totalitarianism, New York, 1979.
Bairosh, P. International Industrialization Levels from 1750 to 1980, Journal of European Economic History, 11, 1982.
Barrinoton, Moore, Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy, Boston, 1966.
Bell, J. D. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov, Stanford University, 1986.
Berend, I. The Crisis Zone of Europe, Cambridge, 1986.
Berend, I. The Great Depression and East Central Europe, in: The Politics of Modernization in Eastern Europe, New York, 1974.
Berend, I., G. Ranki. East Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Budapest, 1977.
Berend, I, G. Ranki, Underdevelopment and Economic Growth, Budapest, 1978.
Black, C. E. Twentieth Century Europe. A History, Princeton University, New York, 1972.
Boll, M. M., Cold War in the Balkans, American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria 1943–1947, The University Press of Centucky, 1984.
Boll, M. Reality and Illusion: The Allied Control Commission for Bulgaria as a Cause of the Cold War. East European Quarterly, vol. XVII, no 4, 1984.
Brawn, J. Bulgaria under Communist Rule, London, 1970.
Braudel, F. A History of Civilizations, New York, 1993.
Burks, R. V. The Dynamics of Communism in Eastern Europe, Princeton, N. Y., 1961.
Communism in Europe, vol. 1, ed. by. W. E. Griffith, 1964.
Conquest, R. The Great Terror, New York, 1969.
Crampton, R. J. Eastern Europe in the Twentieth Century, Routledge, 1994.
Cromwell, W. C. Ialta at Forty. The Atlantic Community Quarterly, Vol. 22, no 3, 1984.
Culture and Society in Contemporary Europe, ed. by St. Hoffmann, P.Kitromilides, Harvard University, 1981.
Delin, J. Bulgaria. London, 1957.
Devedjiev, H. Stalinization of the Bulgarian Society, 1949–1953, New York, 1955.
Dewar, H. The Modern Ynqhuisition, London, 1953.
Dewar, M. Soviet Trade with Eastern Europe, London, 1951.
Dolapchiev, N. Bulgaria: The Making of a Satellite, New York, 1971.
Donovan, R. Conflict and Crisis, The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948, New York, 1977.
Economic Development in Countries of Eastern Europe, Washington, 1970.
Economic Development in the Soviet Union and Eastern Europe, vol. 1–2, New York, 1975–1976.
Egbert, P. Politics and the Arts in Communist Bulgaria, Slavic revew, 1967, no 2
Farrell, R. B. Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union, Chicago, 1970.
Feis, H. Churchill – Roosevelt – Stalin. Princeton, 1967.
Gluckstein, J. Stalin's Satellites in Europe, London, 1952.
Golbraith, J. The Age of Uncertainty, Boston, 1977.
Groueff, St. Crown of Thorns, New York, 1987.
Heaton, H. Economic History of Europe, New York, 1948.
Heller, M., Al. Necrich, Utopia in Power, New York, 1986.

Hoffman, G. Regional Development Strategy in South-East Europe, New York, 1972.
Hoffman, G. The Balkans in Transition, Westport, Connecticut, 1963.
Hughes, H.,C. Contemporary Europe, A History, 1961.
Kanet, R. Modernizing Interaction within Eastern Europe, in: The Politics in Modernization in Eastern Europe, ed. by Ch. Gati, New York, 1967.
Keefe, E. K. and co-authors, Area Hand Book for Bulgaria, 1974.
Kenwood, A. G. and Loogheed, A. L. The Growth of the International Economy 1820–1960, London, 1971.
Keyns, J. M. The End of „Laisser fair", London, 1926.
Konrad, G., I. Szelenyi, The Intellectuals on the Road to Glass Power, New York and London, 1979.
Kunkel, J. Society and Economic Growth, London, 1970.
Lampe, J. R. Bulgarian Economy in the Twentieth Century, New York, 1976.
Lanius, Ch. I Saw the Russians Take Over Bulgaria, Reader's Digest, 21. Jan. 1945.
Lucie-Smith, E. Cultural Calendar of the 20th Century, New York, 1956.
Moor, W. Economic Demografy of Eastern and Southern Europe, New York, 1972.
Moser, Ch. Dimitrov of Bulgaria, Washington, 1979.
North, G. Marx's Religion of Revolution, Institute for Christian Economics, Tyler, Texas, 1989.
Oren, N. Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria, Baltimore and London, 1973.
Paxton, R. The Balkan Peasants and Revolution: National, Agrarian and Communist, Peasant Studies, Vol. 10, 2, 1983.
Popov, H. Tortured for His Faith, New York, 1970.
Quigley, C. The Evolution of Civilizations, New York, 1979.
Ranki, G. Has Modernity Made a Difference, in: The Politics of Modernization in Eastern Europe, ed. by Ch. Gati, New York, 1974.
Robberth, J. M. Europe, 1880–1945, New York, 1967.
Ross, G. The Great Powers and the Decline of the European State System 1914–1945, London, 1953.
Rosstow, W. W. The World Economy. History and Prospect, Ostin, Teksas, 1978.
Rothschild, J. East Central Europe Between the Two World Wars, Washington, 1974.
Rothschild, J. The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development 1883–1936, New York, 1959.
Sabine, G. A History of Political Theory, Dryden Press, Illinois, 1973.
Seton-Watson, H. Eastern Europe Between The Wars, 1918–1941, Westview Press, Boulder and London, 1982.
Seton-Watson, H. Neither War Nor Peace, New York, 1960.
Seton-Watson, H. The East European Revolution, Westview Press, Boulder and London, 1985.
Social Consequences of Modernization in Communist Societies, ed. by M. G. Field, Baltimore and London, 1973.
Spulbar, N. Changes in the Economic Structures of the Balkans Area, 1860–1960, in: The Transformation of the Balkans since the Turkish Era, 1960.
Spulbar, N. The State and Economic Development in Eastern Europe. New York, 1966.
Staar, R. F. Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford, 1982.
Szacki, J. Tezy o inteligencji polskej, Collognia Communia, 1982.
Szczepanski, Y. Odmiany chacu terazniesrego. Warszawa, 1971.
Tomaszewski, J. Rozwoj Bulgarii w latah 1944–1956, Warszawa, 1980.
The Inteligentsia and the Intellectuals, London, 1976.
The Cambridge Economic History in Europe, vol. 6, part 2, Cambridge, 1965.
The Politics of Modernization in Eastern Europe, Testing the Soviet Model, ed. by Ch. Gati, New York, 1974.

The Second World War, vol. VI, N. J., 1979.
The Soviet Union and Eastern Europe 1943–1947, Columbia University Press, 1978.
The Survival of Small Business, New York, 1979.
The Western World in the Twentieth Century, ed. by B. Wishy, New York, 1961.
Veber, M. General Economic History, New York, 1961.
Vincent, A. Modern Political Ideologies, Oxford, 1992.
Zernowski, Y. Structura spoleczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939, Warszawa, 1964.
Warriner, D. Revolution in Eastern Europe, London, 1950.
Wiliams, R. Culture and Society. 1780–1950, New York, 1983.
Wolfgang, L. Three Faces of Marksism, New York, 1974.

ДИМИТЪР ЛУДЖЕВ е доктор на историческите науки, работи в Института за история на БАН и преподава в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Университета за национално и световно стопанство. Научните му изследвания са в областта на социалната история, между които е монографията *Дребната буржоазия в България 1944–1958 г.* (1985).

Книгата е първото цялостно изследване на историята на обществените групи в българските градове в средата на XX в., исторически разказ за буржоазията, работниците, служещите, политиците, интелигенцията, хората от буржоазния град през 30-те и 40-те години, които преживяват драматични превратности на съдбата, насилственото разрушаване на буржоазния свят и монтирането на социалистическото общество след превратата-„революция“ на 9 септември 1944 г. Време на преход, осмислен след нов, не по-малко драматичен преход, извършен в България и Източна Европа след „нежната“ революция през 1989 г.

ISBN 954-07-2129-6
Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“